

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XIV

1960

IZDAJA ZGODOVINSKO
DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Uredniški odbor:

dr. Bogo Grafenauer, Jože Hainz, dr. Josip Korošec, dr. Milko Kos,
Vasilij Melik, dr. Metod Mikuš, dr. France Škerl, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:
dr. Bogo Grafenauer

V15. I. 1962/59.

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Tiska Železniška tiskarna v Ljubljani

K A Z A L O

Josip Korošec, Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju	5—34
The Neolithic Age in the Slovene Karst Area and in the Slovene Littoral (33)	
Bogo Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek	35—93
Die Gesellschaftsstruktur der Südslawen im Frühmittelalter (89)	
Nada Klaić, Problem Slavca i Neretljanske krajine	96—136
Das Problem des Fürsten Slavac und des Fürstentums »Paganica« (136)	
Jože Šorn, Kartelizacija stare jugoslovanske industrije kleja	137—178
Kartellierung der alten jugoslawischen Leimindustrie (172)	

Zapiski

Milko Kos, K slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in Zgoranjem Koroškem	179—186
Milko Kos, Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja	187—193
Dr. Ivan Slokar, Delovne norme pri ljubljanskih rokodelcih ob koncu 16. stoletja	193—195
Dr. Ivan Slokar, Koliko let je poslovala prva rokodelska zadruga v Ljubljani	195—196
Marušič Branko, Doneski k biografiji dr. Karla Lavriča	196—202

Problemi za diskusijo

Dušan Kermavner, Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu	203—217
--	---------

Poročila o institucijah

Franjo Baš, Tehniški muzej Slovenije	218—221
--	---------

Zborovanja in društveno življenje

Fran Zwitter, Drugi kongres zgodovinarjev Jugoslavije	222—226
Bogo Grafenauer, XI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti	226—229
Ignac Voje, Posvetovanje jugoslovanskih zgodovinarjev na Cetinju	229—233
Bogo Grafenauer, XI. mednarodni kongres zgodovinskih ved, Stockholm	233—239
Vasilij Melik, Tajniško poročilo za dobo 1956—1959	239—240

Ocene

Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart (J. Šorn)	241—242
J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju (T. Bregant)	242—247
J. Korošec, Drulovka (T. Bregant)	247—249
S. Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske (T. Bregant)	249—250
S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (Urleb M.)	251—252
Ur in Retrospect (V. Korošec)	252—253
S. A. Pallis, The Antiquity of Iraq (V. Korošec)	253—255
I. Fridrih, Dešifrovka zabytyh pis'mennostej i jazykov (V. Korošec)	255
I. M. D'jakonov, Obščestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnego Dvurečja: Šumer (V. Korošec)	256
J. Kljma, Prawa Hammurabiego (V. Korošec)	256
A. Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen- kriegen (J. Klemenc)	256—261
E. Moór, Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Land- wirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter (V. Novak)	262—264
S. Ilesič, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung (P. Blaznik)	264—266
G. Glauert, Siedlung und Wirtschaft im oberen Sawegebiet (P. Blaznik)	266
L. Beutin, Der wirtschaftliche Niedergang Venedigs im 16. und 17. Jahrhundert (J. Žontar)	266—269
A. Kljma, Manufakturni obdobi v Čechách (J. Šorn)	269—271
J. Žontar, Zapora proti kugi v Karavankah v l. 1713—1716 (J. Šorn)	270—271
Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije (J. Šorn)	271—274
J. Žontar, Christian Wilhelm Heil (J. Šorn)	274—275
Z. Vrbnjak, 90-letnica I. slovenskega tabora (T. Zorn)	275
Anali Jadranskog instituta II (M. R.)	275—279
S. Budisavljević, Stvaranje države SHS; H. Kapidžić, Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje u vrijeme prvog svjetskog rata; B. Krizman, Stvaranje jugoslavenske drža- ve; A. Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja; D. Janković, Društveni i politički odnosi u kraljevstvu SHS, 1. XII. 1918— —20. IV. 1919 (L. Ude)	280—305
Loški razgledi IV-VI (I. Križnar)	305—309
Delavska enotnost 1942—1944 (Fr. Saje)	308—311
Fr. Saje, Pisma na smrt obsojenih (D. Jeršek)	311—312

Poročila o časopisih

Atti e memorie della Societa Istriana (B. Marušič)	313—316
Arheološki vestnik VIII (T. Bregant)	317
Goriški zbornik 1947—1957 (M. Kacin)	318—320
Savinjski zbornik, 1959 (S. Kajba)	321
Zbornik Koroške, 1959 (S. Kajba)	322—324
Letopis Muzeja Narodne osvoboditve v Ljubljani I-II (N. Sfiligaj)	324—329
Ljubljana v ilegali I (L. Čarni)	330

Josip Korošec

NEOLIT NA KRASU IN V SLOVENSKEM PRIMORJU

V zadnjem času se vse bolj množijo najdišča paleolitskih postaj na Krasu in v Slovenskem Primorju. Vendar so za sedaj to vedno najdbe v jamah, kjer naj bi človek v pleistocenu imel bodisi svoje pribežališče bodisi začasno prebivališče ali lovsko postajo.¹ Toda po ledeni dobi preneha življenje človeka v teh krajih za dolga tisočletja. Mogoče je to samo navidezna začasna slika, ker še nimamo ustreznih najdb, mogoče se je pa človek v resnici umaknil iz teh krajev. Vzrok za tako cezuro, kolikor je obstajala, bo pa potrebno iskati v pogojih za življenje ali bolje v prehrabnih možnostih v teh krajih tedanjega časa.

Novo naseljevanje kraških predelov in Slovenskega primorja spada po današnjih najdbah že v relativno zgodnejši čas prazgodovine. Posamezni indiciji so sicer doslej govorili, da se je človek tukaj naselil šele ob začetku kovinske dobe oziroma pod sam konec neolita.² Vendar so marsikateri raziskovalci že poprej po pravici domnevali, da posamezni čisto tipološki elementi kažejo na neolitski značaj. Na ta način je bilo mogoče domnevati, da se je naselitev Krasa in Slovenskega primorja obnovila že v nekoliko zgodnejšem času, proti koncu srednjega oziroma v mlajšem neolitu. Tako je tudi že Hoernes pripisal neolitu vrsto keramičnih fragmentov, ki so bili najdeni v Čotarjevi pečini pri Proseku, dalje v Terezijini jami pri Devinu, v Vlaški jami pri Trstu, v jami na Doleh pri Nabrežini in v jami Gabrovici pri Trstu.³ Kljub temu pa dopušča možnost, da bi ti fragmenti pripadali tudi bakreni dobi.⁴ Hoernes je takšne elemente povezoval z Butmirom, s tedaj enim najbolj raziskanih kulturnih krogov na Balkanu. Pokazal je pa tudi na posamezne momente, ki bi dovoljevali tudi nekoliko starejše datiranje. Predvsem so to fragmenti keramike, najdeni v Terezijini jami pri Devinu, ki so jih našli skupaj s slikano keramiko. Ta

¹ Nekaj takšnih postaj je Betalov spodmol, Črni kal, Postojnska jama, Jama pod Kalom, Otoška jama, Parska golobina itd. — S. Brodar, Paleolitski sledovi v Postojnski jami, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana 1951. — S. Brodar, Otoška jama, paleolitska postaja, Razprave Slovenske akademije, 1951. — S. Brodar, Betalov spodmol — ponovno zatočišče ledenodobnega človeka, Proteus 1948/49. — itd.

² Prvi Jugoslovanski speleološki kongres, Ljubljana 1955, 87 sl.

³ Jahrbuch d. k. k. Zentralkommission 1905, 47 sl.

⁴ Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien 1925, 398.

je pa Hoernes zapeljala pri vzporejanju z butmirsko skupino, kjer do tedaj slikana keramika ni bila znana,⁵ da je najdbe takšne vrste datiral časovno v butmirsko stopnjo.⁶ Podobno je storil tudi Menghin, ki je tozadevne najdbe vštel v krog lengyelske kulturne skupine, seveda v širokem pomenu besede, kamor spadajo po njegovem mnenju tudi butmirska, lengyelska, vinčanska, jordansmühlska itd., z eno besedo ves kulturni krog trakaste keramike Balkana in Panonske ravnine.⁷ Ta tedanji pojem pa nezadostno diferencira tako kulturno kakor časovno razne kulturne skupine, kar je za tedanje stanje znanosti in glede na materialne ostaline bilo več ali manj pravilno.

Podobno kakor so tedaj vodeči prazgodovinarji ocenjevali naše najdbe predvsem iz kraških jam, tako so delali tudi sami raziskovalci, ki niso imeli nobene možnosti podrobnejšega opredeljevanja. Poleg tega tudi sama raziskovanja niso dala dovolj jasnosti, ki so bile potrebne za klasifikacijo gradiva. Stratigrafski podatki so izredno pomanjkljivi. Res pa je, da tudi boljši stratigrafski podatki ne bi mogli dati pravih rezultatov že glede na majhno število dotičnih fragmentov keramike, ki tozadevno prihajajo v poštev vsaj kar se tiče posameznih jam. Mogoče bi nam samo nekatere jame dale nekoliko bolj jasno sliko, ako bi se bila vršila sistematična raziskovanja po današnjih modernih vidikih. Navadno so že sami raziskovalci, v kolikor niso našli kovinskega orodja in orožja, razno keramiko tolmačili kot neolitsko.

Analiza gradiva in predvsem nekatera nova terenska raziskovanja so v novejšem času dokaj spremenila sliko o času naseljenosti kakor tudi sliko samega načina stanovanja v naših krajih. Tako je postala zelo dvomljiva domneva, da je starejši naselitveni tok na Krasu in v Slovenskem Primorju zajel samo kraške jame, šele kasneje pa naj bi prebivalci naselili tudi posamezna mesta tudi na prostem.⁸ Posamezne novo raziskane jame namreč pričajo, da je bilo v njih kulturno gradivo naplavljeno od zunaj.⁹ S tem v zvezi bi bilo seveda

⁵ To se je ugotovilo šele pred kratkim na lokaliteti Nebo (Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952, 67 sl. — Benac, Istraživanje prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, [odslej GZMS], 1949, 50, 39 sl. — Benac, Neolitsko naselje u dolini Bile, GZMS 1953, 260 sl.).

⁶ Jahrbuch d. k. k. Zentralkommission 1905, 50.

⁷ Hoernes, Urgeschichte, 787.

⁸ J. Korošec, Arheološke ostaline v jugoslovanskih jamah po paleolitski dobi, Prvi jugoslovanski speleološki kongres, Ljubljana 1953, 89 sl.

⁹ Tak primer je z jamo Kevdrc na Lubniku (Leben, Nova arheološka odkritja v okolici Škofje Loke, Loški razgledi VI, 1959, Škofja Loka, 83 sl.), dalje z Roško špiljo (Leben, Poročilo o izkopavanjih v Roški špilji leta 1955, Arheološki vestnik 1956, 242 sl.), z jamo Brlovko pri Orehku v bližini Postojne (Leben, Sondiranje v jami Brlovki, Arheološki vestnik 1956, 441 sl. — Leben, Nove arheološke najdbe v jamah na Notraniskem, Arheološki vestnik 1957, 307 sl.). Poleg tega so se podobni podatki dobili tudi v nekaterih drugih jamah izven Slovenije kot n. pr. v jami Stražbenica v Danilu blizu Šibenika (Korošec, Stražbenica v Danilu pri Šibeniku, Arheološki vestnik 1957, 48 sl.). Avtorji so sicer v prvih objavah domnevali, da so se jame mogle v nekem časovnem obdobju tudi kot takšne uporabljati, kar

nujno ponovno raziskati tudi vse ostale že raziskane jame in sicer pod novim vidikom možnosti naplavljanja gradiva v jame.¹⁰ Ni dvoma da bo število jam, ki so v nekem času služile tudi v stanovanjske namene, le omejeno. Tak je primer vsekakor s Predjamo,¹¹ ki je sicer bila nekdanj vodna jama, kamor je pa danes in tudi nekdanj naplavljanje na mesto, kjer se nahaja prazgodovinska in rimska naselbina, bilo nemogoče. Ni pa tak primer tudi z vsemi ostalimi jamami, kjer je naplavljanje tudi še danes mogoče, da ne govorimo o minulem času, čeprav ta obsega nekaj tisoč let.¹² V momentu pa, ko imamo naplavljanje gradiva na posamezna mesta, posebno ako so ta še omejena kakor je primer z jamami, ne moremo več računati na pravilno in uporabljivo stratigrafijo.¹³ Tako je tudi še danes najbolj koristno uporabljati tipologijo pri določanju kronoloških in drugih momentov.

Samo del jam ima gradivo, ki ga glede na tipološke posameznosti lahko bolj resno upoštevamo pri vprašanju življenja v neolitu v Slovenskem Primorju. Marsikakšne jame pa zaradi materiala izključno iz kasnejših časov popolnoma odpadejo oziroma jih v našem primeru ne moremo upoštevati. Takšne so n. pr. Jama I. na Prevali,¹⁴ dalje jama II. na Prevali,¹⁵ Tominčeva jama v Škocjanskih jamah,¹⁶ Czoernigova jama,¹⁷ Jama nad jezerom v Veliki dolini,¹⁸ Luknja v Lazu,¹⁹ Pečina v Sapendolu,²⁰ Jama nad Sokolakom,²¹ Jama pri Korincovih v Dolnjih Ležečah,²² Jama v Lazah,²³ Jama »Na Hrbcu« pri Proseku,²⁴ Pitina jama pri Gabrovici,²⁵ Jama Lasca pri Nabrežini,²⁶ Rusa špilja na hribu Jurkovec blizu Nabrežine,²⁷ Predjama blizu Postojne,²⁸ in še vrsta drugih,²⁹ katerih danes znano gradivo pripada kasnejšemu času. Dopustiti pa moramo možnost, da bi se v primeru novih raziskovanj tudi v teh jamah mogoče našli posamezni sledovi, ki bi omogočali povezovanje s kameno dobo, čeprav to ni posebno verjetno. Seveda bo o tem mogoče sklepati šele kasneje, po novih raziskovanjih. Ker je pa v mnogih primerih gradivo v jame tudi naplavljen, bo potrebno raziskati tudi bližjo in daljno okolico, ki bo mogoče dala več podatkov.

Zanimivo je, da nimamo doslej sploh nobene najdbe iz zgodnejšega časa, ki bi bila odkrita na prostem, temveč razpolagamo samo

je pa danes potrebno korigirati na temelju novih raziskovanj in opazovanj v takšnih jamah. V mnogih je vsakoletna erozija tako velika, da izključuje možnost, da se tu nahajajoče gradivo pripiše nekdanji naselitvi. Za nekatere jame se je to tudi že nekdanj domnevalo, vendar se je pa večino le smatralo kot naselivitvene objekte.

¹⁰ Naplavljanje kulturnega gradiva ni bilo nujno, da se je izvršilo samo skozi vhod, kakor lahko domnevamo za Stražbenico pri Šibeniku, temveč se je izvršilo tudi skozi razne kamnine in razpoke v stropu, kakor je n. pr. primer s Kevdrcem na Lubniku. In ravno ta jama nas postavlja pred tovrstno problematiko že glede na višino na kateri se nahaja, saj spada med najvišje ležeče jame pri nas s prazgodovinsko kulturno ostalino. Naselbina sama se je morala nahajati višje od same jame, mogoče niti v neposredni bližini od koder je bilo gradivo skozi stoletja odplovljano in je skozi razne razpoke dospelo do jame. V t. i. jamo »Roško špiljo« v Škocjanskih jamah je kulturno gradivo bilo naplavljen čez previs.

¹¹ J. Korošec, Arheološke ostaline v Predjami, Razprave SAZU IV, 1, Ljubljana 1956, 3 sl.

z najdbami v jamah. Vzrok za to leži na eni strani v samih mestih raziskovanja, na drugi pa tudi v spremembi zemljišča glede na nekdanji izoblikovanost, pogozdenost in možnosti naseljevanja.³⁰ Seveda pa jame ne bodo edine, ki bi nam mogle nuditi odgovor na razna vprašanja tudi kar se tiče zgodnejšega časa od paleolita dalje. Vprašanje je edino ali si bomo mogli pomagati s stratigrafskimi podatki. Po vsej priliki bomo morali to misel zavreči razen mogoče v redkih primerih. Zato ni izključeno, da bo edine odgovore zopet mogla dati le tipologija, podobno kakor pri gradivu v jamah.

Glede na nove najdbe v Dalmaciji in na jadranskih otokih ter v ostalem delu Slovenije prihaja v poštev za neolitski čas nekaj gradiva iz naših kraških jam. To so Terezijina jama pri Devinu,³¹ dalje Vlaška jama,³² Pečina na Mahu,³³ Jama delle Gallerie blizu Drage,³⁴ Jama v Gabrovici blizu Trsta,³⁵ Jama Samatorca pri Nabrežini,³⁶ Čotarjeva pečina pri Proseku,³⁷ Jama Liščik,³⁸ Katra jama³⁹ in Jama na Doleh.⁴⁰

Ker ni mogoče upoštevati stratigrafskih, čeprav skromnih podatkov, moramo gradivo uporabiti kot celoto ne glede na to, v kateri jami je bilo najdeno. Poleg tega moramo upoštevati tudi, da ni niti gradivo zanesljivo pripisano tej ali oni jami, nahaja pa se danes v raznih muzejih in institutih od Padove in Trsta do Postojne in Dunaja, ne računajoč tukaj na razne manjše zbirke in muzeje.⁴¹ Pri vseh jamah moramo poleg tega upoštevati, da neolitskega gradiva niso našli v večji množini, temveč se nahaja le manjše število fragmentov tudi v okviru drugih kultur iz ostalih časovnih obdobj.

Pri pregledu vsega danes raspoložljivega gradiva⁴² lahko neolitsko gradivo v Slovenskem Primorju razdelimo na več kulturnih skupin, oziroma tudi na kulturne vplive raznih skupin, ki med seboj tudi časovno ne sovpadajo. Doslej popolnoma nezapažena je impresso oziroma kardium keramika, ki je baje bila najdena v Vlaški jami (T. 2/5;

¹² V poštev bi tozadevno bilo potrebno vzeti tudi Betalov spodmol, dalje Vlaško jama, jama delle Gallerie, itd.

¹³ V zvezi z vsem se mi danes tudi stratigrafija v pleistocenskih plasteh naših kraških jam ne zdi zanesljiva. Ako je bilo naplavljanje možno v holocenu in je tudi danes, koliko bolj verjetno je to bilo v pleistocenu, ko so se marsikakšne, posebno vodne jame še vedno formirale, oziroma so imele tudi več možnosti za naplavljanje kakor v kasnejšem času, ko so bile delno že zasute. Za to bo nujno potrebno raziskati vse možnosti tudi tedanjega naplavljanja. Mislim da bo misel v neobstoju naselbin pod vedrim nebom tako v zgodnejši prazgodovini kakor tudi v pleistocenu počasi zginila. Da danes nimamo še odprtih naselbin, oziroma naselbin pod vedrim nebom je vzrok zvečine tudi v odplavljanju humusa in kulturnih ostalin. Da so pa doslej odkrite samo jame oziroma naselbine in lovske postaje v jamah je potrebno iskati samo v tem, da so se jame raziskovale. druga mesta pa ne.

¹⁴ V literaturi imenovana tudi Grotta delle Ossa in Knochenhöhle. — Mitt. d. präh. Kommission II, 1913, 170 sl. — Alpi Giulie XIX, Trieste 1914, 111 sl. — Due mille grötto, Milano 1926, 288. — Atti del Museo civico di Storia naturale XV, Trieste 1942, 16 sl.

¹⁵ V literaturi znana pod imenom Fliegenhöhle in Grotta delle Mosche. — Mitt. d. präh. Komm. 1913, 150 sl. — Due mille grötto, 316. — Atti dell Museo civico, Trieste 1942, 16.

T. 4/2—7; T. 5/1—8, 13). Vendar pa Moser nikjer ne omenja takšnega načina ornamentike, kakor ga ne omenjajo tudi ostali raziskovalci v ostalih jamah.⁴³ Lahko sklepamo le to, da so se fragmenti te keramike našli v resnici nekje na področju Krasa in Slovenskega Primorja glede na podobne najdbe vzdolž Jadranske obale in na jadranskih otokih na eni strani ter na najdbe v Italiji na drugi strani. Točno lokacijo teh najdb je pa danes nemogoče ugotoviti. Čeprav so oblike za sedaj neznane, je vendar ornamentika karakteristična za ta kulturni krog.

Druga skupina pripada danilskemu kulturnemu krogu. Čeprav imamo v glavnem precej neizrazite primere, so med njimi nekateri tudi zelo karakteristični in predstavljajo last danilske kulturne skupine. Fragmenti keramike, ki so jih našli, naj bi pripadali Vlaški jami (T. 1/1—3; T. 2/4, 6; T. 3/2, 3, 5, 6; T. 5/10, 11; T. 6/1, 5, 7; T. 7/1, 2; T. 8/2; T. 9/1—4, 6—10; T. 10/3; T. 11/2, 4—6),⁴⁴ dalje poleg fragmentov za katere nimamo nobene oznake (T. 2/3; T. 3/1; T. 8/1) še v Samatorci (T. 3/4; T. 11/1), Katri jami (T. 6/3), Gabrovici (T. 8/4; T. 11/8), jami delle Gallerie (T. 11/7; T. 13/4, 5; T. 14/4), Terezijini jami (T. 12/1, 3, 4) Čotarjevi pečini (T. 12/2) in Pečini na Maku.

Podoben primer je tudi s tretjo skupino, ki jo moramo pripisati hvarski kulturi. Tu imamo nekaj še bolj izrazitih primerov kakor v prejšnji danilski skupini, čeprav nekaterih fragmentov ni mogoče opredeliti glede na najdišče (T. 6/2). Drugi fragmenti so zopet najdeni v raznih jamah, med katerimi je najpomembnejša jama della Gallerie z največ tozadevnega gradiva, ki zvečine ni objavljeno, je pa po celotni fakturi identično s hvarsko kulturo (T. 7/3; T. 8/3; T. 12/5, 8, 9; T. 13/1). Velik del fragmentov je neornamentiran ter zato tudi ni omenjen v objavah. Ostale jame so še Vlaška jama (T. 2/2 [?]; T. 9/5 [?]; T. 11/3 [?]), jama Liščik (T. 5/9; T. 6/6) in Gabrovica (T. 12/6, 7).

Četrta skupina, ki se javlja na področju Krasa in Slovenskega Primorja, doslej še ni dovolj jasna. Na vsak način občutimo v njej vpliv

⁴³ V literaturi znana pod imenom Tominzgrotte in Caverna preistorica. — Atti del Museo civico. Trieste 1942. 4, 6, 28, 40. — Atti del Museo civico. 1939, 189. — Mitt. d. k. k. Central Commission XV. 1889. 134. — Boll. Soc. Adriatica di Sc. Naturale XI. Trieste 1889. 2 sl. — Z. f. E. 1897, 230, 289.

⁴⁴ Atti del Museo civ., 1942. 12 sl.

¹⁸ V literaturi znana pod imenom Caverna dei pittori. — Atti del Museo civico. 1942. 12.

¹⁹ V literaturi znana pod imenom Caverna Laz. — Atti del Museo civico, 1942. 15. — Alpi Giulie 1924, 122.

²⁰ V literaturi imenovana Caverna di Sapendol. — Atti del Museo civico, 1942. 21.

²¹ V literaturi imenovana Covo del falcone. — Atti del Museo civico, 1942. 21.

²² V literaturi imenovana Grotta Iolanda. — Atti del Museo civico, 1942. 21.

²³ Alpi Giulie 1924, 123.

²⁴ V literaturi imenovana Höllenspalt in jama v Salles. — Mittheilungen des prähistorischen Komm. d. k. Akademie der Wissenschaften I. 1897. 7.

²⁵ V literaturi imenovana Bärenhöhle in Piatyna jama. — Mittheilungen d. präh. Komm. 1887. 8 sl.

²⁶ Atti del Mus. civico, 1942, 22 sl.

severne Italije, tako n. pr. v pintaderah (T. 14/7, 8) ter tudi v nekaterih drugih elementih (n. pr. v ornamentiki na fragmentih v T. 13/2 3; T. 12/5, 8, 9). Marsikakšni fragmenti, ki so se sem in tja ravno tako prištevali v krog neolitskega časa bodo pripadali že kovinski dobi kot so n. pr. elementi slavonske kulturne skupine ali boljše Ig II faze⁴⁵ in nekateri drugi primeri (T. 4/1; T. 5/12; T. 8/5 [fragment z brazdastim vrezom, ki ga v neolitu Slovenije ne poznamo], T. 10/1, 2; T. 14/1—3, 5 [tip polade kulture.] 6, 9).

Odnos do severnega dela Slovenije

V glavnem lahko trdim vsaj za sedaj, da doslej znana neolitska kulturna skupina s konca neolita, imenovana alpski facies lengyelske kulture, ki se širi po severnem delu Slovenije (kamor spadajo naselbina Drulovka pri Kranju, dalje Ajdovska jama pri Nemški vasi blizu Krškega, Ptujski grad, Zreče, Brezje pri Zrečah, Zbelovo pri Ločah, prazgodovinska gomila pod Brinjevo goro⁴⁶ in jama Kevdrc na Lubniku pri Škofji Loki)⁴⁷ in ki seže na eni strani še dalje proti severu na Koroško,⁴⁸ na drugi pa proti vzhodu na Hrvaško,⁴⁹ ni prodrla kot zaključena celota južneje od Ljubljanskega barja. V resnici tudi danes znana najdišča še ne dovoljujejo pravih sklepov. Sploh je danes premalo število prazgodovinskih točk, ki bi omogočale pravilno sodbo.

Kljub temu moramo omeniti nekaj sicer skromnih detajlov, ki spadajo, ako že ne direktno v to severno skupino, oziroma v facies lengyelske kulturne skupine, vsaj pod njen vpliv. Tako so v Roški špilji⁵⁰ našli tudi nekaj fragmentov keramike, ki so mogoče sorodni s prej omenjenim severnim neolitskim kulturnim krogom.⁵¹ Delno bi

²⁷ V literaturi imenovana Russa spila in Räuberloch. — Atti del Mus. civico, 1942, 22.

²⁸ V literaturi imenovana Grotta di Lueghi. — U. Windisch-Graetz, Prime ricerche paleontologiche nella grotta di Castel Lueghi presso Postumia (Le grotte d'Italia XVII, 1938). — J. Korošec, Arheološke ostaline v Predjami, Razprave SAZU IV/1, Ljubljana 1956.

²⁹ V glavnem sem omenil samo nekatere, ki so bile sondirane in ki so dale nekaj arheološkega gradiva. Vse te jame pa nosijo razna imena tako da je marsikakšne danes težko indentificirati. Poleg tu omenjenih imen obstajajo tudi še druga, ki jih nisem omenil.

³⁰ Doslej so se raziskovala samo nekatera gradišča in nekatere jame. Ako vzamemo v poštev nekdanji izgled zemljišča, ki je bil drugačen kakor je danes ko je zaradi uničenja gozdov dobilo kraški karakter, je popolnoma razumljivo, da so bile razne naselbine nahajajoč se na raznih obronkih, platojih, itd. skupaj s humusom skozi tisočletja odplavljene. Tako bo danes zelo težko ugotoviti tudi nekdanjo lego nekdanje naselbine, dokler se pač ne bodo raziskale razne doline, vrtače in sploh nižje ležeči predeli, kamor je bilo kulturno gradivo naplavljenno. V isto skupino spadajo tudi jame v katere je na podoben način bilo gradivo naplavljenno, vsaj nekatere med njimi. Ker so pa jame v želji, da bi se odkrile najstarejše ljudske ostaline, bile kot raziskovalne točke zelo privlačne in so se edino tudi raziskovale, kar je tudi v glavnem še danes slučaj, medtem ko se drugim mestom ne posveča dovolj pozornosti, ne glede na časovno obdobje, kateremu bi najdbe na teh mestih pripadale.

prišla v poštev ornamentika, delno pa tudi oblike keramike. Čeprav je mogoče to le videz, vendar pa posamezni indiciji govore ako že ne za neko naselitev kulturne skupine alpskega faciesa lengyelske kulture v bližini,⁵² pa vsaj za njen vpliv. Ostalo gradivo iz Roške špilje se niti kulturno niti časovno ne da povezati s to kulturno skupino. Časovno bi mogoče sem spadali posamezni kremenasti artefakti, vendar lahko pripadajo tudi kasnejšemu času.⁵³ Tu najdena kremenasta puščica⁵⁴ ne pripada sklopu naše severne kulturne skupine.

Poleg Roške špilje nimamo danes nobenega najdišča, ki bi ga mogli povezati z alpskim faciesom lengyelske kulture. Tudi Predjama⁵⁵ ni dala nobenega elementa, ki bi mogel biti vsaj soroden, čeprav se tu nahaja nekoliko fragmentov keramike, ki jih moramo povezati z Ljubljanskim barjem, oziroma z iško skupino, v širšem smislu pa s slavonsko kulturo.⁵⁶ Žal ni znano gradivo iz Betalovega spodmola pri Postojni, ki bi mogoče nudilo nekoliko več možnosti o sklepanju o višini vpliva s severa za časa neolitika.⁵⁷

Kakor vidimo po današnih najdbah vpliv s severa ni bilo posebno velik oziroma ga — ako izvzamemo omenjenih nekoliko fragmentov iz Roške špilje — tako rekoč za sedaj ni. Zato tudi domneve o nekem podonavskem ali lengyelskem in celo tiškem vplivu potom Istre in Slovenskega Primorja na Italijo zgubi v veliki meri svojo verjetnost, kar med ostalim izpričujejo tudi same najdbe v Italiji. Ako vzporedimo ostalo Slovenijo, kjer za sedaj tudi nimamo nikakršnih elementov o obstoju niti tiške niti pecelske in samo skromne elemente badenske kulture, medtem ko je alpski facies lengyelske kulture le neka splošna označba za kulturno skupino, ki se je formirala na nam neznanem temelju, verjetno na neki nam še neznani starejši lokalni skupini z delnim vplivom z vzhoda glede oblike posameznih lengyelskih elementov, kakor so zajemalke z dulcem, visoke votle noge, ločno zoževanje posod

⁵¹ V literaturi imenovana kot Theresien Höhle in Caverna Teresiana. — Moser, Ausgrabungen in der Theresien Höhle bei Duino im Küstenlande. Mitteilungen der prähistorischen Komm. der k. Akademie d. Wiss, Wien 1888, 12 sl. — M. Hoernes, Die neolithische Keramik in Oesterreich, Jahrbuch d. k. k. Central Commission 1905, 47 sl. — M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, 1925, 338. — P. Laviosa Zambotti, Le più antiche culture agricole europee, Milano 1943, 113 sl.

⁵² V literaturi imenovana kot Lašča pečina, Ringartl Höhle, Caverna del Pettiroso. — Moser, Der Karst und seine Höhlen, Triest 1889, 50 sl. — Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture, 117.

⁵³ V literaturi imenovana kot Caverna del muschio. — Gradivo se nahaja v Institutu di Antropologia dell Università v Padovi (GZMS 1956, 177).

⁵⁴ M. Cosiansich, Prähistorische Untersuchungen in der Umgebung von Triest, Mitt. der Zentral Kommission für Denkmalpflege 1918, Beiblatt, XV, sl. — Battaglia-Cosiansich, Bullettino di paleontologia Italiana 41, 1915, 22. — Valmin, Das adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit, Lund 1939, 87. — Battaglia, Paleontologia e paleontologia delle grotte del Carso, Duemille Grotte, Milano 1926, 92 sl. — Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture, 112 sl.

⁵⁵ V literaturi imenovana kot Caverna di Gabrovizza. — Marchesetti, La caverna di Gabrovizza presso Trieste. Atti del Museo civico. 1890, 168 sl. — Hoernes, Die neolithische Keramik in Oesterreich, Jahrbuch d. k. k. Zentral Komm. 1905, 47 sl. — Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture, 116.

proti dnu in slikana keramika, potem je za splošno kulturno sliko neolita v Slovenskem primorju jasno, da se podonavski vpliv ni mogel širiti naprej v Italijo čez to ozemlje v takšni meri, kakor to nekateri domnevajo.

Import Bökk kulturne skupine, ki naj bi se izražal v fragmentu keramike, ki se danes nahaja v Zavodu za raziskavo Krasa v Postojni in ki naj bi bil najden v Vlaški jami, sem že ovrigel kot netočen.⁵⁸ Zanimivo pa je, da je ta fragment kljub temu, da ne pripada sploh našim krajem, Radmilli uporabil za datacijo kraških jam.⁵⁹ Nekateri drugi fragmenti,⁶⁰ ki sem jih prvotno, preden so bile znane najdbe iz Dalmacije, tolmačil s področja podonavskih kultur, so danes dobili drug značaj in jih nikakor več ne moremo vezati s podonavskim kulturnim krogom.

Kljub vsemu temu se bo pa sčasoma slika zopet spremenila in bodo današnji sklepi zopet samo navidezno točni. Sem in tja nahajamo namreč v Italiji posamezne elemente, ki jih sicer danes ravno tako še ne moremo pravilno tolmačiti, ki bi pa kljub vsemu dovolili sodbo, da jih je posredoval naš Kras in bi mogli celo priti iz severnih delov Slovenije. Tak primer je n. pr. s podolgovato glinasto jagodo s prečnimi kanelurami iz Arene Candide v Liguriji⁶¹ in identično jagodo iz Drulovke pri Kranju.⁶² Tudi najnovejše najdbe fragmentov keramike v jami dell'Acqua v skupini jam okoli Milana kažejo precejšno sorodnost, in sicer glede na ornamentiko z alpskim faciesom lengyelske skupine, predvsem z našo Drulovko, Ajdovsko jamo itd. Vendar pa te momente sedaj še ni mogoče pravilno opredeliti.^{62a}

Odnos do Dalmacije in jadranskih otokov

Ako analiziramo vsako od prej omenjenih štirih skupin posebej potem bi mogli napraviti nekaj preliminarnih sklepov.⁶³ V neolitu imamo, kakor vidimo za sedaj, najbolj čvrste zveze z jugom oziroma z Dalmacijo in jadranskimi otoki. Imamo kar tri kulturne skupine, ki

⁵⁸ V literaturi imenovana la grotta Azzura di Samatorza in Pečina na Leskoucah. — Marchesetti, La grotta Azzura di Samatorza, Atti del Museo civico, 1895, 249 sl. — Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture, 116 sl. — T. Bregant, Kremen in drugo kamenito gradivo iz jame Samatorce, Arheološki vestnik 1957, 130 sl.

⁵⁷ Laviosa-Zambotti, Le più antiche culture, 117. — Hörnes, Jahrbuch der k. k. Zentral Komm. 1905, 47. — Moser, Der Karst und seine Höhlen.

⁵⁹ V literaturi imenovana kot grotta del Gigante.

⁶⁰ Nekaj gradiva se nahaja v Zavodu za raziskavo krasa v Postojni.

⁶¹ Gradivo se nahaja v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju. Doslej ni objavljeno.

⁶² Čeprav imamo nekaj poročil o izkopavanjih vendar pravih monografij nimamo. Posledica tega je, da se v nekaterih muzejih in zbirkah nahaja napačno označeno gradivo glede na mesto najdbe kateremu ne pripada. Tako imamo precejšnje število tozadevnega gradiva v Zavodu za raziskavo krasa v Postojni, ki je napačno opredeljeno, oziroma je mesto najdišča tudi po kontroli vseh poročil še vedno neznan. Edino kar moremo soditi je, da je takšno gradivo najdeno na našem področju, t. j. bodisi v Slovenskem Pri-

jih moramo povezati s temi predeli. Na vsak način so vsaj posamezne tamkajšnje kulture neposredno vplivale na Istro in Slovensko Primorje, v kolikor ne moramo računati tudi z nosilci teh kulturnih skupin, ki so se naselili na našem področju.

Na kulturno povezavo med Dalmacijo oziroma jadranskimi otoki in našimi kraškimi predeli okoli Trsta je prvi opozoril že Reinecke na temelju tedaj novih najdb v Grapčevi špilji na otoku Hvaru.^{63a} Vendar pa tedaj še ni mogel deliti gradiva na kulturne skupine, od katerih so nekatere veliko starejše od hvarske.

Najstarejša kulturna skupina, impresso oziroma cardium keramika ima danes najbližje analogije na dalmatinskem kopnu in otokih na eni strani, na drugi pa v severni Italiji. V Dalmaciji znana najdišča te kulturne skupine so Smiljčić blizu Zadra,⁶⁴ Danilo pri Šibeniku, kjer je doslej najdenih samo nekoliko fragmentov,⁶⁵ in jama Sredi na otoku Cresu.⁶⁶ V Hercegovini je tozadevno pomembna Zelena pečina blizu Mostara,⁶⁷ v Crni Gori pa Crvena stijena iznad Bileće.⁶⁸ Tamkajšna cardium keramika je tako glede ornamentike kakor glede na celotno fakturo ista kakor so fragmenti, ki jih nahajamo med gradivom, ki naj bi bilo z našega področja. Kar se tiče oblik, imamo danes premalo gradiva, ki bi ga mogli uporabiti pri tipoloških raziskovanjih, čeprav je kazno, da bo tudi tozadevno gradivo identično.

V okviru gradiva, ki nam je trenutno na razpolago iz naših jam, čeprav njegova lokacija ni točna, ker so vsi primeri označeni pod Vlaško jamo, je ornamentika izdelana s pomočjo odtisov šila tako, da nastajajo vbodi (T. 2/5; T. 5/3; T. 11/6); dalje imamo odtise prstov (T. 4/2), krajše bodisi vertikalne ali poševne, včasih celo polkrožne vreze ali odtise kakšnih instrumentov (T. 4/3, 5, 7; T. 5/7, 8, 13), nekakšno vrsto tako imenovanega ščipanega ornamenta (T. 4/4), neenakomerne vreze v raznih smereh (T. 4/), odtise cardium in pectunculus školjke (T. 5/1, 4), manjše vdolbine in odtise nohtov oziroma kakšnega

morju ali pa tudi v Istri. Kje in kako je bilo pa odkrito, danes nimamo nobenih podatkov. Gradivo o katerem pa nimamo sploh nobenih podatkov, je moglo biti zbrano tudi pri raznih slučajnih raziskovanjih ali pa je bilo poklonjeno od nekdanjih zbirateljev, kakor je pač bila splošna navada. Ker pa zvečine ne obstoje nikakršni inventarji, se je to gradivo med seboj mešalo. Na ta način imamo danes označeno pod Vlaško jamo ogromno gradiva v Zavodu za raziskavo Krasa, ki pa tej jami sploh ne pripada. To lahko vidimo že s primerjanjem z Moserjevo publikacijo o tej jami (Karst und seine Höhlen) v kateri je uporabil celotno količjak uporabljive fragmente keramike. Sam izrecno trdi da je pri raziskovanjih našel malo ornamentiranih primerov. Danes je pa med to Moserjevo gradivo pomešana cela vrsta drugih lepo ornamentiranih fragmentov, ki bi jih Moser na vsak način objavil, ako bi jih našel pri svojih raziskovanjih. Zato je veliko bolj verjetno, da to gradivo pripada neki drugi jami, mogoče jami delle Gallerie ali pa jami Samatorci ali pa neki drugi, ki sploh ni označena. Podoben primer je tudi s celo vrsto ornamentiranih fragmentov keramike v tako imenovani barbotinski tehniki, ki sicer pripadajo že bronasti dobi (T. 3/7), ki so pa ravno tako pripisani Vlaški jami, čeprav jih Moser nikjer ne omenja.

⁴² Marsikakšno gradivo, ki je deponirano v tem ali onem muzeju, oziroma inštitutu ni vedno dostopno. Kljub temu je pa sumaren pregled življenja v teh krajih vendar možen, medtem ko bodo detajli prišli v poštev šele kasneje pri monografijah.

instrumenta, ki daje vtis odtisa nohta (T. 5/5) ter horizontalne vreze in manjše vdolbine (T. 5/2).

Zanimivi so vsekakor dotični fragmenti, ki nam nudijo nekoliko več. Tak je fragment, ki ima ohranjen manjši trakast ročaj na največji periferiji. Medtem ko je bil zgornji del posode ornamentiran s krajšimi poševnimi vrezji, je bil njen spodnji del grob in nezglajen (T. 4/5). Taki primeri so ravno tako karakteristični za cardium keramiko, čeprav jo danes ne moremo še točno časovno opredeliti niti razdeliti v posamezne faze. Zanimiv je tudi fragment dna, ki kaže navadno obliko močnega dna v obliki polno delane prstanaste noge (T. 5/4), ki je tudi v navadi v cardium keramiki.

Mogoče pripadajo takšni impresso keramiki tudi še nekateri drugi fragmenti ali pa predstavljajo samo še reminiscenco v neki mlajši, v našem primeru danilski kulturni skupini (T. 2/4, T. 8/4).

Kronološko mlajša, danilska kulturna skupina se danes širi predvsem v severnem in srednjem delu Dalmacije, kjer sta najdišči Smiljičič pri Zadru⁶⁹ in Danilo pri Šibeniku.⁷⁰ Ti dve najdišči sta danes najboljše raziskani. Poleg teh imamo še vrsto drugih, ki so znana po slučajnih najdbah ali pa po manjših sondiranjih in raziskovanjih v novejšem času. Takšno najdišče predstavlja Biskupija pri Kninu (?),⁷¹ Šibenica pri Sinju,⁷² jama Pokrivenik na otoku Hvaru⁷³ itd. Danilska kulturna skupina je prodrla tudi v Bosno, kjer je znana pod imenom »kakanjska kultura« z glavnim najdiščem v Kaknju.⁷⁴ Ta je tukaj po vsej verjetnosti služila kot ena od komponent pri stvarjanju butirske kulturne skupine.⁷⁵ Za sedaj bolj skromne elemente imamo tudi na drugih mestih. Tako so nekaj fragmentov našli tudi v Zeleni pečini pri Mostaru,⁷⁶ dalje v Lisičićih pri Konjicu,⁷⁷ v Crveni Stijeni v Črni Gori⁷⁸ itd. Poleg tega moramo omeniti tudi že danes znane najdbe danil-

⁶⁹ Moser bi bil na vsak način gotovo omenil tudi tak način ornamentike ako bi bil našel v Vlaški jami imenovane fragmente.

⁷⁰ Izključeno je, da bi vsi ti fragmenti pripadali Vlaški jami.

⁷¹ P. Korošec, Nekaj novih podatkov o slavonski keramiki na področju jadranske obale, Arheološki vestnik 1956, 369 sl, T. I, 1, 2 ab; T. II, 1—3; T. III, 1; T. V, 1, 2. — Moser, Karst und seine Höhlen, 12, T. II, 64. — J. Korošec, Arheološke ostaline v Predjami, Ljubljana 1956, T. VIII, 1, 2; T. XXXIII, 1. — Moser, Mitteilungen der Prähist. Commission, 1887, 20 sl., sl. 33, 34. P. Korošec, Kulturna opredelitev materialne kulture na koliščih pri Igu, Arheološki vestnik 1958/59, 94 sl.

⁷² J. Korošec, Eine neue Kulturgruppe des späten Neolithikums in Nordwestjugoslawien, Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae 9, Budapest 1958, 91 sl. — J. Korošec, Neolitična naselbina v Drulovki pri Kranju, Arheološki vestnik 1956, 3 sl. — J. Korošec, Drulovka, Zbornik filozofske fakultete III/4, Ljubljana 1960. J. Korošec, Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi, Razprave SAZU III, Ljubljana 1955, 45 sl. — J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, Ljubljana 1951 (tu so bile neolitske ostaline vštete v krog slavonske kulturne skupine.) — Pahič, Prazgodovinske seliščne najdbe v Zrečah, Arheološki vestnik 1955, 258 sl. — Pahič, Neolitske jame v Brezju pri Zrečah, Arheološki vestnik 1956, 227 sl.

⁷³ Leben, Nova arheološka odkritja v okolici Škofje Loke, Loški razgledi 1959, 83 sl. (le nekaj fragmentov, medtem ko ostala keramika pripada drugemu kulturnemu krogu).

skega značaja v Grčiji v Korintu⁷⁹ in na drugih mestih. Kosmopoulosova te najdbe datira v III. periodo Korinta.

Čeprav za sedaj ne moremo trditi da danilska kulturna skupina predstavlja na naših tleh strnjeno skupino, obstaja le že toliko elementov, da bi mogli soditi celo o neki obrobni veji te kulture, ki se je širila v naših krajih.⁸⁰ Med karakterističnimi objekti je na prvem mestu kulturna vaza, eden od najpomembnejših in eden od najmočnejše zastopanih objektov v danilski skupini.⁸¹ Fragmente takšne posode nahajamo tudi pri nas. Za sedaj mi je znana noga takšne posode, katere mesto najdišča ni znano (T. 2/3; T. 8/1). Druga podobna noga je bila najdena v Pečini na Mahu.⁸² Po vsej priliki bodo med gradivom te jame tudi še drugi predmeti, ki bodo šli v sklop danilske kulturne skupine. Mogoče bi tudi ročaj, katerega provenienca ni znana, ravno tako mogli všteti med kulturne posode (T. 3/1). Ni pa izključeno da ta ročaj pripada tudi kakšni drugi vrsti posod. Kulturni posodi bi dalje mogla pripadati tudi noga (T. 5/10), ki je ravno tako baje bila najdena v Vlaški jami.

Poleg fragmentov kulturnih posod imamo še nekaj karakterističnih drugih fragmentov, ki izstopajo posebno zaradi svoje ornamentike. Navadno pri teh fragmentih ni mogoče ugotoviti pravih oblik. Tak primer je n. pr. s fragmenti neke terine (T. 1/1, 2), ki so najdeni v Vlaški jami, katera je bila ornamentirana s spiraloïdnim okrasom, karakterističnim za našo kulturno skupino. Za našo kulturno skupino so karakteristični na tej terini tudi na tipičen način izpolnjeni medprostori.⁸³ Verjetno v isto skupino, čeprav je ornamentika dokaj sumarna, spada fragment skodele (T. 1/3) z navznotraj upognjenim ustjem.⁸⁴ Izrazit primer danilske kulturne skupine predstavljata tudi nekoliko konična, drugače pa visoka, votla noga neke posode (T. 3/4; T. 11/1), ki je bila najdena v jami Samatorci. Ornamentirana je z meandroidnim motivom, ki mi v takšni obliki v danilski kulturni skupini doslej ni

⁷⁹ Takšna so najdišča Kanzianberg, Judenburg-Pölsbals, Wolfsberg-Strap-pelkogel idr. — Pittioni, *Urgeschichte des oesterreichischen Raumes*, Wien 1954, 169 sl., 207 sl. — H. Dolenz, *Jungsteinzeitliche Funde vom Kanzianberg bei Villach in Kärnten*, WPZ XXV, 1938, 59 sl. — Schild von Steier 2, 1953, sl. 2. — MAGW 61, 1931, 105, sl. 7. — Carinthia I, 1954, 98 sl. — Carinthia I, 1928, 91 sl. — Carinthia I, 1935, 120 sl. — Itd.

⁸⁰ Takšna najdišča so Kiringrad pri Karlovcu, dalje Krč, Draguševac pri Cerju Tužnom blizu Varaždina idr. — S. Vuković, *Ostaci neolitičkih nalazišta Draguševac i Krč*, Peristil 1954, 135 sl.

⁸¹ V literaturi je znana kot Osca spila, Osca spela, Grotta sretta.

⁸² F. Leben, Poročilo o izkopavanjih v Roški špilji leta 1955, *Arheološki vestnik* 1956, 242 sl., T. I, 1, 3. Zal raziskovanja iz leta 1956 niso še objavljena, kakor je za sedaj še neobjavljeno tudi ostalo gradivo. — Glej tudi Alpi Giulie 1924, 124 sl. — *Atti del Museo civico, Trieste* 1942, 8 sl.

⁸³ Naselbina se je morala nahajati na planeti iznad jame, od koder je gradivo bilo naplavljenno v jamo.

⁸⁴ Leben, *Arheološki vestnik* 1956, 248 sl., T. VII, 5—7.

⁸⁵ *Ibid.* T. VII, 4.

⁸⁶ Korošec, *Arheološke ostaline v Predjami*, Ljubljana 1956.

⁸⁷ *Ibid.* T. VIII, 1, 2; T. XXXIII, 1. — P. Korošec, *Arheološki vestnik* 1956, 369 sl., T. V, 1, 2.

znan.⁸⁵ Glede na večjo enostavnost bi bilo celo mogoče prej misliti na nekakšno povezavo s Podonavjem, kar pa glede na sedanje stanje in neolitske kulturne sledove v ostali Sloveniji in tudi v zahodnem delu Hrvaške ni niti najmanj verjetno. Čeprav moramo to nogo pripisati vplivu danilske kulturne skupine je potrebno omeniti, da je ona glede na izdelke v centru danilske kulturne skupine veliko bolj groba, kakor so v ostalem tudi drugi doslej omenjeni primeri te kulturne skupine v Slovenskem Primorju. Ne manj karakterističen je tudi fragment bolj grobe posode, ki je bila bolj kroglaste oblike in ornamentirana z na ustju visečimi, šrafiranimi trikotniki (T. 3/3; T. 7/1). Poleg same oblike in ornamenta je karakteristična tudi vzboklina, ki predstavlja majhen držaj in ki je bila izdelana v obliki povsem stilizirane živalske glave. Takšne so ravno tako karakteristične za danilsko kulturo, kjer pa zelo često prihajajo veliko bolj izrazite in manj stilizirane.⁸⁶ Podobne primere nahajamo med ostalim tudi v krogu butmirske kulturne skupine, kamor so po vsej verjetnosti dosepele iz danilske kulture, a jih je kasneje iz butmirske prevzela tudi lengyelska.⁸⁷

V isto skupino spadajo tudi nekateri drugi fragmenti raznih bolj grobih posod, ki so podobno kakor danilske ornamentirane s šrafiranimi trikotniki. Najdeni so bili deloma v Katri jami (T. 6/3) deloma pa baje v Vlaški jami (T. 3/6; T. 7/2; T. 9/3, 4; T. 10/3; T. 11/5).⁸⁸ Sem lahko prištejemo tudi fragmente, ki so izpolnjeni bodisi s kakšnim mrežastim motivom ali pa na nek drug način (T. 6/1; T. 11/2). Ni pa izključeno da takšni fragmenti, podobno kakor lahko tudi posamezni fragmenti ornamentirani z visečimi trikotniki, pripadajo nekoliko kasnejši hvarski kulturni skupini, ker jih tudi tam nahajamo.⁸⁹ Vendar pa neko gotovo število nesporno pripada še naši kulturni skupini, ker so profili preveč izraziti. Slabo ohranjeni fragmenti, ki nedvomno spadajo v našo skupino so med ostalim fragment z malim ušescem, ki je baje najden v Vlaški jami (T. 3/5; T. 6/7), dalje fragmenti posod z ostanki ornamentov na ramenu v obliki trikotnikov in podobnih mo-

⁸⁷ Gradivo iz Betalovega spodmola je deponirano na Univerzi v Padovi.

⁸⁸ J. Korošec, Fragment vaze kulturne skupine Bükk najden v Vlaški jami (?), *Arheološki vestnik* 1952, 289, sl. 1. Fragment je slučajno došel v zbirko ter bil uvrščen med gradivo iz Vlaške jame.

⁸⁹ A. Radmilli, *La preistoria della Venezia Giulia e della Dalmazia*, L'universo 1958, 976. Po vsej priliki je Radmilli, ta do tedaj neznani in neobjavljeni fragment, uporabil ne glede na druga mnenja le iz želje povezati Podonavje z Italijo potem Istre in Slovenskega primorja.

⁹⁰ J. Korošec, *Arheološki vestnik* 1952, 291 sl., sl. 2—4.

⁹¹ B. Brea, *Gli scavi nella caverna delle Arene Candide II*, 1956. T. XXVII, 3.

⁹² J. Korošec, *Drulovka*, Ljubljana 1960, T. 29, 3, 4.

^{92a} Cornaggia Castiglioni O., *Indagini paletnologiche nella grotta dell'Acqua nel Finalese*, *Le grotte d'Italia III*, 1959—1960, 1 sl., sl. 3, št. 1—4. (Razpravo sem prejel ko je bil članek že v tisku.)

⁹³ Splošna slika se zna z novimi raziskovanji v veliki meri spremeniti. Mogoče je pa, da bistvenih sprememb kljub temu ne bomo imeli,

^{93a} P. Reinecke, *Germania* 23, 1939, 217 sl.

⁹⁴ Batović, *Zadarska revija VI*, 1957. — Batović, *Neolitsko naselje u Smilčiću*, *Diadore 1*, Zadar 1960, 5 sl. — Celotno gradivo še ni objavljeno.

tivov (T. 6/7; T. 9/1), ki so baje ravno tako najdeni v Vlaški jami, bodo pa pripadali po vsej priliki neki drugi jami. Danilski kulturni skupini pripadajo dalje tudi razne noge (T. 6/5; T. 9/2, 7—10; T. 11/8), ki so lahko nizke, votle in bolj konične, včasih pa bolj polno delane, sem in tja tudi prstanaste oblike. Najdene so bile tako v jami Gabrovici kakor tudi v Vlaški jami. Poseben problem predstavlja v zvezi s tem fragmentirana noga ornamentirana po vsej verjetnosti z nekim meandroidnim motivom (T. 8/2) najdena baje v Vlaški jami (?). Najbolj verjetno je, da ta noga pripada neki posodi z večjim številom nog. Ker pa večjega števila nog na posodah danilske skupine razen na kulturnih posodah nimamo, bi mogoče ta pripadala lahko takšni kulturni posodi s štirimi nogami. Seveda je takšna opredelitev kljub vsemu še dokaj problematična.

Nekaj izrazitih fragmentov, ki pripadajo danilski kulturni skupini, je bilo znanih tudi že doslej, le s to razliko, da jih kulturno ni bilo mogoče točno opredeliti. Tak je n. pr. fragment z ostanki spiraloidne ornamentike (T. 12/1), dalje fragment s šrafiranimi trikotniki, ki so postavljeni eden nasproti drugemu (T. 12/3), ter fragment z ostanki ornamenta, ki v raznih variantah prihaja v danilski kulturi (T. 12/4).⁶⁰ Vsi ti fragmenti so bili najdeni v Terezijini jami pri Devinu. Iz Čotarjeve pečine je bil doslej znan fragment, ki ima kot ornament neko vrsto šahovske tabele (T. 12/2). Tudi ta fragment pripada nesporno danilski kulturni skupini. Poleg tega lahko prištejemo sem še dva fragmenta iz jame delle Gallerie (T. 13/4, 5), ki sta ravno tako znana že po objavi Cosiansicha.⁶¹ Po vsej priliki pripada danilski kulturi — sodeč po obliki — tudi čaša, ki je identična raznim iz danilske kulturne skupine, čeprav daje na drugi strani tudi vtis posode iz kulture zvonaste čaše (T. 14/4).⁶² Poleg teh so tu in tam bili objavljeni tudi še nekateri drugi fragmenti, ki bi jih lahko privedli v sklop naše kulture. Takšni primeri so najdeni v Gabrovici,⁶³ dalje v Samatorci⁶⁴ itd.

⁶⁰ Korošec, Neolitska naselbina u Danilu Bitinju, T. 33/7; T. 36/3, 6; T. 38/1.

⁶¹ Mirošavljević, Južno područje otoka Cresa u pretpovijesno doba, 61 Ljetopis Jugoslavenske akademije, Zagreb 1956, 269 sl., T. IV. — Mirošavljević, Jamina-Sredi, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959, 131 sl.

⁶² Benac, Zelena pećina, GZMS XII, 1957, 68 sl., 71 sl., T. V—X.

⁶³ Benac, Crvena Stijena 1955, GZMS XII, 1957, 27 sl., 39 sl., T. V, 14 do 18; T. VI—VIII; T. XII, 3—6. — Benac-Brodar, Crvena Stijena 1956, GZMS XIII, 1958, 21 sl., T. VIII—IX.

⁶⁴ Batović, Zadarska revija VI, 1957. — Batović, Neolitske kulturne posude iz Smiljčića, Arheološki vestnik 1948/49. — Batović, Diadore 1, 1960, 5 sl. — Izredno veliko število tozadavnega gradiva ni doslej še sistematično objavljenega.

⁷⁰ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, Zagreb 1958/59. — J. Korošec, Nova neolitska kulturna grupa na području Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIV, Split 1952, 91 sl. — Dujmović, Neolitska obredna posuda iz Danila u Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIV, 73 sl. — J. Korošec, Ceramica dipinta della costa dalmata, Bullettino di palenologia Italiana 65, Roma 1956, 293 sl. — J. Korošec, Iskopavanja u Danilu kraj Šibenika, 60 Ljetopis Jugoslavenske akademije, Zagreb 1955, 194 sl. — J. Korošec, Nastavak iskopavanja u Danilu kraj Šibenika u 1955 god., 63 Ljetopis Jugoslavenske akademije, Zagreb 1959, 226 sl.

Nekateri fragmenti bi sicer mogli spadati v danilsko kulturno skupino, vendar ni izključeno da pripadajo tudi kakšni drugi, mogoče celo impresso keramiki kot so n. pr. nekateri fragmenti najdeni v Vlaški jami (T. 2/4). Tradicijo starejše kulturne skupine ima tudi fragment keramike najden v Gabrovici. Ornamentiran je s skupinami poševnih linij (T. 8/4). Čeprav je dokaj soroden ornamentiki v impresso keramiki, vendar ni izključeno da bi mogel pripadati tudi danilski.

Mlajši kulturni skupini — kolikor ne bi pripadal danilski kulturi — bi mogli prišteti ornamentiran fragment z visečimi šrafiranimi trikotniki (T. 5/11; T. 11/4) na ramenu posode. Vendar je dokaj verjetno da ta fragment spada v danilsko kulturo, pač s tem da pripada neki mlajši fazi te kulturne skupine. Podoben primer je tudi z nekaterimi drugimi fragmenti (T. 3/2) iz Vlaške jame, dalje lonček iz jame Liščik (T. 6/6), ki ima kot ornament cikcakaste linije in ki bi lahko pripadal naši skupini, toda samo delno glede na splošno fakturo. V nekaterih pogledih daje ta lonček tudi nekatere mlajše poteze in pripada mogoče ali neki mlajši časovni skupini ali pa četrti doslej še nediferencirani skupini na našem primorskem področju.

Tudi nekaj drugih fragmentov je v grobem sicer možno pripisati neolitu, vendar jih je kulturno nekoliko teže klasificirati. Predvsem so to fragmenti ustja, ornamentirani bodisi s poševnimi vrezi ali pa z nekakšnim mrežastim motivom. Ker ne vemo, kakšen je pri teh posodah bil vrat, oziroma ne vemo niti v kakšni legi so stala ta ustja glede na vrat, moremo pač sklepati samo to, da so takšna ustja lahko pripadala nekakšnim posodam iz danilske skupine, lahko pa tudi hvarski kulturi (T. 9/6; T. 11/7). Najdeni so bili v Vlaški jami in v jami delle Gallerie.

Pod konec neolita in v prehodni čas z raznimi že bronastodobnimi elementi spada Hvar I kulturna skupina, imenovana tako po G. Novaku. Tudi ta ima doslej najmočnejše postojanke v Dalmaciji. Zanimivo pa

— J. Korošec, Nekaj pripomb k izvoru butmirske kulturne skupine, Arheološki vestnik 1955, 5 sl. — Marović, Neobjavljeni prehistorijski nalazi sa Danila, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIV, 76 sl.

⁷¹ Marović, Nalaz prehistorijske keramike u Biskupiji kod Knina, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIV, 85 sl.

⁷² Ibid. 88, sl. II.

⁷³ Miroslavljević, Nalaz heladske kulture u spilji Pokrivenik na Hvaru, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIII, 1951, 123 sl., T. V. V novijem času imamo več tozadevnih toda neobjavljenih najdb s tega in tudi drugih najdišč. (Markova špilja na otoku Hvaru... Arheološki zadaci i rasprave I, 5 sl. — Itd.)

⁷⁴ Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZMS 1956, 167 sl. — M. Mandić, Prehistorijski nalazi prigodom rekonosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Zepča, GZMS 1933, 1 sl., T. II, 1—12.

⁷⁵ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, 98 sl. — J. Korošec, Arheološki vestnik 1955, 5 sl.

⁷⁶ Benac, Zelena pećina, GZMS 1957, 61 sl., T. XIII, 5, 6.

⁷⁷ Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Sarajevo 1958, 67 sl., T. XVI, 5, 6; T. XXII, 1, 3. Mogoče je tudi, da ti fragmenti predstavljajo le sled vpliva.

je, da se te nahajajo prvenstveno na otokih, medtem ko jih za sedaj na kopnem nimamo. Glavna najdišča so v glavnem v jamah. Takšna je Grapčeva spilja na Hvaru,⁹⁵ dalje jama Pokrivenik na Hvaru,⁹⁶ Markova spilja na Hvaru,⁹⁷ Vela spilja na Korčuli,⁹⁸ jama Gambero na Lastovu,⁹⁹ itd. Po dolini Neretve je ta kultura dospela zelo visoko na sever, kjer jo danes poznamo na naselbini v Lisičićih.¹⁰⁰ Poznamo jo pa tudi še na nekaterih drugih najdiščih v Hercegovini in v Črni Gori, vendar pa po neznatnejših najdbah, kakor so takšne v Zeleni pečini¹⁰¹ in v Crveni Stijeni.¹⁰²

V gradivu naših jam so ostaline hvarske kulture prvenstveno karakteristične glede na njih ornamentiko. Poprej je bilo že omenjeno, da posamezni primeri grobe keramike, ornamentirane s šrafiranimi trikotniki, mogoče spadajo v krog hvarske kulturne skupine, ker so se takšne posode obdržale tudi v hvarski kulturi, čeprav jih danilska uporablja v veliki množini. Najmanj imamo pri nas sledov hvarske kulture v njeni tipični slikani keramiki. Znanih je le nekaj fragmentov v Gabrovici, ki so bili objavljeni že na raznih mestih (T. 12/6, 7). Tako tehnična izdelava kakor tudi ornamentika je tipična za hvarsko kulturo. Poleg te slikane keramike imamo tudi še razne manjše fragmente z ostanki spiraloidne ornamentike oziroma spiralnih vitic in raznih drugih ornamentov, ki so ravno tako karakteristični za hvarsko kulturno skupino (T. 2/2; T. 5/9; T. 6/2; T. 11/3). Glede na originalno hvarsko keramiko ni izključeno, da so tudi nekateri od teh fragmentov bili nekdanj slikani z rdečo barvo, posebno glede na fakturo in analogije, ki jih imamo v Grapčevi spilji, Pokriveniku itd. Pri nas so takšni fragmenti najdeni v jami delle Gallerie, v jami Liščik in baje v Vlaški jami.¹⁰³ Omeniti je potrebno da je pri nas hvarska kulturna skupina posebno močno zastopana v jami delle Gallerie. So to zvečine razni neornamentirani fragmenti, ki se danes nahajajo po raznih muzejih.¹⁰⁴

Posebno skupino v okviru te hvarske kulture na naših tleh predstavljajo fragmenti, ornamentirani z raznimi trikotniki, polmesečnimi

⁷⁸ Benac, Crvena Stijena, GZMS 1957, 27 sl., T. IV, 4—6. — Benac-Brodar, GZMS 1958, 32 sl., T. VI, 2, 3, 5, 7.

⁷⁹ S. Weinberg, Remains from Prehistoric Corinth, Hesperia of the American School of classical Studies at Athens VI, 1937, 512, sl. 30. — L. W. Kosmopoulos, The prehistoric Inhabitation of Corinth, Munich 1948, 31, sl. 5 (napačna rekonstrukcija posode, ki je bila identična z našimi kulturnimi posodami iz danilske kulturne skupine), 6, T. IV, j. — Med gradivom v Korintu se nahajajo tudi še posamezni drugi fragmenti keramike, ki se na vsak način morajo vzporediti z danilskim gradivom. Nova raziskovanja v centralni Grčiji so leta 1960 odkrila podobno gradivo.

⁸⁰ Za oznako »obrobna veja te kulture« moramo imeti na umu, da se zahodno od Trziča (Monfalcone) doslej niso našli izraziti primeri naše kulturne skupine.

⁸¹ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, 54, sl. 9—11, T. XVII do XXV, XXVI, 1.

⁸² Gradivo, ki se nahaja v Institutu di Antropologia dell'Universita v Padovi, mi doslej ni bilo dostopno, ravno tako pa ni objavljeno. — Benac, GZMS 1956, 197, opomba 40.

⁸³ Nekdanj sem napačno sodil, da se ti fragmenti morajo povezati s podonavskimi neolitskimi kulturami. Ta domneva je tedaj bila tudi logična, ker

in drugimi motivi izpoljenimi s šrafiranimi linijami ali pa tudi z mrežo (T. 2/1; T. 8/3; T. 12/5, 8, 9; T. 13/1, mogoče tudi T. 11/7, ta fragment je drugače bil vštet v danilsko kulturno skupino). Vsi ti fragmenti so bili najdeni v jami delle Gallerie. Ako vzporejamo klasične najdbe hvarske skupine, ne bomo z lahkoto našli analognih primerov, kar se tiče izpolnjevanja motivov, čeprav drugače motivika na splošno, dalje tehnika izdelave in celo faktura, sovpadajo s hvarsko kulturno skupino.¹⁰⁵ Le redko bomo našli primere takšnega ornamentalnega načina, vendar pa še to bolj v drugem smislu.¹⁰⁶ Tozadevno imamo veliko več analogij v Lisičićih pri Konjicu,¹⁰⁷ tako glede motivike kakor tudi glede načina izvajanja. Podoben način ornamentiranja nahajamo tudi v Crveni Stjeni.¹⁰⁸ Po vsemu sodeč je šrafiranje ali nek drug način izpolnjevanja raznih motivov služilo kot nadomestilo barvanja z rdečo ali neko drugo barvo. Poleg tega so tudi sami motivi včasih bolj razbiti, kakor je slučaj pri dotičnih, ki so bili barvani in ki kljub svoji preprostosti kažejo visoko stopnjo estetskega okusa. Glede na to, da se takšni primeri javljajo v čisto perifernih krajih, kakor so Lisičići in Crvena Stijena in tudi naši kraji, bi to mogli tolmačiti kot odaljenost od centra, ki je recimo — glede na današnjo raziskanost — bil nekje na otokih srednjega in severnega dela Dalmacije. Vendar pa izgleda, da je takšna domneva kaj malo verjetna. Dokaz za to so skoraj identični motivi v Črni Gori in v Hercegovini ter pri nas. Tu namreč ne moremo računati niti na medsebojni posredni niti neposredni vpliv. Ni pa verjetno, da bi se sicer na isti materialni osnovi, tudi ako upoštevamo še sorodne ekonomske momente (kraški teren in jame), razvil identičen način nekakšnega specialnega ornamentiranja. Veliko bolj verjetna bi med tem bila domneva o dveh fazah hvarske kulturne skupine I, kjer naj bi starejša zajemala velik del gradiva iz Grapčeve špilje, Pokrivenika in nekaterih drugih jam ter mogoče del gradiva v Lisičićih in v Slovenskem Primorju. Mlajša faza bi pa zopet zajemala večji del gradiva iz Lisičićev, del gradiva iz Slovenskega Primorja in tudi del gradiva iz poprej omenjenih jam.¹⁰⁹ Da spadajo oblike (vsaj

neolitski kulturni krog v Dalmaciji ni bil znan (J. Korošec, Fragment vaze kulturne skupine Bükk, najden v Vlaški jami [?], Arheološki vestnik 1952, 292 sl., sl. 3, 4).

¹⁰⁵ Tudi ta fragment sem nekdanj prišteval podonavskemu neolitu (Arheološki vestnik 1952, 291 sl., sl. 2).

¹⁰⁶ Meandroidni motivi se sicer nahajajo tudi tukaj, toda ne v tako enostavni obliki (J. Korošec, Neolitska naselbina u Danilu, 78, sl. 12 d, j; sl. 13 d, g idr.).

¹⁰⁷ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, T. XXVII, 1; T. LXXX, 2; T. LXXXI, 3—6; T. LXXXII, 1—4. — J. Korošec, 63 Ljetopis Jugoslavenske akademije 1959, 226 sl., T. III.

¹⁰⁸ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 101 sl. — Fiala-Hoernes, Die neolithische Station von Butmir II, T. VI, 6, 10; T. IX, 19; T. XII, 5, 8, 9 idr. — Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952, T. II, 5; T. XVII, 2. — Itd.

¹⁰⁹ Po vsej verjetnosti je pod inventarjem iz Vlaške jame marsikakšno gradivo, ki pripada jami delle Gallerie.

¹⁰⁹ G. Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955, T. LXXV, 1, 5, 6; T. LXXVI, 1—3; T. LXXXI, 4; T. CXXIV, 1, 3; T. CXXX, 2, 5. — Itd.

nekateri), na katerih so uporabljeni takšni motivi, v resnici že v zelo kasen čas, pričajo najbolj primeri iz Crvene Stijene,¹¹⁰ a tudi nekateri naši fragmenti (T. 13/1; T. 8/3), ki pripadajo skodelam, katere lahko že uvrstimo v starejšo bronasto dobo.

V hvarsko kulturno skupino na našem področju lahko vštujemo tudi še nekaj drugih fragmentov. Tak je primer z obliko posode (T. 7/3), ki ima nesporno svoje analogije v hvarski skupini, čeprav mlajše faze. Dalje lahko sem vštujemo glede na fakturo tudi še nekatere druge fragmente (T. 9/5).

Doslej nejasna četrta skupina je pri nas zastopana z nekaterimi fragmenti, od katerih segajo marsikakšni globoko v bronasto dobo. Danes pač še ni mogoče točno opredeliti po skupinah takšne primere, od katerih bi nekateri predstavljali recimo neko posebno domorodno kulturno skupino drugi pa zopet posamezne vplive. Že poprej so bili omenjeni posamezni fragmenti, ki bi jih mogli izločiti iz drugih skupin in uvrstiti v nekoliko kasnejši čas. Take primere predstavljajo mogoče tudi fragmenti skodele v T. 7/3, mogoče celo lonček iz jame Liščik v T. 6/6. Ravno tako bodo že kasnejšemu, mogoče bronastodobnemu, času in drugemu kulturnemu krogu pripadali fragmenti iz jame delle Gallerie v T. 13/2, 3. Analogije za njih nahajamo v severni Italiji. Vsekakor spadajo v kasnejši čas tudi nekateri fragmenti, najdeni v Vlaški jami (T. 3/7), ki so izrazito bronastodobni in se ne morejo všteti v neko zgodnejšo kulturno skupino.¹¹¹ Sem spadajo tudi fragmenti bolj grobih posod, ki so bili na ustju ali pa na zgornjem delu tudi narovašeni (T. 6/4). Bodisi tej nam neznani četrti skupini ali pa mogoče že bronasti dobi bo pripadal tudi fragment neke posode iz jame delle Gallerie (T. 4/1; T. 10, 1), ki pripada neki terini z zelo ostrim klekom. V isto skupino s tem fragmentom lahko damo tudi fragment z malim ušescem, ki je bil ornamentiran v brazdastem vrezu in baje najden v Vlaški jami (T. 5/12; T. 8/5). Brazdasti vrez se tako in tako javlja v ostali Sloveniji šele po neolitski dobi. Zato ni izključeno, da se je tak način

¹¹⁰ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 78 sl., sl. 12 a, c, sl. 14 d, sl. 15 a, sl. 16 a, k, l, T. XVII, 1, 2; T. XVIII, 1, 3 itd.; T. XXIX, 2; T. XXXVIII, 4, 8; T. XL, 1, 8, 9, itd.

¹¹¹ Cosiansich, Mitteilungen der Zentralkomm. für Denkmalpflege 1918, Beiblatt, str. XX, sl. 10/5, 6.

¹¹² Ibid. XVII, sl. 5.

¹¹³ Marchesetti, La caverna di Gabrovizza presso Trieste, Atti del Museo civico VIII, 1890, 143, T. VI, 3—5.

¹¹⁴ Marchesetti, La Grotta Azzura di Samatorza, Atti del Museo civico, 1895, 249 sl., T. II, 34—36, 38.

¹¹⁵ Grga Novak, Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955. — P. Reinecke, Ein neuer spiralkeramischer Kreis an der Nordostküste der Adria, Germania 1939, 213. — G. Novak, Hvar, Beograd 1924, 10 sl. — G. Novak, Izvištaj o prehistorijskim istraživanjima otoka Hvara, 55 Letopis Jugoslavenske akademije, 1949, 158, T. I, II, 1. — G. Novak, Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico, Rivista di Scienze Preistoriche V, 1950, 5 sl. — G. Novak, Caverna con ceramica dipinta dell'età della pietra nell'isola di Lesina nell'Adriatico, Bullettino di paleontologia Italiana 1940, 29 sl. — G. Novak, Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina), nell'Adriatico, Atti de I° Congresso interna-

ornamentiranja v Slovenskem Primorju razširil šele s prodorom slavonske kulture proti jugu. Zanimive so tudi skodele z navznoter upog-njenim ustjem, ki so na zunanji strani ornamentirane z ornamentmi v obliki dveh malih lističev (T. 10/2), najdene v Vlaški jami. Po celotni fakturi so takšni fragmenti nesporno v zvezi s posodami, ki so nam znane v jami delle Gallerie (T. 4/1; T. 10/1; T. 14/5). Takšne posode znajo imeti karakterističen ročaj, ki veže vrat s klekom s tem, da se je vrh ročaja nekoliko vzdigoval nad ustjem. Verjetno v kasnejši čas bo potrebno vstaviti tudi nekatere posode, ki so bile ornamentirane s plastičnimi rebri, na katerih so odtisi prstov, katerih pa v neolitu Slovenije drugače ne nahajamo (T. 13/7, 8). V veliki meri so takšni primeri znani kasneje v eneolitu in v bronasti dobi n. pr. v Predjami. Isto je tudi s fragmentom z malimi vdolbinami. Prvenstveno so takšni fragmenti najdeni v jami delle Gallerie in bi predstavljali daljne ele-mente življenja v teh krajih. Paralelno z njimi moramo dati tudi pin-tadere (T. 14/7, 8) in nekatere pokrove oziroma pokrovčke (T. 14/3, 9), ki so znani posebno iz jame delle Gallerie kakor tudi na istem najdišču ohranjen lonec (T. 14/6). Takšni primeri se v glavnem vežejo za severno Italijo in ne predstavljajo več neolitskega stratuma v Slovenskem Primorju.

Za sedaj je še nejasen fragment nekakšne kroglaste amfore iz Škocjanskih jam (T. 14/1) in čaša iz jame delle Gallerie (T. 14/2). Mo-goče predstavljata ta dva primera kakor tudi nekateri prej omenjeni za sedaj še nejasno četrto skupino na našem področju.

Odnos do Arene Candide in severne Italije

Glede na to, da imamo danes v Slovenskem Primorju še premalo gradiva za vzporejanje s severno Italijo, moramo tozadevno vzeti v poštev cel jadranski kulturni krog v zvezi z našimi kraji. Vendar je

zionale, di preistoria e protoistoria Mediterranea, Firenze 1950, 549 sl. — U. Rel-lini. Osservazioni sulla caverna preistorica di Lesina con ceramica dipinta. BPI 1940, 38 sl.

⁹⁶ Miroslavljević, Nalaz heladske kulture u spilji Pokrivenik na Hvaru, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LIII, 1951, 123 sl. — G. Novak, 55 Ljetopis Jugoslavenske akademije, 1949, 150 sl., T. II, 2—11.

⁹⁷ G. Novak, Markova spilja na otoku Hvaru, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959, 5 sl.

⁹⁸ G. Novak, Arheološka istraživanja na otočima Korčuli i Hvaru, 59 Ljetopis Jugoslavenske akademije, 1954, 49 sl.

⁹⁹ Radmilli, L'isola di Lagosta nella preistoria. In memoria di F. Mala-volti, Modena 1956. — Radmilli, La preistoria della Venezia Giulia e della Dalmazia, L'universo 1958, 979 sl., T. IV, 1—4.

¹⁰⁰ Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima. 1958. — Benac, Prethodna istra-živanja na neolitskom naselju u Lisičićima. GZMS 1954, 238 sl. — Benac, Neo-litsko naselje u Lisičićima kod Koniica. GZMS 1955, 94 sl.

¹⁰¹ Benac, GZMS 1957, 67 sl., T. III—IV.

¹⁰² Benac, GZMS 1958, 31 sl., T. IV, 3 ab.

¹⁰³ Kakor mnogi drugi fragmenti bodo verjetno tudi ti pripadali kakšni drugi jami, mogoče jami delle Gallerie.

danes še težko presojati, kakšne zveze so obstajale v neolitu med Slovenskim Primorjem in severno Italijo, ker je v tem pogledu tudi severna Italija premalo raziskana. Toda ako upoštevamo, da ima Terezijina jama pri Devinu gradivo sorodno ostalim našim jamam, oziroma da spada v isti kulturni sklop, moramo logično sklepati tudi o vplivu našega neolita na severno Italijo kakor tudi obratno. Kljub temu pa danes samo delno lahko govorimo o takšnih momentih.

Najbolj dragocene podatke nam danes nudijo sicer zelo oddaljene ligurske jame, med katerimi je najbolj znana jama Arene Candide, pač zato ker je tudi najbolj raziskana.¹¹² Za nas prihajajo v poštev prvenstveno neolitske plasti v tej jami. Tako je najstarejša neolitska plast zastopana z impresso keramiko. Kljub vsej sorodnosti, ki jo ta ima z našimi primeri in tudi z ostalo impresso oziroma *cardium* keramiko na področju Dalmacije in njenih otokov, je danes še nemogoče sklepati, v kakšni organski zvezi stoji ta z najdbami na ligurski obali. Teritorialna oddaljenost je za sedaj med Slovenskim Primorjem in ligursko obalo še prevelika, ker manjkajo vsakršne vmesne najdbe. Priznati pa moramo, da danes nimamo niti v srednji Italiji zastopano periodo s *cardium* keramiko. Tako je tudi oddaljenost med južno Italijo in ligursko obalo za sedaj prevelika za sklepanje o prihodu ljudstva, nosilcev te kulturne skupine iz te smeri. Tako obstajata za sedaj pač obe možnosti, da je na ligursko obalo mogla vplivati na eni strani naša jadranska obala, na drugi pa tudi južna Italija.

Naslednja doba srednjega in kasnega neolita, kamor pri nas lahko vštejemo danilsko in hvarsko kulturno skupino, ravno tako pa tudi alpski facies lengyelske kulture v severni Sloveniji, nam ravno tako poleg nekaterih posameznosti ne nudi nikakršne bližje povezave. Ako skušamo strogo po materialu vzporejati analogije, kjer zopet lahko uporabimo samo Arene Candide potem vidimo da so stične točke tako rekoč minimalne. Tudi ako vzamemo Balkanski polotok kot celoto,

¹⁰⁴ Tako so v muzeju v Kopru pod št. 1121, 1124 in pod starimi številkami S 18, S 25, S 26, dalje v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju, v muzeju v Trstu itd.

¹⁰⁵ Največji del gradiva hvarske kulturne skupine še ni objavljen.

¹⁰⁶ Novak, Prehistorijski Hvar, T. CLXXXIII, 4, 5.

¹⁰⁷ Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima, 1958, T. XI, 6; T. XII, 5, 6; T. XVII, 6; T. XVIII, 1, 2; T. XIX, 4—6. itd.

¹⁰⁸ Benac, GZMS 1958, T. IV, 3 ab.

¹⁰⁹ Manjše število elementov te predpostavljene mlajše faze na Hvaru in ostalih otokih je mogoče tolmačiti da obe fazi nista bili enakomerno zastopani na vseh doslej raziskanih lokalitetah, kar pa tudi ni nujno. Večina gradiva poleg tega še ni objavljena tako da je kontrola nemogoča.

¹¹⁰ Benac, GZMS 1958, T. IV, 3 ab.

¹¹¹ Izredno veliko je število fragmentov keramike, ki so bili ornamentirani z neko vrsto metličastih ornamentov, pri katerih so izvedene poteze v različnih smereh. Nesporno pripadajo že bronasti dobi in jih ni mogoče prišteti neki zgodnejši periodi že glede na fakturo in druge detajle.

¹¹² Bernabó Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, Vol. 1—2, Bordighera 1946 in 1956. — Bernabó Brea je prvotno razdelil tamkajšnje jamske plasti na 28 stratumov, in sicer 28—25 na periodo impresso keramike, od 24—14 na periodo posod s kvadratnim ustiem, od 13—9 na lagozzo kulturo, od 8—3 na periodo ročajev v obliki sekire (*ansa ad ascia*) ter orna-

imamo sicer nekakšne sorodnosti s severno Italijo od katerih so pa nekatere zopet samo navidezne. Druge sorodnosti so zopet mogle nastati samo z raznimi vplivi. Čeprav ni dvoma, da so posredni člen mogli biti naši kraški predeli, je vendar danes težko sklepati, katere elemente so oni posredovali. Na drugi strani se je zopet vpliv Balkana na srednjo Italijo mogel vršiti direktno čez Jadransko morje, od koder bi se dalje širil proti severni Italiji. Tozadevno nam je danes mogoče samo nazkazati odnos med danilsko kulturo v Dalmaciji in ripoljsko kulturo v Italiji.¹¹³ V takšnem primeru bi vpliv Balkana mogel biti na severno Italijo zopet samo posreden, in sicer vzdolž jadranske obale italskega polotoka, pri čemer bi posredništvo naših kraških jam odpadlo.

Bernabo Brea vidi v Areni Candide in v ligurskih jamah, indirektno v severni Italiji, balkanski vpliv v nekaterih oblikah posod ravno tako pa tudi v nekaterih dekoracijskih elementih.¹¹⁴ Tako naj bi se izražal balkanski vpliv v posodah s štirioglatim ustjem (vasi a bocca quadrata). B. Brea povezuje tudi nekatere ornamente, ki se nahajajo na posodah s štirioglatim ustjem s posameznimi ornamenti v Vučedolu, dalje z ornamenti na Ljubljanskem barju in v Butmiru.¹¹⁵ Balkanskemu vplivu pripisuje tudi pintadere, dalje zajemalke, plastične izdelke, nekatere fragmente slikane keramike in spiralo.¹¹⁶ V novejšem času je B. Brea bolj sklon gledišču o vplivih na severno Italijo, ki so dospeli z drugih strani, čeprav neposredno ne zanikuje niti svojih prvih gledišč.¹¹⁷ Ne glede na preveč splošno povezovanje Podonavja in severne Italije, kar se še vedno dogaja¹¹⁸ je poleg tega dvomljiv izvor marsikakšnih oblik in predmetov, ki jih najdemo v severni Italiji. Med takšne vsekakor spadajo posode s kvadratnim ustjem ali pa s štirioglatim upognjenim ustjem. Na Balkanu nimamo res tozadevno nika-kršnih analogij, ki bi jih mogli povezati z italijansko izrazito kulturo s posodami v obliki kvadratnega zgornjega dela.¹¹⁹ Nasprotno se pa izraža vpliv severne Italije v naših jamah ravno v posodi s kvadratnim ustjem, v kolikor je namreč takšna res tudi bila tukaj najdena, kar

mentiranje keramike v brazdastem vrezu (decorazione a solcature). 2 stratum je pripisal železni dobi, stratum 1 pa rimski (ibid. Vol. 1, 1946, str. 3 sl, sl. 3. 4). Kasneje je svojo delitev plasti spremenil v toliko, da je eno plast pripisal paleolitu ter dalje drugo mezolitu, potem starejšemu neolitu, srednjemu neolitu, srednjemu neolitu, mlajšemu neolitu, železni dobi itd. (ibid. Vol. 2, 1956, 13 sl., T. E—H).

¹¹³ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, 107 sl. — J. Korošec, *Bullettino di paleontologia Italiana* 1956, 297 sl. — Ugo Rellini, *La piu antica ceramica dipinta in Italia*, Roma 1934, 9 sl. — Itd.

¹¹⁴ B. Brea deli Italijo v času srednjega neolitika na severno in srednjo Italijo. Severna Italija, kamor prišteva tudi ligurske jame, bi naj nastala na isti osnovi in ima veliko število elementov, ki naj bi nastali na temelju podonavskega neolita. V srednji Italiji, kjer prevladujejo kulture s slikano keramiko, bi naj te bile povezane po mnenju B. Brea z analognimi s srednjega Balkana.

¹¹⁵ B. Brea, *Gli scavi nella caverna delle Arene Candide* 1946, 294 sl. — *Ibid* 1956, 200 sl.

¹¹⁶ *Ibid.* 1946, 290 sl.

¹¹⁷ *Ibid.* 1956, 95 sl., 204 sl.

¹¹⁸ Radmilli, *La preistoria della Venezia Giulia e della Dalmazia*, 975 sl.

bi na drugi strani bilo tudi možno in verjetno. Baje so jih našli v jami delle Gallerie in v jami v Gabrovici.¹²⁰

Idejno imajo zajemalke iz Arene Candide in iz severne Italije tipološke analogije tudi v Podonavju.¹²¹ Vendar imamo med njimi izrazito tipološko razliko. Tako imajo ligurske zajemalke ročaj v obliki ozkega, dolgega vzdolž preluknjane dulca. Poleg tega se takšni držaji ne nahajajo na samem ustju. Podonavske zajemalke pa imajo kratek, širok, vzdolžno preluknjan dulec, ki se je nahajal na samem ustju oziroma tik izpod ustja zajemalke.¹²² Tem podobne nahajamo tudi v Sloveniji in Avstriji.¹²³ Skoraj bi tozadevne ligurske zajemalke mogli tolmačiti kot male skodelice za dulci ne pa kot zajemalke. Nekoliko drugačen je primer z zajemalkami, ki imajo polno delan držaj.¹²⁴ Tukaj bi mogoče vsaj časovno sovpadale zajemalke jadranskega kulturnega kroga, kjer so sicer redke, a se sem in tja vendarle nahajajo.¹²⁵ Imamo jih pa tudi na drugih mestih Balkana, v Panonski ravnini in v Avstriji.

Danes je še težko sklepati o eventualnem razmerju med našimi kraji in severno Italijo na temelju v Arene Candide najdeni glinasti jagodi, ki ima pet prečnih globokih kanelur¹²⁶ in podobnih najdenih na Drulovki pri Kranju.¹²⁷

Figuralno plastiko s Podonavja lahko s severno Italijo primerjamo samo glede na vsebino. Ni pa takšna plastika lastna samo severni Italiji, temveč tudi drugim italijanskim predelom, čeprav je povsod znana le v manjši meri. Čeprav takšno plastiko lahko smatramo kot balkansko odliko, jo n. pr. naši kraški predeli — vključivši sem tudi Dalmacijo — ne poznajo. Zato je dokaj malo verjeten vpliv na severno Italijo potom naših krajev.

Med zanimive pojave spadaja na vsak način pintadere. V ligurskih jamah so najdene v precejšnjem številu.¹²⁸ Znane so pa tudi drugod v Italiji.¹²⁹ Nasprotno so pa pintadere v Podonavju, posebno pa še na Balkanu, zelo redko zastopane.¹³⁰ Ako jih poleg tega primerjamo s tistimi, ki so najdene v severni Italiji, vidimo da se oblikovno med

¹¹⁹ Poskusi povezovanja posod s kvadratnim ustjem z različnimi keramičnimi izdelki v Podonavju kot n. pr. v zvezi s bodrogkeresztursko skupino, Tiszaugom, Tordošem, Coko itd. (glej literaturo, ki jo omenja B. Brea. — Z. f. E. 1903, 438 sl. — Roska, Statiunea dela Turdas, Deva 1928. — Child, The Danube in prehistory, 27, 77, sl. 43, 81, 85, 105. — Aaberger, Bronzezeitliche Chronologie III, 23, sl. 19. — Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztastvánhaza, Budapest 1929. — Itd.) niso točni. Takšni izdelki v Podonavju imajo popolnoma drug značaj in niso ne genetično ne oblikovno sorodni posodam s kvadratnim ustjem v krogu italijanskih kultur. Res je da imam danes tudi v podonavskih neolitskih in eneolitskih kulturah znanih že nekaj oblik, oziroma posod pri katerih je bil zgornji del štirioglato oblikovan in bi jih mogli imenovati posode s štirioglatim ustjem. Tako se nahajajo n. pr. tudi v necelski kulturni skupini (Banner, Die Pécelcer Kultur, Budapest 1956. T. LIV, 8; T. CXV, 26. str. 33. sl. 7. — Glej tozadevno tudi Rad vojvodjanskih muzeja 3, Novi Sad 1954, 216, T. XI, 20, kjer je objavljena posoda s štirioglatim ustjem iz Gomolave pri Hrtkovcih. Prinada tudi pečelski kulturi). Imamo jih tudi v drugih kulturnih skupinah (24/25 Bericht der Römisch-Deutschen Kommission, T. 9/5. — Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn, T. XXXVIII, 2. — Itd). Nikdar pa te ne predstavljajo pravilo in se javljajo tako kulturno kakor časovno na različnih mestih povsem spo-

seboj ravno tako razlikujejo. Drug primer predstavljajo pintadere, ki so najdene v Slovenskem Primorju, tako v jami delle Gallerie (T. 14/7, 8) in v Terezijini jami pri Devinu.¹³¹ Ni nikakršnega dvoma, da moramo te povezati z italjskimi in da so nastale ravno pod vplivom severne Italije, kolikor niso celo import oziroma ne predstavljajo nek prodor nosilcev severno-italske neolitske kulture v naše kraje.¹³²

Ne glede na posamezne splošne domneve o nekem povezovanju med Podonavjem in severno Italijo¹³³ lahko vzamemo v poštev nekatere druge detajle, ki se javljajo v naših krajih in v severni Italiji, ki so pa med seboj sorodni. Izpustimo lahko dotične primere, ki spadajo v slavensko kulturno skupino in ki so zastopani v naših kraških jamah, kjer z ene strani povezujejo Ljubljansko barje in druga podobna kulturna najdišča v Sloveniji ter posamezne sorodne pojave v Italiji.¹³⁴ Zanimiv je fragment plitkega krožnika¹³⁵ iz Arene Candide, ki bi mogel imeti analogije v danilski kulturni skupini.¹³⁶ V zvezi s tem fragmentom je potrebno omeniti tudi slikano keramiko, ki se nahaja tudi v ligurskih jamah in ki kaže sorodnosti z danilsko kulturo.¹³⁷ Glede na najdbe v Slovenskem Primorju bi celo mogli soditi, da je Slovensko Primorje služilo kot posredni člen. Vendar pa ako analiziramo dotične primere, najdene v ligurskih jamah,¹³⁸ vidimo da so bolj podobni onim iz ripoljske kulture in iz podobnih najdišč srednje Italije.¹³⁹

Izredno zanimiv je tudi fragment neke kroglaste amfore iz Arene Candide.¹⁴⁰ S predpostavko da je rekonstrukcija točna, bi se ta primer mogel povezati z butmirsko kulturno skupino, kjer bi danilska kultura, ki ima v svojem inventarju podobne oblike, mogla biti posredni člen čez Slovensko Primorje.¹⁴¹ Nejasen je fragment tako imenovane bute, ki je bila najdena v jami dell'Arma dell'Aquila.¹⁴² Podobno so nam za sedaj nejasni še fragmenti raznih posod, katerih obliko končno več ali manj še ne poznamo. Noge pri teh posodah so bile v glavnem votle, široke, srednje visoke in konične oblike.¹⁴³ Od naših v Slovenskem Primorju se dokaj razlikujejo in jih zato ne moremo primerjati.

radično, nepovezano, ter niso nikdar mogle izvajati kakršen koli vpliv na severno Italijo. Podoben primer je tudi z ostalimi navideznimi analogijami, ki jih Bernabo Brea navaja iz Grčije (B. Brea, Gli scavi nella caverna delle Arene Candide, 1946, 287 sl. — Ibid. 1956, 79 sl. 200 sl. — Tsountas, Ai proistorikai akropoleis Diminiou kai Sesklou, Athene 1908, sl. 86, T. 10; 22; 23/1, 2, 3, 4. — Wace and Thompson, The prehistoric Thessaly, 27, sl. 5. — Evans, The Palace of Minos I. 39, sl. 6/11 a—c, str. 58, sl. 18/2. — Kunze, Orhomenos III, München 1934, T. X, XI, 1, 2, itd.)

¹²⁰ Radmilli, La preistoria della Venezia Giulia e della Dalmazia, 975. — V resnici mi ni znan noben primer takšne posode kar pa seveda ne izključuje možnost, da se v kakšnem muzeju v Italiji nahajajo mogoče kakšni fragmenti takšnih posod, ki mi pa niso znani. Radmilli tozadevno ne navaja nikakršnega vira.

¹²¹ Bernabo Brea, Gli scavi 1946. T. XLVI, 1. — Ibid. 1956, T. XXVII, 1, 2, 5.

¹²² Takšni dulci so se uporabljali za vstavljanje lesenih držajev. Pri italijanskih primerih zaradi premale odprtine to ni bilo mogoče.

¹²³ J. Korošec, Ajdovska jama pri Nemški vasi. Razprave SAZU III, 1953, 52, T. XIV, XV. — Vuković, Peristil 1954, 141, sl. 13. — Pahič, Arheološki vestnik 1956, 239, T. I, 5. — J. Korošec, Arheološki vestnik 1956, 25, T. VI, 2, 4, 5. — J. Korošec, Drulovka, 1960, T. 27, 28. — Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn

Ornamentika, predvsem spiralna dekoracija, na katero se često sklicujejo posamezni znanstveniki, kot na zvezo med Podonavjem in Italijo, ima ravno tako kakor že doslej omenjene oblike včasih res neke sorodnosti z Balkanom. Seveda velja to le za posamezne primere.¹⁴⁴ Ne prihaja pa v Italiji takšna ornamentika sklenjeno, kakor je n. pr. slučaj s spiralno ornamentiko na Balkanu, temveč samo v posameznih primerih. Poleg tega se razlikujejo tudi oblike, na katerih se takšna ornamentika javlja. Nekoliko dajo misliti posamezni motivi, ki so nekoliko polmesečne oblike ali pa v obliki trakov in izpolnjeni s prečnimi vrezi oziroma z mrežo.¹⁴⁵ Mogoče bi bilo takšne motive in način njihovega izvajanja — čeprav oblike na katerih se pojavljajo nimajo pri nas analogij, saj so to v glavnem posode s kvadratnim ustjem — vzporejati z nekatero ornamentiko v hvarski kulturi. Pri nas v Slovenskem Primorju bi prišli v poštev nekateri fragmenti, ki sem jih uvrstil v hvarsko kulturno skupino (T. 2/1; T. 8/3; T. 12/5, 8, 9; T. 13/1). Mogoče bi se kot neka povezava mogla sem všteti tudi noga kultne posode, vendar pa samo glede na način ornamentiranja, ki se drugače v danilski kulturni skupini zelo redko javlja (T. 8/1). Laviosa Zambotti uvršča naše fragmente iz jame delle Gallerie v tip Matera.¹⁴⁶ V resnici se tudi v južni Italiji nahajajo posamezni fragmenti s sorodnim načinom ornamentiranja, ki ga z našimi fragmenti ne moremo povezati. Veliko več možnosti bi bilo, da bi skušali povezati naše fragmente z načinom ornamentiranja v Chiozza kulturi.¹⁴⁷ Tozadevno je potrebno omeniti še nekaj naših fragmentov iz jame delle Gallerie (T. 13/2, 3), ki imajo ravno tako analogije v severni Italiji prvenstveno v kulturi Sasso Fiorano oziroma v Chiozzi kar so opazili tudi že nekateri drugi strokovnjaki.¹⁴⁸ Težko je pa danes še govoriti o smereh bodisi teh vplivov ali pa celo o neki vrsti mešanja tukajšnjega prebivalstva s tamkajšnjim. Na vsak način pa moramo v kasnejših časih računati s

1929, 37 (spadajo v krog lengyelske kulturne skupine). — Pittioni, *Urgeschichte des oesterreichischen Raumes*, Wien 1954, 154. — Itd.

¹²⁴ B. Brea, *Gli scavi*, 1956, T. XXVII, 4, 5, — *Ibid.* 1946, 141, sl. 62, T. XLIX, 3.

¹²⁵ J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu*, 93, T. XLVIII, 1—3; T. LXXX, 5.

¹²⁶ B. Brea, *Gli scavi*, 1956, T. XXVII, 3.

¹²⁷ J. Korošec, *Drulovka*, 1960, T. 29/3, 4.

¹²⁸ B. Brea, *Gli scavi* 1946, 207 sl., 288 sl., T. XIX, 1, 2; T. XLVII, 2; T. XLVIII, 1; T. XLIX, 1, 2. — *Ibid.* 1956, 96 sl., T. XXVII, 7—11 (glej tudi literaturo, ki jo omenja B. Brea).

¹²⁹ Ottavio Cornaggia Castiglioni, *Origini e distribuzione delle pintaderas preistoriche »euro-asiatiche«*, *Rivista di scienze preistoriche* XI, Milano 1956, 109 sl. — Cornaggia je ravno tako mnenja, da so pintadere v severno Italijo in v Ligurijo dospеле iz Podonavja, tja pa iz srednje Anatolije. Razlikuje pa nekoliko tokov v raznih časovnih obdobjih. Tako naj bi pintadere na ligurski obali pripadale časovno od 2500 do 2100 pr. n. e. (Origini e distribuzione delle pintaderas, 176 sl.).

¹³⁰ V Vinči je n. pr. najdena samo ena pintadera (M. Vasić, *Preistoriska Vinča I*, T. XIII, 47 ab). — V Danilski skupini je doslej znana tudi samo ena (J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu*, T. XXVI, 6). Butmirska skupina

precejšnjim vplivom severne Italije na naše kraje bodisi v eni ali pa v drugi obliki.

Pri vzporejanju gradiva nisem vzel v poštev kamene in koščene izdelke. Vsekakor bo med severno Italijo in našimi kraji dokaj stičnih točk. Vendar bomo morali tukaj računati tudi na lokalne pojave kakor tudi na samo gradivo, ki se ni moglo obdelovati v ogromnih variantah.¹⁴⁹

Sklep

Relativno malo število najdb v Slovenskem Primorju in neposrednem zaledju, kakor tudi zelo slabo raziskani okolni kraji omogočajo samo sumarno sliko in sodbo o življenju v kameni dobi v teh krajih. Po starejši kameni dobi bi bile najstarejše najdbe iz časa starejšega neolitika v tako imenovanih ostalinah impresso kulture s karakteristično *cardium* keramiko. Nemogoče je pa danes še sklepati, ali je bilo Slovensko Primorje naseljeno tudi v mezolitskem času ali ne. Ni izključeno, da je pred danes znanim starejšim neolitom tudi tu bil neke vrste nekeramičen neolit, kakor danes imenujejo dobo, ki je bila neposredno pred starejšim neolitom, ki pa v resnici lahko pripada tudi še končnim fazam mezolita.

Na vprašanje, od kod so se doselili prebivalci starejšega neolita v naše kraje, danes lahko odgovorimo samo z domnevami. Ljudstvo impresso keramike je naseljevalo našo jadransko obalo z otoki, dalje pa tudi zahodni del severne Italije oziroma ligursko obalo. Impresso keramika je znana tudi na Siciliji, dalje pa v južni Italiji v Apuliji in na otokih Tremiti.¹⁵⁰ Imamo jo pa tudi na Iberskem polotoku in v Franciji. Za sedaj nam pa ni mogoče to kulturo v celem tem arealu razčleniti niti po kulturnih niti po časovnih fazah. Vse dosedanje najdbe imajo sicer nek skupen značaj, ne glede na to kje so bile odkrite.¹⁵¹ Za Slovensko Primorje bi kljub vsemu mogli predpostaviti, da se je naselitev nosilcev impresso keramike izvršila vzdolž jadranske obale iz Dalmacije in otokov. Manj verjetna bi za sedaj bila domneva, da

ne pozna nobene, itd. Drugače so v Jugoslavije v zvezi z neolitom najdene še nekatere pintadere, n. pr. v Starčevu (Draga Garašanin, Starčevačka kultura. Ljubljana 1954, 51, T. III, 8). Itd. Izven Jugoslavije v Panonski ravnini in v Avstriji se poleg onih, ki jih omenja Cornaggia nahajajo tudi še nekatere druge (Pittioni. *Urgeschichte des oesterreichischen Raumes*, 153, sl. 101, str. 169, sl. 116. — *MAGW* 1931, sl. 4. — 24/25 Bericht d. Röm. Germ. Komm. T. 14, sl. 10. — *Dolgozatok* VII, 60, T. XII, 24. — *Ibid.* VIII, 39 sl., T. XIX, 6; T. VII, 1, 3, 4; T. XLI, 20, 21. — *Ibid.* XI, 125. T. XVII, 4 ab. 5 ab. — I. Kutzian, *The Körös Culture*. Budapest 1944, T. XLVI, 2—8. — *Itd.*)

¹⁵¹ *Bullettino di paleologia Italiana* 1915, 32—33, sl. 8, 9. — *Mitt. d. Zentralkomm. für Denkmalpflege* 1918, XXV, sl. 14/1, 2. — Laviosa-Zambotti, *Le più antiche culture*, 113 sl., 115, T. XV, 8. — Moser, *Ausgrabungen in der Theresien Höhle bei Duino in Küstenlande*. *Mitt. d. prähistorischen Komm. d. k. Akad. der Wiss.* 188, 12 sl. — Battaglia-Cossiansich, *Su alcuni scavi preistorici eseguiti nel territorio di Trieste nell'anno 1913*. *Bullettino di paleologia* 1915, 32, sl. 8, 9. — O. Cornaggia, *Rivista di scienze preistoriche* 1956, T. VIII, 1—4.

¹⁵² Sorodnost med našimi in italijanskimi opažajo tudi drugi, kakor Cornaggia (*Rivista* 1956, 151 sl.), Radmilli (*L'Universo* 1958, 975 sl.), itd.

se je naselitev izvršila iz severne Italije. Proti temu govori praznina, ki jo imamo danes med najdbami v severni Italiji, in sicer med ligursko obalo, in našimi kraji. Vendar je mogoče, da je to le navidez. Saj tudi med ligursko obalo in južnejšimi italijanskimi pokrajinami, kjer se nahaja impresso keramika, nimamo danes nikakršne terenske povezave. Vendar pa se zdi, da na naše vprašanje najbolje odgovarjajo že same najdbe, odkrite na Cresu, ki je danes najbližja točka impresso keramike glede na Slovensko Primorje. Zato lahko sodimo, da se je naselitev naših krajev izvršila ravno iz te smeri in da so nosilci te keramike pri nas v Dalmaciji pripadali isti etnični skupini. Sorodnost v življenjskih pogojih, ekonomika in tudi družbena raven nosilcev impresso keramike v Dalmaciji in na otokih ter v Slovenskem Primorju dajo ravno tako soditi o tistem etničnem elementu. Res pa je, da se niti ekonomika niti ostali elementi ne razlikujejo od nosilcev impresso keramike na ligurski obali.

Vprašanje stanovanjskih problemov in tudi vprašanje naselbin bo mogoče rešiti šele z najdbami odprtih naselbin na odprtem prostoru, kakršne imamo danes n. pr. v Smiljčiču pri Zadru,¹⁵² ne pa v zvezi z jamami, ki so danes še dokaj dvomljive glede na svojo uporabo kot stanovanjski objekti.

Naslednja naselitev naših krajev ob Jadranu se je v srednjem neolitu zopet izvršila iz Dalmacije potom jadranske obale, medtem ko se je naselitev ligurske obale izvršila sicer s sorodno ripoljsko kulturo z jadranskih obal v Italiji, v kolikor seveda ne bo mogoče le bolj vpliv kot pa naselitev.

Danes še nimamo nikakršne kulturne povezave med impresso in danilsko kulturno skupino, podobno kakor ne obstaja v Italiji nikakršna povezava med ripoljsko in impresso keramiko. Tako ne moremo sklepati o nekem notranjem razvoju, čeprav bi ta bil možen, ker se časovno impresso keramika in danilska kultura verjetno dotikata med seboj vsaj na začetku razvoja danilske. Poleg tega imamo tudi nekatere

¹⁵³ Ožjo povezavo med Podonavjem in Italijo vidi tudi Banner, ki sodi, da je pocelska kultura vplivala na kulturo Pollada, ta pa dalje zopet na Remedello kulturo (Banner, *Die péceler Kultur*, 163).

¹⁵⁴ P. Korošec, Nekaj novih podatkov o slavonski kulturi na področju naše jadranske obale, *Arheološki vestnik* 1956, 369 sl. — P. Korošec, Rasprostranjenost slavonske kulturne grupe, *GZMS* 1960, 141 sl. Glej tudi tam označeno literaturo.

¹⁵⁵ B. Brea, *Gli scavi*, 1946, 150 sl., sl. 64 (komparacija bi se mogla napraviti v slučaju da je rekonstrukcija pravilna. Ker ta primer spada še v starejšo fazo neolita v Arene Candide bi služil, seveda ako je vzporejanje mogoče, tudi za datacijo takšnih primerov v danilski kulturni skupini).

¹⁵⁶ J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu, *T. XLVI*, 2, 3; *T. XLVII*, 1, 3, 7; *T. LXXVII*; *T. LXXVIII*, 1; *T. LXXIX*, 1—3; *T. LXXX*, 1, itd.

¹⁵⁷ B. Brea, *Gli scavi* 1956, *T. XII*, 1, 2 (vendar so ti fragmenti glede povezovanja preveč neizraziti).

¹⁵⁸ Tozadevno prihaja v poštef posebno fragment iz jame del'Acqua ali jame del Morte (B. Brea, *Gli scavi* 1946, *T. XLIX*, 8. Tudi ostali fragmenti niso popolnoma identični z danilsko kulturno skupino).

¹⁵⁹ Ugo Rellini, *La piu'antica ceramica dipinta in Italia*, *T. A.*, str. 53, sl. 17, 22, 23, itd.

bolj arhaične forme, ki se javljajo v danilski kulturi, ki imajo svoj izvor nesporno v neki starejši kulturi, mogoče v impresso keramiki. Vendar bi za bližjo povezavo rabili posamezne vmesne kulturno razvojne stopnje. Tako moramo pač sklepati o naselitvi novih nosilcev tokrat danilske kulturne skupine, ki tudi etnično niso mogli pripadati isti skupini kakor nosilci impresso keramike.¹⁵³ Od kod so se doselili v Dalmacijo nosilci danilske skupine, v Italijo pa nosilci ripoljske kulture, ki so z nosilci danilske morali etnično biti sorodni, je danes še nejasno. Posamezni elementi impresso keramike v teh dveh kulturah govore samo za nek časovni stik, morajo pa govoriti tudi za mogoče delno infiltracijo starega prebivalstva. Vendar na to vprašanje ne bo odgovorilo Slovensko Primorje, temveč centralna področja širjenja danilske kulturne skupine. Čeprav se je ta kultura z nekaterimi svojimi tipičnimi elementi razširila bolj ob obali Slovenskega Primorja, nimamo za sedaj nobenega dokaza, da bi segala tudi nekoliko globlje v kopno. Podobno opažamo tudi v Dalmaciji, kjer se zelo redko širi proti notranjosti. V kolikor se to le dogaja, kakor je slučaj s Kaknjem v Bosni, pa tak prodor oziroma širjenje te kulture zgubi marsikakšne svoje značilnosti, kot n. pr. slikano keramiko itd. Tudi Slovensko Primorje izgleda da je, sodeč po dosedanjih najdbah, predstavljalo le obrobne predele širjenja danilske kulture, čeprav seveda to danes še ne izključuje možnosti, da se je le ta širila tudi v smeri severne Italije. Vsekakor ligurska obala ne spada več pod ta, temveč pod drugi vpliv. Ni pa mogoče objasniti razna druga vprašanja, ker danes sorodnih najdb v Severni Italiji nimamo. Današnje najdbe v Slovenskem Primorju ne zadostujejo za sklepanje, v katerem času naj bi se izvršila naselitev nosilcev danilske kulturne skupine v Slovenskem Primorju. Mogoče je bilo to že na koncu starejšega ali pa na začetku srednjega neolita, mogoče pa tudi kasneje.

Glede na dejstvo, da vse naše najdbe izvirajo iz jam, ni mogoče soditi niti o načinu stanovanja, ki ravno tako kakor pri starejši im-

¹⁴⁰ B. Brea, *Gli scavi* 1956, 76, sl. 14.

¹⁴¹ J. Korošec, *Arheološki vestnik*, 1955, 14 sl., sl. 5. — J. Korošec, *Neolitska nasebina u Danilu*, 98 sl., T. XXXII, 6; T. XXXIX, 1; T. LXXXV, 1, itd.

¹⁴² B. Brea, *Gli scavi* 1946, T. XXXVIII, 6. Fragment te vaze nima analogij niti v Italiji niti ob naši jadranski obali v toliko bolj pa v Podonavju.

¹⁴³ B. Brea, *Gli scavi* 1946, T. XIX, 9; T. XLIII, 5, 6, 8—10; T. XLIV, 1—4. *Ibid.* 1956, T. XXIV, 1, 3, 4, str. 77, sl. 15—18.

¹⁴⁴ *Ibid.* 1956, T. XXIV, 8; T. XXV, 1 h. — *Ibid.* 1946, T. XIX, 6, 9; T. XLIX, 5. — *Haudbuch der Archäologie*, München 1950, 315 (glej tudi tam omenjeno literaturo).

¹⁴⁵ *Ibid.* 1946, T. XXI, 1 a—c; T. XLV, A—B. — *Ibid.* 1956, T. XXIII, 2, 4—6; T. XXIV, 1—7. *Itd.*

¹⁴⁶ Laviosa Zambotti, *Le più antiche culture*, 113.

¹⁴⁷ *Ibid.* T. X, 3; T. XI, 1, 2.

¹⁴⁸ *Ibid.* T. XI, 6, 7, 9. — Radmilli, *La preistoria della Venezia Giulia*, 976.

¹⁴⁹ Težave pri komparaciji, ki se tozadevno mora omejevati na razne retuše, in glede na to da so oblike takšnega orodja v neolitu zelo posplošene, leže prvenstveno v zelo malem številu objavljenih primerov. V poštev prihaja namreč prvenstveno kremeneno orodje in orožje. Ako tozadevno izključimo

presso keramični skupini ni bilo samo v jamah, čeprav se sem in tja nahajajo posamezne najdbe tudi v teh.¹⁵⁴ Brez dvoma bo tako ekonomika kakor višina razvoja družbenega stanja in trgovina na isti stopnji kakor na ostalih odprtih najdiščih oziroma naselbinah v Dalmaciji. Razlike tozadevno ne bomo imeli, kolikor pač ne upoštevamo lokalnih faktorjev, ki so mogli povsod dati svoj pečat ne glede na čas in na kulturno razvojno stopnjo.

Izza danilske kulture sledi kot najmlajša doslej znana v Dalmaciji hvarska kultura, ki pa časovno sega tudi v kovinsko dobo. Tudi tu ne dovoljuje danes znane najdbe v Slovenskem Primorju določiti čas, kdaj je ta kultura dospela v naše kraje. Na klasičnem ozemlju širjenja danilske in hvarske kulture se ti dve stikata samo delno časovno in predstavljata dva različna etnična elementa, kar pa se ne pravi, da bi moralo biti tako tudi v Slovenskem Primorju. Po današnjem stanju znanosti je hvarska kultura prodrla globlje v kopno samo po dolini Neretve (Lisičiči) medtem ko jo drugače na dalmatinskem kopnu razen na otokih sploh ne zasledimo, oziroma le tu in tam v manjši množini. Seveda je lahko to glede na raziskanost dosedanjega zemljišča le sedanji videz. Vendar pa večje naselbine, ki so bile doslej raziskane in kažejo prisotnost tako impresso kakor tudi danilske kulture na istem mestu, ne kažejo nikakršnih sledov o naselitvi nosilcev hvarske kulturne skupine. Čeprav je danes res še preuranjeno izvajati posamezne sklepe, bi bilo vendar mogoče domnevati, da so nosilci danilske kulture imeli izredno velik odpor proti nosilcem hvarske kulture, kar bi bilo mogoče celo videti na nekaterih najdiščih na otokih, kjer je danilska kultura nenadoma prenehala ter ji sledi nova hvarska kultura. Verjetno je prenehanje danilske kulture iskati v prihodu nosilcev hvarske. Ti so sicer v svoj materialni inventar sprejeli od danilske kulture posamezne elemente, vendar pa sama danilska ne kaže nikakršnih sprememb od strani materialne hvarske kulture. Z drugimi besedami: bilo bi možno sklepati, da so nosilci hvarske kulture potisnili nosilce danilske kulture na posameznih mestih, posebno na otokih, kjer so od

posamezne primere, ki so doslej objavljeni in pripadajo našim kraškim jamam, je poskusna klasifikacija napravljena samo za jamo Samatorco (Bregant, Kremeno in drugo kamenito gradivo iz jame Samatorce, Arheološki vestnik 1957, 130 sl.). Vidimo pa da se marsikakšni artefakt n. pr. puščice z zajedo ne morejo vzporejati z ostalim Balkanom temveč delno s severno Italijo. Seveda pa razna praskala, strgala, svedri in nožiči vsaj za sedaj ne prihajajo toliko v poštev. Žal tudi gradivo severne Italije ni zadostno objavljeno in klasificirano, tako da je to še delo bodočnosti.

¹⁵⁰ B. Brea, *Gli scavi 1956*, 159 sl. Glej tudi literaturo, ki jo omenja B. Brea. *Impresso keramika na Iberskem polotoku in v Franciji za nas ne prihaja v poštev.*

¹⁵¹ Verjetno je to posledica še malega števila najdb in posebno malega števila ugotovljenih oblik.

¹⁵² Rezultati raziskovanj niso objavljeni.

¹⁵³ Pod etničnimi skupinami v tem času ne smemo sklepati na zaključene etnose v današnjem smislu, niti na velike razlike med različnimi skupinami. Večje razlike so se javile tedaj kadar so novi doseljenci dospeli iz zelo oddaljenih krajev, recimo da bi se to zgodilo s suponiranimi migracijami iz severne Afrike na jadransko obalo.

še preostalih prebivalcev sprejeli nekaj bolj skromnih elementov v svojo kulturo. Nosilci danilske kulture so se pa zadržali verjetno še nekaj časa tam, kjer so njihove naselbine bile močnejše ali pa tudi bolj strnjene. V takšnih primerih zasledimo v kulturnem inventarju posamezne, sicer skromne elemente, ki kažejo na to, da je konec danilske kulture bil istočasno z začetkom ali pa tudi z neko zgodnejšo fazo hvarske kulture.¹⁵⁵

Kakšna je bila ekspanzionistična moč nosilcev hvarske kulture na njenem začetku je za sedaj še nejasno. Da se njihovi elementi, in to v relativno večjem številu kakor je n. pr. primer z jamo delle Gallerie, nahajajo tudi na Slovenskem Primorju, danes še ne pomeni — glede na to da nimamo hvarske kulture niti časovno niti kulturno pravilno klasificirano — da so ti nosilci naselili naše kraje še v času, ko so se naselili na jadranskih otokih. Mogoče so šele kasneje začeli prodirati proti kopnemu, oziroma je njih kultura mogla samo vplivati na naše kraje.

Da bi se hvarska kulturna skupina razvila iz danilske kot starejše, nimamo danes nikakršnih niti najbolj skromnih dokazov. Ako primerjamo materialne ostaline teh dveh kultur, nam je takoj popolnoma jasno, da imamo v nosilcih hvarske kulture nove doseljence.¹⁵⁶ Ne bom se tukaj spuščal v razne domneve, ki so jih nekateri že postavili, ker ne izgledajo niti najmanj realne ali vsaj možne. Točno je danes na temelju dosedanjih najdb le, da hvarska kulturna skupina na naši jadranski obali ni autohtona. Njeni nosilci, ki so etnično morali biti drugačni kakor pa nosilci starejše danilske kulture, kar opazamo po celotnem kulturnem inventarju, so se v Dalmacijo doselili iz nam neznanih krajev. Kako tozadevno stojimo pri vprašanju naselitve Slovenskega Primorja po nosilcih te kulture, je tudi še popolnoma nejasno. Možno je, da se je vsaj na posamezna mesta to novo ljudstvo v resnici tudi doselilo (jama Delle Gallerie). To lahko pomeni tudi, da je bil samo neznaten poskus migracije v naše kraje. Glede na gradivo bi res lahko sodili, da tukaj le ni bil samo vpliv, ampak resnična naselitev novega ljudstva, ki je s seboj prineslo glavne elemente svoje materialne kulture.

Kljub možnosti novega naseljevanja pod konec neolita ali pa na začetku kovinske dobe je vendar zelo verjetno da je Slovensko Primorje predstavljalo samo obrobno pokrajino, do katere so dospeli

¹⁵⁴ Glej opombo 9—13. V kolikor so se v resnici uporabljale tudi jame, kar bo pa potrebno za vsak posamezen primer posebej ugotoviti, bomo v takšnih primerih imeli navadno opravek samo z začasno uporabo oziroma naselitvijo.

¹⁵⁵ Ta sklepanja so samo preliminarne na temelju danes znanega gradiva. Možno je da se bo slika bistveno tudi izpremenila, ker hvarske kulturne skupine danes še ni mogoče deliti na kulturne in časovne faze.

¹⁵⁶ Danes nimamo nikakršne starejše kulture, ki bi jo mogli postaviti kot bazo, na kateri je nastala hvarska kultura. Ravno tako ne obstajajo za sedaj nikakršne starejše razvojne faze, ki bi dovoljevale vsaj preliminarne sklepe, da se je ta razvila na jadranskih otokih in kopnu na neki domači kulturi.

nosilci hvarske kulture. Dalje v severni Italiji lahko govorimo samo še o vplivu, v kolikor je ta res tudi obstajal. V tem kasnem neolitskem in poneolitskem času opažamo namreč ravno tako močan nasprotni vpliv, namreč vpliv Italije, ki ga je le ta vršila na naše kraje. Ako tudi ne vzamemo v poštev dvomljivih posod s kvadratnim ustjem, imamo tu le vrsto drugih elementov, ki so nesporno posledica italskega vpliva. Poleg pintader moramo misliti tudi na tisto ornamentiko, ki jo P. Laviosa Zambotti označuje kot karakteristiko kulture Matera. Čeprav domnevamo, da je to pri nas le bolj hvarski element, ki pa ni v resnici toliko izrazit, ni izključeno da je to res vpliv Chiozge kulturne skupine. Ker pa imamo podobne elemente celo v Hercegovini, bi se vpliv, ne migracija, vršil v nasprotni smeri. Na vsak način predstavljajo italški vpliv ornamentik katere nahajamo v Sasso-Fiorano, pri nas pa v jami delle Gallerie. Ta vpliv bi mogel biti istočasen, kakor je tudi hvarska kultura na področju Slovenskega Primorja. V poštev moramo na začetku kovinske dobe vzeti tudi druge vplive, mogoče celo migracije, ki so se izvršile s severa. Tak primer bo predstavljalo širenje Ig II. skupine slavonske kulture.

Najbolj verjetno je, ako vzamemo danes vse momente v poštev, da se je ekspanzija hvarske kulture zato zaustavila ravno na našem področju, ker so v tem času delovali močni tako nasprotni kakor tudi severni vplivi oziroma razne kulture in njih nosilci. Mogoče je to tudi vzrok, da kultura s konca neolita tako imenovani alpski facies lengyelske kulture, ki se širi na Kranjskem in Štajerskem, ni mogla prodreti v smeri proti Jadranskemu morju oziroma na področje Slovenskega Primorja, čeprav bi bilo to pričakovati. Premočna naseljenost teh krajev, ki so »interesna sfera« raznih kulturnih in etničnih nosilcev, in tudi višja kulturna in civilizacijska raven tamkajšnega prebivalstva ni omogočala prodor nosilcev recimo primitivnejše kulture s severa niti sprejem celo posameznih elementov takšne kulture. Kakor hitro se pa spremeni kultura na severu oziroma ko novi nosilci prinesejo nove kulturne in civilizacijske elemente, kot je n. pr. primer s slavonsko kulturo (na Ljubljanskem barju), potem zopet zasledimo elemente le-te tudi v Slovenskem Primorju, kar je dokaz o novi ekspanziji ali pa le dokaz o sprejemu novih elementov, kljub temu da je tudi severna Italija s svoje strani vplivala na to področje (n. pr. kultura Polada v jami delle Gallerie, T. 14/5).

THE NEOLITHIC AGE IN THE SLOVENE KARST AREA AND IN THE SLOVENE LITTORAL

S u m a r y

The comparatively small number of such discoveries in the area of the Slovene Littoral enable us to make a summary survey only of the life as it existed here during the Stone Age. After the close of the Palaeolithic Age we can consider the remains of the so-called Impresso Culture with its typical »cardium« ceramics as the oldest culture that can be identified in the lower part of the Neolithic Age. The question remains unsolved whether the area

of the Slovene Littoral had been inhabited during the Mesolithic Age. It seems to be more probable that the inhabitants who are represented by the impresso ceramics had immigrated into this area from Dalmatia proceeding along the Adriatic shore, and not from Italy; nevertheless we can make conjectures only regarding the arrival of these people. The problem of places that had been inhabited by these people will only be solved if we find open lying settlements and not only traces of life that can be identified in subterranean caves: it still remains rather dubious that we can consider with full right that the caves had been inhabited by these people.

The subsequent immigration into the part of Slovenia situated close to the Adriatic shore had taken place during the Middle Neolithic Age from Dalmatia and along the shores of the Adriatic Sea. These immigrants were the bearers of the Danilo Culture. The cultural connections between the Impresso and the Danilo Cultures are still unknown, except if we take into consideration such an origin of some archaic forms of the Danilo Culture. We must therefore suppose that the Danilo Culture had been brought into our area by a fresh wave of immigrants. We can only conjecture about the place where they had come from when they had immigrated into Dalmatia (similarly as in the case of the bearers of the the similar Rupolje Culture how they had come into Italy). Some typical elements of this culture can be found spread along the shore area of the Slovene Littoral, yet they had not penetrated deeper into its hinterland. To all appearance the Slovene Littoral represents the fringe area of this culture. We cannot conclude on the basis of our present findings about the time when the bearers of the Danilo Culture had immigrated into our area.

In Dalmatia the Danilo Culture is followed by the Hvar Culture as the youngest cultural stratum of the Neolithic Age. This culture had also expanded into the Slovene Littoral (the cave delle Gallerie); yet again we are unable to determine the exact time of this expansion. The Slovene Littoral is again the fringe area of the Hvar Culture. During the late Neolithic Age and the Post-Neolithic Age we can observe in this area that strong cultural influences come also from Italy (above all the Madera Culture). Temporarily this influence may coincide with the spreading of the Hvar Culture. At the beginning of the Metal Age we can observe also influences coming from the north (the Slavonian Cultura of the level Ig II). The special development during the Neolithic Age had prevented the spreading of the Alpine form of the Lengyel Culture — such as it can be identified in the Carniola and in Styria — during the Neolithic Age in the Slovene Littoral which had been in that time already more highly developed.

ZGODNJEFEVDALNA DRUŽBENA STRUKTURA JUGOSLOVANSKIH NARODOV IN NJEN POSTANEK

Bogo Grafenauer

Poglavja te razprave so dopolnjena in z opombami opremljena predavanji na zborovanjih jugoslovanskih zgodovinarjev 1954 v Beogradu, 1955 in 1958 pa v Zagrebu, ki naj bi po izidu »Zgodovine narodov Jugoslavije I« ter nekaterih drugih delih¹ podala prerez obravnavane problematike, ter na XI. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved v Stockholmu (1960),² kjer sem s svojo komunikacijo skušal seznaniti z našimi preiskavami in stališči v teh vprašanjih mednarodni svet.

I. Vprašanja postanka našega srednjeveškega fevdalizma³

Prvotno podlago pojmov fevdalizem, fevdalna družba predstavlja srednjeveška latinska beseda *feudalis*, *feudum*, t. j. zemljiška posest, ki jo je podelil senior svojemu vazalu, ta pa je s tem prevzel določene dolžnosti. Pojem fevdalizma oz. fevdalne družbe v njihovem sedanjem smislu (kot »le régime feodal«) se je izoblikoval šele nekaj sto let potem, ko so v fevdalni družbi izginile stare formalne oblike, značilne za podeljevanje fevda in za prevzem vazalnih razmerij. Svojo sedanjo vsebino je dobila beseda fevdalizem šele prav pred koncem tisočletnega razdobja fevdalne družbe v Evropi, tedaj, ko je francoska revolucija zadala tej družbi odločilni smrtni udarec. Marc Bloch je v uvodu v svoje veliko delo »La société féodale« zelo lepo analiziral nastajanje te nove vsebine od 17. stoletja do slavne deklaracije francoske revolucionarne »narodne skupščine« z dne 11. avgusta 1789: »L'Assemblée National détruit entièrement le régime féodal« (Narodna skupščina odpravlja v celoti fevdalni režim).⁴ Na ta način izoblikovani izraz se je razširil s svojo novo vsebino v tedanji publicistiki in zgodovinopisju tudi v druge jezike (Lehenwesen, Feudalism itd.).

Toda kakor je imel ta izraz različne pomene v preteklosti, tako je dobil različne pomene sčasoma tudi po svojem vnovičnem ožvljenju. Francoska revolucionarna skupščina je imela ob uporabi izraza le régime féodal brez dvoma pred očmi tiste za vse obdobje fevdalne družbe značilne gospodarske in družbene odnose v družbi kot celoti, pred vsem pa

¹ Nada Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956, str. 83—100, Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, 1958—1959, str. 121—163; Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, EJ 3, 1958, str. 300—318 (Grafenauer, Babić, Janković, Djurdjev).

² Bogo Grafenauer, Die Gesellschaftsstruktur der Südslaven im Frühmittelalter, XIe Congrès International des Sciences Historiques 1960, Resumes des Communications, Uppsala 1960, str. 96—97.

³ Gl. Izveštaj o I. kongresu istoričara FNR Jugoslavije, Beograd 4—8 V 1954, Skopje 1956, str. 14—16.

⁴ Marc Bloch, Feudalno društvo (prev. M. Brandt), 1958, str. 9—14.

med kmeti in graščaki v okviru fevdalne veleposesti, ki so ostali pri življenju vse do njenega dekreta. Saj ta sicer ne bi imel nikakega pomena. Nasprotno pa se je v zgodovino 19. stoletja vsebina tega izraza pri nekaterih piscah bistveno zožila, in sicer v smislu pomena besed feudalis, feudum v visokem srednjem veku. To velja zlasti za uporabo tega izraza v pravni zgodovini, vendar pa je bil tudi vpliv pravne zgodovine na drugo zgodovino v tem pogledu izredno močan. Vsebina tega izraza se je tako zožila na razmerje med seniorjem in vazalom, torej na notranja razmerja v vladajočem družbenem razredu fevdalne družbe samem, pa še to le v dobi tako imenovanega visokega srednjega veka ali v skrajnem primeru še približno do 15. stoletja. Karel Marx in tisti, ki so mu sledili, pa tudi široki vpliv marksizma na razvoj družbenih ved izven pristašev marksizma v zadnjih sto letih⁵ so pa proti temu ozkemu pojmovanju ustvarili s svojim poudarjanjem in preiskovanjem pomena gospodarskih in družbenih podlag za celotni zgodovinski razvoj in z iskanjem nove periodizacije zgodovinskega razvoja, ki bi bila v skladu s tem temeljnim pojmovanjem medsebojnega razmerja zgodovinskih gibalnih sil,⁶ temelj za vnovično zmago širšega pojmovanja omenjenih izrazov, tistega, ki smo ga srečali že ob njihovem postanku pri francoskih revolucionarjih.

Vendar to staro in hkrati novo pojmovanje besed fevdalizem in fevdalna družba do danes v zgodovino 19. stoletja še ni povsem premagalo terminologije pravne zgodovine 19. stoletja. Še vedno srečujemo v zgodovino 19. stoletja tudi ožje pojmovanje fevdalizma, ki pomeni n. pr. po besedah Ganshofa⁷ »skupnost institucij, ki ustvarjajo in urejajo obveznosti podrejenosti in službe — v prvi vrsti vojaške — s strani svobodnega človeka, imenovanega ‚vazal‘, do svobodnega človeka, imenovanega ‚senior‘, ter dolžnosti zaščite in vzdrževanja s strani ‚seniorja‘ do ‚vazala‘; dolžnost vzdrževanja se izraža najpogosteje v tem, da senior podeli vazalu posestvo, imenovano ‚fevd‘«.

Beseda fevdalizem v širšem smislu pomeni zgodovinarjem določen tip družbe kot celote. Njegova temeljna in najbolj vidna značilnost je posebna struktura zemljiške posesti — tako velike kakor majhne — ki je ostala v svojih bistvenih temeljnih potezah v Evropi v veljavi približno tisoč let ne glede na postranske razlike in spremembe oblike fevdalne rente ter stopnje in načina odvisnosti neposrednih proizvajalcev (poljedelcev, kmetov) od njim nadrejenih fevdalnih veleposestnikov. Gospodarski položaj kmetov se je — kljub včasih zelo velikim omejitvam njihovih osebnih pravic in kljub zelo razširjeni uporabi antičnega izraza »servi« (sužnji) zanje — bistveno razlikoval od položaja antičnega sužnja.

⁵ Gl. *Bogo Grafenauer*, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, 1960, str. 106—135, 160—164.

⁶ B. Grafenauer, n. d., str. 179—193, 199—200 in tam navedeno literaturo, posebej razpravo *Bramislav Djurdjev*, *Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije*, *Historijski pregled* 1958, str. 216—236; referat *E. M. Zukova* *The Periodization of World History na XI. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved v Stockholmu* (Rapports I, *Methodologie*, 1960, str. 74—88) le še potrjuje pravilnost kritičnih stališč Br. Djurdjeva.

⁷ *F. L. Ganshoff*, *Qu'est-ce que la féodalité?*, 1947¹⁰, str. 12.

Kmet se preživlja s pridelki določenega drobnega kmečkega posestva, ki ga obdeluje sam zase in ki ga dejansko praviloma deduje sin po očetu; vendar posestvo ni njegovo, marveč mu je le na enega izmed različnih mogočih načinov dodeljeno s strani fevdalnega veleposestnika. Vas je gospodarska skupnost, ki ima precej velike pravice pri urejanju načinov uporabe in pri sami uporabi večjih ali manjših skupnih srenjskih zemljišč (pašnikov in gozda); toda tudi ta skupnost kot celota je neposredno ali posredno podrejena fevdalnemu veleposestniku (ali večjemu številu fevdalnih veleposestnikov). Velik del kmečke delovne sile se uporablja (bodisi v neposredni obliki tlake, bodisi v posredni obliki naturalnih ali denarnih dajatev na račun celotne proizvodnje na kmetiji) za vzdrževanje tistega fevdalnega veleposestnika, ki je kmetiji neposredno nadrejen.

Za gospodarski temelj fevdalne družbe sta značilni potemtakem predvsem dve potezi: posebni način poljedelske proizvodnje in delitve pridelkov ter značilna ostra delitev družbe na stanove po poklicu njihovih pripadnikov. Lastninska pravica do zemljišča, poglavitnega proizvajalnega sredstva, je razdeljena na manjše ali večje število »nižje« in »višje« posestne pravice od kmeta preko vazala in seniorja do državnega poglavarja. Razne stopnje posestne pravice se izražajo v raznih dolžnostih glede dela in dajatev ter v različnih oblikah službe posestnika zemljišča na nižji stopnji do ustreznih nadrejenih posestnikov istega zemljišča na višji stopnji. Poljedelska tehnika je dovolj visoka, da omogoča obdelavo kmečkega posestva po mali družini, in dovolj zahtevna in hkrati preprosta, da je takšen način razdelitve zemljišča z gospodarskega stališča praviloma bolj učinkovit kakor veleposestniška obdelava velikih delov zemljišča bodisi s pomočjo delovne sile odvisnih kmetov, bodisi z najeto delovno silo. V večji ali manjši meri prevladuje naturalno gospodarstvo, v pogojih, v katerih se gospodarske potrebe »zadovoljujejo povsem ali vsaj v največjem delu s proizvodi vsake gospodarske enote (sc. kmetije itd.) ter se iz njegove kosmate proizvodnje neposredno nadomeščajo in obnavljajo; dalje je pogoj za to gospodarstvo združitev poljedelstva z vaško hišno obrtjo.«⁸

Posamezni družbeni sloji, določeni po svojem poglavitnem poklicu, se po svojem položaju v družbi kot celoti ostro razlikujejo, zlasti pa neposredni poljedelci ter razred fevdalcev, t. j. specializiranih vojščakov, ki so zavzemali v fevdalni družbeni lestvici najvišje mesto. Po tej poklicni specializaciji so določene tudi dolžnosti, ki jih morajo izpolnjevati po tej družbeni lestvici nižji sloji do nadrejenih članov višjih slojev. Vzporedno s hierarhično razporeditvijo različnih stopenj posestne pravice do zemljišča nastajajo tudi posebne vezi osebne odvisnosti človeka od človeka (podložnikov od vazala, vazalov od seniorja itd.), ki so prav tako razporejene bolj ali manj jasno v obliki hierarhične fevdalne družbene piramide. Tej hierarhični urejenosti različnih oblik posestne pravice do zemljišča ter družbenih slojev ustreza končno tudi razdelitev javne oblasti in njenih funkcij v razne stopnje, kar se izraža v vsaki pokrajini s hierarhično razporejenimi krajevnimi in deželnimi avtonomnimi oblastnimi or-

⁸ Karl Marx, Kapital (prev. M. Pijade), III, 1948, str. 732.

gani. Tem so pripadale številne javnopravne pravice, ki so prešle po propadu fevdalne družbe na državne organe in ki so jih delno imeli širši javni organi (n. pr. plemenske skupščine ipd.) tudi pred nastankom fevdalizma.

Fevdalizem v širšem pojmovanju je torej poseben tip družbene ureditve in državne organizacije v pogojih naturalnega gospodarstva, ko pomeni zemljišče poglavitno ali celo skoraj edino bogastvo. Zato je v teh pogojih podeljevanje različnih posestnih pravic do zemljišča domalega edini možni način plačevanja za izpolnjevanje različnih oblik dolžnosti. V državah, v katerih denarno gospodarstvo ob propadu antike ni doživelo tolikšnega upada kakor v zahodni Evropi in v katerih je vladar spričo tega razpolagal tudi z drugačnimi sredstvi pri urejanju oblastnih organov, so se razvijale zato tudi posebne oblike fevdalizma, ki niso imele vseh tipičnih značilnosti »čiste« fevdalne družbe in države.

Kljub temu, da se je spoznanje o temeljnem pomenu gospodarskega življenja in družbene strukture za zgodovinski razvoj kot celoto od srede 19. stoletja naprej že močno uveljavilo, vendar naletimo v zgodovinskih delih še vedno na obe opisani pojmovanji istega izraza — fevdalizem. Kolikor naletimo na takšna različna pojmovanja v splošnih delih, ki obravnavajo prav splošno vprašanje fevdalizma kot takšno, še ne pride do večjih nezdod, ker avtorji v uvodu navadno opredeljujejo svoje pojmovanje tega izraza (v tem pogledu je n. pr. zanimiva temeljna razlika med obema navedenima deloma M. Blocha in F. L. Ganshofa). Resnično pa je, da tudi takšen način pristopanja k obravnavanju temeljnih vprašanj opravičuje dovolj pomembni očitke, da se zgodovinska znanost še danes ustavlja pred tistim velikim napredkom in večjo jasnostjo, ki so ju prinesli tolikim drugim znanostim jasne definicije in precizni specialni pojmi. Kakšno oviro bi pomenilo n. pr. v kemiji, če bi razumel vsak znanstvenik pod pojmom »vodik« nekaj drugega in če bi moral in vsakem svojem delu najprej v uvodu opredeliti vse kratice, ki jih uporablja pri svojem razpravljanju!

Vsekakor pa je v našem primeru mnogo težja in daljnosežnejša posledica te neprecizne terminologije drugje. Zgodovinarji, ki ne opredeljujejo svoje terminologije ali se celo ne zavedajo bistvenih razlik glede razumevanja iste besede, pristopajo k reševanju konkretnih zgodovinskih vprašanj; kljub temu, da so se opirali pri izrazih fevdalizem in fevdalna družba na njihovo ožje razumevanje, pa vedoma ali nevedoma sklepajo tudi o fevdalizmu v širšem smislu tega izraza ter tako postavljajo trditve, ki so vsaj zelo dvomljive, če že ne popolnoma napačne. Kot naravnost klasično napako te vrste moremo navesti v našem zgodovinoisju trditve, da se pojavlja fevdalizem pri Hrvatih prvič šele za vlade kralja Zvonimira ali celo šele v zvezi z uvajanjem ogrskega »donacionalno-fevdalnega« sistema, trditve, ki se ni vztrajno ponavljala v hrvatskem zgodovinoisju

* Prim. M. Barada, Hrvatski vlasteoski fevdalizem, 1952; M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, 1956, str. 160—167. in v drugih delih; kritične pripombe k temu stališču gl. v referatih N. Klaić v Godišnjaku Istor. dr. Bosne i Hercegovine X, 1959, str. 334—337 in 346—348, ter v ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 247.

le pred drugo svetovno vojno, marveč tudi še po njej.⁹ Njena podlaga je le dokazovanje, da dotlej pri Hrvatih še ni bilo zahodnih značilnih oblik vazalnih vezi osebne odvisnosti, zvezano z zanemarjanjem bistvenega vprašanja glede obstoja fevdalizma pri Hrvatih v tem času — analize stvarne vsebine izrazov *servus* in *ancilla*, ki so ga reševali preprosto tako, da so oba izraza razlagali z vsebino, katero sta imela v antiki, čeprav seveda to niti od daleč ni samo po sebi nujno in jasno.¹⁰ Podobno napako je zagrešil St. Stanojević, ko je proglasil brez kakršnekoli konkretne analize razmerja med Slovani in Obri obrsko-slovansko plemensko zvezo¹¹ preprosto za fevdalno državo, ker so pač imeli Obri v tej zvezi gotovo več oblasti in vpliva kakor Slovani.¹² Nevarnost podobne napake bi bila tudi v prevelikem poudarjanju pojava pronije za začetek fevdalne družbe v bizantinski državi, čeprav je res, da se bizantinski fevdalizem spričo obstoja državnega uradniškega aparata razvija drugače kakor v zahodni Evropi in da ima celo zrela bizantinska fevdalna družba nekatere bistvene posebne poteze, ki jo postavljajo na prehod med evropsko in azijsko fevdalno gospodarsko-družbeno formacijo.¹³ Vsekakor pa je mogoče v vseh teh in podobnih primerih reševati vprašanje obstoja fevdalizma, t. j. fevdalne gospodarske družbene formacije, in njegovega postanka le s pomočjo skrbne analize temeljev družbene ureditve, se pravi skrbne preiskave razmerja med poljedelci in veleposestniki, oblik posestnih pravic do zemljišča, ureditve temeljnih gospodarskih enot, vloge različnih družbenih slojev v okviru celotnega državnega življenja.

Preiskavo, kako je nastal fevdalizem pri naših narodih in prevladal nad prejšnjimi oblikami gospodarske in družbene ureditve, zelo močno ovirata zlasti dve poglavitni težavi: z ene strani pomanjkanje virov za zgodnjerednjeveško zgodovino vsakega našega naroda posebej, z druge strani pa precej velike razlike v njihovi podrobni zgodovinski poti v fevdalno družbo. Zaradi teh razlik ni mogoče dati nobenemu posameznemu primeru splošne veljave in le z zelo veliko previdnostjo se smejo izpopol-

¹⁰ Gl. drugi del te razprave in tam navedeno literaturo.

¹¹ B. Grafenauer, Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada, ZČ IX, 1955, str. 145—153, in Bohumila Zástěrová, Avari a Slované, v Vznik a počátky Slovanů II, 1958, str. 19—54, in v obeh prikazih navedeno podrobnejšo literaturo.

¹² Stanoje Stanojević, O Južnim Slovenima u VI, VII i VIII veku, Glas SKAN 80, 1909, str. 130—135, in Vizantija i Srbi II, 1906, str. 166.

¹³ Georgije Ostrogorski, Istorija Vizantije, 1959, gl. indeks s. v. feudalizam; Pronija, izd. SAN, 1951, str. 1—12; o posebnostih gl. zlasti Paul Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes, Revue historique CCXIX, 1958, str. 32—74, 254—284, CCXX, 1958, str. 43—94, in dopolnilni referat h kolektivnemu sovjetskemu referatu Gorod i derevnja v Vizantii v IV—XII vv. za XII. mednarodni bizantološki kongres v Ohridu 1961, v Rapports complémentaires, Beograd 1961, str. 3—11; prim. tudi Helene Clykatzki-Ahrweiler, Exemples de devolution d'un revenu fiscal sous les Comenes et les Paleologues, Résumés des communications, Beograd 1961, str. 36—37, z zelo preciznimi opredelitvami oblik fevdalne veleposesti; vsekakor pa seveda ni mogoče — po vzorcu sovjetskih poročevalcev (v poročilu str. 2—8) — šteti vseh agrarnih razmerij od IV. stoletja naprej kar za fevdalna že zaradi časa, v katerem jih srečujemo.

njevati praznine v obstoječih virih glede enega področja s podatki morebiti bogatejših virov za drugo pokrajino.

Predaleč od temeljnega vprašanja bi nas zavedel poskus, da dokažemo to stališče s kakršnokoli podrobnejšo konkretno označbo različnih tipov fevdalne družbe pri naših narodih v stoletjih že razvitega fevdalizma. Kljub temu pa je treba — v zvezi z reševanjem temeljnega vprašanja tega referata — opozoriti na pomembno značilnost, da so se tedaj prav na ozemlju naših narodov križale in mešale različne oblike fevdalne družbe, ki so se razvile v različnih predelih v našem širšem sosledstvu, in da je bil vpliv teh tujih oblik v nekaterih naših pokrajinah celo izredno močan. Zato pa predstavljajo tudi ti vplivi iz tujine, ki jih moremo zaslediti v strukturi razvite fevdalne družbe pri nas včasih tudi v zelo zapletenih kombinacijah različnih tujih elementov z domačimi, prav tako pomembno vprašanje samega nastajanja in rasti fevdalne družbe pri nas.

Celinski del slovenskih dežel je prostor, v katerem se je oblikovala od 9. stoletja naprej precej jasno fevdalna družba v svoji klasični obliki, čeprav z nekaterimi posebnostmi: v osrednjem delu Karantanije je navezala že na nekatere starejše nastavke fevdalne organizacije veleposesti in državne organizacije; prevzela je z ustoličevanjem koroških vojvod in kosezi nekaj za zahodni tip fevdalizma izjemnih ostankov domačega reda; do poglavitnega obdobja nemške kolonizacije (t. j. do 11. stoletja) je značilen med podložnim prebivalstvom na nastajajočih zemljiških gospodstvih v primeri z nemškimi pokrajinami sorazmerno močan delež »servov«; tuji izvor fevdalne družbe in večine visokega plemstva pa se je izrazil tudi v tem, da fevdalna družbena piramida v okviru družbenega razreda fevdalcev nikdar ni bila do konca dograjena z vazalnimi vezmi od koroškega vojvode oziroma mejnih grofov navzdol. V Slovenskem Primorju in posebej v narodnostno mešani Istri je navezala ta oblika fevdalne organizacije na starejše bizantinske nastavke, že od 9. stoletja naprej pa se kaže vzporedno z razvojem mestnih komun tudi ista postopna sprememba fevdalne družbe, ki jo je mogoče v istem času opazovati v Italiji (deleni razkroj zemljiških gospodstev zahodnega tipa v korist mestnega plemstva ter uveljavljanje bolj ohlapnih oblik kmečke odvisnosti). V ožji Hrvatski živi v dobi zrele fevdalne družbe izredno zanimiv spoj domačih fevdalnih elementov (zlasti v vaških skupnostih, pri nižjem plemstvu — dedičih — in v »plemenskem« ustroju tako imenovanih »plemenitih« Hrvatov) z elementi ogrskega sistema pri višjem plemstvu ter z elementi italškega razvoja zlasti v okolici mest ter kvarnerskih občin. Razen ogrskih oblik je te značilnosti mogoče najti tudi v ostalem našem Primorju. V Slavoniji pa se od 12. stoletja naprej očitno uveljavlja le neka varianta tiste oblike fevdalne družbe, ki se je razvijala v okviru širše ogrske države — čeprav tudi tu z nekaterimi posebnimi potezami (možnost vpliva stare domače županijske ureditve v organizaciji novih komitatov; pomen marturine pri oblikovanju podložniških dolžnosti do fevdalcev). Na jugovzhodu, v Makedoniji, je od srede 11. stoletja brez dvoma dokončno prevladal bizantinski tip fevdalne družbe in državne organizacije, čeprav se je tudi ta v dobršni meri oprl na starejše domače fevdalne veleposestnike; ta povezava se ni pokazala le v medsebojnem prepletanju z Bizantinci po padcu ma-

kedonskega cesarstva, marveč še bolj v tem, kako trdno so se domačini do začetka 13. stoletja navezali na bizantinski pravni red — tedaj se je primerilo, da so čakali slovanski makedonski fevdalci s svojo pravdo o zemljiški posesti skoraj dvajset let, ker zaradi oblasti slovanskih držav nad Skopsko kotlino pravde ni bilo mogoče prej rešiti po bizantinskem pravu. Le v Srbiji in Bosni se je razvila fevdalna družba v vseh pogledih v bistvu na domačih temeljih, čeprav so seveda tudi na ta razvoj vplivali različni momenti — v Bosni močneje z zahoda (predvsem po ogrskem fevdalnem sistemu, v dobršni meri pa tudi s hrvatske strani), v Srbiji pa bolj iz vzhoda, seveda pa zasledimo v obeh primerih poleg prevladujočih vplivov tudi takšne iz drugih strani. Prav to stanje pa postavlja v teh osrednjih predelih seveda tudi vrsto posebnih in ne vedno lahko rešljivih vprašanj (vsebina posameznih izrazov, vloga saborov in njihov izvor ter pomen, sistem državne uprave idr.).¹⁴

Že ta različna izjemna vprašanja, nakazana le na kratko v zgornjih stavkih o že izoblikovani fevdalni družbi pri naših narodih, opozarjajo na različne težave pri reševanju vprašanja, kako je ta družba nastala. Zelo različne rešitve, ki so jih različni znanstveniki dokazovali v tem pogledu v teku dosedanjega raziskovanja, pa poleg tega vsekakor dokazujejo, da so pristopali doslej pogosto k reševanju tega vprašanja brez zadostnega smisla in skrbi za podrobno analizo resnične vsebine posameznih zelo pomembnih izrazov, ki jih uporabljajo viri. Mesto tega so postavljali svoje teorije — ker zaradi pomanjkljive analize podatkov virov tudi niso mogli povsem razumeti — opiraje se predvsem na različne splošne koncepcije zgodovinskega razvoja posameznih naših narodov, ki jih je določalo včasih le po nekaj besedakega historiografskega vira. Za današnjo stopnjo zgodovinske metodologije, ki zahteva, da se mora zgodovinar opirati, kolikor je to le mogoče, na neposredne vire z značajem preostankov stvarnega življenja — historiografski viri pa to niso v nobenem primeru razen za preučevanje razvoja historiografije — je to vsekakor že zastal način znanstvenega dela.¹⁵

V starejši historiografiji se kažeta pri reševanju vprašanja, kako je nastala fevdalna družba pri naših narodih — pri tem mislijo ti pisci navadno le vprašanje, kako je nastalo pri naših narodih plemstvo —, predvsem dve temeljni smeri: teorija, da se je plemstvo razvilo preprosto s postopnim dviganjem rodovnih in plemenskih starešin kot takšnih, ter teorija o izjemnem družbenem dualizmu, ki da je nastal zaradi

¹⁴ Temeljno literaturo za čas, ko je bilo napisano gornje besedilo, gl. v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 1953 (red. Grafenauer, Perović, Šidak), odtlej pa je doživela ta problematika bistveno nove osvetlitve le pri Hrvatih (gl. pregleda N. Klaićeve v op. 9) in več novih del pri Slovencih (literaturo do 1958 gl. pri S. Kajba, V. Melik, M. Smole in E. Umek, Bibliografija slovenske zgodovine 1951—1958, ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 385—393, poleg tega prim. še *Sergij Vilfan*, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 69—275 in pregled literature 525—550); za Makedonijo prim. še G. G. Litavrin, Krestjanstvo zapadnoj i jugozapadnoj Bolgarii v XI—XII vv., Učenyje zapiski instituta slavjanovedenija AN SSSR XIV, 1956, str. 226—250, in D. Angelov, Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII. bis zum XIV. Jahrhundert, Etudes historiques, Sofia 1960, str. 107—131, in pri obeh navedeno literaturo.

¹⁵ B. Grafenauer, Struktura in tehnika, str. 249—268.

poznejše naselitve Hrvatov in Srbov med ostalimi Slovani na osrednjem in zahodnem delu Balkanskega polotoka.

Rodovno-plemenska teorija o postanku plemstva pri Hrvatih in Srbih ima svoje začetno izhodišče v Herderjevem prikazovanju Slovanov kot krotkih golobov; s tem izhodiščem jo povezuje romantično slovansko zgodovino pisje v prvi polovici prejšnjega stoletja — med njenimi najpomembnejšimi oporišči pa so bili dolgo časa Hankovi falzifikati o češki zgodovini, ki so ji pomagali dočasne popolne prevlade.¹⁶ Njeno konkretno podlago v preteklosti naših narodov pa predstavlja — poleg tipičnega romantičnega pojmovanja srednjeveških hrvatskih »plemen« in črnogorske še mlajše plemenske ureditve kot neposrednih preostankov družbene ureditve v slovanski pradavnini¹⁷ — zlasti znano sporočilo Kontantina Porfirogeneta, da Hrvati, Srbi, Zahumljani, Trebinjci, Konavljani, Dukljani in Neretljani nimajo »arhontov« (t. j. dednih knezov), marveč samo »župane starce«.¹⁸ Čeprav se sporočilo nanaša najbrž na razdobje pred okr. l. 876, je vsaj za Srbe in Hrvate njegova trditev nezdružljiva s poročili konkretnih virov o njihovem razvoju; a to ni zmanjšalo njegovega vpliva na obliko splošnega pojmovanja družbenega razvoja pri balkanskih Slovanih. Šišićeva trditev, da je »izvor svima (t. j. članom višjega in nižjega plemstva pri Hrvatih) ... drevni zadružni dom«, ker da se je »hrvatsko plemstvo razvilo od plemenskih glavara i starješina«,¹⁹ točno izraža mnenje velike večine najvidnejših hrvatskih zgodovinarjev v polpretekli dobi.²⁰ Vendar pa ta teorija ni niti malo jasna. Bistveno je namreč zvezana z dvema drugima hipotezama v hrvatskem zgodovino pisju — s tezo, da predstavljajo na Hrvatskem do začetka 12. stoletja sloj nesvobodnih ljudi le sužnji, ki jih »valja strogo razlikovati od docnijih feudalnih kmetov«, ki da se pojavljajo v hrvatski zgodovini hkrati s prvim fevdalnim plemstvom »tek mnogo docnije, upravo tek poslije državne zajednice s Ugarskom«,²¹ po podatkih virov prvič l. 1193,²² ter s hipotezo, da je hrvatska država enostaven rezultat miroljubnega zблиževanja hrvatskih plemenskih enot v novo, kvantitativno večjo, v kvalitativnem smislu pa nespremenjeno

¹⁶ Žal je treba reči, da vpliv teh potvorb iz zgodovino pisja do danes še ni izginil: ko so verjeli v njihovo pristnost, so namreč nastali številni splošni pojmi o slovanski ureditvi, ki še danes nekako nezavedno vplivajo na obravnavo zgodnesrednjeveških razmer pri Slovanih, zlasti za obdobja in pokrajine, kjer primanjkuje konkretnih zgodovinskih virov. Pri tem ne malo greše zlasti tisti avtorji, ki skušajo stisniti posamezne termine virov v sistematične etnološke vrste in operirajo nato z etnološkimi predstavami iz praskupnosti še globoko v razredno razdeljeni družbi (gl. v tem pogledu zelo potrebne in opravičene kritične pripombe N. Klaić, *Postanek plemstva itd.*, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 123-148).

¹⁷ Prim. za hrvatska »plemena« uveljavljanje pojmov »opće zakonitosti razvitka u posljednoj fazi prvobitne zajednice« pri *Olegu Mandiću*, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V, 1952, str. 225-295, ki je rodilo v razpravi »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 165-206 (zlasti str. 186 sl.), celo »obnavljanje rodovskoplemenske organizacije na štetu države« in poseben »savez plemena« konec XI. stoletja, čeprav avtor v nerazumljivi nedoslednosti gleda v tej *plemenski* zvezi razredno povezavo hrvatskega fevdalnega *plemstva*, nien konkretni dokaz za ta čas je pa le v XIV. stoletju potvorjeni tekst »Qualiter«! Podobno gl. za črnogorska plemena *Sreten Vukosavljević*, Organizacija dinarskih ple-

skupnost. Prav zaradi teh notranjih nasprotij in nejasnosti predstavlja Baradova teorija iz l. 1943, da do »pacta conventa« pri Hrvatih sploh ni bilo plemstva, marveč da se je povezoval naslov nobilitas le z določenimi uradnimi funkcijami (županov itd.), medtem ko sta kraljevali v hrvatski družbeni ureditvi med Hrvatimi samimi bratstvo in enakost, le logično nadaljevanje in zaključek te temeljne smeri raziskovanja. Toda prav zato, ker je bila ob tej priložnosti ta teorija domišljena in izvedena do konca, je prišla v popolnoma jasno nasprotje z viri in je prav s to obliko pripomogla k svoji lastni likvidaciji.²³ Isto temeljno stališče — čeprav manj jasno izvedeno in dokazovano — je prevladovalo tudi v srbskem zgodovinopisju,²⁴ toda s to pomembno razliko, da se postanek plemstva povezuje vendarle z vladarjevo oblastjo, torej z družbenim elementom, ki je v svojem bistvu nasproten plemenski ureditvi.²⁵ Naravno pa je spričo omenjenega temeljnega stališča ostalo tudi tu brez odgovora temeljno vprašanje — kako je nastala ta vladarjeva oblast in na kakšne družbene sile se je opirala. V slovenski in makedonski historiografiji se ta smer ni uveljavljala, ali pa le nejasno in v manj pomembnih delih.

Tudi temeljno konkretno izhodišče za drugo med obema omenjenima teorijama predstavlja prav tako del podatkov Konstantina Porfirogeneta o zgodovini južnoslovanskih plemen, namreč poročilo o naselitvi Srbov in Hrvatov.²⁶ Poleg tega pa je zvezana z raznimi deloma teoretično mogočimi, toda glede na razvoj jugoslovanskih plemen neutemeljenimi, deloma pa povsem neznanstvenimi ali tendenčnimi splošnimi teorijami o nastajanju države ter o splošnem starejšem posebnem razvoju Slovanov v celoti: 1. z Gumplowiczovo teorijo, da je nastanek različnih družbenih plasti in države, ki naj bi obvladovala ta družbena nasprotja, rezultat medsebojnega preslojevanja različnih etničnih tokov (čeprav so jemali tisti, ki so sprejemali Gumplowiczovo teorijo, včasih to le kot pravilo, ob čemer so dopuščali tudi drugačno izjemo proces notranje družbene diferenciacije);²⁷ 2. s teorijo nemškega imperializma o splošni slovanski nedržavotvornosti kot bistveni značilnosti njihovega narodnostnega značaja, ki začuda izhaja spet od navedenih Herderjevih pojmovanj;²⁸ 3. z razlago, še danes v za-

mena, izd. SAN, 1957, str. 1—45; gl. k temu podatke in bibliografijo v Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959 (red. Grafenauer, Djurdjev, Tadić), in posebej za Črno goro Branislav Djurdjev, Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena, Radovi Nauč. dr. BiH II, 1954, 165—220, ter Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena, Istoriski zapisi XIII, knj. XVII, 1960, str. 1—20, ter Vasa Čubrilović, Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, izd. SAN, 1959, str. 38—42.

¹⁸ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, izd. SAN, obradio Božidar Ferjančić, 1959, str. 14—16 (z literaturo).

¹⁹ Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, str. 656.

²⁰ Tade Smičiklas, Poviest hrvatska, I, 1882, str. 132—141; Franjo Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Društvo, Rad JAZU 70, 1884, str. 153—190 in dr.

²¹ Ferdo Šišić, n. d., str. 655 in 265.

²² Šišić, misli na darovnico Bele III. krčkemu knezu Bartolu (Smičiklas, Codex diplomaticus II, 1904, str. 262—263).

²³ Miho Barada, Postanak hrvatskog plemstva, Časopis za hrvatsku poviest I, 1943, str. 193—218; teorija ni le skoraj soglasno odklonjena od poznejše literature, marveč se ji je odpovedal z novimi tezami avtor sam: že Hrvatski

hodni znanosti precej razširjeno, da je nastal iz slovanskega narodnostnega imena — Sklavenoj, Sclavi — v različnih zahodnih jezikih socialni termin za sužnja (esclave, eslavo, schiavo, slave, Sklawe, srednjev. lat. sclavus) bod' si zato, ker so tuji gospodarji zavladali Slovanom, bodisi s teorijo, da je pri Slovanih predstavljalo specifično slovansko suženjstvo — kolikor tega stanja niso spremenili vplivi iz tujine — na sploh tisto, kar je pomenilo na zahodu podložništvo.²⁹

Klaić, Šufraj in Hauptmann, v ne povsem jasni obliki pa tudi Jireček,³⁰ so reševali vprašanje postanka razredne družbe pri Hrvatih s teorijo o ostrem družbenem dualizmu Hrvatov-plemičev in Slovanov-sužnjev, ki da izvira odtlej, ko so pozneje priseljeni Hrvati premagali Obre in si podvrgli ob Jadranskem morju prej naseljene Slovane; v bistvu isto teorijo predstavljajo tudi teorije Gumpłowicza (tudi glede Srbov!) in Rusa, le s to razliko, da sta v Hrvatih gledala Gote.³¹ Zupanić in Hauptmann sta uporabljala isto temeljno teorijo o preslojevanju različnih naseljevalnih valov tudi pri reševanju istih vprašanj v srbski zgodovini.³² Po hipotezah nekaterih bolgarskih zgodovinarjev naj bi bila fevdalna družba v Makedoniji nastala s preslojitvijo makedonskih Slovanov z bolgarskim plemstvom.³³ Pri Slovencih je stvar nekoliko bolj zamotana, v bistvu pa vendarle ista. Po Peiskerjevem mnenju, ki ga je v celoti sprejela tudi nemška imperia-listična historiografija med obema svetovnjima vojnama (zlasti koruški zgodovinarji, med katerimi ta stališča niso izginila niti po drugi svetovni vojni),³⁴ so hlapčevali alpski Slovani najprej obrskim nomadskim gospodarjem, kasneje pa so prešli po teh teorijah v raznih variantah neposredno izpod obrskega v podložništvo nemškim fevdalcem; tudi po Hauptmannovem mnenju so bili — podobno kakor je mislil Peisker — najprej pod Obri, le da sta se za Obri zvrstila v gospodovanju nad alpskimi Slovani dva sloja: od začetka 7. do začetka 9. stoletja hrvatski in šele za njim nemški.³⁵

vlasteoski feudalizam, izd. JAZU, 1952, je bilo na nekaterih mestih težko združiti s starimi tezami, povsem nemogoče na je to pri izvajanjih o »rodovnem plemstvu« v razpravi Lapčani, Rad JAZU 300, 1954, str. 473—535, čeprav naj bi ta razprava branila stara Baradova stališča (gl. str. 497, 535).

²⁴ Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben I*, 1911, str. 121—143, in *Istorija Srba II*, 1952², str. 58—59; Vasilij Popović, *Istorija Jugoslovena*, 1920, str. 24; Vladimir Corović, *Istorija Bosne I*, 1940, str. 124; isto stališče se vidi tudi pri S. Stanojeviću, čeprav ni neposredno obravnaval tega vprašanja zaradi politično-zgodovinske koncepcije svoje *Istorije Srba*, 1926³.

²⁵ K. Jireček, *Geschichte der Serben I*, 1911, str. 132.

²⁶ Vizantiski izvori II (B. Ferjančić), str. 9—18 (z literaturo).

²⁷ Ludvik Gumpłowicz, *Die Staatengründungen der Serben und Kroaten*, in *Allgemeines Staatsrecht*, 1907; gl. k njegovim odnosom do južnih Slovanov D. Kermauner, Ludvik Gumpłowicz in Slovenci, *Naša sodobnost VIII*, 1960, str. 778—802, 906—918, 1005—1015 in zlasti 1095—1104.

²⁸ Prim. le za dediščino teh stališč v sedanjih znanosti Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, 1950, str. 88—101, in *Geschichtliche Ostkunde*, 1959, str. 20 sl.; zlasti v historiografiji med obema vojnama bi mogli najti seveda obilo primerov te vrste, kakršne predstavlja celo reprezentativna *Die neue Propyläenweltgeschichte*, II, 1940 (Koch, *Die ältere Geschichte der Slawen*, str. 503—510).

Teorij o nastanku razredne družbe in države po preslojevanju različnih etničnih plasti in kolonizacijskih valov sicer ni mogoče zavrnuti na teoretski podlagi, kakor so poskušali to storiti nekateri po vzgledu sovjetskega zgodovinskega pisarja v zadnjem času večkrat tudi pri nas.³⁶ Preveliko število takšnih primerov poznamo iz svetovne zgodovine, pa tudi prav iz zgodnjega srednjega veka (Engels je opozoril prav na ta pojav pri sorazmerno hitrem nastajanju zgodnjersrednjeveških držav v zahodni Evropi), da bi bilo mogoče in znanstveno opravičeno takšno teoretično zavračanje konkretnih tez za vsak posamezen zgodovinski primer. Prav tako je dejstvo, da proti konkretnemu dokazovanju Hauptmanna in drugih ne zadošča več tista konkretna argumentacija Račkega, Jagića in Jirečka,³⁷ ki je zavrnila Kopitarjevo in Miklošičevo teorijo o srbsko-hrvatskem klinu med Slovenci in Bolgari in ki jo še danes navajajo tudi proti drugačnim oblikam teorije o dvojni naselitvi Hrvatov ter se s tem osvobajajo lastne analize tega vprašanja.³⁸

Toda, čeprav obstoji — po moji sodbi³⁹ — zelo resna možnost, da so se »Hrvatii« naselili v Jadranskem primorju v posebnem naselitvenem valu, so vendar zadeli v zadnjem času ob konkretni analizi virov tiste teorije, ki povezujejo ta dogodek z nastankom hrvatske (in srbske) razredne družbe in države — prav to pa velja tudi za slovenski primer — resni udarci, ki jih skoraj popolnoma onemogočajo. Razmerje med Obri in Slovani ni bilo razmerje med gospodarji in njihovimi sužnji, marveč razmerje med nomadskimi in poljedelskimi plemeni v obrsko-slovanski plemenski zvezi, s tem pa je izginilo že samo izhodišče teh teorij.⁴⁰ Dokazovanje izjemne dualistične družbene strukture pri Hrvatih in Slovencih — glede Srbov takšnega družbenega ustroja niti niso nikdar konkretno dokazovali — se je izkazalo delno za napačno, delno pa za zelo dvomljive vrednosti. Tako pri Hrvatih kakor pri Slovencih je bilo mogoče dokazati sledove posebne plasti neplemenitega svobodnega prebivalstva.⁴¹ Sklabarhontes niso »gospodarji Slovanov«, marveč »slovanski knezi«.⁴² Po podatkih, ki jih je zbral Verlinden že 1942 in ki jih je potrdilo poznejše Dölger-

³⁶ Ta razlaga je vplivala tudi na nekatere slovanske znanstvenike; trdovratnost te razlage kaže n. pr. E. Bayer, Wörterbuch zur Geschichte, 1960, str. 448, ki še danes datira spremembo pomena »Sclavus, Slovan = sclavus, suženj, v 9. stoletje.

³⁷ Vjekoslav Klaić, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130, 1897, str. 1—85, in Povjest Hrvata I, str. 30—31; Milan Šufflay, Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, Sveslavenski zbornik, 1930, str. 223; Ljudmil Hauptmann, zadnjič Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, 1950, str. 53—115, ter Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, izd. SAZU, 1954, v obeh delih navaja tudi starejša svoja dela; K. Jireček, Geschichte der Serben, I, 1911, str. 135.

³⁸ Za Gumpłowicza gl. op. 27; Jože Rus, Kralji dinastije Svevladičev, 1931; Slovanstvo in vislanski Hrvati 6. do 10. stoletja, Etnolog VI, 1933.

³⁹ Niko Zupanić, Bela Srbija, Narodna Starina I, 1922, str. 107—118, in večkrat pozneje do Boz rex Antorum, Situla 4, 1961, str. 101 in 107; Ljudmil Hauptmann, Seoba Hrvata i Srba, Jugosl. istor. časop. III, 1937, str. 30—61, in Historia mundi V, 1956, str. 304.

⁴⁰ Prim. dosledno predstavljanje Makedonije kot jugozahodne Bolgarije in načelna stališča D. Kosvena v polemiki proti zgodovinarjem iz Skopja, Istor. pregled 15, 1959, št. 1, str. 15—44.

jevo preiskovanje o bizantinski terminologiji, je mogoče datirati najstarejše znane primere prenosa slovanskega etničnega imena v družbeno terminologijo (Sclavus — sclavus) šele v 13. stoletje, ta prenos pa je zvezan ali s trgovino s slovanskimi sužnji na Sredozemlju v visokem srednjem veku ali pa s spreminjanjem Slovanov v »serve« v srednjeveški Nemčiji od 9. stoletja dalje, v nobenem primeru pa ni to zvezano s kako posebno slovansko družbeno strukturo pred uvajanjem nemškega zemljiškega gošpostva med njimi.⁴³ Vprašanje tako imenovanih »rodovnih« potez v organizaciji hrvatskega in srbskega plemstva se pojavlja v Evropi na mnogo širšem prostoru in jim zato ni mogoče iskati kake posebne hrvatske in srbske rešitve.⁴⁴ Izenačevanje kosezov s Hrvati v Vzhodnih Alpah se je izkazalo za napačno, po mojem trdnem prepričanju, ki ga opiram na uporabo imena »Hrvati« v širšem smislu v raznih virih za hrvatsko zgodovino — prim. n. pr. podatke Konstantina Porfirogeneta ali izraze episcopus Chroatorum, dux Chroatorum (Chrvatorum) itd.⁴⁵ — pa velja prav to tudi za izenačevanje Hrvatov s hrvatskim plemstvom, ki ga na podlagi enega dela poznejše terminologije (o dvanajstih plemenih »plemenitih Hrvatov«)⁴⁶ ni dokazoval le Hauptmann, marveč dopuščal tudi Šišić.⁴⁷ Kot nedvomni pozitivni rezultat te smeri pri reševanju vprašanja postanka hrvatskega fevdalizma pa vendar ostajajo trdni dokazi o obstoju hrvatskega plemstva in razredne diferenciacije pri naših narodih v tem času, pa tudi doslej najbolj skrbne, čeprav enostranske in ne povsem zadovoljive analize stvarne vsebine posameznih družbenih terminov v naših virih za to dobo.⁴⁸

Baradova teorija o postanku razredne družbe pri Hrvatih, kakor jo je razložil v svojih zadnjih dveh delih,⁴⁹ predstavlja v nekem smislu prehod k tretji skupini različnih teorij o postanku fevdalizma pri naših narodih, se pravi k teorijam, ki so reševale to vprašanje s pomočjo močnejšega ali slabšega vpliva iz tujine kot z vodilnim ali celo z izključnim faktorjem. Po Baradovih tezah naj bi bili pravi stvarnik tiste družbene

⁴³ Prim. precej zmedeni pregled v tem smislu v *Hermann Braumüller, Geschichte Kärntens*, 1949, str. 41—53; nasprotno je *Ernst Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I 150*, 1960, str. 663—671, pred smrtjo svoje stare trditve vsaj znatno omejil.

⁴⁴ Za *J. Peiskerja* glej njegovo lastno sintezo v *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*, 1905; *Ljudmil Hauptmann* navaja sam svoja starejša dela v zadnji obrambi teh stališč v *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu* (prim. oceno *B. Grafenauer*, *Vprašanja županov, »Hrvatov« in ustoličevanja koroških vojvod, Naša sodobnost III*, 1955, str. 1125—1146, in pregled stanja problematike Hrvati u Karantaciji, *HZ XI—XII*, 1958—1959, str. 207—231).

⁴⁵ Gl. za primer *Dragoslav Janković, Istorija država i prava naroda FNRJ I*, 1950, str. 18 (v 4. izd., 1957, je to stališče opuščeno).

⁴⁷ *Franjo Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i sprsku povijest srednjega vijeka, Književnik I*, 1864, str. 36—71, in *Bijela Hrvatska i Bijela Srbija, Rad JAZU 59*, 1880, str. 141—189; *Vatroslav Jagić, Jedno poglavlje iz istorije južnoslavjanskih jezika, v Izabrani kraći spisi*, 1948, str. 286—317; *K. Jireček, Geschichte der Serben, I*, 1911, str. 107—109.

⁴⁸ Gl. o tem *Bogo Grafenauer, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogeneta o doseljavanju Hrvata, HZ V*, 1952, str. 1—56, ter *G. Ostrogorski, Istorija Vizantije*, 1959, str. 119—121. V jugoslovanski historiografiji še vedno

strukture na Hrvatskem, kakršna je obstajala vse do vlade kralja Zvonimira, prevladovala pa do začetka ogrsko-hrvatske državne skupnosti, Obri, ki naj bi dvignili menda antske Hrvate za vladajoči sloj v Dalmatinskem primorju, medtem ko računa pri nadaljnjem razvoju na bizantinski vpliv pri osvoboditvi Hrvatov izpod obrske oblasti, od konca 11. stoletja naprej pa z odločilnim ogrskim vplivom.⁵⁰ Vendar pa so oprte te teze, kolikor gre za antsko-hrvatsko in obrsko-hrvatsko razmerje, na napačno uporabo in prevajanje virov, kakor je bilo po pravici ugotovljeno v *Byzantinische Zeitschrift* 1953,⁵¹ medtem ko se opira njegova celotna konstrukcija sužnjeposestniške družbe na Hrvatskem — prekrite z družbeno sploh nediferenciranimi Hrvati — z ene strani na nerazčiščeno vsebino izraza *servus* in na obseg kraljevske posesti (*territorium regale*) v vsega eni četrtini ene same županije (in to v neposredni okolici Splita, ki so jo morda Hrvati dokončno osvojili šele v začetku 9. stoletja), ki ga je posplošil pisec — ne da bi kakor koli dokazoval opravičenost svojega sklepanja — na vse ozemlje hrvatske države, z druge strani pa na posploševanje šele mnogo pozneje oprijemljivih odnosov v nekaterih vaških občinah (pri vinodolskih s precej izjemnimi razlagami; Poljica) na vso hrvatsko družbo.⁵² Dabinović se je pri reševanju vprašanja postanka hrvatskega fevdalizma oprl na Bizanc, od koder naj bi potekale »rodovne« organizacijske oblike pri hrvatskem plemstvu; te njegove trditve dovolj označuje že dejstvo, da je mogoče najti prav tiste pojave, za katere išče Dabinović edino mogočo razlago v določbah bizantinskega prava o stratotih (*prothimesis* — pravica prvenstvenega nakupa po določenem ožjem krogu sorodstva), v visokem srednjem veku tudi pri poljskih vitezih (*milites*), do katerih bizantinsko pravo seveda ni moglo segati s svojimi vplivi.⁵³

Podobne vrednosti so teorije, da naj bi nastala slovenska Karantanija kot langobardska vazalna kneževina ali pa naj bi se ob njenem nastanku vsaj odločilno uveljavil vpliv langobardskih (ali celo gotskih) institucij, ter da naj bi prešla takoj po sredi 8. stoletja v neposredno področje posebnega bavarskega razvoja.⁵⁴ Te teorije so se pojavile v okviru nacistične

prevladuje — brez nove argumentacije, pač po vzgledu Stanojevića, Čorovića, Šišića i. dr. — odklonilno stališče (n. pr. Dinić, Janković i. dr.).

⁵⁰ Gl. op. 38 in komunikacija na XII. bizantološkem kongresu v Ohridu.

⁴⁰ Gl. op. 11 ter B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950, str. 91—123.

⁴¹ N. Klaić, HZ XI-XII, 1958-59, str. 144—148 (opredelitev pojma »pleme«), in HZ IX, 1956, str. 209—220 (ocena Hauptmannovega Praplemstva); B. Grafenauer, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 221 (op. 61) in 226—229 (z navedbo literature).

⁴² B. Grafenauer, Sklabarhontes = »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«, ZČ IX, 1955, str. 202—219.

⁴³ *Verlinden*, L'origine de slavus = esclave, *Bulletin Du Cange* 17, 1942, str. 97—128; F. Dölger, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterlande von Thessalonike im 10. Jhdt., 1952, str. 19—26; A. Maricq, Notes sur les Slaves dans le Péleponnese et en Bithynie et sur l'emploi de »slave« comme apelatif, *Byzantion* 22, 1952, str. 337—339.

⁴⁴ B. Grafenauer, HZ V, 1952, str. 52—53, sedaj k tam navedeni literaturi še odlično kritično delo Jan Adamus, Polska teorija rodowa, 1958.

⁴⁵ Vizantiski izvori II (B. Ferjančić), str. 34: o meji »Hrvatov« z Zahumljem; Ljubo Karaman, Živa starina, 1943, str. 48—49; doslej, žal, še vedno ni analize dokumentarnega gradiva v Smičiklasovem kodeksu o pomenu raznih

»dvorne« historiografije, vzdržujejo pa se v nemški historiografiji kljub temu, da so bili njihovi argumenti že nekajkrat povsem jasno zavrženi, včasih tudi še danes.⁵⁵ Vsaj v eni obliki so se izrazile te teze tudi v slovenskem zgodovinoписju, ko so nekateri pisci v precenjevanju nemškega vpliva enacili uvedbo vrhovne frankovske oblasti in uvajanje krščanstva že s prvo obliko germanizacije domačega vladajočega sloja. Vseh teh teorij enostavno ni mogoče spraviti v sklad s podatki virov, prav tako kakor tudi ne teze, da pomeni začetek nastajanja fevdalne družbe v Vzhodnih Alpah šele uvedba frankovske nadoblasti ali celo šele zamenjava domačih karantanskih knezov z bavarskimi grofi (ki jo postavljajo včasih v nasprotju z viri že v l. 772) in da se ni razvijal v isto smer že tudi domači slovanski razvoj v pokrajinah alpskih Slovanov.⁵⁶ V zgodovinoписju o srbski in makedonski zgodovini se ta smer reševanja postanka fevdalizma v glavnem ni uveljavljala.

Poleg teh več ali manj enosmernih teorij obstoje v dosedanem zgodovinoписju tudi še drugačni načini reševanja tega vprašanja. Nekateri zgodovinarji so se zadovoljevali predvsem z neposrednim ugotavljanjem podatkov, vsebovanih v virih (n. pr. Rački o razvoju pri Hrvatih, Jireček, Novaković in Radojčić o razvoju pri Srbih, M. Kos o razvoju pri Slovenih),⁵⁷ ne da bi šli do konca v poskusu jasno sistemizirati in povsem razložiti te podatke; vendar pa pomenijo v dosedanem zgodovinoписju prav dela te vrste poglavitno trdno podlago pri reševanju celotnega vprašanja. Drugo skupino dosedanjih del pa predstavljajo tista, katerih pisci zavzemajo kritično stališče do raznih teorij in opozarjajo na druge možne povezave, ki doslej ugotovljenim dejstvom in splošnim dognanjem o postanku fevdalne družbe bolj ustrezajo, vendar pa se včasih premalo spuščajo v analizo posameznih elementov tega razvoja, potrebno za resnično utrditev teh povezav.⁵⁸ Seveda pa je resnica, ki se je pokazala tudi pri preiskavah

oblik tovrstnega imena, a po mojih izpiskih pomen, na katerega se opira Šišić (Priručnik izvora hrvatske historije I, 1914, str. 485—496), ni edini.

⁴⁶ N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 92—94.

⁴⁷ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, str. 659—660.

⁴⁸ V tem pogledu je treba poudariti posebej zbiralno delo Vj. Klaića in analize Lj. Hauptmanna; napredek od teh analiz pomenijo šele razprave N. Klaićeve.

⁴⁹ Miho Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam in Hrvatska diaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta III. ser., 2, 1952, str. 7—17.

⁵⁰ M. Barada, Starohrvatska prosvjeta III, 2, 1952, str. 14.

⁵¹ Gl. tudi oc. B. Grafenauer, HZ VI, 1953, str. 71—83.

⁵² N. Klaić, ZČ XII—XIII, 1958—1959, str. 245—246, in HZ XI—XII, 1958—1959, str. 123—139, HZ X, 1957, str. 188—196.

⁵³ Antun Dabinić, Hrvatsko državno pravo u davnini, 1937 (ponatis iz Mjesečnika), in Državnopravni odnos Hrvata prema Istočnom carstvu, Rad HAZU 270, 1941.

⁵⁴ Gl. pregled del te vrste v B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, izd. SAZU 1952, str. 46—60.

⁵⁵ G. Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas, str. 134—135; gl. op. 34.

⁵⁶ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 478—542; gl. tudi Ernst Klebel, Entstehen und Entwicklung der Grundherrschaft in Kärnten, Bericht über den IV. österr. Historikertag in Klagenfurt, 1957, str. 30—33, in Carinthia I 150, 1960, str. 663—692.

iz zadnjih let, da je mogoče opraviti to analizo le v okviru novih podrobnih in zelo kritičnih monografij in razprav o posameznih ključnih vprašanjih.⁵⁹

Temeljno vprašanje pri vsem tem delu so seveda viri, edina pot, ki je odprta zgodovinarju do spoznanja o preteklih dogodkih. Prav tu pa so, žal, postavljene meje preiskave o postanku fevdalne družbe pri naših narodih precej ozko. Predvsem moram podčrtati, da razpolagamo v tem pogledu s podatki neposrednih virov (preostankov) šele sorazmerno kasno, pa še to skoraj izključno za obrobne pokrajine (za slovenske pokrajine, primorske predele in za Makedonijo). Že Zeta in Raška sta v tem pogledu mnogo siromašnejši, medtem ko za Slavonijo, Bosno in Liko v tem obdobju preprosto ni niti enega vira s konkretnimi ustreznimi podatki. Celó glede vprašanj zunanjega razvoja teh pokrajin, ki so bila za srednjeveške kroniste brez dvoma mnogo bolj zanimiva, se opirajo zgodovinarji v mnogih pogledih — morda tudi preveč — na bolj ali manj negotove kombinacije, ki jih kljub velikemu naporu ni bilo mogoče trdneje dokazati (prim. n. pr. vprašanje razmerja Bosne do Hrvatske in Srbije, razmerje Slavonije do Hrvatske in Ogrske ipd.).⁶⁰

Sorazmerno najbolj ugoden je glede virov položaj pri slovenski zgodovini, čeprav so tudi tu precej obsežne praznine. Uveljavljenje frankovske vrhovne oblasti sredi oziroma konec 8. stoletja ter uvedba frankovske grofijske organizacije v tretjem desetletju 9. stoletja sta zvezani z nastankom in ohranitvijo več sto listin iz končnega obdobja oblikovanja fevdalne družbe; objekti teh listin se postopno širijo od zahodnih in severnih slovenskih pokrajin proti vzhodu in jugu, dokler niso zajele od konca 10. stoletja naprej vseh slovenskih predelov.⁶¹ Čeprav se nanašajo na razmere v frankovski dobi in v prvih stoletjih oblasti nemške države, vendar v marsičem odpirajo pogled tudi na starejši, domači razvoj. Zgodovinopisnih virov za to razdobje je razmeroma malo, večinoma so jih pisali tujci in je pri njih treba računati večkrat tudi z raznimi tendencami, toda nanašajo se pretežno na starejše obdobje (do 9. stoletja). Delno osvetljuje slovenske razmere tudi zakonodaja (n. pr. rižanski placit, karolinški kapitularji, Zakon sudni ljudem).⁶² Posebni slovenski razvoj pa je zapustil nekatere

⁵⁷ Gl. navedbo literature v delih, omenjenih v op. 14.

⁵⁸ To velja zlasti za sintetična dela, ki so seveda nujna, pa vendar ne dopuščajo podrobnejših obravnav (Zgodovina Jugoslavije I, za pravno zgodovino Jankovičevi učbeniki, za gospodarsko zgodovino poskusa N. Vuča in M. Mirkovića idr.).

⁵⁹ Prim. potrebo popolne revizije temeljnih vprašanj hrvatske zgodovine do konca XII. stoletja, ki je postala neizogibna spričo novih ugotovitev o formaciji »dvanajstih plemen plemenitih Hrvatov« (op. 1).

⁶⁰ Prim. Šišičeva izvajanja o obsegu hrvatske države, Povijest, str. 529—530, ki se opirajo izključno na posredno in negotovo dokazovanje.

⁶¹ Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I—III, 1902—1911.

⁶² Za veljavo kapitularjev prim. Ivan Grafenauer, Karolinška kateheza ter izvor brižinskih spomenikov, Razprave ZD v Ljubljani, 1936, in B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, str. 41—42; za »Zakon sudni ljudem« H. F. Schmid, La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria nel più antico codice slavo, Atti del congresso internazionale del diritto romano e di storia del diritto, Verona, 1948, I, 1951, ki je vztrajal pri teh ugotovitvah tudi na bizantološkem kongresu v Ohridu 1961.

izjemne ostanke stare slovenske družbene ureditve še globoko v razdobje zrele fevdalne družbe (obred ustoličevanja koroških vojvod, kosezi, župani, nekatere poteze v organizaciji vaše skupnosti).⁶⁵ V zadnjem času je omogočilo proučevanje teh preostankov precej pomembne rezultate glede notranje ureditve Karantanije in drugih slovenskih pokrajin pred začetkom frankovske vrhovne oblasti, zlasti pa glede posebnih potez ob uvajanju frankovskega fevdalizma.⁶⁴

Pri Hrvatih je stvar že precej težja. Izročilo virov je precej manj zanesljivo (nobena listina ni ohranjena v originalu, a n. pr. od 30 vladarskih listin je 9 potvorjenih, štiri so sumljive, tri pa je osumil po en pisec).⁶⁵ Še bolj resno je dejstvo, na katero je pred kratkim znova po pravici opozoril O. Mandić,⁶⁶ da se nanašajo listine na zelo majhen del hrvatskega ozemlja, ki je imel v primeri s celotnim ozemljem hrvatske države gotovo v gospodarskem razvoju posebne poteze — na bližnjo okolico treh dalmatinskih in enega hrvatskega mesta (Splita, Zadra, Trogira in Biograda), na ta mesta sama ter na nekaj otokov; dodati je mogoče še to, da je velik del teh listin ozek tudi po svoji vsebini (darovnice cerkvenim ustanovam, ohranjene v veliki meri v kartularnih zapiskih, pri katerih je treba — sodeč po skušnjah drugod v zgodnjem srednjem veku — velike previdnosti glede pristnosti, kajti korist cerkvenih institucij je falzifikatorje marsikdaj osvobajala siceršnjih moralnih zadržkov).⁶⁷ Celo Rački je bil marsikdaj brez dvoma prehitel pri posploševanju podatkov teh listin na ozemlje celotne hrvatske države.⁶⁸ Zgodovinopisni viri so sicer bogatejši (zlasti Konstantin Porfirogenet ter Tomaž arhidiacon, za nekatere stvari tudi Barski rodoslov, v manjši meri pa frankovski in italški viri), toda tudi njihovi podatki se nanašajo skoraj izključno le na Dalmatinsko primorje, delno pa bolehajo tudi na različni tendenčni usmerjenosti in umetnih konstrukcijah o obdobjih, za katera pisci niso razpolagali s kakršnimikoli podatki. Razmeroma bogate podatke — res da ne v vseh pogledih zanesljive — vsebujejo tudi spisi splitskih sinod, zelo velikega pomena pa so razni pravni

⁶⁵ Danes prim. za ta vprašanja predvsem S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 1961, ki zajema ta vprašanja v najširšem okviru.

⁶⁴ B. Grafenauer, *Ustoličevanje*; Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba*.

⁶⁵ To je stanje 1954; odtlej je N. Klaić (glej tudi v tem zvezku ZČ, str. 96 sl.) večkrat opozorila na potrebo kritične revizije vsega gradiva, V. Novak pa izdal Zadarski kartular samostana svete Marije, izd. JAZU, 1959, vendar je kritična revizija gradiva v celoti, kakor jo je pred skoraj sto leti prvič zajel *Franjo Rački* (*Documenta*, MSHSM VII, 1877; Rad JAZU 45 in 48, 1878—1879), še vedno naloga prihodnjega dela.

⁶⁶ *Oleg Mandić*, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V, 1952, str. 229—230 (a brez razlikovanja med pristnim in potvorjenim ali sumljivim gradivom, v toliko je njegova statistika neuporabna!).

⁶⁷ Prav stoletja od IX. do XII. so klasična doba pogostih cerkvenih falzifikatov od Konstantinove darovnice in pseudoizidorjevih dekretalov dalje.

⁶⁸ Prim. šibko podlago v virih za njegovo teorijo o prevladovanju zadružne hiše kot poglavitne oblike kmečkega gospodarstva; gl. k temu kritične pripombe N. Klaić (tudi k sedanjemu obravnavanju tega vprašanja), *Godišnjak ID BH X*, 1959, str. 338—340, in splošnejšo kritiko J. Adamus, n. d., str. 214—236.

⁶⁹ Gl. oba pregleda N. Klaić novejše literature o teh vprašanjih, navedena v op. 9.

spomeniki poznejšega časa (Vinodolski zakon, statuti raznih občin ipd.), v katerih so tudi relikti iz starejše dobe.⁶⁹

Pri Srbih se pojavljajo listine — razen Desine listine o Mljetu iz l. 1151, katerih podatkov pa nikakor ne moremo vzeti za pravilo na vsem ozemlju srbske države — šele proti koncu tega obdobja z Nemanjevo listino za Hilendar in znamenito listino Štefana Prvovenčanega samostanu Žiči, ki kažeta že povsem izoblikovano fevdalno družbo.⁷⁰ Toda tudi tu je vprašanje, koliko veljajo ti podatki za vse ozemlje srbske države in zlasti za vse skupine njenega prebivalstva (vprašanje nestalno naseljenih pastirskih skupin). Sicer pa so poleg nekaterih skopih napisov ohranjena le historiografska dela (zlasti bizantinska!), izmed katerih nudita Konstantin Porfirogenet in Banski rodoslov možnost za reševanje vsaj enega dela z razvojem fevdalne družbe zvezanih vprašanj.⁷¹ Vendar v teh virih žal ni niti enega podatka o temeljnem vprašanju — o razmerju kmeta do zemljiškega gospoda.

V neki meri na boljšem so v tem pogledu spet Makedonci, zlasti v dveh obdobjih: neposredno po naselitvi in v 11. stoletju, torej ob zaključku oblikovanja fevdalne družbe v Makedoniji. Za prvo stoletje svojega življenja v novi domovini imajo Makedonci imenitne podatke v spisu *Miracula s. Demetrii*, ki je resnično edinstven vir za zgodovino naših narodov po naselitvi.⁷² Za leta okrog 1100 predstavljajo prav tako edinstven vir polemična pisma ohridskega arhiepiskopa Teofilakta, ki dovoljujejo s svojimi podatki poleg tega tudi povezovanje razmer v Makedoniji z bizantinsko zakonodajo o agrarnih in davčnih zadevah.⁷³ Med tema dvema dobama so neposredni viri bolj redki — z izjemo listin cesarja Bazilija II. ohridski nadškofiji ter »Besede« Kozme Prezbiterija, ki opisujejo razmere v Bolgariji v 10. stoletju — kljub temu pa se da marsikaj sklepati iz fragmentarnih podatkov bizantinskih in drugih tujih kronistov.⁷⁴

Pomanjkanje virov zgodovinarjev seveda ne osvobaja od preučevanja in reševanja vprašanja, kako je nastala fevdalna družba (in država) v naši zgodovini, t. j. temeljnih vprašanj tudi naše zgodnjeresrednjeveške zgodovine, marveč opozarja le na izjemne težave pri reševanju teh vprašanj. Pri tem je najprej treba opozoriti, da z redkimi izjemami dosedanje pre-

⁶⁹ *Aleksander Solovjev*, *Odabrani spomenici srpskog prava*, 1926, št. 10, 16; o Desini listini gl. zdaj *Josip Vrana*, *Isprave zahumskih vladara iz XI. i XII. st. o Babinu polju na otoku Mljetu*, HZ XIII, 1960, str. 155—166.

⁷¹ Najboljša analiza v tem pogledu je še danes *Nikola Radojičić*, *Društveno i državno uredjenje kod Srba u ranom srednjem veku*, GSUD XV, 1935, 1—28.

⁷² *Franjo Barišić*, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, izd. SAN, 1953, in *Vizantinski izvori I*, 1955, str. 172—216, s tam navedeno literaturo; k temu še *Bogo Grafenauer*, *Kronološka vprašanja selitve južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii*, *Zbornik filozofske fakultete II*, Ljubljana 1955, str. 21—54; *Orde Ivanovski*, *Borbite na Makedonskote Sloveni za zavladovanje na gradot Solun vo VI—VII vek*, *Glasnik na Instit. za nacion. istorija III/1*, 1959, str. 237—269, nima bistvenih novih ugotovitev.

⁷³ Najnovejša monografija: *V. Nikolaev*, *Feodalni otnošenija v pokorenata ot Vizantii Bulgarija, ožrazeni v pismata na Teofilakt Ohridski, arhiepiskop Bulgarski*, Sofija 1951; gl. tudi G. G. Litavrin, *Učenija zapiski Instituta slavjanovedenija XIV*, 1956, str. 227—250.

⁷⁴ Opozorilo na najvažnejše podatke te vrste gl. v *Zgodovina narodov Jugoslavije I*, 1953, str. 254—292.

učevanje še ni izkoristilo vseh možnosti, da bi izčrpalo, uredilo in uporabilo res vse podatke obstoječih virov. Namesto često preveč priljubljenega posploševanja nekaterih splošnih slovanskih potez ter konstruiranja teh potez po mnogo poznejših virih (pri čemer celo do danes niso izginili nezavedni vplivi Hankovih, že davno zavrženih potvorb!) — ta metoda je bila še do nedavnega mnogo preveč priljubljena v splošni slovanski historiografiji⁷⁵ — je treba nadaljevati in izpopolnjevati predvsem dosedanje delo glede na čim bolj točno in konkretno analizo podatkov razpoložljivih virov samih. Le kot primere naj navedem z ene strani, koliko nove jasnosti je vnesla Lemerlejeva in zlasti Barišičeva analiza v tako zapleteno kronologijo spisa *Miracula s. Demetrii*⁷⁶ — kljub nekaterim korekturam, ki jih še potrebujejo njihovi zaključki⁷⁷ — in tako ustvarila temelj za njihovo širšo uporabo tudi glede družbenega razvoja; kako je analiza obreda ustoličevanja koroških vojvod in njegovih postopnih sprememb odprla povsem nove poglede na slovenski zgodnji srednji vek;⁷⁸ z druge strani pa, koliko nejasnosti v razpravljanju je povzročalo pomanjkanje konkretne analize položaja »servov« v hrvaškem zgodovinopisju.⁷⁹

Preučevanje virov pa se ne more ustaviti pri osamljenem študiju vprašanj v domačem krogu, marveč je treba uporabiti primerjalno zgodovinsko metodo, katere pomen že nekaj časa podčrtuje zlasti francosko zgodovinopisje.⁸⁰ Spet navajam le kot primere, da bomo mogli točno vedeti, o katerih konkretnih pojavih pri nas v resnici obveščajo akti različnih sinod, šele tedaj, ko bomo primerjali te akte z ostalimi sinodalnimi akti v istem času in izložili njihove skupne, splošne odredbe ter tako ugotovili posebne, naše; dalje, da ni mogoče rešiti vprašanja značaja in izvora naših znamenitih »občin« od Beneške Slovenije preko kvarnerskih občin do Poljic in Grblja ter njihovih »avtonomij« ločeno, t. j. za vsako posebej, marveč le s primerjalnim preiskovanjem teh znamenitih pojavov na meji južnoslovanskega in sredozemskega področja, katerih medsebojni vplivi se v vsakem od navedenih primerov križajo na poseben način;⁸¹ in spet ni mogoče »rodovnih« potez v organizaciji plemstva preučevati v vsakem primeru posebej in jih proglasiti preprosto za preostanke prvobitne družbe ter misliti, da je pojav tako že razrešen,⁸² marveč je mogoča resnična rešitev tega vprašanja le ob primerjalnem študiju tega pojava v vsej

⁷⁵ Prim. dokumentacijsko podlago dela *Karlo Kadlec*, Prvobitno slovensko pravo pre X. veka, 1924, ki je skoraj v celoti znatno mlajša od 10. stoletja.

⁷⁶ Gl. op. 72.

⁷⁷ V op. 72 je navedeno delo B. Grafenauerja; vendar Barišič v glavnem zaenkrat vztraja pri prejšnjih stališčih.

⁷⁸ B. Grafenauer, *Ustoličevanje*; prim. tudi razlike med prvo in drugo izdajo *M. Kosa* *Zgodovine Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, 1935 in 1955.

⁷⁹ Gl. drugo poglavje te razprave.

⁸⁰ Gl. zlasti glasilo »analistov«, *Annales d'histoire économique et sociale*, ki izhaja pod nekoliko različujočimi se naslovi od 1929 dalje.

⁸¹ Doslej je bilo — razen za kvarnerske občine (gl. pregled problematike pri N. Klaić, *ZČ XII—XIII*, 1959—1959, 242—254) — reševano to vprašanje le posamič brez postavitve skupne problematike.

⁸² Gl. op. 17.

⁸³ Gl. op. 44.

njegovi zgodovinski širini ali pri študiju konkretnega primera vsaj z upoštevanjem rezultatov takega primerjalnega študija.⁸³ Vrsto bi mogli še nadaljevati, na te tri primere pa sem se omejil prav zato, ker prav pri teh opazam v našem zgodovinoписju pogosto trdovratno vztrajanje pri zastarelih metodah celo pri zgodovinarjih in pravniki, ki to bistveno napako prekrivajo navidez s splošnimi stališči sociološkega zgodovinoписja.⁸⁴

Seveda pa je poleg take poglobljene analize že znanih virov treba iskati tudi nove vire. Pri tem moremo upati predvsem na nove arheološke najdbe, saj so se začela sistematična zgodnesrednjeveška arheološka raziskovanja v širšem merilu pravzaprav šele po osvoboditvi in so njihovi rezultati že danes pri vprašanjih gospodarskega in delno tudi družbenega razvoja za zgodovinoписje gotovo zelo pomembni.⁸⁵ Končno pa obstoje doslej v marsičem še ne izkoriščene možnosti prav gotovo tudi v raziskovanju poznejših institucij in njihovega postanka. Vsi vemo, kakšna vprašanja obstoje v tem pogledu n. pr. ob Vinodolskem zakonu ali ob vprašanju kosezov;⁸⁶ le ta pot pa je odprta zlasti za tiste predele, kjer virov iz starejše dobe sploh ni, n. pr. v Slavoniji, kjer pa struktura dajatev podložnikov v 13. stoletju in druga podobna dejstva morda vendarle odpirajo pot tudi k novim zaključkom glede starejše dobe.⁸⁷

Temelj pri nastanku in dozorevanju fevdalne družbe pri naših narodih predstavljajo trije elementi: slovanska družbena struktura, ko so se južni Slovani naseljevali v novi domovini; vpliv gospodarsko družbene strukture, ki so jo zatekli ob svojem prihodu na osvojenem področju, ter dejstva, da so slovanski priseljenci prekrili na tem ozemlju staroselce ter jih vsaj delno podvrgli, na dozorevanje družbenih razlik; vplivi iz širšega sosedstva na nadaljnji družbeni razvoj v različnih slovanskih pokrajinah.

Glede prvega med temi elementi ni mogoče opaziti kake bistvene razlike pri Slovanih, ki so do začetka 7. stoletja osvojili in naselili prostor od Vzhodnih Alp in Jadranskega morja do Črnega in Egejskega morja.⁸⁸

⁸⁴ Klasičen primer te vrste je razprava O. Mandića, »Pacta conventa« itd. v HZ XI—XII, 1958—1959, str. 165—206; njena podlaga je računanje različnih možnosti, ki ostanejo brez dokaza, dalje pravne in sociološke konstrukcije, ki spadajo prav tako le med nedokazane »možnosti« in ki ne morejo zamenjati podatkov virov, končno še falzifikat, s katerim pa dela avtor (ki sam prizna, da gre za potvorbo, le da datira njen postanek 150 let prezgodaj) kakor bi šlo za najbolj pristen vir! Namen pa je s »sociološko« (a nikakor zgodovinsko-sociološko!) metodo rešiti temelj državne prava, ki so ga spoznali hrvatski plemiči kot takšnega ob začetku svojih borb za plemiške svoboščine na prelomu 17. in 18. stoletja!

⁸⁵ Bibliografijo arheoloških del gl. v letnikih Arheološkega vestnika od 1950 dalje; zanesljivega sintetičnega dela za jugoslovanske najdbe doslej še nimamo, J. Korošec, Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka od 7. stoletja kot slovanskih, ZC XII—XIII, 1958—1959, str. 75—109, pa opozarja na potrebo večje kritičnosti pri teh vprašanjih.

⁸⁶ Gl. pregled problematike pri B. Grafenauer, HZ XI—XII, 1958/59, 207—31.

⁸⁷ Vjekoslav Klaić, Marturina, Rad JAZU 157, 1904, str. 114—213, in Zgodovina narodov Jugoslavije I, 1953, str. 603—607.

⁸⁸ B. Grafenauer, ZC IV, 1950, str. 97—111.

Čeprav so v tem času Slovani glede na družbeno diferenciacijo prav gotovo zaostajali za zahodnimi germanskimi plemeni, so vendar brez dvoma prav v zvezi z boji proti Bizancu in z naseljevanjem v novi domovini v slovanski družbi hitro napredovali elementi razredne diferenciacije, po svojem bistvu nasprotni staremu rodovno-plemenskemu redu. Pojav ljudske skupščine in starešinskega sveta že sredi 6. stoletja ter dvig celotnih rodov, ne pa le posameznikov kot starešin ali plemenskih poglavarjev (primer Mezamerja in Kelagasta v drugi polovici 6. stoletja) prav gotovo ne pričajo o trdnosti, marveč o krušenju značilnih plemenskih organov, ki so jih začele nadomeščati širše institucije, bolj oddaljene od navadnih članov plemena. Še pomembnejši je pojav suženjstva, ki je izšlo iz ujetništva tujcev, zajetih ob bojnih pohodih. Sicer res priča Pseudo-Mavrikijevo sporočilo (konec 6. stoletja) — da je glavni namen odvajanja ljudi v ujetništvo pridobitev odkupnine, sicer pa da traja ujetništvo le nekaj časa, po katerem postanejo bivši ujetniki enakopravni člani slovanskih plemen —, da gre še za rano stopnjo družbene diferenciacije. Da pa ti začetki niso nepomembni, dokazujejo poročila o velikem številu ujetnikov ob vsêh večjih pohodih na Balkanski polotok, zlasti pa poročilo, da so Obri ob svojem pohodu proti Slovanom l. 578 samo v Vlaški osvobodili iz slovanskega ujetništva okrog 10.000 ujetih Bizantincev. O družbeni diferenciaciji med Slovani pričajo prav tako tudi poročila o zbiranju naplenjenega bogastva.⁸⁹

Temelj za to diferenciacijo ne more biti plemenski red, s katerim so ti novi pojavi v bistvenem notranjem nasprotju. Za njo je najpomembnejša vsekakor za to obdobje značilna reorganizacija družbe in plemenskih enot na vojaški podlagi. Razlike v ugledu in različni delež pri vojnem plenu so zvezani z vojaškimi sposobnostmi in z mestom posameznika v vojaški organizaciji, brez katere veliki bojni pohodi ne bi bili mogoči. Nad plemensko povprečje se ne dvigajo le posamezniki, marveč celi rodovi. Medtem ko je bila sprva izvolitev za starešino bolj ali manj le rezultat osebnega ugleda izbranega, postane položaj starešine z napredovanjem družbenih razlik med člani plemena vse bolj le naravni dodatek že obstoječega višjega družbenega položaja. Rodovi in plemena kot celote so prišli na ta način postopno pod vodstvo prav tistih plemenskih članov, ki so se izdvojili iz plemenskega reda in se osvobodili njegovih okvirov. Temelj plemenskih zvez je tudi pri Slovanih — kakor drugje — medsebojno povezovanje prav teh družbenih elementov, ki so se izločili iz navadne plemenske skupnosti in se dvignili nad njo, zato da bi se mogli podpirati med seboj proti odporu, ki se je pojavljal v plemenih proti temu novemu položaju.

Smer razvoja v tem smislu je sicer kljub redkim razpoložljivim podatkom precej jasna, vendar pa je težko reči, do katere stopnje je dozorel ta razvoj že pred slovansko naselitvijo v novih pokrajinah. Zdi se, da kažejo nekateri podatki, da je prišlo do odločilnega preloma šele v obdobju samega naseljevanja na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah.

⁸⁹ B. Grafenauer, n. n. m., str. 51; Vizantinski izvori I, 1955: poročila o napadih, o Pseudomavrikiju pos. str. 127—141.

⁹⁰ Vizantinski izvori I, str. 25.

Prokopijevo poročilo o usodi lažnega Hilbudija kaže, da sredi 6. stoletja notranje razlike med Slovani še niso toliko napredovale, da bi mogel postati suženj član domačega plemena (ta položaj je torej mogel izvirati le iz vojnega ujetništva).⁹¹ Prav tako kažejo na začetno stopnjo notranje diferenciacije nestalne plemenske zveze v boju proti Bizancu v 6. stoletju, utemeljene očitno bolj s potrebami vojne proti sovražniku, kakor z notranjimi družbenimi razlikami, ki bi živele neodvisno od potreb občasnih vojnih pohodov, prav tako pa tudi način povezave slovanskih plemen z Obri in celo po naselitvi v novi domovini sprejemanje staroselskih sestavnih delov kot enakopravnih članov v slovanske etnične skupnosti.⁹¹

O drugem elementu doslej ne vemo dovolj, ker so zgodovinarji bolj obravnavali tiste spremembe, ki jih je uvedel pri nas Rim v svojem najvišjem vzponu, zanemarjali pa so posledice postopnega razkroja antične družbe in gospodarskega zloma od 3. stoletja naprej na naših tleh.⁹² Zelo malo ali nič ne vemo doslej o konkretnih spremembah v pozni antiki in zlasti o posledicah barbarskih vdorov od 4. do 6. stoletja, ki so bile toliko bolj katastrofalne, ker je prehajalo težišče gospodarskega življenja v provincah na nezavarovano podeželje. V kolikšni meri in katere pokrajine so zaradi teh neprestano se ponavljajočih vdorov in plenitev — med katere je treba prišteti seveda tudi slovanske! — opustele; v kolikšni meri je prehajalo podeželsko prebivalstvo od poljedelstva k živinoreji (prim. način življenja pri poznejših balkanskih Romanih, Vlahih!); kako se gospodarska dejavnost mest preusmeri v poljedelstvo (prim. podatke o Singidunu, Solunu in o istrskih mestih); v kolikšni meri oživljajo v hribovitih zatišnih predelih ob tem gospodarskem razkroju na ekstenzivno polnomadsko življenje oprte stare oblike plemenske ureditve; v koliko nekatere med temi oblikami niti v dobi klasične antike niso izginile; kje in v kolikšni meri navezuje zgodnj srednjeveški razvoj na antične nastavke? Vse to so izredno pomembna, temeljna vprašanja, na katera doslej še ni odgovora, na katera pa bo mogoče odgovoriti ali vsaj odgovarjati le s pomočjo novega preučevanja virov, pa tudi novih arheoloških najdb.

Bolj trdni so že danes v tem pogledu podatki le v nekaterih osamljenih primerih, n. pr. glede vpliva Soluna in dalmatinskih mest na njihovo okolico, o položaju v Istri, zlasti na njenem zahodu, sicer pa se omejuje vse le na nekatere posamezne sklepe iz raznih poznejših institucij (tako n. pr. iz izraza »krščenica« za dekló pri Slovencih na pomembno razširjenje suženjstva po naselitvi, ko so bili slovanski gospodarji pogani, zaslužjeni staroselci pa kristjani).⁹³

Na velik pomen tretjega elementa obozarja že prej navedeni pregled tipov fevdalne družbe pri različnih naših narodih v dobi zrelega fevdalizma; zato tudi ni potrebno te strani postanka fevdalne družbe pri nas

⁹¹ B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, str. 111—123.

⁹² Prim. C. Müller, Vom Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria, Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 38, str. 105—133, ki uporablja predvsem podatke iz klasične antike; pa tudi B. Saria, Die Christianisierung des Donauraumes, Südosteuropa I, 1959, Völker und Kulturen Südosteuropas, str. 17—31, ter G. Stadtmüller, n. d., 18—74, skoraj nimajo konkretnih podatkov te vrste.

⁹³ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 470.

še posebej poudarjati. Ta pregled je pokazal tudi precej velike razlike v medsebojnem prepletanju vseh treh navedenih temeljnih elementov med seboj. Prav to prepletanje različnih elementov opozarja tudi na previdnost pri izločanju »domačega«, »slovanskega« elementa razvoja, kajti celotni novi splet vseh treh sestavnih delov je kot celota vsekakor tudi nova domača resničnost. Omenjeno razlikovanje prihaja v poštev le tedaj, če je bil tuji vpliv tako močan, da je prišlo v dotedanjem razvoju do popolnega preloma. Takšen razvoj pa srečamo v zgodovini naših narodov le pri Slovencih in — v nekoliko manjši meri — pri makedonskih Slovanih. V obeh primerih so se nosilci tujega vpliva zavedali tudi razlik med svojim sistemom in dotedanjim položajem. Vprav v teh dveh primerih je zvezan omenjeni prelom tudi z velikimi spremembami glede etnične sestave vladajočega družbenega razreda, kar je imelo v poznejšem razvoju še mnoge in še pomembnejše posledice. V vseh drugih primerih pa gre le za vpliv na spremembe glede položaja domačih družbenih slojev, ki jih ni določal le tuji vpliv (in njegovi nosilci), marveč prav tako že dotedanji položaj domačega fevdalnega razreda.

II. Vprašanje »servov« in nastanka »podložništva« pri jugoslovanskih narodih do začetka 13. stoletja⁹⁴

1. Vprašanje terminologije virov in prevajanja izrazov v virih

Za vsak jasen prikaz družbenega reda in razvoja v kateremkoli zgodovinskem obdobju je neizogiben pogoj jasnost in konkretnost uporabljenih izrazov, t. j. jasnost in konkretnost v opredeljevanju njihove vsebine. Prav nič se ne doseže samo z dobesednim prevodom virov, napisanih v tujem jeziku, brez ugotovitve vsebine v viru oziroma v prevodu uporabljenih besed. Kako nejasne predstave o preteklosti more zbuditi takšen način dela pri nezgodovinarju ali pri študentu, ko je sodil celo eden med našimi najvidnejšimi medievisti, da more opreti le na prevod latinskega izraza »servus« v Supetanskem kartularju v hrvaškega »roba«, ki ga dokazuje poleg tega še z analizo določb o sužnjih v statutih dalmatinskih mest ne da bi ob tem analiziral konkretno vsebino izraza servus v *podeželskem poljedelskem* gospodarstvu na Hrvaškem v 11. stoletju, daljnosežno teorijo o upiranju sužnjeve kot družbenem ozadju in temelju nasprotij med glagoljaši in latinaši, »narodno« in cerkveno »reformistično stranko« (seveda je tudi ta terminologija v 11. stoletju neopravičen modernizem), domnevne nasilne smrti kralja Zvonimira ipd.⁹⁵ Ne da bi se za zdaj spuščali v samo bistvo pravilnosti ali nepravilnosti rezultata, moramo reči vendar za sam način takšnega postopka, da se v bistvu v ničemer ne razlikuje od Mommsenovega načina približevanja rimske zgodovine bralcem 19. stoletja z imenovanjem rimskih konzulov za »mestne župane« ali »generale«, ki se pa večkrat srečuje. V obeh primerih je namreč podlaga za predstavo o preteklosti le beseda kot takšna in povprečna predstava, ki

⁹⁴ Poročili o referatu (Zagreb, 25. XI. 1955) gl. v Istoriski glasnik 1955, št. 3—4, str. 221 (D. Janković) in ZČ IX, 1955 (B. Grafenauer).

⁹⁵ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, izd. JAZU 1952, str. 37, 81.

jo ima bravec v današnjem času o njej (torej tipično vnašanje sodobnih pojmov v preteklost!), ne pa določitev konkretne vsebine izraza vira v času, ko je takšen vir nastal. Vprav v marksistični historiografiji, ki gleda bistvo vsega zgodovinskega razvoja v gospodarski in družbeni podlagi, more takšen postopek povzročiti mnogo težje pogoške in bolj problematične teorije kakor pri raznih starejših ali pri zgolj pozitivističnem načinu pisanja zgodovine, zato pa so ga res prav s te strani tudi najostreje obsojali. V zgodnjem srednjem veku preži pri zgodovini naših narodov taka nevarnost na zgodovinarja kar z dveh strani.

Latinski jezik, v katerem so pisani viri, je jezik antike. Antična sužnjeposestniška družba je dala njegovim besedam njihov prvotni pomen, ki pa je poleg tega povprečnemu današnjemu inteligentu tudi najbolj znan. Toda v fevdalni družbi je stara terminologija zamenjala svojo vsebino. Domači izrazi, ki jih v pisanih virih nadomeščajo tuje besede, nam niso znani. Ko pa danes prevajamo te izraze v naš jezik, uporabljamo pri tem — pod vplivom našega znanja klasičnega latinskega jezika in borbe mlade liberalne buržoazije proti preživelemu fevdalizmu oziroma njegovim ostanikom v 18. in 19. stoletju, ki je uvedla to prakso — pogosto izraze, ki bolj ustrezajo sužnjeposestniški kakor fevdalni družbeni ureditvi.⁹⁶

Prav izraz »servus« moremo zelo lepo uporabiti kot ponazorilo, kako so latinske besede v fevdalni dobi menjavale svojo vsebino. Po klasičnem rimskem pravu servus ni bil subjekt, ampak samo objekt prava. Ni mogel imeti premoženja niti pravice do kakršnihkoli terjatev; vse, kar je pri-gospodaril, je pripadalo ipso jure njegovemu gospodarju. V fizičnem pogledu je sicer lahko do drugih ljudi v razmerju očeta, brata, moža itd., vendar velja to v pravnem pogledu prav toliko kolikor pri živalih. Gospodar more narediti z njim — kakor z vsemi drugimi svojimi stvarmi — karkoli hoče: lahko ga proda ali celo ubije. To ni pravni položaj, ki bi imel svoj vzrok v tem, da ima suženj svojega gospodarja, marveč ima suženj svojega gospodarja prav zaradi svoje nesvobode; kakor ostanejo živali to, kar so, tudi če nimajo gospodarja, obstoje za rimsko pravo tudi servi sine domino.⁹⁷ V resničnem življenju seveda položaj antičnih sužnjev ni bil vselej tako slab, kakor se zdi po tem pravnem stanju. Vendar pa dokazuje Tacitovo poudarjanje drugačnega položaja sužnjev pri Germanih — pa tudi podatki o sužnjih pri drugih klasičnih piscah (n. pr. pri Katonu Starejšem v spisu *De agricultura* itd.)⁹⁸ — da so delali sužnji v klasični rimski družbeni ureditvi predvsem na gospodarjevem posestvu ali v hiši, ne pa kot samostojni nesvobodni poljedelci na posebej oddeljenem kosu zemljišča: »Ceterum servi non in nostrum morem, discriptis per familiarum ministeriis, utuntur: suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus aut pecoris aut vestis ut colono iniungit... Ver-

⁹⁶ Prim. obravnavanje nemške kmečke vojske pri W. Zimmermann, *Geschichte des großen Bauernkrieges, 1840*, ki je značilno za takšno razumevanje virov.

⁹⁷ Karl Czychlarz, *Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechtes, 1924*, str. 65.

⁹⁸ M. Porci Catonis *De agricultura liber*, ed. Teubner, 1895, str. 11—13.

berare servum ac vinculis et opere coërcere rarum.«⁹⁹ V poznoantični dobi je sicer prišlo do zavarovanja fizične osebe sužnja, kajti gospodar ga brez dovoljenja oblasti ni mogel več ubiti, ne pa do spremembe njegovega položaja kot zgolj objekta prava.¹⁰⁰

Že Tacitovo primerjanje položaja sužnjev v rimski družbi in pri Germanih opozarja v tem pogledu na razlike. Še pomembnejša pa je pri tem nekaj stoletij mlajša znana izjava Salviana o begu celo svobodnih Romanov. v Galiji k barbarom: »Itaque passim ad... barbaros migrant, et comigrasse non paenitet; malunt enim sub specie captivitatis vivere liberi quam sub specie libertatis esse captivi.«¹⁰¹ Pri Prisku srečamo podobno primerjavo celo med bizantinskimi in hunskimi razmerami v ustih nekdanjega grškega trgovca iz Viminacija, ki je padel v hunsko ujetništvo in se sam s svojim plenom ob vojnih pohodih na hunski strani odkupil iz suženjstva.¹⁰²

Res se položaj ljudi z imenom »servi« v karolinški dobi v nekaterih pogledih bistveno razlikuje od položaja rimskih sužnjev. Tudi tu obstoji ožji sloj »servov« (večkrat imenovanih servi dominicales ali servi cotidiani), katerih manjši del dela izključno na dominikalni posesti svojega gospodarja in ki se ne morejo poročiti brez njegovega dovoljenja, ki jih more njihov gospodar prodati ali darovati, kaznovati in podobno. Toda kolikor z gospodarjevim dovoljenjem ustanove družino, ima njihovo razmerje do družine prav tisti pomen kakor pri svobodnih ljudeh (le če sta mož in žena last različnih gospodarjev, se ob poroki določi, koliko otrok in kateri pripadejo — ko dorastejo toliko, da se bodo lahko ločili od staršev — vsakemu od obeh gospodarjev); glede smrtne kazni je bilo tudi zanje pristojno le javno grofovsko sodišče; predvsem pa imajo vsaj v nekaterih pogledih tudi nekatere pravice: res so dolžni biti pokorni svojemu gospodarju, toda tudi gospodar jim je dolžan nuditi zaščito, do katere imajo pravico. Celo iz javnopravnih obveznosti niso povsem izključeni, saj so morali tudi oni priseči Karlu Velikemu »prisego zvestobe« (sermo fidelitatis).¹⁰³ Sicer pa so živeli servi v karolinški dobi večji del že kot servi casati, t. j. kot kmetje s posebnim dodeljenim zemljiščem, čeprav so morali del svojega časa porabiti tudi za delo na dominikalni posesti svojega gospoda v obliki tlake.¹⁰⁴ Poleg tega svojega posebnega pomena pa ima izraz servi v virih karolinške dobe tudi širši pomen, ki pokriva vse različne vrste podložnega, kmečkega prebivalstva. To se izraža najbolj jasno v odgovoru Karla Velikega na vprašanje enega izmed njegovih poslancev (missi regii), komu naj pripadejo otroci iz zakona med »servom« in »colono«, očetu ali materi: »Considera enim, si proprius servus tuus alterius propriam ancillam sibi sociaverit, aut alterius servus proprius tuam propriam ancillam uxorem acceperit, ad quem ex vobis eorum pro-

⁹⁹ Tacitus, *Germania* XXV.

¹⁰⁰ K. Czyhlarz, n. d., str. 65.

¹⁰¹ Salvianus, *Libri VIII de gubernatione Dei*, VII c. 6.

¹⁰² Vizatinski izvori I, str. 16.

¹⁰³ L. Halphen, *Charlemagne et l'Empire Carolingien*, 1949, str. 163—165, ter Boretius, *Capitularia I*, 1883, str. 92—93.

¹⁰⁴ Gl. spodaj, str. 60 sl.

creatio pertinere debeat, et taliter de istis fac; quia non est amplius nisi liber et servus.«¹⁰⁵

Marc Bloch je zelo lepo pokazal v svoji preiskavi, kako se je izoblikoval izraz »serf de la glebe«,¹⁰⁶ da se je od okrog 1100 v srednjeveški latinščini tretjič spremenila vsebina izraza servus in kako se je novi pomen uveljavljal prav pod vplivom tistega dela poljedelcev-servov, ki so sedeli na svojih posebnih kmetijah in se vse bolj povezovali z njimi. Privezanost na grudo, brez katere tudi gospodar ne more več prodati svojega »serva«, postaja vse bolj značilna poteza podložništva. Ko je sestavljal v 11. stoletju Irnerius, eden izmed velikih srednjeveških glosatorjev Justinijanovih *D'gesta*, pripombe k poglavju *De statu hominum*, v katerem se delijo ljudje le v dve kategoriji, »liberi« in »servi«, je čutil razliko med antičnim »servom« in »servom« svojega časa ter dodal v glosi, da »conditio non est ea qua quis alieno subicitur, sed glebae servus intelligitur, non principaliter personae«. Uporabil je iste besede, s katerimi je označil rimski cesar Teodozij položaj kolonov v Traciji (*licet condicione videantur ingenui, servi tamen terrae ipsius cui nati sunt, aestimentur*). Isto pojmovanje izražajo tudi drugi viri tega časa, n. pr. pridige Jacquesa de Vitry iz 13. stoletja; pridiga »ad servos et ancillas« je posvečena v resnici hlapcem in deklam, ki služijo svojim gospodarjem samo vnaprej določeno dobo, vendar pa podaja v njej svojo delitev različnih vrst »servov«: poljedelski servi so v tej delitvi označeni kot »ascripticii, seu servi glebe qui astricti solo»; servi vero originarii dicuntur qui nati sunt ex ascripticiis in ipso solo«; servi se imenujejo tudi hlapci v hiši, »scilicet ad tempus conducimus, et post terminum possunt recedere liberis«. Ta analiza ni brez pomena tudi za razumevanje naših domačih podatkov o »servih«; srečali bomo delno iste pojave, ponekod pa naravnost tudi iste termine. Končno naj opozorim, da je najbrž prav s temi spremembami izraza »servus« zvezan tudi postanek novega izraza »sclavus« za sužnja, ker zanj stari izraz ni več ustrezal.

Še bolj pisano podobo pa bi dobili, če bi pritegnili izraz servus tudi še na drugih področjih. Cerkevna latinščina pozna izraz »servitium dei«, v zvezi z vitezi srečamo izraze »servimen militare« in »servilis«; v salzburških srednjeveških virih se nek vazal — plemič! —, ki zamenjuje s samostanom sv. Petra svojo posest, imenuje naravnost »servus«, ob drugi priliki pa srečamo besede »duos servos, unus est liber et alter est servus«. ¹⁰⁷ Očitno pri takem izrazoslovju ne ostane zgodovinarju nič drugega, kakor da v vsakem primeru ugotovi, kaj kak izraz pomeni, saj sicer vira sploh ne more več razumeti.

¹⁰⁵ Boretius, *Capitularia I*, str. 145.

¹⁰⁶ Marc Bloch, *Serf de la glebe*, *Revue historique* CXXXVI, 1921, str. 220—242.

¹⁰⁷ Karl Pivec, *Servus und servitium in den frühmittelalterlichen Salzburger Quellen*, *Südostforschungen* 14, 1955, str. 55—66.

2. Pregled razvoja podložništva v sosednih deželah

Praden preidem na pretres vprašanja »servov« pri jugoslovanskih narodih, naj podam zelo kratek pregled sedanjega stanja preiskave o tem vprašanju v sosednih deželah, ki so delno vplivale na razvoj fevdalne družbe tudi pri naših narodih.

V vzhodnofrankovski oziroma v srednjeveški nemški državi je to vprašanje najboljše preiskano prav na *Bavarskem*, ki nam je najbližja ter je na naš razvoj najlaže vplivala, v odlični monografiji Philippa Dollingerja (*L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Paris 1949). Do 12. stoletja razlikujejo viri na zemljiškem gospodarstvu poleg različnih vrst polsvobodnih ali osebno svobodnih podložnikov (delno s posebnimi dolžnostmi) dve vrsti osebno nesvobodnih »hlapcev« — *servov*: *servi cottidiani* (drugi identični izrazi so *servi*, *famuli*, *mancipia*, *proprii*, *servi salici*, *servi in cottidiano servicio*, *operarii*, *prebendarii*, *stipendarii*) in *servi manentes* (tudi *servi*, *mancipia*, *servi casati*, *mansores*, *hubarii*, *mansionarii*, *villani*). Prvi so po svojem položaju zelo blizu antičnim sužnjem; žive na sedežu pridvornega gospodarstva in se tam hranijo, ves teden delajo na dominikalnem zemljišču in gospod prosto razpolaga z njihovo delovno silo; lahko jih prodaja, daruje ali zamenjuje brez zemljišča (primeri so znani do konca 12. stoletja!); sodi jim sam in le če gre za smrtno kazen, jih mora izročiti javnemu sodišču; njihova poroka je bila veljavna le tedaj, če jo je dovolil gospod. Dele se v več skupin — v pridvorne služabnike in vojake (iz katerih se pozneje razvijejo ministeriali in vitezi), obrtnike in poljedelske hlapce. Za naše vprašanje so pomembni le zadnji. Tudi *servi cottidiani* ne opravljajo vselej tlake vse dni v tednu, marveč jim fevdalci včasih skrajšajo dolžnost za dan ali dva; v tem primeru jim dodelijo manjše zemljišče, ki ga obdelujejo v prostem času.

Ta oblika je že prehod k drugi skupini »hlapcev« (zanje slovenski izraz ni več povsem primeren), t. j. k *servom*, ki so nasajeni na hlapčevsko kmetijo. Glede njihovega osebnega položaja veljajo iste omejitve pravic kakor za pridvorne hlapce; resnični gospodarski položaj pa je že bistveno drugačen, saj sami gospodarijo na kmetiji, »jedo svoj kruh« (*comedens proprium panem* se včasih uporablja prav za njihovo označbo!), dolžnost tlake je omejena do treh dni, seveda pa plačujejo poleg tega posebne dajatve.¹⁰⁸

Razen na majhnih gospodarstvih, ki jih obdeluje gospod sam s pomočjo nekaj hlapcev in dekel, številčno povsod — kolikor so znani podatki o strukturi zemljiških gospodarstev — prevladujejo na kmetijah nasajeni *servi* nad pridvornimi *servi*. Po podatkih iz IX. stoletja je njihovo razmerje 3:1 do 10:1, v 11. in 12. stoletju pa se njihovo medsebojno razmerje neprestano spreminja v korist prvim, dokler v XIII. stoletju ne ostanejo na dvoru le pravi služabniki ter — pri nekaterih velikih gospodarstvih — tudi nekaj obrtnikov.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ph. Dollinger, n. d., str. 264—286.

¹⁰⁹ Ph. Dollinger, n. d., str. 78—143.

Ta sprememba pa je zvezana tudi z zlitjem vsega vaškega prebivalstva v enoten podložniški sloj, za katerega se uporabljajo imena colonus, rusticus, Baumann-Bauleute (pojavi se v 12. stoletju in v 13. izpodrinejo staro terminologijo). Za nasajene serve pomeni ta sprememba dvig, kajti »navезanost na grudo« se razširi poslej iz dolžnosti, da se ne smejo odseliti, tudi v pravico, da jim določen čas (glede na to, ali imajo kmetijo dodeljeno v »svobodnem« zakupu, ki ga je mogoče pretrgati s strani gospoda vsako leto, ali po doživljenjskem ali po dednem zakupu) kmetije ne more odvzeti tudi fevdalni gospod.¹¹⁰

Struktura zemljiškega gospodarstva v 9. stoletju je v Italiji precej podobna strukturi na Bavarskem, le s to razliko, da je med kmeti poleg nasajenih servov tudi večje število polsvobodnih in osebno svobodnih obdelovalcev hub. Celovno razmerje med pridvornimi hlapci in podložnimi kmetijami se pri znanih primerih giblje med 2 : 5 do 1 : 14 (opatija Brescia 640 : 981, Sta. Giulia 741 : 4000; Farfa 93 : 1400 itd.). Toda v Italiji se je ta struktura zrušila mnogo hitreje kakor v Franciji in Nemčiji. Že v 10. stoletju se krči število pridvornih hlapcev, okrog 1000 pa grad preneha biti gospodarsko središče poljedelskega obrata in ostanejo servi le še kot hišni služabniki. Poljedelstvo je od 11. stoletja povsem v rokah podložnih kmetov, imenovanih servi casati, coloni in libellarii. Razvoj v srednji in južni Italiji pa se razlikuje od tega razvoja v severnih pokrajinah, na katere je v 9. stoletju očitno močno vplival frankovski sistem zemljiškega gospodarstva, po dveh značilnih posebnostih: poljedelsko prebivalstvo je ostalo zbrano v večjih naselbinah (castello, borgo), ki ohranijo agrarni značaj, ter se ni raztreslo po kmetijah; zato so bile poljedelske gospodarske enote lahko tudi zelo različne velikosti in se ni uveljavil nikdar za severnejše predele značilni sistem razdelitve zemlje v hube. V italijanskih mestih, zlasti v Benetkah, sicer srečujemo zelo razvito trgovino s sužnji, vendar tu ne gre za pridvorne hlapce, marveč za preprodavanje sužnjev iz prekomorskih dežel Saracenom.¹¹¹

Ogrska je v teh pogledih pri svojem razvoju bližja srednjeevropskim predelom.¹¹² V prvotnem nomadskem gospodarstvu Madžarov, kjer zemljišče sploh ni bilo razdeljeno med posameznike, sužnji (servi) niso imeli nikake gospodarske samostojnosti, marveč so bili last gospodarja in so za gospodarja neposredno tudi delali. Vendar postavljajo madžarski zgodovinarji v zadnjem času domnevo, da dokazuje nekaj s slovanskim izrazom »dvor« zvezanih prevzetih izrazov za zemljiško gospodarstvo (udvarház, udvarhely; udvornik za posebno vrsto podložnikov, dolžnih opravljati tlako z notranjimi deli na dvoru) vsaj delen sorazmerno zgoden prevzem zemljiškega gospodarstva v Panoniji¹¹³ in njegovih oblik iz predmadžarske do-

¹¹⁰ Ph. Dollinger, n. d., str. 385—400.

¹¹¹ G. Luzzatto, La servitù in Italia nell'età feudale in confronto coi paesi d'oltralpe, Riassunti delle comunicazioni, X. mednarod. kongres za zgodov. vede, 1955, str. 186—188.

¹¹² E. Lederer, La structure de la société hongroise du début du moyenage, Etudes historiques, publ. par la Commission National des Historiens Hongrois I, 1960, str. 195—217.

¹¹³ E. Lederer, n. n. m., str. 204—205.

bo. Za vlade kralja Štefana I. vsekakor že obstoje tudi poljedeljski servi, privezani na grudo, kajti njegovi zakoni se dotikajo tudi njihovih dajatev; vendar ima izraz servus po teh zakonih še povsem isto vsebino kakor v antiki: gospodar ga lahko kupi, proda in celo ubije, servus nima praviloma niti svojega poljskega orodja. Sredi 11. stoletja se začena prehod k poljedelskemu gospodarstvu uveljavljati v večji meri. Večina servov ima tedaj že svoje zemljišče, živino in poljsko orodje; vendar so vezani na grudo in gospod lahko zahteva od njih tlako povsem po svoji potrebi. Poleg njih žive na kmetijah tudi osebno svobodni liberi in libertini, ki se morejo preseliti, imajo omejeno tlako in dolgujejo predvsem naturalne dajatve. V 12. stoletju sta se obe skupini glede svojih dolžnosti do zemljiškega gospoda izenačili: pridvorne serve poznajo viri le še pri notranjih delih na graščini, sicer žive servi in libertini kot samostojni kmetovalci s precej izenačenimi dolžnostmi do fevdalca glede omejene tlake in dajatev. Vendar v pravnem pogledu še ni bilo doseženo popolno izenačenje teh različnih skupin podložnikov: stari servi in libertini se še vedno razlikujejo po pravici do selitve, čeprav je že v 12. stoletju večina podložnih kmetovalcev privezana na grudo. Do pravnega izenačenja in s tem do zaključka oblikovanja enotnega podložniškega razreda je prišlo na Ogrskem šele v zvezi z reformami Ludovika Anžuvinskega v 14. stoletju.

Najbolj svojske poteze pa je imel razvoj podložnega agrarnega prebivalstva v Bizancu.¹¹⁴ Temeljna razlika v primerjavi z vsemi ostalimi primeri je pač v dejstvih, da v Bizancu izročilo antike ni bilo nikdar tako pretrgano, kakor v ostali Evropi, in da je ohranila država — oprta na bistveno močnejše denarno gospodarstvo in na prednjeazijsko izročilo o državni zemljiški lastnini — mogo več moči in neposredne oblasti kakor evropske fevdalne države. Justinijanova zakonodaja obravnava sužnje (servi, dúloi) še povsem v smislu klasičnega rimskega prava in dejansko pozna Bizanc sužnje in trgovino z njimi do zadnjih stoletij svojega obstoja, toda že od 10. stoletja le v mestih za hišne hlapce in dekle. Nekaj primerov, čeprav so viri za ta čas redko ohranjeni, priča še do 9. stoletja o obstoju pravih latifundij, kjer so sužnji opravljali tako poljska kakor tudi obrtniška dela.¹¹⁵ Vendar pa je že v zgodnjebizantinski dobi pred Heraklejevo reformo najznačilnejša oblika za poljedelstvo vas, v kateri obdelujejo possessores (ktétores, kékteménoi) svojo lastno posest, koloni (georgoi, misthótoi) pa zemljišče, ki jim ga je podelil veleposestnik. Koloni se dele tudi v osebno svobodne, ki se morejo (če obdelujejo zemljišče pod 30 let) seliti, in v navezane na zemljo (adscripticii, enapógrafoi), bodisi da so že v tem stanu rojeni (originarii, originales), bodisi da so to postali s tridesetletnim obdelovanjem istega zemljišča. Justinijanova zakonodaja izrecno zanika, da bi bila med položajem sužnja in na grudo privezanega kolona bistvena razlika: quae enim differentia inter servos et adscripticios intellegetur, cum uterque in domini sui positus est potestate; še bolj značilno je, da more gospod razdreti zakon med takim kolonom in svobodno ženo, da ne bi izgubil oblasti nad potomci, kajti po bizantin-

¹¹⁴ Najboljši pregled problematike: gl. op. 13 (P. Lemerle).

¹¹⁵ P. Lemerle, n. n., str. 65—69, 255—257.

skem pravu ima otrok družbeni položaj matere (*conditio sequitur ventrem*).¹¹⁶ Kljub tej pravni razliki med svobodnimi in nesvobodnimi vaščani pa v vsakdanjem življenju njihova gospodarska obremenitev ni bistveno različna. Ker je vrhovni lastnik zemljišča država, morajo namreč plačevati iste dajatve, ki jih plačujejo koloni gospodu in ta delno naprej državi, svobodni vaščani za svoje zemljišče neposredno državnim izterjevalcem davkov. Heraklejeva reforma je z uvedbo organizacije tēm oslabila veleposest in okrepila na vasi svobodni sloj vaščanov, zavezan k opravljanju dolžnosti neposredno za državo. V bistvu se pa položaj ni spremenil, kajti tak »poljedelski zakon« iz konca 7. ali začetka 8. stoletja kakor tudi »traktat o vaški davčni skupnosti« iz 10. stoletja poznata svobodne in nesvobodne poljedelce, na svojem in na veleposestnikovem zemljišču. Toda resnično izenačevanje vseh vaščanov sega tako daleč, da so vsi vaščani povezani med seboj s pravico do prvenstvenega nakupa zemljišča in z medsebojnim jamstvom za plačevanje davka.¹¹⁷ V teoriji je ostalo isto pravno stanje tudi pozneje, kajti tudi od 11. stoletja dalje poznajo viri kljub uvedbi enotnega imena parojkos (»prebivalec«) različne vrste parojkov: takšne, ki so imeli državno zemljišče (*demosiárioi*, *dedemosieuménoi*) in takšne, ki s stališča države »niso postavljeni« (*ateleis*), ker so pač živeli na zemljišču veleposestnika. Toda za oboje ne veljajo več le iste dožnosti glede dajatev, marveč tudi glede pravice do zemljišča: če so obdelovali zemljišče trideset let, jih gospod — najsi je bil to fevdalec ali država — ni mogel več pregnati z zemljišča, če so v redu opravljali svoje dolžnosti. Okrog leta 1000 je torej prišlo tudi do pravnega izenačevanja v obliki podložništva, ki ni bilo le navezanost na grudo, marveč tudi dedna posestna pravica do zemljišča. Propad »svobodnih«, t. j. državi neposredno podrejenih in plačujočih kmetov od 11. stoletja naprej z dozoritvijo bizantinske fevdalne družbe v dobi Komnenov je to pravno izenačevanje vsega vaškega prebivalstva v obliki podložništva še močneje uveljavil.¹¹⁸

3. Vprašanje servov v zgodovini jugoslovanskih narodov

a) **Historiografski pregled.** — Znanstveno preiskovanje teh vprašanj pri Hrvatih se je začelo z delom Franja Račkega v razpravi o »Nutarnjem stanju Hrvatske prije 12. stoljeća«.¹¹⁹ Na podlagi podatkov listin iz dobe domačih vladarjev (do 1102) ugotavlja, da so bili »servi« privezani na zemljo in darovani hkrati z njo ter da so bili prav tako kakor druge premičnine ali nepremičnine lastnina svojega gospodarja. Kot vire suženjstva ugotavlja: rojstvo po starših, ki so bili servi; nakup sužnjev od staršev neposredno ali od trgovcev s sužnji; padec v položaj serva zaradi zadolženosti, pa tudi svobodno predajo serva samega v novi položaj, delno s posebej določenimi pogoji ter z zavarovanjem možnosti poznejšega vno-

¹¹⁶ P. Lemerle, n. n. m., str. 47.

¹¹⁷ P. Lemerle, n. n. m., str. 268—280.

¹¹⁸ P. Lemerle, n. n. m., str. 82—92; v bistvu ista stališča gl. pri G. Ostrogorski, *Historia mundi* 6, 1958, str. 445—448, 455—465.

¹¹⁹ Fr. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. st.*, Rad JAZU 70, 1884, str. 154—170, 179—180.

vičnega odkupa. Po poklicu so predvsem poljedelci in pastirji, pa tudi hišna služničad; vsaj delno gre za serve na lastnem gospodovem dominikalnem zemljišču. Vendar pa Rački tudi opozarja, da ne gre več za prave sužnje v smislu klasičnega rimskega prava, ker so servi »vezani na zemlju« in ne »van zaštite općeg prava.«¹²⁰

Vjekoslav Klaić to vprašanje le omenja,¹²¹ pač pa je dodal k tem stališčem Ferdo Šišić — čeprav brez kakršnekoli nove analize virov — zelo važno in značilno pripombo: »ipak valja ih strogo razlikovati od docnijih feudalnih kmetova (coloni). Neslobodnim naime postajao bi čovjek kupnjom ili prodajom zbog duga i sužanjstvom u ratu, ali i dobrovoljnom predajom.«¹²² Zaradi česa naj bi predstavljale te oblike, v katerih je mogel svobodni človek postati servus, bistveno razliko v primeri s položajem podložnika, ni razložil in to v resnici nikakor ni jasno. Glede na različne možnosti izgube svobode vsekakor ni razlike med servom in fevdalnim podložnikom. Pač pa navaja Vladimir Mažuranić v svojih »Prinosih za hrvatsko pravno-povjestni rječnik« v geslu *rob* — z izjemo Trpimirove listine (852) in oporoške zadarskega priorja Andreja (918) — samo podatke o trgovini s sužnji in ima v toliko prav, ko razlikuje sužnje od »kmetova, koji su bili glebae adscripti, pripisani kmečkom zemljištu, pak ili nikad nisu imali pravo, da se odsele po svojoj volji, ili su to pravo naknadno izgubili.«¹²³ Vendar pa všteta pod geslom *kmet* v ta sloj »nekadašnje robove, mancipia, serve, na mansio servorum posadjene... koje nuka potreba, da traže prehranu u zakupu komada tuđe zemlje, a veseli su, kad njih i potomstvo njihovo gospodar pridrži privezane uz zakupno zemljište.«¹²⁴ Antun Dabinović je podal v svojem delu Hrvatska državna i pravna povijest o vprašanju servov le izvleček iz razprave Račkega.¹²⁵

Vprašanje se je znova pokrenilo v zadnjem desetletju. Prvi se ga je dotaknil Dragoslav Janković, ki je podčrtal, da je »položaj robova u staroj Hrvatskoj sličniji položaju kmetova (zavisnih seljaka vezanih za zemlju) u koje se oni izgleda postepeno pretvaraju. Karakteristična je u tom pogledu činjenica da se u svima ispravama robovi redovno poklanjaju uz imanja kao što su i u feudalizmu kmetovi poklanjani zajedno sa posedom za koji su bili vezani.«¹²⁶ V isto smer gre tudi Nada Klaić, ki je ob kritiki nekaterih univerzitetnih učbenikov¹²⁷ načela »neka pitanja feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji«,¹²⁸ le da ona mnogo odločneje podčrtuje, »da servi i ancillae nisu u to doba više robovi, t. j. bespravni inventar gospodareve imovine, nego posluga ili zavisni seljaci, koji su

¹²⁰ Fr. Rački, n. n. m., str. 160 in 167.

¹²¹ Vj. Klaić, Povjest Hrvata I, 1899, str. 292.

¹²² F. Šišić, Povijest Hrvata itd., 1925, str. 655.

¹²³ Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, izd. JAZU, 8, 1919, str. 1250.

¹²⁴ Vl. Mažuranić, n. d., 4, 1913, str. 511.

¹²⁵ Antun Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest I, 1940, str. 137—138, 140—143.

¹²⁶ Dragoslav Janković, Istorija država i prava naroda FNRJ I, 1950², str. 33, oz. 1952³, str. 39.

¹²⁷ N. Vučo, Privredna istorija naroda FNRJ, 1948.

¹²⁸ Nada Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, HZ IV, 1951, str. 123—127.

prodajom, zaduženjem ili dobrovoljnom predajom prešli u podanički odnošaj«. Posebej dokazuje to mnenje z momenta, na katere je opozoril že Rački in s položajem servov zagrebškega kapitlja v 14. stoletju. V tem pogledu pravilno podčrtuje podobni gospodarski položaj servov in ostalih podložnikov, vendar pa ne analizira, ali ne obstoje med njimi kakršnekoli pravne razlike. Mijo Mirković dokazuje v razpravi »O ekonomskim odnosima u Trogiru u 13. stoljeću«¹²⁹ obstoj suženjstva (»ropstva«) v pravem smislu, sklicujoč se le na prekupčevanje s sužnji v Trogiru, na njihovo kupovanje za potrebe domačega meščanstva in na osvobajanje, kjer se uporabljajo izrazi servus, in ancilla. Pomena teh izrazov ni analiziral, vendar pa podčrtuje tudi on, »da se robovi odkupljuju i sami, svojim novcem i žitom«, da je bilo torej tudi »robova i slugu koji vode svoje posebno domačinstvo, ... da nešto zaradjuju izvan svoga službovnog ili robovskog odnosa«.

Viktor Novak je zbral v svojem obsežnem ekskurzu o »suženjstvu« v hrvatski državi v dobi domačih vladarjev v uvodu v izdajo kartularja samostana sv. Petra¹³⁰ iz statotov primorskih mest podatke o servih in ancillah v mestih, prav tako pa tudi podatke o servih v listinah; najvažnejši pomen ima v tem pogledu prav kartular, ki ga je objavil v novi izdaji. Toda zaradi načelnega stališča, da je treba izraz servus preprosto prevajati z izrazom rob in da gre pri vseh teh podatkih za ostanke pravega suženjstva kot pravne institucije, se v globljo analizo tega vprašanja sploh ni spuščal. Nove momente je vnesel v diskusijo v tem pogledu šele Miho Barada v svoji knjigi »Hrvatski vlasteoski feudalizam«, kjer poskuša najti vmesno pot med Šišičevim stališčem in stališči, ki so se pojavila po drugi svetovni vojni.¹³¹ Barada ugotavlja, da pričata listini Trpimira in Mutimira (852 in 892) izključno le to, da obstoje servi in ancillae, da so torej v tem času »isključivo robovi na Putalju obradjevali polje, oranice i vinograde, ... da njihove svojine tu nije bilo, jer vladar slobodno raspolož njima i svima nekretninama i pokretninama na Putalju«. Zvonimirova potrditev posesti v Putalju splitski cerkvi (1075) priča nasprotno že o obstoju »robova ili ropkinji ... koji bi se unaprijed htjeli na taj posjed nastaniti«, — torej po svoji lastni volji — ob tem pa se omenjajo »pokretna i nepokretna imanja« prebivalcev Putalja. Po teh podatkih sklepa Barada, da so tedaj že obstajali »kmetovi u pravom smislu«. Z Zvonimirovo davnico ujuu Strezu (pred 1078) in z nekaterimi podatki kartulara samostana sv. Petra u Selu dokazuje poleg tega, da so v tem času z uvajanjem naruralne rente »robovi i kmetovi u njihovu odnosu prema gospodaru bili potpuno izjednačeni« in da je »pojedini rob imao ne samo svoju obitelj, ženu i djecu, nego i svoje vinograde, koje je obradjevao«; samo »društveno, pravno i osobno još su bili res, tako da je gospodar mogao da čini s njima što hoće, dok su bili kmetovi osobno slobodni. Tako se od 9. do 11. st. izmjenio društveni položaj robova u gospodarskom odnosu: bespravno staro robovsko stanje postepeno se raspadalo ... najprije u

¹²⁹ Mijo Mirković, HZ 4, 1951, str. 28—30, 51.

¹³⁰ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, 1952, str. 79—108.

¹³¹ M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1952, str. 30—32.

gospodarskim odnosima, što će u 12. st. dovesti do izmjene i u njihovim ličnim pravima, prestat će oni biti res, a postati homines.«

Mandićeva kritika Baradovih izvajanj¹³² bistva sploh ni zadela, ker je pustila Baradovo izhodišče — konkretne podatke o Kliški županiji — povsem ob strani (upira se jim le tam, kjer je že Barada pripustil podložniško razmerje, t. j. pri kartularju sv. Petra v Selu, prejšnje podatke pa razlaga kot vpliv mest na najbližnjo okolico, kamor da so meščani na svoja zemljišča izven mest postavljali »robove u klasičnom smislu«, da jim jih obdelujejo);¹³³ upira se le na splošno posploševanju te slike iz okolice mest na vso Hrvatsko, posebej pa le glede Vinodola, a tudi tu z dvema zelo dvomljivima izhodiščima — s prazno teorijo o obmejni vojaški organizaciji¹³⁴ ter z njemu mnogo preveč priljubljenim razlaganjem raznih institucij globokega fevdalnega obdobja iz »ustanov rodovskog uredjenja«. ¹³⁴ Tako ga je Barada res lahko zavrnil s preprostim opozorilom, da je njegova izvajanja napačno reproduciral in polemiziral proti svoji reprodukciji, ne pa proti resničnim Baradovim izvajanjem.¹³⁵

Poslej diskusija v bistvu ni prinesla nič več novega. Marko Kostrenčić je v svojem »Nacrtu historije hrvatske države i hrvatskog prava«¹³⁶ kljub navidez drugačnemu teoretičnemu stališču stvarno obravnaval fevdalizem s stališča formalne pravne šole le kot vprašanje razmerja med svobodnimi in vladarjem ter formalne oblike organizacije oblasti, tako da se vprašanja strukture podložnega kmečkoga sloja sploh ni dotaknil. Djordje Čulić je sicer posvetil temu vprašanju celo razpravo, ki pa je ostala brez novih rezultatov.¹³⁷ Teoretično zavračanje Barade, da pravni razvoj ne more biti precej poznejši od gospodarskih sprememb, je prav v tem vprašanju povsem v nasprotju z vrsto zgodovinskih primerov. Konkretnih Baradovih navedb se tudi on ne dotika, marveč se zdi, da kakor Mandić na »ozkem področju okrog mest« dopušča njihovo pravilnost; če pa m' mogrede vendarle to priznanje suženjskega elementa omejuje, češ da »se ne može govoriti o robovima u klasičnom smislu«, ker da so servi »koristovni vlasnici nekretnina i pokretnina, da imaju svoju obitelj«, je spet treba pripomniti, da to tudi pri klasičnem suženjstvu ni izključeno, le da gospodarjeva volja takšno stanje lahko vsak čas pretrga; le debelo zanemarjanje razlik med »polsvobodo« in »nesvobodo« pa dovoljuje trditve, da spadajo ti »servi iz naših spomenika u kategoriju poluslobodnih

¹³² Oleg Mandić, O nekim pitanjima društvenog uredjenja Hrvatske u srednjem vijeku, HZ V, 1952, str. 131—138.

¹³³ O Mandić, str. 132—135.

^{133a} O. Mandić, n. n. m., str. 133 (pri Pirennu povzeti citat je poleg tega slabo uporabljen, ker gre tam — v slov. prev. Srednjeveška mesta str. 220 — le za potrebe kolonizacije, ne pa obmejne vojaške organizacije!).

¹³⁴ O. Mandić, n. n. m., str. 135—136 (navedeni družbeni elementi so znani ponekod tudi v fevdalni družbi, ki se je razvila po dolgih stoletjih obstoja suznjelastniške formacije, zato pa sami niso nikako nujno oporišče proti Baradovim tezam!).

¹³⁵ Miho Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957, str. 54

¹³⁶ M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I, pos. str. 160. sl., 180. sl., 202. sl.

¹³⁷ Djordje Čulić, Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu VII, 1957, str. 67—81.

feudalnih podložnika.¹³⁸ Vse drugo obsežno razpravljanje pa s teorijo o postanku fevdalne formacije v ekonomskem pogledu spet nima nikake zveze: v marsičem zelo prisiljena analiza Trpimirove listine je s tem vprašanjem sploh brez zveze; trditve o popolnem prevladovanju zadruga bi morale biti šele dokazane — pri obsegu, na katerega je mogoče po virih v resnici sklepati nanje, pa so takšne institucije (calpulli in campanias v Španiji, vlaška in šiptarska pastirska organizacija na Balkanu itd.) znane v dovolj lepi vrsti primerov pri potomcih tistega prebivalstva, ki je preživelo nekaj sto let rimske oblasti, da bi mogla učinkovati visoka teorija, kako so takšni »instituti iz rodovskega uredjenja« nepremostljiva ovira za Baradovo teorijo!¹³⁹ Zgodovina je pač konkretna veda, v kateri vodi vsako spoznanje skozi analizo konkretnih virov, tudi — pri zavračanju dvomljivih teorij!

Po Čuliću se je dotaknil spornega vprašanja pri Hrvatih le še Mijo Mirković ki se je znova vrnil k njemu v precej širšem okviru v »ekonomski historiji Jugoslavije«.¹⁴⁰ Svoje prejšnje stališče je v mnogočem omilil: »Servi su zavisni ljudi u nepovoljnijem položaju nego kmetovi, ali u daleko povoljnijem nego antički robovi. Imaju neke oznake roba, ali ne sve.« Toda kljub temu, da pravi, položaj »roba«, nasajenega na kmetijo, v gospodarskem pogledu »nije gori od kolonova«, vendar govori dosledno o servih kot o »robovima« ter celo o »epohama robovlasništva«, zdi se da do »prodora kapitalizma u poljoprivredu«, čeprav le na teritorialno omejenih področjih.

Tudi v srbski historiografiji so bila ta vprašanja načeta že davno, vendar — zaradi strukture virov, ki postajajo bogatejši šele odkar je fevdalna družba že izoblikovana — v mnogo manjšem merilu. Poglavitni predmet teh razprav je bilo poleg vprašanja suženjstva v statutih mest južnega Primorja in poleg trgovanja s sužnji v teh mestih¹⁴¹ vprašanje »otroka« ter njegove pripadnosti v vrsto sužnjevi ali v vrsto podložnikov. Vendar tu ni bilo niti približno tako ostrih diskusij in nasprotij kakor pri Hrvatih. Seveda tudi ni niti zdaleka tako pomembno, saj gre pri njem le za vprašanje, v kolikšni meri je podložniški sloj v srednjeveški srbski državi za vlade Nemanjičev še vedno družbeno razdeljen, ne pa za vprašanje, kako je nastal: srbska historiografija namreč dosti složno sodi, da je bilo še do 12. stoletja vaško prebivalstvo v veliki meri svobodno in da se razvija podložništvo pretežno z neposrednim prehajanjem svobodnih ljudi v odvisnost od zemljiških gospodov.

Pa tudi glede položaja »otrok« se giblje preiskava vse do danes v bistvu v isti smeri, ki sta jo očrtala Stojan Novaković¹⁴² in zlasti Konstantin Jireček¹⁴³ in ki jo je najboljšeje izdelal Teodor Taranovski;¹⁴⁴ niti Ale-

¹³⁸ Dj. Čulić, n. n. m., str. 71.

¹³⁹ Dj. Čulić, n. n. m., str. 79—80.

¹⁴⁰ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 1958, str. 47—53.

¹⁴¹ Gl. zlasti Gregor Čremošnik, *Naše roblje u srednjem veku, Jugoslovenska Njiva* 6, 1922, str. 21—26, *Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku, GZM, N. S. II*, 1947, str. 69—73, in *Izvori za istoriju roblja itd., Istorisko-pravni zbornik*, Sarajevo, 1, 1949, str. 148—162.

¹⁴² Stojan Novaković, *Zakonik Stefana Dušana*, 1898, str. 174.

ksander Solovjev¹⁴⁵ niti Dragoslav Janković¹⁴⁶ nista vnesla bistvenih elementov. »Otroci« so po brezdvomnih rezultatih preiskave tega vprašanja vsekakor »lična i nasledna svojina svojih gospodarov«; »za razliko od svega ostaloga stanovništva otroci niso mogli od vladaoca tražiti pravnu zaščito«. Prav tako pa so trdni tudi rezultati o njihovem gospodarskem položaju, ki jih vendarle bistveno deli od antičnega suženjstva: oni so »sve više posadjeni na zemljo«, v tem položaju pa imajo ne glede na osebno nesvobodo iste pravice in dolžnosti kakor »meropsi«; poleg tega spadajo, če so zagrešili katerega izmed določenih težjih zločinov, prav tako pred carsko sodišče kakor ostali prebivalci.¹⁴⁷ Avtorji, ki so poskušali dokazati pogrešnost teh trditev, so brez dvoma nekatere določbe Dušanovega zakonika, na katere so se pri tem opirali, razumeli nepravilno.¹⁴⁸

V slovenskem zgodovinopisju je postavil temelje preiskovanju tega vprašanja Ljudmil Hauptmann s svojima razpravama »Die Freileute«¹⁴⁹ in »Staroslovenska družba in nje stanovi«¹⁵⁰ ter s knjigo »Über den Ursprung von Erbleihen in Österreich, Steiermark und Kärnten« (1913), k njemu pa se je vračal še tudi pozneje¹⁵¹ in svoje teze precizno povzel v polemiki proti Fresacherju o »Postanku kmetskega stanu na Koroškem«.¹⁵² Njegovi rezultati so tudi temelj za prikaz tega vprašanja — le v podrobnostih delno niansiran — v Kosovi »Zgodovini Slovencev od nastelitve do reformacije« (oziroma do 15. stoletja)¹⁵³ ter v moji »Zgodovini slovenskega naroda«.¹⁵⁴ Hauptmann je ugotovil, povezujoč družbeni in gospodarski položaj »hlapev«, da so že od 9. do 11. stoletja znani v slovenskih krajih servi ali mancipia, ki pa so živeli le delno na gospodovem dvoru in delali na dominikalni posesti (servus operarius, werchperliute), večinoma pa na posebnih hobiae serviles, od dominikalne posesti ločenih kmetijah (werchpauern). Privezani so bili na grudo, toda le dotlej, dokler je bila to gospodarjeva volja. »Vsak hip jih je gospod lahko uvrstil zopet med domačo družino ali premestil na drugo zemljišče. Kajti naseljeni hlapci niso imeli pravice do svojih kmetij niti sploh do kmetskega življenja, bili so le blago, katerega je lastnik predeval in rabil, kakor je hotel.«¹⁵⁵ Lahko jih

¹⁴³ K. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 1911, str. 132, II, 1918, str. 33—34; *Istorija Srba* II, 1952², str. 101—103.

¹⁴⁴ Teodor Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi* I, 1931, str. 76—82.

¹⁴⁵ Aleksandar Solovjev, *Predavanja iz istorije slovenskih prava*, 1939, stran 186—187.

¹⁴⁶ Dragoslav Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije*, 1953, str. 38—40.

¹⁴⁷ D. Janković, n. d., str. 38—39.

¹⁴⁸ Gl. zlasti polemiko Taranovskega n. n. m.

¹⁴⁹ Ljudmil Hauptmann, *Die Freileute*, Carinthia I 100, 1910, str. 12—34.

¹⁵⁰ Ljudmil Hauptmann, *Staroslovenska družba i nje stanovi*, ČJKZ I, 1918, str. 77—99.

¹⁵¹ Ljudmil Hauptmann, *Colonus, Barschalk und Freimann*, *Wirtschaft und Kultur*, Festschrift... Alfons Dopsch, 1938, str. 170—190.

¹⁵² *Zgodovinski časopis* V, 1951, str. 186—191.

¹⁵³ *Izd.* 1933, str. 120—133, *izd.* 1955, str. 152—156.

¹⁵⁴ II. zv., 1955, str. 16—26, 93—96.

¹⁵⁵ Lj. Hauptmann, *ZČ* V, 1951, str. 186.

je poklonil ali prodal, z zemljiščem ali brez njega. Vendar Hauptmann po pravici podčrtuje, da razlika med svobodnejšimi oblikami podložništva in položajem na kmetijo posajenih »hlapcev« ni bila tolikšna, kakor bi se zdelo po teh pravnih določilih: »teoretsko je sicer hlapec sedel na svoji hubi nesporno le od danes do jutri; ali dejansko si je gospod dobro premislil, preden bi mu jo zopet vzел, ker je bilo malo ljudi in zato težko najti namestnika. Zadovoljeval se je zategadelj rajši s skromno davščino, katero je pobiral sam ali njegov oskrbnik ob pojezdi za to, da je potrdil sužnja v posesti, a kadar je ta umrl, je zahteval navadno le umrlino in pustil kmetijo pokojnikovemu sinu za nekaj penězov primščine. Razlika med dednostjo hlapčevske in prazniške (= polsvobodniške) hube torej ni bila velika. Kar polsvobodniku po pravici, je šlo sužnju po običaju.«¹⁵⁶ V gospodarskem življenju so se razlike med »hlapcem« in polsvobodnikom krhale že od uvajanja teh oblik, a »od enajstega stoletja se množijo znamenja, da se je tudi pravni red preživel« in ob razkroju pridvornega gospodarstva so te razlike v resnici izginile.¹⁵⁷

V zadnjem času pa je nastala tudi glede slovenskih pokrajin teorija, po kateri naj bi globoko v visoki srednji vek tu docela prevladovali z dominikalnim posestvom zvezani servi. Walter Fresacher izhaja v svojem delu »Der Bauer in Kärnten«¹⁵⁸ s stališča — v bistvu apriornega, ker ga dokazuje le z mnogo poznejšimi pojavi do 18. stoletja, ki pa z izhodiščem nikakor niso nujno zvezani, čeprav so točni za poznejši čas¹⁵⁹ — da je bilo pred »posegom Nemcev«, se pravi pred frankovsko dobo, pri Slovencih razen plemstva (in kosezov, ki jih dosledno izpušča iz obravnave) vse »prebivalstvo nesvobodno in je moralo obdelovati zemljišče za svoje gospode; samostojni kmetje (sc. v gospodarskem smislu!) so pri tem komaj obstojali«. Tudi frankovsko zemljsko gospostvo se po tej teoriji začne z nastankom »dvorov kot gospodarskih središč; to so bila bolj ali manj obsežna področja, ki so jih obdelovali in upravljali iz gospodovega dvora«. Tudi za to dobo zanikuje obstoj pravih na zemljo posajenih servov kot kmetov, kajti po njegovi razlagi (mansus naj bi pomenil le malo hišico z malim kosom zemlje in naj bi se razlikoval od — po njegovem poznejše — hube-kmetije) naj bi servi casati ali manentes dobili le malo hišico za prebivanje, v glavnem pa naj bi še vedno delali »pod strogim nadzorstvom graščinskih uradnikov« na manjših, teritorialno ločenih delih dominikalne posesti, katere »pridelki so se stekali s tistimi gospodovega dvora«. Šele od 10. stoletja naprej so nastajale pod pritiskom kolonizacije in bežanja servov v gozdnate predele prave kmetije kot samostojne gospodarske enote. »Rojstno uro današnjega kmečkega stanu« pa naj bi pomenil šele razkroj vilikacij, ki ga postavlja v 12. in 13. stoletje.¹⁶⁰ Pri teh nazorih je vztrajal v celoti kljub Hauptmannovi kritiki,¹⁶¹ ki se ji je pozneje pridru-

¹⁵⁶ Lj. Hauptmann, n. n. m., str. 187.

¹⁵⁷ Lj. Hauptmann, n. n. m., str. 187—188.

¹⁵⁸ Zlasti v prvi knjigi, 1950, kjer obravnava »osebni položaj kmeta na Koroškem«; II, zv., 1952, je posvečen »svobodnemu zakupu«, III, zv., 1955, »kupnemu pravu«.

¹⁵⁹ Prim. S. Vilfan, oc. v ZČ X—XI, 1956—1957, str. 354—367.

¹⁶⁰ W. Fresacher, n. d., I, str. 29—49.

žil z dobro označbo najbolj problematičnih načinov Fresacherjevega sklepanja v razdobju do 15. stoletja tudi Sergij Vilfan.¹⁶²

Dela o nastanku fevdalizma v Bosni so se skoraj izključno omejevala le na vprašanje organizacije oblasti in organizacijske oblike vladajočega fevdalnega razreda,¹⁶³ medtem ko preiskave o razvoju teh vprašanj v Bolgariji in Bizancu, ki so uporabljale delno tudi podatke iz Makedonije,¹⁶⁴ v našem zgodovinopisju še niso izzvale kakih podobnih podrobnejših obravnav (mimo kratkih sintetičnih povzetkov v I. knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije, kjer pa seveda ni argumentacije za postavljene trditve).¹⁶⁵

b) Analiza podatkov v virih. — Temeljni vprašanja, od katerih je pri slovenskem u agrarnemu razvoju odvisno, ali moremo vztrajati pri bistvenih potezah Hauptmannove koncepcije, ki je v bistvu soglasna z vsem, kar poznamo iz okvirnega razvoja, ali pa moramo sprejeti tako izjemno Fresacherjevo, sta: a) ali res pomeni »mansus« do 10. stoletja »majhen del pridvorne posesti s stanovanjsko koč« in »ne samostojen obrat ter s tem nikako kmečko posest v poznejšem smislu«,¹⁶⁶ torej nekaj bistveno različnega od hube; b) ali je bilo pred uvajanjem frankovske organizacije zemljiškega gospostva tu v resnici z izjemo nekaj gospodov vse prebivalstvo nesvobodno.

Vilfan je zelo dobro opazil, da je resnično izhodišče te teorije trditev pod b), ki jo Fresacher sicer mnogokrat ponavlja, je pa sploh ne dokazuje — če ne štejemo za dokazovanje priložnostno sklicevanje na literaturo, brez analize virov. Tu je tudi vzrok za krčevito, čeprav neučinkovito¹⁶⁷ upiranje proti obstoju poznejših polsvobodnikov, ker bi kazali na nekdanje osebno svobodno prebivalstvo. »Zato je bilo treba libere degradirati iz polsvobodnjakov v nesvobodnjake, ker pa so proprii nedvomno tudi nastanjeni (sc. na mansih), je bilo treba skonstruirati neko drugo razliko med proprii in liberi, in v ta namen je bilo treba ustvariti male manse kot sedeže propriev, hube pa kot sedeže liberov« ter vztrajati pri tej konstrukciji do 13. stoletja, čeprav je tudi po Fresacherjevem mnenju razlikovanje med mansom in hubo izginilo že v 10. stoletju, tako da razlikovanje med proprii in liberi celo pri njegovem lastnem izvajanju pripelje do popolne konfuzije.¹⁶⁸

¹⁶¹ Gl. op. 152; W. Fresacher, Carinthia I, 144, 1954, str. 1086—1091 (z očitnim spodrsrljajem pri razlagi izraza »barbarske invazije«, ki se pri Hauptmannu nanaša na preseljevanje plemen od Hunov do Madžarov!).

¹⁶² Gl. op. 159.

¹⁶³ Predvsem A. Babić, O odnosima vazaliteta u srednjevekovnoj Bosni, Godišnjak ID BH VI, 1954, str. 29—44; V. Jokanović, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi ND BH II, 1954, str. 221—267; S. Čirković, Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, Istor. glasnik 1958, št. 3—4, str. 155—164.

¹⁶⁴ Gl. op. 13 in 14.

¹⁶⁵ Gl. op. 74.

¹⁶⁶ W. Fresacher, n. d., I, str. 32.

¹⁶⁷ Trditev v Charinthia I, 144, str. 1089, da se je tlaka povsod ohranila namreč ne upošteva velikih razlik v njenem razvoju in že zato ni zadosten argument; s tem glavnim dokaznim sredstvom se seveda zruši vse drugo izvajanje avtorja!

Frasacherjevo dokazovanje pa je nevzdržno tudi tam, kjer je poskušal dokazovati, t. j. pri razlikovanju med mansom in hubo ob njihovih prvih pojavih v zvezi z uvajanjem frankovskega sistema in hubnim preurejanjem vasi v slovenskih pokrajinah.¹⁶⁹ Za izhodišče pri razlagi izraza **mansus** je vzel Fresacher izraz **mansio**, ki ga uporablja na Koroškem edino listina iz l. 864, ki razlikuje v kraju Krka *curiam . . . et mansiones*, id est de territorio ad opus indominitatum colonias VI et servos quinque . . . et manentes servos XV cum coloniis et uxoribus et filiis et aliis utensilibus (pravilni prevod, ob katerem postanejo vse avtorjeve pripombe nevzdržne: »dvor in bivališča, to je šest kmetij zemljišča za pridvorno gospodarstvo in pet hlapcev . . . ter petnajst naseljenih hlapcev s kmetijami ter ženami in otroci in drugimi potrebščinami«).¹⁷⁰ »Mansio« pomeni res le bivališče ali dvor brez zemlje (celo le prenočišče za vojake ali vladarjeve ljudi; družino v enem stanovanju itd.) in se v tem smislu tudi dosledno uporablja,¹⁷¹ toda vzporedno z njo uporablja ista pisarna tudi izraz **mansus** v drugačnem pomenu — in sicer — kakor drugod¹⁷² — tudi pri nas popolnoma z isto vsebino, kakor jo ima izraz **hoba**. Fresacher sicer trdi, da se pomena izrazov mansus in hoba začenjata izenačevati šele v 10. stoletju, ko da je pri mansu izginil specifični poudarek na bivališču in pri hobi na zemljišču. Če pa se ne bi tako skrbno omejeval le na listinsko gradivo o Koroški, marveč bi za razlago terminologije uporabljal tudi istočasne in po isti kraljevski pisarni izdane listine za sosedne pokrajine, bi takoj spoznal svojo zablodo. Pomen hobe kot kmečke poljedelske enote glede na zemljišče in celo uporabo različne vrste hub kot zemljiške mere mu dajeta zlasti dve listini: darovanje »dveh celih kmetij« (hobas ptenas, l. 892) in »treh kraljevskih kmetij v polni izmeri« (integra . . . trium regalium hobarum . . . mensura, l. 979). Toda prav tako se kot **mera za zemljišče** uporablja že v 9. stoletju in pred prvim pojavom izraza »hoba« v virih za slovenske pokrajine (l. 878) pojem mansus, celo v bistvu na isti način kakor izraz hoba v primerih, ki jih je kot odločilen za razlikovanje teh dveh pojmov navedel Fresacher: l. 830 opisuje darovnica velikost enega izmed darovanih zemljišč z dolžinskimi merami, velikost drugega pa s tem, da »obsega eno kmetijo« (continent mansum unum);¹⁷³ leta 836 daruje Ludvik Nemški »ecclesiam cum territorio ad mansos centum faciendum«;¹⁷⁴ leta 846 je prav tako dobil centum mansos Pribina;¹⁷⁵ tako jasno, da bolj sploh ni mogoče, pa se opisuje vsebina izraza mansus v darovnici Salzburgu z dne 2. X.864: de terra exartata, parata scilicet ad arandum mansos inte-

¹⁶⁸ S. Vilfan, ZČ X—XI, 1956—1957, str. 361—364.

¹⁶⁹ Gl. op. 160.

¹⁷⁰ Fr. Kos, Gradivo II, št. 191, str. 147 sl.

¹⁷¹ Fr. Kos, Gradivo I, št. 30 (iz 13. stol.); 284 (l. 792); 285 (l. 792: mansiones aut paratas!); II, št. 17 (l. 803); 49 (l. 816: mansiones vel paratas); 191 (864); 261 (okr. l. 880); 338 (l. 904); 344 (l. 908); 376 (l. 929); 499 (l. 974); primeri so zvezani navadno s podeljevanjem imunitetnih pravic in gre razen dvakrat le za primere italijanskega področja.

¹⁷² Gl. literaturo pri B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 449.

¹⁷³ Fr. Kos, Gradivo II, št. 241 (878) in 106 (830).

¹⁷⁴ Fr. Kos, Gradivo II, št. 115.

¹⁷⁵ Fr. Kos, Gradivo II, št. 133.

gros VII (kje je tu razlika od »hobae plenae«?), id est ad unamquamquam coloniam (sic! — s tem se izenačuje izraz mansus še z drugim izrazom, ki mu Fresacher priznava isti pomen kakor izrazu hoba!) iugera XC et de silva undique in gyrum scilicet ac per omnes partes miliarium unum.¹⁷⁶ To je seveda mansus regalis (kakor nastopajo tudi hobae regales!), toda že l. 859 uporablja isti vladar spet kot mero pri darovnici o Admontski dolini »mansos serviles XII et pascua et silvas et aquas que in ipsa proprietate convenient«, brez vsakršnega dvora!¹⁷⁷

S tem je seveda podrto edino oporišče za Fresacherjevo mračno in monotono podobo slovenskih dežel pred začetki nemškega vpliva. Zato moremo toliko bolj z zaupanjem verjeti podatkom virov, ki kažejo v slovenski družbi pred organizacijo frankovskega zemljiškega gospodstva poleg »servov« tudi »libere«, ki jih je stisnil pod jarem zemljiškega gospodstva vprav frankovski fevdalni sistem.¹⁷⁸ Ob dveh primerih se posest »svobodnih« Slovanov izrecno izvzema iz nastajajočega zemljiškega gospodstva,¹⁷⁹ zato pa se ob drugi priložnosti, ko so brez vladarjevega dovoljenja — t. j. po frankovskem pravu brez dovoljenja vrhovnega lastnika vse neobdelane zemlje! — izkrčili neobdelano zemljišče, zahteva od »liberov«, da pristanejo na plačevanje dajatev, sicer pa se morajo izseliti, čeprav brez škode za svoj družbeni položaj.¹⁸⁰ Slovani, ki jih je naselil vojvoda Ivan v Istri, so imeli prav tako položaj »gostov« in so bili potemtakem osebno svobodni.¹⁸¹ Podobno srečamo pri Lipnici l. 970, na ozemlju, ki je bilo šele pravkar poseljeno po osvojitvi izpod Madžarov, »colone« (v bavarski terminologiji pomeni izraz osebno svobodne podložnike) namesto običajnih »sužnjevc« (mancipia).¹⁸²

Toda tudi za »serve« ali »mancipia« kot najnižji sloj podložnega prebivalstva podatki virov od vsega početka, odkar se pojavljajo podatki o njih, ne potrjujejo Fresacherjevega mnenja, da bi bili to le pridvorni hlapci. Terminologija virov (mancipia, servi) je kakor drugod v evropskih latinskih virih v tem času povzeta po rimskem pravu in tudi osebni položaj servov se ni — razen glede kaznovanja s smrtno kaznijo — kaj prida razlikoval od položaja antičnega sužnja.¹⁸³ To velja zlasti ob trgovanju s sužnji (ob Donavi in v obmorskih krajih),¹⁸⁴ pa tudi za serve v pridvornem gospodarstvu.

Med najnižjo skupino s poljedelstvom zaposlenega podložnega sloja prebivalstva pa so pridvorni hlapci (servi infra curtem morantes, cotti-

¹⁷⁶ Fr. Kos, Gradivo II, št. 193.

¹⁷⁷ Fr. Kos, Gradivo II, št. 162.

¹⁷⁸ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 542—555; Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, str. 16—26.

¹⁷⁹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 97 in 311.

¹⁸⁰ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 482.

¹⁸¹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 23, str. 24.

¹⁸² Fr. Kos, Gradivo II, št. 436.

¹⁸³ Ph. Dollinger, n. d., str. 207—211; W. Fresacher, n. d., I, str. 50—59; S. Vilfan, Pravna zgodovina, str. 79.

¹⁸⁴ Fr. Kos, Gradivo II, št. 341; Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 64—69; A. Fanta, Die Verträge der Kaiser mit Venedig bis zum Jahre 983, Mitteil. d. Instit. f. österr. Geschichtsforsch., E.-B. I, 1885.

diani itd.) predstavljali že od začetka sorazmerno majhen del. »Sužnji«, o katerih govori legenda o Ingu, so po vsem videzu živeli kot samostojni kmetovalci. Prve darovnice na slovenskih tleh navajajo kot predmet darovanja le zemljišče — včasih z njegovim prebivalstvom, pri čemer pa ni mogoče izluščiti z darovnico urejenega gospodarskega položaja tega prebivalstva. Čim pa se sredi 9. stoletja začenjajo ob darovnicah navajati hube kot realne enote, se navajajo že tudi »hlapčevske kmetije« (mansi serviles) in se darujejo naseljeni hlapci (manentes servi) s kmetijami.¹⁸⁵ Darovnica o posestvu Trebnje pri Osojskem jezeru dopušča celo zaključek, da je bilo tudi v Karantaniji razmerje med pridvornimi in naseljenimi servi podoben kakor na Bavarskem in v Italiji, približno 1 : 3 (22 : 70).¹⁸⁶ Poleg tega pa se pridvorno gospodarstvo omejuje predvsem na severnejše slovenske pokrajine, v katerih se je začelo frankovsko zemljiško gospodarstvo močnejše uveljavljati že pred naselitvijo Madžarov in prekinitvijo frankovske oblasti v zgornjem Posavju. V južnih predelih so podatki o »dvorih« nesorazmerno bolj redki in se »dvori« očitno niso nikdar močno uveljavili; tu so bili »servi« od početka uveljavljanja zemljiškega gospodarstva (okrog leta 1000) skoraj izključno na kmetijah nasajeni kmetovalci.¹⁸⁷

Vse to torej povsem potrjuje Hauptmannovo sliko razvoja podložnega poljedelskega sloja v slovenskih deželah kot okvir nadaljnje preiskave. V ta okvir se lepo prilegajo tudi nove Fresacherjeve ugotovitve. Uveljavljanje izraza »homines« mesto »servi« od 11. stoletja naprej ustreza prvi stopnji gospodarskega izenačevanja servov z ostalimi skupinami podložnih poljedelcev, ko so do konca 12. stoletja izginjala pridvorna gospodarstva ter je bilo tudi njihovo zemljišče razdeljeno na kmetije; s tem je izginila potreba po tlaki in tako tudi poglobljena vnanja razlika med na kmetijo nasajenimi servi ter polsvobodniškimi skupinami podložnih kmetov.

Že od vsega začetka se torej velika večina servov po svojem gospodarskem položaju (kot kmetovalci na posebnih hubah) bistveno razlikuje od antičnih sužnjev. Z razkrojem pridvornega gospodarstva obvelja to tudi za tisti del servov, ki je bil dotlej naseljen na dvoru. Od polsvobodniških skupin so serve ločile le nekatere posebne dajatve, ki so zamenjale prejšnjo obveznost v tlaki, odkar je postala nepotrebna.¹⁸⁸

Okrog leta 1300 pa začenja z novim načinom urejanja razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki — v obliki individualnega podeljevanja kmetije po začasnem ali dednem zakupu — izginjati tudi ta razlika med podložnimi.¹⁸⁹ Nekatere pravne razlike so se med podložniškim prebivalstvom ohranile sicer še tudi vnaprej, vendar kljub njim moremo že od 13./14. stoletja govoriti o enotnem podložniškem sloju v naših deželah, ki so ga ločile le še gospodarske razlike glede velikosti kmečke posesti.

¹⁸⁵ Fr. Kos, *Gradivo* II, št. 162 in 191.

¹⁸⁶ Fr. Kos, *Gradivo* II, št. 248.

¹⁸⁷ B. Grafenauer, *Zgodovina sloven. naroda* II, str. 93 (po kartoteki vseh podatkov v virih za tedanje slovensko ozemlje!).

¹⁸⁸ W. Fresacher, n. d., I, str. 79 in 126; S. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 81, 286; za primer preureditve gl. *Lj. Hauptmann, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja*, ZČ VI—VII, 1952—53, 274—278.

Mimo podatkov iz slovenskih dežel imajo nekaj več neposrednih virov o »servih« izmed jugoslovanskih narodov le še Hrvati. Podatki kartularja samostana sv. Petra v Selu¹⁹⁰ povsem jasno kažejo, da servus v drugi polovici 11. stoletja tu ni suženj v antičnem smislu. Dvakrat je omenjen servus povsem jasno s svojo družino in posestjo (Ciprijan, Nikola), torej kot pravno osebno nesvoboden človek, ki pa vodi sam svoje gospodarstvo kot fevdalni podložnik. V treh primerih je servus izgubil svobodo zaradi neplačanega dolga, vendar pa se v dveh primerih omenja pravica, da se odkupi; tudi tu torej razpolaga servus s svojimi dohodki, kar je nezdržljivo s suženjstvom v antičnem smislu. V štirih primerih je prodal za serva oče svojega sina, v enem izmed njih (glede Zlobe) le pogojno; toliko bolj je zanimivo, da je v enem primeru oče že pred tem servus, s'in — s čigar svobodo oče razpolaga — pa še ne. V enem primeru je bil servus izročen za ukradenega, v drugem pa si servus pridobi svobodo s tem, da zamenja sebe z drugim servom(!), v tretjem pa se sam poda v nesvobodo. Le v šestih primerih gre za nakup servov od trgovcev s sužnji. V vseh ostalih primerih pa je znana le prodaja brez podrobnejših okoliščin.

Poleg podatkov, ki so razložljivi le z življenjem »servov« na posebnem, od zemljiškega gospostva oddeljenem, zemljišču — torej z gospodarskim položajem, značilnim za podložnega kmeta —, je treba poudariti tudi pomen teh podatkov za poznanje prehoda med »serve«. Sorazmerno pogosti so podatki, ki pričajo o izgubi s v o b o d e ob tem prehodu, zvezane z izgubo lastne zemljiške posesti.

Sredi 9. stoletja je prvič omenjen »dvor« (curtis), v 11. stoletju pa je z oropanim poljedelskim orodjem takšnega dvora (6 ral) dokumentiran tudi obstoj pridvornega gospodarstva. Kljub temu je opravičen dvom, utemeljen v prirodi kraškega zemljišča, da bi imelo pridvorno gospodarstvo v primorju Hrvatske kdaj večji pomen in razsežnost. Zato je tudi dvomljivo, ali moremo iz listin, ki govore sredi 9. stoletja o »servih« in »ancillah«, v 11. stoletju pa o »družinah« (familia), v resnici sklepati z Barado, da gre v prvih primerih za prave sužnje na pridvornem posestvu, v drugih primerih pa za podložnike na posebnih delih zemljišča. Obstoj »tributa«, ki ga je po Zvonimirovi darovnici od leta 1078 pobiral njegov ujec Strez, kateremu je dal kralj »vse zemlje« v Mosoru od Salone do Bijačev, je gotovo dragocen podatek za širino podložništva, izraženega z dajatvami od zemljišča; toda to potrdilo ne pove, da bi ta oblika šele tedaj nastala in zamenjala starejše suženjstvo. Tako moremo že prve podatke o servih iz srede 9. stoletja z gotovostjo porabiti le kot dokaz za vezanost na zemljišče, s katerim so bili darovani; vse drugo pa je mogoče le domnevati.¹⁹¹

Za Slavonijo je v bistvu vse potrebno povedala že N. Klaič v svoji analizi skopij virov, ki se začenjajo šele od konca 11. stoletja dalje.¹⁹²

¹⁸⁹ S. Vilfan, n. d., str. 179—182; W. Fresacher, n. d., I—III, passim, posebej I od str. 104 do 143.

¹⁹⁰ V. Novak-P. Skok, n. d., str. 102—107, 220—222.

¹⁹¹ Fr. Rački, Documenta, št. 2, 37 in 38; V. Novak-P. Skok, n. d., str. 224 in 226.

Darovnice od začetka naprej poznajo »mancipia« s posestjo (mancipia una cum suis hereditibus heredumque successoribus), torej v gospodarskem pogledu v položaju fevdalnih podložnikov. Nekatere razlike so se sicer — po podatkih statuta zagrebškega kaptola ohranile — coloni so se mogli seliti in so bili torej osebno svobodni, servi pa so bili privezani na zemljo; v tem pogledu se niso razlikovali oni, ki so šele sami prešli med serve (ascripti) od rojenjakov (originarii, rojeni od servov).¹⁹³ Niti v načinu kmečkega življenja niti po dolžnostih do zemljiškega gospoda (po dajatvah in tlaki) pa med temi tremi vrstami podložnikov ni bilo bistvenih razlik.

Drugačen je bil položaj le v primorskih mestih,¹⁹⁴ kjer dokazujejo mestni statuti, da se je do 13. in celo do 14. stoletja ohranilo suženjstvo v pravem smislu — različno od antičnega le v tem, da gospodar ni razpolagal sam tudi s sužnjevim življenjem. Vendar gre pri tem prvenstveno za hišno služinčad, čeprav so jo do razvoja mestnega gospodarstva uporabljali ponekod tudi za poljsko delo na posestvih meščanov.¹⁹⁵ Po Čremošnikovih ugotovitvah o Dubrovniku šele v 14. stoletju sledi preumeritev k osebno svobodnim hlapcem in služkinjam, nekako v istem času pa se preneha tudi uporaba »servov« na istem področju pri poljskih delih. Trgovina s sužnji — namenjena sedaj predvsem za preprodajo v Italijo — pa je v postopno upadajočem obsegu trajala še naprej.¹⁹⁶ Prav to trgovanje postavlja vprašanje o obstoju suženjstva v Bosni. Ali so bili sužnji, ki so jih dobivali dubrovniški trgovci od tod, doma nesvobodni kmetovalci na svojih posestvih, ali pa je Bosna poznala poleg podložnega kmečkega tudi suženjski sloj? Zaradi popolnega pomanjkanja virov o nižjih družbenih slojih v Bosni na to pomembno vprašanje pač ni mogoče odgovoriti s kakršnokoli gotovostjo; mogoče so samo domneve.

Vsekakor pa ima v virih s hrvatskega ozemlja izraz servus več pomenov. Pomeni tako sužnja, ki dela v gospodarjevi hiši ali na njegovem zemljišču in ki ga gospodar hrani, zato pa si prisvaja vse njegovo delo, kakor tudi nesvobodnega kmeta ali polsvobodnega kolona, ki živi na gospodarjevem posestvu skupaj s svojo družino ter obdelujeta oddeljen kos zemljišča, zato pa oddajata določen del pridelkov. V vsakem primeru posebej ni mogoče ugotoviti, v kakšnem pomenu je izraz uporabljen. Očitno pa je vendarle, da najkasneje od druge polovice 11. stoletja naprej — razen v primorskih mestih in njihovi najbližji okolici — vse bolj prevladuje drugi pomen.

¹⁹² Gl. op. 128.

¹⁹³ Gl. določbe o servih v Statuta capituli Zagrabiensis saec. XIV, v I. Tkalčić, Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis II, 1874; N. Klaić, n. m., str. 111—127.

¹⁹⁴ G. Čremošnik, op. 141; I. Sindik, Komunalno uredjenje Kotora, 1950, izd. SAN, str. 46—48.

¹⁹⁵ Dragan Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. stolieća. izd. JAZU, 1955, str. 53—60, 108—128; M. Mirković, HZ IV, 1951, str. 28—35; Fr. Rački, Documenta, št. 13.

¹⁹⁶ Aleksandar Solovjev, Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661, GZM N. S. I, 1946, str. 139—164; Vuk Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom XIV. veka u Dubrovniku, Anali Hist. Inst. JAZU u Dubrovniku II, 1953, strani 125—147.

Za Srbijo so podatki do konca 12. stoletja še bolj skopi in nejasni. Sredi 9. stoletja se sicer omenja darovanje dveh sužnjev — brez dvoma v pravem smislu te besede — bolgarskemu vladarju Borisu s strani sinov kneza Vlastimirja; vendar gre očitno za dvorne služabnike in ne za poljedelce.¹⁹⁷ Vsi drugi podatki o podrejenem družbenem sloju izvirajo do konca 12. stoletja le iz Barskega rodoslova.¹⁹⁸ Neposredno na vojno ujetništvo kot izvor »servov« kaže tudi tu le podatek, da je izročil Časlav ujete upornike »militibus in servitutem« (vojakom v sužnost), medtem ko drugi podatki o ujetnikih ne govore o posledicah ujetništva. Le podatki o plemstvu in velikaših pričajo o njihovi oblasti nad podrejenim poljedelskim prebivalstvom, ne pa o načinu, po katerem jim je to prebivalstvo podvrženo. Šele listina, s katero je Štefan Nemanja obnovil Hilendar, kaže vsekakor že prevladovanje podložniškega sloja na vasi; listina uporablja v Srbiji za to prebivalstvo preprosto izraz »ljudi« (samostanski oziroma županovi), medtem ko je izraz »pariki« omejen na podložnike na bizantinskem ozemlju.¹⁹⁹ Izraz »ljudi« pomeni vsekakor podložne poljedelce, poleg katerih se omenjajo tudi podložni pastirji kot »Vlahi«. V bistvu isto podobo že izoblikovanih fevdalnih odnosov kaže tudi znana listina samostanu Žiči, podeljena po Štefanu Prvovenčanem: podložno prebivalstvo nosi imena »nižni« ali »ubogi«, deli pa se na poljedelce (»zeml'ski ljudi«) in pastirje (»Vlahi«).²⁰⁰ Poznejši podatki pričajo sicer še tudi o ostanku sužajev (otroci), toda v kolikor ti niso bili služabniki na dvoru, so tudi oni uživali v gospodarskem pogledu položaj podložnih kmetovalcev.

Podatki o razvoju podložništva v Makedoniji se uvrščajo v bistvu brez mnogih posebnosti v agrarni prostor pod vplivom bizantinskih oblik ter pričajo o močnem vplivu s te strani še pred padcem Samuelovega makedonskega carstva.²⁰¹ Kozma Prezbyter razlikuje v 10. stoletju prav tako malo »sužnja« od »parika« kakor Teofilakt Ohridski konec 11. stoletja. Sorazmerno skladnost razmer pred padcem makedonskega carstva in po njem dokazuje tudi dejstvo, da je mogel Bizanc v prvem obdobju po letu 1018 preprosto prevzeti staro ureditev, ob kateri so plačevali kmetje državi določene dajatve. Podolžnost »svobodnih« poljedelcev državi je bilo v 11. stoletju tudi tu — kakor drugod v Bizancu — izhodišče naraščanja cerkvene in posvetne fevdalne posesti, razdeljene v kmečka posestva, obložena z bremeni glede dajatev in tlake. Na teh posestvih že v 11. stoletju prevladujejo podložni kmetje (pariki in dulopariki), ki se razlikujejo predvsem po velikosti zemljišča, katerega hasnujejo. Poleg njih se omenjajo tudi podložni pastirji, Vlahi. Pti pri nastajanju te veleposesti pa so različne: najbolj znano je nastajanje s pomočjo vladarskih darovnic, toda Teofilakt Ohridski poroča tudi o tem, da so se kmetje sami podajali v zaščito in postajali pariki, pa tudi, kako so jih posamezniki prisilili k temu.

¹⁹⁷ Vizantinski zavori II (B. Ferjančič), str. 52.

¹⁹⁸ Ljetopis popa Dukljanina, izd. V. Mošin, 1950, str. 62; ostala mesta (str. 46, 58, 92) so za to vprašanje brez pomena.

¹⁹⁹ A. Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava, 1926, str. 13—14.

²⁰⁰ A. Solovjev, n. d., str. 17—23.

²⁰¹ Gl. op. 14, 73 in 74.

O »sužnjih« (duloi) govore viri tudi tu — kakor v dalmatinskem primorju — skoraj samo v mestih. Celo izviri suženjstva so isti: starši so zaradi dolgov prodajali otroke, včasih pa so se osebno svobodni ljudje v stiski sami podajali v suženjstvo. Kot posebnost se omenja v Makedoniji le to, da so na tak način s svojimi otroki včasih plačevali starši tudi terjatve davčnih zakupnikov, ki jim niso mogli ustreči na drug način.²⁰²

Kljub gospodarskemu izenačenju podložnega prebivalstva pa so se v Makedoniji ohranile tiste redke pravne razlike, ki jih je ohranilo tudi drugod v bizantinski državi še ob koncu antike utrjeno Justinijanovo pravo.

Iz tega pregleda poglobitvinih črt razvoja podložništva pri jugoslovanskih narodih v zgodnjem srednjem veku bi torej mogli postaviti naslednje poglobitve zaključke:

1. O suženjstvu v klasičnem smislu, v katerem je razpolagal gospodar s sužnjem življenjem (*ius vitae ac necis*) in v katerem je bil suženj v gospodarskem pogledu povsem nesamostojen — kot hišna žival —, je v okviru poljedelstva v zgodnjem srednjem veku skoraj nemogoče govoriti. Izven mest očitno ni segalo nikdar v količkaj pomembnem obsegu preko stopnje patriarhalnega suženjstva.

2. Okrog leta 1100 je povsod že zaključen prehod »servov« v tipično fevdalno podložništvo, se pravi v življenje gospodarsko samostojnih kmetovalcev, ki plačujejo določene dajatve in opravljajo določena dela za hasnovanje svojega zemljišča, toda se prehranjujejo s pridelki dodeljenega jim zemljišča in sami zadovoljujejo tudi svoje druge potrebe.

3. Izraz »suženj« oziroma »rob« v srbskem in hrvatskem jeziku je spričo tega ob obravnavanju zgodnesrednjeveškega družbenega razvoja podložnega prebivalstva neprimeren; uporabljati ga je mogoče le pri sužnjih v mestih ter pri trgovanju s sužnji. Sicer pa hote ali nehoti zbuja predstave, zvezane z antičnim suženjstvom, ki v zgodnesrednjeveški družbeni strukturi od 9. do 12. stoletja niso več resnične. Poleg tega pokriva latinski izraz »servus« različne življenjske pojave. Pri Srbih je zato najbolje uporabljati izraz virov — »otrok« —, pri Slovencih pa se je v zgodovinski udomačil v ustreznem pomenu izraz »hlapec« (pridvorni ali nasajeni), čeprav ni vselej povsem ustrezen. Pri Hrvatih podoben izraz »sluga« ni uporaben in bi bilo zato tudi tu najbolje ohraniti preprosto izraz latinskih virov (*servus*, *ancilla*) s primerno opredelitvijo njegovega pomena.

III. Družbena struktura Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku²⁰³

Referat je zasnovan — ker so bili kratek čas pred tem objavljeni v Enciklopediji Jugoslavije pod geslom »Feudalizam« temeljni rezultati referatov v Beogradu in Zagrebu ter hkrati podan sintetičen pregled nastajanja fevdalne družbe pri jugoslovanskih narodih²⁰⁴ — kot analiza druž-

²⁰² Litavrin, n. n. m., str. 235—236.

²⁰³ Referat na II. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, sekcija za srednji vek, 24. XI. 1958, Zagreb; referat je le malenkostno spremenjen, v opombah pa je dodana dokumentacija le za tista vprašanja, v katerih ni razvidna že iz opomb k obema prvima poglavjema.

bene strukture jugoslovanskih narodov v zgodnjem srednjem veku v obliki štirih prerezov — glede strukture kmečke in fevdalne posesti in nepriviligiranega in priviligiranega prebivalstva. Takšna analiza daje konec koncev vendarle odgovor na temeljna vprašanja postavljene teme. Analiza je oprta — kolikor je to le mogoče — načelno le na podatke sodobnih virov za jugoslovanske pokrajine; le izjemno so uporabljeni tudi podatki iz kasnejšega časa za sklepe o stanju v zgodnjem srednjem veku.

Hkrati z analizo bi namreč želel opozoriti na velike razlike v razvoju jugoslovanskih narodov, na katere opozarjata že oba prejšnja referata. Te razlike so toliko pomembnejše, ker se poskuša v zgodovinopisnih delih v zadnjem času ustvariti preveč enotna slika o prehodu vseh slovanskih narodov v fevdalno družbo (n. pr. pri Lowmianskem).²⁰⁵

1. Struktura male (kmečke) posesti. — Neposredni podatki o strukturi male zemljiške posesti se nanašajo do konca 11. stoletja predvsem na slovenske pokrajine in na Istro, ki jih obravnavam pri analizi kot celoto zaradi podobnega pomena frankovskih vplivov na njihov razvoj, v nekoliko manjši meri pa tudi na Hrvaško; posredni podatki prihajajo v poštev predvsem za Hrvaško, v nekoliko manjši meri pa tudi za Makedonijo. Za Zeto in Raško, Bosno in Slavonijo obstoje v tem pogledu le podatki iz kasnejšega časa, vendarle pa pojasnjujejo ti podatki tudi nekatere pojave glede obdobja nastajanja razredne družbe in državne organizacije.

Po pričevanju listin o darovanju fevdalnih posestev v slovenskih pokrajinah od konca 8. do 11. stoletja je zvezana uvedba nove temeljne oblike male kmečke posesti, »kmetije«, z organizacijo frankovskega zemljiškega gospodarstva.²⁰⁶ Viri uporabljajo za takšno zemljiško posest različne izraze tujega izvora (mansio, mansus, hoba, colonia), tuje izraze pa je prevzelo tudi ljudstvo v svoji govornici (hoba, mansus, kmetija; zemlja); le zadnji izmed navedenih izrazov (zemlja) je domačega izvora, vendar ima ta izraz navadno drugačen pomen in se je poseben pomen »kmetija« mogel nanj prenesti šele pozneje; ta specifični pomen je pri tem izrazu tudi teritorialno zelo omejen. Čeprav so se »kmetije« v različnih krajih po svoji velikosti razlikovale (pač po kakovosti zemljišča ter po družbenem položaju svojega posestnika, t. j. po tem ali so bili polsvobodni ali »servi«), vendar ostane njihova skupna značilnost v tem, da je kmetija tista gospodarska enota kmečke zemljiške posesti (njiv in travnikov), ki je potrebna za vzdrževanje povprečne male družine in od katere more ta družina dati zemljiškemu gospodu predpisano rento v obliki, ki je v tem času običajna (dajatve in tlaka). Postopno spreminjanje svobodne slovenske vaške občine v vas z razdelitvijo zemljišča po hubah je proces, ki je trajal od 9. do 11. stoletja in ki ni hkrati zajel vseh slovenskih pokrajin. Od srede 9. stoletja naprej se kaže to tudi na ta način, da se vse bolj

²⁰⁴ Gl. op. 1.

²⁰⁵ Henryk Lowmianski, Podstawy gospodarcze formowania się państw slowianskich, 1953; izvleček tudi v publikaciji La Pologne au Xe Congrès international des sciences historiques à Rome, 1955, str. 29—53.

²⁰⁶ B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 448—451, 483, 484 (z literaturo in navedenimi glavnimi viri).

uporabljajo takšne opredelitve darovanega zemljišča, kakršne so mogoče le že po uvedbi hubne razdelitve zemljišča na darovanem posestvu.²⁰⁷ Posredno se more sklepati po stopnji poljedelskega tehničnega razvoja, da je bila pred tem hubnim preurejanjem vasi značilna za strukturo male zemljiške posesti nepopolno ustaljena zemljiška posest (s pogostnejšim prelaganjem njiv) in temu primerna veljava vaške skupnosti. Vendar pa ni dovolj podatkov, da bi mogli opredeliti značaj posameznih kmečkih posestev, se pravi ali je neposredno pred to preureditvijo vasi prevladovala zadružna posest ali pa že mala družina. Kot dokaz za obstoj zadrug so se navajala v zgodovinski literaturi navadno naslednja dejstva:²⁰⁸

a) dva podatka darovnic iz 9. stoletja (darovanje očeta in matere hkrati z odraslimi otroki ter zemljiščem); b) količina zemljišča, določena »po številu mož v vasi« (secundum numerum degentium in villa virorum, 1100, v Kurji vasi in Razvanju pri Mariboru) ter omemba »devet hiš, ki se imenujejo z ljudskim imenom ognjišče« (vevrstete, 1255 na Kozjaku); c) možnost, da prežene »sorodstvo« (parentella, 1288 v Beneški Sloveniji) primoženo mlado ženo iz hiše ter solastništvo več kmetov glede istega kmečkega posestva v hribovskih predelih (na Tolminskem 1378). Vendar pa so lahko vsa ta dejstva prav tako tudi bodisi izjemni preostanki iz starejše dobe bodisi pojav skupne posesti v takšnih krajih, v kakršnih je prišlo v fevdalni dobi do podobnih pojavov tudi drugod v Evropi. Za posploševanje zadružnega značaja kmečke posesti pred sredo 9. stoletja, pred uveljavljanjem tujega vpliva, vsekakor ti podatki niso dovolj trdna podlaga. Pač pa se moreta povezati podatek o »možeh« v Razvanju in Kurji vasi pri Mariboru ter omemba »ognjišč« namesto kmečkih posestev na Kozjaku s podatkom o »hišicah« (casatae) v darovnici iz leta 777 za samostan v Kremsmünstru ter s podatki o darovanju »Slovanov« (Sclavorum) hkrati z zemljiščem v darovnicah iz srede 9. stoletja. Iz vsega tega se more sklepati, da je v slovenski vasi pred hubno preureditvijo težišče na hišah, ne pa na velikosti zemljišča, ki spada k njim. Toda vprašanje, ali so prevladovale »hiše« z malo družino ali zadružne »hiše«, mora ostati odprto. Tudi po preureditvi svobodne vasi v fevdalno podrejeno (hubno) vas pa je ostala vaški skupnosti — v okviru zemljiškega gospostva — skupna vaška pravica do uporabe gozda in pašnika, pri kosezih pa se je ohranila tudi predpravica do nakupa zemljišča (v primeru njegove prodaje) v krogu širšega sorodstva.²⁰⁹

Kolikor je mogoče sklepati po danes znanem gradivu, ni prišlo do konca obravnavane dobe do podobnega preobrata v organizaciji male kmečke zemljiške posesti v nobeni drugi pokrajini jugoslovanskih naro-

²⁰⁷ Fr. Kos, Gradivo II, št. 191, 248, 292; 172, 173, 174, 241, 265, 277, 286, 297, 298, 300, 319, 327.

²⁰⁸ Fr. Kos, Gradivo II, 191, 292; A. Jaksch, Monumenta ducatus Carinthiae III, št. 500 in 115; P. S. Leicht, Un documento matrimoniale slavo del secolo XIII, Studi in Onore di Biagio Brugi, 1910 (prevod Fr. Kosa v Vedi 3, 1913, str. 299—300); Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja I, 1948, str. 23 in 25.

²⁰⁹ B. Grafenauer, Ustoličevanje, 490—491, in Naša sodobnost III, 1955, str. 134—136; Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba, 1952, str. 67—73; S. Vilfan, Ob nekaterih starih ženitovanjskih običajih obsoških in beneških Slovencev, Sloven. etnograf VI—VII, 1953—1954, str. 157—196; Fr. Kos, Gradivo I, št. 256.

dov. Na Hrvatskem se omenjajo v virih največ posamezni deli zemljišča (kakor terra, ager, campus, pratum, hortus, vinea, olivetta), ki včasih predstavljajo tudi edino posest človeka, ki takšen del posesti prodaja.²¹⁰ Podatki v samostanskih kartularjih o prodaji in darovanju različnih kosov zemljišča, katere prodajajo ali darujejo »villani«, ne dovoljujejo nikakršnih sklepov o povprečni velikosti njihove posesti, marveč opozarjajo samo na težki gospodarski položaj, zaradi katerega je ta posest izginjala v korist velike zemljiške posesti (zlasti po podatkih kartularja samostana sv. Petra v Selu). Vendar pa je tudi v tem pogledu vprašanje, v kolikšni meri je mogoče posploševati položaj v sosedstvu Splita in Zadra — podatki kartularjev se nanašajo skoraj izključno le na to področje²¹¹ — na vso Hrvatsko. Po vseh teh podatkih se zdi, da tedaj na posestvih svobodnih villanov še ni bil uveden sistem kmečkih enot, poznejših »žrebov« (sortes), ker je šele tedaj začelo na Hrvatskem v večji meri nastajati zemljiško gospodarstvo na račun svobodne posesti villanov. Zaradi pomanjkanja podatkov v virih je sploh težko sklepati, v kolikšni meri se je razvil kolonat, ki je kraški naravi zemljišča najbolj ustrezal. Nedvomno pa je, da je razširjanje kolonatskega razmerja v 12. in 13. stoletju vsekakor še naprej oviralo uestalitev gospodarske enote male kmečke posesti. Glede velikosti posestva ni mogoče ugotoviti nikakršne razlike med villani in servi; v kartularju samostana sv. Petra je izpričan celo primer, da je ohranil servus posestvo, ki ga je imel v posesti pred izgubo svoje svobode. Po podatkih iz 13. stoletja je znašal obseg kmečke posesti (»selišta«) en žreb (sors), to pa je po podatkih zadarskega katastika iz začetka 15. stoletja 32 gonjajev oziroma okrog 7,6 hektarjev.²¹² Do konca 11. stoletja priča velika večina podatkov o posestvih malih družin (oziroma posameznikov). V virih iz 11. stoletja je le osem takšnih primerov, v katerih prodaja zemljišče več članov družine skupaj.²¹³ Le takšne primere pa bi mogli vzeti kot nekakšno potrdilo za obstoj zadrug. V okviru širšega sorodstva se je ohranila omejitve svobodnega razpolaganja z zemljiško posestjo v obliki prvenstvene pravice do nakupa (prvokupa), kar so navadno uporabljali tudi za dokazovanje obstoja zadruga. Toda ta pravica povezuje v resnici le po več družin, ki žive kot samostojne gospodarske poljedelske enote. Za Slavonijo ni v tem razdobju v virih nikakih podatkov te vrste.²¹⁴ Razvoj male zemljiške posesti gre pozneje vsekakor — predvsem pod vplivom s severa — v smeri organizacije zemljiškega gospodarstva zahodnega tipa (urbarji, sessio). Po Hauptmannovem mnenju pa vendarle dopuščajo viri iz 12. in 13. stoletja kljub svoji skromnosti dokazovanje, da so na zemljiških gospodarstvih obstajale zadruga (CDC II, št. 45, l. 1137: duo aratra cum sex mansionibus et decem domibus; IV, št. 271, l. 1246: duo mancipia cum filiis et filiabus et curiam cum domibus et aedificiis; VI, št. 282, l. 1299: poziv pred sodišče

²¹⁰ Fr. Rački, Documenta, gl. register in pos. št. 133; V. Novak-P. Skok, n. d., str. 216—224.

²¹¹ V. Novak-P. Skok, n. d.; V. Novak, Zadarski kartular, izd. JAZU, 1959, Fr. Rački, Documenta, št. 133.

²¹² S. Antoljak, Zadarski katastik, Starine 42, 1949, str. 407, op. 120, in tekst katastika; N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 215; M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957, str. 17—20.

»Dyonisio et populis de eadem villa, iobagionibus eiusdem Rozbeyd com-morantibus in una curia sub una porta«). Vendar tudi ti primeri žal niso dovolj jasni, da bi bilo po njih mogoče trdno sklepati na obstoj zadružnih enot ali celo o njihovem relativnem obsegu na vasi.

Naturalni davek v Makedoniji, ki ga izpričujejo pisani podatki najkasneje za dobo makedonskega carstva in ki je bil določen po »dzeugarionu« (= dan oranja, prenešeno torej »oral«), priča vsekakor o tem, da so določali velikost davka v sorazmerju z velikostjo zemljiške kmečke posesti.²¹⁵ Vendar pa skromni podatki ne dopuščajo nikakršnega drugega sklepa. Kot vzorec so pri davčnem sistemu posnemali verjetno bizantinsko ureditev, ki je po sredi 11. stoletja v Makedoniji povsem prevladala. Na Srbijo ni niti takšnih podatkov. Vendar pa priča dejstvo, da se poklanja v darovnicah — začenši s hilendarsko darovnico iz l. 1198/99 — zemljišče po »parikih« ali po »hišah« (kuća; n. pr. listina samostanu Višoki Dečani iz l. 1330), da se tu ni v popolnosti zaključil proces ustaljevanja enote male zemljiške posesti niti v okviru fevdalnega zemljiškega gospodarstva. Stojan Novaković je razlagal ta pojav s samim značajem srbskega srednjeveškega poljedelstva.²¹⁶

Vprav dejstvo, da v večini jugoslovanskih pokrajin ni prišlo do ustalitve enote vaše zemljiške posesti in da se zato imenuje ta enota preprosto po »hiši«, je pripeljalo — skupaj z napačnim prepričanjem 19. stoletja (spričo močne obnovitve zadružne oblike pod turško oblastjo in v Vojni krajini ter v nemajhni meri tudi zaradi prepričanja o pristnosti Hankovih potvorb, katerih vpliv pa posredno preko že izoblikovanih teorij v zgodovinsko pisju v celoti ni prenehal niti do danes!),²¹⁷ da je zadružno življenje posebna značilnost slovenskega sveta nasploh — do mnenja, da je prevladovala zadruga tudi v srednjeveški strukturi vasi pri Srbih in Hrvatih. Po filološki analizi zadružne terminologije o sorodstvu v resnici obstoje razlogi za mnenje, da izvira zadruga pri Slovanih genetično iz razmer, ki jih opisujejo bizantinski pisci za obdobje, ko so se Slovani naseljevali na Balkanskem polotoku, ter da se kot družbena oblika ni mogla izgubiti, ker bi se sicer izgubila tudi ta natančna sorodstvena terminologija.²¹⁸ Vendar pa to ne pomeni, da bi morala zato obstojati tudi kot edina oblika družinske ali gospodarske skupnosti na vasi ali da bi morala vsaj prevladovati nad drugimi oblikami, saj se je mogla v ugodnejših razmerah znova razširiti. Srednjeveški viri pričajo vsekakor o teritorialno omejenem obstoju zadružne oblike. Dokazovanje njene precej večje razširjenosti se je opiralo predvsem na pravico do prvenstvenega nakupa. Dokazovanje z virtualnimi pravicami sorodnikov (resničnih ali namišljenih) pa samo po

²¹⁵ Fr. Rački, Documenta, str. 60 (št. 43), 91 (70), 85 (63), 91 (71), 94 (72), 96 (77), 173 (133/51 in 53).

²¹⁴ Gl. Fr. Rački, Documenta, in J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, 1950, str. 7—27, kjer je vse, kar se nanaša na predogrsko obdobje, le poskus rekonstrukcije po poznejšem stanju.

²¹⁵ Listini cesarja Basiliija I. 1019 in 1020, izd. H. Gelzer, Byzantinische Zeitschrift II, 1893, str. 42—46 (prev. Lj. Lape, Odbrani četiva za istorijata na makedonskiot narod (I), 1951, str. 66—72.)

²¹⁶ Stojan Novaković, Selo, 1943², str. 84—131.

²¹⁷ Gl. op. 16 in 17.

sebi odpade, kajti o zadrugi je mogoče govoriti le tedaj, kadar gre za resnično gospodarsko skupnost »velike družine«. — bodisi patriarhalne, bodisi matriarhalne, bodisi »demokratske«. Reči je mogoče le to, da je pustilo osredotočenje male zemljiške posesti v »hiži« oziroma »kući« brez ustalitve povprečne velikosti posesti same vselej možnost, da se je obnovila oblika »velike družine«. Z ustalitvijo povprečne vaške posesti na tistem obsegu, ki ustreza gospodarskim možnostim (pri obdelovanju) in potrebam »male družine«, pa se je ta možnost zaprla. To pa je dejansko tudi vse, kar je po virih iz zgodnjega srednjega veka mogoče reči o strukturi male kmečke posesti v večini jugoslovanskih pokrajin.

2. Struktura velike posesti. — Glede strukture in izvora velike zemljiške posesti v raznih pokrajinah jugoslovanskih narodov so razlike precej večje kakor glede male zemljiške posesti. To je razvidno tudi po skromnih podatkih virov, ki so teritorialno omejeni skoraj na ista področja kakor viri za malo zemljiško posest. Pred frankovsko dobo obstoje začeti fevdalne velike posesti v Istri — v ostankih latifundij in v obliki nekih dajatev od zemljišča v korist škofom;²¹⁹ te dajatve dobivajo postopno fevdalni značaj — ter v osrednjem delu Karantanije,²²⁰ kjer se zdi, da je frankovski kralj delno prevzel prejšnjo posest karantanskega kneza; po opisu razmer v Ingovi legendi obstoji možnost, da so se uveljavljale na teh posestvih tudi neke oblike suženjske organizacije dela. V večini slovenskih pokrajin spada prelom na poti k prevladi fevdalne velike posesti nad poprej svobodnimi vaškimi občinami v frankovsko dobo. Podlaga tega preloma je pravica frankovskega kralja, da more razpolagati z zemljiško posestjo upornikov in z vsem neobdelanim zemljiščem; oblika prevlade fevdalne posesti pa so kraljevske darovnice, ki so zelo hitro zajele tudi področja s svobodnimi vaškimi občinami. Fevdalna veleposest vključuje prejšnje vaške občine na dva načina: delno z neposrednim razlaščanjem dotodanjih »svobodnih Slovanov« (v Podonavju), delno pa s spreminjanjem poprejšnjih javnopravnih dajatev (izpričanih za karantanskega kneza in v Istri) v fevdalne dajatve zemljiškemu gospodu. V severnih in zahodnih pokrajinah tedanjega slovenskega ozemlja po številu prevladujejo srednja in manjša zemljiška gospodstva, na vzhodu in jugu pa bolj strnjena in večja. V 9. stoletju se — v tistih predelih, kjer nastaja fevdalna veleposest že tedaj — v večji meri uvaja sistem pridvornega gospodarstva (številčno razmerje med pridvornimi in nasajenimi »hlapci«-servi je bilo po znanih primerih približno 1 : 3). Na tistem ozemlju, ki ga je zajel ta razvoj šele ob prelomu 10.—11. stoletja (po umiku Madžarov iz Pomurja in zgornjega Posavja), pa so dvori mnogo redkejši in manjši, večina obdelanega zemljišča na zemljiškem gospodstvu pa je podeljena neposredno podložnim kmetom. Le v izjemnih primerih se je ohranila svobodna posest, ki ni imela značaja zemljiškega gospodstva (kosezi!).²²¹

²¹⁸ H. Hirth, Die Indogermanen, II, 1907, str. 420—421; O. Schrader, Die Indogermanen, 1919³, str. 77—88.

²¹⁹ Fr. Kos, Gradivo II, št. 23.

²²⁰ Gl. op. 56.

Čeprav so podatki za Hrvatsko²²² v dobi domačih vladarjev tako maloštevilni kakor tudi premalo jasni in delno negotovi, vendarle kažejo, da je nastajalo fevdalno zemljiško gospostvo na dva načina: nastajalo je kot kraljevska ali s strani kralja darovana zemljiška posest ali pa v obliki razširjanja zemljiške posesti meščanov in cerkvenih ustanov dalmatinskih mest. Barada je z analizo podatkov o Kliški županiji uspel dokazati, da je znaten del tega ozemlja pripadal knezu (oziroma kralju).²²³ Bolj pomanjkljivi in kritično premalo preverjeni viri pričajo tudi o kraljevski posesti v zaledju Zadra ter o darovnicah kraljevske posesti (ali dohodkov) osebam z dvora in cerkvenim ustanovam.²²⁴ Za sedaj se more domnevati, da so obstajala v večji ali manjši meri zemljiška gospostva na onem ozemlju, ki ga všteva Konstantin Porfirogenet v kraljevske županije. Izven tega področja, na ozemlju pod bansko upravo (Lika, Gacka, Krbava) in na otokih bizantinske teme Dalmacije pa se ni razvil ta tip zemljiškega gospostva. Vzporedno s tem načinom nastajanja fevdalne veleposesti pa razkrajaj majhno vaško posest tudi vpliv denarnega gospodarstva, osredotočenega v dalmatinskih mestih, kar omogoča dalmatinskim meščanom (n. pr. Petru Cernemu) zbiranje majhnih kosov zemljišča v veliko posest. Na podoben način — torej s kupovanjem in z darovanjem majhnih delov zemljišča — se je povečevala tudi zemljiška posest samostanov.²²⁵ Prav ta proces pa opozarja tudi na to, da je znaten del zemljiške posesti v tem času izven dosega kraljevskih rok in da pripada »villanom«; analize iz zadnjega časa pa so pokazale, da o tej posesti vsekakor ni mogoče govoriti kot o veliki fevdalni zemljiški posesti, kakor so včasih razlagali te podatke.²²⁶ Po dosedanjih preiskavah pa še vedno ni rešeno temeljno vprašanje, se pravi kakšen je relativen obseg velike fevdalne posesti v razmerju do svobodne kmečke posesti, organizirane v »plemenih«. Zdi se, da je v primeri s slovenskimi pokrajinami obseg zemljiških gospostev na Hrvatskem sorazmeroma majhen tako po količini zemljišča kakor tudi po številu servov ali njihovih družin. Kot organizacijska oblika se omenjajo tudi tu dvori (curtes) s servi.²²⁷ Vendar je pokazala analiza virov, da servi žive večinoma na posebnih kmečkih posestvih kot podložniki, ne pa kot antični sužnji na dvoru. Le v enem primeru priča oplenjeno premoženje takšnega dvora o dejanskem pridvornem poljedelskem gospodarstvu.

Struktura podložniških dajatev v Slavoniji (pomen marturine, prvotno kraljevskega davka, med dajatvami zemljiškemu gospodu!) od 12. stoletja dalje do reform v 14. in 15. stoletju dopušča domnevo, da se je

²²¹ Fr. Kos, Gradivo I, št. 225 in II, št. 191; I, 336 (B. Grafenauer, Ustoličevanje, str. 492—494).

²²² Zbrani pri Fr. Rački, Documenta; tudi najboljša obravnava je doslej še vedno Fr. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka, Rad JAZU 70 in dalje, posebej 1894.

²²³ M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1953, str. 23—26.

²²⁴ Gl. razčlemba glede teritorialne pripadnosti listin v Fr. Rački, Documenta, pri O. Mandić, HZ V, 1952, str. 229.

²²⁵ Fr. Rački, Documenta, št. 133, in V. Novak, Zadarski kartular.

²²⁶ N. Klaić, HZ IX, 1956, str. 209—220, in HZ XI—XII, 1958—1959, strani 145—152.

²²⁷ Fr. Rački, Documenta, gl. register; op. 191.

fevdalizem širše razmahnil v Slavoniji šele pod neposredno ogrsko oblastjo in sicer s spreminjanjem prejšnjih kraljevskih dohodkov v dohodke zemljiških gospodov. Te dohodke je namreč kralj ob podeljevanju zemljiške posesti delno ali v celoti podeljeval novemu zemljiškemu gospodu. Vsekakor je prvotni kraljevski davek, marturina ali kunovina, pozneje poglaviti sestavni del fevdalne rente. To poznejše stanje narekuje sklep, da je bila ta pokrajina razdeljena do konca 11. stoletja — podobno kakor zgorajje Posavje do okrog leta 1000 — še vedno predvsem v svobodne vaške občine in da je postala v celoti, potem ko je prišla pod oblast ogrskih kraljev iz Arpadovega rodu, kraljevska posest (terra regalis). Prav s tem razvojem je mogoče razložiti tudi kraljevske darovnice v tej pokrajini od devetdesetih let 11. stoletja naprej.²²⁸

Za Makedonijo so ohranjeni podatki o notranji diferenciaciji slovanskega prebivalstva glede premoženja in vojaške opreme že kmalu po naselitvi v novi domovini.²²⁹ V virih o bogumilskem gibanju (v 10. stoletju) se podčrtujejo zlasti razlike med bogatimi in revnimi ter med gospodarji in hlapci.²³⁰ Vendar pa ti viri ne omogočajo vpogleda v značaj teh razlik. Vse do leta 1018 so znani le dvorci, s katerimi je bil nagrajen za svoje delo Kliment, ter sorazmerno majhna posestva škofij, ki so imela od 12 do 40 parikov.²³¹ O posvetni fevdalni posesti ter o zemljiški posesti samostanov pa je zaradi popolnega pomanjkanja virov mogoče za ta čas le ugibati.

Glede Srbije sicer v tem času sploh ni podatkov o obsegu velike fevdalne posesti. Vendar pa je pot do njenega nastajanja vendarle po ohranjenih virih zelo jasna. Tudi tu je nastajalo zemljiško gospostvo iz dveh elementov. Na eni strani ima vladar pravico do zemljiške posesti in do podeljevanja zemljišča vojaškemu poveljnikom in pokrajinskim upraviteljem, na drugi strani pa ima pravico do davka, ki ga plačuje svobodno prebivalstvo.²³² Poleg neposrednega nastajanja zemljiških gospostev s kraljevskimi darovnicami je pripeljala očitno tudi postopna fevdalizacija teh sprva javnopravnih dajatev, ki jo je mogoče slediti kot pomemben faktor v razvoju po podatkih Barskega rodoslova (Letopisa popa Dukljanina),²³³ do položaja, ki se kaže po listinah od konca 12. stoletja naprej. V njih se kaže že jasna fevdalna razredna delitev prebivalstva, oprta na fevdalno strukturo velike in majhne zemljiške posesti.²³⁴

²²⁸ Gl. op. 87; *Stj. Antoljak*, Pobiranje marturine, cerkvene desetine i vojščine u zadarskom distriktu, *Starine* 49, 1959, str. 227—234, daje nove podatke, a poskus, raztegniti to dolžnost preko 14. stoletja nazaj, ni uspel; O. Mandić, *HZ XI—XII*, 1958—1959, str. 177 sl., pa razvoj marturine (prvotno naj bi bila to fevdalna renta!) predstavlja bistveno zgrešeno.

²²⁹ Gl. op. 72.

²³⁰ Zlasti »Beseda Kozme Presbitera«, gl. ed. M. G. Popruženka, *Bulgarski Starini* 12, 1936, in *H. Ch. Puech*, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, 1945.

²³¹ Gl. op. 215.

²³² *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. V. Mošin, 1950, str. 62 in 55 sl.

²³³ N. Radojčić, *GSND XV*, 1935, str. 10—19.

²³⁴ Gl. op. 199 in 200.

3. Struktura vaškega (neprivillgiranega) prebivalstva. — V slovenskih pokrajinah pričajo viri iz frankovske dobe — torej še v obdobju, ko je nastajala fevdalna veleposest — še neposredno o »svobodnjakih« (liberi) in o servih. Vendar pa je ta prelom zelo hitro spremenil to podobo, zlasti zaradi spremenjenega značaja male kmečke posesti. V večini slovenskih pokrajin si podreja fevdalno veleposestvo vaško prebivalstvo predvsem kot »hlapce« (mancipia, servi). V družbenem pogledu med pridvornimi hlapci (servi cottidiani) in na kmetijah naseljenimi hlapci (servi casati) ni v bistvu nikakršne razlike. Prvi in drugi so glede svojih osebnih pravic zelo blizu položaja antičnih sužnjev. Vendar pa predstavlja za serva, ki mu je bila dodeljena posebna poljedelška gospodarska enota v samostojno obdelovanje in hasnovanje (takšni servi so sestavljali tri četrte prebivalstva tudi na pridvornih zemljiških gospostvih!), takšen položaj v resnici izhodišče za njegov dvig v srednjeveško podložništvo.²³⁵ V Slovenskem Primorju in v Istri pa se pojavljajo svobodnejše oblike podložništva že od začetka. Poleg »servov« omenjajo tu listine ob podeljevanju imunitetnih pravic tudi »colone«, »cartulate« (osvobojenec), »commendate« (ljudi, ki so se sami zatekli v varstvo zemljiškega gospoda) in »ekskusate«. Slovani, ki so se naseljevali okrog leta 800 v Istri, so bili dolžni le plačevanje določenih dajatev istrskemu »vojvodi« (dux — vendar izraz izvira iz bizantinske terminologije in pomeni le »upravnika dukata«, nima pa pomena »vojvode« v smislu frankovskega prava te dobe!) za uživanje zemljišča, ki ga obdelujejo; očitno so sicer osebno svobodni.²³⁶ Nasprotno pa so se v notranjosti slovenskega ozemlja uveljavljale svobodnejše oblike podložništva predvsem šele v zvezi s kolonizacijo.

V zadnjem času je utrpela resne udarce tudi teorija o svojskem družbenem dualizmu na Hrvatskem v zgodnjem srednjem veku. V tem pogledu ni toliko pomembno vprašanje »Sklabarhontov«, ki so bili neutemeljeno uporabljeni v dokazovanju tega posebnega hrvatskega razvoja, kolikor vprašanje »villanov« kot svobodnega sloja vaškega prebivalstva.²³⁷ Viri namreč poznajo za vaško prebivalstvo v okviru zemljiškega gospostva v resnici samo en izraz — »servi«. Ne le darovnice, po katerih je priznaval tudi Barada razvoj od suženjskega položaja v IX. do podložniškega položaja (in življenja na posebnem kmečkem posestvu) v 11. stoletju, marveč zlasti živi primeri teh »servov« v kartularju samostana sv. Petra v Selu kažejo, da gre pri servih v bistvu za isti razvoj kakor v slovenskih pokrajinah. Po teoriji o družbenem dualizmu (t. j. po trditvi, da so sestavljali družbo na Hrvatskem le slovanski podložniki z ene ter Hrvati — osvajalci in plemiči — z druge strani) naj na Hrvatskem ne bi bilo nikakršnega sloja svobodnega vaškega prebivalstva že od srede 7. stoletja naprej. Poglavitni spor se torej bje glede na značaj očitno svobodnega sloja »villanov«, ki jih viri omenjajo z družbeno neopredeljenim izrazom (»prebivalci vasi«, vaščani). Vsekakor se opravičeno uveljavlja dvom o pravilnosti dokazovanja, po katerem naj bi pripadali ti »villani« že sta-

²³⁵ Gl. zgoraj, str. 73.

²³⁶ Fr. Kos, Gradivo II, št. 23; za posamezne družbene kategorije gl. register!

²³⁷ Gl. op. 42 in 226.

novsko izoblikovanemu plemstvu. Vendar do rešitve vprašanja, kako se razkrajata ta sloj svobodnega vaškega prebivalstva v obdobju, ko se dvigajo velikaši, problema villanov ni mogoče imeti že za popolnoma rešenega.

V Makedoniji se omenjajo sredi 10. stoletja v tekstih o bogumilih očitno podložni kmetje, leta 1018 pa v listinah cesarja Basilija tudi pariki na cerkvenih posestvih (t. j. podložniki na posebnih posestvih, ki plačujejo določene davke in dajatve državi ali zemljiškemu gospodu).²³⁸ Dovolj živo sliko o težkem položaju parikov, izkoriščanih s strani fevdalnih posestnikov ter izmzgavanih po pobiralcih državnega davka, podajajo pisma ohridskega arhiepiskopa Theofilakta (okrog leta 1100), toda vzporedno s tem se pojavljajo v Makedoniji v 11. stoletju tudi še pravi sužnji, ki so jih prodajali v bizantinska mesta.²³⁹ Vendar pa se je treba zavedati, da se je v Makedoniji pod vplivom Bizanca razvoj v smislu dozorevanja fevdalnega podložnega kmečkenga prebivalstva nekoliko zakasnil. Ne le zaradi tega, ker je del makedonskega ozemlja zajela v 9. stoletju organizacija bizantinskih tēm, marveč tudi zato, ker je obstajala v tem času tudi v Sklavonijah vsaj v neki obliki bizantinska uprava. To dejstvo dokazuje primer Metoda, enega izmed obeh solunskih apostolov med Slovani, ki je bil pred odhodom v samostan nekaj časa knez v eni izmed makedonskih Sklavonij.²⁴⁰ To pa pomeni, da je pred prehodom pod bolgarsko oblast sredi 9. stoletja vplivala bizantinska politika s svojim varovanjem kmetov kot nosilcev državnih davkov v neki meri — čeprav omejeni — tudi na makedonski razvoj.

Skoraj z nikakršnimi podatki ne razpolagamo glede na družbeno strukturo vaškega prebivalstva v Slavoniji, Bosni in Srbiji v tem obdobju. Edina delna izjema je Srbija, za katero je v 9. stoletju izpričan obstoj suženjstva, čeprav ne poljedelskega značaja, marveč za službo na dvoru. Družbena razdelitev, ki jo kaže listina za samostan Žičo v začetku 13. stoletja (1220: vlastela, vojnici, ubogi ljudi, zadnji se dele še na zemelne ljudi in na vlaho), opozarja hkrati s podatki o »vojakih« (populi) v Barskem rodoslovu morda na podobno razdelitev vaškega prebivalstva, kakršno smo srečali na Hrvaškem.²⁴¹ Poleg odvisnih sužnjev in parikov (»zemelni ljudje«) in pastirjev bi namreč mogli sklepati po teh podatkih na obstoj sloja svobodnega vaškega prebivalstva, ki je bil dolžan vojaško službo (vojnici) in ki se je ob nadaljnjem napredovanju fevdalnega reda razkrojil — delno je prešel v nižje plemstvo, delno med podložnike; noben poznejši vir ga ne omenja več.

4. Struktura privilegirane sloja (plemstva). — Pravo plemstvo, to je tisto, čigar družbeni položaj se opira na posest zemljiškega gospodarstva, je dobilo v slovenskih pokrajinah po prelomu v frankovski dobi v glavnem tuj značaj in spričo tega za ta kratek primerjalni pregled ni več posebno pomembno. Zanimivo in pomembno je le eno vprašanje, kakšen je razvoj višjega družbenega sloja v prejšnjem razdobju, kosezov (starokarantanskega plemstva ali oboroženega spremstva karantanskega

²³⁸ Gl. op. 215.

²³⁹ Gl. op. 202.

²⁴⁰ Žitje Metodija, c. II (k temu: *Fr. Dvornik*, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, 1933, str. 15—18).

kneza), v novi družbi.²⁴² Najvišji del tega sloja (primores, proceres ipd.) je bil po udeležbi v uporu pod vodstvom Ljudevita Posavskega hkrati s karantanskim knezom vsaj v znatni meri odstranjen. Nekaterim kosezom pa je vendarle uspelo, da so se vključili v razvoj pravega plemstva, vendar le kot posamezniki, ki niso dali temu plemstvu kakega posebnega značaja.²⁴³ Vendar so tudi kosezi kot družbeni sloj — čeprav so to po svojem gospodarskem položaju navadni kmetje — ohranili še nekaj stoletij privilegirani družbeni položaj. Niso ohranili le pravice do formalne volitve in vmeščenja koroškega vojvode, marveč so uživali še tudi po pojavu nižjega plemstva do srede 12. stoletja za svoj gospodarski položaj izredno visok družbeni položaj: v listinah nastopajo v vstah prič neposredno za člani višjega sloja ministerialov, pa pred nižjimi ministeriali in vitezi. Od srede 12. stoletja naprej pa se je začelo njihovo postopno propadanje, ki jih je pripeljalo do 16. stoletja med navadne podložnike.

Vprašanje kosezov nas opozarja, da tudi na Hrvatskem kmečki gospodarski položaj »villanov« ter pripadnikov svobodnih »plemen« še ne odgovarja v celoti tudi na vprašanje glede njihovega družbenega položaja. Toda glede razvoja hrvatske družbe v zgodnjem srednjem veku se vodi razprava tudi o mnogo pomembnejših vprašanjih.²⁴⁴ Dejstvo, da se iz »plemen« dvigajo razne družine, postavlja vprašanje, na kakšen način se začena to dviganje. Vsekakor je staro in utemeljeno delno že na neenakomerni razdelitvi zemljiške posesti med člani »plemena« od razdobja naseljevanja naprej, delno pa prav tako tudi povezano s posebnim razmerjem do kneza (oziroma kralja). Na oba načina se je postopno oblikoval družbeni sloj, ki sicer od ostalega svobodnega prebivalstva še ni bil jasno oddvojen z ostro družbeno ločnico, vendar pa se je po načinu svojega življenja že toliko razlikoval od življenja svobodnega vaškega prebivalstva, da so imenovali tuji opisovalci naših razmer, navajeni točne stanovske fevdalne terminologije, njegove člane »plemiče« (n. pr. l. 1000 omemba 40 »nobiles« pri Kačićih).²⁴⁵ Kljub temu pa je do danes ostalo odprto vprašanje stanovske (formalno pravne) dozorelosti tega plemstva in to-

²⁴¹ N. Radojčić, GSND XV, 1935, str. 18—22; D. Janković, Istorija država i prava naroda Jugoslavije I, 1957⁴ (enako v prejšnjih izdajah), sicer osporava to razlago »populus«, vendar njegovo stališče ni v skladu s terminologijo latinskega jezika v tem času.

²⁴² Zadnji pregled gl. B. Grafenauer, HZ XI-XII, 1958-1959, str. 207—231; v pregledu nista še zaieti razpravi E. Klebel, Der Einbau Karantaniens..., ter Michael Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, oboje v Carinthia I, 160, 1960, str. 663—726.

²⁴³ Zasluga za ugotovitev teh primerov gre posebej Lj. Haptmannu, gl. njegovo zadnje delo o tem: Staroslovenska družba, 1954, str. 75—126; poleg tega gl. za njim Herwig Ebner, Von den Edlingern in Innerösterreich, 1956, str. 23—30, ter obe zgoraj navedeni razpravi iz Carintie (op. 242).

²⁴⁴ Gl. poleg op. 1 še prvo sintetično zaokrožitev te problematike: Nada Klaić, Tzv. »Pacta conventa« ili tobožnji ugovor izmedju plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine, Historijski pregled VI, 1960 str. 107—120. Mandičev poskus vrnitve vprašanja na stare kolesnice, HZ XI—XII, 1958—1959, str. 165—206, je povsem neuspeh že zaradi načina argumentacije, ki nasprotuje najpreprostejšim zahtevam o načinu zgodovinskega dokazovanja (gl. op. 17 in 84).

²⁴⁵ Fr. Rački, Documenta, št. 209, str. 426.

vrstnega razlikovanja tega sloja od »plemen«, iz katerih dela se je pozneje izoblikovalo nižje plemstvo. Domači viri so namreč do konca 11. stoletja glede uporabe izraza »nobiles« in glede podatkov o njih zelo skopi; tisti dokumenti, ki so jih doslej večkrat navajali v prid tezi, da je že v tem času obstajalo na Hrvatskem tako višje, kakor tudi nižje plemstvo, pa so brez izjeme poznejši falzifikati.²⁴⁶ Zdi se, da je vendarle mogoče tudi za Hrvatsko — podobno kakor velja za srbski razvoj — resno trditi, da je predstavljal poglavitno podlago za odprto prištevanje k »plemstvu« (nobiles) do konca 11. stoletja prav poseben odnos do vladarja.

Pri Srbih je to nedvomno dejstvo. Čeprav postopno napreduje notranja premoženjska in družbena diferenciacija že od časa bojev proti Bizancu ob Donavi in od naseljevanja naprej, čeprav se sorazmerno zgodaj zelo dviga tudi položaj županov — še v času, ko so bili to po besedah Konstantina Porfirogeneta voljeni »župani-starci« —, je imel vendar vladar tako po poročilih Konstantina Porfirogeneta kakor tudi po legendarno prepletelih opisih Barskega rodoslova velik vpliv na kvalitativni dvig posameznikov v vrste plemstva. Že v 9. stoletju je bil na ta način povzdignjen župan Krajina v Travuniji v dednega arhonta.²⁴⁷ Številne primere takšnega dviganja v položaj upravitelja posameznih pokrajin navaja Barski rodoslov. Prav s takšnim dvigom je zvezana v 11. stoletju tudi prva omemba formalne vazalne prisege zvestobe v Zeti.²⁴⁸ Hkrati pa se začenja že v 10. stoletju tudi nasproten proces — spreminjanje javnopравnih dajatev v fevdalne ter teritorializacija in osamosvajanje visokega plemstva (položaj po padcu Časlava). Vendar pa se je ta razvoj zaključil šele nekaj stoletij pozneje, skoraj istočasno z izoblikovanjem nižjega plemstva, vlasteličičev, iz »vojnikov«, torej iz dela nekdanjega svobodnega prebivalstva.

5. Zaključek. — Ta vzporedni prerez, časovno omejen in skrčen v mnogočem zgolj na ugotovitev najbistvenejših dejstev in odprtih vprašanj, vendarle opozarja na tako velike razlike v primerjavi s prvotnim skupnim izhodiščem, da to jasno kaže, kako različne so bile podlage zgodnjersrednjeveških držav jugoslovanskih narodov. Še jasneje postane to, če upoštevamo vsaj še nekaj konkretnih dejstev v njihovem nastajanju. V ureditvi makedonskih Sklavinij se kažejo v dobi Prvuda vsekakor vsaj še nekateri elementi plemenske zveze, hkrati pa je treba poudariti velik pomen Soluna za dozorevanje okoliškega slovanskega prebivalstva v vsem zgodnjersrednjeveškem razvoju Makedonije. Pri Hrvatih je potrebno omeniti vsaj dve dejstvi: pojav »oboroženega spremstva« (praetoriani, auxilium domesticum) za Bornove vlade ter pomen davka bizantinskih dalmatinskih mest za kakovostni dvig hrvatskega vladarja po letu 878/879.²⁴⁹ Za moč srbskega

²⁴⁶ Za »nobiles«, V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, palimpsest na foliju 3 v prilogi, in komentar str. 128—129; za »uastelin« Nada Klaić, Rapski falsifikati, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 1955, str. 46—51.

²⁴⁷ Vizantinski izvori II (B. Ferjančić), str. 62.

²⁴⁸ Ljetopis popa Dukljanina, izd. V. Mošin, 1950, str. 96.

²⁴⁹ Vizantinski izvori II, str. 36; Fr. Rački, Documenta, str. 322.

vladarja morda vendar niso »naseljena mesta«, ki jih omenja ob opisovanju srbskih pokrajin Konstantin Porfirogenet, tako brez pomena, že sam položaj težišča makedonskega cesarstva ob via Egnatia pa opozarja na podobna vprašnja tudi za Samuelovo dobo.

IV. Die Gesellschaftstruktur der Südslawen im Frühmittelalter²⁵⁰

Die Ergebnisse und Annahmen der Forschung über die frühmittelalterliche Gesellschaftstruktur der südslawischen Völker waren im Rahmen der slawischen Geschichtsschreibung in zweierlei Hinsicht von allgemeiner Bedeutung. Einerseits glaubte man bei den Südslawen einige Musterbeispiele für die Entstehung eines fremden »Erobereradels« und für die mit ihm verbundene Staatsgründungen zu finden, andererseits werden die südslawische Großfamilie (zadruga), Sippenverband (rod), Stamm (pleme) usw. auch in ihrer späteren Form als wenig veränderte Überreste aus der slawischen Urzeit betrachtet. In letzten Jahren ist die südslawische Geschichtswissenschaft in diesen Fragen zu wesentlich neuen Resultaten gelangt, über die ich hier berichten möchte:

1. Abgesehen von dem bulgarischen Staat besteht keine unmittelbare Nachricht über die Entstehung eines südslawischen Staates durch Überschichtung der slawischen Stämme seitens einer fremden Ansiedlungswelle. Konstantin Porphyrogenetos berichtet nur über *Ansiedlung der slawischen Serben und Kroaten* und über ihren Kampf gegen die *Awaren*. Diese Siedlungswelle erfolgte nur 10 bis 20 Jahre nach der umfangreichsten slawischen Siedlungswelle über die Donau und bedeutet nur den Schlußvorgang der Siedlungsepoche, in welcher nachweisbar seit der Mitte des VI. Jahrhunderts schon mehrere ähnliche Wellen denselben Raum überflutet haben. Bei den Serben und Kroaten Konstantins geht es — nach der Zeugenschaft der sprachlichen Entwicklung, wo nur in dem slowenischen Raum Einflüsse der westslawischen Sprachen festzustellen sind — um verhältnismäßig kleine Einheiten, welche jedenfalls nur in Zusammenarbeit mit den früher angesiedelten Slawen — und nicht allein — die awarische Oberherrschaft zurückdrängen konnten. Übrigens ist der Zusammenbruch des awarisch-slawischen Stammesverbandes nicht so sehr mit dieser Siedlungswelle, als mit dem Zusammenbruch der Awaren vor Konstantinopel verbunden. In diesem Überblick lasse ich unbeachtet beiseite alle Thesen, welche von verschiedenen Autoren nur mit der Ethymologie der Völkernamen begründet werden; diese Fragen sind nämlich in entscheidenden Fällen selbst noch weit von ihrer Lösung (vgl. für den Namen der Kroaten die ausgezeichnete Übersicht verschiedener Erklärungen vom R. Nachtigall, für den Namen »kasentz« aber meine eigene Übersicht).²⁵¹ In dem hinterkarpathischen Raum konnten übrigens diese Namen während der langen Jahrhunderte auf sehr verschiedene Weise zu den Slawen kommen.

²⁵⁰ Der unveränderte Wortlaut der Communication in der (3.) mittelalterlichen Sektion des XI. Internat. Kong. der historischen Wissenschaften in Stockholm am 22. VIII. 1960; er ist hier zugleich als Zusammenfassung der ganzen Abhandlung veröffentlicht — die Quellen- und Literaturangaben werden deshalb hier nicht wiederholt. Der Communication sind noch die Antwort des Referenten am Ende der Diskussion und seine (wegen der Abwesenheit des Prof. Labudas) schriftlich übergebene Antwort an die Communication über »die Einwanderung der Slawen auf den Balkan im 6.—7. Jahrhundert«, weil diese Antwort mit dem Thema der eigenen Communication d. Verf. nicht ohne innerlichen Zusammenhang ist.

²⁵¹ Vgl. für die »Kroaten« R. Nachtigall, *Donesek k zgodovini vprašanja o imenu Hrvat, Etnolog (Ljubljana) X—XI, 1939, S. 383—413; für »kasentz« Bogo Grafenauer, Hrvati u Karantaciji, Historijski zbornik (Zagreb), XI—XII, 1958—1959, S. 221—225.*

Zu der erwähnten Begrenzung der Bedeutung der Konstantinischen Nachrichten über die Serben und Kroaten berechtigt uns zweifellos die Gesellschaftsentwicklung bei den Serben. Für ihren Adel konnte man nicht einmal versuchen, seinen angeblichen Eroberercharakter zu beweisen. Trotz der Spärlichkeit der Nachrichten sind bei ihnen sowohl die Art der Entstehung des Adels als auch des feudalen Grundbesitzes klar genug: Abgesehen von der verschiedenartigen Aufteilung des Besitzes während der Ansiedlung, welche schon zur Zeit, als die »zupánoj gérontes« noch gewählt wurden, den Suppanen eine ziemlich gehobene Gesellschaftsstellung zusicherte, hat doch der Fürst großen Einfluß auf die qualitative Erhebung seiner Vertrauten in den Kreis des entstehenden Adels gehabt. Schon im IX. Jahrhundert konnte durch ihn der »Zupan« Krajina in Trawunien zu dem erblichen Archont gehoben werden; die »Annalen des Priesters aus Dioclea« (Letopis popa Dukljanina) aber berichten über zahlreiche Beispiele dieser Art. In Verbindung damit wird im XI. Jahrhundert auch über den formellen Vasalleneid der Treue berichtet. Dabei aber zeigten sich auch zweierlei Grundlagen der Entstehung des Großgrundbesitzes: das Verfügungsrecht des Fürsten (Großzupan) über einen Teil des Grundbesitzes, welches er den Kriegsbefehlshabern und den Verwaltern verschiedener Gebiete zuteilte, und sein Recht an die Abgaben von der freien Bevölkerung. Seit dem X. Jahrhundert bekommen diese Abgaben allmählich einen grundherrschaftlichen Charakter, zuerst in den Verwaltungsgebieten der Mitglieder des hohen Adels (vlastela). Jedenfalls zeigen die ersten Urkunden über den konkreten Großgrundbesitz um d. J. 1200 schon endgültig ausgebildete Grundherrschaft mit den an die Scholle gebundenen Unterthanen (parici — Hilendar, 1198/99), die Urkunde für Žiža (1220) aber unterscheidet zwischen dem Hochadel (vlastela), einer Schicht der Freien, welche zum Kriegsdienst verbunden sind (vojnici) und welche in weiterer Entwicklung teilweise zum niederen Adel (vlasteličići) gehoben wurde, und den unterthänigen »armen Leuten« (ubogi ljudi), welche sich weiter in Ackerbauer (zemni ljudi) und Hirten (vlasti) teilen.

Der Versuch, den Eroberercharakter des Adels zu beweisen, ist deshalb an den kroatischen Raum begrenzt, aus ihm aber durch Vermittlung der »kosezen« (Edlinger) nach Karantanien übertragen worden. Auch für die Kroaten ist heute die einzige Stütze in den Quellen, welche ihr Bewusstsein über einen »unslawischen« Ursprung bezeugen sollte, zweifellos beseitigt: der Konstantinische Ausdruck »tuós Hrobátous kai toús loipoús Sklabárhontas« bedeutet — wie es sich bei der Untersuchung über die Entstehung und die Unterlagen dieser Stelle zeigte — nicht »die Kroaten und andere Herren der Slawen«, sondern »die kroatischen und andere slawischen Fürsten«. Damit entfällt natürlich der Ausdruck »Sklabárhontes« als ein Beweis für den seltsamen angeblichen gesellschaftlichen Dualismus der Südslawen. Noch bedeutender sind aber in dieser Frage die Arbeiten der kroatischen Forscher Miho Barada und namentlich Nada Klaić, aber auch die kritischen Quellenausgaben vom Viktor Novak, welche das Erforschen dieser Fragen auf einer neuen Grundlage ermöglichen.²⁵² Nach diesen Forschungen war der Umfang des fürstlichen bzw. königlichen Grundbesitzes wenigstens in der Suppanie Klis doch wesentlich größer, als früher zugelassen wurde. Die gleiche Lage zeigten die Vergabungen des Besitzes im Hinterlande Zadars. Nach den Chartularen aber bestand bis ins XII. Jahrhundert auch ziemlich verbreiteter Kleinbesitz in den Händen der villani, welcher in kleinen Stücken teilweise verkauft oder den Klöstern vergeben wurde. So führten zwei Wege zur Entstehung des feudalen Besitzes: seine sehr rücksichtslose Erweiterung auf die Rechnung der freien Dorfeinwohnerschaft und die königlichen Verleihungen. In der Entwicklung der ständischen Unterschiede ist schon lange das Bestehen einer besonderen bewaffneten Macht des Fürsten (praetoriani, auxilium domesticum — 819) bekannt — eine Art der »Gefolgschaft« — ebenso aber die inneren Unterschiede zwischen den Mitgliedern der Sippengemeinschaften (in der Pagania sind im J. 1000 40 nobiles erwähnt).²⁵³ Diese Nachricht stammt zwar nicht aus Kroatien

²⁵² Vgl. die Anm. 1), 9), 23), 65), 135), 144).

selbst, aber man kann doch auch für Kroaten dieselbe Entwicklungsrichtung annehmen. Das Bestehen einer adeligen Gesellschaftsschicht ist also im XI. Jahrhundert gar nicht zu bezweifeln, sie war aber noch weit von jener Ständekonsolidierung, welche die Eroberertheorie voraussetzt. In den Urkunden wird der Titel *nobiles* nicht viel gebraucht; die Urkunden, welche für die Annahme sprechen, daß im XI. Jahrhundert schon der ausgebildete hohe und niedrigere Adel bestehen, sind ohne Ausnahme spätere Fälschungen. Es scheint, daß auch bei den Kroaten, ebenso wie bei Serben, vor allem ein besonderes Verhältnis zum König die Grundlage für die Anwendung des Terminus *nobiles* bildete. Der Eroberercharakter des Adels wäre also nur mit dem Beweise des Edeltums der *villani* unterzubauen. Gerade hier aber zeigten sich unüberwindliche Hindernisse:²⁵⁴ a) *villani* werden in keiner echten Urkunde des XI. Jahrhunderts den *nobiles* zugezählt; b) der Beweis, daß ihr Besitz (*plemenština*) von vornherein als Adelbesitz zu gelten hat, ist erst den Urkunden des XIV. Jahrhunderts, welche den damals ständisch konsolidierten niederen Adel betreffen, entnommen; c) die Sippengemeinschaften der *villani* sind nachweisbar sehr nahe den serbischen *vojnici*: teilweise verloren sie — zusammen mit ihrem Besitz — auch ihre Freiheit, teilweise aber gelingt ihnen in einem langwierigen Kampf gegen die Magnaten, welcher bis ins XIV. Jahrhundert dauerte, die Rettung in der Form des niederen Adels zu erkämpfen (in Verbindung mit der Wiederherstellung der königlichen Macht zur Zeit des Königs Ludwigs Anjou); d) die Formation der »XII generationum nobilium Croatorum« ist eine territorial nur auf das Hinterland Zadars, welches zuweilen auch »Kroaten« (*v Hrvatih*) genannt wird, begrenzte Organisationsform des niederen Adels aus dem XIV. Jahrhundert; sie wurde nur durch eine Fälschung in das Jahr 1102 übertragen; e) die Anerkennung des ungarischen Königs erfolgte also 1102 wahrscheinlich von der Seite derjenigen Magnaten, welche seit der Mitte des XII. Jahrhunderts als wirkliche Machthaber in Kroatien greifbar werden; f) diese Lage, sowie die vom Prof. Hauptmann mit Nachdruck hervorgehobene Tatsache, daß zur Arpadenzeit in Kroatien keine königlichen Donationen erfolgten, zeigt zugleich die dritte Art des Großgrundbesitzentstehung in Kroatien, nämlich die Feudalisierung der Suppanenrechte in den letzten, verwirrungsvollen Jahrzehnten des selbständigen kroatischen Staates, welche aber nicht nur die Ohnmacht des kroatischen, sondern auch die des ungarischen Königs in Kroatien zur Folge hatte; g) endlich wurde durch die Arbeiten von Prof. Ivan Božić und Nada Klaić auch der Begriff des Stammes bzw. der Sippengemeinschaft geklärt:²⁵⁵ *genus*, *generatio*, *parentella*, *natio*, *tribus* usw. sind die Namen für eine ständische Organisationsform, welche die gesellschaftlichen Vorrechte und durch das Vorkaufsrecht den Grundbesitz einer größeren Gruppe der wirklichen oder angeblichen Verwandten (*»vrvna braća«* genannt) sichern sollte; sie ist im XI. Jahrhundert für alle persönlich freie Bewohner, seit der Ausbildung des niederen Adels im XIV. Jahrhundert aber besonders für diesen bezeichnend; mit dem Wesen der alten Stammesorganisation der Urzeit hat diese Form ebenso wenig zu tun, als die »*lignage*« und »*les liens du sang*« im europäischen Feudalismus überhaupt, deren Bedeutung vom Marc Bloch so berechtigt hervorgehoben wurde.²⁵⁶

Die Entwicklung in *Karantarien* ist wirklich ein Sonderfall, weil die Gesellschaftsformen der slawischen Zeit in mancher Hinsicht nur durch ihre Überreste, welche in die fränkische Ordnung einbeschlossen und mit der Zeit verwandelt wurden, zu erkennen sind; die Zeit dieses Umbruchs um J. 820 ist durch den Bericht der »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« ausdrücklich

²⁵³ Fr. Rački, *Documenta*, 1877, Nr. 209, S. 426.

²⁵⁴ Vgl. die Anm. 1) u. 244).

²⁵⁵ Nada Klaić, *Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«*, *Historijski zbornik XI—XII*, 1958—1959, S. 144—148; Ivan Božić, »*Vrvb*« u Poljičkom statutu, *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd) IV—1*, 1957, S. 105—111.

²⁵⁶ Marc Bloch, *La Société féodale*, I, *La formation des liens de dépendance*, in *L'évolution de l'Humanité*, XXXIV, Paris 1937.

verbürgt und sie wird zu Unrecht von einem Teil der Forschung in die Mitte bzw. in die zweite Hälfte des VIII. Jahrhunderts zurückverlegt. Schon der territoriale Name Karantanien, welcher sich aus der Umgebung des Sitzes des karantanischen Fürsten im VII. Jahrhundert auf das ganze Land und seine Bewohner verbreitete, zeigt, daß die wachsende Macht des Fürsten, nicht aber die Überschichtung durch einen Erobereradel die Entstehungsform des Staates der Karantanerlawen war; die wirtschaftliche Grundlage dieser Macht besteht in der Bildung des Großgrundbesitzes, die gesellschaftliche aber in der Formierung des karantanischen Adels der »kosezi« (Edlinger). Die Art des Überganges der Edlinger in die fränkische Ordnung — teilweise wurden sie in den fränkischen Adel übernommen, zum größeren Teil aber bildeten sie eine bäuerliche Adelsschicht, welche später ihre Vorrechte allmählich verlor — zeigt, daß auch sie gesellschaftlich nicht einheitlich waren. Die Edlinger sind nicht mit den Kroaten zu identifizieren: schon die Toponimik unterscheidet sie und nur der zehnte Teil der Edlingerorte befindet sich in den kroatischen Siedlungen oder in ihrer Nähe. Die Ansiedlung der Kroaten nach Karantanien kam dazu nicht aus Dalmatien, sondern aus dem Hinterkarpatenland, höchst wahrscheinlich in der ersten Welle der slawischen Ansiedler nach den Ostalpen, welche nachweisbar aus dem Nordosten kam. Der Versuch, die Entstehung der Edlingerschicht in den Kreis der fränkischen Ordnung zu verlegen, kann weder ihren Namen, noch ihre sonderbaren Vorrechte bei der Einsetzung des Kärntner Herzogs zu erklären, welche in einer feudalen Gesellschaft mit dem ausgebildeten Adel nicht mehr entstehen konnten. Den angeblichen gesellschaftlichen Dualismus aber weisen zurück auch sowohl die ausdrücklichen Erwähnungen der freien Slawen (*liberi*) in den Verleihungen der fränkischen Könige, als auch die Herzogseinsetzungszeremonie, in welcher neben den Edlingern auch andere Bauern — ursprünglich zweifellos freie — ihre Stelle hatten. Die Veränderungen in dem Rahmen der fränkischen Gesellschaftsordnung können wir hier beiseite lassen.

2. Aber auch die Annahmen über die Bedeutung der Großfamilie (*zadruga*) wurden — ebenso wie wir es für die Sippenverbände schon gesehen haben — für die Entstehungszeit der südslawischen Staaten stark erschüttert. Die Struktur des Kleingrundbesitzes zeigt zwar — seit wir ihn in den Quellen verfolgen können — wirklich einige Besonderheiten. Die Einführung der Hufenverfassung ist in den slowenischen Ländern mit dem Wachsen des feudalen Großgrundbesitzes nach dem fränkischen Muster seit dem IX. bis ins XI. Jahrhundert verbunden. Fremde Terminologie wird nicht nur von lateinischen Quellen (*mansio*, *mansus*, *hoba*, *colonia*) gebraucht, sondern auch von dem Volksmund übernommen (*huba*, *grunt*, *kmetija*). Es bestehen nur zwei Nachrichten aus dem IX. Jahrhundert, welche vielleicht das sporadische Bestehen von Großfamilien bezeugen. Mehrere Nachrichten aber bestehen darüber, daß vor der Einführung der Hufen, d. h. des Bauernbesitzes, dessen Größe nach den Bedürfnissen und Wirtschaftsmöglichkeiten der Kleinfamilie bestimmt war, die Einheiten des Besitzes nicht nach dem Besitzumfang, sondern nach den »Häusern« oder Bauern bestimmt wurden.

In keinem anderen südslawischen Lande ist — soweit dies aus den Quellen bekannt ist — bis um J. 1100 zur ähnlichen Stabilisierung der Größe des bäuerlichen Besitzes gekommen. Bei den Kroaten werden in den Quellen vor Allem einzelne Grundstücke genannt (z. B. *terra*, *ager*, *campus*, *pratium*, *hortus*, *vinea*, *olivetta*), aus denen aber der Schluß auf die durchschnittliche Besitzesgröße nicht möglich ist. In diesen Nachrichten überwiegen weit solche über den Besitz der Kleinfamilien. In den Quellen des XI. Jahrhunderts bestehen nur acht Beispiele, in denen das Grundstück von mehreren Familienmitgliedern zugleich verkauft wird; nur solche Beispiele aber könnte man — auch sie nicht mit voller Sicherheit — als Beispiele für die Großfamilien anführen. Das Vorkaufsrecht, welches in der älteren Forschung zugunsten der Großfamilienform angeführt wurde, zeugt ja nur von der Verbindung mehrerer verschiedenen selbständigen Wirtschaftseinheiten. In Slawonien wurde die *sessio* erst später unter dem Einfluß vom Norden eingeführt; bis z. J. 1100 aber haben wir darüber keine einzige Nachricht. In Makedonien wurde die Besteuerung spä-

testens bis zum Ende des X. Jahrhunderts im Verhältnis mit der Besitzgröße (nach den »zeugáron«) geregelt; aber über die durchschnittliche Größe des Besitzes sagen die Quellen nichts; diese Art der Besteuerung kann man eben mit dem ungleich großen Bauernbesitz erklären. Für Serbien bestehen nicht einmal solche Angaben. Aber man kann doch aus den späteren Urkunden, welche den Besitz nicht nach den bauerlichen Besitzheiten, sondern nach den Untertanen (1198/99) bzw. nach den »Häusern« verleihen, beschließen, daß auch hier zur Stabilisierung der bauerlichen Besitzgröße nicht gekommen ist, was schon Novaković mit dem Charakter der Feldwirtschaft in diesem Raum zu erklären suchte. Es ist bezeichnend, daß außer bei den Slowenen und teilweise bei den Kroaten in den südslawischen Volkssprachen noch heute ein Ausdruck, welcher der Hufe entsprechen würde, fehlt. Den bauerlichen Besitz nennt man ohne Rücksicht auf seine Größe einfach eine »Bauernwirtschaft« (seljačko gazdinstvo, seljački posjed).

Gerade diese Lage, in welcher die Einheiten des Bauernbesitzes nach den »Häusern« angeführt wurden, war die Grundlage der Annahmen über das Überwiegen der Großfamilienform bei den Südslawen weit in das Mittelalter hinein, obzwar sie seit der Slaweneinwanderung weithin verschwunden ist. Sogar bei den Serben, wo sie tatsächlich eine Rolle spielte, gehörte ihr nur ein Bruchteil der bestehenden Bauerwirtschaften. Es ist aber klar, daß die Verlegung des Schwergewichtes des Bauernbesitzes in das »Haus«, ohne Stabilisierung der durchschnittlichen Besitzgröße, immer — wenn das günstiger war — den Weg zur Regeneration der Großfamilienform offen ließ, welcher bei der Stabilisierung des auf die Bedürfnisse der Kleinfamilie abgemessenen Besitzes geschlossen wurde. Zu dieser Regeneration ist später auch wirklich gekommen, sowohl der Großfamilie als auch der sekundären Stammesorganisation, wie der neuerlich herausgegebene zweite Band der Geschichte der Völker Jugoslawiens ausführlich darzulegen versucht.

Die früheren Gesellschaftsformen, welche in gemeinslawischer Zeit aus den byzantinischen Quellen, archäologischen Funden und aus der phylogischen Analyse der Terminologie erschlossen werden können, sind also bis zum Auftreten der südslawischen Staaten weit mehr zertrümmert worden, als das früher angenommen wurde. Den konkreten Weg dieser Zertrümmerung aber können wir bis jetzt durch keine Art der bekannten Geschichtsquellen belegen.

Antwort am Ende der Diskussion: Prof. *Angelov* sprach eigentlich nicht über den Inhalt meiner Kommunikation, sondern vervollständigte sie bezüglich der bulgarischen Entwicklung. Ich danke ihm dafür, aber ich kann doch seinen Ausführungen — ähnlich wie Herr Prof. Schmid — nicht vorbehaltlos zustimmen. Es ist ja klar, daß die gesellschaftliche Differenzierung bei den slawischen Stämmen an der unteren Donau älter ist als ihre Überschichtung durch die Bulgaren und daß auch diese innere Entwicklung als eine der Wurzeln des späteren bulgarischen Staates zu beachten ist. Aber — soweit uns die Geschichtsquellen die Einsicht in diese Entwicklung erlauben, ist sie noch viel zu wenig fortgeschritten, daß vor der Ankunft der Bulgaren von einer staatlichen Organisation zu sprechen möglich wäre. Ebenso wenig würde ich zu dieser Zeit bei diesen Slawen den Ausdruck »Adel« anwenden. Das Bestehen des Adels setzt schon eine soweit entwickelte ständische Gesellschaftsstruktur und gesellschaftliche Standesunterschiede voraus, daß das Bestehen der Stammesorganisation mit dem Bestehen des Adels (in gewöhnlicher Bedeutung dieses Wortes) nicht vereinbar ist. Herrn Prof. Schmid kann ich für seine Ausführungen nur meinen Dank ausdrücken. Anders aber steht es mit den Ausführungen d. Herrn Prof. *Matl* aus Graz. Es ist ja klar, daß die Verwandtschaftsterminologie in der Zadruga aus der alten slawischen Terminologie stammt, aber für das Überleben dieser Terminologie genügt schon, daß die Großfamilienform nur in sehr kleinem Ausmaße und territorial begrenzt durch das Mittelalter bis zur Zeit ihrer Regeneration erhalten blieb. Es ist nicht notwendig, deswegen das Überwiegen der patriarchalischen Organisationsformen durch die ganze Zeit des Mittelalters vorauszusetzen und ihre spätere Wiederausbreitung zu verneinen. Dagegen sprechen auch ausdrückliche Quellen nachrichten: Sogar im serbischen Gebiet, wo z. B. das Gesetzbuch des Zaren

Dušan das Bestehen der Zadruga bestätigt, zeigen die Urkunden aus dem XIV. Jahrhundert (für die Klöster Visoki Dečani, Sveti Arhandjeli und Banja), daß nur ein Bruchteil der »Häusern« im Großfamilienbesitz war (am größten war dieser Bruchteil bei den Visoki Dečani: 400 Großfamilien bei 2000 Häusern). Man kann die Großfamilien auch nicht mit den Stämmen verbinden; die Stammesgebiete in Crna Gora (Montenegro) kennen sie nicht, wohl aber regenerierte sie sich auf dem Gebiete unter der unmittelbaren osmanischen Verwaltung.

Die Bemerkungen zu der Kommunikation Prof. Labudas: Prof. Labuda erweitert die Nachricht Konstantins Porphyrogennetos' über die Ansiedlung der Kroaten und Serben (im 3. oder 4. Jahrzehnt des VII. Jahrhunderts) zur Annahme, daß der westliche Teil der Südslawen aus dem westslawischen Bereich angesiedelt wurde. Ich selbst versuchte in meinen Arbeiten die Glaubwürdigkeit der Kostantinischen Nachricht über die Ansiedlung der Kroaten in Dalmatien zu beweisen; bei den Serben steht die Sache jedenfalls weit weniger sicher. Diese Nachrichten unterscheiden sich aber wesentlich von der Annahme Prof. Labudas: Ich muß, leider, sagen, daß die Quellengrundlage der Annahme Prof. Labudas ganz eindeutig widerspricht.

Zuerst eine Berichtigung bezüglich der Namen »Kroaten« und »Dudleben«: Es gibt im Frühmittelalter einerseits Weißkroatien an der oberen Weichsel und das dalmatinische Kroatien zwischen Zrmanja und Cetina (d. i. etwa 1/5 des heutigen Kroatiens). Der Name Kroaten deckt also ursprünglich nur einen sehr kleinen Teil des slawischen Bodens auf dem Westbalkan und vermag nichts über die Ansiedlung der heutigen Kroaten in ihrer Gänze zu beweisen. Die Verbreitung dieses Namens über seine ursprüngliche Grenzen ist erst mit der Entwicklung seit dem XV. Jahrhundert verbunden. In dem ursprünglichen Bereich des dalmatinischen Kroatiens gibt es keine Spuren von Dudleben. Andererseits aber bestehen — mit den Dudlebenspuren vermischt — die versprengten Spuren der Kroaten in der Toponomastik in Sachsen, bei den Elbeslawen, in Böhmen und Karantanien, aber auch in Makedonien und Griechenland. Diese Spuren zeugen jedenfalls von einer besonderen Verbreitung der unter die Slawen zersprengten Teile des kroatischen Stammes und haben mit der Übersiedlung der Kroaten nach Dalmatien nichts zu tun. Ebenso steht es aber mit den anderen Teilen der Beweisführung Prof. Labudas.

a) Die archäologischen Beweise für die slawische Besiedlung Böhmens und Mährens lassen sich bisher nicht nach dem Süden über die Donau ausdehnen, denn weder in den Ostalpen noch auf der Balkanhalbinsel gibt es bisher keine unzweifelhaft slawischen archäologischen Funde aus der Zeit vor dem VIII. Jahrhundert und überhaupt keine mit den westslawischen Elementen.

b) Die Beweisführung zugunsten der südslawischen Ansiedlung vom Norden im VI. Jahrhundert kann also nur auf der Grundlage der österreichischen Toponomastik (an der Donau), der Nachricht Procopii von Caesareia über den Zug Ildegis nach Italien, der Nachrichten Pauli Diaconi über den Verfall der antiken Kirchenorganisation in den Ostalpen (i. d. J. 579 bestehen nicht mehr die Bistümer im Virunum und Poetovio, 587 in Celeia und Emona, 991 in Teurnia und Aguntum) und, endlich, der westslawischen Einflüsse in der slowenischen Sprache geführt werden. Diese Beweisführung, daß schon in der Mitte des VI. Jahrhunderts eine Welle aus dem Norden den nördlichen und östlichen Teil des alpenlawischen Gebietes erreichte, wurde schon längst in den Arbeiten Prof. Hauptmanns und von mir ausgeführt, aber sie muß auf den nordöstlichen Ostalpenraum begrenzt werden; sie sagt nichts über einen westslawischen Zufluß nach der Balkanhalbinsel.

c) Die Behauptung, daß die Awaren bei ihrem Vorstoß nach dem Illyricum, Istrien und nach Ostbayern überall die Slawen schon vorgefunden hätten, steht im unmittelbaren Widerspruch zu den Quellennachrichten. Die awarischen Angriffe nach Dalmatien beginnen i. d. J. 567, dieses Land wurde aber von den Slawen im Anfang des VII. Jahrhunderts angesiedelt, und zwar eben von den mit den Awaren verbundenen Slawen. Das Vordringen der Slawen im oberen Drautal wurde nach den Nachrichten Pauli Diaconi von dem

awarischen Kagan unmittelbar unterstützt. Auch bei dem Vordringen der Slawen nach Istrien und Italien um d. J. 600 wird von slawischen und awarischen Angriffen berichtet. Die wichtigste slawische Ansiedlungswelle in die Ostalpen und nach dem Westbalkan zwischen d. J. 582 (nach der awarischen Eroberung Sirmiums) und 615 ist nach den ganz klaren Quellennachrichten ein gemeinsamer Erfolg des awaroslavischen Stammesverbandes. Die Slawen, welche in dieser Ansiedlungswelle nach der Balkanhalbinsel vordrangen, konnten demnach keine Westslawen sein. Die Ausrede der drei gefangenen slawischen Spionen vor dem Kaiser Maurikios können ja keine ernstliche Grundlage für eine Theorie bilden, welche allen anderen Quellen entgegenläuft.

d) Die Nachrichten Konstantins in »De administrando imperio« betreffen nur einen slawischen Nachzug — meiner Meinung nach einen verhältnismäßig kleinen — in die seit ca. 600/615 von den Slawen schon eroberten Gebiete, nicht aber die Hauptsiedlungswelle der Slawen in diese Länder. Dieser Nachzug erfolgte um 10 bis 20 Jahre nach dem Ende der Hauptsiedlungswelle.

e) Die Tatsache, daß die westslawischen Einflüsse in der slowenischen Sprache bestehen, in der kroatischen und serbischen aber nicht, widerspricht sowohl der Behauptung, daß es zur Zeit der Ansiedlung keine Unterschiede zwischen den slawischen »Urdialekten« gäbe, als auch, daß gerade der serbische und kroatische Raum aus der westslawischen Basis besiedelt würde. Die Deklinationsformen in den Ostalpen beweisen ja nichts für den Westbalkan, ebenso sind aber in dieser Beweisführung auch die Spuren der aus Pannonien nach dem Norden von den Magyaren abgedrängten »Karantaner« in einem der slowakischen Dialekte zu gebrauchen.

f) Nach der Meinung der slawistischen Sprachforschung steht es fest, daß die Morphologie der südslawischen Sprachen (mit nur teilweiser Ausnahme der slowenischen) derjenigen der ostslawischen Sprachen wesentlich näher ist als derjenigen der westslawischen Sprachen. In der serbokroatischen Sprache gibt es keine westslawischen Einflüsse. Die slawische Phylologie — nicht nur Jagić! — erklärt das eben so, daß diejenige slawischen Stämme, aus welchen die südslawische Gruppe entstand, zur Zeit der Urdialektbildung im V./VI. Jahrhundert von den Westslawen getrennt und in der Nähe der Ostslawen lebte. Das wird auch ganz unzweideutig von den Geschichtsquellen bestätigt. Der Nachzug, über welchen Konstantin Porph. berichtet, war also so klein, daß er die Grundrichtung der Sprachentwicklung bei den Kroaten und Serben nicht im Mindesten beeinflussen konnte.

Nada Klaić

PROBLEM SLAVCA I NERETLJANSKE KRAJINE

I

Čini se, kao da se u novijoj hrvatskoj historiografiji počelo pitanje Slavca smatrati prestižem pojedinaca. Samo tako se može razumijeti, odakle odjednom takvo zanimanje za vladara, koji je *mogao* sjediti na hrvatskom prijestolju tek nekoliko mjeseci, a da pritom nije poznat ni jedan njegov, ne samo značajni, nego ni bezznačajni vladarski akt. Kako su se sa Slavcem uspostavljale i rušile različite koncepcije — osnovane zbog pomanjkanja izvornog materijala pretežno na kombinacijama — literatura o Slavcu postaje sve oštrija. Tako M. Barada, u svom posljednjem radu, ogorčen što protivnici, koje tobože skromno ubraja u »historiografsku elitu«, nisu prihvatili njegovo mišljenje, nestrpljivo uzvikuje: »Za Slavčevu kronologiju iznio sam dva dokaza. Njihovo gradivo nije izmišljeno ni oblikovano nekom mudrom učenošću ni nadmudrivanjem; sve je po sebi prosto i jednostavno, crpeno samim uvidom u sadržaj Kartulara...«¹ A L. Katić, koji je, kako je to rekao Barada, »oštri branilac ne samo Slavčeve kronologije, nego i romantičnosti«,² toliko je siguran u Karamanovo mišljenje, da svoje izlaganje završava riječima: »...kralj Slavac sada zauzimlje svoje staro mjesto u nizu hrvatskih kraljeva između Petra Krešimira i Zvonimira, te se Petar Krešimir oslobađa žiga normanskog ropstva«.³

Uostalom, historiografski pregled, kao i ponovni pretres izvornog materijala, pokazat će, da Baradino pitanje — »Ta zar ne mogu oba mišljenja biti kriva?«⁴ — nije bilo neumjesno, iako je on sam dakako bio u to najmanje uvjeren.

Dovoljno je poznata činjenica da je stvarni začetnik hipoteze o Slavcu kao hrvatskom vladaru I. Lucius.⁵ Ali je Lucius bio toliko opre-

¹ Iz kronologije hrvatske povijesti (= Iz kronologije), Rad JAZU 311. 1957, str. 217.

² N. dj., str. 204.

³ Jura sancti Petri de Gomai-Supetarski kartular, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 4., 195, str. 186.

⁴ N. dj., str. 215.

⁵ »Post Cresimirum *Slauizi Regis* memoria reperitur, nam in antiquo registro Capituli Spalatensis... (daje zatim tekst kartulara samostana sv. Petra) ...Ex quibus, Slavizum regem, inter Cresimirum et Zuonimir

zan da je svoje mišljenje iznio u obliku hipoteze,⁶ na što se pristaše njegove teorije, kako to Barada točno konstatira,⁷ nisu htjeli obazirati. Štoviše, Šišić je svoju prvu raspravu s tog područja počeo riječima: »Istorijskim je spomenicima utvrđeno, da je po smrti Petra I. Krijesimira (1073—1074) postao hrvatskim kraljem neki ugledni velikaš imenom Slavić... Zna se nadalje još i to, da kralj Slavić nije dugo vladao, jer ga je normanski knez (comes) Amiko od Giovenazza g. 1075 u ratu zarobio pak da mu od toga vremena nestaje i tragak.«⁸ Naslov rasprave pokazuje da se Šišić nije uopće kolebao u tome, da li da Slavca stavi među hrvatske vladare; postavio je sebi tek kao zadaću da riješi pitanje njegova porijekla. Pritom je pobio starije mišljenje prema kome se Slavac identificirao sa Slavcem iz jedne darovnice samostanu sv. Krševana.⁹ Priznavajući tako kartular sv. Petra u Selu kao jedini izvor za Slavca, on vadi iz njega ove zaključke: »1. da su zapovjednik hrvatske mornarice Rusin i kralj Slavić bili braća; 2. da je admiral Rusin umro prije nego li je brat mu postao kralj, ostavivši iza sebe udovicu nepoznata imena; 3. da su baštinske zemlje Rusinove i Slavčeve bile u Trsteniku u poljičkom primorju i 4. da se iz isprave same, nikako ne smije izvoditi, da je ikakva rodbinska veza postojala između kralja Slavića i njegova bana Petra, a najmanje da mu je bio rođen brat.«¹⁰ Kako je nadalje, »župa poljička bila u XII. vijeku nesumnjivo u vlasti hrvatskoga plemena Kačića«, pretpostavlja, da je — »ako se smije nagađati. pripadao kralj Slavić Kačićevom plemenu.«¹¹ U istoj je raspravi pobio starije mišljenje da je Slavac bio zet kralja Petra Krešimira IV.

Ali, upravo je Šišić bio taj, koji je rasvjetljavanjem unutrašnje i vanjske političke situacije u doba Amikova vojničkog pohoda želio opravdati tezu o Slavčevu vladanju u Hrvatskoj. Slika, koju o tome daje

ponendum constat«. A kako je, nastavlja Lucius, Krešimir vladao do 1073, a Zvonimir 1073, »hanc regis captiuitatem de Slauizo intelligendam argui potest, Slauizumque Zuonimiro, in Priuilegio Cresimiri supra relato Bano vocato, et ob id ad successionem Regni destinato, Regnum praeripuisse, sibique Petrum Banum destinasse. De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, G. Schwandtner, Scriptorum rerum hungaricarum... III, 1748, str. 137.

⁶ Zato je opravdan Baradin zaključak: »Po riječima 'argui potest' tu svoju tvrdnju nije ni Lucius smatrao za povijesnu činjenicu, nego samo za pretpostavku.« Iz kronologije, str. 202.

⁷ »Čudno, da se nitko na tu činjenicu kao pretpostavku nije nikad obazreo ni u nju ušao.« N. mj.

⁸ O podrijetlu i zaslužjenju hrvatskog kralja Slavića (1074—1075), VAD n. s. VII, 1903/4, str. 145.

⁹ Isprava braće Sovine, Desimira, Petra, Gromele i Slavića (F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, 1877, str. 91 = Rački, Documenta) poslužila je još Račkome da pokaže na koji su se način mogle »preinačiti« autentične isprave. Na osnovu nje je zaključio ovo: »Ovdje imademo izrično svjedočanstvo, da je i u Hrvatskoj bilo početkom XII. vieka ljudi, koji su se drznuli radi koristi svoje preinačiti stara pisma i to u bitnih sastavnih dielovih« (Stari priepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maticam, Rad JAZU 36, 1876, str. 153). Do istih je rezultata, dodavši i paleografsku analizu, došao i V. Novak, Dva splitska falsifikata XII. stoljeća, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924, str. 555.

¹⁰ N. dj., str. 149.

¹¹ N. dj., str. 151.

ovdje, kao i u svim kasnijim radovima, tako je jednostavna da na prvi pogled osvaja: na papinsku stolicu sjeda Grgur VII »duša svega reformatorskog pokreta«, pa se »hrvatski narod sada odluči za Slavića, za cijelo poznavajući ga kao odlučna borca za narodne crkvene svetinje«. ¹² I Grgur VII se obraća na danskog kralja Svena II Estridsena, taj mu šalje sina kao budućeg hrvatskog vladara, a Amiko uklanja po papinoj želji Slavca sa prijestolja. No kako danski kraljević umire, a Slavac je ipak zaslužjen, papa odustaje od stranca, pa je voljom njegovom, kao i samih Hrvata, okrunjen Zvonimir.

Ostaje pomalo neshvatljivo, kako je Šišić, koji bi se znao u prijeponim pitanjima vraćati na izvorni materijal kao jedino mjerilo, ovdje taj materijal mimoišao. Jedan od razloga leži svakako u tome, što se takva slika odlično uklapala u njegovu koncepciju hrvatske povijesti u drugoj polovini XI. stoljeća. Ta tko najzad ne će vjerovati, da je i zbog te borbe između »latinaša« i »glagoljaša« propala hrvatska država!

Šišić je gotovo do smrti ostao pri tom mišljenju. Bilo je naime osobito ponosan na to, da mu je uspjelo uklopiti zbivanja na Balkanu u tadašnju općevropsku politiku. ¹³ Nije mu se pritom uopće činilo potrebnim, da najprije posjedne Slavca čvrsto na hrvatsko prijestolje. Tek pred samu smrt, trideset godina nakon prvog rada, on pod dojmom Baradine rasprave, skida Slavca s hrvatskog prijestolja. ¹⁴ Ali je to priznanje bilo tako skromno, da su svi njegovi sljedbenici na njega jednostavno zaboravili!

Međutim, već je 1906 D. Gruber ¹⁵ upozorio na slabe strane Šišićeve koncepcije upravo što se tiče tumačenja politike Grgura VII. I on je doduše ostavio Slavca kao hrvatskog kralja te se u kombinacijama o njegovu porijeklu, funkcijama i častima nije mnogo udaljio od svojih predšasnika, ali je s uspjehom ukazao na usiljeno Šišićevo mišljenje poznatih riječi u pismu Grgura VII. ¹⁶ Svrha je naime njegova dokazivanja

¹² N. dj., str. 155.

¹³ On je o tom problemu održao predavanje na internacionalnom kongresu historičara u Londonu 1913 godine. Predavao je, kaže Šišić, pred »velikim brojem stručnjaka iz cijele Europe, a ti su se u diskusiji složili sa mnom potvrđujući mi jednoglasno, da im nije poznata hrvatska historija onoga vremena u detaljima«! — Povijest Hrvata u doba narodnih vladara. Zagreb 1925, str. 547, bilj. 31.

¹⁴ »Kraljem bi izabran, potporom narodne stranke, neko po imenu nepoznato nam lice (vladalo 1074—1075). Protiv njega podiže se latinaška stranka i pozove u zemlju južnoitalskog normanskog grofa Amika. On zarobi kralja i zauzme neke dalmatinske gradove.« Ovaj je tekst popratio slijedećom bilješkom: »Prof. Barada dokazao je nepobitno, da to nije mogao biti neretljanski velikaš Slavac. Na kralja Petra Kresimira IV pomišljati, čini mi se, nemoguće već zbog njegovih dobrih odnosa s papom, a osim toga jedna mu isprava daje samo titulu ‚rex Chroatiae‘, dakle je još i Dalmacije« — J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1956, str. 15.

¹⁵ Prosvjeta XIV, br. 9, str. 287—291; br. 10. str. 318—320 i br. 11: str. 355 do 358.

¹⁶ »Est etiam non longe a nobis provincia quaedam opulentissima iuxta mare, quam viles et ignavi tenent haeretici.« — F. Šišić. Priručnik izvora hrvatske historije I/1. Zagreb 1914, str. 257.

bila ta, da protivno Šišiću i mnogim drugim autorima, protumači riječi iz pisma kao odraz sukoba između Grgura VII i Roberta Guiscarda.¹⁷

Ali Šišić nije pokazivao mnogo volje da usvoji opravdane Gruberove primjedbe. Pokušao je jedino nešto preinačiti prijašnje mišljenje time, što je priznao, da je »normanski herceg Robert Guiskard bio dođuše izopćen, dakle proklet od pape, još u martu 1074., a s njime i njegove pristalice (fautores), ali ne još i cijela zemlja i svi njezini žitelji«. ¹⁸ Dakako, bio je to samo izlaz iz nužde! Zbog toga je Gruber u ponovnom pretresu problematike mogao to Šišićevo priznanje ne samo upotrebiti, nego i daljnjom analizom političkih prilika u Italiji u tom razdoblju njegovo mišljenje temeljito uzdrmati.¹⁹ Sam je Gruber, međutim, i u ovom prilogu zazirao od toga da se pozabavi analizom domaćeg izvornog materijala. On je radije išao utvrđenim stazama. Zbog toga se problem Slavca, usprkos Gruberovim rezultatima, nije mnogo pomakao naprijed, jer je za samu bit problema bilo doista svejedno, da li je papa nazvao heretikom Slavca ili Roberta Guiscarda i da li je danski kraljević trebao sjesti na hrvatsko ili normansko prijestolje. Ta on sam nije ni časom posumnjao u to, da je Slavac bio hrvatski kralj.

Odlučnu riječ u tom pitanju morala je dati ponovna analiza izvornog materijala, pa se tog posla prihvatio M. Barada. On je prvi posumnjao u Luciusove pretpostavke.²⁰ Rješavajući najprije pitanje teritorijalne rasprostranjenosti Paganije (Neretljanske oblasti) u Konstantina Porfirogeneta,²¹ a zatim i dinastičko pitanje u Hrvatskoj u XI. stoljeću, on je morao zaći u dublju analizu kartulara samostana sv. Petra u Selu, dakle jedinog izvora o Slavcu. Međutim, on je na temelju novonađene isprave Berigoja iz g. 1050 mogao postaviti pitanje o političkoj pripadnosti Neretljanske države u XI. stoljeću na sasvim drugu osnovu. Ona mu je dala nesumnjivo najčvršću podlogu za tvrdnju da je Slavac, koji se kao i Berigoj naziva rex, bio samostalni vladar.²² No Barada je nažalost propustio da svoju teoriju očisti od slabih strana, koje su se većom pomnjom mogle izbjeći. Kako je, naime, sam stavljao u ranijoj i istoj raspravi Neretljansku oblast između Cetine i Neretve,²³ sada mu se lako moglo prigovoriti, kako je moguće da taj samostalni neretljanski vladar sudi na hrvatskom teritoriju. Nije dakle bilo dovoljno da to vrlo važno pitanje dodirne samo u nekoliko rečenica, jer one samo tako nabačene nisu mogle biti suviše uvjerljive. »Po spomenutom kartularu vidi se da je teritorij Neretljana zahvaćao i neke predjele na desnoj obali ušća

¹⁷ Prosvjeta XIV, br. 12, str. 379/80.

¹⁸ Priručnik izvora I, str. 258.

¹⁹ Nevoja pitanja iz starije hrvatske povijesti. O danskom kandidatu na hrvatski prijestol. VjZA XX, 1918, str. 227.

²⁰ Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća (= Dinastičko pitanje). VAHD L, 1932, str. 199. — »Evo na kako čvrstom temelju stoje sve date i epopeja naše historijografije o Slavcu! Lucius našao da je bio nekakav Slavizo rex, a videći prazninu u dokumentima između g. 1073 i 1075, on ga prosto tu ugurao. A može li se ova kombinacija održati?«. N. dj., str. 180.

²¹ Topografija Porfirogenitove Paganije (= Topografija Paganije). Staro-hrvatska prosvjeta II, 1—2. 1928. str. 57—54.

²² N. dj., str. 183.

Cetine. Crkva sv. Petra bila je na teritoriju Neretljana. Ta njoj na zapad prema Splitu ima svoj posjed Rusin i brat mu kralj Slavac... a Slavac i residira u Omišu, na teritoriju Neretljana. Po svemu Rusin je Neretljanin, a tad i Slavac.²⁴ Ovo nizanje i bitnih i nebitnih činjenica išlo je na štetu najvažnijeg kriterija, naime, pitanja koja je bila na tom teritoriju između Cetine i Žrnovnice vrhovna politička vlast: da li hrvatski kralj ili neretljanski dux odnosno rex? Tvrdnju da je crkva sv. Petra bila na teritoriju Neretljana, nije se moglo učvrstiti drugom tvrdnjom — doduše točnom — da su još zapadnije, prema Splitu, imali Rusin i Slavac svoje posjede. Ta svatko se može lako uvjeriti da je na tom malom prostoru bilo toliko različitih vlasnika — od slobodnih seljaka Hrvata do trogirskog kneza²⁵ —, i da prema tome pitanje vlasništva nad zemljom ne može biti odlučno za utvrđivanje političke pripadnosti dotične zemlje. Zbog toga je baš Barada, koji je već u prvoj raspravi mogao vidjeti osnovni problem, skrenuo diskusiju s pravog puta, t. j. na pitanje kronologije Slavca, mjesto na pitanje političke pripadnosti teritorija na kojem je bio samostan i crkva sv. Petra. Nije stoga tek slučaj da se na tom sporednom kolosjeku diskusija zadržava i danas i da usprkos sve većem broju priloga ona ostaje zatvorena u svom krugu.

Pri utvrđivanju kronologije Slavca, Barada je u svom radu osobito isticao »dva vremenska termina: sagrađenje crkve a istom poslije utemeljenje samostana pri istoj. Ražne pak kupnje u tim darovnicama učinjene su jedna prije a druga poslije utemeljenja samostana.«²⁶ S obzirom na te termine »*Jakov knez Neretljana živio je svakako i prije gradnje crkve*«, a »*Rusin živi kad samostan već postoji*«. ²⁷ Kako je i »*Slavac živio poslije osnutka samostana*« konačnu kronologiju utvrđuje ovako: »*Dakle po tekstu kartulara očito je, da je Jacobus morsticus živio prije Rusina, morticus'-a, a Slavac kralj poslije Rusina; a za Jakova stalno znamo po istom kartularu, prije spomenute isprave sumnjive i ne uzevši u obzir, da je živio g. 1078, tad je apsolutno i Rusin živio poslije 1078, dotično Slavac poslije te godine*«. ²⁸

Potpuno uvjeren, da ta kronologija uklanja i posljednju sumnju u to da je Slavca zarobio Amiko, on kaže: »Tako, kako vidimo, Luciusova kombinacija, koja je toliko vremena i tako plodno hranila maštu romantičara, bez ikakva je oslonca.«²⁹ Ipak nešto opreznije nastavlja: »Vidili smo da je Berigoj, rex Marianorum, tad i Slavac može da bude rex Neretljana, što se nekako može da zaključi iz drugih činjenica« (potcrtala N. K.).³⁰ Jedina godina u kartularu, 1080, nastavlja Barada »može

²³ »Neretljani obitavahu na kopnu između ušća Cetine i Neretve, koji teritorij zvao se Krajina (Continens) za razliku od njihova otočkoga dijela zvana Maronia (Mariani, morsticus).« — Dinastičko pitanje, str. 175. Vidi i Topografija Paganije, str. 46 i 52, bilj. 130.

²⁴ Dinastičko pitanje, str. 183.

²⁵ V. N. o. v. a. k. - P. Š. k. o. k., Iura sancti Petri de Gornai. Supetarski kartular (= Supetarski kartular), JAZU 1952, str. 214—220.

²⁷ N. dj., str. 181—182.

²⁸ Dinastičko pitanje, str. 180.

²⁹ N. dj., str. 182—183.

³⁰ N. dj., str. 183.

da se odnosi samo na prvu darovnicu, kad je crkva bila sagrađena i prigodom posvete iste, a nikako na drugu darovnicu poslije utemeljenja samostana... Ako uzmemo za ispravno da je Jakov bio živ još godine 1088/9, tad bi on (t. j. samostan; N. K.) bio sagrađen negdje devedesetih godina XI. stoljeća kad je i Slavac bio vladar neretljanski.³¹

Interesantno je, međutim, da se Barada utvrđujući kronologiju Jakova Morstika nije htio obazreti na činjenicu, da su isprave u kojima se Jakov spominje falsificirane. A to je u njegovo vrijeme bilo već dobro poznato.³² Zato je i dao ovakav, za kritičkog historičara, nepojmljiv zaključak: »Svakako po ovim podacima, uzevši da su isprave vjerodostojne dade se zaključiti da je ‚dux‘, t. j. vladar Neretljana živio od 1078 do 1089« (potcrtala N. K.).³³ Dodao je doduše nekoliko redaka niže upozorenje, da se zbog neispravnosti isprava može poslužiti jedino kartularom, ali je ipak i on sam uzeo iz njih kronologiju.

Kolikogod je Baradina teorija imala zdrave temelje, ipak je bila suviše nova i revolucionarna a da bi bila prihvaćena. Gotovo se nije mogao naći historičar koji bi priznao ili htio primiti misao da je Petar Krešimir IV bio zarobljen od Normana. Ta još je nedavno Katić mislio da može bez ustručavanja skinuti s tog našeg kralja ljagu normanskog ropstva! Ali historija se dakako ne može mnogo osvrtni na patriotske težnje historičara, pa je zbog toga vrlo interesantno pratiti na koji su sve način pobijani argumenti Barade od izlaska rasprave do danas.

U Slavčevu obranu ustaje 1933 M. Perojević.³⁴ Već prva rečenica njegova članka — kategorička tvrdnja da se »nastajuće godine slavi 860-godišnjica izbora hrvatskog kralja Slavca (Slavizo rex)«³⁵ — jasno pokazuje da je autoru bilo malo stalo do analize izvora. Perojević pobija, kako on kaže »Baradine kombinacij«, drukčijom kronologijom kartulara. »Sve, dakle, što Petar Crni o svojoj darovnici nabraja, dogodilo se između g. 1060—1080. a kroz to je vrijeme najprije sagrađena crkva, a zatim samostan sv. Petra.«³⁶ Glavni mu je oslonac za takvo datiranje podatak o dječaku Zlobi, argumenat, koji je već upotrebio P. Kaer.³⁷ Drugi argumenat protiv Barade, t. j. pokušaj da ospori vrijednost Berigojeve isprave samo zato, što je Berigoj ondje nazvan rex, a ne iudex, mogao je Perojević istaći samo zato, što nije bio dovoljno upoznat s vrlo različitom terminologijom u srednjovjekovnim ispravama. On misli, da bi se Slavca moglo »staviti u isti stepen s Berigojem« kad bi se našao

³⁰ N. mj.

³¹ N. mj.

³² Vidi o tome II pogl.

³³ N. dj., str. 178.

³⁴ Je li Slavac bio hrvatski kralj, Jutarnji list od 24. XII 1933.

³⁵ N. dj., str. 26.

³⁶ N. mj.

³⁷ »Kupljeno diete kada je Petar pisao darovnicu, t. j. god. 1080 bilo je već ređeno u svećenike, te po kanoničkom pravu imalo je već 24 do 30 godina. Uzmemo li popriečno da je imao 4 do 6 godina... tada sliedi da je crkva obstojala već god. 1060, kako smo već od prije rekli.« — Dvie opatije Sv. Petra Gumajnskoga i Sv. Stjepana de Pinis u staroj spljetskoj nadbiskupiji za doba narodne hrvatske dinastije (= Dvie opatije), Spljet 1890, str. 32.

»dokumenat, u kome se i Slavac zove ‚iudex‘ ili ‚rex Marianorum‘.«³⁸ Poziva se pritom na analogiju s Družakom³⁹ — koji da se isto kao i Benigoj naziva iudex — smetnuvši s uma, da je podatak o Družaku uzet iz dakona Ivana, pa da prema tome uopće ne znamo, kako se sam Družak nazivao. Sama terminologija, dakle, nije bila podesan argumenat protiv Baradine teorije. Pozivajući se na Poparićevo tumačenje Rusinova pridjeva *morsticus*,⁴⁰ Perojević je prigovorio Baradi što je Rusina s Jakovom stavio među neretljanske vladare. No kako se Jakov naziva ne samo *morsticus*, nego i *dux Marianorum*, to je našao izlaz iz nezgodne situacije na taj način, što je i on ustvrdio, »da su ta dva naslova jednaka, sinonimi i da oba označuju »hrvatskog admirala«, a Mariani da su »vojnici na ratnim brodovima.«⁴¹ Sve daljnje njegove zaključke o Rusinu i Jakovu ne možemo doista drukčije nazvati nego kombinacijama. Takva je jedna na pr. da je »Rusin poljički plemić, a Jakov Splicićanin«, dakle, da oni »nijesu ni po rođenju Neretljani«. Ostali prigovori tiču se upravo onih problema, koje je Barada ostavio otvorenima: pitanje političke pripadnosti teritorija na kojem je samostan osuovan: pojava bana u pratnji Slavca i pitanje granica hrvatske države. Na ta pitanja odgovara Perojević tako kako zahtjeva njegova teorija: kralj, ban i teritorij mogu biti samo hrvatski. Ta od »Konstantina Porfirogenita do danas držalo se da je granica između Hrvatske i Neretljanske oblasti bilo ušće Cetine kod Omiša...«⁴² Uvjeren i on, da je dovoljno jakim argumentima pobio Baradu, Perojević preuzima Šišićevo mišljenje u cijelosti. Njegov je prikaz, iako pisan za širu javnost, mogao pridonijeti plodnoj diskusiji, da mu nije zbog subjektivne piščeve ocjene⁴³ bio već unaprijed određen cilj.

Iako je problem Slavca bio od Barade dovoljno jasno postavljen. V. Novak, koji se s njim bavi još od 1921, nije pišući prvi put o tome 1952.⁴⁴ želio poduprijeti ni jednu od postavljenih teorija. Čini se, međutim, da će srednji put, kojim ide Novak, još manje donijeti željeni konačni rezultat. On ustvari do kraja razrađuje Šišićevu koncepciju o glagoljaštvu i latinaštvu, iako je sam Šišić uklanjanjem Slavca iz redosljeda hrvatskih vladara izvadio iz te krhke zgrade njen najvažniji

³⁸ N. dj., str. 26.

³⁹ »Deinde pertransiens (sc. Petrus dux) ad Narrentanas insulas, cum Drosaico, Marianorum iudice, similiter fedus instituit, licet minime valeret...« — F. Rački, Documenta. str. 335—336.

⁴⁰ »Pošto naslovi *morsticus*, *moristicus*, te *militum marianorum dux* nisu se mogli odnositi na nikoga, do li na admirala kraljevske mornarice, koji se je prema tome zvao vojvoda *morski*, ili *pomorski*, ili pak *vojvoda morskih vojnika*, to se nosioci tih naslova *Rusin*, brat kralja Slavića; i *Jakov*... moraju doista smatrati zapovjednicima kraljevske ratne mornarice hrvatske.« — B. Poparić, O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara. MH 1899. str. 129.

⁴¹ N. dj., str. 26.

⁴² N. mj.

⁴³ Perojević nije sklon prihvatiti Baradine »kombinacije« zbog toga, što »iz njih izlazi omračen lik najslavnijega hrvatskog kralja Petra Krešimira Velikoga.« — N. dj., str. 27.

⁴⁴ V. Novak - P. Skok, Supetarski kartular, str. 34. bilj. 12.

⁴⁵ N. dj., str. 41.

temelj. No ostavimo li tu ideološku podlogu Slavčeve teorije kod Novaka, ne možemo sasvim jasno razabrati, kako je on zamišljao ostale osnovne probleme. Ako su »Poljica pripadala pod vlast primorskog neretljanskog kneza Jakova«⁴⁵ — a moramo dodati i Rusina, jer je i on bio neretljanski vladar — kakav je bio odnos ovog teritorija prema tobožnjem hrvatskom kralju Slavcu? Dosljedno bi to moralo značiti, da je i u vrijeme Slavca taj teritorij ostao neretljanski. Dakako uz uvjet, kad bi Novak mogao dokazati, da je Slavac bio doista rex *Croatae*. Jer on doduše tvrdi da je došao do istih rezultata kao i Barada,⁴⁶ ali to vrijedi samo za kronologiju u kartularu. Ako Novak tvrdi, da je »to zavještanje (Rusinovo — N. K.) bilo poslije 1090. godine,« a da Slavca treba pomaknuti »iz sedamdesetih godina XI. stoljeća pod sami kraj XI. stoljeća, svakako u godine poslije 1095«,⁴⁷ onda je autoru bila prva dužnost ne to, da pusti »po strani historijske zaključke, koji su s tim u vezi«,⁴⁸ već da Slavcu upravo u tim godinama opravda postojanje među hrvatskim kraljevima. On to nije učinio. Nastoji doduše da Baradinu teoriju podupre novim momentom, t. j. činjenicom, da Slavac kao zaštitnik »latinskog svećentstva i samostana sv. Petra nije mogao biti »prvoborac izrazito hrvatske stranke, koga je tobože zarobio normanski knez Amiko iz Giovenazza, kao protivnika Rima«. ⁴⁹ No takvim gledanjem ne samo da nije pridonio osvjetljavanju prilika u Hrvatskoj već je i sam naišao na poteškoće. Morao se na pr. čuditi činjenici, da među darovateljima tog »latinskog« samostana nema »ustvari nijednog Latina«. Tumačenje te činjenice ne može nas zadovoljiti, jer je ono odraz njegove vlastite koncepcije.⁵⁰

Diskusija se o Slavcu prema tome morala nastaviti i to bilo u prikazima ili u novim raspravama. Duskora izlazi dosta opsežna ocjena J. Lučića.⁵¹ Ne ulazeći ovdje u sva pitanja na kojima se zadržao Lučić, istakla bih samo bitnije. On je opravdano zamjerio Novaku što je u osnivanju samostana vidio akt protiv glagoljaštva u Poljcima, ali nema pravo kad tvrdi, da Novak nije bio svijestan »ekonomske uvjetovanosti njegove pojave, borbe i održanja«, kako ni »koji ga društveni slojevi podupiru i zašto, kojih društvenih slojeva je on izražaj«. ⁵² O tome, naime, koji ga društveni slojevi nose Novak je govorio i to ne jednom,⁵³ pa se prema mom uvjerenju ne radi uopće o tome tko ga nosi, nego *da li ga uopće nosi!* Ranija kolebanja u pogledu pripadnosti teritorija na kojem se nalazi samostan Lučić dopunjuje novim, naime tvrdnjom, »da tu treba

⁴⁶ N. dj., str. 33—34, bilj. 12.

⁴⁷ N. dj., str. 51.

⁴⁸ N. dj., str. 50.

⁴⁹ N. dj., str. 51.

⁵⁰ »I upravo ova paradoksalna suprotnost govori, koliko su hrvatski latinaši učestvovali u jednoj velikoj antiglagoljaškoj akciji, koju su pobijali ne samo Rimska kurija, njeni dalmatinski crkveni činioци i Latini, nego i oni Hrvati, koji su se opredijelili za latinizam protiv glagolizma.« — Supetarski kartular, str. 51.

⁵¹ HZ VI, 1953, str. 83—89.

⁵² N. dj., str. 85.

⁵³ Vidi osobito navedeno djelo, str. 77 i sl.

⁵⁴ N. dj., str. 86.

razlikovati tri *upravna teritorija*: hrvatski, neretvanski i splitski. Oni su doduše u XI. stoljeću, točnije u vrijeme gradnje samostana i izdavanja darovnica od strane hrvatskog vladara, pod zajedničkom hrvatskom krunom...«. ⁵⁴ Na osnovu datacije u kartularu Lučić zaključuje, da se samostan nalazio ne na hrvatskom, već na splitskom teritoriju. »Zvonimir daruje zemlje koje su na hrvatskom teritoriju...«, a »Rusin morstik i kralj Slavac potvrđuju zemlje pod neretvanskom upravom...«. Pritom se Lučić poziva na Baradinu usmenu izjavu prema kojoj je teritorij sa samostanom došao u sklop Poljica tek u XV. stoljeću, kao i na njegovu raspravu. ⁵⁵ Međutim, već je naprijed upozoreno da je Barada pitanje teritorijalne pripadnosti teritorija na kojem je samostan ostavio otvoreno, a na navedenom mjestu tvrdi, da je »crkva sv. Petra bila na teritoriju Neretljana«. ⁵⁶ Trebalo je očito čvršćim argumentima ispraviti dotadašnja gledišta. Naime, datacija sama po sebi ne može biti kriterij, jer je spominjanje priora Valizze nužno, budući da je isprava nesumnjivo sastavljena u Splitu. ⁵⁷ No sve kad bi te tvrdnje bile točne, nije jasno, kakav je zaključak Lučić želio iz svega izvući. On naime nigdje nije dotakao pitanje Slavca, pa ne znamo, kakav je stav zauzeo u tom pitanju.

Iste godine iznosi prvi put u javnost svoje mišljenje Lj. Karaman. ⁵⁸ Na diskusiju ga je potaklo to, što ga »ni Novakovi argumenti u pogledu Slavca ne uvjeriše«. »Držim zgodnim«, kaže Karaman, »iznijeti na diskusiju svoje prigovore Baradinim i Novakovim izvodima u ovom pitanju«. ⁵⁹ Čini se, međutim, kao da Karaman nije prije toga dobro upoznao oba mišljenja. Inače ne bi mogao tvrditi na pr., da »se i Novak odlučno zalaže za to, da Slavac nije hrvatski kralj između Petra Krišimira i Zvonimira, već samostalni neretljanski vladar iz samog kraja XI. stoljeća« ⁶⁰ — što dakako nije točno. ⁶¹ Karaman se vratio na kronologiju u kartularu kao na najvažnije uporište svoje teorije. On posve točno upozorava da terminologija ne može služiti kao oslonac za zaključivanje. ⁶² Protivno Baradi i Novaku — a vidjet ćemo i tekstu kartulara, ⁶³ izvlači iz uvodnog dijela kartulara zaključak, da se Petar Crni

⁵⁵ N. mj.

⁵⁶ Dinastičko pitanje, str. 185.

⁵⁷ U dataciji se osim toga spominje Zvonimir kao rex Chroatorum (Supetarski kartular, str. 215), pa bismo, sudeći prema istom kriteriju kao Lučić, morali zaključiti, da se samostan nalazio i na hrvatskom području. Ali dosljedno istom zaključivanju, morao bi i neretljanski vladar naći svoje mjesto u dataciji na početku kartulara. Novak pretpostavlja, da je sastavljač fundacione isprave mogao biti đakon Dobro (Supetarski kartular, str. 165). Vidi pogrešno zaključivanje s obzirom na dataciju u kartularu također u G. Novaka. Povijest Splita I, MH 1957, str. 75.

⁵⁸ Još o kralju Slavcu. ZC VI—VII, 1952—1953, str. 259—269.

⁵⁹ N. dj., str. 239.

⁶⁰ N. mj.

⁶¹ »Dosad je Slavac vrijedio u hrvatskoj historiografiji kao protagonist te izrazite hrvatske struje u drugoj polovini XI. stoljeća. Međutim, uz nosve sigurno hronološko pomjeranje kralja Slavca iz sedamdesetih godina XI. stoljeća pod sami kraj XI. stoljeća, ... dobija se slobodniji stav i prema Slavcu — vladaocu i prema Slavcu političaru.« — Supetarski kartular, str. 51.

štekar u teškoj bolesti zavjetovao da će, ostane li pomoću božjom na životu, sagraditi i crkvenu zadužbinu i povući se u tišinu samostanskog života: dakle, prije bolesti nema traga crkvi, a u bolesti je začeta ujedno namisao podizanja i crkve i samostana.⁶⁴ Osnivanje samostana i gradnja crkve istodobni su čini. A kako je još i prije gradnje crkve i samostana Petar Crni nabavljao zemlje oko same crkve — a upravo u sporu za te zemlje presudjuje Slavac — »to se je Slavac još negdje prije g. 1080. našao u Poljičkom primorju, gdje je u crkvi sv. Petra u Priku, u pratnji bana Petra i župana Zarube, presudio spor između Petra Crnog i Tugarana...«. Stoga je »razumljivo, da ga je Lučić, nagađajući, da je rex Slaviz kartulara hrvatski kralj, ugurao između Petra Krešimira i Zvonimira«. Iako sigurnih dokaza za to da je Slavac rex Croatiae nema, »ipak za to govore suglasni indiciji, a ti su: naziv rex, nastup u pratnji bana i djelovanje na teritoriju hrvatske države«.⁶⁵ Mišljenju, da bi Slavac bio neretljanski vladar protive se po Karamanu ove činjenice: 1. da se »neretljanski vladari od IX. stoljeća pa do Berigoja nazivlju iudex Marianorum, a poslije toga dux Marianorum ili morsticus«;⁶⁶ 2. da se Slavac naziva rex, a Rusin morticus, »to jest nazivom poglavara Neretljana u drugoj polovici XI. stoljeća«, pa je »neizbježan utisak, da se pravi razlika između Slaviz rex i Rusinus morsticus«; 3. da Slavca prati ban Petar, a »koliko je poznato bana su imali hrvatski kraljevi, ali ne neretljanski vladari«; 4. »Slavac vrši vladalačku sudačku vlast s ove strane rijeke Cetine, dakle na teritoriju hrvatske države, a ne u neretljanskom kraju«.⁶⁷ Najjači argumenat protiv Barade vidi u činjenici, »da je neretljanski kraj već mnogo godina prije, to jest u vrijeme kneza Jakova i Rusina, župana morskih (morsticus), a navodnih prethodnika samostalnog vladara Neretljana, Slavca, bio ušao u sklop hrvatske države«.⁶⁸ Morsticus, naime, prema Karamanu »ne označuje nekog vladara nego jednog od župana, pročelnika nekog kraja u prisustvu kojih hrvatski kralj izdaje povelju...«. Jakov je dakle »u stvari bio hrvatski velikodostojnik usko vezan s dvorom i državom hrvatskom.« Kako je Karaman datirao prvo nabavljanje zemalja oko godine 1074, slijedi »da je Jakov bio dux Marianorum već u vrijeme kralja Petra Krešimira, pa ponovo u vrijeme Zvonimira i Stjepana«; da je njegovu funkciju poglavice Neretljana samo na kratko vrijeme prekinula epizoda kralja Slavca,

⁶² Karaman, naime, točno utvrđuje, da se »Petrova zadužbina spominje kao ecclesia, pa bilo da se radi o crkvi, bilo da se radi o samostanu« (n. dj., str. 626).

⁶³ Vidi II pogl.

⁶⁴ N. dj., str. 263.

⁶⁵ N. dj., str. 265.

⁶⁶ Zaključak nije točan, jer naziv, koji su upotrebljavali sami neretljanski vladari uopće ne znamo. Osim toga ne možemo govoriti u pluralu, jer poime nično poznajemo samo Družaka, dok se neretljanski vladar u vrijeme vojne dužda Petra II Orseola naziva princeps (R a č k i, Documenta, str. 427). Zatim, Berigoja naziva pisar Falco rex, pa tu titulu treba suprotstaviti ostalim poznatim naslovima neretljanskih vladara, a ne titulu iudex, koju upotrebljava sam Berigoj za sebe.

⁶⁷ N. dj., str. 266.

⁶⁸ N. dj., str. 267.

koji je tu funkciju dao svom bratu Rusinu.⁶⁹ Ništa, nažalost, nije autora smetalo da je nešto niže morao konstatirati, kako »Jakov nosi već u Krešimirovo vrijeme naziv *dux Marianorum*«,⁷⁰ iako je je ranije tvrdio, da su oni »morski župani«. No moramo se pitati, kako je Slavac dao Rusinu funkciju »poglavice Neretljana« i kako je taj isti Rusin mogao biti »jedan od župana«?

Ako je Karaman doista htio »ovim člankom samo upozoriti na slabe strane teze o Slavcu, samostalnom vladaru Neretljana iz kraja XI. stoljeća...«,⁷¹ suprotstavljajući joj svoju tezu onda je na sigurnijim temeljima trebao izgraditi vlastitu teoriju.

Kontradikcije u njegovu tekstu opet su zahtijevale nastavak diskusije. Karamanovo je mišljenje najprije prihvaćeno. Tako je u bilješci o raspravi K. Nemeth⁷² ustvrdio, da je Karaman, prema njegovu mišljenju iznio »uverljive i sugestivne protudokaze«, koji će »izmijeniti navedeno gledište o Slavcu.« On misli, štoviše, da je Karaman nastojao skrenuti »problem u pravu kolotečinu i približiti ga konačnom rješenju.«⁷³

L. Katić⁷⁴ je u recenziji Novakova djela također pristao uz Karamana. I on tvrdi da je »Petar prije 1080. godine dobio sve ono, što dariva god. 1080.« pa da je prema tome »Slavac bio kralj svakako prije godine 1080., a ne devedesetih godina XI. stoljeća...«. ⁷⁵ Kao da je za pojmove XI. stoljeća doista važno da li je neki vladar bio zarobljen, on završava zaključke o Slavcu riječima: »Tako je Karaman vratio povjerenje Luciusu, te nije potrebno razbijati glavu, kako neretvanska oblast dobiva nemoguću granicu preko Cetine, a i kralj Slavac sada zauzimiše svoje staro mjesto u nizu hrvatskih kraljeva...«⁷⁶

U svojoj posljednjoj raspravi⁷⁷ izašloj 1957 preuzima M. Barada, kako sam kaže, na sebe zadaću da »pitanje Slavca povрати natrag u pravu brazdu«, jer je »pisanjem V. Novaka pitanje Slavčeve kronologije upućeno krivom stazom«. ⁷⁸ Način, na koji to radi nije najispravniji: on s grubim potcjenjivanjem odbacuje i Novakovo i Karamanovo mišljenje. Težište dokazivanja prebacuje ovaj put na kronologiju zavještaja. Prvi je zavještaj učinio sam Petar prilikom posvete crkve 1079/80. To su bile zemlje oko same crkve i sačinjavale su cjelinu. Međutim, Rusin i Slavac poklanjaju i Trstenik, koji je »potpuno izvan granice prvotnog zemljišnog kompleksa zadužbine iz g. 1079/80., a jer *Rusin-Slavčeva zavještaja* nije u granicama prvotnog Petrovog zavještaja, to ona i, ne pripada prvotnom zemljištu, koje je crkva sv. Petra pri posvećenju dobila; ona g. 1079/80 još nije imala zemljište Rusin-Slavčeva zavještaja: izlazi, da

⁶⁹ N. dj., str. 268.

⁷⁰ N. mj.

⁷¹ N. dj., str. 268, bilj. 30.

⁷² HZ VII, 1954. str. 179.

⁷³ N. mj.

⁷⁴ Iura sancti Petri de Gomai — Supetarski kartular, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 4, str. 183—193.

⁷⁵ N. dj., str. 185.

⁷⁶ N. dj., str. 186.

⁷⁷ Iz kronologije (v bilj. 1).

⁷⁸ N. dj., str. 205.

ga je dobila poslije g. 1079/80«. Kako su to bili vladarski zavještaji, »jer je Rusin učinio svoj zavještaj kao *morsticus*, a poslije njegove smrti Slavac kao *rex*, izlazi da vladanje Rusinovo seže i u vrijeme poslije g. 1079/80, a tad Slavčevo pogotovo, jer je ono bilo poslije Rusinova«. ⁷⁹

Ovim prilogom nije Barada mnogo oplodio diskusiju, iako je bilo uvjeren, isto kao i Karaman, da je upravo on ukazao na »slabe strane teze o Slavcu« — naravno teze »Karamana i njegovih pregrijevača«. ⁸⁰

U osvrtu na posljednji Baradin prilog o Slavcu, ⁸¹ Karaman je uz neke dodatke ponovio ranije tvrdnje. Ovdje je osobito isticao tri momenta: 1. da uvodni dio kartulara — uključivši i presudu Slavca — sačinjava jednu cjelinu, a u njemu se spominju događaji, koji su se zbili prije 1079/80. Slavca treba prema tome smjestiti između 1074/5; 2. da prema tituli, pratnji i teritoriju na kojem sudi Slavac uopće ne može biti neretljanski vladar i 3. da je neretljanska oblast »svakako za kraljeva Zvonimira i Stjepana, a vrlo vjerojatno već za kralja Petra Krešimira, ušla u sklop hrvatske države.« ⁸² Poljednju tvrdnju smatra najvažnijim rezultatom svog priloga o Slavcu, iako je ona stara.

II

Izvori

Ovdje dakako neće biti govora o onim izvorima, kojima nije dosad uopće osporavana autentičnost. Takav je izvor na pr. kartular samostana sv. Petra u Selu.

Ali su za pitanje neretljanskih vladara i njihova odnosa prema hrvatskoj državi od presudne važnosti podaci iz nekih isprava, kojima je već dosad u historiografiji osporavana autentičnost.

U izvorima se spominju ovi neretljanski vladari: Berigoj. Jakov. Rusin i Slavac.

a) *Berigoj.*

U kartularu benediktinske opatije na otoku Tremiti sačuvana je fundaciona isprava o crkvi sv. Silvestra na otoku Visu. Svećenik Ivan, Splićanin, koji crkvu i samostan osniva i dotira, ulazi u sam samostan u prisustvu Berigoja i njegovih župana. Ispravu je sastavio svećenik Falco, notar na otoku Tremiti. Odlomak o Beorigoju glasi: »Quapropterea ego Ioannes presbiter et monachus una cum domino Berigui, advocatorem meum et rex Marianorum, et cum aliis iuppanis, qui subter scripti sunt, offero atque trado me...«.

Sam Berigoj i župani potpisuju se ovako: »+ Ego Berigoy, testis iudex Marianorum. + Rabadano, iuppano testis. + Bodidrago, iuppano

⁷⁹ N. dj., str. 215.

⁸⁰ N. dj., str. 217.

⁸¹ HZ XI—XII, 1958/9, str. 311—313.

⁸² N. dj.

¹ Dinastičko pitanje, str. 177.

testis. + Tichano, settinico testis. + Sedrago, iuppano testis. Et omnes Marans testes.¹

b. *Jakov.*

1. Nedatirana isprava Zvonimira, koju Rački stavlja između 1076 do 1078,² a kojom Zvonimir tobože daje ženskom samostanu sv. Benedikta u Splitu Pusticu u Lažanima. Jakov ima prema podacima ove isprave posebnu funkciju introduktora, t. j. on uvodi opatice u posjed. »Jacobum uero duces Marianorum ex parte nostra legatum et introductorem abbatisse fieri in memoratis terris permisimus«.

2. Druga, također Zvonimirova isprava, tobožnja je darovnica cetsinske župe splitskom nadbiskupu. U njoj se, među ostalim svjedocima, spominje i »Jacobus morsticus«.³

3. Treću, koju je već Rački nazvao charta suspecta,⁴ izdaje splitski nadbiskup Lovro, kao svjedočanstvo o presudi donesenoj na splitskom crkvenom saboru u sporu »inter Večam Madii prioris filiam ac Ciccum abbatissam, suam neptim, Vekenegē genitam«. Pri donošenju odluke bili su, među ostalima, prisutni »Stephanus rex Chroacie et Jacobus moristicus«.⁵

4. Stjepan II potvrđuje, i opet u nedatiranoj ispravi, Zvonimirovu darovnicu za Pusticu. Rački stavlja ispravu u god. 1088—1089. Među svjedocima spominje se i »Jacobus morsticus«.

5. U kartularu sv. Petra u Selu Jakov se spominje na dva mjesta. »Vnde nos conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus, inter quos etiam Jacobum Marianorum duces cum suis militibus ibidem interesse rogauimus, ante quorum presentiam cum prefato decertauimus Miroslauo, ubi et conuentionem hisdem monentibus nobilibus cum eis denuo fecimus... Actum est ante notitiam horum testium: ducis uidelicet iamdicti et sui risari Sauide ac ceteris militibus eius...«⁶

Prigodom presude Zvonimira između Streze i Petra Crnog u Sibniku nalazi se prisutan među svjedocima i »Jacobus marsticus«.

c) *Rusin.*

Rusin se u istom kartularu spominje također na tri mjesta.

1. »Denique comparau seruum nomine Lubizo de Gruba, filio Purci ... coram Marstico Rusino et Grubizo suo consobrino«.⁷

2. »+ Breuem recordationem facio ego Rusinus, qui et Morsticus, de terris que sunt in Tristenico. Pars que mihi contigit, uolo et iubeo ut sint in monasterio sancti Petri pro remedio anime. Nam si quis eam subtrahere, iratum habeat trinum et unum deum et meam maledictionem. Oblata sunt autem hec coram Preda filio Stepaniti et Dragisse.

² F. Rački, Documenta, str. 112.

³ F. Rački, n. dj., str. 117.

⁴ »Plura adsunt, quae hanc chartam reddunt suspectam...« — Documenta, str. 147.

⁵ F. Rački, n. di., str. 147.

⁶ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, str. 214.

⁷ V. Novak-P. Skok, n. dj., str. 221.

Denique post mortem prefati Marstici uenit uxor eius et affirmauit prefatas terras...⁸ 3. Vidi d 2.

d) *Slavac.*

Neposredno na gornji tekst nastavlja se tekst o Slavcu, za kojega je, isto kao i za Rusina, kartular sv. Petra jedini izvor.

1. »Postea uenit Slauiz rex et corroborauit prenomintas terras; coram Petro bano et Sarubba iupano et Ded filio Climini et Uelcano setnico et Iuano filio brauaro et Zurra filio Tripuni, presbiter Panesa, Budimir tepciza et presbiter Uilcano.

Ibidem Slaviz ante eosdem testes sicut partem fratris sui affirmauit sic suam partem que ibi habebat in eadem ecclesia pro remedio anime sue nec non sui fratris perpetualiter contulit.⁹

2. U parnici za samostanske zemlje g. 1176 samostanski župan Talmazo tvrdi: »Monasterium sancti Petri de Gomai a longis retro temporibus sepedictas terras possedit, quas quidem terras Rossene Moristicus prius donauit monasterio sancti Petri de Gomai et post mortem ipsius Rossene Moristici, Petrus Slauus, filius eius, et Slauizo auunculus eiusdem Petri Slaui prenomintas terras in sepedicto monasterio confirmauit...¹⁰

3. U parnici s Tugaranima za Monticellum spominje se također Slavac. Tugarani su, naime, zabranili Petru Crnome da gradi naselje za služinčad na Monticellu i pozvali su Petra Crnog pred Slavca na sud. »Attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slauizo rex et Petrus banus, nec non Sarubba causa discordie que erat inter Slauizo et Lubomiro. Vnde uocauerunt nos ante hos nominatos uiros omnes Tugarani. Residentibus in ecclesia beati Petri que sita est in Olmisi, scilicet coram Slauizo nec non Petro et Sarubba, ceperunt altercare nobiscum et ita nobis iudicauerunt, ut ego uocarem tres meliores ex prefatis testimoniis...¹¹

Još 1876 upozoravao je Rački, govoreći o »starim prepisima hrvatskih isprava«, da »nam ipak ne daje ovjerovljenje po autentičkim osobah jamstva za pravost, kamo li za vjernost priepisa, osobito starijih izprava...«, jer »čin sam često zaostaje daleko za riečmi u onih formulah...¹² Ali je i on sam, u tim počecima kritičke historiografije, neispravnost starijih prijepisa radije pripisivao pogreškama prepisivača nego svijesnim falsifikatorima. On je želio da se njegov rad nastavi,¹³

⁸ N. dj., str. 223.

⁹ N. mj.

¹⁰ N. dj., str. 229.

¹¹ N. dj., str. 215.

¹² Stari priepisi hrvatskih izprava, str. 143.

¹³ »Utvrdivši taj čin tolikimi primjeri, naša bi nauka postupala lakoumno, kada bi onako izopačene ili glede vjerodostojnosti njihove sumnjive priepise naprosto usvojila, te s njimi onako postupala, kano da su nam u njih i kroz nje prvopisi ili matice sasvim vjerno i točno predane. S toga je neizbježiva dužnost i naše diplomatike, da ne samo svrati pažnju na ove nedostatke priepisa, nego da pomoću njihovom, koliko je moguće, uspostavi prvopis... Kada bi se nauka uztezala od ovoga truda, ona ne samo ne bi izpravila nego bi pače krivu predaju tih spomenika prošlosti sa svoje strane podupirala i prenosila ju u budućnost.« — Stari priepisi hrvatskih izprava, str. 164.

ali su njegove želje daleko zaostajale za stvarnim radom na tom polju. To najbolje pokazuje primjer isprava u kojima se spominje Jakov morsticus. V. Novak, koji je imao dovoljno hrabrosti da podnese osudu javnosti, proglasio je s pravom nedatirani Zvonimirovu ispravu (b 1) kao i onu Stjepana II (b 4) falsifikatima.¹⁴ On je nakon savjesne paleografske i diplomatske analize isprava došao do uvjerenja da su isprave sastavljene u korist samostana sv. Benedikta i to između 1119 i 1171. Pomoću nekih zadarskih isprava vrijeme je postanka pomakao u drugu polovicu XII. stoljeća. Kako su protiv njega ustali M. Šufflay, F. Šišić i J. Nagy, on se 1926 vratio na istu temu.¹⁵ Obradio je razvod zemalja sv. Benedikta i na osnovu njega dokazivao »da posedi Pustiza in Lasani. Lugoperscina subter uipera i Molendinum Salone, nisu nikad bili spomenuti u T. S. B., u razvodu zemalja, koji je najbliži vremenu, kad su monahinje sv. Benedikta navodno dobile na dar od Zvonimira te posede, a koje bi im od česti imao potvrditi i Stjepan II«. Zbog toga Novak zaključuje, da su »isprave doista prosti falsifikati iz druge polovice XII. veka«. ¹⁶ Diskusija nije time i završila jer je L. Katić¹⁷ upozorio na jedan momenat, koji V. Novak nije uzeo u obzir: to je činjenica, da je territorium sancti Benedicti nepotpun, pa da je upravo to glavni razlog zašto se u njemu ne nalaze prijeporni posjedi. To je donijelo, kako je Šufflay priznao, »preokret u pitanju njihove autentičnosti«, pa je i on morao ponovno promijeniti svoje mišljenje.¹⁸ Najzad je Šufflay svoje konačno mišljenje formulirao ovako: »Obje listine meni izgledaju spašenima ne samo s obzirom na sadržaj, već i na formu... Preokret nastupio je, jer je nestalo kontradikcije između tih listina i TSB, a time i jedinog temeljitog prigovora njihovoj autentičnosti«. Morao je, međutim zauzeti stav prema »formalnim i grafičkim nedostacima«, koje je ranije u ispravama utvrdio. »Zbog njih nije moći tvrditi ni to«, kaže ovdje, »da one nisu originali«. ¹⁹ Ali baš ti nedostaci primorali su M. Baradu da se bez ustručavanja ne služi ovim ispravama. Na to, kako se Barada služio njima, upozorili smo već naprijed.²⁰ On je najprije tvrdio, da je Katić uspio pobiti glavni Novakov argumenat, ali da »još ipak nismo na čistu s ovom Zvonimirovom ispravom, jer ima i drugih sadržajnih

¹⁴ Dva splitska falsifikata XII. stoljeća, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924.

¹⁵ Analiza razvoda zemalja manastira Sv. Benedikta u Splitu (Territorium monasterii sancti Benedicti. Post a. 1119), Split 1926 i Prilog VAHD IV. 1925.

¹⁶ N. dj., str. 15.

¹⁷ Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu (= Još o darovnicama), VAHD XLIX, 1928, str. 42—59.

¹⁸ Šufflay je prvi put ustao u obranu listina u Obzoru od 31. I. i 1. II. 1924. u članku pod naslovom O prodoru slavenskih plemenskih institucija. Međutim, kad se je J. Nagy služio ispravama kao da su autentične, on je izazvan, u Obzoru od 24. IV. 1928. ustvrdio, da bi »spasiti ove listine mogao samo onaj, koji bi iznio dokaz, da je osim spomenutog popisa samostanskih imanja za splitsko polje postojao još jedan savremeni popis samostanskih imanja, koja leže preko kaštelskog zaliva.«

¹⁹ Dvije listine o hrvatskim kraljevima, Starohrvatska prosvjeta II. sv. 1 do 2, 1928, str. 163—166.

²⁰ Vidi pogl. I. bilj. 31—33.

indicija, koji je čine sumnjivom, kao imena svjedoka.²¹ Kad je godinu dana nakon toga opet priznao, da »isprave u kojima se Jakov spominje nisu posve pouzdane«, nije ga to ništa smetalo da na njima izgradi kronologiju za Jakova.

L. Katić se u posljednjim raspravama također osvrnuo na navedene falsifikate. Ostaje, dakako, pri svom uvjerenju, da »pokušaj, da se ove isprave proglase falsifikatima, nije uspio«.²²

Međutim, činjenica da je territorium sancti Benedicti nepotpun, mogla je doista ukazivati na to, da tada, t. j. polovicom XII. stoljeća, samostan sv. Benedikta nije imao posjede, o kojima govore spomenuti falsifikati. Ali, ne ukazuje li način, na koji abbatissa Katarina provodi razvod u Dilatu g. 1171 upravo na to, da je Novak imao pravo? Katić misli, da taj »razvod iz g. 1171. govori, da su koludrice bile zaboravile na imanje u Dilatu, premda su imale zanj ispravu, jer bijaše prošlo mnogo vremena, otkad ga posjedovahu. Dobri ih ljudi upozoriše na njihovo pravo, koje potvrdiše preko stotine svjedoka«.²³ Ne bismo se mogli složiti s tom interpretacijom. Već sama tvrdnja opatice Katarine da je dio teritorija u Dilatu, koji »antecessores dederunt«, bio dotad nepoznat, pobudjuje sumnju. Sumnja raste, kad nešto dalje saznajemo na koji su način koludrice utvrdile svoj posjed u Dilatu. »Nunc autem diuina providencia inuenimus ostensores et loci illius habitatores, qui supra nominatum territorium certissime scire dicebant et a suis senioribus ostensum habebant, videlicet Juance et Muaci«. Kad su došli u Pusticu, gdje su svjedoci i »ostensores« ručali, »fere plus quam centos homines surrexerunt«.²⁴ Oni nisu ustali zato da *potvrde* navode dvojice sumještana, već zato da im se *opru* (surrexerunt). Imali su, naime, pravo da prilikom razvoda prosvjeduju, ako nisu bili zadovoljni s povučenim granicama. No njihovi su ih sumještani znali umiriti, jer su im, kako se nastavlja u razvodu, glasno povikali: »... hanc ostensionem, quam nos hodie vobis ostendimus *procul dubio* veram esse credatis«.²⁵ Nije li dakle upravo ovaj »testamentum« opatice Katarine, u kojem se, kako je to već Novak utvrdio, Pustica prvi put spominje kao posjed samostana, pomogao koludricama da dodju do posjeda? Pravna podloga na osnovu koje »stječu« taj posjed neobično je labava. Iako se spominje neki »priuilegium« — ne zna se niti tko ga je izdao! — razvod je bio proveden jedino na osnovu svjedočanstva dvojice svjedoka, koji su tek čuli od svojih staraca što je sve samostan posjedovao! Držim, prema tome, da su sumnje Novakove u Zvonimirovu i Stjepanovu ispravu o Pustici u Lažanima posve opravdane, bez obzira na to, što je razvod iz sredine XII. st. mogao biti nepotpun. Sam pak razvod iz 1171 ionako nije imao

²¹ Episcopus chroatensis, Croatia sacra II, 1932, str. 206, bilj. 194.

²² Dinastičko pitanje, str. 178.

²³ Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine (= Reambulacija), Starohrvatska prosvjeta III, sv. 5, 1956, str. 155.

²⁴ Još o darovnicama, str. 55/6.

²⁵ T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (= C. D.) II, str. 131.

²⁶ T. Smičiklas, C. D. II, str. 131.

fidem publicam, jer ga nije ovjerala nikakva javna vlast.²⁶ Bit će dakle ipak točno, da je u doba bizantskog vladanja zaslugom opatice Katarine, koja »bijaše jedna vrlo energična opatica samostana sv. Benedikta«,²⁷ Pustica prešla, usprkos protestima mnogih ljudi, u sklop samostanskih zemalja. Iako bi se moglo i dalje o tim ispravama raspravljati, za pitanje kojim se ovdje bavimo, ovo je dovoljno.

Međutim, to još uvijek ne znači, da navedene isprave treba odbaciti, jer je Rački dobro rekao: »Međutiem, ako se i može dokazati, da je predaja ove ili one česti izprave izopačena, odavle još ne sledi, da je i sva sadržina izmišljena«. ²⁸

Pogotovo ne u ispravama sv. Benedikta, kojima je glavna svrha da dokažu vlasništvo nad nekim samostanskim posjedima. Popis svjedoka mogao je dakle biti uzet iz nekih autentičnih isprava. Svakako treba uzeti u obzir činjenicu, na koju je položio osobitu pažnju V. Novak, naime, da je Jakov introduktor, a da tu čast ne poznajemo u doba narodne dinastije.²⁹ Važno je to zbog toga, što se upravo na osnovu ovog podatka gotovo beziznimno zaključivalo, da je Jakov bio hrvatski admiral odnosno dostojanstvenik na hrvatskom dvoru.

Nešto veću sigurnost u zaključivanju daju ostale isprave o Jakovu. Zvonimirova isprava o darivanju cetinske župe splitskom nadbiskupu također je falsifikat. Već ju je Rački smatrao sumnjivom,³⁰ a Šišić je dodao nove argumente u prilog njegovu mišljenju.³¹ Kasnije je doduše bio nešto blaži u ocjeni, pa nije otvoreno htio priznati da je ta isprava falsifikat, niti povući prijašnje mišljenje.³² To dakako ne mijenja ništa na stvari. Argumenti, koje je Šišić nizao u prilog mišljenju da je isprava falsifikat, dali bi se još i dalje nabrajati, ali to nije cilj ovog priloga. Za nas je dovoljna konstatacija, da niti ova isprava, u kojoj se spominje Jakov, nije autentična.

I najzad, četvrta isprava u kojoj se Jakov spominje, općenito se smatra sumnjivom,³³ ispremiješanom³⁴ i nepouzdanom.³⁵ Iz teksta se isprave uopće ne može razabrati sadržaj.

²⁶ M. Barada je pokušao dokazati da su kartulari kod nas imali od X. do XIII. stoljeća veću vrijednost nego originalne isprave, ali to nije točno. On je naime nastojao da nas uvjeri u to, kako su kartulari splitske crkve imali od samog početka fidem publicam, iako su ga mnogi podaci što ih sam navodi još za XIII. stoljeće lako mogli uvjeriti u protivno. Vidi Dvije naše vladarske isprave, Croatia sacra 1937, str. 12–14. Vidi točno tumačenje u djelu Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV. veka. SKA, Pos. izd. knj. LXXVII, 1930, str. 71 i sl. od M. Kostrenčića.

²⁷ Reambulacija, str. 157.

²⁸ Stari priepisi hrvatskih izprava, str. 164.

²⁹ Dva splitska falsifikata, str. 561.

³⁰ »Forma inconsueta suspectam reddit hanc chartam...« — Documenta, str. 118.

³¹ Priručnik izvora I, str. 185.

³² Povijest Hrvata, str. 575, bilj. 49.

³³ F. Rački, Documenta, str. 147.

³⁴ Episcopus chroatensis, str. 206, bilj. 196.

³⁵ D. Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, VZA XX, 1918, str. 209. I V. Novak govori o »listini tobožnjeg splitskog sinoda održanog prema Račkome 1088./89. godine«. — Supetarski kartular, str. 195.

Kad bismo spomenute isprave mogli proglasiti djelom jednog falsifikatora, onda nam ne bi bilo teško izvlačiti iz njih zaključke. Međutim, ako i možemo sa sigurnošću prihvatiti mišljenje Novaka, da je samostan sv. Benedikta sastavljač, ili bolje naručitelj dviju isprava,³⁶ ostale su dvije isprave mogle nastati jedino po želji splitske nadbiskupije i samostana sv. Marije u Zadru. Dakle, najmanje tri različita izvora iz kojih su ove isprave potekle, a ipak se u njima spominje Jakov. Ta činjenica isključuje mogućnost, da je Jakov morsticus kao historijsko lice izmišljen. Ali to, dakako, još ne znači, da smo dužni slijediti sastavljače falsifikata i staviti Jakova među hrvatske dostojanstvenike i pripisivati mu upravo one funkcije, koje su mu davali sastavljači falsifikata. U tom smo pogledu dužni dati prednost autentičnim izvorima.

Teško bi bilo već danas utvrđivati kako je podatak o Jakovu ušao u sve falsifikate. Mogli bismo pretpostavljati da je kao podloga služio kartular sv. Petra u Selu — u kojemu je Jakov Marianorum dux — no time bismo negirali postojanje svake autentične isprave, što ne bi bilo ispravno. Kako pak za najvažnije pitanje: da li je Jakov bio neretljanski vladar ili hrvatski dostojanstvenik, nije bitna i kronologija, to se zasad, t. j. prije kritičke obradbe falsifikata — možemo zadovoljiti jednim sigurnim rezultatom: *Jacobus Marianorum dux* ili *morsticus* historijsko je lice. Dalje zasad ne bismo smjeli ići.

Time nisu iscrpljeni svi izvori, koji su odlučni za rješavano pitanje. Budući da se na tom teritoriju između Žrnovnice i Cetine spominje kao vlasnik posjeda i splitska nadbiskupija, nužno se nameće dužnost kritičke ocjene isprava, u kojima se ti posjedi spominju. Kako su isprave od reda falsifikati iz jednog rukopisa splitske Mensae episcopalis iz XVIII. st.,³⁷ to se o njima još od Račkoga dosta raspravljalo. Uzet ću u obzir samo one isprave u kojima se spominju poljička sela Srinjin,³⁸ Tugare, Gate i Osik.

Već u prvoj ispravi navedenog rukopisa, poznatoj Trpimirovoj ispravi iz 852, podatak o Tugarima pokazuje, da *taj dio isprave* ne može biti autentičan. U ispravi se, naime, tvrdi da je nadbiskup Petar zamolio Trpimira, da mu potvrdi sve posjede što je splitska crkva dobila ili

³⁶ Dva splitska falsifikata, str. 568.

³⁷ To su ove isprave: 1. Trpimirova od 4. III. 852; 2. Muncimirova od 28. IX. 892; 3. Zvonimirova od 9. X. 1076; 4. Zvonimirova od 16. IV. 1078; 5. Zvonimirova iz 1078, kojom tobože daje splitskoj crkvi župu Cetinu; 6. Zvonimirova iz 1083, izdana u korist nadbiskupa Lovre za Sminu; 7. Bela II potvrđuje splitskoj crkvi g. 1158 crkvu sv. Marije; 8. potvrda Gejze II iz 1143 za istu crkvu; 9. Gejza II potvrđuje tobože g. 1158 Branimirovu darovnicu Srinjina; 10. isti potvrđuje također splitskoj crkvi crkvu sv. Bartola, samostan sv. Stjepana i Mojsija; 11. Stjepan II potvrđuje g. 1163 župe splitske crkve; 12. crkveni sabor u Splitu g. 1185; 13. papa Celestin III potvrđuje splitskom nadbiskupu sv. Jurja na Putalju i druge posjede; 14. isprava Andrije II iz 1198 za crkvu sv. Mojsija i Stjepana u Saloni; 15. bula pape Inocenta III iz 1202; i 16. potvrda splitskih posjeda izdana od Andrije II g. 1207.

Vidi o njima F. Šišić, Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, VHAD n. s. X, 1908/9, str. 60, i Priručnik izvora I, str. 185—186.

³⁸ Upotrebljavam naziv Srinjin mjesto Srinjine, kako se općenito upotrebljava, jer je Katić upozorio na to, da je prvi naziv ispravniji.

kupila u Lažanima i Tugarima.³⁹ Dosad se u hrvatskoj historiografiji jedino D. Švob usudio ustvrditi da su Trpimirova i Muncimirova isprava falsifikati.⁴⁰ Međutim, način na koji je to učinio bio je tako ostar i radikaln, a pomalo i nerazumljiv,⁴¹ da njegove rezultate nije nitko htio uzeti u obzir. Štoviše, njegova se rasprava smatrala neopravdanim napadom na ove dvije isprave.⁴² Pa ipak pruža sam sadržaj najjasniji dokaz da Trpimirova isprava nije u danas poznatoj formi autentična. Ako, naime, ni jedna autentična isprava splitske crkve, niti jedan popis posjeda iz XIV. stoljeća⁴³ ne poznaje Tugare kao posjed splitske crkve, onda ne može biti sumnje, da je taj podatak o Tugarima ušao u ispravu samo kao *pium desiderium* splitske nadbiskupije, a ne kao njen stvarni posjed.

Tugari se još spominju kao posjed i u kasnijim falsifikatima: Zvonimirovoj ispravi iz 1048,⁴⁴ Kolomanovoj ispravi iz g. 1103,⁴⁵ i buli Celestina III iz g. 1192.⁴⁶ I ta nas činjenica učvršćuje u uvjerenju da splitska nadbiskupija nije posjedovala Tugare, niti je ondje imala svojih posjeda.

Drugi posjed splitske crkve, koji se spominje u ispravama jest Srinjin. Već je V. Novak utvrdio, da »historijski dakle ne može biti sumnje, takvi dokumenti, *falsifikovani*, jedina su svjedočanstva za posjedovanje toga mjesta Srinjina i njegovih zemalja, koje su na kraju dovele i do katastrofe na Mosoru, negdje blizu Mutograsa augusta 1180 godine.«⁴⁷

Srinjin se prije izbijanja sukoba s knezom Nikolom Kačićem 1180, spominje, kako je to već izložio V. Novak,⁴⁸ pet puta i to:

1. u ispravi Zvonimira od 16. IV. 1076, »koju je već Rački označio kao *charta spuria*. No ona nije *spuria*, nego je falsifikovana, kao i ona

³⁹ »... ut primum, quidquid proprio emi pretio vel quod donatum est in immobilibus et mobilibus in sancta matre ecclesia, id est in Lasani et Tugari, cum seruis et ancillis... sanctae salonitanae ecclesiae dictae mancipata in aeternum permaneat...« — F. Rački, Documenta, str. 3.

⁴⁰ Krivotvorine o sv. Jurju Putaljskom, VHAD n. s. XVII, 1936, izašlo 1940, str. 195—207.

⁴¹ D. Švob je prema mome uvjerenju pretjerao u tome, što je hiperkri-tički pristupao analizi i odbacivao sve izvore, koji su mu se činili sumnjivima. Pritom se nažalost nije pitao dovoljno jasno, kakva je svrha postanka falsifi-kata, pa zbog toga njihov postanak nije baš protumačio na suviše uvjerljiv način. Pokušao je zatim protumačiti pogreške u Tominu tekstu (poznate To-mine podatke o Trpimiru, Branimiru i Muncimiru) i dovesti u vezu s Trpi-mirovom i Muncimirovom ispravom preko nekog nepoznatog izvora, no u tome dijelu rasprave nije bio dovoljno jasan. Vidi n. dj., str. 196 i sl.

⁴² »Dokazi autorovi vrlo su labavi i nelogični, a i u našoj historiografiji nisu uzdrмали vjeru u Trpimirovu i Mutimirovu povelju...« Reambulacija, st. 137.

⁴³ Iz XIV. st. postoje dva popisa dobara splitske crkve: jedan iz 1338 i drugi iz 1397., koji je obradio L. Katić. Vidi Reambulacija, str. 135—163.

⁴⁴ F. Rački, Documenta, str. 114—115.

⁴⁵ T. Smičiklas, C. D. II, str. 10.

⁴⁶ T. Smičiklas, C. D. II, str. 231.

⁴⁷ V. Novak-P. Škok, Supetarski kartular, str. 63.

⁴⁸ N. dj., str. 62.

druga Zvonimira, kojom kralj dariva splitskoj nadbiskupiji Cetinsku župu«;

2. u ispravi Kolomana iz 1103. (V. Novak, pozivajući se na Šišića zaključuje opravdano i za ovu ispravu da je »prosti falsifikat«);

3. tobožnja Gejzina isprava iz g. 1158 treće je svjedočanstvo o Srinjinu, ali je i ona »očigledan falsifikat, učinjen od strane predstavnika splitske crkve«. I u tu je ispravu već sumnjao Rački,⁴⁹ dok je Šišić⁵⁰ kolebao;

4. u društvo splitskih falsifikata treba uključiti i tobožnju bulu pape Celestina III iz 1192. I ona spominje Srinjin. Novak je i za nju ispravno ustvrdio: »Međutim, i ta je bula falsifikat, i to, dakako, opet u korist splitske crkve«⁵¹ (nastala je vjerojatno u XVII. stoljeću);

5. I najzad, peti put se Srinjin javlja u ispravi Andrije II iz 1207.⁵² Šišić je o njoj rekao, da je »prenapravljena prema autentičnom originalu« i da »potsjeća na formu ovih glavnih spomenutih falsifikata«,⁵³ dok Novak misli, da sama listina ne bi morala biti izvorni falsifikat, što se tiče istinske potvrde Andrije II. Andrija je uistinu mogao da to učini, potvrdivši, obmanut ranijim falsifikatima ranije »privilegije« splitske crkve.⁵⁴

Ostala poljička sela, redom kako su navedena u falsifikatu Zvonimira iz 1078: »Gatte, Osici, Debric, Dlanoce, Vollari et Cremene, que posite sunt infra montes Massari«⁵⁵ — također nisu potvrđena kao posjed splitske crkve, pa za njih vrijedi isto što je rečeno za Tugare i Srinjin.

Autori se ne slažu u pitanju kad su spomenuti falsifikati nastali i to zbog toga što nisu sasvim jasno utvrdili svrhu i cilj falsifikata. No za pitanje koje ovdje rješavam zaista nije odlučno da li je njihov postanak diktirala potreba u borbi s knezom Nikolom Kačićem⁵⁶ ili želja nadbiskupa Ugolina da postigne što veći opseg nadbiskupskih zemalja. Smatram, da bi čitavu skupinu isprava u Mensa episcopalis trebalo ispitati i obraditi u cjelosti, jer će se jedino na taj način moći utvrditi i njihov postanak i provenijencija.

⁴⁹ Podmetnute, sumnjive i prerađene listine hrvatske do XII. vieka. Rad JAZU 45, 1878, str. 137—138.

⁵⁰ God. 1914 piše Šišić: »Ali kao lažne treba bar još proglasiti prvu Gejze II. od 1158 i pape Inocenta III. od 23. prosinca 1202.« (Priručnik izvora I, str. 580—581). Međutim, u posmrtnom djelu »Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301) I, Zagreb 1944, mijenja mišljenje. »Tome nasuprot isprava kralja Gejze II od godine 1158., kojom je potvrdio splitskoj crkvi dar hrvatskog kneza Branimira sela Srinjine u Poljicima izgleda da je autentična.« — N. dj., str. 101, bilj. 44.

⁵¹ N. mj.

⁵² T. Smičiklas, C. D. III, str. 70.

⁵³ Priručnik izvora I, str. 581, bilj. 3.

⁵⁴ V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, str. 63.

⁵⁵ F. Rački, Documenta, str. 114. L. Katić ovako lokalizira navedene posjede: »Gate, Tugari, Osic, Debric (valjda Dubrava), Dlanoce (možda Močice u Sitnomu), Volari (Vilar?) i Kremene.« — Reambulacija, str. 153.

⁵⁶ Šišić je najprije stavljao postanak u XIV. stoljeće (Dalmacija i kralj Koloman, str. 60—63), a zatim se složio s I. Pivčevićem, da su neki od ovih falsifikata nastali o. 1166. Vidi Poviest za Arpadovića, str. 101, bilj. 44.

Za nas je bitno, da spomenute isprave ne mogu služiti kao izvorni materijal na osnovu kojega bi se moglo utvrdjivati vlasništvo splitske crkve u poljičkom primorju. Ne bismo se dakle mogli složiti s Katićem, koji je još nedavno tvrdio, da je Srinjin »jedna od najstarijih darovština splitskoj crkvi«. ⁵⁷

U grupi izvora, koje ovdje obrađujem, svakako je najvažniji izvor sam kartular samostana sv. Petra u Selu. U interpretaciji kronoloških podataka, koje kartular pruža, ne vlada u hrvatskoj historiografiji jedinstveno mišljenje.

Osnovno je prijeporno pitanje ovo: da li jedina godina u kartularu, 1080, godina posvećenja crkve i samostana, ili samo crkve sv. Petra. Protiv starije datacije, koja je stavljala izgradnju samostana i crkve prije 1080, ⁵⁸ ustao je prvi M. Barada. Opirući se na riječi Petra Crnog »post multorum annorum curricula«, on je tvrdio, »da je samostan osnovan tek 90-tih godina. ⁵⁹ S njim se složio i V. Novak. ⁶⁰ Karaman naprotiv baca ponovo postanak i crkve i samostana prije 1080. Iako su njegovi argumenti tako logični da na prvi pogled osvajaju, treba dati prednost samom tekstu kartulara, a on se protivi takvoj interpretaciji. Taj odlomak o osnivanju samostana glasi: »Nam post multorum annorum curricula decidi in infirmitate, ut nulla spes euadendi esset; ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem. Igitur dispensante diuina clementia surrexi de lectulo et consilio et adiutorio Laurentii archiepiscopi ceterorumque clericorum in supra nominata ecclesia domnum Gregorium nostrum nepotem abbatem ordinauimus; et hoc quod uoui auxilio dei adimpleui. Sed cum cepimus edificare domos quas necessaria erant fratribus aminiculo dei consumauimus. Quapropter consilio memorati abbati aliorumque fratrum uoluimus in nominato Monticellum, quod comparau i Miroslauo et a filiis Michahelis, uicum construere nostris famulis, ceperunt Uilkiki nec non Prodanus duornico cum omnibus Tugaranis... resistere...«.

Objektivno tumačenje ovog odlomka pruža, prema mome uvjerenju, ove podatke:

1. Vremenska oznaka post multorum annorum curricula neminovno uključuje u sebi neki poznati događaj od kojega se te godine računaju. To može biti samo osnivanje crkve, jer se i sam Petar Crni zavjetovao u bolesti da će in prefata ecclesia u slučaju da ozdravi, postati monah. »Tek post multorum annorum curricula, dakako iza 1080, došlo je do Petrove odluke o izgradnji manastirskih zgrada, i dosljedno i do izvršenja toga zavjeta, koji je... učinio u vrijeme teške bolesti«. ⁶¹ Novak točno utvrđuje, da je historičarima smetala 1080 godina zbog toga, što su poznate historijske događaje, t. j. zarobljenje hrvatskog kralja u kar-

⁵⁷ Reambulacija, str. 151.

⁵⁸ Vidi P. Kaer, Dvie opatije, str. 32. — F. Rački, Documenta, str. 65.

⁵⁹ Dinastičko pitanje, str. 215.

⁶⁰ V. Novak - P. Skok, Supetarski kartular, str. 189 i sl.

⁶¹ N. dj., str. 193.

tularu datirali ranije, pa su 1080 godinu smatrali netočnom. »Prema tome, Petar Crni bi, ako je to približno točno, pristupio izgradnji manastirskih zgrada tek oko 1090. godine, možda i koju godinu ranije. Dakle, sve ono što je u ma kojoj vezi s crkvom, treba datirati poslije 1080. godine, a ono s manastirom dakako poslije 1090. godine.«⁶²

2. Tek tada kad je ozdravio Petar Crni je po savjetu nadbiskupa Lovre i drugih svećenika postavio opatom in supra nominata ecclesia svog nećaka Grgura. Obrativši pažnju samo na tu rečenicu o postavljanju opata, Karaman je smatrao nemogućim, da se u crkvi postavlja opat.⁶³ Ali iz teksta jasno izlazi, da je Petar Crni *istodobno* počeo graditi i samostan: »*cum cepimus edificare domos quas necessaria erant fratribus*...«. Na tom dijelu rečenice, na kojem leži sva težina dokazivanja, Karaman se uopće ne zadržava.⁶⁴ Može li uopće biti jasnije rečeno, da je Petar Crni počeo graditi samostan — *domos fratribus*?

3. Tek kad je dovršio samostan, počeo je Petar Crni graditi i naselje za samostansku služinčad i ljude, i tada je nastao spor s Tugaranima.

Postavlja se dakako pitanje, od kojeg datuma treba računati post multorum annorum curricula? Karaman je dobro upozorio, da osnivanje crkve i njeno posvećenje vrlo često nisu istodobni čini,⁶⁵ što je točno. Novak se naprotiv zalagao za 1080 godinu kao jedinu koja dolazi u obzir. »Za crkvu, t. j. za njenu izgradnju i posvećenje, može da vrijedi samo ona godina, koju je sastavljač kartulara prenio iz originalne noticije iz fundacione listine, i stavio na čelo kartulara... To je nesumnjivo samo i jedino 1080. godina.«⁶⁶ Čini se, da Novak ima pravo, ukoliko uzima 1080 godinu kao onu, koja je uzeta iz fundacione isprave, sastavljene prilikom posvećenja, ali ne i tada, kad tvrdi, da se ta godina odnosi i na gradnju. Gradnja je mogla početi nekoliko godina prije, ali je Petar Crni darivao crkvu posjedima nesumnjivo prilikom *posvete*: »*Igitur in loco, qui dicitur Selle... cepimus ad honorem principis apostolorum omnium Petri apostoli ecclesiam construere, quamque deo permitente studio artificum compleuimus. Denique iam peracta, conuocato presule memorato... eandem consecrari rogauimus... Deinde auctoritate duce diuina prephatus archiepiscopus cum ceteris sibi astantibus ministris pro dotis eiusdem ecclesie nos exigere cepit... Terras autem dedimus omnes que in circuitu habentur ecclesie*...«⁶⁷

⁶² N. dj., str. 193/4.

⁶³ Još o kralju Slavcu, str. 261/2.

⁶⁴ On naprotiv tvrdi: »... da se tekar u teškoj bolesti zavjetovao da će, ostane li pomoću božjom na životu, sagraditi crkvenu zadužbinu i povući se u tišinu samostanskog života: *dakle prije bolesti nema traga crkvi*, a u bolesti je začeta ujedno misao podizanja *i crkve i samostana*« (potcrtala N. K.). — Još o kralju Slavcu, str. 263.

⁶⁵ Činjenica je točna, samo mi se čini da primjeri za to nisu baš sretno odabrani. Očito je postojala razlika u trajanju gradnje između male seoske crkvice i gradskih katedrala. Vidi Još o kralju Slavcu, str. 260.

⁶⁶ Supetarski kartular, str. 193.

⁶⁷ N. dj., str. 213.

Drugo je osnovno kronološko pitanje vrijeme osnutka samostana. Iako Barada prigovara Novakovom približnom računu za osnutak samostana oko 1090 godine⁶⁸ — koji je račun ujedno i njegov — vraća se također na njega. Ali ta kronologija nije tako čvrsta kako Barada misli, jer gornju granicu Jakovljeva vladanja određuje i falsifikatom, što ne mora biti točno. Uza sve to može se prihvatiti i Baradino i Novakovo mišljenje, jer se izvor sam ne protivi njihovoj interpretaciji.

Međutim, još na jednom mjestu u kartularu Petar Crni govori o tome kako je otišao u samostan. To je izvod o nagodbi s Ludinom.⁶⁹ Već je Novak pretpostavljao da je možda taj Ludin sin Miroslava, koji je vodio parnicu s Petrom Crnim pred Jakovom morsticus-om,⁷⁰ pa da je možda nagodba učinjena u Splitu »neka rođačka pogodba, da bi se sasvim zadovoljilo lice, koje je pretendovalo na zemlje, što su pogodbom pripale Petru Crnom«. ⁷¹ Kako se među rođacima (parentes) Ludinovima, koji preuzimaju jamstvo, ne spominje njegov otac Miroslav — a on se ne spominje niti u parnici, koja se vodi pred Slavcem za Monticellum⁷² — bio je on vjerojatno u doba, dok je još Petar Crni boravio i živio u Splitu, mrtav. Kako je tek nakon nagodbe s Ludinom u Splitu Petar Crni otišao u samostan (post haec habii ad monasterium),⁷³ to bi ta činjenica bila još jedan dokaz u prilog Baradinom datiranju kartulara.

Nema, dakle, nikakva razloga da mijenjamo kronologiju koju je postavio Barada.⁷⁴ To više, što su protivna nastojanja nastala, usprkos jasnom tekstu kartulara, kao rezultat težnje da se ide ususret Luciusovoj hipotezi o Slavcu.

III

Dugotrajna diskusija o Slavcu izbacila je dovoljno jasno dva osnovna pitanja: pitanje političke pripadnosti teritorija na kojem Petar Crni osniva crkvu i samostan te s tim u vezi i pitanje tadašnjih granica hrvatske države i 2. problem političkog razvitka neretljanske države, njena položaja prema Hrvatskoj i njenih vladara.

Naglasila sam već naprijed da pitanje kronologije Slavca ne smatram bitnim, jer ako je točna pretpostavka da je Slavac neretljanski vladar, onda je zaista svejedno da li je živio u doba Petra Krešimira IV ili Zvonimira.

Svi oni autori, koji smatraju da je Cetina bila granica hrvatske države u doba osnivanja samostana pozivaju se na Konstantina Porfiro-

⁶⁸ »Na to ću za sada opaziti, da jedino i samo po *kronologiji Jakova morstika* g. 1090. postaje povijesna činjenica i mjerilo Slavčeve kronologije, a nikako nije ta godina u vezi s gradnjom samostana. Zbog toga godina 1090. po V. Novaku potpuno lebdi u zraku.« — Iz *kronologije*, str. 204.

⁶⁹ Supetarski kartular, str. 226.

⁷⁰ N. dj., str. 214.

⁷¹ N. dj., str. 45.

⁷² N. dj., str. 215.

⁷³ N. dj., str. 226.

⁷⁴ Nisam se ovdje posebno zadržavala na Baradinoj kronologiji zavještaja, jer je smatram točnom. Vidi Iz *kronologije*, str. 205—210.

geneta.¹ Drugi, kao na primjer Šišić,² prebacuju granicu na Neretvu, jer je prema njihovu uvjerenju neretljanska oblast već ranije došla pod vlast hrvatskog kralja. Argumenti su za takvo mišljenje bili različiti: Šišić se pozivao na vojničku snagu Tomislava³ i na činjenicu »da se poslije voine dužda Petra II Orseola Neretljanska oblast *nikad* više ne spominje kao zasebna politička jedinica...«⁴

Dakako da se svim tim argumentima — izuzevši onaj o političkoj nesamostalnosti neretljanske oblasti, koji pada s Baradinim izdavanjem Berigojeve isprave — ne može opravdati Cetinu kao granicu između Hrvatske i neretljanske države u XI. stoljeću. Ta od sastava 39 poglavlja *De administrando imperio* do osnutka samostana prošlo je više od 100 godina!

Moglo bi se tražiti pomoć u podacima o županijama, koje se prostiru na tom području. Ali i tu ćemo se brzo naći u stisci. Barada je pokušao upravo u posljednje vrijeme⁵ na temelju kliške županije utvrditi uređenje starohrvatskih županija. Ne ulazim ovdje u pitanje ima li uopće opravdanja identifikacija Parathalassia = kliška županija,⁶ osvrnut ću se samo na dokaze, kojima je Barada utvrđivao istočne granice kliške županije: ona je sezala uz more do istočne granice prastarog trogirskog teritorija... obuhvatajući uz drugo *zastalno* današnja Kaštela, Solin, Klis, Mravince, Kučine, Žrnovicu, Srinjine i Tugare u »Srednjim Poljicama; ktomu prelazila je Kozjak, kao i glavno bilo Mosora s današnjim Konjskim, Dugopoljem i Gornjim Poljicima.«⁷ No kad je trebalo i dokazati da su »i Srednja Poljica Kliške županije bila vladarsko dobro«, morao je posegnuti za falsifikatima. »Uza sve to što je falsificirana oko 1180., kad je nadbiskup *Rajner* htio da predjele u srednjim

¹ Pozivanje na Konstantina Porfirogeneta nije bilo uvijek izričito, ali je većina autora ostala u prikazu neretljanske oblasti u okvirima, koje daje car-pisac. Vidi Topografija Paganije, str. 38—41; Supetarski kartular, str. 198; Još o kralju Slavcu, str. 226, i L. Katić, *Iura sancti Petri*, str. 186.

² Povijest Hrvata, str. 653.

³ »Tomislav je sjedinio Panonsku Hrvatsku s Dalmatinskom u jednu državu, proširio je vlast svoju na ostrva Vis, Brač i Hvar.« Šišićeve tvrdnje su u protivnosti s tekstom u *De administrando imperio*. Komentar djela vidi B. Ferjančić. Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, t. II, SAN, pos. izd. CCCXXIII, Beograd 1957, str. 64 i sl.

⁴ Povijest Hrvata, str. 433, bilj. 38.

⁵ Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu, Djela JAZU 1952, str. 23—34.

⁶ Barada nije uopće pomišljao na to, da Parathalassiju Konstantinova teksta smjesti drugdje u Hrvatskoj, iako ga Cetina kao granica Hrvatske nije trebala smetati. Ako su se, naime, u 11 županija ubrajale i Livno, Imotski, Pliva i Pesenta, koje su daleko izvan granica Konstantinove Hrvatske, onda je prilično uzaludan posao trpati sve hrvatske županije u te uske granice. Osim toga, identifikacija Parathalassija = Kliška županija nije zajamčena ni jednim kasnijim izvorom. Očenoito mišljenje (v. Šišić, Povijest Hrvata, str. 449; Ferjančić, n. dj., str. 33, bilj. 99) nije prihvatio P. Skok, koji taj naziv poistovjećuje s Primorjem ili Pomorjem odnosno Neretljanskom oblašću. Vidi Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, JAZU 1950, str. 251. On je sretno, kako je sam navijestio (n. dj., str. 255, bilj. 1.) posebnu lingvističku studiju naziva *morsticus*, Maronia i Mariani, ali ga je pretekla smrt.

⁷ N. dj., str. 23.

Poljicima prisvoji, ona je ipak svjedočanstvo, da je splitska crkva tu od prije, vjerojatno još iz IX. stoljeća po Trpimirovoj ispravi od 4. III. 852 imala svog posjeda, i to u Srinjinama.⁸ Mislio je zatim da može i Zvonimirovu ispravu uzeti kao dokaz »da su prethodnici *Zvonimira* darovali splitskoj crkvi sela i zemlje u Srednjim Poljicima na Mosoru; slično i po *Kolomanovoj* od 15. VI. 1103.«⁹ — koja je također falsificirana. Ali pritom nije htio uzeti u obzir, da su falsifikati splitske crkve nastali upravo zbog toga što je ona htjela dokazati pravo na posjede, koje u Poljicima nije imala. Njima se, prema tome, dokazuje protivno od onoga što je Barada mislio dokazati. Naime, da je splitska crkva imala o prijepornim posjedima kraljevske isprave ne bi joj bilo potrebno sastavljati falsifikate. A da je doista ona bila uzurpator, pokazuje svršetak nadbiskupa Rajnerija.

Daljnje dokazivanje Barade da je taj teritorij bio vladarski posjed i kao takav dio kliške županije, još je nesigurnije. »Međutim ostala mjesta u Srednjim Poljicima posjedovali su *Kačići*, koji su, jer nisu tu bili starenici, nego doseljenici iz okolice Zadra, te posjede dobili od kralja skupa s Omišem negdje na početku XII. stoljeća.«¹⁰ Ali i ta pretpostavka, preuzeta od V. Klaića,¹¹ temelji se jedino na istovjetnosti imena. Premda je Klaić dovoljno jasno istakao da se radi o pretpostavkama,¹² Barada ih je preuzeo bez ustručavanja, jer je jedino pomoću njih mogao nekako produžiti granicu Hrvatske do Cetine. I on, koji je inače donosio dokaze za svoje tvrdnje, nije za *Kačiče* uopće naveo od kojeg su kralja dobili Poljica. Jedini pouzdani podatak koji upotrebljava Barada jest darovnica Zvonimira ujaku Strezi; no ne bismo se mogli složiti s njegovim tumačenjem tog podatka. Zvonimir je, kaže Barada, dao Strezi »sve zemlje, koje su bile u Mosoru, pa počevši od Solina do Bijača, da sa njih ubire dohodak, t. j. naturalnu rentu; time je taj teritorij bio uglavnom vladarsko dobro.«¹³ Međutim, zaključak nam se ne čini ispravan, jer vladarsko pravo ubiranja poreza na nekom teritoriju ne uvjetuje i njegovo vlasništvo nad tom zemljom. Iz tog bismo podatka, koji je sačuvan u kartularu samostana sv. Petra, jedino mogli zaključiti, da je u Zvonimirovo doba granica hrvatske države bila negdje u Mosoru.¹⁴ Podrobnije određivanje darovnica ne dopušta.

⁸ N. dj., str. 25, bilj. 17.

⁹ N. mj.

¹⁰ N. dj., str. 26.

¹¹ Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130, 1897, str. 19—20.

¹² Klaić je pretpostavljao, da je pleme *Kačića* prešlo iz zadarskog zaledja »valjda još u 11. stoljeću na jug hrvatske kraljevine, možda onda, kad je kralj Petar Kresimir IV Veliki obladao jednim dijelom nekadanje stare oblasti Neretve. Možda je *Kačiče* sam Petar Kresimir naselio u oblasti između Cetine i Neretve, u kasnijoj *Krajini*, želeći s pomoću toga jakoga plemena učvrstiti vlast hrvatskog kraljevstva na južnoj medji.« N. dj., str. 19—20.

¹³ N. dj., str. 25.

¹⁴ Katić stavlja granicu između Hrvatske i Dalmacije (t. j. Splita) na obronke Mosora. »Granica je tekla do povišaraca Mosora (sv. Tekla) i dalje na Zrnovnicu.« — Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JAZU 306, 1955, str. 212.

Uza sve nastojanje i napore Baradi nije uspjelo dokazati da su Poljica bila od IX. do XI. stoljeća vladarski posjed.

Pa ni sam L. Katić, koji misli, da granice neretljanske oblasti nisu prelazile Cetinu, nije dokazao da su Donja Poljica u XI. st. hrvatski teritorij. On je u posljednje vrijeme posvetio nekoliko radova problemima s područja nekadašnje kliške županije.¹⁵ Osobito mu je obradba popisa dobara splitskog nadbiskupa iz 1397 pomogla da otkrije neke važne lokalitete. Iako o istočnim granicama splitskog teritorija Katić ne govori tako opsežno kao o drugim granicama, ipak se može razabrati gdje ih smješta. Govoreći o reambulaciji posjeda splitske crkve iz 1397 ističe, da je ona »važna zbog svoga teritorija, koji se pokriva sa starim *Ager Salonitanus*. Ona obuhvaća Klišku županiju i dio Poljičke, a ima nešto posjeda, koji ona opisuje, i u Cetini i Smini.«¹⁶ Da li to znači da se posjed splitske nadbiskupije poklapao s ager salonitanus? Ali na drugome mjestu naći ćemo i ovaj tekst: »Na ager salonitanus, koji se prostirao od Jesenica kod Omiša do Bihaća kod Trogira, nastao je novi grad Split, zatim dvor hrvatskih vladara u Solinu i Bihaću i sjelo hrvatske primorske župe — Parathalassia — srednjovjekovni grad Klis.«¹⁷ Danas je, zahvaljujući radovima M. Suića, ager salonitanus prilično poznat »Protezao se negdje od Kaštel Staroga, gdje je graničio s teritorijem Traguria, pa sve do rijeke Žrnovnice, zahvativši tako današnje kaštelansko, solinsko i splitsko polje. Prema zaleđu mogao je sezati do Kozjačkog bila i Klisa.«¹⁸ Naknadno je ager bio proširen i preko Žrnovnice i to, kako pretpostavlja Suić, vjerojatno do Podstrane.¹⁹ Budući da Suić ionako nije posve siguran da li je ager završavao u Podstrani, moguće je da se on doista prostirao do Jesenice, pa bi se prema tome u veličini agera oba autora donekle slagala. Bitna je razlika u tome kako obojica zamišljaju daljnju sudbinu agera: dok Suić, prema našem uvjerenju točno, govori o »splitskom ranosredovječnom teritoriju«,²⁰ kod Katića se vrlo teško razabire, da li misli na teritorij splitske općine ili na posjede splitske crkve.

Izvan svake sumnje je opravdano postavljati pitanje kontinuiteta u teritorijalnom razvoju ondje, gdje takvo mišljenje potvrđuju i izvori.

¹⁵ Sredovječno selo Prosik kod Solina, Starohrvatska prosvjeta II, 1—2, str. 87—92, 1928; Fondazione i druge isprave sv. Mihovila u Solinu, Anali hist. Instituta JAZU III, 1954, str. 53—69. Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JAZU 306, 1955, str. 187—219. Selo Kućine i trinaest isprava o Sutikvi, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 4, 1955, str. 141—169; u istom broju su i recenzije: P. Skok, Postanak Splita (str. 195—199) i Jura sancti Petri de Gomai, Supetarski kartular (183—193). Solin od VII.—XX. stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, br. 9, 1955/6; Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 6, 1958, str. 187—210. Vidi i prije navedene radove.

¹⁶ Reambulacija, str. 176.

¹⁷ Granice između Klisa i Splita, str. 187.

¹⁸ Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za historijsku nauku u Zadru I, 1955, str. 17.

¹⁹ N. dj., str. 19—20.

²⁰ Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom Srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 5, 1956, str. 14.

Zato se u splitskom polju zaista mogu odrediti granice između Hrvatske i Dalmacije, ali kako se to može učiniti i preko Žrnovnice, kad nam nisu poznati podaci? Granicu između Hrvatske i Dalmacije u doba narodne dinastije stavlja Katić na crtu Dujmovača—Suhi most—povijarci Mosora (sv. Tekla). Ta je granica povučena nesumnjivo još od aachenskog mira g. 812.²¹ A granice se između Splita i Klisa nisu prema Katiću mijenjale niti »do 1180., kad se Klis vratio pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja i dobio jaku posadu«; u doba Domalda granicom je vjerojatno Solinska rijeka.²² Izenađuje, međutim, na osnovu čega Katić stvara zaključak, da su se granice Splita u XIII. stoljeću proširile. Činjenicu, naime, da Petar, sin župana Ursa, preuzima na čuvanje od splitskog kneza Grgura Bribirskog i čitave općine klišku utvrdu,²³ tumači ovako: »Tako su Splitski postavši gospodari Klisa, proširili granice i na njegov teritorij. Još godine 1251. Splitski drže Klis, jer se te godine piše njihov knez: Mihajlo milošću Božjom i kraljevskog veličanstva i pristankom bana Stjepana knez splitski, kaštelan kliški i poljički. Split je, dakle, pružio svoje granice i preko Poljica.«²⁴ Dakako da o proširenju splitskih granica na osnovu navedenih činjenica ne može biti govora; niti 1227²⁵ niti 1251!²⁶ Jer su granice, bez obzira na to tko je općinom upravljao ili imao Klis u rukama, ostale iste. A da se općinske granice u XIV. st. također nisu podudarale s opsegom posjeda splitske nadbiskupije, pokazuje odredba

²¹ Granice između Klisa i Splita, str. 188.

²² N. dj., str. 189.

²³ T. S mi č i k l a s, C. D. III, str. 265—267.

²⁴ Granice između Klisa i Splita, str. 190.

²⁵ G. Novak je naprotiv iz gore navedenoga ugovora zaključio, da je »kliška tvrđava bila 1227. godine u neke vrsti vazalskom odnosu prema Splitu.« — Povijest Splita I. MH 1957. Split, str. 105. Ta nam se interpretacija čini točnijom, iako se čini, da su Splitski ušli u ovaj ugovor prije svega zbog toga, što su i oni jamčili svojim novcem. Svakako je glavnu ulogu u ovom ugovoru imao knez Grgur, koji je i oteo Klis Domaldu. Vidi G. Novak, n. dj., str. 104.

²⁶ Čini se, da isprava Mihajla iz 1251 nije ispravna. T. S mi č i k l a s se zadržao samo na njenu jeziku, koji je ocijenio kao nepravilan (C. D. IV, str. 462), ali nije ušao u ocjenu sadržaja. Međutim, neki Mihajlo, koji bi prema tekstu isprave bio splitski knez, kliški kaštelan i poljički knez nije poznat. To, dakako, ne bi ništa smetalo, da nije iz ostalih isprava iz iste godine poznato, da je splitski knez te godine Stjepan. On je vršio tu čast od 1250 do 1257 (vidi G. Novak, n. dj., str. 126). Bilo bi moguće da je taj Mihajlo potestat splitski, ali su i potestati (načelnici) u toj godini donekle poznati: u prosincu vrši tu čast modruški knez Ivan (vidi G. Novak, n. dj., str. 548, bilj. 272 gdje s pravom ispravlja Račkoga, koji nije vodio računa o tom, da tada postoje u Splitu i kneževska i potestatska čast). O knezu Ivanu Splitskom vidi L. K a t i ć, Selo Kućine i trinaest isprava o Sutikvi, str. 154/5. Spomenuli bismo samo da je pogreškom vjerojatno slagara u obje isprave u dataciji krivo stavljena interpunkcija. Ispravni tekst glasi: »Regnante domino nostro Bela... temporibus domini Rogerii, venerabilis archiepiscopi Spalatensis, Stephani illustris bani Sclavonie, Comitiss Iohannis Comitiss Modrusse potestatis, Desse Michaelis, Gregorii Grube, Dragi Stephani iudicium« (n. dj., str. 154). I druga: »Regnante domino nostro Bela... temporibus domini Rogerii... Stephani illustris Bani Sclavonie, Comitiss Iohannis Comitiss Modrusse potestatis, Desse Michaelis... iudicium« (n. dj., str. 155.).

u raspravi o granicama između Splita i Jurja Bribirskog 1328 godine.²⁷ Međutim, g. 1328 nije došlo do nagodbe, jer je Juraj tražio granicu, koja je, kako se kasnije vidjelo, išla na štetu Splita. Štoviše, on je nagovorio svećenika Jakova iz Ferma da sastavi falsifikat, na osnovu kojega je htio opravdati uzurpirane granice.²⁸ No značajno je i to, što je splitska općina tražila, da se granica na istoku povuče od Žrnovnice na Mutogras i to »a mare usque ad montes«,²⁹ dok je Jurjev punomoćnik tražio kao granicu rijeku Žrnovnicu.³⁰ Katić je, govoreći o navedenoj raspravi tvrdio, da se pitanje granica između Splita i Klisa povlači kroz čitavo XIV. stoljeće,³¹ iako je u jednom od ranijih radova već konstatirao, da je »rijeka Žrnovnica utvrđena kao medjaš između posjeda Jurja Šubića i Splićana 1328«³² i da, štoviše, i splitski nadbiskup »omedjuje svoj posjed u splitskom polju Žrnovnicom...«³³ Kako je posljednji podatak uzet iz Lukanova montaneja iz 1338, to je jasno, da je splitski zahtjev za granice preko Žrnovnice bio isto tako neopravdan kao i onaj Jurja Bribirskog. Zbog toga je čini se i bio odbijen.

Na pitanje dakle kome je mogao pripadati teritorij između Žrnovnice i Cetine od prvih poznatih podataka do potkraj XIV. stoljeća nije zasad odgovorio niti Katić. On je doduše nekoliko puta upozoravao — osobito za razdoblje knezova Bribirskih — da su isti vlasnici držali i Klis i Omiš,³⁴ prema tome i teritorij do Cetine; no kako je odnos Jurja II Bribirca prema Poljičanima nazvao prijateljskim, nije jasno, kako je zamišljao njihov politički odnos. Tvrdnja, da su se granice Splita proširile u XIII. stoljeću preko Poljica, ne može biti, kako smo naprijed kazali, točna. Katić nije doduše sebi postavio kao zadaću da to pitanje ispituje, ali je to nužno slijedilo nakon tvrdnja, da se neretljanska oblast nije nikad protezala preko Cetine.

²⁷ »...saluis et reseruatis iuribus archiepiscopatus, monasteriorum, ecclesiarum et specialium personarum ciuitatis Spaleti in ciuitate que fuit Salone, que habent aliquam possessionem extra predictos confines, et etiam saluis iuribus comitis Georgii et alicuius sui hominis qui haberet aliquas possessiones infra predictos confines« — T. Smičiklas, C. D. IX, str. 437.

²⁸ Jakov je deset mjeseci nakon presude o granicama dao izjavu o tome kako je nastao Jurjev falsifikat. Vidi Granice između Klisa i Splita, str. 194 i sl. O sukobu i miru vidi G. Novak, n. dj., str. 148-9.

²⁹ »...deinde uero reto tramite uersus sanctam Techlam, et inde usque ad flumen Badi rete (!) capiendo Cameno, reto tramite usque ad montem Grassum, a mare usque ad montes...« (C. D. IX, str. 437). Stilizacija je teksta takva da dopušta predpostavku, da je jedino Mutogras, a ne čitav teritorij od Žrnovnice do Mutograsa ulazio u opseg splitskog teritorija. Takvo nastojanje splitske općine, poduprto od nadbiskupa, bilo je razumljivo, jer bi njegov posjed s lijeve strane Žrnovnice bio svakako unutar političkih granica Splita mnogo sigurniji.

³⁰ »...videlicet a villa Berda ad petram tonatam, a villa recto tramite usque ad fluum Sernouinice per totum uersus Salonam et Clissiam; item a predicto flumine Sernouinice per totum vsque ad flumen Cetine...« — T. Smičiklas, C. D. IX, str. 437.

³¹ Granice između Klisa i Splita, str. 203.

³² Četiri poljičke isprave iz XIV. stoljeća u splitskom kaptolskom arhivu, Anali hist. Instituta JAZU u Dubrovniku II, 1953, str. 88.

³³ Vidi L. Katić, n. dj., str. 89.

³⁴ Granice između Klisa i Splita, str. 191, 199 i dalje.

I najzad, tek je poneki autor, kao na primjer Barada, tvrdio da je teritorij na kojem je osnovan samostan, bio tada neretljanski.³⁵ Međutim, toj se tvrdnji Barade nije moglo vjerovati, jer je on sam smjestio neretljansku oblast između Cetine i Neretve.³⁶ Za nas ovdje nije bitno to što se Barada nije složio s dotadašnjim tumačenjima Konstantinovih podataka, kao ni to, tko je sve primio,³⁷ a tko zabacio njegove rezultate.³⁸ Ostaje činjenica, da je većina autora ipak gradila na Porfirogenetovim podacima, pa da je prema tome tražila i u kasnijem razdoblju iste granice.

Poljica su zatim povezivali s teritorijem na lijevoj obali Cetine — iako bez veze s neretljanskom oblasti — i svi oni, koji su, počevši od Klaića,³⁹ pisali o Kačićima.

Napokon, nedavno se i G. Novak osvrnuo na problem granica Splita svršetkom XI. stoljeća. Bez obzira na to, što datacija neke isprave ne može biti odlučna za političke granice grada u kojem se isprava izdaje, on zaključuje: »Kako su bile sasvim nestale granice između Splita i njegove hrvatske okolice, pokazuje nam najbolje isprava iz 1080. godine, kojom Petar Crni i njegova žena Ana daruju samostan sv. Petra u Selu... On dakle datira ispravu i po nadbiskupu i po hrvatskom kralju i po splitskom gradskom prioru Valici.«⁴⁰

Za nas je važna činjenica, koju bi osobito željeli podvući, da ni jedan od navedenih autora nije niti pokušao dokazivati nabačenu tvrdnju, da je teritorij kasnijih Poljica pripadao u vrijeme narodne dinastije pod neposrednu političku vlast hrvatskog kralja.

Kad ne bi gotovo sva starija historiografija o Poljicima bila zaražena bajkom o postanku Poljica, nesumnjivo da bi povijest toga kraja u doba narodne dinastije bila mnogo jasnija.⁴¹ Kako je legenda bez

³⁵ Dinastičko pitanje, str. 183.

³⁶ Topografija Paganije, str. 46; vidi bilj. 23, pogl. I.

³⁷ Vidi na primjer J. Ravlić, Makarska i njeno primorje, Bibl. Jad. straže sv. 4., Split 1934, str. 63/64.

³⁸ Na primjer M. Vego, Povijest Humske zemlje (Hercegovina) I, Samobor 1937, str. 48 i sl. Literatura bi se o neretljanskoj kneževini mogla i dalje nabrajati, ali obradba njene povijesti nije svrha ove radnje.

³⁹ Hrvatska plemena, str. 20.

⁴⁰ Povijest Splita I, str. 75.

⁴¹ Vidi P. Škarica, Doba naseljenja plemića bosansko-ugarskih u bivšoj župi Poljica, preštampano iz Smotre Dalmatinske, Zadar 1901, str. 1.

A. Pavić preuzima predaju prema kojoj je poljička župa osnovana o. 1015 (Prinosi povjesti Poljica, sep. iz Glasnika zem. muzeja BH XV, 1903, str. 1).

Pozivajući se na »starodavne plemenske uredbe od doseljenja«, I. Pivić je početke Poljica zamišljao zaista legendarno. »Kao i sve ostalo zemljište, na kojemu nije nastavalo koje pleme, i Poljica su, po odseljenju Tugina plemena, postala državnim ili krunskim dobrom...« (O postanku Poljica, preštampano iz Programa spljetske gimnazije za šk. god. 1906/7, str. 4—5). Ali je on, za razliku od Pavića, Miroslava proglasio hrvatskim knezom i zamjerao Klaiću, što je odbacio predaju kao neistinitu (n. dj., str. 5—6). Na drugom mjestu (Poljica. Povjesni osvrt o stotoj obljetnici njihova pada. Dubrovnik 1907, prešt. iz Srđia) učinio je braću hrvatskim velikašima (str. 37), koji su se »da izbjegnju njihovim (t. j. bana Pribine) progonestvima, zaklonili u vrleti morske, pa na Ostrvici kod živice vode Pokornika sagradili ponosne kule, ruševine kojih se još i danas vide« (str. 37).

sumnje plod težnje poljičkog plemstva da osvitjetli svoju nepoznatu prošlost, to bi iz nje trebalo, odbacivši je, izlučiti historijsku jezgru. Da posao nije nimalo lagan, pokazuju već prvi pokušaji. Oni su vezani uz problem društvenog uređenja i razvitka u Poljicima. A kako društveni razvoj ondje može biti samo jedan dio općehrvatskog razvoja, koji u glavnim obrisima još nije dovoljno poznat i jasan, to se i u pitanju Poljica zasad još nesigurno tapa. Trebalo bi naime odrediti postanak one skupine plemića, koji se nazivaju didići ili bosansko plemstvo (za razliku od vlastele ili ugarskog plemstva). Nedavno je I. Božić, odbacivši zastarjela mišljenja, iznio ovo: »Tačno je samo to da su didići u Poljicima pretstavljali stariji sloj plemstva koji je nastao u periodu raspadanja prvobitnog plemenskog društva i nametnuo se ostalim stanovnicima za gospodare«. On se, štoviše, složio s Hauptmannom, usporedivši didiće s Hauptmannovim plemstvom »od korena«. ⁴² Kad bismo ovo mišljenje smatrali točnim, bili bismo primorani vratiti se na teoriju o socijalnom dualizmu kod Hrvata od doseljenja do XIV. stoljeća, dakle na mišljenje, koje se nije pokazalo ispravnim. Ta i sam je Božić vrlo dobro ukazao na to, u čemu se stvarno sastojalo njihovo plemstvo. »Svodilo se u osnovi na to što su oni ostali slobodni posjednici od predaka baštinjene zemlje — 'plemenštine' — i to što su u župi, donekle odvojenoj od centara koji su sve slobodne zemljoposjednike pretvarali u kmetove (kraljevskih tvrđava, gradova), sačuvali u svom minijaturnom krugu izvrsne sudske i upravne prerogative u lokalnim organima«. ⁴³ Proces je dakle jasan, samo je pitanje *kada* se odigrao! Ne namjeravam na ovome mjestu ulaziti u to pitanje, ali mi se čini vrijednim upozoriti na jednu činjenicu: legenda sasvim jasno stavlja domovinu didića u Bosnu. ⁴⁴ Zbog toga ju je još 1881 Klaić zabacio, jer se »ova pripoviest protivi očito povjesti, pošto su prvoseoci (starenici) u župi poljičkoj bili Hrvati (u užem smislu), a ne Bosanci«. ⁴⁵ Ne znači li to da je legenda o postanku poljičkog plemstva formirana u vrijeme kad se zaista zaboravilo da je taj kraj sačinjavao sastavni dio Hrvatske? Za pitanje koje ovdje rješavamo važna je ta legenda zbog toga, što možemo, čini se bez mnogo okolišanja, isključiti doba narodnih vladara kao vrijeme kad je već formirano staleško društvo poznato iz izvora razvijenog Srednjeg vijeka u Poljicima. Drugim riječima, to je doba kad su u Donjim i Srednjim Poljicima — za koje je izvor kartular sv. Petra u Selu — većinu stanovništva sačinjavali slo-

Posebno tumačenje dobiva ta predaja u djelu Povjesni ulomci iz bivše slobodne općine-republike Poljica, Split 1940, od S. Kaštelana: On je »kraljevsku zadrgu Miroslava« smjestio »u najljepši kraj stare Dalmacije od Zrmanje do Cetine«, t. j. u Bihać. Odanle su se preselili na »krunsko dobro mosorsko« (str. 16—17).

Šišić se nije upuštao u tumačenje legende, ali je, kao i Klaić, smatrao, da je pleme Kačića bilo najjače u Neretljanskoj oblasti. No za samo središte, Omiš, izričito naglašava da se nalazilo na lijevoj obali Cetine (Povijest Hrvata, str. 538). Pa ipak je morao nešto dalje, tumačeći Rogerijevu borbu za poljička sela, ustvrditi, da su i ondje bili Kačići (Poviest za Arpadovića, str. 74).

⁴² IG 1956/1, str. 117.

⁴³ N. dj., str. 117.

⁴⁴ A. P a v i c h, Prinosi povjesti Poljica, str. 1.

⁴⁵ Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati II, Zagreb 1880. str. 134.

bodni stanovnici, koje izvor naziva villani. Te činjenice ne otkrivaju dakako tajnu političkog vrhovništva nad Poljicima u doba narodne dinastije, ali neposredno isključuju, kao što ćemo vidjeti, u tom razdoblju (druga polovica XI. st.) političku vlast splitskog nadbiskupa. Kad se dakle od Kaera znade naći tvrdnja da je »Petar Crni bio Poljičanin te po svoji prilici Tugaranin«^{45a} — a pritom se misli na poljičkog plemića — onda takvo razjašnjenje pojmova za XI. stoljeće mnogo ne pomaže, jer Poljica kao politički i društven pojam tada nisu postajala.

Analiza izvora s područja poljičkog primorja u doba narodne dinastije pokazuje, da je jedini sigurni i neosporni posjed splitske crkve na tom području stara crkva sv. Stjepana (na današnjem jeseničkom groblju) i njeni posjedi.⁴⁶ Ta naoko neznatna činjenica neobično je važna za zaključke o društvenom razvitku na tom području u doba narodnih vladaru. Feudalni odnosi ne stvaraju se takvom brzinom, da bi već u XI. stoljeću čitava sela u Poljicima priznavala splitskog nadbiskupa kao svog vlastelina. Stanovnici dakle Donjih i Srednjih Poljica, Tugarani i Srijanji, nisu bili tada, t. j. potkraj XI. stoljeća, servi splitske crkve, već slobodni stanovnici, villani.

Za genezu feudalnih odnosa ostaje dakako još uvijek najbolji izvor kartular sv. Petra. Ali, za ocjenu kvantitete feudalnih odnosa do izumrća narodnih vladara vrlo su važne činjenice na koje smo upozorili. Iako je u biti točna pretpostavka, da su se feudalni odnosi brže razvijali u susjedstvu dalmatinskih gradova,⁴⁷ ipak treba i to mišljenje ponovo pretesti. Prvo zato, što je proces morao biti znatno sporiji nego što ga prikazuju mnogobrojni falsifikati; a zatim, stoga, što crkva kao tipična feudalna ustanova posve razumljivo nije bila vezana samo na dalmatinske gradove. Uostalom, analiza kartulara kao izvora za društvenu problematiku prelazi okvir ove radnje.

Ovdje nas prije svega mora zanimati pitanje čiju političku vlast priznaju stanovnici poljičkog primorja u XI. stoljeću? Odgovor na to pitanje daje posredno sam kartular sv. Petra. U kartularu se, naime, u doba Petra Crnoga spominju kao suci: Jakov »Marianorum dux«,⁴⁸ Slavizo rex,⁴⁹ i Suinimir rex.⁵⁰

Pri analizi ovih podataka treba naglasiti: 1. da je Petar Crni *zamolio* Jakova da bude prisutan raspravi s Miroslavom;⁵¹ 2. da su

^{45a} P. Kaer, Dvie opatije, str. 29.

⁴⁶ Supetarski kartular, str. 213; Reambulacija, str. 146.

⁴⁷ O. Mandić, HZ V, 3—4, 1952, str. 282 i sl.

⁴⁸ Supetarski kartular, str. 214.

⁴⁹ N. dj., str. 215.

⁵⁰ N. dj., str. 224.

⁵¹ »Vnde nos (sc. Petrus Zerni) conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus, inter quos etiam Jacobum Marianorum ducem cum suis militibus ibidem interesse rogavimus...« (Supetarski kartular, str. 214). Tekst je doista na ovome mjestu tako loše stiliziran, da se čini, kao da je Jakov splitski plemić! Zbog toga ga je i Klaić, kao i mnogi drugi, proglasio za splitskog plemića (Porijeklo banske časti, str. 68). Protivno, dakle ispravno, tumače ovaj dio teksta M. Barada (Dinastičko pitanje, str. 181) i V. Novak (Supetarski kartular, str. 171).

Tugarani pozvali Petra Crnog pred Slavca na sud i 3. da je Petar Crni išao u Šibenik pred Zvonimira da taj presudi u sporu sa Strezom. U sva tri slučaja presudjuje ona vlast, koja je na dotičnom teritoriju nadležna, dakle u poljičkom primorju neretljanski vladar, a u Solinu hrvatski kralj. Kompetencije su tih samostalnih vladara oštro odijeljene, pa Petru Crnome nije palo na pamet da za sporove na poljičkom teritoriju potraži Zvonimira ili na solinskom (kliškom) neretljanskog vladara.

Činjenica pak da su svjedoci, koji su prisustvovali sklapanju različitih pravnih poslova Petra Crnog bili različita lica — od splitskih građana do neretljanskih vladara — potvrđuje jedino tadašnji općenit običaj, prema kojem se od svjedoka tražilo da budu »vjerovani«. ⁵² Iz redoslijeda svjedboka ili uopće iz njihova spomena u kartularu ne mogu se izvoditi zaključci o političkom uređenju na tom teritoriju.

Prema izloženome, na teritoriju samostana sv. Petra u Selu nadležne su u doba osnivanja dvije vlasti: hrvatska (u Solinu) i neretljanska (u poljičkom primorju).

Međutim, što svjedoče dokumenti iz XII.stoljeća? Da li je u doba vladanja Arpadovića došlo u tom pogledu do nekih promjena? Podataka ima doduše malo, ali i oni dostaju. Odbacujemo pri zaključivanju splitske falsifikate: tobožnju Kolomanovu darovnicu iz 1103, ⁵³ Gejzinu iz 1158 ⁵⁴ i bulu pape Celestina III iz 1192. ⁵⁵

Od autentičnih isprava od osobite je važnosti parnica što je vodi samostan sv. Petra s Adrijanićima g. 1176 ⁵⁶ i parnice Dujma sina Prestancijevoeg za posjede u Perunu. ⁵⁶ U parnici s Adrijanićima presuduje doduše sam nadbiskup Rajnerije, ali su Dujmovoju parnici kao svjedoci prisutni ovi »Schiaivoni«: Vilcoina figliolo di Putina, *Sebenna* figliolo di Boiano, *Sonion* et suo fratello Giacomo figlioli del *conte Nicola Aprico*... Mergen figl. di Girgo... Pribano figl. di *Ruzino* i mnogi drugi. Međutim, godinu dana nakon toga ustaje protiv Dujma Mergen sin Grge, našto Dujam odlazi s njim pred »il conte Nicolo Aprico«. Taj je saslušao stranke i najzad ih je nagodio. ⁵⁸ Prema našem uvjerenju conte Nicolo Aprico nije nitko drugi neko poznati knez Nikola Kačić, g. 1167 *kenesius Alemuysi*, ⁵⁹ koji je kao predstavnik Kačića, ili bolje

⁵² O tome vidi Supetarski kartular, str. 171 i sl.

⁵³ T. Smičiklas, C. D. II, str. 101.

⁵⁴ N. dj., str. 86—87.

⁵⁵ N. dj. III, str. 251.

⁵⁶ Supetarski kartular, str. 228—9. Ovaj sukob s Andrijanićima, koje naziva poljičkim Hrvatima, smatra V. Novak početkom borbe između Poljičana i Rajnerija. (Supetarski kartular, str. 56). Borba svršava, kako je poznato, kamenovanjem Rajnerija 1180 godine. Ne možemo dakako isključiti mogućnost da je ta parnica bila početak borbe, iako je »Rajnerijev cilj bio da proširi zemlje splitske *mensae episcopalis*...« (Supetarski kartular, str. 56); možda ne bi bilo sasvim točno, kad bismo s V. Novakom događaje g. 1180 nazvali »pravom seljačkom pobunom« (n. dj., str. 57). Jer »starješine poljički«, koji se bore s Rajnerijem (Nikola je došao braniti svoje posjede sa svojim rođacima) jesu Kačići, neretljanska vladarska loza, koju ne bismo mogli nazvati seljačkom.

⁵⁷ T. Smičiklas, C. D. II, str. 156/8.

⁵⁸ T. Smičiklas, C. D. II, str. 158.

kao samostalni neretljanski vladar, branio poljičke posjede od Rajnerija g. 1180.⁶⁰ No i među drugim svjedocima »Slavenima« jesu ličnosti,⁶¹ koje će početkom XIII. stoljeća preuzeti vlast u neretljanskoj kneževini: to je *Sebenna*,⁶² kasniji omiški knez.

Međutim, niti podaci iz XIII. stoljeća ne protive se pretpostavci da su Poljica priznavala vlast omiških knezova, koji su ujedno samostalni

⁶⁰ Ugovor kneza Nikole i Kotorana g. 1167 počinje ovako: »Ego Nicola kenesius Alemuyssii una cum meis consaguineis et cum omnibus, qui sub meo dominio sunt...« (C. D. II, str. 116).

⁶¹ V. Novak je također smatrao da su dominium kneza Nikole bila i Poljica, samo što iz te činjenice nije izvukao nikakav zaključak (n. dj., str. 59, bilj. 68).

Na prvi pogled smeta identifikacija »conte Nicolo Aprico« = »kenesius Alemuyssii« njegov nadimak Aprico. To je, naime, ime Skok stavio u lingvističkoj analizi kartulara sv. Petra među »romanska lična imena« (str. 259). Ali je bilo potpuno na mjestu njegovo pitanje: »Nema li možda među nosiocima očiglednih romanskih imena i Hrvata?« (n. mj.). Naime, i on, i Novak, stavili su Nikolina sina Jakova, koji je u parnici s Adrijančićima advokat »Latina«, dakle Splitsana, među »Latine« (Supetarski kartular, str. 173, 259). Pritom nisu uzeli u obzir činjenicu, koju u XII. i XIII. st. vrlo često susrećemo, da su hrvatski župani i knezovi često bili advokati i zastupnici crkvenih institucija u Splitu. Tako je na primjer Borislav, također sin kneza Nikole, dugogodišnji advokat ženskog samostana sv. Benedikta (C. D. II, str. 221, g. 1188 i C. D. II, str. 349, g. 1200). Ako se k tome uzme u obzir i to, da su u isto vrijeme Splitsani nosili očito hrvatske nadimke (Močibob, Platimisa itd.), onda porijeklo imena, koje pojedinac nosi, ne može biti nikakav kriterij za etničku odnosnu narodnu pripadnost. Uostalom, u našoj se historiografiji tako često zaboravlja, da je pojam »narodnosti« tada bio identičan s pojmom *jurisdikcije*, pa da prema tome i Hrvat može biti Splitsanin i obratno. Izvan svake je sumnje, da je knezu Nikoli iz nepoznatih razloga dodao svećenik Sabacije, koji je sastavio noticiju, pridjevnik Apricius. Na takav zaključak upućuje njegova sudačka funkcija i titula conte-knez, koju mu Sabacije daje. A da, nadalje, upravo taj Nikola nosi kneževsku titulu u doba bizantskog vladanja i da se po njoj, kao i po samostalnoj vlasti, koju vrši u svojoj vladavini, ističe među ostalima, dokazom je isprava Rogerja iz 1180 godine. Ondje se među *županima* (iuppanus) u Hrvatskoj, spominje, izuzevši splitskog i trogirskog comesa, samo još Nikola kao *comes* (C. D. II, str. 167):

⁶¹ Među svjedocima nalaze se na pr. dvojica od sinova kneza Nikole; jedan od njih se naziva »Sonion«, što je nesumnjivo iskvaren oblik od Simon. Posljednji nam je poznat iz ugovora, što ga sklapaju Kačići s Dubrovnikom 1190 godine. On je jedan od trojice Nikolinih sinova (filii Nicolai: Borislav, Simon et Bocdanus, C. D. II, str. 241). Bogdan je, uz druge, u ugovoru s Mlečanima g. 1208 spomenut kao *comes* (C. D. III, str. 71). Vrlo vjerojatno, da je u ovom izvoru *comes* prijevod županske titule, jer bi inače prema tekstu izvora morali pretpostaviti, da je uz Sebenu bilo još petoro knezova. Uostalom, Desislav, jedan od *comites*, vrši g. 1220 čast hvarskog župana (C. D. III, str. 254), pa je to jedan od dokaza, da je ovdje *comes-iupanus*. To je vjerojatno isti Desislav, koji se spominje na natpisu u Omišu (vidi G. Škrivanić, Jedan stari ćirilski natpis iz XIII. veka u Omišu, Istoriski zapisi god. XI, knj. XIV, 1—2, 1958, str. 269). Potcrtała sam zatim u testu Rusina, sina Pribanovog, zato da upozorim, kako se to ime javlja i kasnije u vladarskoj porodici Kačića.

⁶² Sebena se spominje ne samo u ugovoru s Dubrovnikom g. 1190 (C. D. II, str. 241) i Mlecima g. 1208 (C. D. III, str. 77), nego i u poznatoj povaljskoj ispravi iz XIII. stoljeća (I. Ostojić, Benediktinska opatija u Poveljima na otoku Braču, Split 1934, str. 10 i 24). On je vjerojatno nasljedio kneza Nikolu, dok je vjerojatni njegov nasljednik knez Miroslav, poznat iz natpisa u Omišu (vidi G. Škrivanić, n. dj., str. 270).

neretljanski vladari. Oko 1220 zapovjeda kralj Andrija »Malduco duci Kachetorum« i čitavu njegovu rodu »quod a latrociniis in insulis duabus maritimis et Zernouniza se abstineant«. ⁶³ God. 1251 vodi unuk kneza Nikole parnicu sa splitskim nadbiskupom za Mutogras. ⁶⁴ Nije bitno da li je isprava doista odraz stvarnog stanja i sudskog postupka ⁶⁵ — važne su stranke, koje su nesumnjivo postojale. Žrnovnica se opisuje kao granica porodičnih posjeda omiških knezova, koje g. 1258 prima Bela IV među nobiles regni. ⁶⁶

Ovih je nekoliko podataka dostatan dokaz da se jedinstvo zemalja s jedne i druge strane Cetine nije razbilo niti u XIII. stoljeću. Kako je to bila jedna cjelina — uključivši i otoke Brač i Hvar sa Visom — to se u izvorima vrlo često upotrebljavaju jedan od oba sinonima, t. j. Kačići i Omišani, iako se pritom misli dakako na čitav dominij Kačića. Zbog toga je već i Klaić tvrdio, da »i vlast i plemenština... toga plemena dopire na sjever u župu Poljičku, kao i na jug u primorsku oblast Krajinu«. ⁶⁷

O Neretljanskoj kneževini dobivamo takvim rješenjem sasvim drukčiju sliku nego što smo je navikli dosad stvarati. To nije samo otočka država: izduženi pojas kopna od Žrnovnice do Neretve, sa glavnim središtem u Omišu, služi kao najčvršća osnova jakoj vlasti Kačića. I u toj

⁶³ T. Smičiklas, C. D. III, str. 187—88. Dok J. Ravlić (N. dj., str. 79) tumači tu vijest samo općenito, G. Novak smatra, da »1220. godine zamoliše stanovnici Brača i Hvara kralja Andriju II., da im pomogne protiv Kačića, koji su ih nemilo pljačkali« (Hvar, str. 101), s kojim se tumačenjem ne bismo mogli složiti. Tako je tu vijest doduše protumačio i V. Klaić (Hrvatska plemena str. 22), ali je nemoguće, da tek tada »kušaju Kačići zajedno s Omišanima, kako bi si podvrgli susjedne otoke Brač i Hvar...« (n. mj.), kad je prema onodobnim izvorima jasno, da su ti otoci već prije sačinjavali dominij Kačića. Osim povajlske isprave (vidi bilj. 61), koja je najvažniji dokaz za Brač, dokaz za Hvar je isprava župana Desislava. Župan Desislav je sin Grobine i spominje se sa svojom braćom Radošem (kasnijim knezom), »Sincom« i Jurom (kasnijim županom) u izvorima od g. 1190 dalje (C. D. II, 241). Vidi i pogl. III, bilj. 61. Možda bi prijetnju Andrije II trebalo shvatiti kao zabranu da pljačkaju s tih otoka (ukoliko se podaci uopće moraju odnositi na Brač i Hvar). To što se spominje i Žrnovnica, dokazom je, prema našem uvjerenju, da je vladavina Kačića išla do te rijeke i mjesta, pa bi to bilo potvrda za našu pretpostavku o granicama između Splita i Neretljana u XIII. stoljeću.

Govoreći o ratu Splitskana s Omišanima za načelnika Gargana, G. Novak je samo usput spomenuo, da su Omišani »uspjeli da u posljednje vrijeme zagospodare dvama našim najvećim otocima, Braćem i Hvarom« (Povijest Splita I, str. 109). Ne kaže, međutim, ništa kada se to zbilo, iako bi se prema njegovim vlastitim tvrdnjama moralo to staviti poslije 1220 godine.

⁶⁴ C. D. IV, str. 453.

⁶⁵ Isprava mi se čini neobičnom zbog toga što se parnica za zemlje i vinograde u Mutograsu vodi samo pred splitskim sucima, a jedan od sudaca nastupa kao svjedok u korist nadbiskupa. Nadbiskup Rogerije se poziva u parnici na to, »quod cum dudum inter Rainerium archiepiscopum et Nicolaum auum Nicolai predicti de illis possessionibus questio fuisset, antedictus auus in manibus legati domini pape possessiones illas renunciavit et predecessores sui per multa tempora agraticum de illis possessionibus receperunt, quod per montanum et testes legitimos probare uolebat« (C. D. IV, str. 453).

⁶⁶ C. D. V, str. 106.

⁶⁷ Hrvatska plemena, str. 20.

političkoj jedinici, razvitak koje možemo pratiti gotovo kroz pet stoljeća, stoji na čelu više ili manje samostalan vladar. Njegova je vlast osobito porasla u doba, kad su Arpadovići bili nesposobni da u Hrvatskoj uspostave jaču kraljevsku vlast — tada se izdiže neretljanska kneževina do prve vlasti na istočnoj obali Jadrana, na što najjasnije upućuju ugovori o prijateljstvu s različitim gradovima.⁶⁸ Vladar se neretljanski doduše ne naziva rex, kao njegov susjed, vladar u Hrvatskoj; on je zadržao onu titulu, koju su nekad nosili hrvatski kraljevi. Titule uostalom nisu bitne, važna je stvarna vlast. Ta izvori od đakona Ivana do povaljske isprave iz početka XIII. stoljeća jasno odaju način, kako se u toj političkoj jedinici dijelila vlast. Nije slučaj, da je notar nazvao Berigoja rex,⁶⁹ iako se on sam naziva iudex. On je bez sumnje želio tom titulom učiniti razliku između Berigoja i njegovih župana i satnika. Pa i kasnije nazivi Jakova dux Marianorum opet su pokušaj da se neretljanskom vladaru da titula, koja će ga odvajati od njegovih župana. A njih je bilo više. Već Konstantin Porfirogenet poznaje u neretljanskoj oblasti 3 županije.⁷⁰ On doduše ne govori ništa o županima na otocima, ali povaljska isprava daje jasnu ljestvicu: *knez-župan-sudac-braščik*.⁷¹ U doba arhidakona Tome drže Brač i Hvar sinovi Malduča, Pribislav i Osor.⁷² Mnogobrojni podaci o plemenu Kačića, koje je doista samostalno vladalo neretljanskom državom, ne dopuštaju nažalost mogućnost da detaljnije odredimo župane. Razabire se tek, da se i kneževska i županska titula i čast nasljeđuju od oca na sina ili sinove.⁷³ Možda se to činilo po principu, koji je poznat kod krčkih knezova Frankopana.⁷⁴

⁶⁸ Vidi V. Klaić, n. dj., str. 21 i sl.; G. Novak, n. dj., str. 101.

⁶⁹ Dinastičko pitanje, str. 177.

⁷⁰ Vidi o tome M. Barada, Topografija Paganije i B. Ferjančić, n. dj., str. 64 i ondje označenu literaturu.

⁷¹ Kadgod se spominje »knez otokom«, spominju se uz njega *župan, sudac i braščik*. Prema povajskoj bi se ispravi moglo misliti da je knez vrhovna vlast samo nad otocima Hvarom i Bračom. Međutim, uspoređivanjem s drugim izvornim materijalom (na pr. ugovorima iz XII. i XIII. stoljeća) dolazimo do zaključka, da je knez vrhovna vlast i čast nad čitavim vladanjem ili državinom, a da su pod njime, u pojedinim dijelovima, njihova vladanja bili župani. Ti su župani članovi porodice, pa je zato Klaić rekao: »Jedna kuća tih Kačića stoluje upravo u Omišu, gdje pojedini članovi te kuće obavljaju, čini se s nasljednim pravom po senioratu, kneževsku čast (zovu se: kenesius, comes, dux, pače jedanput i banus)« — Hrvatska plemena, str. 20.

⁷² Unuk Malduča bio je prema arhidakonu Tomi Toljen »Politianus«, pa je moguće, da u doba rata sa Splićanima za Gargana upravo on bio župan poljički. Vidi F. Rački, Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, MSHSM XXVII, 1895, str. 121, 126 i sl.

⁷³ U povaljskoj ispravi se kaže za kneza Brečka, župana Prvoša suca Dešena i braščika Prvošlava da »ti vsi sut dediči vladanje otočkomu« (I. Ostojić, n. dj., str. 2—3). I u porodici samog kneza Nikole može se vrlo dobro pratiti nasljeđivanje: on je knez od o. 1167 do o. 1180; od njegovih sinova nosi kneževsku titulu Bogdan, a od njega je nasljeđuje njegov sin Radoš. Ali istodobno sa sinovima Nikole spominju se i sinovi Grubine, no oni su vjerojatno župani (iako se u izvoru spominju kao comites; vidi bilj. 62). Ima, međutim, i drugih župana iz loza, kojima ne možemo pratiti redosljed. Moglo bi se navesti još primjera. Svakako treba požaliti da materijal, koji je V. Klaić tako savjesno sakupio ne samo za Kačiće (Hrvatska plemena, str. 28—34), već

Nameće se pitanje, u kojem je obliku političke vlasti bio uklopljen u neretljansku kneževinu teritorij od Cetine do Žrnovnice? Siguran odgovor na to pitanje teško će se dati prije nego što se ne riješe neka otvorena pitanja u vezi sa županima i županijama u Hrvatskoj za narodne dinastije. Isprave, naime, u kojima se spominje iupanus polsticus ili polisciscus,⁷⁵ vrlo su sumnjive i ne možemo se bez ustručavanja pozivati na njih. Prema tome nije ni to sigurno, da li se taj kraj u doba narodne dinastije nazivao Poljica. S druge je strane još uvijek otvoreno pitanje Konstantinove Parathalassije⁷⁶ i zagorskog župana.⁷⁷ Moramo svakako računati s činjenicom da se u pratnji neretljanskih vladara u XI. stoljeću spominju župani, pa ne možemo unaprijed isključiti mogućnost da je jedan od njih također s navedenog teritorija.

Osvrnut ću se na neke dokaze, koji se obično suprostavljaju Baradinovj tvrdnji da su Jakov, Rusin i Slavac neretljanski vladari. To su: a) »morski župani«⁷⁸ Jakov i Rusin kao hrvatski dostojanstvenici; b) Slavčeva titula rex i c) ban u pratnji neretljanskih vladara.

a) Jedino na osnovu titule morsticus proglašeni su Jakov i Rusin sad admiralima, a sad morskim županima odnosno dostojanstvenicima na dvoru hrvatskih vladara. Titula morsticus tumačena je zaista vrlo različito,⁷⁸ obično onako kako je autorima bilo potrebno za njihove različite koncepcije. Skok je kao filolog izvodio taj naslov od morski. »Bio je bez sumnje upravitelj Maroniae, otočke t. j. neretljanske oblasti i za to se zove morski.«⁷⁹ Svaku diskusiju o tome, da li taj pridjevni oblik

i za ostala plemena u Hrvatskoj, još uopće nije obrađen. Ostalo je uglavnom sve do danas na njegovim oskudnim sintezama, kojih je oskudnosti, uostalom bio on sam potpuno svijestan (n. dj., str. 1).

⁷⁴ Već 1232 dijele knezovi Vid II, Henrik i njihov bratić Ivan I vlast i na samom otoku Krku tako, da je jedan dobio grad Krk, drugi kaštela, a treći Prvić. Nakon pola godine izmijenili bi se u vlasti. Vidi V. Klaić, Krčki knezovi Frankapani I, MH 1901, str. 91.

⁷⁵ To su »proširena«⁷⁵ redakcija Radovanove isprave iz g. 1070 (Documenta, str. 83 — Dalizo poliscisco teste); tobožnja Zvonimirova u korist samostana sv. Benedikta u Splitu iz 1076—78 (Documenta str. 113 — Uiseno polstico) i tobožnja isprava Stjepana II u korist istog samostana iz 1088/9 (Documenta, str. 149 — Uratina polstici). Budući da druge isprave iz doba narodne dinastije ne spominju poljičkog župana, vrlo je vjerojatno, da taj župan tim imenom nije ni postojao.

⁷⁶ Vidi pogl. III, bilj. 6.

⁷⁷ Zagorski se župan spominje za narodne dinastije dva puta: u kartularu sv. Petra u Selu prigodom presude u Šibeniku (Supetarski kartular, str. 224). i u ispravi Stjepana II iz 1088/9 (Rački, Documenta, str. 149). Isprava Stjepana II je falsifikat, pa na osnovu nje ne možemo ništa sigurno zaključivati. No spominjanje zagorskog župana Vučine u kartularu ostavlja dvije mogućnosti za rješenje: ili je to zagorski župan, t. j. jedan između hrvatskih župana, kako je to pretpostavljao M. Barada (M. Barada-L. Katić-J. Šidak: Hrvatska poviest, Zagreb 1943, str. 74), ili je to možda Vučina, brat trogirskog kneza Drage i sin Brane, također župana (Supetarski kartular, str. 221—222). Šišić se ustručavao da lokalizira zagorsku županiju (Povijest Hrvata, str. 674), dok je Skok, analizirajući kartular sv. Petra s lingvističkog stanovišta, zaključio, da »sagorsticus«⁷⁷ predstavlja Zagorje kao ime župe«. Smješta je na sjeveroistok od Trogira (Supetarski kartular, str. 283).

⁷⁸ Vidi B. Poparić, O pomorskoj sili Hrvata za dobe narodnih vladara, str. 129.

primorski treba dodati nekom županu u pratnji hrvatskog vladara ili naslovu neretljanskih vladara prekida identifikacija *morticus = dux Marianorum*.⁸⁰ Ne smije se naime smetnuti s uma, da su oba naziva upotrebljena za isto lice u istom izvoru. Moglo bi se dakako navesti u prilog mišljenju da je Jakov hrvatski dostojanstvenik njegovo prisustvo prigodom presude Zvonimira između Streze i Petra Crnog.⁸¹ No kad bi se tako zaključivalo, ne bi se vodilo računa o tome, da je Jakov ondje isto kao i kardinal Petar, samo svjedok, pa da prema tome ne vrši nikakvu funkciju. A kako treba tumačiti titulu dux potkraj XI. stoljeća pokazuje primjer Zvonimira: on nosi prije krunidbe, iako je samostalan vladar, također titulu dux.⁸² Klaićeva nagađanja, da bi u doba Zvonimira, t. j. u doba kad u Hrvatsku prodiru »zapadno-evropske državne uredbe«, dux bio neki »novi državni časnik« osnovana su na falsifikatima, pa prema tome otpadaju.⁸³

b) Na tituli rex, koju sastavljač kartulara daje Slavcu, ne želim se zadržavati. Na mnogim se primjerima može vrlo lako dokazati, da je terminologija u srednjovjekovnoj latinštini vrlo nepouzdan oslonac.⁸⁴

c) Podatak o banu, koji je u »pratnji hrvatskog kralja«, sačuvan je također u kartularu. »Attigit eo tempore uenire in nostris partibus Slavizo rex et Petrus banus, nec non Sarubba causa discordie que erat inter Slauzo et Lubomiro, Vnde uocauerunt nos ante hos nominatos uiros omnes Tugarani; residentibus in ecclesia beati Petri, que sita est in Olmisi,⁸⁵ scilicet coram Slauzo nec non Petro et Sarubba, ceperunt altercare nobiscum et ita nobis iudicauerunt, ut ego uocarem tres meliores ex prefatis testimoniis...«.⁸⁶

Gotovo beziznimno tumači se taj podatak kao suđenje hrvatskog kralja i bana Petra. »U to je vrijeme po drugim poslovima došao u poljičke strane hrvatski kralj Slavac, ban Petar i još, očito velikodostojnik, Saruba, da se presudi neki spor, koji je imao kralj Slavac sa tepčijom Ljubomirom.«⁸⁷ Površnim čitanjem teksta može se doista na čas stvoriti uvjerenje, da je ban bio ondje u pratnji kralja Slavca i time se dobiva dakako dokaz, da je Slavac hrvatski kralj, jer u neretljanskoj

⁷⁹ Supetarski kartular, str. 244 i 256. Vidi i pogl. III, bilj. 6.

⁸⁰ Supetarski kartular, str. 214—224.

⁸¹ Supetarski kartular, str. 224.

⁸² F. Rački, Documenta, str. 105.

⁸³ Poričko banske časti u Hrvatah. Hrvatski bani za narodne dinastije, VZA I, 1899, str. 68.

⁸⁴ To je uostalom vidio već Karaman, koji je citirao primjer Gottschalka (koji Trpimira naziva rex), ali nije želio iz te činjenice povući zaključak, već je tvrdio, da »je pravilo ipak, da se hrvatski kraljevi nazivlju rex...« (Još o kralju Slavcu, str. 266).

⁸⁵ Upozoravam na činjenicu, koja je uostalom već poznata u historiografiji, da se ta crkvice sv. Petra nalazila na *desnoj* obali Cetine, iako se grad Omiš nalazi na *lijevoj* obali. Kako se u izvoru ipak kaže »que sita est in Olmisi«, moramo iz toga zaključiti da se Omiš u XI. st. nalazio i s jedne i s druge strane Cetine. I ta činjenica govori u prilog mišljenju da neretljanska kneževina nije svršavala na ušću Cetine. Za crkvicu vidi literaturu u Supetarski kartular, str. 43. bilj. 31.

⁸⁶ Supetarski kartular, str. 215.

⁸⁷ Supetarski kartular, str. 43; F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 540.

oblasti bar dosad nisu bili poznati banovi kao dostojanstvenici. No već je V. Novak išao nešto dalje u tumačenju ovog podatka: on je točno vidio, da je Slavac došao u »poljičke stranec« zbog spora sa Ljubomirom. Ako logički slijedimo tu misao, onda se uz Novakove pretpostavke mora zaključiti, da je *ban Petar* sudio u sporu između *hrvatskog kralja Slavca* i *njegovog tepčije Ljubomira*.⁸⁸ Takav bi sastav suda, u kojem *ban sudi svome kralju* bio doista neobičan. Uostalom, mimo teksta i tako nije niti nužno niti dopušteno ići, a taj kao izričitu svrhu dolaska navodi parnicu između Slavca i Ljubomira. Mogao bi netko izbjeći nezgodnu situaciju na taj način da tvrdi, kako sastavljač kartulara nije, spominjući Slavca kao parca, mislio na kralja Slavca, ali bi ga odmah razuvjerio nastavak teksta, u kojem se opet navodi ime Slavca bez titule.

Promijenimo li uloge stranaka i sudaca inako, kako ih je naveo sastavljač kartulara, lako ćemo riješiti problem: u parnici koja je nastala između *Slavca, neretljanskog vladara*, i *Ljubomira, hrvatskog dostojanstvenika*, presuđuje *hrvatski ban*, jer je on jedini uz vladara mogao presuditi u takvom sporu. A to što ban Petar sjedi na sudu u Omišu, ne mijenja ništa na stvari, jer je on mogao uz Slavca i župana Sarubu prisustvovati suđenju, a da pritom nije trebao imati nikakve funkcije. Sastavljač je kartulara dovoljno naglasio hijerarhiju, kad je Slavca kao suca u Omišu stavio na prvo mjesto, a za njim tek bana.

Još se jednom u kartularu spominju Slavac i ban Petar i to prilikom potvrde zemalja u Trsteniku. Nakon što je sastavljač kartulara naveo, da su samostanske zemlje potvrdili najprije Rusin, a poslije njegove smrti njegova žena, on nastavlja: »Postea uenit Slauiz rex et corroborauit prenominatās terras; coram Petro bano et Sarubba iupano et Ded filio Climini, et Uelcano setnico et Iuuano filio brauaro et Zurra filio Tripuni; presbiter Panesa, Budimir tepciza et presbiter Uilcano.

Ibidem Slauiz ante eosdem testes sicut partem fratris sui affirmauit, sic suam partem que ibi habebat in eadem ecclesia pro remedio anime sue nec non fratris perpetualiter contulit.«⁸⁹

Već je Novak tvrdio da je Slavac potvrdio zemlje u Trsteniku vjerojatno u ono vrijeme kad je održavao sud u Priku.⁹⁰ Uostalom, stilizacija ovog mjesta također pokazuje, da je ban bio samo svjedok u poslovima, koje je vršio Slavac kao neretljanski vladar.

Zasad dakle, nakon svega što je rečeno, ne vidim razloge zbog kojih bi bila primorana da napustim Baradino mišljenje o Jakovu Rusinu i Slavcu kao samostalnim neretljanskim vladarima.

Svijesno sam upotrijebila na nekoliko mjesta naziv neretljanska država ili *kneževina* mjesto dosad općenito upotrebljavanog naziva *oblast* ili *pokrajina*. Ova upotreba termina nije slučajna: željelo se već i samom terminologijom oduzeti svojstva više ili manje samostalne političke jedinice. Neretljanska se oblast mogla tada lakše priklopiti jed-

⁸⁸ Vjerojatno su točne pretpostavke V. Novaka, koji Ljubomira identificira s tepčijom Ljubomirom, čiji se natpis sačuvao na crkvi sv. Nikole u Kaštel-Starome. Vidi Supetarski kartular, str. 43, bilj. 30.

⁸⁹ Supetarski kartular, str. 225.

⁹⁰ N. dj., str. 50.

nom ili drugom centru, hrvatskom ili srpskom. To prenošenje političkih pojmova razvijenog srednjeg vijeka u njegove početke — t. j. stvaranje dviju samostalnih političkih jedinica mjesto šarenog mozaika malih političkih cjelina — imalo je, kao i uvijek u takvim pitanjima, političku pozadinu. Tko je dakle htio vidjeti neretljansku oblast kao srpsku zemlju od X. do XII stoljeća,⁹¹ zatvorio je oči pred drugim izvorima, a pozivao se na Konstantina Porfirogeneta. A hrvatskom se oblašću mogla proglasiti tada kad se njenog vladara učinilo hrvatskim županom. Šišić je dopustio jedino toliko, da je neretljanska oblast imala u Hrvatskoj izuzetni položaj: «... to bi se čak moglo zaključiti iz titule knez (dux), koja ne samo što sama po sebi uključuje spomen na nekadašnje vladare ovoga kraja, nego i na izvjesni izuzetni položaj, s jedne strane spram vrhovnoga gospodara, hrvatskoga kralja, i s druge spram hrvatskoga bana i županijskih vlasti».⁹²

Javilo se dakako i treće mišljenje: Neretljani nisu priznavali ničiju političku vlast. Ali je G. Novak, koji je s pravom ušao u borbu s općenitim uvjerenjem hrvatske historiografije, nažalost nedovoljno učvrstio svoju točnu misao. Ne može biti dovoljna tvrdnja: »U takvom slobodnom stanju ostadoše otočki Neretljani i u XI. i XII. veku imajući nad sobom samo vrhovnu vlast Vizantije«,⁹³ ako se je podupre samo vijestima đakona Ivana u vrijeme osvajanja Petra II Orseola. I ako je, nadalje, morao priznati, da upravo o Hvaru, na kojem je vjerojatno bilo sjedište neretljanskog kneza, »za čitavih daljih skoro 150 godina ne doznajemo ništa. Istom tada, god. 1145., javlja se Hvar opet na pozorištu i to kao venecijanski».⁹⁴

Bez obzira na neplodna natezanja o tome da li je neretljanska »oblast« hrvatska ili srpska, moramo provjeriti treću mogućnost — da li je *neretljanska*? Odgovor na to pitanje ovisi o našem shvaćanju države kao samostalne političke jedinice. Svojedobno je Lj. Hauptmann prigovarao Šišiću što je postanak hrvatske države stavio tek u IX. stoljeće, izgrađujući svoje mišljenje na »jednostrano suženom pojmu „osvajачke države“».⁹⁵ Jer je on, opet u skladu sa svojom teorijom o socijalnom dualizmu, želio da vidi početke države u doseljenju plemića-Hrvata. I M. Barada se vraća na Hauptmannovu misao samo što joj daje drugi okvir.⁹⁶ Uza sve to ipak stavlja M. Kostrenčić postanak hrvatske države

⁹¹ Vidi na pr. S. Novaković, Srpske oblasti X i XII veka (pre vlade Nemanjine), Glasnik srpskog učenog društva knj. XLVIII, 1880, str. 30 i sl.

No takve se tvrdnje mogu naći i u novije doba. G. Škrivanić, izdavajući omiški natpis iz XIII. st., piše: »Za nas je spomenik zanimljiv i zbog toga što se nalazi na krajnjoj zapadnoj granici srednjovekovne srpske Neretljanske oblasti i Zahumlja...« (n. dj., str. 266). Zaključak je Škrivanićev to neobičniji, što je i sam na osnovu analize natpisa zaključio, »da se nadgrobnni natpis u Omišu odnosi na grobnicu kneza Miroslava omiškog, a nikako na grobnicu Miroslava Nemanjića« (n. dj., str. 270). Znači li to da je autor neretljansku kneževinu smatrao još u prvoj polovici XIII. st. srpskom?

⁹² Povijest Hrvata, str. 539.

⁹³ Hvar, Beograd 1924, str. 45.

⁹⁴ N. dj., str. 46.

⁹⁶ Podrijetlo hrvatskog plemstva, Rad HAZU 273, 1943, str. 84—5.

u IX. stoljeću smatrajući Trpimirovu darovnicu »njenim rodnim listom«. ⁹⁷ Teoretski je njegov princip točan, samo nije li Hauptmann imao pravo, kad je rekao, da se »ipak ne može isključiti mogućnosti, da franački anali samo zato ne spominju hrvatskog vladara prije devetog vijeka, što sve dotle s njima nisu imali dodira«. ⁹⁸ Osim toga, zašto bismo tek s IX. stoljećem datirali postanak dviju osnovnih klasa, kad za diferencijaciju, koja se morala stvarati od doseljenja, nije dotad bilo nikakve zapreke. ⁹⁹ No dopustimo li da je hrvatska država doista nastala tek u IX. stoljeću, to bi značilo, da smo priznali postojanje države tada, kad se razvila vladarska vlast. Ali ona nije politički sasvim samostalna, jer hrvatski knez tada priznaje franačko vrhovništvo. Time smo dobili kriterij i za ocjenu neretljanske države: samostalan vladar (iudex, princeps, rex, dux) ima uz sebe, isto kao i hrvatski vladar, župane, satnike i »vojnike«; on ima dakle i svoj »dvor«. Zatim, on potpuno samostalno rješava svoj odnos prema Mlečanima. ¹⁰⁰ Ima li podataka da priznaje bizantsko vrhovništvo kako to tvrdi G. Novak? ¹⁰¹ Do dolaska Arpadovića nema na hrvatskom prijestolu takve političke snage, koju bi neretljanski knez morao priznavati. A od tog vremena teže je pratiti politička zbivanja, jer nedostaju podaci: Zato nam se ona čine mnogo složenija. Ta jedva možemo pratiti kako su Arpadovići sticali titule na Balkanu; a kakvu stvarnu vlast znači pojedina titula u času sticanja — na primjer rex Rame! ¹⁰² — jedva će se moći ikada u potpunosti rekonstruirati. Svakako u doba bizantskog vladanja Nikola Kačić nosi titulu *kneza* (comes), koja ga izdiže iz društva hrvatskih župana u vojvodskoj pratnji. ¹⁰³ Možda nam upravo taj kontinuitet u častima neretljanskih vladara daje pravo na zaključak, da je »Katzikion ethnos« ¹⁰⁴ pod formalnim vrhov-

⁹⁷ »Tako su uređeni Hrvati došli i živjeli pod Avarima na Jadranu, dok nisu negdje poslije g. 626 ... organizirali ... ustanak protiv Avara i stvorili hrvatsku feudalnu državu« — Hrvatska dijaspora i Avari, Starohrvatska prosvjeta III, sv. 2, 1952, str. 14.

⁹⁸ Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I, Zagreb 1956, str. 115. Dakako da Trpimirovu darovnicu ne bismo mogli smatrati »rodnim listom« hrvatske države čak ni u onom slučaju, da je u onom obliku, u kojem je do nas došla, autentična. Niti sa formalno-pravnog stanovništva ne bi mogla ova isprava služiti kao dokaz, jer zbog pomanikanja izvornog materijala ne možemo tvrditi, da se tek tada organizirala takva država.

⁹⁹ N. dj., str. 85.

¹⁰⁰ Sam je Kostrenčić na to upozorio u istom djelu. Vidi n. dj., str. 81. i sl.

¹⁰¹ Na primjer u vrijeme osvajanja dužda Petra II Orseola. Vidi Rački, Documenta, str. 427.

¹⁰² Niše mi poznato na osnovu kojih podataka zaključuje G. Novak, da je Hvar u XII. st. priznavao bizantsko vrhovništvo. Drukčije mišljenje iznosi M. Šufflay. On Manojlova osvajanja popraćuje ovim tekstom: »Orao rimski opet je nošen u staru nekadanju temu od vremena Vasiliia Bugaroubića ne-taknutu nogom vizantijskog legionarca« — Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1070—1180), Zagreb 1901, str. 50.

¹⁰³ Titula rex Rame ostala je stoljećima nepromijenjena, iako nije posve sigurno da se s njenom pojavom u vladarskoj tituli Arpadovića nužno mora povezivati i njihova vlast nad čitavom Bosnom. Vidi o tome V. Čorović, Historija Bosne I, SAN 1940, str. 157—8.

¹⁰⁴ Vidi pogl. III, bilj. 60.

ništvom Arpadovića nastavio stare tradicije razvivši se najzad u drugoj polovici XII. stoljeća u samostalnu dinastičku vlast. Ali i tada ima »neretljanska oblast« sve uvjete da je nazovemo samostalnom kneževinom u okviru zemalja što su ih uspjeli Arpadovići sakupiti pod svojom vlašću.

DAS PROBLEM DES FÜRSTEN SLAVAC UND DES FÜRSTENTUMS »PAGANIA«

(Neretljanska kneževina)

Zusammenfassung

Nach der historiographischer Einleitung geht d. Verf. zur kritischer Prüfung aller Geschichtsquellen über die Herrscher in Neretljanska krajina — Berigoj, Jakob, Rusin und Slavac über. Da sie — zustimmend der Beweisführung des Prof. V. Novak — die Urkunden Zvonimirs und Stefans dem Kloster der Benediktinerinnen in Split für Fälschungen hält, weist sie auch die Annahme zurück, daß Jakob morsticus bzw. Marianorum dux ein Würden-träger auf dem kroatischen Hofe wäre. Die Analyse der Urkunden der Mensa episcopalis in Split — welche den Besitz des Erzbistums zwischen Žrnovnica und Cetina betreffen — erweist sie der Reihe nach als Verfälschungen mit dem Ziele, die Zugehörigkeit verschiedener Dörfer in Poljica dieser Kirche zu beweisen. Zur wichtigsten-Quelle — zum Kartular des Klosters d. hl. Peter in Selo — übergehend, stimmt sie der Auslegung Prof. M. Barada-s zu, daß nämlich die Kirche 1080 und das Kloster um d. J. 1090 gegründet worden ist. Die entscheidenden Fragen sind aber nach ihrer Meinung: 1. die Frage nach der politischen Zugehörigkeit des Territoriums, auf welchem das Kloster entstand (und damit auch der Grenzen des kroatischen Staates), und 2. die Entwicklung des Fürstentums Pagania und seiner (sowie seiner Herrscher) Beziehungen zum Kroatien.

Auf der Grundlage der Angaben des erwähnten Kartulars über die Gerichtsrechte der Herrscher der Pagania bzw. des kroatischen Königs zeigt sich, daß die Grenze zwischen dem kroatischen und dem Neretljanerstaat nicht an der Cetina, sondern an der Žrnovnica verlief; derselbe Fluß bildete auch die Grenze gegen das Stadtterritorium von Split. Diese Grenzen des Fürstentums Pagania verbleiben bis ins XIII. Jahrhundert unverändert.

Das Fürstentum Pagania war also im Mittelalter nicht ein »Gebiet« des serbischen oder kroatischen Staates, sondern ein selbständiges Fürstentum, welches seine Selbständigkeit bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts zu wahren verstand. Sein Ende ist erst mit der Erhebung der Bribirischen Fürsten in Pagania (an der Stelle der früheren Herrscher aus dem Geschlecht der Kačići) verbunden. Slavac ist also nur einer aus der Reihe der Neretljaner Fürsten, welche ihrem Land seit dem Družak im IX. Jahrhundert die Selbständigkeit sowohl gegen Venedig als auch gegen die Nachbarn zu wahren verstanden.

¹⁰⁴ Kinam javlja, da je Ivan Duka g. 1165 osvojio u Dalmaciji 57 gradova i pokraj Splita »narod Kačića«. Vidi Šufflay, ň. dj., str. 51; F. Šišić, Poviest za Arpadovića, str. 88

Jože Šorn

KARTELIZACIJA STARE JUGOSLOVANSKE INDUSTRIJE KLEJA

Dasi je končni cilj vseh kartelov v bistvu isti, namreč napraviti red na tržišču in ga monopolno obvladati, da se obdrži dobiček na neki stalni višini in da se s tem zajamči rentabilnost kapitalističnih podjetij, je vendar po drugi strani med karteli toliko razlik, da zasluži vsak izmed njih posebno razpravo. To tudi zaradi tega, ker so pot do sklenitve kartela, njegov obstoj in delovanje bistveno važni sestavni deli novejše gospodarske zgodovine. Iz seznama članov kakega kartela se ne seznanimo samo s proizvajalno močjo vsakega deležnika posebej in vseh skupaj, ne spoznamo samo vodilne obrate, tiste, ki so bili tvorci kartelne politike, ampak tudi odkrijemo gibalne sile in vzroke za utemeljitev kartelov sploh. Po drugi strani se seveda seznanimo z outsiderji in njihovo močjo ter z borbo med njimi in karteliranci.

Za našo industrijo papirja v času med obema vojnama¹ je bilo značilno, da je v njej prevladoval domači kapital in da je bila najmočnejša tovarna papirja last finančnega kapitala, utelešenega v Ljubljanski kreditni banki. Zato morem reči, da so vodili kartele v industriji papirja izvršilni organi slovenskega finančnega kapitala, to je ravnatelji Združenih papirnic; brez vednosti in pristanka vodstva LKB se ni moglo ukreniti nič načelno važnega. Za industrijo kleja je bilo poleg drugih razlik pomembno to, da je bila najmočnejša jugoslovanska tovarna kleja v tujih rokah, namreč znane Aktiengesellschaft für chemische Industrie, Wien (Akcijska družba za kemično industrijo, Dunaj), ki je bila le pravno samostojna, sicer pa last enega izmed najmočnejših evropskih industrijskih koncernov klejarske stroke, berlinske Aktiengesellschaft für chemische Produkte vormals H. Scheidemandel (Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel). Zato moramo študirati kartele naše industrije kleja iz zornega kota te nemške družbe, potem pa tudi še v luči politike zelo močnega mednarodnega kartela z imenom »Epidos«, katerega član je bila ljubljanska tovarna kleja. Potemtakem lahko trdim, da niso imeli karteli jugoslovanske industrije kleja toliko »nacionalni« značaj (povezava zgolj med domačimi obrati) kolikor bolj močno potezo »internacionalnosti« (domači karteli so bili le del velikega mednarodnega kartela), če že ni bila to sploh prevladujoča osnova. To trditvev si moramo pri branju pričujočega besedila dobro zapomniti.

Še nekaj je, kar je zelo razločevalo industrijo kleja od industrije papirja: najmočnejša tovarna kleja je izločila nekatere svoje tekmece iz konkurence na precej korenit način; izsilila je namreč z denarjem ukinitvev proizvodnje in zahtevala, da se stroji razstavijo (demontaža proizvodnih sredstev). Industrija papirja ni tega nikdar izvajala. — Razlik je seveda še več, a primerjalna študija se bo mogla napisati šele takrat, ko bodo monografično obdelane vsaj glavne panoge naše industrije.

Študij industrije kleja bo nazorno pokazal, da niso bili karteli samo gospodarska zadeva, ampak tudi politična. Res je, da se ni ukvarjalo s karteli razen ministrstva trgovine in industrije niti zunanje niti notranje ministrstvo. Mednarodna kartelizacija je bila politični pojav eo ipso, ker je dosegel kapitalizem med obema vojnama tako stopnjo mednarodne vezanosti, da so bili obsežni internacionalni karteli že povsem »normalni« pojav.

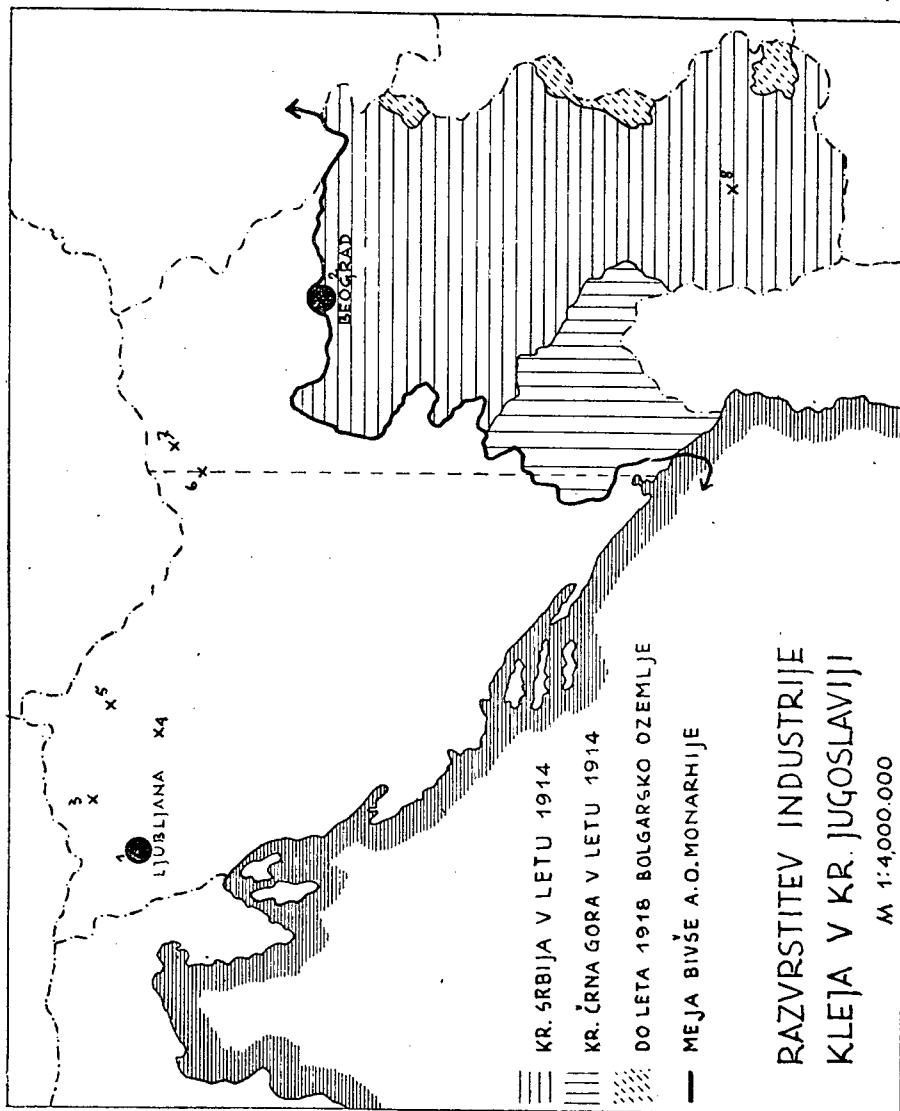
Kyprlotis^{1a} trdi, da je bil sklenjen prvi mednarodni kartel leta 1867 med neckarsko solinsko družbo in nancyjskim sindikatom vzhodnofrancoških solin, ki je preživel vojno leta 1870 in končal v letu 1872. Njemu so sledili še novi in novi, dokler ni prišlo leta 1902 do zelo obsežne mednarodne, da ne rečem svetovne ureditve pomembnega surovinskega tržišča v obliki bruseljskega »sladkornega dogovora«, kjer je šlo za smotnejšo razdelitev sladkornih kontingentov med največje svetovne proizvajalce sladkorja.² Nek drug avtor, Pommery, našteje za leto 1914 celo že 114 mednarodnih kartelov.³

Po prvi svetovni vojni se je sistem mednarodne kartelizacije zaradi splošnega razvoja kapitalizma še razširil in poglobil. Ceni se, da je delovalo pred drugo svetovno vojno samo v Evropi okoli 10.000 kartelov,⁴ med njimi več sto mednarodnih.⁵ Kartelizacija je postala tako zelo nujno sredstvo reševanja vprašanj kapitalizma, da je celo svetovna gospodarska konferenca leta 1927 v Ženevi na široko obravnavala — in to prvič — problem kartelov pred mednarodnim forumom. Kljub temu, da so francoski zastopniki priporočali ustvarjanje mednarodnih industrijskih kartelov kot učinkovito sredstvo za ozdravljenje svetovnega gospodarstva, je konferenca načelno odklonila ta način kot zdravilo.⁶ Zaradi odklonitve se seveda ni razvoj mednarodne kartelizacije prav nič omejil. To bo pokazala tudi moja razprava o kartelih industrije kleja.

Jugoslovanske tovarne kleja

Kot pri industriji papirja se držim tudi tu iste metode dela: najprej seznanim bralca kolikor se dá temeljito z razvojem vseh jugoslovanskih proizvajalcev kleja; nato se lotim razvoja nakupovalne mreže; temu sledi obravnavanje kartelov samih. Pogodbe, ki niso izrazito kartelne, so pa važne za razumevanje medsebojnih odnosov, izločim in jih uvrstim za kartelnimi pogodbami.

Razvoj domače industrije papirja se dá zasledovati od skromnega prvega mlina za papir v protestantski dobi preko manufaktur do moder-

Razvrstitev industrije kleja v KR Jugoslaviji

Številke v zemljevidu pomenijo sledeče tovarne kleja: 1 — Ljubljanska tovarna; 2 — Beograjska tovarna; 3 — Šoštanjska tovarna; 4 — Zagrebška tovarna; 5 — Varaždinska tovarna; 6 — Osiješka tovarna; 7 — Samoborska tovarna; 8 — Skopska tovarna (Drugi podatki Ø zemljevida so dani v besedilu razprave)

ne veleindustrije in njenih kartelov. Sličen poskus, prikazati razvoj proizvodnje kleja od prvih skromnih kuharjev kleja do sodobnih tovarn, mi ni uspел zato, ker niso bili ti kuharji niti samostojni obrtniki niti člani kaknega klejarskega ceha. Ni dvoma, da so kuhali klej tudi strojarji na Slovenskem, le da o tej dejavnosti ni mnogo podatkov. Kuhanje kleja je bil namreč **stranski posel ljudi**, ki so imeli kakorkoli opravka z živalskimi kostmi in kožo. Keess⁷ pravi, da so kuhali klej mnogi strojarji kar sami in da se je šele mnogo pozneje razvila iz tega samostojna obrt. Klej sta pričeli proizvajati na Slovenskem in v Srbiji v osemdesetih letih preteklega stoletja že kar pravi moderni tovarni in to brez poprejšnjih tradicionalnih oblik — samostojne obrti in manufakture.

1. Ljubljanska tovarna

Pričela sta jo zidati poleti 1882 trgovec Samuel Hirschsohn kot podjetnik in Hermann Steinberg kot tovarniški vodja in tehnik; oba sta bila doma iz zgornještajerskega Gradca. Obrat je bil dogotovljen v januarju 1883; v tem mesecu so bili vgrajeni tudi stroji, nakar se je pričela redna proizvodnja.⁸ Podjetje je bilo vpisano pri ljubljanskem sodišču dne 5. marca 1883 z naslovom »Tovarna kostnih proizvodov in kleja«. Pravico, zastopati družbo in podpisovati tvrdko, je imel samo Samuel Hirschsohn.⁹

Po nekaj več kot 6 mesecih obratovanja je izstopil dne 25. oktobra 1883 iz družbe Hirschsohn; na njegovo mesto je bil vpisan Rihard Handl, inženir v Ljubljani. Zaradi te spremembe je bila vpisana dne 2. novembra tvrdka Handl & Steinberg. Tovarni je dovolila hipotečno zavarovan kredit v višini 20.000 gld znana ljubljanska tvrdka Lambert Karel Luckmann.

Zaradi požara v letu 1884 je šlo podjetje Handl & Steinberg v stečaj dne 28. marca 1885. Ukinjen je bil dne 13. januarja naslednjega leta, ko je izdružila tovarno za 31.000 gld tvrdka L. K. Luckmann in jo ponovno spravila v pogon. Po kratkotrajnem obratovanju jo je spet upepelil požar še istega leta 1886.

Ker je prav takrat izstopil Anton Luckmann iz tvrdke L. K. Luckmann, je hitro osnoval z bratom Karlom in Otomarjem Bambergom komanditno družbo Luckmann & Bamberg, ki je prevzela tovarno kleja od velepodjetja L. K. Luckmann. V novi družbi, ki je bila vpisana dne 26. julija 1886, sta delovala Anton Luckmann in Otomar Bamberg kot javna družabnika, Karel Luckmann kot komanditist. Komerzialno vodstvo tovarne je imel Anton Luckmann, tehnično Hermann Steinberg, ki je bil sprejet pozneje v podjetje.¹⁰

Približno v tem času je bilo stanje v celotni avstrijski industriji kleja sledeče: leta 1890 je imela Avstrija 11 tovarn kleja s 554 delavci in nameščenci, leta 1906 šele 12 tovarn, toda že s preko 1100 delavci.¹¹ Ti obrati so se razvijali samostojno tja do leta 1903, ko je bila dne 19. marca 1903 ustanovljena na Dunaju »Akcijaska družba za kemično industrijo« z glavnico 14.000.000 K. Ta je pomenila znaten preobrat v razvoju avstro-

ogrske industrije kleja, ker je pokupila v prav kratkem času (koncentracija obratov) sledeče do takrat samostojne tovarne kleja: Rannersdorf, Sierndorf, Graz, Praga, Přivoz, Olšany, Vysočany, Ustí, Ljubljana, in si s tem ustvarila koncern oziroma trust, ki je obvladoval veliko večino avstrijske proizvodnje kleja.

Ljubljanska tvrdka Luckmann & Bamberg je ugasnila dne 28. julija 1903; na njeno mesto je bila vpisana dne 16. marca 1904 Akcijska družba za kemično industrijo. Poleg drugih so bili vpisani kot člani upravnega sveta Akcijske družbe sledeči veljaki: Teodor Berliner, tovarnar v Berlinu, stari Anton Luckmann iz Ljubljane, dalje Hans Scheidemandel, industrijalec in komercialni svetnik v Münchenu, potem Emil Claus, rentnik v Münchenu, Adolf Blumenfeld, bančni ravnatelj v Krakovu, itd. Na seji upravnega sveta Akcijske družbe dne 3. marca 1906 je izstopil Anton Luckmann;¹² pri ljubljanskem sodišču je bil izbrisan že dne 29. aprila.¹³ Zaradi njegovega izstopa ni bilo v Akcijski družbi nobenega domačina več tja do oktobra 1934, ko je postal član upravnega sveta nekako iz častnih razlogov in ne čisto gospodarskih, dolgoletni pravni zastopnik ljubljanske tovarne kleja, advokat, župan ljubljanski, senator itd. dr. Vladimir Ravnihar (bil je član upravnega sveta vsaj še v letu 1941).¹⁴

Kupna cena za ljubljansko tovarno kleja se je plačala delno v gotovini delno v delnicah Akcijske družbe. Na videz se je zdela prodaja tovarne ugodna; v resnici ni bilo tako, kajti delnice Akcijske družbe so se izkazale kot skoraj brez vrednosti. Družba je namreč pokupljene tovarne močno preplačala in se je, kot pravimo, prekapitalizirala; zato je vrednost delnic padla.

Že pred Luckmannovim izstopom so se izvršile v avstrijski industriji kleja pomembne spremembe, v katere je posegla celo avstrijska vlada sama: leta 1905 bi se imela izvršiti fuzija šibkejše dunajske Akcijske družbe za kemične proizvode prej H. Scheidemandel«. Avstrijska vlada ni odobrila fuzije, ker bi to pomenilo ukinitvev dunajske družbe. Zato so tako prvi kot drugi družabniki obšli vlado z njeno zakonodajo in izpeljali fuzijo tako, da sta, kar je bilo po avstrijskih zakonih dovoljeno, družbi zamenjali delnice: za 35 avstrijskih delnic po 400 K so dobili Avstrijci 3 Scheidemandlove delnice po 1000 M.¹⁵ Tako je prišel Berlin preko Dunaja do lastništva ljubljanske tovarne kleja (v naslednjem besedilu kratko: Ossa; tako se je glasil njen brzojavni naslov).

Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel je bila ustanovljena dne 18. novembra 1895 s sedežem v Landshutu (pozneje v Berlinu). Delniški kapital ji je znašal tik pred prvo svetovno vojno 11.000.000 M. Ves Scheidemandlov koncern, kakor so imenovali to družbo po njenem ustanovitelju in glavnem delničarju, je bil sestavljen po dejanski fuziji iz 37 podjetij s preko 100 obrati.¹⁶ Prva svetovna vojna je sicer prizadela koncern, a si je hitro opomogel. Dejansko ni nikdar izgubil slovesa, da je največji koncern klejarske stroke v Evropi. Zaključek vojne je zelo spremenil politične in carinske meje, znatno manj tako imenovane industrijske meje in meje koncernov.

Scheidemandlov koncern je obsegal v času med obema vojnama, zlasti še po letu 1930, v glavnem sledeča podjetja in družbe: 17 A. Motard & Co AG, Spandau (izdeloval tehnične maščobe); W. Cuypers & Stalling G. m. b. H., Dresden (proizvajal visokovredna specialna olja); Fattinger Werke für chemische und pharmazeutische Präparate AG, Berlin; Fattinger & Co G. m. b. H., Berlin (predeloval kri); Fattinger & Co AG, Wien (ta tvrdka je imela poseben obrat tudi še v Holandiji); Aktiengesellschaft für chemische Industrie, Wien (to je naša Akcijska družba); »Ossa« AG, Prag (nemška družba na Češkem); Stidsvigs & Hälsingborgs Limfabriker AB, Stidsvig (nemška d. d. na Švedskem); sodeloval je še pri Aktieselskabet Blaakilde Molles Fabrikker, Kopenhagen (udeležba na Danskem); polovično je bil zainteresiran pri Ceres AG für chemische Produkte, Ratibor (sodeležba na Poljskem); bil je zastopan pri Fabrica Rio Grandense de Adubos e Productos Chimicos, Pelotas (nemški kapital v Braziliji); večinoma je bil koncern edini lastnik raznih družb manjšega obsega v Nemčiji. Poleg tega je bil deležnik pri sledečih družbah za zbiranje in nakupovanje surovin ter prodajo končnih izdelkov: Reichsverband für Knochenverwertung »Rohag« G. m. b. H., Berlin; »Concernos« Vertriebsgesellschaft chemischer Produkte G. m. b. H., Berlin; Deutsche Knochen-Industrie G. m. b. H., Berlin. Bil je družbenik pri mednarodni organizaciji »Epidos« (o njej posebej več pozneje).

Drobec tega ogromnega koncerna je bila tudi naša Ossa. Ker ni prišlo od leta 1905 dalje skozi 40 let do nobenih sprememb v lastništvu ljubljanske tovarne kleja, je načelno odločal torej Berlin preko Dunaja o delu in položaju našega obrata vse do nacionalizacije po osvoboditvi. Ko bom v poznejših odstavkih obširneje govoril o kartelizaciji industrije kleja v Jugoslaviji med obema vojnama in o vodilni Ossini vlogi, bomo morali imeti stalno pred očmi spoznanje, kdo je sodločal o razvoju celokupne industrije kleja v državi.

S propadom avstroogrškega cesarstva in z razbitjem več ali manj enotnega tržišča, opasanega s cesarskimi mejami, se je morala preusmeriti na novo jugoslovansko tržišče tudi naša Ossa. Dne 5. februarja 1919, torej 3 mesece po prevratu, je objavil ministrski svet v Beogradu, da se mora razširiti postopek z imovino tistih državljanov, ki so bili pripadniki držav, sovražnih kraljevini Srbiji, na vso kraljevino SHS. Ta odlok je zadel tudi lastnino Akcijske družbe na našem ozemlju. Zato je sklenila centrala te družbe na Dunaju že v juniju 1919, da bo pustila »nacionalizirati« svoj ljubljanski obrat. Najprej je razpravljal o tem upravni svet, potem še izredni občni zbor Akcijske družbe dne 3. julija 1919.

Nova družba v Ljubljani je bila zamišljena s kapitalom 12.000.000 jugokron = 3.000.000 din (12.000 delnic po 250 din). Ossino vodstvo je pripravilo »nacionalizacijo« že v celoti; izpeljava je bila zaupana v avgusta 1919 njenemu pravnemu zastopniku dr. Vladimirju Ravniharju.¹⁸ »Da se to še ni izvedlo, je bila — kot je nekaj pozneje izjavil dr. Ravnihar — stvar razmer v Jugoslaviji.« Leta 1924 je bil ukinjen nad Oso tudi državni sekvester. V pogodbi, sklenjeni naslednjega leta med republiko Avstrijo

in kraljevino SHS, se je predvidelo, da more terjati Jugoslavija delitev, to je, odcepitev Osse od centrale na Dunaju. — Ker ni bila taka zahteva nikdar predložena ali objavljena, tudi ni bilo sprememb.¹⁹

Prvotna nervoza na Dunaju se je zaradi takega razpleta »nacionalizacije« pomirila in centrala Akcijske družbe se je mogla mirneje posvetiti organizaciji nakupovalne in prodajne mreže. Ker niso nastopile nobene spremembe v sami Akcijski družbi, jo moremo torej pojmovati kot holding company (krovno družbo) berlinske Delniške družbe za kemične proizvode.

Po prevratu je bilo treba Osso najprej obnoviti in modernizirati, kajti požar v decembru 1918 jo je precej poškodoval. V ostalem je bil obrat do takrat še dokaj majhen: tik pred prvo svetovno vojno je proizvedel po 76,4 vagona kleja in 235,6 vagona kostne moke. Vojna je proizvodnjo še bolj zmanjšala: povprečno so proizvedli le po 6 vagonov kleja in 86 vagonov kostne moke.²⁰

Nihanje proizvodnje, izvoza in domače potrošnje Ossinih proizvodov prikazuje diagram št. 1. Iz njega je razvidno, da bi za vso kraljevino Jugoslavijo zadostovala pravzaprav ena sama tovarna kleja. Primerjajoč ta diagram z onim št. 2, spoznamo, da ni bila proizvodnja beograjske tovarne kleja in vseh ostalih podobnih obratov velika. Ker je bil razvoj v industriji kleja pač tak, kakršnega bom popisal, je morala iti Ossa z znatnim delom svojih proizvodov na tuja tržišča, zlasti v Italijo. Le-ta je bila prvovrstni kupec ljubljanskega kleja tja do sankcij proti njej. V letih od 1926 do 1935 je Ossa izvozila v Italijo letno od 30 do 60 vagonov kleja. Po sankcijah se je preusmerila predvsem v ZDA in bližnji ter srednji Orient z vsemi svojimi proizvodi: s končnimi (kostni klej, kožni klej, tehnična želatina) in s stranskimi (kostna moka kot umetno gnojilo, kostna mast za rabo v industriji mila, industrijska mast za tehnična mazila).

S tem, da je v celoti kupila dne 17. decembra 1937 Delniška družba za kemične proizvode prej H. Scheidemandel že omenjeno tvrdko A. Motard & Co AG, Spandau, in se preimenovala v »Scheidemandel-Motard-Werke Aktiengesellschaft, Berlin«, ni prišlo v lastništvo delnic do nobenih sprememb; v bistvu je ostalo vse pri starem, le ime se je predrugačilo.

2. Beograjska tovarna

Po nepreverjenih podatkih je pričel proizvajati klej v kraljevini Srbiji že leta 1885 Manojlo Munk sam v manjšem obratu v Beogradu.²¹ Leta 1910 se je preobrazilo podjetje v delniško družbo z naslovom »Delniška tovarna spodija in kleja prej M. Munk & Co« (v naslednjem kratko: Munk).²² Ker je bila to edina tovarna v kraljevini Srbiji in ker so vse kosti pripadale le njej, se je razvijala dokaj nemoteno. Zato je bila finančno na trdnih nogah: imela je osnovno glavnico v višini 300.000 zlatih francoskih frankov (6000 delnic po 500 zl. franc. frankov). Na dan zadnjega decembra 1920 je izplačala družba 10-odstotne dividende še v fr. frankih.²³

V novih okoliščinah po prevratu je bil obrat hitro pritegnjen v zapleteno politiko visoko razvitega srednjeevropskega kapitalizma. Na to

je vodstvo podjetja najprej reagiralo tako, da se je zadržalo nekako rezervirano, ker ni bilo pripravljeno oziroma še zrelo za visoko gospodarsko politiko. Toda dolgo ni moglo ostati pri tem, ker je hotela prodorna Akcijska družba na vsak način vstopiti v krog Munkovih delničarjev z namenom, da bi tako lažje reševala in rešila vprašanje ureditve surovinske baze na ozemlju Jugoslavije in še vrsto drugih važnih problemov. Tako Munk kot Ossa sta se dobro zavedala, da sta neenaki sili: v Beogradu majhna proizvodna zmogljivost in skromni kapitali, v Ljubljani nekolikokrat večja proizvodnja in dosti večji kapital (povrh vsega tuji kapital). Ljubljanska tovarna kleja je imela zaledje v Dunaju oziroma Berlinu, beograjska tovarna v svojih kapitalistih-delničarjih in v svojih ministrstvih. Munk je vedel, da je šibkejši član, da pa mora priti z Oso v stik zaradi ureditve mnogih nejasnih vprašanj, če noče, da ga bo le-ta v svoji težnji po razširitvi zadušila.

Dejansko so se pričeli prvi razgovori med Oso in Munkom že v jeseni leta 1919, se nadaljevali februarja in julija 1920 v Ljubljani ter oktobra istega leta v Beogradu. Vendar je prišlo do trdnega dogovora šele dne 1. februarja 1921 na Dunaju, ko je bil podpisan dogovor, da bosta Ossa in Munk delovala za jamstvo svojih obojestranskih interesov v Jugoslaviji samo skupno. Zaradi zedinitve interesov obeh družb so se predvidevale sledeče tri možnosti: 1. Munk bi se udeležil pri Ossi z vsoto 250.000 din in bi tudi dobil mesto v njeni upravi. 2. Ossa bi se udeležila pri Munku z vsoto, ki bi bila enaka tretjini Munkovega delniškega kapitala, Munk pa pri njej za isto vsoto. 3. Če bi se izkazalo kot praktično in če bi na to pristali ostali Munkovi delničarji, bi se celo izvršila fuzija obeh družb. Tako bi nastala nova delniška družba, ki so ji improvizirali naslov »Združena kemična industrija [države] SHS, prej Akcijska družba za kemično industrijo in Tovarna spodija in kleja d. d. prej M. Munk & Co«.

Manojlo Munk je sporočil v razgovorih na Dunaju z vodilnimi ljudmi Akcijske družbe dne 7. in 9. decembra 1921, da namerava postaviti novo tovarno in zato organizirati tudi novo delniško družbo. Točki 1 in 3 je sploh odklonil; misel o obojestranski izmenjavi delnic (gl. točko 2) je odbil z utemeljitvijo, da Ossa še ni »nacionalizirana«. Dunajčani so to »preslišali« in ponujali Manojlu Munku v zameno celo tudi visokostoječe Scheidemandlove delnice. V začetku je Beograjčan odklanjal to možnost, vendar je Akcijska družba vztrajala pri zamenjavi delnic.

Munk je končno popustil. Nadaljnji dogovori v smeri uresničitve medsebojnih udeležb so toliko dozoreli, da je bila dne 4. novembra 1922 sklenjena sledeča pogodba: Munk se udeleži s 40 % svojega delniškega kapitala, torej s 120.000 din v delnicah (240 delnic X 500 din = 120.000 din), pri Ossi, ta z isto vsoto v delnicah pri Munku. Munk bo položil vsoto pri kaki sporazumno določeni banki. Delnice bi se seveda obojestransko blokirale za ves čas trajanja dogovora. Zaradi zamenjave delnic bi obe družbi izmenjali tudi upravne svetnike. Na ta način bi nastal bloksindikato, povezan z interesno skupnostjo. — Dalje je bila, kar je treba tudi podčrtati, dogovorjena obojestranska podpora v vseh tehničnih in komercialnih vprašanjih; tako so na primer določili tipe kleja, da so s tem utemeljili

paritetno prodajo tega izdelka.²⁴ Dogovor se je sklenil za 10 let, torej do 30. septembra 1932.

Kljub temu, da je bila pogodba podpisana, ni bila nikoli uveljavljena. Munk se zanjo ni navduševal, ker je videl v njej likvidacijo svoje stvarne samostojnosti. Potisnil je v ospredje zamisel o osnovanju docela nove družbe. Zato so se že v januarju 1923 dogovorili o sledečem: Beograjska delniška tovarna in Akcijska družba na Dunaju bosta skupno nastopili za osnovanje nove delniške družbe v Beogradu ali Zemunu, ki naj zgradi novo tovarno kleja na zemljišču, ki bi ga dobila v Zemunu. Po Munkovem predlogu bi bila njegova skupina udeležena v novi družbi, ki bi imela 3.000.000 din osnovnega kapitala, s 60 % (drugi predlog 55 %), Ossa s 40 % (drugi predlog 45 %). V trenutku, ko bi začela obratovati zemunska tovarna, bi bil stari beograjski obrat opuščen. Ko bo Zemun že v pogonu, bo določen zanj kontingent kosti s 17,7 % skupne količine jugoslovanskih kosti (Munkov protest, češ da je premalo). Dokler bo v obratu le beograjska tovarna, ne bo smela njegova skupna količina proizvedenega kleja preseči 10 vagonov (1 vagon = 10 ton). Ta klej naj bi se prodajal predvsem v Srbiji. Kostni zdrob, ki bi se ne uporabil za izdelavo kleja, bi bil Munk dolžan oddati Ossi, letno najmanj 20 vagonov. Beograjecan se je dalje obvezal, da niti ne bo sprejel v svojo novo družbo drugih deležnikov razen Osse niti se ne bo udeležil pri nobenem podobnem podjetju v Jugoslaviji.²⁵ Dogovor bi stopil v veljavo dne 15. januarja 1923 in bi veljal 3 leta. Zaradi že znanega razpleta zadev z Osso — nacionalizacija se ni izvedla — ni bila niti ta kombinacija nikoli uredničena; važna je kot dokument, na kakšne načine vse se je skušal vriniti tuji kapital v do takrat čisto domače kapitalistično podjetje.

Manojlo Munk je končno sam osnoval delniško družbo, ki so ji bila pravila odobrena 22. maja 1923 in se je imenovala »Ossa a. d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih odpadaka, Beograd« (pozneje je moral na zahtevo Akcijske družbe opustiti besedo »Ossa«). Nova družba je bila vpisana 13. avgusta istega leta, medtem ko je zemunska tovarna menda pričela z delom zgodaj spomladi 1925, ker je bila sklenjena likvidacija stare družbe že na občnem zboru 12. aprila 1925.²⁶ Nova družba se je imenovala »Munk a. d. za hemijsku preradu kostiju i životinjskih odpadaka, Beograd«. Bila je utemeljena za 100 let in je imela osnovno glavnico 3.000.000 din (600 delnic po 5000 din). Glavna deležnika sta bila industrialca Manojlo Munk in Maks Herzog, manjši pa knjigarnar Geza Kohn, univ. prof. A. Stevović, trgovec Svetozar T. Stojadinović, upokoj. direktor ministrstva Đorđe Ranojević itd.²⁷

Že v avgustu 1923 je obiskal Manojla Munka tudi tovarnar Leiner iz Budimpešte. Madžar se je hotel udeležiti iz nasprotovanja proti Ossi pri zemunskem podjetju s 30 %, da bi tako laže konkuriral ljubljanski tovarni, vendar je Munk odklonil udeležbo in ostal neodvisen. Madžari so še v januarju 1924 upali dobiti Munka v svoje roke, vendar jim to tudi tokrat ni uspelo.²⁸

Po opisanih spremembah se je družba nekako pomirila in se posvetila izgradnji tovarne v Zemunu (beograjsko je opustila; tu sta ostala

samo sedež podjetja in skladišče za kosti).²⁹ S tem, da je steklo delo v zemunskem obratu, so prenehale vse manjše pogodbe in dogovori z Ossa, ki nikakor ni mogla prodreti v Munkovo delniško družbo. Zato so šele po učvrstitvi zemunskega obrata prešli na politiko kartelnih pogodb.

Število Munkovih delavcev se je ves čas med obema vojnama sukalo v glavnem okoli številke 50, proizvodnja kleja je napredovala tako, kot kaže diagram proizvodnje.³⁰

Kot vidimo, je proizvodnja zdržema naraščala in podjetje ni čutilo krize v letih 1932 do 1934. Za leta po 1935 nimam podatkov, zato ne vem za nihanje proizvodnje do razpada kr. Jugoslavije.

Takoj po okupaciji leta 1941 je bil Munk razlaščen. To se je izvršilo takole: sedež uprave je bil enostavno prenesen iz Beograda v Zemun in tu v smislu ustaških protijudovskih zakonov vse zaplenjeno kot judovsko podjetje. Za njegov obrat, ki se je v ostalem prav kmalu ustavil zaradi pomanjkanja premoga, se je javilo več kupcev (baje tudi neka italijanska skupina), med njimi Ossa kot najresnejši in najvažnejši. Zemun je geopolitično pripadal NDH, v gospodarskem oziru področju Srbije. Zato ni bilo povsem jasno, če spada oddaja judovskih obratov v Zemunu v pristojnost nemških ali hrvatskih oblasti.³¹ Ossa se je potegovala le za nakup tovarne kot take, ne tudi za prevzem družbe, ker se ni vedelo za Munkove dolgove in ostale obveznosti. Vidimo, da je hotela Ossa z nakupom te tovarne izkoristiti neredne vojne oziroma okupacijske razmere za razširitev na račun svojega največjega tekmeca za nadaljnji razvoj po koncu vojne.

Ustaške oblasti se z Munkom niso mogle okoristiti, čeprav se je njegov obrat še v oktobru 1941 uradno cenil na 18,936.360 kun.³²

Nisem mogel preveriti govoric, da so baje spustili v oktobru 1941 v pogon manjšo tovarno kleja v Zaječaru. No drugih vesteh v Paraćinu.³³

3. Šoštanjska tovarna

Ustanovljena je bila leta 1895; lastnici sta ji bili dunajski tvrdki Nieckerl & Co in »Agraria«.³⁴ Pri delni »nacionalizaciji« po prevratu je sodelovala tudi Ljubljanska kreditna banka z nakupom manjšega paketa delnic. Podjetje »Kemična tovarna d. d. Šoštanj« (v naslednjem kratko: Šoštanj) je bilo kot tako vpisano dne 27. februarja 1920. Ossi je bilo zelo nevarno iz dveh razlogov: prvič zato, ker ga je vodila skupina, ki je bila iz osnove nasprotna Ossi, drugič zato, ker je bila njegova zmogljivost znatna, nekako 24 vagonov kleja letno,³⁵ kar je znašalo približno 1/4 do 1/3 Ossine proizvodnje. Tolikšna zmogljivost v nasprotnikovih rokah bi se mogla kaj lahko združiti z drugimi proizvajalci kleja v zvezo mimo Osse ali celo proti njej. Zato bomo razumeli, da je vzela Ossa leta 1921 z velikim zadovoljstvom na znanje Munkovo izjavo, da se ne bo povezoval s skupino Kutscher, ki je vodila Šoštanj.³⁶

V dogovoru, ki sta ga sklenila in podpisala glede prodaje kleja Ossa in Šoštanj dne 6. maja 1924 v Ljubljani,³⁷ sta ugotovila, da sta si sicer konkurenčna in da dajeta drug drugemu proste roke v prodaji kožnega kleja, da pa se zedinjujeta glede prodaje kostnega kleja. Vendar ni stal Šoštanj finančno na prav trdnih nogah. Spomladi 1925 je ustavil obrat in ga ni nikoli več obnovil.³⁸ — Pravni zastopnik tvrdke je bil dr. Fran Mayer, advokat v Šoštanju, direktor obrata inž. Ernest Grätzer.³⁹

Stečaj je bil razglašen dne 23. aprila 1926.⁴⁰ Prvo zborovanje upnikov se je vršilo dne 27. maja 1926.⁴¹ Bilanca Šoštanja je takrat pokazala znaten primanjkljaj:

pasiva . . .	7,581.365,42 din
aktiva . . .	4,254.030,65 din
primanjkljaj	3,327.334,77 din

Zaradi stečaja je izgubila veljavo tako pogodba glede kontingentiranja kosti kot vsi ostali dogovori. Tovarno je kupila Usnjarna Franc Woschnagg & sinovi v Šoštanju. Že dne 19. novembra 1926 je bila sklenjena med Oso in usnjarno tako imenovana razvezna pogodba, kjer je Woschnagg pristal na to, da ne bo obnovil v Kemični tovarni predelovanje kosti in klejnega usnja z namenom pridobivanja kleja za čas od 1. decembra 1926 do 1. decembra 1930. Kot odškodnino za to odpoved mu je plačala naša Osa vsoto 7000 dolarjev. Usnjarna je obdržala pravico, da sme naprave za proizvodnjo kleja prodati, toda nikakor ne kaki novo se snujoči tovarni za predelovanje kosti ali klejnega usnja v državi.⁴² S tem je Šoštanj za vedno prenehal proizvajati klej; Osa se je dokončno znebila prvega nevarnega tekmeča.

4. Zagrebška tovarna

Leta 1919 se je pričel baviti v Zagrebu s proizvodnjo barv in lakov Bernard Moster.⁴³ Dne 9. decembra 1920 je preobrazil podjetje v delniško družbo z naslovom »Moster tvornica lakova i boja d. d. Zagreb«. Predsednik je bil Robert Leibenfrost, prvi podpredsednik Julio Maass (oba z Dunaja), drugi podpredsednik in ravnatelj sam Bernard Moster.⁴⁴ Prvotno so bile pravzaprav delnice v njegovih rokah, so pa prav kmalu prešle v last bank, ki so ga finansirale. Sredi junija 1927 je Moster izstopil iz družbe zaradi sporov in sam začel 5 mesecev pozneje ponovno proizvajati lake s firmo »Moster industrija lakova«, ki ji je formalno bil lastnik njegov sin inž. Ervin Moster. Tovarna se je dobro razvijala, tako da jo je mogel lastnik leta 1930 znatno razširiti. Konec leta 1933 je bil dograjen tudi objekt za izdelavo kleja. Ervin Moster je bil izbrisan, vpisan spet Bernard Moster; tvrdka se je preimenovala v »Bernard Moster kemijske tvornice« (v naslednjem kratko: Moster). Tihi družabnik je postal pozneje dr. Aleksander Moster z vlogo 500.000 din.⁴⁵ Klej so pričeli proizvajati v maju 1934.⁴⁶ Proizvodnja je znašala:⁴⁷

leta 1934 7,5 vagonov

leta 1935 14,5 vagonov

leta 1936 6,0 vagonov

Od decembra 1935 dalje⁴⁸ so tekla pogajanja med Osso in Mosterjem o tem, naj bi slednji prenehal s proizvodnjo kleja (tačas se je se vedno govorilo, da pripada Moster Rotschildovemu koncernu), kar se je tudi zgodilo v smislu sporazuma, podpisanega dne 5. julija 1936 (več o tem bom pisal pri domačih kartelnih pogodbah). — Tako je umolknil drugi konkurent.

Po okupaciji, v začetku septembra 1941, je prešlo Mosterjevo podjetje kot judovska last v roke NDH.⁴⁹ Celotna tovarna je prenehala obratovati, ker ustaši niso imeli nobenega strokovnjaka za to panogo industrije (stari Moster je emigriral, sinova sta bila aretirana in odpeljana iz Zagreba). Hrvati so nujno potrebovali klej, zato je Ossa upala, da se bo s pomočjo zagrebškega Obrtničkega zbora (obrotna zbornica) mogla udeležiti pri zagrebški tovarni z 49 % udeležbe, medtem ko bi Obrtnički zbor imel 51 % udeležbe. Pogajanja so potekala na osnovi ustaške odločbe z dne 7. avgusta 1941, naj novo osnovana državna gospodarska komisija spravi prenos posesti kateregakoli podjetja na tujce v soglasje s koristmi države. Ossi je uspelo dobiti prvenstvo med interesenti in Moster je bil nekako rezerviran zanj. Tovarna lakov, obrat kleja, zemljišče, stroji in stavbe so bili ocenjeni avgusta 1941 na okoli 5.000.000 kun. Centrala na Dunaju je sporočila Ossi, naj se pogaja še dalje in naj si izgovori končni pristanek Scheidemandlove družbe. V primeru nakupa bi zmogla Ossa sama s svojimi tehniki prav kmalu vzpostaviti obratovanje.

Sredi marca 1942 so ustaši izzvali prekinitev pogajanj z Osso, in to kljub temu, da se je zadnji predlog udeležbe glasil 40 % : 60 % v korist Hrvatov. Zaradi prekinitve je odstopila tudi Scheidemandlova družba od potegovanja za nakup tako Mosterja kot Munke. Nevarnemu Ossinemu prodiranju je bila s tem odbita ost.

Pozneje se je izvedelo, da se snuje v Zagrebu menda Kemična tovarna d. d.,⁵⁰ ki pa, kot se zdi, ni bila uresničena, ker ni o njej v virih nobenih glasov več.

5. Osiješka tovarna

Leta 1921 je bil zgrajen v Osijeku obrat za proizvodnjo kleja, ki do leta 1924, ko je bil naprodaj, še ni bil v obratu. Prirejen je bil za predelavo okoli 150 vagonov kosti letno. Dejansko je bil last koncerna »Montan- und Industrialwerke vormals Joh. Dav. Starck« iz Prage, formalno pa tvrdke »Franjo Schram i drugovi, trgovačko društvo, tvornica za tutkalo, Osijek«,⁵¹ Kostno mast bi prevzemalo podjetje Jurij Schicht d. d. Osijek, ki je tudi pripadalo temu koncernu. Tovarna kleja je bila na prodaj za Kč 1.200.000.⁵²

Razvoj v naslednjih desetih letih mi ni točno znan. Še za leto 1933 se navaja kot lastnik Fr. Schram i komp., osječko trgovačko društvo za

hemijski industriju.⁵⁵ Za leto 1934 zvezmo, da je bil lastnik obrata neki Pirc, zakupnik pa Willy Breuer. Ta se je Ossi pismeno obvezal s pogodbo, podpisano v Osijeku dne 10. maja 1934, da bo takoj ustavil izdelavo kleja in se je ne lotil najmanj 10 let, da bo vse naprave demontiral, razvezal zakupno pogodbo s Pircem in službeno razmerje z Martinom Kneblom. Kot odškodnino za vse to je prejemal Willy za tvrdko Bratje Breuer plačilo 30% od nakupa kleja v času maj 1934—april 1936; tvrdka se je obvezala, naročati klej pri Ossi od podpisa pogodbe dalje. Če bi ga kupovala drugje, bi plačala kaznen 5 din/kg.⁵⁴ — Poražen je bil tretji tekmovalac.

6. Varaždinska tovarna

Tvrdko je osnoval Zvonko Zubanjek, trgovec v Varaždinu; imenovala se je »Kemijska industrija Zubanjek i drug k. d.« (k. d. = komanditna družba). Njegov tihi družabnik je bil Armin Kelemen iz Budimpešte. Skupaj 250.000 din sta vplačala tudi dr. Herman in Teodor Berger (ta je bil obratovodja tovarne). Slednjima dvema je dalo denar pravzaprav njuno budimpeštansko sorodstvo.⁵⁵ Do decembra 1933 je bila tovarna že sezidana; kmalu zatem so jo tudi notranje opremili. Obratni vodja je bil inž. Hoffmann, ki je prej delal v neki milarni v Budimpešti. Računalo se je, da bo Zubanjek pridobil okoli 10—12 vagonov kožnega kleja letno.⁵⁶ Obrat je dejansko pričel s proizvodnjo v maju 1934.⁵⁷

Toda že po enem letu je bila skupina Bratje Hary (trgovina s surovim in izdelanim usnjem, z mešanim blagom in z deželnimi pridelki) v Zubanjekovi komanditni družbi prisiljena, da je dne 9. maja 1935 podpisala z Oso načelni dogovor, da je pripravljena ustaviti proizvodnjo kleja čim prej, vendar najpозnejše sredi septembra 1935. Končni sporazum je kulminiral v tem, da se je tvrdka obvezala za vsoto 20.000 din, da ne bo obratovala od srede septembra 1935 najmanj do srede maja 1936.⁵⁸

Ko sta se v tej dobi »mirovanja« Varaždina pogajala Ossa in Munk v decembru 1935 z Masterjem tudi o ustavitvi zagrebške tovarne kleja (gl. zgoraj), sta se dogovorila, da morata poprej dokončno likvidirati »problem Varaždin«. Tako je ta dejansko prenehal za vedno z delom »zaradi nerentabilnosti« v juniju 1936, čeprav je imel nekoč v načrtu, da bo spomladi 1936 postavil še obrat za proizvodnjo kostnega kleja.⁵⁹ — S tem so izrinili za vedno s trga četrtega proizvajalca.

7. Skopska tovarna

Skromni obrat je bil vpisan in je pričel z delom spomladi 1935 ter se je imenoval »Radnja za proizvodnjo tutkala Dimče Vučidolca, Skoplje«. V njem so bili deležniki Dimče Vučidolac, Danilo Jančulović in dr. Josip Jančulović, vsi iz Skoplja.

Imenovani so v Beogradu podpisali z Munkom dne 9. septembra 1935 odpovedno pogodbo (več o njej gl. pri kartelnih pogodbah). — V kapitulacijo so primorali petega proizvajalca kleja.

8. Somborska tovarna

V začetku leta 1935 je pričel komaj opazno s proizvodnjo kleja v Somboru Ljudevit Haip. Ker je delo le nekako napredovalo, je objavil lastnik sredi junija 1936 mali oglas v slovenskih časnikih,⁶⁰ da išče trgovske zastopnike za prodajo svojega kleja. Vendar je bil obrat bolj lokalnega značaja, ker je predelal letno le 20—30 vagonov kosti. — Klej je proizvajal še v oktobru 1941.⁶¹

Na kratko se moram dotakniti še dveh podjetij, čeprav nista bila prava proizvajalca kleja: prvo se je ukvarjalo s proizvodnjo mila, drugo je samó nameravalo proizvajati klej za lastne potrebe. Prav zaradi znatnega izkoriščanja kosti je bilo prvo podjetje za Osso večji predmet pozornosti in diplomacije kot zapoznele težnje drugega.

Prva bos.-herceg. tovarnica sviječa, sapuna, kristal-sode i masnih proizvodov »Vila« d. d. Sarajevo. Podjetje je bilo osnovano leta 1894; v delniško družbo je bilo spremenjeno leta 1910.⁶² Leta 1923 je kupila skoraj vse njegove delnice Akcijska družba, da bi mogla s tem nadzorovati enega izmed potrošnikov kosti na ozemlju, ki je pripadalo po kartelni pogodbi z Munkom le njej. Že dne 25. maja 1925 sta sklenili Ossa in »Vila« dogovor (ta seveda v glavnem samo še kot naslov), s katerim se druga odpoveduje ekstrakciji kosti in prepušča prvi 48 vagonov kosti s svojega nakupovalnega področja. (»Ker je pričakovati ukinitvev proizvodnje mila in sveč... opuščamo do nadaljnjega nakup vsakovrstnih živalskih odpadkov, tako da morete neovirano nakupovati v našem nakupnem rajonu.«). Za to odpoved je prejela »Vila« denarno odškodnino:

leta 1925	240.000 din
leta 1926	240.000 din
leta 1927	180.000 din
leta 1928	100.000 din
Skupaj	760.000 din

Pogodba je veljala do 31. decembra 1928.^{62a} Mesec dni pred njenim potekom je bilo sklenjeno, da se podaljša za naslednjih 5 let, vendar s sledečo spremembo: Ossa mora plačati še v teku veljavnosti pogodbe nadaljnjih 350.000 din za stroške, ki so nastali v zvezi z »utišanjem« tovarne. Z besedo »utišanje« so se označili nič več in nič manj kot ustavitve in konserviranje vseh strojev in naprav, vzdrževanje tovarniške zgradbe in plača za nadzornika. Dalje je dala »Vila« Ossi brezplačno v uporabo suh prostor za skladišče kosti. Končno so se sporazumeli o morebitni prodaji »Vilinih« strojev: Ossina odkupnina za »utišanje« bi se znižala za toliko, za kolikor bi bili stroji prodani.^{62b} Ker se pogodba ni odpovedala do 30. septembra 1933, je veljala do konca decembra 1938. Že med tem časom, dne 5. septembra 1936, sta kupili dve privatnici tovarniško zemljišče in poslopje razen strojev za vsoto 200.000 din, Ossin ravnatelj pa je njima prodal za isto ceno 1500 delnic tvrdke »Vile«, ki so bile nominalno vredne le 75.000 din.⁶³

Bat'a v Borovu. V začetku decembra 1939 se je pojavil v časnikih oglas, da išče kombinat Bat'a strokovnjaka za izdelavo kleja iz odpadkov usnja.⁶⁴ Usnje za čevlje je kupoval Bat'a v raznih tovarnah; nekaj izmed njih je delalo izključno zanj, na primer usnjarna v Mokronogu. Bat'a sam ni izdeloval usnja vse do začetka leta 1939. Ko je šla v stečaj usnjarna »Beli oraoc« pri beograjski klavnici, jo je le-ta kupil in pričel prodajati klejno usnje Munku v mesečni količini 3—4 vagone. Za svojo tovarno gume je kupoval klej pri Ossi:

leta 1935	200 kg	leta 1937	500 kg
leta 1936	11.000 kg	leta 1938	11.500 kg
	leta 1939		12.500 kg

Proti koncu leta 1939 se je odločil Bat'a, da bo sam proizvajal klej v manjšem obratu, ki ne bi konkuriral ostalim jugoslovanskim proizvajalcem. Usnjarno se je nameril zgraditi v Kakanju. Ker mi manjkajo nadaljnji podatki o proizvodnji kleja v obsegu njegovega kombinata, ne morem reči, kakšen je bil njegov poznejši odnos do Osse.

NAKUPOVALNA MREŽA

A. V Avstro-Ogrski

Največja težava za industrijo papirja je bila ustvaritev dobre prodajne mreže za svoje izdelke. Nakup surovin in polsurovin (celuloze, lesovine, kaolina, odpadnega papirja) ji ni povzročal posebnih težav. Videli smo, da je bilo bistvo kartelizacije industrije papirja v kontingentiranju proizvodnje, se pravi, v naprej zajamčeni prodaji določene množine končnih izdelkov preko prodajnega urada, enega izmed glavnih stebrov kartelne politike te veje industrije. Pri industriji kleja je bil položaj prav obraten: težišče se je sukalo okoli vprašanja, kako pridobiti in zajamčiti tovarnam zadostne količine surovin, to je kosti. Zato je moral pobudnik kartelov industrije kleja predvsem misliti na učinkovito nakupovalno mrežo in na nakupovalni urad kot osrednji regulator pravičnega delovanja kartelov. Ker je skoraj nemogoče ločiti funkcijo nakupovalne mreže od funkcije samih kartelov v industriji kleja, mi gre v tem poglavju le za to, da orišem razvoj in delovanje nakupovalne mreže v organizacijskem smislu, da spoznamo zunanost nakupovalne mreže kot take.

V jeseni leta 1906 je bilo ustanovljeno nakupno združenje v Avstriji z naslovom »Compra d. z. o. z. za trgovanje s surovinami za kemične proizvode, Berlin«. Njej so se pridružile tudi tiste nemške tovarne Scheidemandlovega koncerna, ki so redno nakupovale kosti v Avstriji.

Zaradi nesoglasij spričo poseganja v pravice drugih tovarn in zaradi nekaterih nepopolnih določb se je prešlo po 6 letih na drugačen sistem nakupovanja kosti: Maja 1912 se je ustanovila vrhovna avstro-nemška družba »Rohag« Dunaj-Berlin (Rohprodukten-Handelsgesellschaft m. b. H.).

K njej so pristopili skoraj vsi pomembnejši trgovci obeh držav. Interesna skupnost med Rohagom in Delniško družbo za kemične proizvode se je izvršila tako, da so prevzeli Rohagovi deležniki še delnice Delniške družbe v višini 2.000.000 M.⁶⁵

»Compra« je bila zato razpuščena s 1. januarjem 1913. Namesto nje sta nastali dve manjši nacionalni družbi: v Avstriji »Colla družba z o. z. za nakup in prodajo kosti«, v Nemčiji slični »Concernos«.

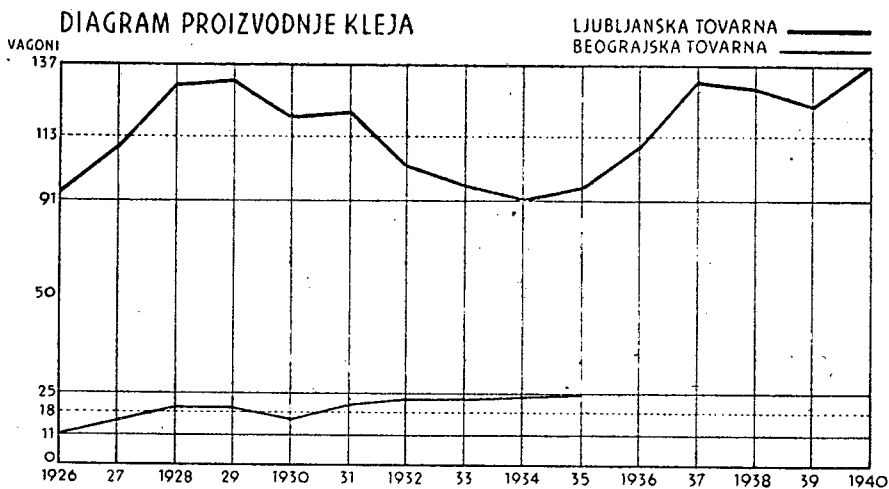
Zaključek prve svetovne vojne je resda vnesel določene spremembe v vso to organizacijo, ki je do takrat obsegala domala pol Evrope, toda kaj kmalu je v bistvu vse spet stalo na starih temeljih. Družba Rohag Berlin-Dunaj je takoj po končani vojni pričela znova z delom, ker je bila v službi Scheidemandlovega koncerna, ki ga prevrat tudi ni mnogo prizadel.

B. V Jugoslaviji

Po letu 1918 ni bila prodaja izdelkov za jugoslovansko industrijo kleja težko vprašanje. Dobro se je prodalo vse, kar se je proizvedlo; spričo tega je bil uvoz kleja ves čas Jugoslavije med obema vojnama neznamenit in brez posebnega učinka na cene domačih proizvodov, saj se je sukal le v višini 2—3 vagonov. Uvoz kleja po dumping cenah je prakticirala le Sovjetska zveza; o tem občasnem malenkostnem uvozu bom še govoril.

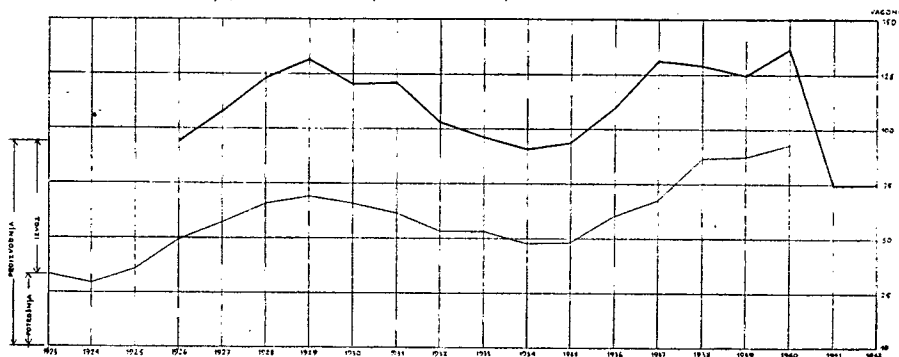
Tudi Ossa se je kot last dunajske oziroma berlinske industrijske delniške družbe opirala na Rohagovo organizacijo nakupovanja kosti. Ker ni mogel več posegati Rohag sam neposredno na tisti del jugoslovanskega ozemlja, ki je pripadalo pred prevratom avstroogrnškemu cesarstvu, si je v Ljubljani osnoval reprezentanco. Rohagovo predstavništvo za kr. Jugoslavijo je imelo sedež v Ljubljani oziroma stvarno v ravnateljstvu Osse, ki ga je vodil od prevrata dalje komercialni ravnatelj Edo Bader. Ljubljansko zastopstvo družbe Rohag se samo seveda ni bavilo z nakupovanjem kosti, ampak je delovalo kot posredovalec smernic dunajskega oziroma berlinskega Rohaga, kot vodja dela in organizator ter nekaj »teoretični« organ, ki je določal posameznim tvrdkam tudi področja nakupovanja kosti, medtem ko so se praktično ukvarjale z nakupom kosti po cenah, ki jih je določalo Rohagovo zastopstvo v skladu s koristmi in načeli centrale, tvrdke, ki so se imenovalе »Obnove«. Vodilne osebnosti le-teh so bile člani direktorija Rohagovega zastopstva. Najbolj znani člani so bili poleg vodje Ede Badra še: Edo Funk, ravnatelj zagrebške Obnove, ki je bila afilijacija dunajske tvrdke Bunzel & Blich, dalje Šandor Török, vodja sarajevske Obnove in drugi. Obnove so bile v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Osijeku, Sarajevu. Osiješko Obnovo je predstavljala tvrdka Adolf Kraus sen. iz Osijeka, vinkovško tvrdka Jakob Schlesinger v Vinkovcih, ljubljansko pa tvrdki Viktoriji Pelzhofer in V. Rohrmann. Organizirati dobro in zanesljivo nakupovalno mrežo v Jugoslaviji je bilo delo, ki je terjalo večletne napore. Zato je razumljivo, da so v začetku dajali našim Obnovam premije za presežek določene količine kosti.

Že na pogajanjih dne 4. novembra 1922 med Osso in Munkom je bilo dogovorjeno, da bo Munk pristopil k Rohagu oziroma k njegovemu predstavništvu v Ljubljani, ko pa bo izpraznjeno kako mesto v mednarodnem nadzornem svetu, bo predlagan tudi tam za izvolitev⁶⁶ (kar se ni nikoli zgodilo). Ker so po drugi strani obstajale tesne vezi med Osso in Munkom tudi glede nakupovalne mreže oziroma kontingentiranja kosti, točneje rečeno, ker je Ossi uspelo vključiti v svoj sistem nakupovanja tudi Munka, je tako dobil avstro-nemški Rohag pregled nad kostnimi posli in njihovo nadzorstvo tudi v Srbiji.⁶⁷ S tem se je dejansko razširila Rohagova organizacija srednjeevropske surovinske baze in njegovo delovanje prav do bolgarskih in grških meja, nekaj, kar se pred prevratom ni nikdar zgodilo. Na pogajanjih Rohag-Munk dne 22. novembra 1922 je bilo potrjeno, da se vrši nakup kosti v Jugoslaviji izključno samo preko ljubljanskega Rohagovega predstavništva. Munk je dobil kontingent kosti v višini 80 vagonov, ki ga je smel nabrati v Srbiji. Za količino preko 80 vagonov (do 100 vagonov) je moral Munk oddati 20 %₁ kosti iz tega presežka Rohagu, od količine preko 100 vagonov pa je moral prepustiti njemu že 50 % presežka.⁶⁸

Poseben pomen je imela beogradska Obnova, najbližja Munkova sosedica. Po omenjenih pogajanjih sta se dogovarjala Munk in Obnova v dneh od 10. do 12. maja 1923 o rajoniranju nakupa kosti. Sklenila sta začasni dogovor, da bosta nakupovala kosti v Srbiji na osnovi Rohagovih cen, medtem ko bo nakupoval v Beogradu Munk sam. Ta je moral kupljeno količino sporočiti Obnovi, ki je posredovala podatke dalje Rohagovemu predstavništvu. Nakup klejnega usnja in surovih kož sta vršila Munk in Obnova skupno in sporazumno, ne da bi obstajal pismeni dogovor. Ta

DIAGRAM PROIZVODNJE, DOMAČE POTROŠNJE IN IZVOZA KLEJA OSSE

pogodba je veljala do 31. decembra 1923. Podaljšana je bila s sledečimi določbami: Obnova in Munk bosta kupovala v Srbiji kosti skupno, vendar tako, da bo moral plačati Munk za ves srbski kontingent kosti provizijo. Razen v Srbiji je mogel kupovati Munk kosti samo še v Zemunu in Novem Sadu. Medtem ko je bil ves zemunski kontingent njegov, je moral novosadskega deliti z Ossa v razmerju 50 : 50. Dokler so obratovale še vse tri jugoslovanske tovarne kleja (Ossa, Šoštanj, Munk), so se vse jugoslovanske kosti delile po sledečem ključu:⁶⁹

Ossa dobi . 64,6 % kosti
 Šoštanj dobi 17,7 % kosti
 Munk dobi . 17,7 % kosti

Ko je prenehal obratovati Šoštanj, se je razmerje spremenilo. Sledeči pregled nam nudi za nekatera poznejša leta količino nabranih kosti v vsej Jugoslaviji:

Leto	V Jugoslaviji skup. vagonov	Ossa dobila		Munk dobil		Šoštanj dobil	
		vagonov	%	vagonov	%	vagonov	%
1925	347	214	62,0	83	24,0	50	14,0
1926	447	325	72,2	122	27,8		
1927	506	382	75,5	124	24,5		
1928	526	393	74,5	133	25,5		
1931	468	348	74,4	120	25,6		
1932	485	338	69,7	147	30,3		
1933	459	318	69,3	141	30,7		
1934	485	356	73,4	129	26,6		

Iz razpredelnice sledi, da je Ossa predelala v teh 8 letih povprečno več kot 71 % vseh kosti, nakupljenih v Jugoslaviji (tuje torej niso vštete, morda zato povprečno skoraj 27 % kosti (nenadzorovani nakup in morebitna dobava iz tujine nista zabeležena). Ossa se je morala zato sama tudi najbolj pobrigati za dobro nakupovalno mrežo v državi. Razliko je krila z uvozom iz tujine, zlasti iz Italije, Turčije in celo Egipta.

KARTELI

a) Karteli v Avstro-Ogrski

Proti koncu 19. stoletja so dosegle nekatere panoge avstrijske industrije že tako stopnjo razvoja, da so bila prisiljena sklepati podjetja iste stroke pogodbe ali kartele, ki naj bi urejali medsebojne odnose.

Prvi avstrijski kartel za nakup kosti in prodajo kleja je bil podpisan leta 1896 in je obsegal skoraj vse tovarne.⁷⁰ Ko mu je potekla dne 1. aprila 1903 veljavnost, ni bil obnovljen, ker je namreč bila kmalu nato ustanovljena Akcijska družba za kemično industrijo, ki je pokupila skoraj vse avstrijske tovarne kleja. Poslej jim je ona sama določala kontingent kosti, dalje vrsto proizvodov, njihovo kvaliteto, pogoje za delo itd. Na Dunaju je bil organiziran tudi osrednji oziroma skupni laboratorij za izboljšanje proizvodov.

Podobno koncentracijo industrije kleja je moč opaziti tudi v ogrski polovici države. Tu so se združile v kartel vse ogrske tovarne kleja; pozneje jih je prevzela ena sama močna delniška družba, ki se je imenovala »Prva peštanska tovarna spodija in kleja d. d.«. Da je zmogla vsrkati vse tovarne klejarske stroke, je poprej še povečala svojo delniško glavnico.

Kolikor so bile prej povezane s karteliranimi tovarnami tudi avstrijske odnosno ogrske tovarne umetnega gnojila, so tudi te pristopile vsaka k svoji organizaciji tovarn kleja.

Tovarne albumina na Dunaju, v Budimpešti, Gradcu in Münchenu so bile združene od leta 1911 dalje v družbi Fattinger & Co AG.

Kljub opisanemu združevanju avstrijskih proizvajalcev je še vseeno ostalo nekaj tovarn izven območja kartela ali pozneje Akcijske družbe. Tež neopredeljeni skupini so se pridružile še novo osnovane tovarne. Tako je nastala prav ostra konkurenca, ki je pripeljala po dolgih pogajanjih do kartelnega sporazuma, podpisanega v jeseni leta 1906. Z njim so med drugim ustanovili tudi nakupno združenje »Compra«, ki jo že poznamo.

Prav tako nam je že znana »Colla«. Kartelu z organizacijo Colla so pripadale: Akcijska družba za kemično industrijo, Delniška tovarna za izdelavo umetnih gnojil in kemikalij v Kolinu, Prva peštanska tovarna spodija in kleja itd. Kartel je sklenil preko Colle pogodbe glede kontingentiranja nakupa kosti z nemškimi, ruskimi in italijanskimi tovarnami ter z nekimi rumunskim podjetjem.

Obstoje avstrijskega kartela je bil določen do 30. septembra 1922. V njem združene tovarne so predstavljale 90 % avstrijske proizvodnje. Vrednost nakupljenih kosti se je cenila na 5—6 milijonov kron.

Celokupna proizvodnja kleja v cesarstvu je znašala pred prvo svetovno vojno (v vagonih):

	Klej	Razmaščena kostna moka	Surova kostna moka
Avstrija	1000	2500—3000	400—500
Ogrsko	250	800—1000	150
	1250	3300—4000	400—650

b) Karteli v Jugoslaviji

Karteli s tujino

Zaradi naraščajočih težav v preskrbi evropskih tovarn kostnega kleja s surovinami (= kostmi), nastalih tako po zgraditvi novih obratov kakor zaradi konkurence prekomorskih držav, potem zaradi novih gospodarskih pogojev, ki so jih izzvale splošne spremembe po prvi svetovni vojni, so se sestali že leta 1923 v Bruslju nekateri predstavniki evropske industrije kleja k razgovorom o ureditvi proizvodnje kleja, toda sestanki niso bili uspešni. Do drugačnega učinka je dovela konferenca, ki se je vršila v oktobru 1925: iz nemških, britanskih in francoskih predstavnikov je bila sestavljena komisija, ki naj bi izdelala besedilo mednarodne pogodbe. Po mnogih sestankih je ta res predložila načrt, ki je služil za sklenitev klejnega kartela v oktobru 1926.⁷¹ Organizacija je imela sedež v Švici in se je imenovala »Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à colle« (kratica »Epidos«).⁷² Le-ta naj bi imela zgolj namen, študirati vzroke slabega položaja evropske industrije kostnega kleja in preizkusiti sredstva, ki naj bi se uporabila, da bi se izboljšalo kritično stanje. — Vendar bomo kmalu videli, da je bila ta »študijska družba« v bistvu pravi mednarodni kartel zelo velike razsežnosti, da, evropske veljave.

Osrednja Epidosova osebnost, nekaj glavni tajnik, često citiran kot »zaupna osebnost«, je bil dr. Viktor Karrer v Zürichu.

Tako pri občnih zborih kot v sosvetu, vrhovnem skupnem Epidosovem vodstvu, so bili glasovi razdeljeni takole:

tovarne v Nemčiji	16 glasov
tovarne v Veliki Britaniji in Inski	16 glasov
tovarne v Italiji	16 glasov
tovarne v Franciji	16 glasov
	<hr/>
	64 glasov
tovarne v Avstriji	4 glasove
tovarne v Belgiji	4 glasove
tovarne v Madžarski	4 glasove
tovarne v Poljski	4 glasove
tovarne v Romuniji	4 glasove
tovarne v ČSR	4 glasove
tovarne v Švici	4 glasove
tovarne v Švedski	4 glasove
	<hr/>
	32 glasov

tovarne v Litvi, Latviji in Estonski	2 glasova
tovarne v Danski	2 glasova
tovarne v Jugoslaviji	2 glasova
	6 glasov

Skupaj . . . . . 102 glasova

Izvršilni odbor so sestavljali zastopniki Nemčije, Velike Britanije in Francije. Epidosovi člani so se obvezali spoštovati določbe posebne pogodbe, ki so jo podpisali in ki je imela že zgoraj označene poteze. Pogodba je pričela veljati dne 1. oktobra 1926 in je trajala do 31. decembra 1927. Podaljševana je bila sproti za vsako leto posebej. Dogovorili so se tudi za najnižje prodajne cene kostnega kleja, pod katerimi ni smel nihče izmed zavezancev prodajati ta končni proizvod (kartel cen).

Cene Epidosovih članov za 1 kg kostnega kleja so znašale:⁷³

Julij 1934		Julij 1936	
Avstrija . . .	1,41— 1,66 šil.	Avstrija . . .	1,60 šil. = 13,92 din
Madžarska . .	1,54— 1,58 pgö	Madžarska . .	1,48 pgö = 13,09 din
Romunija . . .	40,00—42,00 lei	Romunija . . .	42,00 lei = 12,60 din
Poljska	2,06— 2,30 zlt.	Poljska	1,50 zlt. = 12,46 din
Švica	1,18— 1,22 sfr	Švica	1,18 sfr = 16,87 din
Nemčija	0,54 RM	Nemčija	0,65 RM = 11,73 din
Francija	3,80— 4,35 frcs	Francija	4,10 frcs = 11,89 din
Belgija	5,60 bfrs	Švedska	0,98 K = 12,00 din
Vel. Britanija	0,45 £	Jugosl. Ossa .	12,50 din
Nizozemska . .	0,30— 0,32 hfl	(Srednja cena	13,007 din)
Danska	1,04— 1,11 K		
Švedska	1,01 K		
ČSR	6,50 Kč		

Občni zbori in konference so se sklicevale v razne evropske prestolnice. Po teh mestih so imeli dogovori tudi svoje ime. Tako je uredil pariški dogovor z dne 17. januarja 1929 nakup kosti. Sprejeto je bilo sledeče rajoniranje kosti in njihovo kontingentiranje (kartel rajoniranja in kontingentiranja):

kosti Norveške in Finske pripadajo	Švedski
kosti teritorija Gdanska pripadajo	Poljski
kosti Luksemburga pripadajo	Belgiji
kosti Posarja pripadajo	Franciji
kosti Alžira, Tunisa in Maroka pripadajo	Franciji
kosti Eritreje, Somaliije in Tripolisa pripadajo	Italiji

Poleg tega so se dogovorile nekatere države ločeno še med seboj o kontingentiranju kosti. Pogodile so se:

Švica s Francijo in Italijo
Nizozemska z Nemčijo
Švedska z Dansko
Nemčija z Dansko
Nemčija s Francijo zaradi Posarja
Nemčija z Belgijo zaradi Luksemburga
Nemčija s Poljsko zaradi Gdanska
Italija z Madžarsko

Le malo število Epidosovih pripadnic se je takrat izjavilo za medsebojno »kostno borbo«:

Švica z Nemčijo
ČSR s Poljsko
Italija z Jugoslavijo

Epidos se je razvijal in krepil še dalje. Z budimpeštanskim protokolom, sprejetim na občnem zboru, ki se je vršil v Budimpešti v dneh 20. in 21. maja 1930, so ustanovili še tako imenovani »centralni organizem«, katerega cilj je bil med drugim tudi ta, da je raziskoval položaj na prodajnih tržiščih za kostni klej, kostno mast in kostno moko v vseh deželah sveta, in da je z določenimi pridržki organiziral prodajo izdelkov Epidosovih članov z namenom, da bi zboljšal plasiranje proizvodov tako glede množine kot cene.

Vprašanje zase so bili outsiderji. Zastran zaščite Epidosovih članov pred njimi se je sklenilo, da sme z vednostjo vodstva organizacije vsak član: za določen čas v lastni deželi znižati ceno, da bi mogel uspešneje tolči outsiderjevo konkurenco. Količina kostnega kleja, namenjena za borbo proti njemu, ni smela preseči 5 % normalne letne članove proizvodnje (razen v izjemnih primerih), niti ni smela biti prodana v drugo Epidosovo državo.

»Centralni organizem« naj bi poskušal pospeševati izvozno prodajo kleja. Čeprav se je puščala glede izvoza svoboda vsem članom, naj bi si le-ta prizadeval, napraviti s pomočjo statistik, ki so jih njemu pošiljali člani, sporazume med tistimi organiziranci, ki so izvažali klej v dežele nečlanice. Prav zato je budimpeštanski aneks I obravnaval ureditev in nastavo statistik za prodajo kostnega kleja, za njegove zaloge, za uvoz kleja, izvoz kostne moke in razklejenih kosti, za zaloge kostne moke in razklejene moke. Aneks IV je določal »normalno proizvodnjo« za vsakega Epidosovega člana. Obravnaval je nadzorstvo proizvodnje kostnega kleja in odpravo zastojev; indirektno se je torej bavil s kontingentiranjem surovin. »Normalna proizvodnja« kostnega kleja se je namreč določila takó, da se je vzelo povprečje članove proizvodnje v letih 1925, 1927, 1929. Za Osso je znašala proizvodnja:

v letu 1925	80,2 vagona
v letu 1927	98,9 vagona
v letu 1929	109,7 vagona
	<hr/>
	288,8 vagona

Če delimo vsoto 288,8 vagona kostnega kleja s 3, dobimo 96,27 vagona »normalne proizvodnje«, zaokroženo navzdol 96 vagonov, kar je tudi dejansko bila »normalna proizvodnja«, ki jo je določil Epidos Ossi.

Če je izviralo povečanje proizvodnje kake dežele iz sprejema novega člana v Epidos ali iz likvidacije outsiderja, je nam že znana »zaupna osebnost« določila tej deželi novo povečano količino, pri čemer se je upoštevala proizvodnja novega člana ali izginulega outsiderja. Povečanje proizvodnje tega člana se je kompenziralo z odgovarjajočim zmanjšanjem proizvodnje drugega člana iste dežele. Enaka kompenzacija se je mogla izpeljati tudi med člani raznih držav, toda le, če je to povečanje proizvodnje nastalo iz izračitve kosti prve države drugi državi.

Nadproizvodnja se je kaznovala s plačilom 50 šv. frankov po toni. Tako je na primer prekoračila Ossa v marcu 1931 »normalno proizvodnjo« za 12 ton in zato plačala kazen 600 šv. frankov, v aprilu za 6 ton (kazen 300 šv. frankov), v maju istega leta za 10 ton (kazen 500 šv. frankov). Zato je že v marcu 1931 pisala Epidosova centrala Ossi, naj v juliju in avgustu ustavijo proizvodnjo, da bodo tako izravnali presežek in ne plačali kazni. V poletnih mesecih so takrat v Ossi res ustavili proizvodnjo (ne da bi delavci in oblasti točno vedele, zakaj se je ustavila proizvodnja!) in dosegli v letu 1931 le 90 vagonov proizvodnje kostnega kleja, čeprav jim je bila odobrena zaradi krize nižja proizvodnja, in sicer 94,8 vagona. Ker je bila v letu 1932 kriza v zahodni Evropi še huda, Ossa pa ni dosegla minima, je Epidos omejil njeno proizvodnjo vsaj za meseca januar in februar kar za 25 %!⁷⁴ V letih Ossine najhujše krize 1933, 1934, 1935 se je gibala njena proizvodnja kostnega kleja takole (v vagonih):

Leto	»Normalna proizvodnja«	Dovoljena Dejanska	proizvodnja proizvodnja
1933	96,0	67,2	65,0
1934	96,0	67,2	62,1
1935	96,0	79,2	54,5

V letu 1936 je smela proizvesti Ossa namesto 96 vagonov kostnega kleja le 81,6 vagona tega končnega proizvoda, v letu 1937 v smislu protokola, podpisanega v Luganu dne 17. februarja 1937, spet polno količino kostnega kleja, namreč 96 vagonov. Dejansko je bilo proizvedeno 99,95 vagona, torej 3,95 vagona ali približno 4 % več kot je bilo dovoljeno.⁷⁵ Višek je šel v izvoz.

Posebni člani Epidosovih statutih so dovoljevali podporo obratom, ki so bili kakorkoli v stiski, tudi v finančni. Konec leta 1935 je zašla v stisko tudi Ossa (gl. gornjo razpredelnico). Ko je prosila Epidosovo vodstvo za finančno pomoč v smislu člena 6 aneksa III statutih po členu 27 pakta, in pomoč po točki VI člena 34 statutih glede prevelikega zastoja proizvodnje, je prejela diplomatsko sestavljen odgovor, da finančni položaj samega Epidosa ne dovoljuje dati tako pomoč.⁷⁶ — Dejansko je dajal Epidos pomoč (na primer praški »Ossi«), toda zaradi prevelikega tveganja izgub jo je nudil redkokdaj; v splošnem je priporočal tovarnam, naj si pomagajo same in naj kakorkoli vzdrže krizo. Glede ljubljanske

Osse je Epidosovo vodstvo seveda dobro vedelo, kdo stoji za njo; zato se mu ni zdelo pomoč tako nujna.

Na vprašanje ljubljanske Zbornice TOI je še v septembru 1931 Ossa zanikala, da je član kakega kartela. Priznala je sicer svoje članstvo v Epidosu, toda trdila je, da ta nima kartelskih ambicij!⁷⁷ Jugoslovanski zakon o kartelih, objavljen 18. avgusta 1934,⁷⁸ je je prisilil, da je prijavila svoje članstvo pri Epidosu ministrstvu trgovine in industrije. Ministrstvo je priznalo z dopisom št. III-38516/34 z dne 28. decembra 1935 to članstvo kot udeležbo pri kartelu in ga vpisalo z nazivom »Kartel tutkala — medunarodni«.⁷⁹ Ossa je morala kot jugoslovanski predstavnik (istočasno tudi kot edini član) tega velikega mednarodnega kartela plačati na primer v letu 1937 kot »doprinos k stroškom vršenja državne kontrole nad kartelik« vsoto 2942 din.⁸⁰

Članstvo v Epidosu je bilo za Osso zelo drago: na primer samo leta 1938 je morala plačati članarino v višini 2439 šv. frankov ali 26.827,48 din; korist je poleg drugega bila v tem, da je bila vedno točno poučena o proizvodnih in prodajnih razmerah na tistih tujih tržiščih, ki so bili važni zanjo.⁸¹ Brez Epidosa-urejevalca bi se razvila divja konkurenca.

Na zahtevo jugoslovanskega ministrstva trgovine in industrije je morala poleti 1939 izstopiti Ossa iz Epidosa; od 1. septembra tega leta dalje ni bila več njegov član.⁸² Nisem še mogel ugotoviti, če jo je imel od tega časa dalje Epidos za outsiderja. Po vsej verjetnosti jo je imel za svojega člana de facto še vseeno, čeprav jo med nje de iure ni smel več šteti. Konjunktura, ki jo je doživljala Ossa v letih pred okupacijo, me potrjuje v domnevi, da so jo Epidosovi člani tolerirali ali da je vsaj v neki meri uživala njegovo zaščito.

Poleg navedene kartelne organizacije z imenom Epidos je bil ustanovljen še korpus, ki je nosil ime »Epidos d. d. Glarus«. Predmet tega podjetja je bilo trajno upravljanje svojih udeležb pri drugih podjetjih in vodenje tistih poslov, ki so bili posredno ali neposredno zvezani z glavno nalogo družbe. Osnovna glavnica je znašala 100.000 fr. frankov.^{82a}

Domači karteli

Če so izvedli v avstroogrskem cesarstvu »koncentracijo obratov« tako, da je pokupila večino avstrijskih obratov ena sama d. d., večino ogrskih tovarn pa druga d. d., je poskušala po prevratu izvesti v Jugoslaviji nekaj podobnega Ossa oziroma Akcijska družba na ta način, da se je hotela vriniti v Munkovo družbo in jo obvladati. Ker ji to ni uspelo, je prešla na sistem kartelov, outsiderje pa je enostavno pokupila oziroma jih z denarjem prisilila k ustavitvi proizvodnje. Kako se je razvijala sama kartelizacija, povedo naslednji odstavki.

1. OSSA : ŠOŠTANJ. V prvih poprevratnih letih tja do septembra 1922 je odlagal Šoštanj, drugi najmočnejši slovenski proizvajalec kleja, rešitev vprašanja kontingentiranja kosti in s tem kontingentiranja proizvodnje. Zato je postopala Ossa s Šoštanjem kot z outsiderjem; stremela je za tem, da ga vključi v svoj načrt delitve sil. Sporazum je bil potreben

tudi zato, ker je napravljala naraščajoča inflacija razmere na tržišču nezanesljive. V tej dobi so naraščale cene kleja v Ljubljani za 1 kg takole:

Datum	jugokrone	din	Indeks
september 1921	36	9	100
oktober 1921	39	9,75	108
november 1921	46	11,50	128
marec 1922	51	12,75	142
junij 1922	54	13,50	150

Prva pogodba med Osso in Šoštanjem glede nakupne cene za kosti je bila sklenjena — in sicer ustno! — šele dne 19. oktobra 1922; veljala je od 1. novembra 1922 do 30. septembra 1932.⁸³ Vsebovala je tole: če bo znesla letna količina kosti (po odbitku 2 vagonov za Munka) skupaj 500 vagonov ali manj, bo sorazmerje sledeče:

Ossa prejme . . .	69,52 %	kosti
Šoštanj prejme . . .	19,04 %	kosti
»Vila« prejme . . .	11,44 %	kosti

Če se bo kvota 500 vagonov preseгла (po odbitku Munkovih 24 vagonov), se bo kontingent delil takole:

Ossa prejme . . .	68,63 %	kosti
Šoštanj prejme . . .	19,93 %	kosti
»Vila« prejme . . .	11,44 %	kosti

Treba je pripomniti, da so bile obsežene v šoštanjskem kontingentu količine za tisto zagrebško industrijo, ki je tudi predelovala kosti. Potrebe te industrije niso navedene.

V času, ko je »Vila« že ustavila svoje obratovanje, Šoštanj pa je še proizvajal, torej v času od začetka 1924 do pomladi 1925, je znašal dotok kosti:⁸⁴

za Osso . . .	80,96 %	ali 214,22 vagona
za Šoštanj . . .	19,04 %	ali 50,38 vagona

V ljubljanskem dogovoru glede prodaje kostnega kleja z dne 6. maja 1924 sta se zedinili obe podjetji tudi za ceno, pod katero nista prodajali svojih izdelkov. Ossa je dalje pristala, da bo vplivala na Munka, naj se priključi temu dogovoru glede prodaje kleja v izvensrbskih področjih (mišljena je konkretno Vojvodina); Šoštanj se je zato obvezal, da ne bo prodajal kleja v področju bivše kr. Srbije (Munkova interesna sfera!). Pogodba, ki je pričela veljati 10. maja 1924, je trajala do 31. decembra 1924; če bi se ne odpovedala 1 mesec pred potekom, bi se podaljšala do 31. decembra 1925. Z njo je bilo razdeljeno ozemlje Jugoslavije v 5 prodajnih področij, kjer so veljale sledeče cene (v din):⁸⁵

Vrste kleja	Prodajno področje									
	I		II		III		IV		V	
	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj	Ossa	Šoštanj
Transparent — iz-meček in razklan	15,75	15,75	15,75	15,75	16,00	16,00	16,75	16,75	17,00	17,00
Transparent	16,25	16,25	16,25	16,00	16,50	16,25	17,25	17,00	17,50	17,25
Transparent — ekstra (N)	16,50	16,50	16,50	16,25	16,75	16,50	17,50	17,25	17,75	17,50
Motni	17,25	17,25	17,25	16,75	17,50	17,00	18,25	17,75	18,50	18,00

Številke pomenijo:

- I. Velja za Ljubljano in okolico (fco Ljubljana),
- II. mesta Maribor, Ptuj, Celje in slovensko podeželje (fco Ljubljana oziroma fco Šoštanj),
- III. Zagreb (fco skladišče Zagreb); to velja tudi za severno Dalmacijo do vključno Splita in za tisto zahodno Bosno, ki ima normalnotirno železnico; za hrvatsko podeželje fco tovarna Osse ali Šoštanja veljajo cene pod II,
- IV. velja za Slavonijo, Vojvodino, Srbijo (fco skladišča Osijek, Novi Sad, Subotica, Sombor),
- V. Bosna in Hercegovina (Bosna razen predela pod III) ter južna Dalmacija brez Splita (fco Sarajevo).

Ko je ustavil spomladi 1925 Šoštanj obratovanje, je ves njegov kontingent kupila Ossa; isto se je zgodilo s šoštanjским kontingentom za leto 1923.⁸⁶ Tega leta nista nič več obratovala niti Šoštanj niti »Vila«; kosti s tistega dela jugoslovanskega ozemlja, ki je bilo dodeljeno Ossi, so razdelili takole:⁸⁷

Ossa dobi . . . 88,56 % kosti
 »Vila« dobi . . . 11,44 % kosti

Kontingent je bil »Vili« dodeljen seveda le fiktivno, praktično ga je Ossa, kot vemo, že tako prej odkupila. Po Woschnaggovem nastopu ni bila delitev kosti za Šoštanj nič več važna, ker se je Woschnagg odpovedal proizvodnji kleja. Zato sta Ossa in Munk sama in znova izvršila kontingentiranje jugoslovanskih kosti.

2. OSSA : MUNK. Že februarja 1921 je obstajal med Osso in Munkom dogovor, ki ga moramo pojmovati kot predhodnika ali zarodek kartela. Dogovorjen^o je namreč bilo, da bo izročila Ossa Munku s svojega področja mesečno po 2 vagona kosti (letno 24 vagonov), Munk pa da ne bo dovažal kosti z njenega področja (mišljena je Vojvodina). Temu nasproti ne bo kupovala Ossa kosti znotraj srbskih meja, določenih z mirom v Bukarešti leta 1913.

Obsežni in važni razgovori med Osso in Munkom, ki so se končali dne 12. januarja 1923 s podpisom dogovora (pričel je veljati 3 dni pozneje), so prav tako določali nakupni rajon za kosti. Ponovljeno je bilo, da ni dovoljen Munku nakup kosti v izvensrbskih področjih (mišljeno je ozemlje, ki pred letom 1918 ni pripadalo Srbiji) razen v Zemunu in pri tvrdki Breuer v Novem Sadu.⁸⁸ Ta osnovna določba se je pojavljala v vseh kartelnih pogodbah.

Z dnem 1. aprilom 1926 je stopil v veljavo (trajal do 31. marca 1929) prvi podrobno izdelani kartelni dogovor med Osso in Munkom. Dogovor, ki je veljal z manjšimi popravki do okupacije, je imel sledeča 4 poglavja:

1. Kost. Nabiranje te surovine v področju bivše kr. Srbije iz leta 1914 pripada izključno samo Munku. V celotnem jugoslovanskem merilu pripade Munku kontingent 26,31 %, Ossi 73,69 % jugoslovanskih kosti za čas po-

godbe. Munk jih sme kupovati samo sporazumno z beograjsko Obnovo. Obe ti dve podjetji se bosta dogovorili za take cene kosti, da bo onemogočen odtok te surovine iz ostalih predelov države v Srbijo, in obratno. Nabiranje kosti v »prečanskih« krajih Jugoslavije pripada Ossi, razen Zemuna, ki je izjemoma Munkova domena. Ker se je predvidevalo, da vsa ta količina kosti Munku ne bo zadostovala, mu je Ossa dovolila še nakup največ 20 vagonov kosti v izvensrbskih krajih. Tu je bil mišljen Novi Sad oziroma tvrdka Simon Breuer; kolikor bi se tudi tu ne dosegla dogovorjena količina, je smel kupovati Munk v Vojvodini, toda samo preko Rogogovega predstavništva. Ker je imel Munk izključno pravico kupovanja kosti v Srbiji, je moral zato zadovoljiti predstavništvo z letno povprečno provizijo 8000 din, za nakupovanje kosti v izvensrbskih predelih pa s provizijo 400 din za vsak vagon kosti.

2. Kostni zdrob. Munk se je obvezal, da dostavi Ossi letno 20 vagonov nerazklejenega zribanega kostnega zdroba po ceni 1,60 din/kg. Cena ni bila stalna: pri spremembi cen kleja bi se spremenila tudi cena zdroba. Če bi pridobil Munk več kostnega zdroba, ga je moral ponuditi v prvi vrsti Ossi. Tudi se je moral Munk odpovedati nakupovanju kosti v tujini.

3. Klej. Določeno je bilo, da krije Ossa vse povpraševanje po kleju v Jugoslaviji razen v Srbiji. Oba deležnika sta se tudi dogovorila za take cene kleja, »da bo onemogočeno prehajanje kleja s področja v področje«. Glede izvoza je bilo Munku prepovedano, nuditi ali prodajati klej v Avstrijo, ČSR, Madžarsko, Poljsko, Romunijo in Nemčijo — torej v najbližje Epidosove države.

4. Razno. Konkurenco sta se obvezala pobijati oba podpisnika složno, pa naj bi se pojavila kjerkoli že v Jugoslaviji. Kakšne učinke je imela ta klavzula, bomo videli v naslednjih kartelnih pogodbah. Spore iz te pogodbe bi razsojalo razsodišče treh oseb; vsaka stran imenuje enega razsodnika, oba izbereta tretjega, ki bo predsednik.⁸⁹ — Od 1. maja 1926 do 31. decembra 1926 je veljal tudi sporazum Munk-Obnova; sklenjeno je bilo, da bo veljal tudi še naslednje leto, če ga ne bi preklicali do 31. novembra 1926.

Ljudje okoli Osse niso bili s pogodbo povsem zadovoljni, ker so videli, da ima Munk še vseeno polno možnost, da obide kartelno pogodbo, in da jih tudi izkorišča. Isti ljudje so zato podpirali možnost skupne prodajne organizacije s kontingentnim ključem.⁹⁰ Munk ni nikdar pristal na to obliko sodelovanja, ker bi bil znatno oškodovan, in ker je v tem položaju, v katerem je bil, užival Epidosovo zaščito brezplačno (Epidosovi člani namreč niso smeli posegati v nakupne rajone drugih tovarn). S kontingentiranjem prodaje bi seveda postal njegov rajon brezpredmeten in bi bil ukinjen, tako pa je mogel zboljševanjem svoje lastne nakupne organizacije zbrati iz leta v leto večje količine kosti (leta 1926 — 85 vagonov, leta 1929 — 117 vagonov), proizvodnja se mu je torej večala. Zaradi tega je mogel leta 1929 nekaj časa prodajati svoj klej po najnižji ceni 14—14,30 din/kg tudi pri prevzemu 300—500 kg kleja, medtem ko je znašala najnižja Ossina cena 14,50 din/kg in to celo le pri prevzemu od 5000 kg kleja navzgor.

Po preteku roka so podpisali v Ljubljani »novo« pogodbo, ki je veljala za čas od 1. aprila 1929 do 30. septembra 1932. Toda že pri uvodnih razgovorih zanjo, ki so potekali v Ljubljani v dneh 17. in 18. aprila 1929, so se sporazumeli, da bo dala Ossa Munku iz lastne količine letno 15 vagonov kosti (količina je bila torej manjša za 5 vagonov). Za to bo dobavil Munk Ossi letno 40 vagonov nerazklejenega zribanega kostnega zdroba.

Vmes sta se 9. aprila 1931 člana še posebej dogovorila (brez škode za določbe glavne kartelne pogodbe z dne 1. aprila 1929), da bo dobavil Munk za čas od 1. aprila 1931 do 31. marca 1932 Ossi 15 vagonov nerazklejenega kostnega zdroba po ceni 2,15 din/kg. Ta dogovor je postal sestavni del naslednje kartelne pogodbe, ki je pričela veljati s 1. oktobrom 1932 in je trajala do 30. septembra 1935.⁹¹

V desetletju 1924—1934, torej od časa, ko je »Vila« ustavila delo, do viška Ossine krize, sta se sukali ceni Ossinega in Munkovega kleja za 1 kg takole (v din):

Leto	Ossa	Munk
1924	16,00—16,25	
1925	14,70—15,50	
1926	15,00—16,50	15,50—15,00
1927	15,00—16,50	14,00—14,50
1928	15,50—17,00	14,00
1929	15,50—17,00	14,00—14,30
1930	15,10—16,25	14,30
1931	14,80—16,25	14,30
1932	14,50—15,50	14,30
1933	14,25—15,50	14,30

Razpredelnica nam pove, da je imela Ossa za povprečno 6% višje cene kot Munk in da so njene cene hitreje in močnejše nihale kot Munkove. Njene cene so dozele višek v letih 1928 in 1929. Določiti višje cene svojim izdelkom ni omogočila Ossi samo domača kartelizacija (Munk ni smel vdirati v njeno prodajno področje), ampak tudi mednarodna povezava preko Epidosa, ki je uspešno ščitil svoje člane pred vdori tuje konkurence z raznimi dogovori.

Dne 11. oktobra 1934 sta podpisala člana na Dunaju dogovor o racioniranju nakupa klejnega usnja v Jugoslaviji (usnja, iz katerega se je pridobival kožni klej). Določeno je bilo, da bo potekala meja med interesnima področjema od Osijeka naravnost na jug. Predel vzhodno od te črte pripada Munku, zahodni Ossi; izjema je bila samo usnjarna »Beli ora« v Beogradu, ki se je dodelila Ossi⁹² (glej zemljevid).

Pri pogajanjih v dneh od 23. do 26. maja 1936 je bilo sklenjeno, da se podaljša prejšnja pogodba z dne 1. oktobra 1932 še za naslednja 3 leta,

to je za čas od 1. oktobra 1936 do 31. decembra 1939. Toda v pogodbi opazimo sledeče spremembe: v poglavju »Kosti« je določeno, da se zmanjša Munkov kontingent kosti iz izvensrbskih področij z veljavo od 1. oktobra 1935 na 15 vagonov letno. Znižala se je tudi povprečna provizija iz srbskih področij s 1. oktobrom 1935 na 5000 din. Dotakratna količina 15 vagonov kostnega zdroba, ki jo je moral dobaviti Munk Ossi, se je s 1. majem 1936 zvišala na 18 vagonov letno. Cena je bila določena na 1,55 din/kg. Končno je moral Munk pristati na to, da dá Ossi letno 5 vagonov kleja po 11,50 din neto per 1 kg bruto za neto. Tudi ta določba je veljala od 1. maja 1936 dalje.⁹³ Po vsem tem vidimo, da so bile razmere z Munkom znova urejene, vendar v bistvu na stari osnovi. Novo je to, da je dobil Munk manj kosti iz Ossinega področja, in to zato, ker jih je dobival iz svojega rajona več in več, Ossa pa je bila v krizi. Ta je prevzela od Munka letno 5 vagonov kleja po ceni, ki ji ni nič koristila. Čeprav je šlo za Munkovo prodajno področje v Ossinem delovnem rajonu (Vojvodina), vseeno ni smel sam prodajati, ampak le preko Osse. — Ta kartelna pogodba je bila vpisana v ministrstvu trgovine in industrije dne 31. julija 1936 pod št. III-27259/36 z naslovom »Kartel tutkala — domaći K«.

Ossina proizvodnja se je že dvigala, ko je Munk šele zašel v krizo. Da se reši njegovo vprašanje, so se vršila dne 28. septembra 1937 pogajanja med Akcijsko družbo in Munkom v Budimpešti glede dobave kosti in zdroba. To je bil le začasni dogovor, ki naj bi veljal samo do 31. marca 1938, torej 6 mesecev. Ossa je morala odstopiti v smislu tega dogovora Munku 5 vagonov kosti s svojega področja (Munk je spet prejemal 20 vagonov kosti), proti poznejši vrnitvi pa nakazati kot pomoč nadaljnjih 5 vagonov. V Munkovo korist se je odpovedala 9 vagonom kostnega zdroba. Po preteku roka še vedno ni mogel Beograjčan vrniti kosti; nasprotno, zahteval je novo količino kostnega zdroba. Prejel je 6 vagonov za čas od 1. aprila do 30. septembra 1938, torej spet za 6 mesecev. Vendar je moral biti rok ponovno podaljšan do 31. marca 1939. Končno je bila zavrnjena vnovična Munkova zahteva po dodelitvi kosti iz Ossinega področja. Do sporazuma je prišlo le glede kleja: Munku se je priznala višja prodajna kvota za Vojvodino. Do takrat je znašala letno 5 vagonov, od 1. oktobra 1938 dalje se je povečala na 6 vagonov letno.⁹⁴

S pričetkom druge svetovne vojne v letu 1939 so podaljševali pogodbe z Munkom le četrtletno, torej na kratke roke, kajti za Oso »ni bil Munk ravno najprijetnejši partner«.⁹⁵ Glavni vzrok je seveda v tem, da je bilo tržišče vznemirjeno spričo nerednih razmer, ki so napravljale dolgoročne pogodbe nezanesljive in večkrat neizvedljive.

3. OSSA-MUNK : MOSTER. Zaradi uspešnejše borbe proti Zubanjeku in Mosterju sta sporazumno spustila Ossa in Munk v aprilu 1935 ceno kleja za krajši čas od 14,50 din/kg na 10 din/kg. Ko je Varaždin že prenehal z delom, z Mosterjem pa je bil dosežen sporazum, je cena kostnega kleja poskočila, in sicer na 12,10 din/kg. Konkurenčno borbo naj ponazorim s tabelo:

Leto	Ossa din/kg	Munk din/kg	Moster din/kg
1934	13,50—14,70	13,00—14,30	od maja 14,75 od dec. 13,75
1935	od jan. 12,50—13,50 od apr. 10,75—12,00	10,50—13,00	od jan. 12,50 od febr. 12,00 od apr. 11,75 od jun. 10,50
1936	od apr. 12,50—13,25 od jul. 13,00—13,75	od jan. 9,80—10,00	

Kot vidimo, je bil Moster prvi, ki je spustil ceno, in sicer za približno 11 %. V novim letom 1935 mu sledita Ossa in Munk z istimi odstotki. Borba je dosegla višek sredi leta 1935: takrat je popustil Moster cene za okoli 30 % z ozirom na mesec maj 1934, Ossa in Munk za približno isto višine odstotkov. Diagram o Ossini proizvodnji nam pove, da je doživljala tovarna najhujšo krizo ravno leta 1934 in da je morala takrat tako in tako znižati cene kleja. Komaj je dobro izšla iz nje, že je morala spustiti cene še znatno nižje, da je obvladala Mosterja. Medtem ko je mogel Moster kriti izgubo pri kleju z dobičkom pri proizvodnji barv in lakov, je imela Ossa v zaledju rezervne fonde in še vso Akcijsko družbo na Dunaju. Zato sta Ossa in Munk, ki ga je prva izdatno podpirala, laže prenesla znižanje cen in izšla iz boja kot zmagovalca: dne 15. marca 1936 je bil podpisan v Zagrebu protokol kot zaključni del pogajanj med Oso in Munkom na eni strani ter tvrdko Kemijske tvornice Bernard Moster, Zagreb, zaradi »ureditve odnosov v industriji kleja«. ⁹⁶ Določeno je bilo, da bo s tem dnem opustil Moster izdelavo živalskih klejev in da mora zaradi tega razstaviti naprave za proizvodnjo. Za protiutež bosta izročili podjetji Ossa in Munk Mosterju skupno letno 6 vagonov kleja (Ossa 4,5 vagona, Munk 1,5 vagona) po nižji ceni. Glede izdelave ostalih klejev so omejili Mosterja na ono količino hladnega kleja, ki jo je proizvedel povprečno v zadnjih 3 letih. Dalje se je Zagrebčan obvezal, da ne bo niti uvažal kleja in drugih lepil niti se ne bo udeležil pri uvozu tretjih strank, dalje, da ne bo postavil nove podobne tovarne ali se kakorkoli udeležil pri takih podjetjih. Tudi ne bo trgoval z živalskimi odpadki vseh vrst (mišljeni so rogovi, parklji, kri). Za zajamčenje navedenih obvez je izročil Moster obema glavnima kartelirancema akcept za 300.000 din. Deseta in zadnja točka pogodbe je določala, da se dokončni podpis pogodbe odloži do takrat, ko bo izpeljan sporazum z Varaždinom, kar se je zgodilo 27. marca 1936. Po poprejšnjih medsebojnih dopolnilnih sporazumih z Mosterjem z dne 25. junija in 5. julija 1936 je bila prijavljena pogodba v ministrstvu trgovine in industrije kot kartel in tu uradno potrjena dne 31. julija 1936 z imenom »Kartel tutkala — domači«. ⁹⁷ Karteliranci so morali plačati takso za stroške vršitve državnega nadzorstva v letu 1936 v višini 7407 din v korist fonda za nadzorstvo kartelnih dogovorov. Vsota se je razdelila takole:

Ossa plača . . .	59,5 %	ali 4407 din
Munk plača . . .	27,0 %	ali 2000 din
Moster plača . . .	13,5 %	ali 1000 din

Predstavnik vseh domačih kartelov kleja, tudi zgoraj navedenega, je bil dr. Horovic, Munkov ravnatelj.

Po preteku 3 let je bila podaljšana pogodba leta 1939 še za 3 leta, to je do konca leta 1942.⁹⁸ Ta rok se ni iztekel zaradi okupacije. Dne 12. aprila 1941 je sporočila Ossa Mosterju, da so prenehali veljati ipso facto vsi karteli, ki so bili sklenjeni 5. julija 1936.⁹⁹

4. OSSA : VARAŽDIN. Ossi in Munku sta ustvarjala največjo konkurenco Moster in Varaždin. Zato sta se dogovorila, da ju bosta začela biti vsepovsod. Sklenjeno je bilo, da bo treba najprej izriniti s tržišča Zagrebčana, potem še Varaždinca. Če bi se to zgodilo obratno, tako sta domnevala Ossa in Munk, bo Moster po uničenju Zubanjeva pričel izsiljevat in dvigati sebi ceno, skušal se bo prodati za čim višjo vsoto. S sporazumom z Mosterjem v rokah sta res osamila Ossa in Munk še Varaždinca in ga prisilila k predaji.

Po krajših pogajanjih sta podpisala dne 27. marca 1936 Ossa in Kemijska industrija Zubanjek i drug k. d. v avstrijskem Gradcu sledečo pogodbo: Varaždin se obveže, opustiti proizvodnjo kleja tako v Varaždinu kot v vsej državi. Tihi družabnik Armin Kelemen se ne sme niti posredno niti neposredno udeleževati proizvodnje kleja v Jugoslaviji. Razen z Ossinim klejem ni smel Varaždin trgovati z nobenim drugim klejem ali s kočmi. Zubanjek se je obvezal, sporočiti Ossi vse dopise, ki prispejo na njegov naslov, se pa nanašajo na proizvodnjo kleja in trgovanje z njim ter surovinami. Za vse te usluge in za odkup proizvodnih naprav bo plačala Ossa Varaždinu 850.000 din.

K stroškom za »utišanje« Varaždina je doprinesel Moster 85.000 din; Munk bi moral plačati trikrat po 50.000 din (prvič 31. maja 1936, drugič 31. maja 1937, tretjič 31. maja 1938), vendar je plačala zanj Ossa. — Dodano je še bilo, da sme Ossa takoj prevzeti odkupljene stroje. Munk tu ni imel deleža.¹⁰⁰ — Varaždin je prejel:

31. julija 1936 . . .	500.000 din
31. januarja 1937 . . .	117.000 din
31. julija 1937 . . .	117.000 din
31. januarja 1938 . . .	116.000 din
Skupaj	850.000 din

5. MUNK : VUČIDOLAC. V okviru obstoječega domačega kartela I je bila dne 9. septembra 1936 podpisana v Beogradu in sklenjena za 3 leta še posebna pogodba med Munkom in Radnjo za proizvodnjo tutkala Dimčeta V. Vučidolca, Skoplje. Kot prejšnji kartel je tudi tega zastopal pred oblastmi dr. Teodor Horovic. Ta drugi kartel je bil vpisan v ministrstvu trgovine in industrije dne 30. septembra 1936 z naslovom »Kartel tutkala — domači II«.¹⁰¹ Sporazum je določal,¹⁰² da preneha s podpisom pogodbe na-

vedena mala skopljanska tovarna s proizvodnjo kleja. Kot nadomestilo za izgubo dobička je Munk plačal skopljanski skupini za čas od podpisa pogodbe do 30. aprila 1937 vsoto 55.000 din, za čas od 1. maja 1937 do 1. maja 1939 pa 13.750 din. Skopljanci so se obvezali, da se ves ta čas ne bodo bavili s proizvodnjo kleja, da se ne bodo kje drugje udeležili s kapitalom pri kakšnem podobnem podjetju, da ne bodo kupčevali s kostmi itd. — V pogodbi niso upoštevali Vinokićevo proizvodnjo, ker je ta izdelal manj kot 0,5 vagona kleja letno. — Pogodba je veljala 3 leta in bi se za isto dobo podaljšala, če bi se ne odpovedala 6 mesecev pred potekom roka. Stvarno je bila leta 1939 pogodba podaljšana za 3 leta.¹⁰⁵

Ossa je vzela dne 15. septembra 1936 ta dogovor na znanje in se strinjala s tem, da se ga pojmuje kot del kartelne pogodbe, sklenjene dne 25. junija 1936. V letnem iznosu, ki ga je plačal Munk skopljanski skupini, je Ossa sodelovala z vsoto 27.500 din. Ob vpisu kartela je bilo treba plačati takso v višini 2561,50 din, ki si so jo razdelili deležniki takole:¹⁰⁴

Ossa plača	850 din
Munk plača	850 din
Vučidolac plača . .	561,50 din
Moster plača	300 din

Za leto 1937 je znašal skupni kartelni doprinos nekoliko več, in sicer 2626,40 din, ki se je razdelil takole:

Munk plača	1800 din
Vučidolac plača . .	430,40 din
Moster plača	396 din

Ker je Ossa plačala kartelni doprinos zaradi prijave »Kartela kleja — mednarodnega«, je bila oproščena deleža pri doprinosu za domači kartel za leto 1937.¹⁰⁵

RAZNE POGODBE MED DOMAČIMI IN TUJIMI PODJETJI

1. Dne 29. junija 1922 sta podpisala Samuel Rosenberg, glavni lastnik podjetja Anton Rosenberg & Söhne, in ravnatelj zagrebške Obnove Gustav Kras za tvrdko Bunzl & Biach v Zagrebu, zapisnik, ki pravi, da bi v primeru zedinjenja med Oso in Šoštanjem stopile v veljavo sledeče določbe glede nakupa kosti v Jugoslaviji: Tvrdka Bunzl & Biach bo nakupovala za skupni račun (torej za račun Rosenberg — Bunzl & Biach) kosti v Rosenbergovih rajonih, namreč v Varaždinu, Bjelovaru in Poljčanah, in bo 10-odstotni iznos dobička pri nakupu kosti v prvih dveh postajah plačala Rosenbergu, ne pa Rohagovi reprezentanci v Ljubljani. Ves dobiček iz Poljčan si je pridržal Rosenberg. Če ne bo prišlo do zedinitve med Oso in Šoštanjem, se bosta tvrdki Rosenberg in Obnova spet ločili.¹⁰⁶ — Dogovor je bil torej namerjen proti Ossi.

2. Slična pogodba je bila podpisana dne 17. junija 1923, ko sta se na Dunaju dogovorila še Šandor Török kot zastopnik iste Obnove in podjetje Rosenberg & Söhne glede nakupa kosti v Jugoslaviji, da se bo v bodoče vzdržal Rosenberg nakupa kosti v Varaždinu in Bjelovaru, ne pa tudi v Poljčanah. Obnova, ki jo zastopa tvrdka Bunzl & Biach, se obvezuje, da bo v predvojnih Rosenbergovih rajonih Varaždin in Bjelovar delovala za skupni račun in bo odvedla Rosenbergu polovico dobička.¹⁰⁷ — Tudi ta dogovor je bil usmerjen proti Ossi. Obenem nas pouči o borbi za mala nakupna področja, ki so izhajala še iz časov avstroogrške monarhije, so pa pozneje izginila zaradi Ossine diplomacije. Dogovor je končno dokaz, da je imela Ossa nasprotnike v svojem lastnem rajonu še najmanj leta 1923. Kakšen je bil razplet, zvedo iz naslednjega odstavka.

3. Podjetje Anton Rosenberg & Söhne, Graz, je sklenilo dne 8. novembra 1927 pogodbo z dunajskim Rohagom (ta je o tem obvestil reprezentanco v Ljubljani), da se bo v bodoče vzdržalo vsakega nakupa kosti v Jugoslaviji in bo opustilo dobavne postaje Varaždin, Bjelovar in Poljčane. S tem je postala brezpredmetna pogodba z Obnovo z dne 17. junija 1923, kjer se dovoljuje graški tvrdki nakup kosti v teh treh področjih. Kot odškodnino za odpoved pri jugoslovanskih kosteh je prejel Rosenberg letni povpreček 6000 din. Pogodba je pričela veljati z vzratnim datumom 1. oktobra 1926.¹⁰⁸ — S to Ossino zmago je bil docela izrinjen iz države.

4. Dne 24. septembra 1929 sta sklenili Akcijska družba in dunajska tvrdka Koller & Co k. d. pogodbo, s katero se Koller odpoveduje nakupovanju kosti, kož in sličnih surovin v Jugoslaviji. Za odpoved je prejemal Koller mesečno 300 avstr. šilingov. Ta se je tudi še obvezal, da bo takoj obvestil Akcijsko družbo o tem, če bo v Jugoslavijo uvožen na kakršenkoli način sovjetski klej (sovjetski dumping!). — V resnici se je namreč pojavil na jugoslovanskem tržišču sovjetski klej že novembra 1929; uvozili so ga skozi Sušak. Decembra 1930 ga je izvozila Sovjetska zveza skozi Trst v Jugoslavijo 3 vagona, junija 1931 skozi Hamburg in Regensburg 1 vagon.¹⁰⁹ — Uvoz vsekakor ni bil velik, toda zadosten, da je »nerviral« tržišče in strnil proizvajalce ter izzval organizacijo obveščevalne službe.

5. O »kostni borbi« med Italijo in Jugoslavijo sem že pisal; tu naj pojasnim razplet. — Dne 11. septembra 1930 so se dogovorili Akcijska družba in Rohag na Dunaju s firmo Angelo Scaini, Videm (Udine), oziroma z Aurelijem Malagninijem ter Viktorjem Cosattinijem, da videmska tvrdka ne bo kupovala kosti v Avstriji in Jugoslaviji, Akcijska družba in Rohag pa ne v tistem delu Italije, ki se označuje s »Tre Venezie«. Podjetje Scaini bo prejelo za svojo odpoved odškodnino v višini 95.000 lir.¹¹⁰

6. Dve leti za prvo pogodbo s Kollerjem, namreč dne 9. oziroma 10. decembra 1931, sta sklenili Akcijska družba in navedena tvrdka še drugi dogovor, s katerim se je Dunajčan odpovedal izdelovanju in predelovanju blaga, ki ga izdelujejo tovarne Akcijske družbe v Avstriji in Jugoslaviji; obljubil je, da ne bo osnoval v teh dveh državah sličnih podjetij. Pogodba se je pozneje podaljševala, toda le do 31. marca 1933 (13. marca 1938 Anschluss!). Za to odpoved je prejemal Koller odškodnino mesečno 200 avstr. šilingov, pozneje 130 šilingov.¹¹¹

7. Končno je bila sklenjena leta 1933 med Scheidemandlovo družbo in Akcijsko patentna pogodba glede izdelave kleja v biserih¹¹² (nemški izraz »Perlenleim«). Ker je takrat Nemčija že izdelovala klej v taki obliki, Ossa pa nikoli ne (za avstrijske tovarne Akcijske družbe nimam podatkov), je jasno, da se je Akcijska družba v pogodbi odrekla prenosu tega patenta v Jugoslavijo.

8. Niso mi znane niti podrobnosti niti jedro neke pogodbe,¹¹³ ki jo je sklenila ljubljanska Ossa s praško Osso v novembru 1937; pogodba se namreč omenja mimogrede v nekem dopisu in še to le enkrat.

POLITIKA CEN

Razen tistega, kar sem že povedal o cenah in njihovi politiki v konkurenčnem boju, naj dodam še nekaj važnih podatkov.

Ko se je sprejemala leta 1925 v Jugoslaviji nova carinska tarifa, sta se dogovorila Ossa in Munk dne 27. aprila 1925 za primer, da se bo dvignila uvozna carina na klej, da bosta mogli tudi obe tovarni dvigniti ceno kot sta se zmenili, toda šele nekaj tednov po uveljavitvi nove carinske politike v državi.¹¹⁴

Pred sprejemom nove tarife je znašala Ossina cena kleja:

maja 1924 . . .	16,25 din/kg
februarja 1925 . .	15,50 din/kg
marca 1925 . . .	15,50 din/kg
junija 1925 . . .	14,70 din/kg

Ker še ne morem dokazati, da je padec cen v zvezi s pričakovanjem nove carinske tarife, ostanem pri domnevi, da je padec v zvezi s svetovno pariteto dinarja. Pozneje so se cene spet popravile, dokler niso obstale v letih izdatne konjunkturi 1928 in 1929 na višini 17 din/kg.

Druga konjunktura v sami proizvodnji kleja se je pričela z letom 1935. — Če si ogledamo cene surovin, namreč kosti, vidimo pri njih nekakšno stagnacijo oziroma pozneje le zložen dvig:

julij 1934—februar 1937	25 din/100 kg
marec 1937—september 1939	35 din/100 kg
september 1939—september 1940	45 din/100 kg
oktober 1940	60 din/100 kg
november 1940	75 din/100 kg (na deželi)
	80 din/100 kg (v mestu)

Iz tega vidimo, da je izbruh druge svetovne vojne povzročil vse hitrejše dviganje cen surovin. Prav zaradi splošne druginje od pričetka vojne dalje ni bila nekako z novembrom 1939 več dana nenadzorovana možnost dviganja cen kleja. Vsa gibanja cen karteliranih proizvodov so bila podvržena nadzorstvu posebne državne komisije. Poslednji svobodni dvig cen kleja so sklenili karteliranci Ossa, Munk in Møster na seji kartela dne

28. aprila 1939. Dogovorili so se, da bodo s 1. majem 1939 povišali cene kleja za 0,50 din/kg, in to zaradi podražitve surovin, takole: Ossa od 13 din/kg na 13,50 din/kg, Munk od 12,50 din/kg na 13 din/kg. Moster sam sicer ni proizvajal kleja, toda tudi zanj so veljale višje cene.

Na naslednji seji kartela, ki se je vršila dne 24. maja 1940, in sta se je udeležila samo Ossa in Munk, so sklenili povišati ceno iz istih razlogov za 2 din/kg, Ossa torej od 13,50 na 15,50 din/kg, Munk od 13 na 15 din/kg. Po več mesecih je odgovorilo 13. septembra 1940 ministrstvo trgovine in industrije, da ne dovoli povišanje za 2 din, pač pa samo za 1,55 din/kg.^{114a}

Kartel je dokazoval, da je dvig cen upravičen zaradi dviga cen surovin. To je bilo docela res, toda zamolčal je, da so se dvigale tudi cene stranskih proizvodov, za katere ni bil potreben še poseben proizvodjalni postopek.

Pri predelavi kosti so dobili 4 proizvode: glavni je bil kostni klej, stranski pa surova kostna moka, razklejena kostna moka in kostna mast. Le-ta se je prodajala milarnam za proizvodnjo mila. Industrijska mast se je pridobivala iz ocvirkovih odpadkov, ki so se kupovali v nekaterih tovarnah salame. Iz 10.000 kg ocvirkovih odpadkov so dobili 2456 kg industrijske masti in 6405 kg ocvirkove moke (izvažala se je v ČSR).¹¹⁵ — Kostni zdrob (grobo mleta kostna moka) se je prodajal Kemični tovarni v Hrastniku in Tovarni dušika Ruše za izdelavo superfosfata.¹¹⁶

Tako na primer ni bila kartelirana kostna mast. Njej je naraščala cena takole:

1. september 1939	5,80 din/kg
14. februar 1940 . .	11 din/kg
20. februar 1941 . .	17 din/kg

Cena drugega stranskega proizvoda, industrijske masti, je naraščala z isto naglico:

1. september 1939	6,60 din/kg
14. februar 1940 . .	12 din/kg .
20. februar 1941 . .	20 din/kg

Ker se je nadzorovala samo cena karteliranih proizvodov, torej kostnega kleja, se je lahko dvigala cena nekarteliranih proizvodov z velikimi skoki. Prav tu je bil skrit pomemben vir dohodkov.

Vprašanje nujnosti kartelizacije kostnega kleja nakazujejo še sledeče cenilne številke iz leta krize, iz leta 1935:¹¹⁷

letna Ossina zmogljivost okoli . .	150 vagonov
letna Munkova zmogljivost okoli . .	50 vagonov
letna Mosterjeva zmogljivost okoli . .	12 vagonov
letna zmogljivost Varaždina okoli . .	12 vagonov
Skupaj	224 vagonov

Po nekih drugih podatkih je znašala povprečna posamezna in povprečna skupna proizvodnja v letih 1934, 1935 in 1936 (Varaždin ni naveden, pač pa Skopljanec):

za Osso po okoli . . .	90 vagonov
za Munka po okoli . . .	21 vagonov
za Mosterja po okoli . . .	15 vagonov
za Vučidolca po okoli . . .	2 vagona
Skupaj	128 vagonov

Izvoz je obsegal v teh treh letih približno $\frac{1}{3}$ proizvodnje; vendar sta izvažali samo Ossa in Munk, ostali proizvajalci so prodali blago doma.

Če pomislimo, da je potrošil takratni jugoslovanski trg letno le 60 vagonov kostnega kleja in da je Ossa sama mogla proizvesti dvakrat več kleja, potem razumemo radikalne metode odkupovanja proizvajalnih sredstev oziroma naprav s strani ljubljanske Osse. Da je ta mogla držati sorazmerno visoke cene kostnega kleja (kljub občasnim nihanjem), ni samo rezultat likvidacije domačih outsiderjev, pač pa v morda še večji meri ravno mednarodne kartelizacije v obliki Epidosovih predpisov. Ti so preprečevali, da bi kaka njegova članica vdirala v Jugoslavijo; to so mogli le tuji outsiderji in Sovjetska zveza s svojim dumpingom.

Še izrazitejša je slika predelovalnih zmožnosti jugoslovanskega klejnega usnja. Znašala je letno:

pri Ossi . . .	400 vagonov
pri Munku . . .	200 vagonov
pri Mosterju . . .	1000 vagonov
pri Varaždinu . . .	100 vagonov
Skupaj	800 vagonov

Pripomniti pa moram, da mi ni znan konsum kožnega kleja v Jugoslaviji.

KARTELLIERUNG DER ALTEN JUGOSLAWISCHEN LEIMINDUSTRIE

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt die einheimischen und internationalen Kartellverträge, denen die jugoslawische Leimindustrie in den Jahren von 1921 bis 1941 angehörte.

Zuerst gibt er eine kurze Geschichte der folgenden Leimfabriken in Jugoslawien: 1. Die Leimfabrik in Ljubljana (gegründet im Jahre 1882 vom Ljubljanaer Kapital, seit 1904 Eigentum der Wiener »Aktiengesellschaft für chemische Industrie« und diese wiederum gehörte seit dem Jahre 1905 zum Konzern der Berliner »Aktiengesellschaft für chemische Produkte, vormals H. Scheidemandel«. Die Fabrik war die ganze Zeit bis zur Nationalisierung im August 1945 Eigentum des österreichischen Kapitals. Sie war die stärkste Leimfabrik in Jugoslawien). — 2. Die Leimfabrik in Beograd (gegründet im Jahre 1885, seit 1910 Aktiengesellschaft; die ganze Zeit bis zur Befreiung Eigentum des

Beograder Kapitals. Die zweitgrößte Leimfabrik.). — 3. Die Leimfabrik in Soštanj (gegründet im Jahre 1895; seit 1925 außer Betrieb). — 4. Die Leimfabrik in Zagreb (gegründet 1933; seit 1936 außer Betrieb). — 5. Die Leimfabrik in Osijek (gegründet 1921; seit 1934 außer Betrieb). — 6. Die Leimfabrik in Varaždin (gegründet 1933; seit 1935 außer Betrieb). — 7. Die Leimfabrik in Skopje (gegründet 1935; seit 1936 außer Betrieb). — 8. Die Leimfabrik in Sombor (gegründet 1935, seit 1941 außer Betrieb).

Die entscheidende Frage für die Leimindustrie war der Ankauf von Rohstoffen (= Tierknochen). Deswegen mußte das Ankaufsnetz bzw. die Ankaufszentrale als Regulator des normalen Wirkens der Kartelle gut organisiert sein. In der Österreich-Ungarischen Monarchie war die Knochenankaufszentrale bis zum Jahre 1906 nicht organisiert und zwar deshalb nicht, weil im Jahre 1903 die Aktiengesellschaft für chemische Industrie gegründet wurde, die neun große, bis damals selbstständige Leimfabriken käuflich erworben hatte. Diese Gesellschaft hatte die Frage des Ankaufs von Rohprodukten selbst geregelt. Als im Jahre 1905 die bereits erwähnte Berliner Gesellschaft die Wiener Gesellschaft durch Kauf erworben hatte, kam es ein Jahr später zur Gründung der Ankaufsgesellschaft »Compra« in Berlin, welche die Ankaufsrayons der deutschen und österreichischen Fabriken bestimmte. Wegen Meinungsverschiedenheiten wurde sie aufgelöst. Im Jahre 1912 wurde dann die oberste österreichisch-deutsche Ankaufsgesellschaft »Rohag« Wien-Berlin (Rohprodukten-Handelsgesellschaft m. b. H.) gegründet. Ihr waren zwei kleinere nationale Ankaufsgesellschaften untergeordnet: »Colla« für Österreich und »Concernos« für Deutschland.

Das erste österreichische Kartell der Leimindustrie wurde im Jahre 1896 organisiert. Als im Jahre 1903 die Gültigkeit des Vertrages ablief, wurde er nicht verlängert, weil die neugegründete Aktiengesellschaft in Wien die Geschäfte der Distribution selbst leitete. Auch die ungarischen Leimfabriken wurden in ein eigenes Sonderkartell zusammengezogen. Aber auch hier wurde die Konzentration der Betriebe in der Hand einer einzigen Aktiengesellschaft durchgeführt.

Nach dem Jahre 1918 hatte sich die Lage der Ljubljanaer Leimfabrik in keiner Weise geändert, denn die vorgesehene »Nationalisierung« wurde nicht durchgeführt. Um den Ankauf von Rohprodukten in Jugoslawien organisieren zu können, wurde unter dem Schutz der Gesellschaft »Rohag« eine Rohag-Vertretung in Ljubljana gegründet, welche in Jugoslawien die Ankaufsunternehmen »Obnova« organisierte.

Bald nach dem Jahre 1918, nach der Gründung des Königreiches Jugoslawien, versuchte die Ljubljanaer Leimfabrik, um jeden Preis in die Direktion der Beograder Leimfabrik einzudringen, um sie auf solche Weise zu beherrschen. Weil ihr das nicht gelang, schloß sie mit ihr einen Kartellvertrag. Die ersten Verhandlungen wurden im Februar 1921 mit einem Übereinkommen abgeschlossen, nach welchem sich die Ljubljanaer Fabrik verpflichtete, die Rohprodukte nicht auf dem Territorium des ehemaligen Königreiches Serbien (in den Grenzen von 1913) anzukaufen, während die Beograder Fabrik von dem Territorium, welches bis 1914 zur Österreich-Ungarischen Monarchie gehört hatte, ausgeschlossen blieb (Rayonisierungskartell). Das war die Grundforderung auch des eigentlichen Kartellvertrags, der am 1. April 1926 in Kraft getreten ist und der außer einigen unwesentlichen Veränderungen bis zum April 1941, d. h. bis zur Okkupation des Königreiches Jugoslawien, seine volle Gültigkeit behielt.

Hinsichtlich der Ankaufsrayonisierung des Leimleders wurde festgelegt, daß die Grenze zwischen den beiden Interessensphären schlechthin geometrisch durch die Mitte Jugoslawiens von Osijek nach Süden verlaufen soll (siehe Karte Nr. 3 — gestrichelte Linie).

Die übrigen Kartellverträge waren wie folgt: Der Vertrag zwischen der Leimfabrik in Ljubljana und der Leimfabrik in Soštanj wurde mündlich im Oktober 1922 geschlossen. Schriftlich wurde er am 10. Mai 1924 festgelegt. Es wurde bestimmt: die Fabrik in Soštanj wird ihre Erzeugnisse nicht im Bereich der Beograder Leimfabrik, diese wiederum nicht im Bereich der Sošta-

njer Fabrik verkaufen. Das Ankaufs- und Verkaufsbereich der Ljubljanaer Fabrik wurde von dieser und von der Fabrik in Šoštanj in fünf Bereiche eingeteilt, in denen auch die Preise der Erzeugnisse der einen wie der anderen bestimmt wurden. Als im Frühling 1925 die Šoštanj Fabrik die Arbeit einstellte, wurde der Vertrag gegenstandslos. Der neue Eigentümer der Šoštanj Fabrik verpflichtete sich für 7000 USA-Dollars, daß er nie mehr Leim aus Tierknochen erzeugen wird.

Die Beherrscher des jugoslawischen Leimmarktes, die Fabriken in Ljubljana und Beograd, schlossen mit der Fabrik in Zagreb im März 1936 einen Kartellvertrag, nach welchem die Fabrik in Zagreb auf die Leimproduktion aus Tierknochen verzichten mußte, dafür wurde ihr von den beiden Fabriken zu tief herabgesetzten Preisen der Leimverkauf angeboten; so wurde sie ihr Grossist, der Leimverkäufer en gros.

Der vierte Kartellvertrag wurde zwischen der Ljubljanaer und Varaždiner Leimfabrik geschlossen und zwar ebenfalls im März 1936, gleich nach dem Kontraktabschluß mit der Zagreber Fabrik. Die Varaždiner Fabrik mußte für 850.000 Dinar die Arbeit einstellen.

Der fünfte jugoslawische Vertrag wurde im September 1936 zwischen der Beograder Fabrik und der Leimfabrik in Skopje geschlossen, welche letztere für 68.750 Dinar auf die weitere Produktion verzichtete.

Internationale Kartelle: Die Ljubljanaer Leimfabrik war das einzige jugoslawische Mitglied der großen internationalen Kartells, das unter der Abkürzung EPIDOS (Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à colle) bekannt war. Die ersten Verhandlungen hinsichtlich des Abschlusses dieses internationalen Kartells wurden im Jahre 1923 geführt. Das Kartell wurde erst im Oktober 1926 realisiert. In der obersten Führung dieser Organisation, die ihren Sitz in der Schweiz hatte, waren die Stimmen wie folgt verteilt: je 16 Stimmen hatten Deutschland, Großbritannien mit Irland, Italien und Frankreich; je 4 Stimmen hatten Österreich, Belgien, Ungarn, Polen, Rumänien, die Tschechoslowakei, die Schweiz, Schweden; je 2 Stimmen hatten alle drei baltischen Staaten — Litauen, Lettland, Estland — zusammen, dan Dänemark und schließlich Jugoslawien (zusammen 102 Stimmen). Im Jahre 1929 wurde bestimmt, daß die Tierknochen aus Norwegen und Finnland den schwedischen Fabriken, die Knochen des Territoriums Danzig den polnischen, die Knochen aus Luxemburg den belgischen, die Knochen aus dem Saarland, Algerien, Tunis und Marokko den französischen, die Knochen aus Eritrea, dem Somali-Land und Tripolitanien den italienischen Leimfabriken zufallen. Es wurden noch neun Sonderverträge zwischen zehn europäischen Staaten geschlossen: zwischen Deutschland einerseits und den Niederlanden, Dänemark, Frankreich (wegen des Saarlandes), Belgien (wegen Luxemburgs), Polen (wegen Danzigs) andererseits; zwischen Italien und Ungarn; zwischen der Schweiz einerseits und Frankreich und Italien andererseits; schließlich zwischen Schweden und Dänemark. Sechs Staaten erklärten sich in drei Verträgen für den gegenseitigen »Knochenkrieg«: die Tschechoslowakei mit Polen, die Schweiz mit Deutschland und Italien mit Jugoslawien (zwischen diesen beiden wurde schließlich im Jahre 1930 ein Vertrag geschlossen).

Die Mitglieder der EPIDOS vereinbarten den niedrigsten Verkaufspreis für Leim und sagten den Außenseitern den Kampf an. Weiters wurde die »Normalproduktion« für jedes Mitglied EPIDOS festgesetzt. So wurde z. B. die »Normalproduktion« für die Ljubljanaer Fabrik auf 96 Waggon Knochenleim jährlich bestimmt. Die Überproduktion wurde mit 50 Schweizer Franken pro Tonne bestraft. Auch die Ljubljanaer Fabrik mußte hie und da Strafe wegen Überschreitens der »Normalproduktion« zahlen. Schließlich leistete die EPIDOS ihren Mitgliedern allseitige Informationshilfe und andere, auch finanzielle Unterstützung, falls sie vorübergehend in bedrängten Lage waren.

Das erste jugoslawische Kartellgesetz vom 18. August 1934 hatte die Leimfabrik in Ljubljana genötigt, ihre Mitgliedschaft in der EPIDOS beim Ministerium für Handel und Industrie anzumelden. Das Ministerium anerkannte vorerst ihre Mitgliedschaft als Beteiligung im Kartell; sie mußte jedoch im Jahre 1939 auf Verlangen des Ministeriums aus dem Kartell austreten. Ihr Aus-

tritt war nur de jure; allen Anzeichen nach (die EPIDOS ergriff z. B. gegen sie keine Strafmaßnahmen, sie betrachtete sie auch nicht als Außenseiter) blieb sie weiterhin de facto ihr Mitglied.

Das Schicksal der EPIDOS seit Beginn des zweiten imperialistischen Weltkrieges im Jahre 1939 ist im ganzen noch nicht geklärt.

OPOMBE

Razen ljubljanske tovarne kleja nima nobena druga podobna jugoslovanska tovarna več svojega arhiva; vojni vihar je vse razmetal in uničil. Drugi važni fond, arhiv bivšega ministrstva trgovine in industrije v Beogradu, še ni urejen in dostopen uporabalcem; druge manj važne fonde citiram sproti. Menim, da nudi razprava kljub vsem objektivnim težkočam dokaj izčrpen vpogled v zapleteno kartelizacijo industrije kleja in da vseeno predstavlja zadovoljujoč donesek k novejši jugoslovanski gospodarski zgodovini. Namenoma sem se izogibal vseh komparacij, analiz in sintez, ker sem prepričan, da bodo te možne šele takrat, ko bomo imeli temeljito obdelano vsaj tisto industrijo, ki se je kartelirala. Prenagljene sodbe lahko namreč zapeljejo v zmoto in nekritičnost.

1. Prim. moja razpravo Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve, objavljeno v Zgodovinskem časopisu, XII.—XIII., 1958—59, str. 151—241. — 1a. P. Kypriotis, Les cartels internationaux, Paris 1936 (disertacija), str. 11. — 2. Johann Schöllhorn, Internationale Rohstoffregulierungen, Berlin—München 1955 (Schriftenreihe des Instituts für Wirtschaftsforschung, 26), str. 27. — 3. Louis Pommery, Aperçu d'histoire économique contemporaine 1890—1945, Paris 1947, str. 49. — 4. Horst Freude, Wirtschaftliche Machtzusammenballungen und ihre Entflechtungen, Düsseldorf 1951 (disertacija), str. 7. — 5. Heinz Schmidt, Kartelle und Trusts, Kopenhagen 1950, str. 8; prav tu navaja pisec, da je bilo v Nemčiji leta 1925 okoli 2000 kartelov (leta 1943 okoli 2500), medtem ko je delovalo na Danskem okoli 500 kartelov, na Norveškem 470, na Madžarskem 260, na Poljskem 250, v Jugoslaviji 70 kartelov. — 6. Heinz Schmidt, op. cit., str. 43. — 7. Stephan Keess, Beschreibung der Fabricate, welche in den Fabriken, Manufacturen und Gewerben des österreichischen Kaiserstaates erzeugt werden, Wien 1823, II/2, str. 418, 421. — 8. Mestni arhiv ljubljanski (= MALj), Reg I, fasc. 992, št. spisa 11.746. — 9. Okrožno sodišče v Ljubljani (= OS), Zadrudni register, Druž I 95. — 10. Lambert Karel Luckmann se je rodil v Ljubljani dne 17. septembra 1798 in tu umrl dne 4. junija 1879. Leta 1825 je prevzel špecerijske, komisijske in špedicijske posle tvrdke Gašper Kanduč. S tem je utemeljil znano podjetje L. K. Luckmann. Od leta 1829 do svoje smrti je bil ta društvenik Kranjske hranilnice; medtem je bil od leta 1851 do 1852 še član njene direkcije, od leta 1863 do 1867 pa njen kurator. Leta 1876 je predal Lambert Karel svojo trgovino, ki je v glavnem prodajala deželne pridelke in kolonialno blago na debelo, sinovom Ivanu, Jožefu, Karlu, Antonu in Teodorju. Ti so organizirali komanditno družbo, kjer sta fungirala Ivan in Jožef kot javna družabnika (Geschichte der Familie Luckmann, zusammengestellt von Josef Luckmann, Ljubljana im März 1936 [tipkopis], str. 10, 11, 38. — Tipkopis je nekakšna rodbinska kronika, ki obsega 34 strani. Eden izmed maloštevilnih izvodov je v moji lasti). — 11. Compass, Finanz. Jahrbuch 1906/II, Wien 1906, str. 408. — 12. OS, Zadrudni register, Druž II 100 — spisi. — 13. Ibidem. — 14. OS, Zadrudni register, Druž II 119, 134 (Po teh podatkih je bil izbrisan 12. decembra 1939, vendar ga Geschäftsbericht über das Betriebsjahr 1941 [sc. Akcijske družbe za kemično industrijo] še navaja med upravnimi svetniki; gl. MALj, Tovarna kleja, fasc. 43). — 15. Compass 1917/II, str. 608 in 609. — 16. Ibidem, str. 852—855. — 17. Aktiengesellschaft für chemische Produkte vormals H. Scheidemandel, Berlin, Geschäfts-Berichte: 1919—20, 1920—21, 1921—22, 1922—23, 1923—24, 1926—27, 1927—28, 1928—29, 1930—31, 1931—32; Scheidemandel—Mottard—Werke Aktiengesellschaft, Berlin, Bericht über das Geschäftsjahr vom 1. Januar bis 31. Dezember 1939 (MALj, Tovarna kleja, fasc. 43). — 18. MALj,

Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Poskus »nacionalizacije« ni znan dosedanji literaturi, na primer Joso Lakatoš, Industrija Slovenije, Zagreb 1922 (Industrijska biblioteka »Jugosl. Lloyd«, št. 1), str. 86 (avtor sploh napačno navaja, da je zgradila Akcijska družba tovarno šele leta 1903); dalje članek v Spominskem zborniku Slovenije ob dvajsetletnici kr. Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 620 (tu se trdi, da je bila to največja tovarna celina na Balkanu); za boljše razumevanje pričujoče razprave prim. še moj članek v Moščanski kroniki 2, Ljubljana 1958, str. 53 sl. — 19. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 20. Državni arhiv LR Slovenije (= DAS), arhiv Zbornice TOI, fasc. 285/1, 309/1, 311/1, 311/3. Razvoj tovarne od prevrata do leta 1945 sem opisal v članku z naslovom Tovarna kleja v Ljubljani, objavljenem v Moščanski kroniki, 2, Ljubljana 1958, str. 53—61. Po prevratu je proizvajal klej tudi mali obrat v Kamniku, ki mu je bil lastnik Mihael Porš (za leto 1921 ga navaja podatek v MALj, Tovarna kleja, fasc. 33/1; enako tudi Joso Lakatoš, op. cit. str. 86). Podrobnosti o njem nimam; vsekakor to ni bil pomemben proizvajalec kleja in je verjetno kmalu ustavil svoj obrat, ne da bi kdajkoli prišel resneje v dotik z Osso. — 21. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 22. Compass (Jugoslavija), 1923/III, str. 383. — 23. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Zemljišče, stavba in stroji so bili vredni po okoli 400.000 din, zaloga blaga okoli 300.000 din, skupaj torej okoli 1.500.000 dinarjev, medtem ko je bila Ossa vredna takrat okoli 7.000.000 din. — 24. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Iz korespondence v tem fasciklu je videti, da je bil Munk pri pogajanjih vedno zelo previden; zelo verjetno je, da je imel določeno zaslombo v beograjskih ministrstvih (vsaj nekatera namigovanja v virih kažejo na to). — 25. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. — 26. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 27. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Spisom je priložena brošura s tiskanimi pravili te beograjske družbe. — 28. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. Videti je, da Munk nikakor ni hotel postati poprišče bojev med Osso in Leinerjem, morda outsiderjem. — 29. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 30. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Z enim samim stavkom citira tovarno in njeno proizvodnjo (številke so pretirane!) Joso Lakatoš, Jugoslovenska privreda, Zagreb 1933 (Jubilarno izdanje »Jugosl. Llyoda«), str. 278. — 31. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Prav ta primer kaže, kakšna nejasnost je vladala glede obmejnih in gospodarskih kompetenc med dvema nacističnima satelitoma. Ustaši so imeli silen pohlep po industrijskih napravah, čeprav niso mogli nekaterih izmed njih nikoli spraviti v pogon. — 32. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Težko se preveri dejanska vrednost tovarne, ker ne daje vrednost, izražena v kunah, prave slike zaradi inflacije. — 33. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Točnost teh navedb nisem mogel preveriti niti na osnovi virov niti s pomočjo literature. — 34. Lakatoš, Industrija Slovenije, Zagreb 1922 (Industr. biblioteka »Jug. Lloyd«, št. 1), str. 86. — 35. MALj, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 36. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 37. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 38. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 39. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1. — 40. Prispevki h gospodarski statistiki Slovenije (uredil dr. Fran Windischer), Ljubljana 1928, str. 70. — 41. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1. — 42. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3 in fasc. 33, ovoj 3. Zanimiv je odkup v tuji valuti, v dolarjih; zelo verjetno je potreboval Woschnagg prav takrat tujo valuto. — 43. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 44. Ibidem. — 45. Inženir v tovarni in njen solastnik je še naprej ostal Ervin Moster, enako je bil solastnik Kemijske tvornice Oton Moster, diplomirani ekonom (Arhiv grada Zagreba [= AGZ], Državno ravnateljstvo za gospodarstveno ponovo, Konfiskaciona masa, kartoteka). — 46. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5, dalje fasc. 33, ovoj 3, končno fasc. 6, ovoj 6. — 47. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 48. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Govoric o pripadnosti Rothsildovemu koncernu nisem mogel preveriti. — 49. AGZ, Drž. ravnateljstvo za gosp. ponovo, Konfiskaciona masa, spis št. 801/4; iz spisa št. 802/1 (isti fond) zveemo, da je bil Edmund Moster ravnatelj tovarne in tihi družabnik podjetja Izo Weiss, optika na veliko, z vlogo 248.260 din; imel je tudi 27 delnic po 100 din podjetja Bernard Moster. — 50. MALj, fasc. 4, ovoj 8. 51. Joso Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924 (Ind. bibl. Jugosl. Lloyd, št. 5), str. 392. Njeno proizvodnjo navaja z »oko 50 vagona« isti pisec

še v Jugoslovanski privredi, Zagreb 1933 (Jubilarno izdanje »Jugosl. Lloyd«), str. 278. — 52. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 53. Jugosl. privreda, Zagreb 1933 (Jubil. izdanje Jug. Lloyd), str. 278. — 54. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 55. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Čeprav v zelo skromni meri, so Madžari še vseeno hoteli sodelovati v jugoslovanski proizvodnji kleja. Toda tudi iz Varaždina so bili izrinjeni. — 56. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 57. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 58. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 59. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. — 60. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Prim. »Jutro« št. 137 z dne 16. junija 1936. — 61. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 8. Kako je bilo z njegovo proizvodnjo v naslednjih letih okupacije, mi ni znano zaradi pomanjkanja podatkov o tem. — 62. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Pripomnim naj, da je postala z nakupom delnic »Vila« Ossina last, zato najdeš v sklopu njegovega arhiva tudi del »Vilinea« arhiva. — 62a. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 62b. Ibidem. — 63. Joso Lakatoš i Aco Despić, Industrija Bosne in Hercegovine, Zagreb 1924 (Ind. bibl. »Jugosl. Lloyd«, št. 6), str. 157. — 64. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 65. Compass 1917/II, str. 137—138, 852. Prav nakupovanje kosti kaže na ozko povezanost nemške in avstroogrške industrije. — 66. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 1. — 67. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 68. Ibidem. — 69. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Iz celotnega poteka pogajanj med Osso in Munkom vidimo, kako počasi in z mnogimi težavami so se stabilizirali medsebojni odnosi. Glede na razpredelnice o delitvi kosti naj dodam, da se je dobilo iz 40 vagonov kosti 6 vagonov kleja, torej iz 100% kosti se je dobilo 15% kleja ali nekaj več kot 1/7. — 70. Compass 1917/II, str. 137—138. — 71. P. Kyriotis, op. cit., str. 178. — 72. Največ podatkov za Epidos je najti v MAJ, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Tu je ohranjena tudi brošura internege značaja (ni bila namreč namenjena široki javnosti), ki ima natisnjene naslove in vsebino v treh jezikih, v francoskem, nemškem in angleškem jeziku. Francoski naslov kot naslov na prvem mestu se glasi: Pacte de Garantie mutuelle et Réglement de l'Association pour l'Etude et le Perfectionnement de l'Industrie des Os à Colle »Epidos«. — Na brošuri ni niti datuma niti kraja izdaje. — 73. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Tabela za julij 1936 nam priča o precej enakih cenah kleja, izjema je le Švica z najvišjo ceno; ljubljanska Ossa izkazuje približno srednjo ceno. — 74. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. Vidimo, da je bil pariški dogovor z dne 17. januarja 1929 prava mednarodna gospodarska pogodba privatnih proizvajalcev. — 75. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 76. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 77. DAS, Zbornica TOI, fasc. 217. Tu najdeš polno izjav naših gospodarstvenikov iz kapitalistične dobe o kartelih; zanimivo je, da se mnenja o kartelih včasih križajo! — 78. Službene novine kr. Jugoslavije št. 190, kos 477, z dne 18. avgusta 1934. — 79. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 5, dalje fasc. 33, ovoj 3. Prim. tudi Hugo Holzmann, Kartelna uredba uz pravilnike, uputstva i kartelni register, Zagreb 1937, str. 48 in 56. — 80. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 9, ovoj 1. — 81. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 37, ovoj 1. — 82. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. Ozadje izstopa in sploh politiko glede kartelov bomo spoznali v podrobnosti šele, ko bomo pregledali arhiv biv. ministrstva trgovine in industrije v Beogradu. — 82a. Vir gl. v opombi 72, cit. brošura z naslovom Pacte... 83. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 1, dalje fasc. 3, ovoj 3, končno fasc. 12, ovoj 6. Tudi industrija papirja je prakticala ustne pogodbe! — 84. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 85. Gl. opomba 37. — 86. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 12, ovoj 6. — 87. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 3, ovoj 3. — 88. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 89. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. Iz zemljevida št. 3 je razvidno, da Črna gora ni pripadala Ossinemu rajonu nakupovanja kosti; ker se je v kartelnih pogodbah nikdar še posebej ne navaja, je gotovo pripadala Munkovemu nakupnemu rajonu, kot so gotovo pripadala Munku tista mala prej bolgarska ozemlja, ki so bila priključena Jugoslaviji po novembru 1918. — 90. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 2. — 91. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3 in fasc. 6, ovoj 2. — 92. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5. Ta črta se ni držala meja med Avstroogrsko in Srbijo izpred leta 1914, pač pa ima meridionalno smer; gotovo je bilo klejnega usnja mnogo več dobiti kot kosti. — 93. MAJ, Tovarna kleja, fasc. 6,

ovoj 5. — 94. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 95. MALj, Tovarna kleja, fasc. 4, ovoj 1. — 96. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. Prim. tudi Hugo Holzmann, op. cit., str. 48, t. 51. — 97. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 98. MALj, Tovarna kleja, fasc. 33, ovoj 3. Vzrok za to, da je bil predstavnik kartela Munkov ravnatelj in ne Ossin, je v tem, da je imel Munk sedež prav v Beogradu, Ossa pa v oddaljeni Ljubljani. — 99. MALj, Tovarna kleja, fasc. 16, ovoj 5. Za poslednjo temeljno in najboljše kartelno pogodbo so torej imeli pogodbo iz leta 1936. — 100. MALj, Tovarna kleja, fasc. 42, ovoj 5, dalje fasc. 6, ovoji 4, 5 in 6. — 101. Prim tudi Holzmann, op. cit., str. 56. — 102. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 5, dalje fasc. 8, ovoj 5. — 103. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. Kdo je bil Vinokić, nisem mogel podrobno ugotoviti; vsekakor je bil srbski ali mali makedonski proizvajalec kleja. — 104. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6. — 105. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 106. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. — 107. Ibidem. — 108. Ibidem. — 109. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. Nisem mogel ugotoviti niti naročnikov sovjetskega kleja niti cen, po katerih se je ta klej prodajal bodisi v Jugoslaviji bodisi na svetovnem tržišču. 110. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Ta pogodba je bila v bistvu nekako delna pogodba: šlo je le za obmejni predel »Tre Venezie«, interesno področje tvrdke Scaini; znano je, da je Ossa kupovala še vedno kosti v ostalih predelih Italije. Kupovala jih je tudi v Egiptu, toda niso bile najboljše kakovosti, ker so bile temnejše kot ostale kosti. — 111. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 112. MALj, Tovarna kleja, fasc. 1, ovoj 1. Domnevam, da se za tem skriva nek obsežnejši (morda celo mednarodni) dogovor glede omejitve proizvodnje kleja v biserih. — 113. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 114. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 1. — 114a. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 3. Ministrstvo je imelo svoje strokovnjake in zaslišalo druge, zato je bil postopek dolgotrajnejši. — 115. MALj, Tovarna kleja, fasc. 8, ovoj 5. — 116. MALj, Tovarna kleja, fasc. 9, ovoj 1. — 117. MALj, Tovarna kleja, fasc. 6, ovoj 6.

ZAPISKI

K SLOVENSKI NASELITVI NA VZHODNEM TIROLSKEM IN ZGORNJEM KOROŠKEM

Milko Kos

Rod, ki je v zgodovini znan pod imenom grofje iz Gorice, je bil doma z Zgornje Koroške. V meje Koroške so v srednjem veku šteli tudi danes Vzhodna Tirolska (Osttirol) imenovani del dežele Tirolske. V teh pokrajinah pa ob izviri reke Drave in v zgornji dolini reke Rienz so imeli goriški grofje obsežno zemljiško posest. Za to se okoli 1500 pojavi tudi označba »goriške sprednje dežele« (Vordere Lande) ali »sprednja goriška grofija« (Vordere Grafschaft Görz). Ta z enklavami goriške posesti okoli Kamna, Svinca (Eberstein), Timenice in Možperka v spodnjem delu Koroške je popisana v urbarju, sestavljenem med l. 1299 in l. 1301, zelo verjetno v prvi polovici leta 1299. Rokopis urbarja hrani arhiv deželne vlade za Tirolsko (Landesregierungsarchiv) v Innsbrucku. Urbar je pomemben vir za poznavanje in zgodovino izgrajevanja oblasti goriških grofov in njihove posesti na Koroškem in Tirolskem, pa za upravno ureditev, gospodarstvo in naselitev v teh krajih.

Objavo tega urbarja v celoti je oskrbela Friederike Klos-Bužek.¹ V obsežnem uvodu navaja izdajateljica seznam uporabljenih virov, literature in zemljevidov, razpravlja o rokopisu pa o sestavi in datiranju urbarja, nato na podroben način o osnovah in pogojih, ki so bili odločilni in merodajni za njegov nastanek. S tem v zvezi je podan pregled posestnih pridobitev Goriških v »Sprednjih deželah«, nato sledi razprava o upravni razdelitvi in ureditvi goriške urbarialne posesti. Vsebina urbarja je zajeta v poglavjih o značaju in oblikah upravljanja zemljiške posesti, o dohodkih, služnostih in dajatvah, pa na koncu v odstavku o merah, denarju in cenah.

Zemljiška posest popisana v tem urbarju iz okoli l. 1300 leži po večjem delu v območju stare slovenske kolonizacije v dolini zgornje Drave in dolinah, ki se vanjo stekajo. O Slovencih ondod imamo podatke, ki po času segajo daleč nazaj. Najstarejši je iz tretjega desetletja 7. stoletja. Pri mestu, ki so ga v starem veku imenovali Aguntum in je njegovo lego iskati pri današnji vasi Stribach blizu Lienza so Slovenci okoli leta 625 premagali Bavarce.² Podatek

¹ Das Urbar der Vorderen Grafschaft Görz aus dem Jahre 1299. Herausgegeben von Friederike Klos-Bužek. Wien 1956 (Österreichische Urbare, I. Abteilung, Landesfürstliche Urbare, 3. Band). — 8°, LVIII + 144 strani.

² Gradivo za zgodovino Slovencev 1, 147. — M. Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, Geografski Vestnik 8 (1932), 134.

za mejo Slovencev v dolini reke Drave nad Lienzom pa imamo v neki listini iz leta 769, kjer je povedano, da sega neka zemlja do meja Slovencev, to je do »potoka gore Anaras«. Ime Anaras je ohranjeno danes v kraju Anras med Sillianom in Lienzom, v Anraser Alpe nad tem krajem in v Anraser See blizu tam. Anras leži pod gorsko skupino, ki dosega višek v 2944 m visokem Gölbner Joch. S te gorske skupine priteka »potok gore Anaras«, ki je — tako smemo sklepati — potok danes Kristenbach imenovan, ki se vzhodno od Anrasa pri Mittewaldu izliva v Dravo. Nekdanja meja med Bavarci in Slovenci ob Kristenbachu je bila kasneje politična meja stare Karantanije proti zahodu in cerkveno-upravna meja med diecezama Briksen in Salzburg.³

Listina iz leta 769 navaja okoliš okrog Kristenbacha kot od »davnih časov pust in neobljuden. V neobljudenem in gozdnatem pasu je torej — kot mnogokje ob mejah slovenskega ozemlja — potekala nekdanja meja slovenskega etničnega ozemlja v skrajni zgornji dolini Drave. Za gozd in njegovo krčenje govore tamošnja krajevna imena, kot Mittewald (»Sredi gozda«) ob izlivu Kristenbacha v Dravo (v našem goriškem urbarju »in nemore«, »ze Walde«, »v gozdu«), pa za krčenje Raut, Köllreid in še druga imena. Do Anrasa in ne preko segajo slovenska krajevna imena.⁴ Tik Anrasa je slovensko-nemško dvojno ime: Planitzen (slov. Planica, prostor brez drevja in grmovja v gorah) in takoj poleg Wiesen, torej travnik, kar je tudi prostor brez drevja in grmovja.

Naše znanje o slovenski naselitvi na Vzhodnem Tirolskem in Zgornjem Koroškem spopolnjuje v znatni meri urbar iz okoli l. 1300 o ondotni posesti grofov iz Gorice. V njem navedena imena krajev in oseb kažejo — ob pritegnitvi tudi drugih podatkov — da je slovenska že zgodnja naselitev segala globoko in visoko v dolino zgornje Drave in doline, ki se vanjo stekajo.

Na Vzhodnem Tirolskem je iz okoliša Lienza ob Dravi prodrla slovenska kolonizacija v stranske doline. Od Iseltala, ki z rečico Isel sega do Lienza, se odcepijo doline Defereggental, Virgental, Tauerntal in Kalsertal. V visoko ležeče konce teh dolin segajo naselja s slovenskimi krajevnimi imeni, ki jih naš urbar navaja.

V Defereggentalu je tako naselje Feistritz (»Bistrica«), v nadmorski višini 1397 m, ob enakoimenovanem potoku.

V Virgentalu je tako večje naselje Prägraten, kar pomenja kraj »pred gradom«, 1162 Pregrat, 1177 Pregrad, v našem urbarju Predegrad, Pregrad.⁵ Naš vir navaja nad Prägratenom dejansko planinski hlev (švajgo) z imenom »in dem Grade«, danes samna z imenom Grad kake tri kilometre nad Prägratenom. Grad v tem primeru je pač ograd, ograda, za živino ograjen prostor, kakor neki Ograd (v našem urbarju »super Ograden«) pri Oberdrauburgu, ali pa travnik Grade blizu Leisacha pri Lienzu.⁶

³ Gradivo za zgodovino Slovencev 1, 239. — Geografski Vestnik 8 (1932), 135.

⁴ Geografski Vestnik 8 (1932), 136.

⁵ Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 34, n. 93, 133. — Primerjati je koroški Prägrad, med Osojami in Trgom (Feldkirchen), v listinah iz 12. in 13. stol. Pregrad, Priedgrad, Pregrade in podobno (Jaksch; Monumenta hist. duc. Carinthiae 2, 151; 4, 780).

⁶ Aug. Unterforcher, Slavische Namenreste aus dem Osten des Pusterthales, Leitmeritzer Gymnasial-Programm 1888, poseben odtis, str. 9.

V tem okolišu je v Defereggentalu, v nadmorski višini 1300—1400 m še bilo drugih slovenskih krajevnih imen. Pri Prägratenu teče v rečico Isel potok Sopotnica (Zopatnitzen). Tu še majhna Isel je v našem urbarju imenovana Ysolitz, torej — kot mnogokje drugod na slovenskem naselitvenem ozemlju — ob vodno ime neslovenskega izvora je pritaknjena zmanjševalna končnica -ica. Nedaleč od švajce »v gradu« je imel — po našem urbarju — neki Johannes dva planinska hleva »na sredini« (an der Sredin), danes se ta kraj imenuje Ströden, s čemer je primerjati Strieden pri Oberdrauburgu, v našem urbarju »aput Sazrieden«.

Podobno kot na Vzhodnem Tirolskem segajo slovenska krajevna imena visoko navzgor tudi v dolinah Zgornje Koroške, pod vrhove ondodnih snežnikov, predvsem v dolini reke Möll in dolinah njenih pritokov. Ime velikega ledenika pod Grossglocknerjem »die Pasterze« ali »Pasterzengletscher« naj bi po eni razlag bilo v zvezi s slovenskim pastirjem, torej kraj kjer so bili pastirji in paša, Pasterze bi bila planina pastirjev. Kaže se, da ledenik pred stoletji ni bil takega obsega kot danes in da so v območju njegovega današnjega spodnjega dela nekoč pasli pastirji. Sredi 16. stoletja se omenja travnik »in der Pasterze«.⁸ Od naseljenih krajev v skrajnem zgornjem delu doline reke Möll razlagajo iz slovenščine imena Rojach, kar pomenja naselje »pri sreja(ni)h«, ljudeh v sredi, pa Zlapp (»Slap«) v bližini slapa reke Möll.⁹ Ti kraji ležijo v nadmorski višini okoli 1200 m. Stara označba za Heiligenblut pod Grossglocknerjem je »sv. Vincenc v gozdu«, v našem urbarju enkrat Sv. Vincenc »in Nemore«, drugič Sv. Vincenc »vf dem Tribûs«.

Približno v isti nadmorski višini so kraji v dolini levega pritoka reke Möll, »male Möll«, ali Malnice, kakor so v teh krajih naseljeni Slovenci z zmanjševalno končnico ta pritok reke, katere ime ni slovensko, imenovali.¹⁰ Tako se imenuje tudi glavno naselje v tej dolini (Mallnitz). Naš urbar navaja naselje in dolino in der Melnitz, de Melnitz, v istem okolišu pa še kraje z imeni slovenskega izvora: Lassach (in der Lassach, de Lasach), Dösen (vf der Dezzen), Stappitz (super Scopitz, pač pravilno Stopitz).¹¹ Moremo pa slediti v teh krajih še imenom mnogih drugih naselij, gora in voda, ki so slovenskega jezikovnega izvora.

Še višje od stalno naseljenih krajev ležijo planine in planinske kmetije (švajce) s slovenskimi nazivi. Nekatero planino so imenovane po krajih v dolini, h katerim pripadajo. Kaže se, da so planinske kmetije ali švajce, kjer je bilo v hlevih nastanjeno veliko število glav živine, z domačo besedo imenovali hlevišča ali kratko malo hleve, njihove lastnike ali oskrbovalce pa hlevnike. V Dravski dolini nad Sachsenburgom je kraj Kleblach, v prvi polovici 11. stoletja (1006—1039) prevedeno »ad stallvn« (ondod je omenjenih pet slovenskih kmetij),¹² v našem urbarju apud Chlevlach, apud Chlaevlach, torej »hlevljani«, v lokativu »pri hlevlja(ni)h«.¹³ Kraji, kjer so bili ali stali taki hlevi so hlevišča.

⁸ Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 1, 94; 2, 25.

⁹ Prav tam 2, 180, 258.

¹⁰ Prav tam 2, 150, 158.

¹¹ O teh imenih prav tam 2, 54, 137, 212.

¹² Gradivo za zgod. Slovencev v srednjem veku 3, št. 20. — P. Lessiak, Die kärntnischen Stationsnamen, Carinthia I, 112 (1922), 52.

¹³ A. Jaksch, Über Ortsnamen und Ortsnamen-Forschung, 22.

Tako hlevišče je po imenu zaselek Klabisch (der ali das Klewisk) pri vasi Mörtschach v zgornji dolini reke Möll. Ondod v bližini je kmetija Klewischnig.^{13a} Visoko v koncih gorskih dolin so bili taki hlevi. Švajgi »v Sredini« (an der Sredin, danes Ströden) in Grad (in dem Grade) v Virgentalu, v nadmorski višini okoli 1400 m, v našem urbarju sem že omenil. Dodati je približno v enaki nadmorski višini iz Dösenda pri Mallnitzu v našem urbarju »hlevnika« Rajhvana (Reihwan Chlevnick), ki plačuje od svojega »hleva« na leto po 300 sirov.

Seno je bilo v teh hlevih ali švajgah za prehrano živine važen produkt. V Virgentalu dajeta dve švajgi »v Senici na Hotavljju« (in der Senitz vf der Chotewel, danes Seinitzen) goriškemu grofu na leto 600 sirov, 16 vatlov lodna, 4 jagnjeta, 6 ovac in 2 kozi.¹⁴

Vobče kažejo slovenska krajevna imena v našem urbarju in tudi v drugih virih kje in v kakšnem obsegu se je razprostirala slovenska naseljenost. Slediti moremo tudi večjim slovenskim naselitvenim jedrom. Navajam po en primer iz Vzhodnega Tirolskega in Zgornje Koroške.

Spodnji del vzhodnotirolskega Virgentala je bil tako močno slovensko naselitveno jedro. Med glavnim krajem te doline, Virgen, in krajem Zedlach (»Sela«) je vas z imenom Mitteldorf (»Srednja Vas«). Na take »Srednje Vasi« trčimo pogostokrat v območju naselitvenih jeder kot kraje, ki ležijo med dvema pomembnima, navadno starejšima naseljima. V našem primeru sta to Virgen, središče doline z imenom neslovenskega izvora, od 1160 fara, in »Sela« s slovensko označbo v stari obliki. Številna ondotna slovenska imena krajev, ki jih nekatera navaja tudi naš urbar (na primer Welcedlach, danes Welzelach, Fobeyach, danes Bobojach, Goeriach) kažejo na **ondotno močno** slovensko naseljenost, ki se drži za naselitev ugodnih položajev v dnu doline in na njenih obronkih, s planinami in hlevi v višjih za pašništvo prav tako ugodnih legah. Mnoga imena naselij, voda, gora itd. pa kažejo tudi na nekdanja naselja Romanov oziroma romaniziranega prebivalstva, na katero so Slovenci v teh krajih ob svojem prihodu naleteli. Kot drugod so te staroselce imenovali Vlahe. Vzhodno od vasi s slovenskim imenom Prägraten-Predgrad je naselje Wallhorn, v našem urbarju Walharn, kar pomenja Valhi, Vlahi.

Na Zgornjem Koroškem je močno slovensko naselitveno jedro v zgornjem Mölltalu okoli kraja Sagritz (»Zagorica«), v našem urbarju Saegriz. Vas Mitteldorf med Sagritz in Döllach (v našem urbarju Doelach) kaže tudi tukaj kot v tirolskem Virgentalu na položaj med dvema pomembnejšima krajema, Sagritz in Döllach.¹⁵ Nad Mitteldorfom je vaš Göritz (»Gorica«), odtod »za gorico« je naselje Sagritz — »Zagorica«. Pod »Goričani« v Gorici in Zagorici so »Doljani« v današnjem Döllach v dnu doline. Kasneje v tem okolišu nastalo cerkveno in upravno središče je navezalo na močno slovensko naselitveno jedro. Po času sorazmerno zgodaj postavljena cerkev za zgornji Mölltal je pustila sled v pokrajinskem imenu, v virih od prve polovice 12. stol. dalje —

^{13a} Kranzmayer E., Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 119.

¹⁴ Primerjaj na Koroškem Zanaischg, senišče (Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 255).

¹⁵ Döllach: E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 48, 86, 184.

in tudi v našem urbarju — Kirchheim.¹⁶ Ustrezajoča slovenska označba »Cerknica« je še do danes ostala vasi in potoku Zirknitz.¹⁷

Za zgodovino slovenske naselitve na Vzhodnem Tirolskem in Zgornjem Koroškem in posredno naselitve Slovencev vobče ni nevažno pregledati in proučiti katerega in kakšnega tipa so slovenska krajevna imena, ki jih naš urbar navaja.

Močna skupina je takih, ki so v zvezi z oblikami in lastnostmi zemeljske površine. V to skupino spadajo imena kot »Holm«, »Holmec« (under dem Chÿm pri Ober Vellach, Cholmz — Kolbnitz v Mölltal, mogoče Cholmhou — Kolbenhaus v okraju Lienz), »Predel« (aput Pradel, v Kalsertalu, v ondodnem narečju še danes Predell), »v Ježah« (Gesach - Jesach, v Defereggentalu, Gesach v Zgornjem Mölltal), »Zagorica« (Sagritz, v zgornjem Mölltal), »v Stenicah« (aput Stenitzkach - Staniska, v Kalsertalu), »Poljana« (aput Polan - Pölland, pri Irschenu v Dravski dolini). Tudi toponimi kot »Plazišče« (an dem Plasiske, danes Plesischk, v Virgentalu) in »Ilovišče« (in Ylewiske, v Mölltal) sodijo semkaj. V Tauerntalu še danes priimek Plaschsker, v Kalsertalu pa nek Blasischka-Graben.

Klanec je pogosto krajevno ime za del naselja ali za naselje samo (Glanz, del vasi Niedermauer v Virgentalu, Glanz in Glanzeralpe severozapadno od Lienza, v našem urbarju Glanz, planina super Clantz). V Mölltal je stal nek mlin »na produ« (an dem Pronde molendinum), kar je po pomenu isto kot nemška označba Fenk za vas v ondodni neposredni bližini.¹⁸

V zvezi s položajem naselja na določenem terenu so nekatera krajevna imena stanovniškega tipa na — jane v nemški substituciji v lokativu na — jah. V zvezi z goro oziroma zgornjim in višjim položajem naselja so prebivalci »Gorjani«, naselja »Gorjane«, »Gorje«, v lokativu »pri Gorja(ni)h« (Göriach, v Virgentalu, pri Lienzu, na Lurnfeldu). Njihovo nasprotje so ljudje v dolu, dolini »Doljani«, »Doljane«, »Dolje«, »pri Dolja(ni)h« (Döllach v Defereggentalu in zgornjem Mölltal). S položajem naselja blizu neke jame ali jam je toponim »Jamljane«, »Jamljani«, »Jamlje«, »pri Jamlja(ni)h« (v našem urbarju Aemlach, Amlach pri Lienzu; Naemlach, Namlach v Mölltal). Ljudje, ki prebivajo na polju, na ravnem, na terenu primernem za polje, so Napoljani, odtod krajevno ime Napplach v Mölltal (v našem urbarju Nemblach).¹⁹

Taka v danes veljavnih oblikah lokativna krajevna imena so pogosta vsepovsod po Vzhodnem Tirolskem in Zgornjem Koroškem. Navajam še nekatere primere iz našega vira. Po blatu ali močvirju je ime kraja Flattach (Vletach, v Mölltal). Po vodi z imenom Bela je oblikovano Felach (Velach, Velaco, v Mölltal, danes Obervellach). Stanovalci v bližini nekega gradu oziroma po njem imenovani so »Gradčani« (Gratschach, v našem urbarju Gratzach, v Mölltal). Tisti, ki imajo hlev (švajgo) so že omenjeni »hlevljani« (Kleblach, v našem urbarju Chlaevlach, Chlevlach, pri Lindu v Dravski dolini). Z lesom ali gozdom v zvezi je ime Lessach (ljudje v lesu, v zgornjem delu Ziljske doline, imenovanem Lessachtal; pa v našem urbarju Niderlessach in

¹⁶ Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 3,281 (ok. 1140-45, Chyrichaim).

¹⁷ Geografski Vestnik 8 (1932), 133.

¹⁸ P. Lessiak v Carinthiji I, 112 (1922), 86. — E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 26.

¹⁹ Po Kranzmayerju, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 162.

Oberlessach v tirolskem Kalsertalu). Z dobroavo pa je v zvezi ime vasi, ki se v našem urbarju imenuje Dobraevlach in jo je iskati okoli Linda v zgornji dolini Drave.

Razširjena so vodna imena slovenskega jezikovnega izvora, večkrat prenešana tudi na okoliše in naselja. Pogosta so taka kot jih najdemo tudi sicer na nekdanjem in sedanjem slovenskem naselitvenem ozemlju. Primeri iz našega urbarja: »Bistrica« (Feistritz v Defereggentalu, v našem viru in der Faevstritz), »Drežnica« (okoliš v Defereggentalu, v urbarju in der Drisnitz),²⁰ »Močnica« (Mötnitz, na Lurnfeldu, v urbarju mlinar aput Moetnitz), »Rakovica« (Raknitz, pri Lindu v Dravski dolini, v urbarju aput Raekentz).

Manj je v našem urbarju slovenskih krajevnih imen, ki jim je osnova rast in rastlinstvo. K že omenjenem Lessach je dodati tudi z osnovo les oblikovano ime Lezentz, Lesniz, danes Lessnig pri Lindu v Dravski dolini, k že omenjenim Dobravljam pa »Dobravico« (Tambravitz), danes menda Tamerburg pri Lienzu. Iz Kalsertala naj dodam še krajevno ime »super Awer-nick« (»nad Javornikom«), danes Arnick pri Lessach; iz okoliša Lienza »vf dem Chrast«, danes Krass; iz Dravske doline pod Spittalom pa stanovniško krajevno ime »Olsach«, z osnovo »olša«.

Nekaj imen je v našem urbarju v zvezi z obdelavo polja. Z gospodarstvom, ki je s požigom ali požarom pridobivalo nova plodna tla je v zvezi ime »Požarnica« (Pusarnitz na Lurnfeldu, v našem urbarju Poserniz). Po poseki v gozdu je imenovan kraj »vf dem Passek« (nekje blizu Oberdrauburga); po Lazih kraj »v lazih« (Lasach), danes Lassach pri Mallnitzu na Zgornjem Koroškem, s kmetom Laznikom, Lassnig, v ondotni bližini. Tudi slovenska označba za opustelo zemljišče »pustota« ne manjka v našem urbarju: »vf der Puztot« (»na pustoti«) ima neki Rudger nekje v zgornji Dravski dolini svojo švajgo.

Poleg krajevnih imen kažejo na nekdanjo slovensko naseljenost na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem tudi slovenska osebna imena. Nekatera je v našem urbarju razpoznavni v krajevnih imenih. Od stanovniških krajevnih imen v lokativni obliki bi slovensko osebno ime tičalo v: Gödnach, vzhodno od Lienza, v urbarju Godnach;²¹ Leisach, pri Lienzu, v urbarju Liubsach;²² Mörtschach, v Mölltalu, v urbarju Myrtschach.²³ Osebno ime tiči tudi v krajevnem imenu Stressweg, pri Irschenu v Dravski dolini, v našem urbarju Strezwick.²⁴

V toponomiji Koroške so pogosta krajevna imena oblikovana z -vas (-veš) ali nemško -dorf, zlasti še taka, v katerih prvem delu tiči osebno ime. Kakor so krajevna imena te vrste zelo značilen toponim v spodnjem delu dežele, tako je manj številen ali celo redek v njenem zgornjem delu, vključno z nekdanj Koroški pripadajočo Vzhodno Tirolsko. Okoli Spittala in na Lurnfeldu

²⁰ O imenu Drežnica F. Bezljaj, Slovenska vodna imena 1, 155 in Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 55.

²¹ Primerjaj F. Bezljaj, Slovenska vodna imena 1, 181; E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 181.

²² E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 140; A. Unterforcher, Slavische Namenreste aus dem Osten des Puster-thales, 12.

²³ E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 160.

²⁴ Prav tam 2, 216 (osebno ime Strega, »Streževiče«).

je imen te vrste še nekaj, v Mölltalu so posamezna v srednjem delu doline (vzhodno od kraja Winklern), v Dravski dolini pa pod Oberdrauburgom. Nekaj jih je okoli Lienza in v Dravski dolini nad Lienzom.

Osebnostno ime tiči tudi v krajevnem imenu Obergottesfeld, pri Sachsenburgu. V našem urbarju Dobresvelde, Dobrochotesvelde, Dobrochotsvelde, to je »Dobrohotovo polje«.²⁵

Mimo slovenskih osebnih imen, s katerimi so oblikovana krajevna imena, pa so slovenska osebna imena navedena tudi posamič, predvsem kot označbe za obdelovalce posameznih kmetij. Iz dolin Vzhodne Tirolske jih je v našem urbarju manj, več pa na Zgornjem Koroškem, seveda v primerjavi z osebnimi imeni krščanskega, romanskega in germanskega izvora neprimerno manj. Razlikovati je pri tem imena in priimke. Imena so Drubil, Gerday, Jack, Lastigoy, Lubey, Maley, Maligoy, Stoygoi, Swaetomaer, Swetey, Zlaew. Priimki so navedeni sami za se (Porodnick), največkrat pa v povezavi z imenom: Ulricus Braterz, Johannes Buria, Reihwan Chlevnick, Vlricus Maley, Reinhardus filius Pless, Martinus Rebernick, Bertoldus Stüdnick.

Z vidika zgodovinarja moremo na podlagi slovenskih krajevnih in osebnih imen v našem urbarju sklepati na starejšo slovensko naseljenost na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem in na njeno stanje okoli leta 1300, ko je bil sestavljen naš urbar. Pri tem prihajamo do nekaterih ugotovitev in odpirajo se nekateri problemi.

Glede slovenskih krajevnih imen, ki jih navaja naš urbar, moremo ugotoviti, da so sorazmerno najbolj pogosta: a) na splošno krajevna imena, ki se nanašajo na oblike terena in njegove lastnosti, b) stanovniška krajevna imena na -jane ohranjena v lokativni obliki na -jah, c) imena predvsem vodna s končnico -ica. V primerjavi s temi skupinami stopajo druge skupine krajevnih imen v ozadje. Sicer drugod na Koroškem zelo pogosti in razširjeni toponimi oblikovani z -vas (-dorf) in tisti s končnico -iče so na našem ozemlju sorazmerno redki.

Slovensko naseljitveno ozemlje na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem, ki po nastanku sega brez dvoma nazaj v prve čase slovenske naselitve vobče, ni očitno doživljalo večjih sprememb, povzročenih po kasnejših dotokih slovenskega prebivalstva. Obdržalo se je v odročnih gorskih dolinah sorazmerno dolgo časa, vendar slabo povezano z ostalim slovenskim naseljitvenim ozemljem, ali pa je bilo po močnejših jedrih nemške naselitve od tega celo odrezano. Sklepati smemo, da so navedeni tipi slovenskih krajevnih imen kot jih najdemo največ v goriškem urbarju iz okoli l. 1300 tisti in taki, kakršne so Slovenci za poimenovanje svojih naselij, voda in gora itd. vobče po času najprej in najbolj pogostokrat uporabljali. Ti, lahko rečemo v starino segajoči načini poimenovanja krajev po Slovencih so se na konservativen način obdržali v odročnih dolinah Zgornje Koroške in Vzhodne Tirolske. Mnogo krajevnih imen v našem urbarju za ti dve nekdanji po Slovencih naseljeni pokrajini je takih, ki se nanašajo na obliko zemlje in njene lastnosti, kar z naše strani in z naših tal potrjuje ugotovitev, da tovrstna krajevna imena spadajo med najstarejše

---

²⁵ P. Lessiak v Carinthia I, 112 (1922), 36; E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 2, 166.

slovanske toponime vobče.²⁶ Znatna je skupina stanovniških imen na -jane, ki so značilna za najstarejša slovenska naselitvena območja vobče.²⁷

Novejši načini slovenskega poimenovanja krajev na Zgornjo Koroško in Vzhodno Tirolsko niso vdiral ali pa le v manjšem obsegu. V primerjavi z ostalo Koroško so maloštevilni toponimi z -vas (-dorf) in s končnico -iče. Ker so krajevna imena te vrste plod neke relativno mlajše kolonizacije, ki je že v izgrajevanju, moremo sklepati, da se stara slovenska kolonizacija na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem, potem ko je v prvih stoletjih naseljevanja sorazmerno na gosto naselila te kraje, ni dalje izgrajevala. Pač pa se je sorazmerno dolgo obdržala. Okoli leta 1300, v času sestave našega urbarja, je moral biti slovenski živelj v nekaterih delih dolin Zgornje Koroške in Vzhodne Tirolske še sorazmerno močan. Je pa seveda nemški element vedno bolj prevladoval. Sodi se, da je v vzhodnotirolskem Kalsertalu okoli leta 1300 nemški jezik nad slovenskim že prevladoval.²⁸ Za še živo slovenstvo govore slovenska osebna imena in priimki. Teh je po našem urbarju omenjenih manj v vzhodnotirolskih dolinah, več v zgornjekoroških. Če je pa na splošno poleg slovenskih osebnih imen in priimkov obilo in mnogo več takih, ki so krščanskega ali po jeziku nemškega izvora nas to ob vsem kar vobče vemo o imenih in priimkih Slovencev v tem času ne sme motiti. Slovensko osebno ime, zlasti pa priimek govori po pravilu za slovensko etnično pripadnost njegovega nosilca, ne pa vedno narobe nemško osebno ime ali priimek za nemško etnično pripadnost z njim poimenovanega. V zgornjekoroški dolini potoka Mallnitz je po podatku v našem urbarju imel posest — pač na nekem gorskem rebbru — neki Martin Rebernick; danes je v istem okolišu neki kmet Leitner, kar ustreza našemu Reberniku (reber, lite, leite).

Razlikovali so med slovenskimi in nemškimi (bavarskimi) naseljenci. V bližini Slovenca naseljeni Bavarec ima priimek po svoji etnični pripadnosti. Nekje na zgornjekoroškem Lurnfeldu, okolišu od starine po Slovincih močno naseljenem, plačuje od rovt neki Bawarus, okoli Greifenburga pa neki Wabarus. Slovenski toponimi, ki so v zvezi s krčenjem, kažejo, da so okoli leta 1300 krčili še slovenski naseljenci, ne samo nemški (= bavarski). Antiteza Bavarcu je Slovenec. Iz dobe kmalu po popisu našega urbarja je — zdi se po času prvič leta 1334 — za vzhodnotirolski kraj Matrei, ki leži sredi nekdanj močno po Slovincih naseljenega ozemlja, zabeležen pridevek »slovenski« (Bindisch Matrei).²⁹

Goriški urbar iz okoli l. 1300 je pomemben vir za poznavanje posesti grofov iz Gorice na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem, pa za gospodarsko in upravno zgodovino teh krajev. Izkazal pa se je tudi kot dragocen vir za poznavanje slovenske naselitve na Zgornjem Koroškem in Vzhodnem Tirolskem. Izsledki pridobljeni iz njenega proučevanja pa so v metodičnem oziru pomembni tudi za reševanje problemov iz kolonizacijske zgodovine Slovencev vobče.

²⁶ Primerjaj W. Taszycki, *Slowianskie nazwy miejscowe*, 25.

²⁷ D. Mertelj — F. Bezljaj, *Slovenska krajevna imena na -jane*, *Jezik in slovstvo* 6 (1961), 222, 225.

²⁸ K. Finsterwalder v *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 5 (1929), 241.

²⁹ A. Unterforcher v *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung* 36 (1915), 528.

HALOZE PO PTUJSKIH URBARJIH IZ 15. STOLETJA

Milko Kos

Haloze, hribovit svet na desni strani spodnje Dravinje pa Drave navzdol do Zavrča je pokrajina, za katero je iz prazgodovinske, rimske in starejše srednjeveške dobe ohranjenih ali vsaj znanih sorazmerno le malo podatkov. Iz prazgodovinskih obdobj je še največ najdb iz dobe kamna, pa še te so zvečine le take posameznih predmetov. Tudi iz rimske dobe je dosedanjih najdb le malo. Nova izkopavanja in preiskovanja bi jih nemara spravila več na dan, kajti težko si je misliti, da je bila pokrajina, v bližini tako velikega in pomembnega mestnega središča kot je bilo Poetovio, kamor so vodila preko Haloz pota od juga sem, slabo ali pa celo neobljudena.¹

Prazgodovinski in rimski dobi sledi srednjeveška, ko so Haloze, kaže se, sorazmerno zgodaj in dokaj intenzivno naselili Slovenci. Pisanih virov je pa tudi iz zgodnjega srednjega veka ohranjenih dokaj malo. Saj se od vasi v Halozah imenujejo po času najprej Žetale (v obliki Schiltern) šele leta 1228.² Le posamezne kraje v Halozah navajajo urbarji iz 13. stoletja za ondotno posest štajerskega deželnega kneza.³

Ob sorazmerno majhnem številu ohranjenih virov iz srednjega veka za Haloze je tem bolj pomembna in dobrodošla objava urbarialnih zapisnikov, sestavljenih za oba ptujška samostana, dominikanskega in minoritskega, za njuno posest v srednjem delu Haloz. Pripadla jima je potem ko so leta 1438 izumrli gospodje Ptujski, kot volilo le-teh. Urbarje in listine o tej posesti so začeli zapisovati oziroma prepisovati še leta 1438 in s tem nadaljevali v naslednjih. Urbarji so ohranjeni v štirih rokopisih, od katerih sta dva delna prepisa ostalih dveh. Glavni zapisi v urbarjih so iz leta 1440 oziroma 1448. Rokopisi so hranjeni v Državnem arhivu na Dunaju oziroma v Deželnem arhivu v Gradcu.⁴

Pomen teh urbarjev za zgodovino Haloz je spoznal Fran Kovačič, ki je, predvsem na njihovi podlagi, napisal razpravo »Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj« (Časopis za zgodovino in narodopisje, 10, 1913, 59—120). Editorja naših tekstov, H. Pirchegger in W. Sittig, te razprave ne navajata.

Za uvod k objavi teh urbarjev v tisku je sestavljen kratek pregled zgodovine dominikanskega in minoritskega samostana v Ptuj, zlasti še njune posesti. Na podroben način je podana kritična analiza ohranjenih rokopisov in obrazložen način kako so nastajali, to je kako si vpisi in zapisi, urbarialni

¹ Arheološke najdbe opisane v delu: J. Klemenc-B. Saria *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj (1936) in Blatt Rogatec (1939). — Dodati je o bronastih depojskih najdba v Črmožišah zlasti še poročilo A. Smodičevo v *Arheološkem vestniku* 6 (1955), 82—88.

² *Gradivo za zgodovino Slovencev*, 5, št. 495.

³ Alfons Dopsch, *Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter* (1910). Urbarji iz dobe kralja Přemysla Otakarja II (1265—1267), str. 104, 117.

⁴ *Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark*. Herausgegeben unter der Leitung von Hans Pirchegger. I. Teil. Seckau. Pettau. Herausgegeben von Benno Roth, Hans Pirchegger und Wolfgang Sittig. Wien 1955. (Österreichische Urbare. Herausgegeben von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 4. Band). 8°. 320 strani.

teksti in prepisi v njih sledijo, v časovnem razdobju vse do pod konec 15. stoletja.

O vsebini teh urbarialnih tekstov za posest obeh ptujskih samostanov pa razpravljata omenjena editorja, H. Pirchegger in W. Sittig, le prav na kratko. Komaj na eni tiskani strani je nekaj pripomb o krajevnih imenih, dajatvah, služnostih in mērah. Vsem zahtevam kritike ustrezajoči objavi tekstov so dodani izčrpní imenski in stvarni registri pa nekatere zemljevidne skice, ki prikazujejo razprostranjenost v urbarjih navedene posesti. Krajevna imena so navedena taka, kakršna so bila v nemških oblikah v uradni uporabi še v časih stare Avstrije, kar je današnji rabi in dobi močno odmaknjeno in za raziskovalca nepraktično.

Objavljeni teksti urbarjev za posest obeh ptujskih samostanov so dragocen vir za kolonizacijsko, gospodarsko in upravno zgodovino Haloz. Zlasti ker editorja tekstov o tem skoraj ne razpravljata se mi zdi na mestu spregovoriti nekoliko o tem, predvsem na podlagi vsebine naših urbarialnih tekstov. S tem naj bo hkrati edicija naši javnosti sporočena.

Najprej o zgodovini poselitve Haloz, predvsem na podlagi krajevnih imen. Če pregledamo in proučimo imena krajev, navedenih v omenjenih urbarialnih zapisih, pa pritegnemo še imena iz drugih virov in tista, ki so še danes v uporabi, moramo ugotoviti, da so ta v Halozah v veliki meri takega tipa in taka, kakršna naletimo marsikje drugod na Slovenskem v tistih predelih, za katere smemo reči, da so bili naseljeni že v obdobjih starejšega naseljevanja, oziroma neposredno po tem, to je ko je začela doba prvega kolonizatoričnega izgrajevanja.⁵

Med krajevna imena starejšega tipa je šteti stanovniška imena na -jane, kot Cirkulane ali Dolane, pa Skrblje, v našem urbarju z zapisom v lokativu Zkerblach v nemški substituciji. Med krajevna imena starejšega tipa sodijo tudi tista s sufiksom -iče (Črmožiše — Stramoschicz, Stremoschicz, Dragóšiče — Dragoschitz, Boriče, Krhiče) ali pa imena s končnico -ica, pogosta pri tekočih vodah (Jesenica, Rogatnica). V starino po izvoru in nastanku segajo seveda tudi krajevna imena, ki navezujejo na selišča iz predslovanskih časov.

Mnoga naselja Slovencev so tudi v Halozah brez dvoma nastala v bližini predslovanskih. »Gradišče« poimenovane kraje je najti v okoliših, kjer so našli predmete iz prazgodovinske in rimske dobe. Navajam Gradišča pri Majšperku (v našem urbarju »Nagradischa, das ist am Purkhstal«), Borlu, Vernici⁶ in Črmožišah.⁷

Imena oblikovana v zvezi s položajem kraja, oblikami v terenu, kakovostjo zemlje, rastlinstvom itd. so glede nastanka po pravilu stara, čeprav so imena krajev te vrste mogla biti oblikovana tudi v mlajših časovnih razdobjih. Za Haloze so zlasti značilna tista, ki kažejo na naselitev v zelo razgibanem ozemlju te pokrajine, z njenimi po eni strani globoko vrezanimi doli in grabami, v katerih tečejo potoki, po drugi strani pa goricami in vrhovi. Primeri za prvo vrsto

⁵ Če je krajevnomu imenu v današnji slovenski obliki dodana brez pripombe še ena ali več oblik tega imena, so te prevzete iz naših urbarialnih tekstov.

⁶ Klemenc-Saria, *Archaeologische Karte von Jugoslawien*, Blatt Ptuj, 7, 19, 73.

⁷ Prav tam, Blatt Rogatec, 20.

teh in takih krajevnih imen: Dobrenji Dol — Dobrechtendoll, Pšetna Graba — Lubsetental, tudi Lubstal (od imena Lubsse), Črešnjeva Graba — Cherspach, Nadole — Im dol, Vodole — Nabadol, Radendol, Plintendol (med Svečo in Dežnim). Primeri za drugo vrsto: Čerjeni Vrh — Swarczenperg, Kupčinj Vrh — Gubsenperg, Gnani Vrh — Gnaninperg, Gnanperg. Zlasti po vrhovih se vrste naselja močno razloženega značaja, dočim so naselja v dolih, posebno tam kjer je hribovje bolj razmaknjeno, sklenjenejšje oblike. Večkrat je del vasi v dolu, del pa na vrhu.

Zemljevid nam pokaže, da kraji navedeni v naših urbarialnih zapisih ležijo po večini v spodnjih legah haloških goric in dolov, dočim najdemo v višjih položajih mnoge kraje, ki so po nastanku brez dvoma mlajši.

V starejšo dobo naseljenosti, toda že v stoletja njenega izgrajevanja, po času nekako do konca 12. stoletja, je šteti kraje oziroma krajevna imena, ki so oblikovana v slovenščini z -vas, v nemščini pa z -dorf. Nekatera imena so oblikovana posesivno, v povezavi z osebnim imenom, v naših urbarjih na primer: Stanečka Vas — Tanndorf, Standorf; Žiteča Vas — Seykendorf, Seytendorf; Marina Vas — Marindorf, Marinschendorf; Vulčna Vas — Wolitschendorf, Wultschizendorf, Wuczleinsdorf; Grdina (Vas) — Geydersdorf (osebno ime Gardina v ediciji urbarja str. 278); Sveča (Vas) — Zwetzchdorff, Swetzdorff; Ybanitschdorff oziroma Ybansdorff (kje?), Tomaja (Vas) — Thomein, Križeva (Vas) — Chrewcz; Naraplje, Naraplja Vas — Smitzdorf.⁸

Od teh »vasi« so nekatere prav majhne. Dve »vəsi«, nastali pri starih cerkvenih in upravnih središčih sta pa »veliki«: Žetale — Micheldorf in Velika Vas — Grossendorf oder Micheldorff (pri Sv. Trojici). Dveh se je oprijela označba po upravnem funkcionarju, šefonu oziroma valptu: Vavpča Vas — Schependorf in vas danes imenovana Gojkova — v urbarju Amtmanssdorf. Današnja Jurovska Vas je v urbarju Jureinsgeschiezz, Juryssgschiess, sredi 17. stoletja Jurioveselle, 1699 Juriovosello (edicija str. 274). »Selo« je tudi Verovoselo, v urbarju Varowe Zell, 1461 Warabasel.

Za Halozam sosednje Dravsko polje, vzhodne Slovenske Gorice, pa tudi hrvaško Zagorje, so značilna pluralna stanovniška imena, ki končujejo na -ci. Vzhodne Slovenske Gorice in Dravsko polje, kjer so taka imena zlasti številna, so predeli z močnimi kolonizacijskimi premiki. Ta imena s kraji vred so tod — tako smemo sklepati — relativno mlajšega nastanka.⁹ Haloze jih imajo znatno manj; kakor da ta predel, v nekem zatišju, ni bil izpostavljen tistim kolonizacijskim tokovom, v sklopu katerih se kraji z imeni te vrste, po nastanku relativno mlajšimi pojavljajo in nastajajo. Največ teh imen je izpeljanih iz posesivnega pridevnika kakega osebnega imena. Iz naših urbarjev navajam: Jurovci — Juriatsch, Kuzminci — Gufmynnczn, Favlovci — Palowecz, Jablovec — Yablanowecz, Trdobojci — Terwayecz, Terboecz; Strajna — Stramowecz, Sopišlovec — Supiczmowecz; Ladisslauc, Ladislauff, Ladislau (nekje blizu Kupčinjega Vrha); Stoperce — Stamphendorf, Stogovce — Stogelsdorf. Tako kot na primer v Slovenskih Goricah so tudi v Halozah imena tega tipa v nemških oblikah večkrat sestavljena z »dorf«.

⁸ Časopis za zgodovino in narodopisje 10, (1913), 41.

⁹ M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1, 14, 15.

Krajevna imena izrazito mlajšega tipa so tudi v Halozah tista, ki kažejo na naselje enega samega posestnika oziroma njegovo domačijo: Belavšek, Slapečnik, Goričak, Vajdovec in podobna. Posamič se pojavljajo že v naših urbarjih; z Ladissla na primer je označena ena sama kmetija (str. 266). Ime Korošak (pri Bolfenku) bi kazalo na priseljenca iz Koroške. V naših urbarjih se priimek Korošec, še dandanes v Halozah razširjen, omenja nekolikokrat: Koroschecz iz Dol (str. 277), Paul Koroschecz (str. 294), Wrattetz Coroschel (!, str. 305), Coroschetz (str. 307), aus der Coroschkiperg (str. 305).

Za zgodovino starejše kolonizacije v Halozah je pa razen krajevnih imen še upoštevati: a) omenjanje županov, b) poljsko razdelitev, c) podatke o krčenju in opustelih kmetijah.

Urbarji obeh ptujskih samostanov za posest v Halozah naštevajo v nekaterih krajih župane, največ v takih, ki štejejo od pet kmetij navzgor. Če seštejemo vse kmetije, obdelane in neobdelane, bi po podatkih naših urbarjev število kmetij, ki bi prišle povprečno na enega župana ne bilo presenetljivo in bi ustrezalo tistemu sorazmerju med župani — funkcionarji zemljiškega gospodarstva po eni strani in številom kmetij pod njihovo upravo po drugi strani, kakršno naletimo v 15. stoletju na Slovenskem mnogokje. Presenečajo pa za skoraj dve sto let starejši podatki za Dežno, kakor se imenuje v Halozah okoliš vzhodno od Makol, pa zopet zapadno od Trojice. V urbarju iz dobe kralja Přemysla Otakarja, sestavljenem med 1265 in 1267, je navedeno, da je bilo v Dežnem (Pechsen, Dechsen) 40 kmetij in 11 županov, od teh pa da ima vsak po dve kmetiji.¹⁰ Bilo je torej na tem ozemlju 40 nežupanskih in 22 županskih kmetij. Razmerje enega župana do števila kmetov v Dežnem je 1 : 3,6.¹¹ To pa je razmerje, ki velja za število županov do števila nežupanskih kmetij v istem kraju za marsikatero predele slovenske zemlje v 13., 14. pa še v začetku 15. stoletja; to se pravi okroglo tri do štiri kmetije pridejo na enega župana, oziroma na eno ali dve županovi kmetiji. Na primer leta 1404 v gospostvih krške škofijske cerkve: Podčetrtek 3,8 kmetij, Pilštanj 4,2 kmetije na enega župana. Tam pa kjer se omenjajo župani v takem številu in razmerju do nežupanskih kmetij je, po L. Hauptmannu, v njih iskati naslednike županov v nekdanjih staroslovanskih zadružno urejenih vasch.¹² Kjer pa so te obstojale — po primeru Dežno tudi v Halozah — imamo brez dvoma opravka z ozemljem relativno starejše naseljenosti.

Za tako naselitev bi v Halozah govorila tudi poljska razdelitev. Ta kaže na nižje ležečem ozemlju, za Dravinjo in Dravo, razdelitev na polja v pravih ali prvotnih grudah.¹³ Te vrste poljska razdelitev pa more kazati, zlasti če govorijo

¹⁰ A. Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark, 104, 105, 107.

¹¹ Ti podatki za Dežno so vzbudili pozornost: J. Peisker, Die altslawische Župa, v Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 5 (1897), 119 dalje; F. Rachfahl v Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 74, 208; W. Levec, Pettauer Studien 3, v Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien, 35, 1905, 165; A. Dopsch, Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slaven (1909), 35 dalje.

¹² L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu. SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 10, 1954.

¹³ S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU, Razred za prirodoslovne in medicinske vede, Dela 2, 98.

za to še drugi momenti, na pokrajino relativno starejše naseljenosti. Za tako pa smo Haloze po vsem kar smo navedli že spoznali.

Krajevnih imen, ki bi kazala na krčenje je v Halozah sorazmerno majhno število, kar bi kazalo, da v teh predelih niso v večjem obsegu krčili. Blizu Narapelj je kraj, ki se v urbarjih ptujskih samostanov imenuje *Lazzenitz* oziroma *Lazzenikh*, *Lazniczen*, *Lazech*, *Lasnicz*, *Vlasiz*.¹⁴ Vas »*Lazzenitz*« se glede urbarialnih dajatev razlikuje od sosednjih, glavna urbarialna dajatev je v novcu, kar je nemalokrat značilno za naselja, ki so nastala v krčevini. Blizu teh »lazov« je kraj *Jelovec* kjer je bilo leta 1438 od 17 kmetij deset pustih, dočim obdelane plačujejo v denarju manj kot kmetije v sosednjih vaseh. Dobrih dvesto let kasneje (okoli 1650) je 40 kmetij v teh krajih zapadlo gozdu.¹⁵ Niti v »*Lazeh*« niti v *Jelovcu* se ne omenja župan, kar more tudi govoriti za kraj mlajšega nastanka.

Poleg starejših vasi so pač nastale nove, mlajše, toda prav te so večkrat postale pustote. Poleg *Travnega Fotoka* (*Graspach*) je še en kraj tega imena (in dem andern *Graspach*), verjetno koloniziran kasneje, toda v tem so 1438 leta vse kmetije puste (str. 246). To bi kazalo na neuspelo kolonizacijo v kraju, ki je nastal kasneje poleg starejšega. Mogoče je bilo nekaj podobnega tudi v *Velikem Strmecu*, kjer sta od 16 kmetij leta 1438 nastanjeni le dve, v *Malem Strmecu* pa plačuje pet kmetij komaj za eno (str. 265); ali pa v *Črmožišah*, kjer sta v *Malih Črmožišah* od petih kmetij dve pusti (str. 263).

Na splošno pa je krajev in imen, ki bi kazala na krčenje in novo nastanjanje vasi po urbarjih iz 15. stoletja v Halozah le sorazmerno majhno število. Tudi to bi kazalo na neko ustaljenost glede naseljenosti, v katero vdirajo tokovi od drugod in taki mlajšega datuma le v omejenem obsegu.

Sorazmerno majhno je število opustelih vasi in kmetij — primerjano s številom pustih vasi in kmetij ob tistem času marsikje drugod na Slovenskem. Od 501 v urbarju v uradih *Jesenica* in *Podlehnik* našete kmetije (cele kmetije, polkmetije, četrtkmetije) je 69 pustih ali v odstotkih 13,75. Ponekod naletimo na večje število takih pustih kmetij v manjših krajih, ki so nastali v bližini nekega večjega. *Selišča* (*Gschiezz*) s petimi pustimi kmetijami, pri *Razvojniku*, kažejo že po imenu na opustelo naselje, na kraj kjer so »sela« nekaj bila. Večja je opustelost v goratem zapadnem delu *Haloz*, kjer so terenske razmere za obdelavo manj ugodne (v uradu *Jesenice* je od 374 kmetijskih enot pustih 60) kot v vzhodnem, nižjem delu *Haloz*, kjer je za obdelavo teren bolj primeren (v uradu *Podlehnik* je od 127 kmetijskih enot pustih samo 9). Večje je število pustih kmetij zlasti v višje ležečem goratem svetu pod *Donačko goro* in v smeri proti *Rogatcu*. Vendar na splošno je število opustelih kmetij sorazmerno majhno, zlasti če ga primerjamo s številom takih kmetij od istem času marsikje drugod na Slovenskem. Tudi to sorazmerno majhno število opustelih kmetij kaže na neko ustaljenost glede kolonizacije, ki ni bila podvržena večjim pretresljajem.

V številke zajeta se nam za kmečke obdelovalne enote, navedene v uradih *Jesenica* in *Podlehnik* pokaže naslednja razpredelnica posesti obeh

¹⁴ Ed. str. 231, 244, 246, 249, 250, 252, 303, 304, 306.

¹⁵ Ed. str. 252 in opomba v).

ptujskih samostanov v Halozah (za osnovo je vzet urbar sestavljen 1440 oziroma 1448 za ptujski dominikanski samostan).

Urad	cele kmetije	polkmetije	četrtkmetije	domci (hofstet)	
Jesenica	372	2		11	14
Podlehnik	99	27	1	17	3
	<u>471</u>	<u>29</u>	<u>1</u>	<u>28</u>	<u>17</u>

Od teh puste	cele kmetije	polkmetije
Jesenica	60	—
Podlehnik	3	6
Skupaj	<u>63</u>	<u>6</u>

Glede uprave in gospodarstva nam podatki v naših urbarjih dovoljujejo naslednje ugotovitve oziroma zaključke.

Posest pripadajoča ptujskima samostanima je upravno porazdeljena na dva urada: zgornji urad Jesenica in spodnji urad Podlehnik (Liechtenegg), z upravniki na čelu. V vaseh so upravni organi nižje vrste župani, ki imajo svoje tako imenovane županske kmetije in od teh plačujejo le zelo majhne posebej določene dajatve.

Haloze so zelo vinoroden kraj. Vinogradi pripadajo deloma kmečkim gruntom, deloma pa so oddani po gorskem pravu stanovalcem iz Haloz, pa tudi iz krajev izven Haloz, zlasti z Dravskega polja (na primer iz Župečje vasi, Dražencev), vse do Hajdine pri Ptuju.

Obče dajatve so deloma v blagu, deloma v denarju. V blagu se daje žito (pšenica, oves, rž, proso), zдроб, bob, kozličji, piščeta, kopuni, jajca, kruh. Žito dajejo kmetije le ponekod, največ tiste v nižjih legah, kjer je nemara bolje uspevalo in je bil obdelovalen teren ugodnejši, na primer ob Dravinji in Rogatnici, vendar na splošno ne v velikih množinah.

Desetina se daje različno, v žitu (največ prosu), vinu, lanu, piščetih, oziroma mesto take desetine ponekod denar. Posebne dajatve gredo upravniku (amptmansrecht); v uradu Jesenica v pšenici, ovsu, prosu in lanu. V uradu Podlehnik obstojajo te dejatve v tem, da daje vsaka huba navadno kupljenik ovsu oziroma pšenice in da opravlja en dan tlako.

Na splošno vzete so te dajatve v blagu in denarju sorazmerno majhne. Haloze niso izrazita poljedelska ali živinorejska pokrajina, zato je dajatev iz poljedelske in živinorejske dejavnosti sorazmerno malo ali jih pa sploh ni. Glavno kar je urbarialni gospod iz Haloz dobival oziroma kar mu je podložnik bil dolžan dajati je bilo vino. V uradu Jesenica so 1464 kot desetino od vina skoraj v vseh vaseh plačevali od vsakega vedra (ember) pridelka po en žehar (sechter) vina. Vedro je verjetno po ptujski meri obsegalo 26 in četrt litra in merilo štiri žehtarje, torej je šla za desetino četrtna vinskega pridelka.¹⁶ — Glede tlake je na splošno veljalo: opravljali so jo ob žetvi, ali pa je namesto tlake pobiral oskrbnik (schaffer) od vsake nastanjene kmetije po tri fenige.

¹⁶ R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 30, 137.

Prebivalstvo je po etnični sestavi bilo slovensko. To kažejo zlasti imena in priimki. Zanimivi so primeri nastajanja priimkov. Od teh so zelo razširjeni: Majcen, Črnko, Bratec, Murko. Priimki tujega izvora so Warsag ali pa Kyrál. Na prišleke od drugod kažejo priimki kot Korošec ali pa Unger.

Glavni zaključki glede starejše slovenske naseljenosti in gospodarstva v Halozah, do katerih smo prišli predvsem na podlagi podatkov in proučevanja urbarjev za ondotno posest obeh ptujskih samostanov v 15. stoletju bi bili:

1. Sorazmerno stara in intenzivna slovenska naseljenost, ki ponekod navezuje na tisto v predсловenskih časih.

2. Kaže se, da ta kolonizacija, na ozemlju odmaknjenem v težje dostopen, gorat in hribovit svet, ki leži stran od večjih prometnih potov, ni bila v srednjem veku podvržena večjim spremembam, brez dvoma ne na primer takim kot naselitev na sosednjem Dravskem polju.

3. Sorazmerna ustaljenost naselitve, brez bistvenih pretresljajev ali pomembnejših tokov, ki bi prihajali ali vdirali od zunaj in bi kakorkoli znatneje razgibali celokupen kolonizacijski potek. Naše proučevanje potrjuje domnevo »da je bilo v Halozah manj kesnejše kolonizacije pa da so bile že zgodaj dokaj dobro poseljene« in ugotovitev, da so Haloze »ležale v vseh časih nekako v zatišju, kar je pripomoglo, da se je v njih držalo staro prebivalstvo primeroma zelo konservativno«. ¹⁷

4. Sorazmerno majhno je bilo v 15. stoletju število opustelih kmetij in sorazmerno majhno je število krajev in krajevnih imen, ki kažejo na krčenje, kar tudi govori za določeno ustaljenost in konservativnost naseljenosti.

5. V gospodarstvu prevladuje vinogradništvo, dočim sta poljedelstvo in živinoreja — sodeč po podatkih v urbarjih — močno v ozadju.

DELOVNE NORME PRI LJUBLJANSKIH ROKODELCIH OB KONCU 16. STOLETJA

Dr. Ivan Slokar

Norme kot stimulans za čim večji delovni učinek so neobhodno potrebne predvsem pri množični proizvodnji. Pri sistemu založništva, ki se je pojavil na slovenskem ozemlju od XVI. stoletja naprej, niso bile potrebne delovne norme, ker je založnik - trgovec, ki je izkoriščal kmečke delovne moči pri hišni obrti predenja in tkanja, nastavljal tako nizke mezde, da je moral delavec napeti svoje sile do skrajnosti, da bi zaslužil beraško plačilo.

Pri meščanskih obrtih ni bilo v tem času obrtniškega delavskega razreda, ker je učna doba učencev in delovna doba pomočnikov predstavljala le pripravo za dosego mojstrske pravice. Delalo se je le za krajevno potrošnjo po podedovanih metodah in običajih. Učenci in pomočniki so imeli stanovanje in hrano pri mojstru in so delali v njegovi delavnici po njegovih navodilih in pod njegovim nadzorstvom. Delovni čas je trajal od zgodnjih jutranjih ur

¹⁷ Anton Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino (Slovenija, geografski opis II, 2), 376, 377.

do poznega večera. Delavnice so se nahajale v ozkih ulicah, tako da sò morale pri oblačnem vremenu tudi podnevi goreti oljnate leščerbe. Ulica, v kateri je bilo strnjeno večje število neke obrtniške panoge, se je nazivala po njej. Tako v Ljubljani »barvarska steza«, »čevljarjska ulica«, »ključavničarska ulica«, »krojaška ulica«, »lončarska steza«, »sodarska steza«, »tesarska steza«, »usnjarjska ulica« in »zvonarska ulica«.

Med ljubljanskimi rokodelci, katerih izdelki so služili široki potrošnji, so bili v XVII. stoletju najštevilnejši čevljarji, krojači in klobučarji.¹ Klobučarji se pa niso omejili na domači trg, ampak so izvažali svoje izdelke v Trst, v Benetke in s posredovanjem Benetk so oskrbovali s klobuki in s čepicami celo grški arhipel.² Še preden so bila leta 1607 potrjena njihova cehovska pravila, so dosegli s svojo pritožbo leta 1552, da niso smeli ljubljanski trgovci kupovati klobukov od tujih klobučarjev.³

Zaradi širokega območja njihovega poslovanja so bili ljubljanski klobučarji prvi, ki so vpeljali delovne norme, da bi spričo omejenega števila pomočnikov dosegli višjo produkcijo. Čeprav so bila prva pravila klobučarskega ceha potrjena 6. septembra 1607, so bile njihove določbe že prej v veljavi. Sami klobučarji so trdili »diese nachfolgende Ordnung, so gleichwohl bishero zwischen uns jéderzeit in Gebrauch gewest« in škof Hren, katerega je zaprosil nadvojvoda Ferdinand 10. marca 1607, naj poda svoje mnenje o določbah predlaganih cehovskih pravil, trdi v svojem poročilu, da so bile observirane od tukajšnjih klobučarjev mnogo let pred razširitvijo luteranstva (viele Jahre lang vor der Ketzer eingriff).⁴

Ta prva pravila klobučarskega ceha vsebujejo v gošpodarski zgodovini Ljubljane prvič tudi določbe o delovnih normah.⁵ V teh pravilih je določeno za vsako vrsto klobukov, koliko jih mora pomočnik izdelati v enem dnevu in predvidena je specialna nagrada za vsak klobuk, ki ga izgotovi preko te norme. V enem dnevu mora napraviti 2 klobuka iz navadne volne, za vsak nadaljni klobuk dobi 2 tretjaka kot nagrado. Za klobuke iz robate volne je znašala dnevna norma 3 klobuke. Če prekorači to normo, dobi za vsak nadaljni klobuk kot premijo en krajcar. Velikih robotih klobukov mora izdelati v dnevu 5, za vsakega nadaljnjega dobi en krajcar kot nagrado. Enako nagrado dobi, če napravi v enem dnevu več kot 3 huzarske klobuke iz dobre volne. Če prekorači normo štirih ogrskih klobukov iz navadne volne, dobi za vsak kos, izdelan preko te norme, 1 tretjak kot premijo.

Ko so ljubljanski klobučarski mojstri v svojih cehovskih pravilih predvideli delovne norme kot stimulans za čim večjo storilnost, so obenem mislili na možnost slabih posledic za kvaliteto blaga pri prizadevanju pomočnikov za dosego in prekoračenje norme. V tem pogledu določajo cehovska pravila sledeče: Če bi hotel pomočnik dva ali tri dni na teden praznovati in se potepati, potem pa zopet eden ali dva dni delati, pri tem pa izdelati površno in slabo blago, da bi dobil celo tedensko mezdo, v tem slučaju naj pregleda

¹ Slokar Ivan, Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732. Rokopis v mestnem arhivu.

² Dimitz, Geschichte Krains IV 52 sl.

³ Mestni a. Sodni protokoli 1552 fol. 148.

⁴ Kapiteljski arhiv fasc. 79 No. 5.

⁵ Originalna pravila v drž. arhivu v Ljubljani, Vicedomski arh. I-149.

blago izvedenec ali ceh. Če se ugotovi, da je izdelek slab, ga mora pomočnik mojstru plačati obenem z občutno kaznijo. To je veljalo brez dvoma tudi za blago, izdelano površno pri prekoračeni normi. Ta način pospeševanja produkcije je omogočil klobučarjem povečanje izvoza. Zaradi tega so se pečali v prvi vrsti z izdelovanjem navadnih klobukov in čepic za izvoz. Finih klobukov iz dlake bobra ali kamele niso izdelovali. Taki klobuki so se uvažali iz Italije in Francije.⁶

V zaščito svoje izvozne trgovine so šli tako daleč, da so zahtevali, da bi se prepovedal trgovcem nakup hrvaških klobukov izven Ljubljane in njihov izvoz v Benetke, Trst in druge kraje v škodo ljubljanskih klobučarjev. Njihova zadevna pritožba iz l. 1660 je pa bila odbita, češ, da se ne more nikomur prepovedati nakup takega blaga izven območja Ljubljane in njegovo prodajo v druge kraje.⁷

Kljub temu, da so Turki zavzeli v letih 1645 do 1669 Kreto in se je s tem zmanjšal izvoz izdelkov ljubljanskih klobučarjev v grški arhipel, so ostali zaradi dobre organizacije dela še naprej konkurenčni in se je število njihovih delavnic še povečalo. V letih 1671—1700 jih je bilo 12, v letu 1701—1731 pa 13.⁸ Celo Valvasor omenja leta 1689 pomembnost ljubljanske klobučarske obrti.⁹

Iz teh izvajanj je razvidno, da delovne norme niso nastale šele v času kapitalizma za čim intenzivnejše izkoriščanje delovnega ljudstva. Obstajale so, čeprav izjemoma že mnogo preje v panogah, pri katerih so zunanje tržne okolnosti nudile možnost prodaje produkcije, ki je prekašala potrebe omejenega notranjega trga. Neobhodno potrebne so pa postale v zvezi z uvajanjem strojnega dela v času kapitalizma in temu sledečega socializma, dokler jih ni avtomatizacija in delo na tekočem traku tako izpopolnilo, da gmota v obliki strojev nadomešča človeške možgane in njihove napore, in da postane človek končno odvisen od tempa pri avtomatičnem delu.

KOLIKO LET JE POSLOVALA PRVA ROKODELSKA ZBORNICA V LJUBLJANI

Dr. Ivan Slokar

V svoji razpravi o prvi obrtniški zadrugi v Ljubljani, objavljeni v Zgodovinskem časopisu letnik XII-XIII 1958-59, navajam na strani 285, da je prodajna zadruga ljubljanskih mizarjev bržkone kmalu po letu 1843 prenehala, ker se nikjer več ne omenja. Ta moja trditev sloni na pomoti. Pri svojem nadaljnjem raziskovalnem delu o gospodarski zgodovini sem slučajno naletel v Laibacher Zeitung na ponovne oglase Združenih mizarških mojstrov v letih 1852, 1854 in 1861, ki opozarjajo potrošnike na svojo združno prodajalno in na njeno trikratno preselitev.

Septembra 1852 naznanjajo, da se je preselila ta prodajalna na Kongresni trg št. 29 (danes Trg revolucije 12), kjer je ostala le poldrugo leto, nakar se je februarja 1854 ponovno preselila in sicer v Slonovo ulico št. 15 (danes Čopova ulica 50). Ob tej priliki poudarjajo združeni ljubljanski mizarški

⁶ Drž. a. LRS, Vicedomski a. I-93.

⁷ Mestni a., Sodni protokoli 1660 fol. 19.

⁸ Slokar n. o. m.

⁹ Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain 1689, XI-707.

mojstri, da obstaja ta njihova skupna prodajalna pohištva več kot 30 let. Če je ta njihova trditev resnična, so jo morali ustanoviti pred letom 1824 in ne šele leta 1826, ko je izšel njihov prvi zadevni oglas z dne 13. junija 1826. V oglasih iz leta 1854 je navedeno, da ima ta prodajalna na zalogi poleg pohištva tudi krste vseh oblik, velikosti in kakovosti. V Slonovi ulici je poslovala 7 let, nakar so jo prenesli na Dunajsko cesto št. 6 (danes Titova cesta 16, kjer se nahaja restavracija »Šestica«). To preselitev so naznanili v svojih oglasih z dne 23. februarja, 2. in 9. marca 1861, v katerih poudarjajo, da ima ta prodajalna na razpolago vse mizarske in tapetniške izdelke in da sprejema tudi popravila pohištva in dekoracijska dela.¹

Pozneje se ta združna prodajalna nikjer več ne omenja. Obstajala je torej najmanj 37 let.

DONESKI K BIOGRAFIJI DR. KARLA LAVRIČA

Marušič Branko (Gorica)

V vrsto mož, ki so se vidno uveljavljali v slovenskem političnem življenju druge polovice preteklega stoletja, se prišteva tudi dr. Karel Lavrič (1818—1876), ki je kot zelo zanimiva in svojstvena osebnost dajal s svojim prostranim kulturnopolitičnim delovanjem dobi, v kateri je živel, svoj pečat. Čeprav je bil delokrog tega njegovega udejstvovanja omejen predvsem na Goriško, je njegov pomen prerasel lokalni značaj ter se njegove zasluge vrednotijo tudi v splošnem slovenskem okviru. Prav zato je bilo o Lavriču na najrazličnejših mestih in prilikah mnogo pisanega. Bilo pa je vse to le skromno pisanje, ki ni niti imelo namena podajati pregled celotnega njegovega življenja in dela. Danes je Lavrič kljub svoji pomembnosti ostal v naši kulturnopolitični in zgodovinski literaturi še vedno nezadostno raziskan ter je doslej najboljša in najobširnejša Lavričeva biografija prispevek dr. Avgusta Pirjevca v »Slovenskem biografskem leksikonu«.¹

V sledečem bi skušal z nekaterimi novimi dejstvi dopolniti in izpremeniti nekatere važnejše postavke v Pirjevčevi ter v Lavričevih biografijah drugih avtorjev.² Z izkoriščanjem najrazličnejših virov, predvsem arhivskih in časopisnih, ki se danes nahajajo izven meja naše domovine, bi se število takih dopolnil in morda izprememb nedvomno povečalo.

¹ Anhang zur Laibacher Zeitung z dne 24. septembra, 27. septembra in 1. oktobra 1852, Anhang zur Laibacher Zeitung z dne 7., 22. in 25. februarja 1854 in Laibacher Zeitung z dne 28. februarja, 2. in 9. marca 1861.

² I, Lj. 1932, str. 621—624.

² Pirjevec (SBL, I, Lj. 1932, str. 624) navaja le del Lavričevih biografij, ki so do leta 1932 izšle. Omejil se je na popis le najvažnejših, to pa gotovo zato, ker so vse ostale le kompilatorični doneski. Nekaterih tudi ni poznal (»Soča«, 1. XI. 1906). Po letu 1932 ni izšlo, razen v Gabrščkovih »Goriških Slovencih« (I-II, Lj. 1932-34) opisanega Lavričevega življenja, nobenih drugih važnejših prispevkov.

Ze sami Lavričevi rojstni podatki so se doslej največkrat napačno navajali. Rojen je bil 1. novembra 1818 in ne 1820, kot se je še nedavno nepravilno trdilo.³ Dr. Pirjevcu in tu drugim Lavričevim življenjepiscem ni bil znan kraj, kjer je Lavrič dokončal svoje univerzitetne študije. Če bi Pirjevec poznal Lavriču posvečeno posebno številko goriškega časopisa »Soča«,⁴ na katero je pozneje opozarjal Andrej Gabršček,⁵ bi mogel najti tudi podatek o tem, saj prinaša ta časopis poleg drugega gradiva tudi ponatis Lavričeve doktorske diplome. »Doctissimus vir Carolus Lauritsch f. Matthaei, e. Prem. Illyricus« je promoviral za doktorja prava 1. maja 1845. leta v Padovi. Originalno Lavričevo doktorsko diplomo je 1906. leta hranil Miha Gabrijelčič, deželnosodni svetnik v Gorici. Diploma je nato prešla v last Rasta Pustoslemška, ki jo je par let pred svojo smrtjo izročil dr. Lavu Čermelju iz Ljubljane, pri katerem se hrani še danes. Ista izdaja »Soče«⁶ pa je važna tudi zaradi raznih zelo uporabnih člankov in prispevkov, ki so jih v zvezi z Lavričem in njegovo dobo spisali njegovi sodobniki in uredništvo »Soče« (Gabršček).⁷ Ta »Soča« je prinesla tudi dve Lavričevi fotografski podobi, ponatis Lavričevega pisma ajdovskemu županu Godini iz 1874. leta in ponatis »Soče« (št. 10, 10. III. 1876), v kateri se je objavila vest o njegovi smrti in popis njegovega pogreba. Obširni spominski izdaji »Soče«, ki je izšla v letu 30. obletnice Lavričeve smrti, na njegov 88. rojstni dan, je bila priložena tudi 48 strani obsegajoča brošura »Doktor Karol Lavrič in njegova doba«. Knjižico je napisal dr. France Oblak, Lavričev sodelavec in prijatelj. Napisana je bila v obliki spominov in na podlagi Lavričevega korespondiranja z Oblakom. Tu je objavljenih 12 Lavričevih pisem Oblaku, nastalih med leti 1867 in 1871.⁸ Med temi je dvoje pisem priobčeno okrnjenih,⁹ iz nekega pisma, ki je nastalo v istem obdobju kot prejšnja, pa je Oblak objavil le kratek odlomek.¹⁰ Oblakova knjižica je za Lavričevo biografijo važen vir, vendar pa jo je treba previdno uporabljati; tudi ni taka redkost kakor je pisal Gabršček.¹¹

Gabršček se je v svojih »Goriških Slovencih« mnogokrat dotaknil življenja in delovanja dr. Lavriča, kar je seveda razumljivo, saj je bil osrednja in najvidnejša osebnost v zgodovini goriških Slovencev druge polovice 19. stoletja. Tako piše Gabršček, da se 1850. leta pojavi v javnosti prvič Lavričevo ime, ko je bil v Sežani imenovan za državnega pravdnika.¹² Seveda Gabršček ni poznal tistih števil »Laibacher Zeitung« iz leta 1848, kjer je Lavrič objavil dva članka, s katerima je stopil prvič v javno življenje, niti ni prebral že omenjene Oblakove knjižice, kjer se tudi omenja ta Lavričev vstop v javnost.¹³

³ I. Frijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, III. Lj. 1958; pod Lavričevo fotografsko podobo, ki se nahaja na neoštevilčeni strani med str. 112 in 113, je zabeleženo leto 1820 kot Lavričevo rojstno leto.

⁴ I. XI. 1906, neoštevilčena.

⁵ Goriški Slovenci, II, Lj. 1934, str. 224—225.

⁶ Edini znani izvod te »Soče« v Ljubljani se nahaja v Slovanski knjižnici.

⁷ Glej opombo 5!

⁸ F. Oblak, Doktor Karol Lavrič in njegova doba, Gorica 1906, str. 24—31, 35—37, 40, 45.

⁹ N. d., str. 36, 37.

¹⁰ N. d., str. 41.

¹¹ Glej opombo 5!

¹² A. Gabršček, n. d., I, Lj. 1932, str. 26.

¹³ N. d., str. 8.

ali pa Pirjevčeve biografije. Podobnih netočnosti in pomanjkljivosti je v Gabrščkovem delu še več; tako so podatki o istem dogodku iz Lavričevega življenja na različnih mestih v knjigi različno zabeleženi. Drugih netočnosti, ki se tičejo ostalega političnega življenja goriških Slovencev, je še več, nanje je opozoril v recenziji tega dela dr. D. Lončar.¹⁴ Na Gabrščkove pomote opozarjam še posebej, ker bo to delo služilo marsikomu kot temeljno za spoznavanje političnih razmer na Goriškem v 19. in v začetku 20. stoletja in s tem v zvezi tudi Lavričevega življenja.

V doslej obstoječi literaturi o Lavriču ni bilo enotnega mnenja o tem, ali je bil on ustanovitelj tolminske čitalnice ali pa je kasneje stopil med njeno članstvo. Iz zapisnika občnega zбора tolminske čitalnice 11. XII. 1869 je razvidno, da je čitalnica na vprašanje dr. Coste, ki je v imenu »Slovenske Matice« povpraševal po ustanoviteljih čitalnice v Tolminu, odgovorila, da se morajo za njene prave osnovatelje šteti: Josip Devetak, Dragotin Pencin, dr. Dragotin Lavrič, dr. Ivan pl. Premerstein, Josip Furlani in Simón Tavčar.¹⁵ Lavrič je torej eden izmed ustanoviteljev te prve čitalnice na Goriškem. V zapisniku seje odbora iste čitalnice 22. II. 1863 piše, da je Lavrič učil v čitalnici deklamatoriko.¹⁶

Približno v tem času je nastal Lavričev članek »Misli o narodnosti«, ki je izšel v »Napreju«.¹⁷ Urednik Levstikovega zbranega dela¹⁸ dr. A. Slodnjak je ta članek kljub Prijateljevemu¹⁹ in Pirjevčevemu²⁰ mnenju uvrstil med Levstikove časopisne članke²¹ in poudaril v opombah k temu članku, da vsebuje znamenja in posledice Levstikovega jezikovnega izražanja in vsebinskega dopolnjevanja ter ga je prav zato uvrstil v Levstikovo »Zbrano delo«.²² Članek je Lavričev, saj kaže mnogo podobnosti z njegovimi čitalniškimi govori iz tega časa²³ pa tudi časopisnimi članki in raznimi govori iz kasnejših let,²⁴ vsekakor je pa Levstik dal članku kot urednik »Napreja« dokončno obliko, v kateri je bil natisnjen.

Na občnem zboru kmetijske družbe iz Gorice 21. IX. 1863. v Tolminu je kot govornik nastopil tudi dr. Lavrič z govorom, ki je obravnaval razna gospodarska vprašanja.²⁵ Govor je v celoti prineslo glasilo te družbe »Umni gospodar«.²⁶ Isti časopis je priobčil Lavričev govor o vinogradništvu, ki ga je

¹⁴ JiČ, I, str. 573—577; recenzija ponatisnjena v »Sloveniji«, 18. in 25. IV. 1936, str. 38 in 39.

¹⁵ Zgodovina tolminske čitalnice od 1862 naprej. Iz predavanja dr. Henrika Tume 24. febr. 1893 v Tolminu o tolminski čitalnici, »Soča«, 20. I. 1906, št. 6.

¹⁶ »Soča«, 24. I. 1906, št. 7.

¹⁷ »Naprej«, 17.—28. IV. 1863, št. 31—34.

¹⁸ F. Levstik, Zbrano delo, I—VIII, Lj. 1948—1959.

¹⁹ Levstikov politični list »Naprej«, RDHV, II, 1925, str. 188; Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina, II, Lj. 1956, str. 402.

²⁰ SBL, I, Lj. 1952, str. 622.

²¹ F. Levstik, Zbrano delo, VIII, Lj. 1959, str. 69—78.

²² N. d., str. 359—361.

²³ »Novice«, 1862, str. 134—135, 157—158, 361—363. »Umni gospodar«, 1863, str. 34—39.

²⁴ Ti so bili objavljeni v tedanjih goriških in vidnejših slovenskih časopisih.

²⁵ »Novice«, 1863, str. 319. A. Gabršček, n. d., G, str. 73. S. Rutar, Zgodovina Tolminskega. Gorica 1882, str. 209.

²⁶ »Umni gospodar«, 1863, str. 34—39.

imel na besedi ajdovske čitalnice.²⁷ Govor so iz »Ufnnega gospodarja« pona-tisnile »Novice«.²⁸

Ob koncu 1863. leta se je Lavrič preselil iz Tolmina v Ajdovščino. V dopisu iz Tolmina, kjer so »Novice« pisale o Lavričevem odhodu, sta bili objavljeni tudi dve pesmi.²⁹ Prvo je spesnil V(alentin) L(luznik), ki jo je prebral na besedi v tolminski čitalnici 21. X. 1863., na kateri se je Lavrič poslavljal od Tolmin-cev.³⁰ Druga pesem, pesniško mnogo bolj dovršena, je sonet z naslovom »Gosp. dr. Lavriču za slovó« in akrostihom »Lavriču za slovo«; kot njen avtor se navaja »eden gor. gimnazijcev«. Dr. F. Koblar piše v svojih opombah k prvemu zvezku Gregorčičevega »Zbranega dela«, kjer je ta pesem tudi objavljena, da je avtor te pesmi po vsej verjetnosti Simon Gregorčič,³¹ takrat še mlad goriški dijak, ki se je uveljavil na nastopih v tolminski čitalnici.³² Po pisanju v že omenjeni Oblakovi brošurici pa bi lahko sodili, da je avtor tega soneta Oblak sam. Tu je namreč priobčil v celoti pismo iz svojih dijaških let, v katerem mu prijatelj Milko³³ najpreje sporoča, da je bral v »Novicah« vest o Lavričevem odhodu iz Tolmina in nato nadaljuje: »Proti koncu pa zagledam neko poezijo in brati sem jo hitel. Pri prvih vrstah spoznal sem že, da si ti to spisal.³⁴ Oblak ni dal k temu nobenega komentarja, torej utegne biti morda on avtor tega soneta. Prav tako je problematično avtorstvo pesmi, ki je bila vklesana v Lavričev nagrobni spomenik.³⁵ Urednik Gregorčičevega zbranega dela³⁶ dr. F. Koblar meni, da bi utegnil Gregorčič v svoji zgodnji dobi napisati ta nagrobni napis, o katerem pravi »Soča« (9. III. 1877), da ga je napisal eden najboljših slovenskih pesnikov. Mnogo domnev govori za Gregorčiča, vendar pa slog pesmi ni Gregorčičev, mnogo bolj je Levstikov.³⁷ »Soča«³⁸ in »Primorec«³⁹ sta istočasno z objavo te nagrobne pesmi navedla, da je njen avtor Josip Stritar. Najnovejša izdaja Stritarjevega zbranega dela,⁴⁰ ki jo je uredil tudi dr. F. Koblar, pesmi ne prinaša, prav tako je tudi ni najti v tistih zvezkih Levstikovega zbranega dela, ki so doslej izšli.⁴¹

V času svojega bivanja v Ajdovščini se je Lavrič udeleževal raznih sestankov slovenskih politikov v Ljubljani in Mariboru,⁴² dopisoval je v Einspielerjevega »Slovenca«. Lavričev utegne biti v »Slovencu« objavljen članek

²⁷ »Umni gospodar«, 1863, str. 59—63.

²⁸ »Novice«, 1863, str. 281—282.

²⁹ »Novice«, 1863, str. 363.

³⁰ »Novice«, 1863, str. 356, 361—363.

³¹ S. Gregorčič, Zbrano delo, I, Lj. 1947, str. 385.

³² »Naprej«, 1863, str. 287—289. F. Oblak, n. d., str. 13.

³³ Po vsej verjetnosti je bil to Emil Grossmann, ki je bil verjetno siñ ali pa vsaj najbližji sorodnik tolminskega okrajnega glavarja.

³⁴ F. Oblak, n. d., str. 19.

³⁵ Pesem je objavljena: »Soča«, 1. XI. 1906. »Primorec«, 2. XI. 1906. A. Gabršček, n. d., I, Lj. 1932, str. 202. S. Gregorčič, Zbrano delo, I, Lj. 1947, str. 470. Objavljena verjetno tudi v »Soči«, 9. III. 1877.

³⁶ S. Gregorčič, Zbrano delo, I-IV, Lj. 1947-1951.

³⁷ S. Gregorčič, Zbrano delo, I, Lj. 1947, str. 470.

³⁸ »Soča«, 1. XI. 1906.

³⁹ »Primorec«, 2. XI. 1906.

⁴⁰ J. Stritar, Zbrano delo, I-X, Lj. 1953-1957.

⁴¹ Glej opombo 18!

⁴² »Slovenec«, 1867, str. 167—168.

»Liberalizem in narodnost«,⁴³ ki kaže stilno in vsebinsko podobnost z ostalimi Lavričevimi časopisnimi članki in govori; članek je podpisan z L. Ista trditev velja tudi za članek »Slovenska skupina«, ki je podpisan⁴⁴ in za članek »Česa nam je po miru treba?«⁴⁵ Ta članek je podpisan z dr. L. in mu tudi Gabršček pripisuje Lavričevo avtorstvo.⁴⁶ V »Slovenec« je Lavrič objavil še dopis iz Ajdovščine podpisan z §, v katerem sporoča usodo svoje, v slovenskem jeziku napisane pritožbe.⁴⁷ Pirjavec meni, da utegnejo biti Lavričevi prav tako s § šifrirani dopisi iz Goriškega in eden iz Trsta, ki jih je prinesel »Slovenec« 1835. (št. 47, 49 in 56) in 1866. (št. 99) leta.⁴⁸ Najbrže je bila Pirjavec edini dokaz za to domnevo šifra §, s katero so ti dopisi iz Ajdovščine, Gorice in Trsta podpisani. Pripomnim naj le, da je Lavrič v vseh teh letih živel v Ajdovščini ter je mogel dogajanja, ki se v teh dopisih omenjajo in ki so se izvršila v Gorici in Trstu, spremljati le od daleč, zato je le malo verjetno, da bi bil avtor teh dopisov.

Leta 1867 je bil Lavrič pred tem, da postane deželni poslanec v goriškem deželnem zboru. Volitve v deželni zbor so se vršile kmalu v začetku tega leta. Ko se je novoizvoljeni deželni zbor zbral v Gorici na svoji drugi seji in potrjeval pravilnost izvoljenih mest, je bila Grossmannu, ki so ga v Tolminu volila slovenska mesta in trgi, odrečena pravica do poslanskega mandata, češ, da je bila njegova izvolitev nezakonita.⁴⁹ Volitve v Tolminu je bilo potreba ponoviti. »Slovenec« je namesto Grossmanna, okrajnega predstojnika v Tolminu predlagal veliko primernejšega dr. Lavriča.⁵⁰ Za njega je agitiral še v naslednjih številkah;⁵¹ Lavrič je bil že tedaj znan kot ugleden javni delavec. Volitve so se vršile 8. IV. 1867., zmagal je Rosmann, bovški okrajni predstojnik, z 160 glasovi proti Lavriču, ki jih je prejel le 54.⁵² Lavrič je moral tako čakati na čast deželnega poslanca še tri leta, ko je bil 1870 izvoljen v deželni zbor in nato tudi v deželni odbor.

Tolminska čitalnica je Lavriča imenovala za svojega častnega člana, kar je razvidno iz zapisnika seje 13. XII. 1868. V februarju 1869 se je Lavrič zahvalil čitalnici za izkazano mu čast.⁵³ V letu 1868 je Lavrič nastopil kot govornik na otvoritvah nekaterih čitalnic. Te njegove govore je v celoti objavilo tedanje glasilo goriških Slovencev, Marušičeva »Domovina«. Govoril je ob otvoritvi čitalnice v Vipavskem križu,⁵⁴ Podragi⁵⁵ in v Postojni.⁵⁶ V naslednjem letu je »Domovina« objavila Lavričev govor na neki besedi v ajdovski čitalnici.⁵⁷

⁴³ »Slovenec«, 1865, str. 233—234.

⁴⁴ »Slovenec«, 1866, str. 345—346.

⁴⁵ »Slovenec«, 1866, str. 329 in 337.

⁴⁶ A. Gabršček, n. d., I, Lj. 1932, str. 97—98.

⁴⁷ »Slovenec«, 1866, str. 391.

⁴⁸ SBL, I, Lj. 1932, str. 622.

⁴⁹ »Slovenec«, 1867, str. 96.

⁵⁰ »Slovenec«, 1867, str. 99.

⁵¹ »Slovenec«, 1867, str. 163—164, 167—168.

⁵² »Slovenec«, 1867, str. 187.

⁵³ »Soča«, 27. I. 1906, št. 8. F. Oblak, n. d., str. 30—31 (pismo Lavriča Oblaku 9. III. 1869).

⁵⁴ »Domovina«, 1868, str. 33—34.

⁵⁵ »Domovina«, 1868, str. 67—68.

⁵⁶ »Domovina«, 1868, str. 91—92.

⁵⁷ »Domovina«, 1869, str. 30.

Decembrskega jugoslovanskega sestanka v Ljubljani 1870 se je udeležil tudi dr. Lavrič. O poteku in pomenu tega sestanka je poročal na občnem zboru političnega društva »Soča« 29. II. 1871 v Gorici.⁵⁸ Njegovo poročilo je v celoti objavilo glasilo tega društva z istim imenom v svoji prvi številki 31. III. 1871. V svojem poročilu se Lavrič ni dotaknil v šestih točkah izraženega programa, ki ga je izdelal ta ljubljanski sestanek, pač pa je govoril o sklepih oziroma načrtih, ki jih je sprejel sestanek v Sisku 8. XI. 1870 in ki so bili predloženi na tem ljubljanskem sestanku. Seveda teh sestankov v Ljubljani ni sprejel, izdal je le nekò načelno izjavo, v kateri se naglašà edinstvo južnoslovanskih narodov. Osebnò se je zdel program iz Siska Lavriču veliko perspektivnejši, zato ga je najbrž tako vneto zagovarjal. Na takšno Lavričevo stališče do jugoslovanskega programa, sprejetega na sestanku v Ljubljani, je opozoril v recenziji Gabrščkovih »Goriških Slovencev« dr. D. Lončar.⁵⁹ Opozoril je tudi na istem mestu na svojo objavo programa iz Siska, ki ga je bil priredil po Tomšičevem pismu dr. Vošnjaku; priobčil ga je bil izraženega v dvanajstih točkah.⁶⁰ Tomšič je o sklepih sestanka v Sisku obvestil tudi Jurčiča. To in Tomšičevo pismo dr. Vošnjaku je objavil tudi dr. Ivan Prijatelj.⁶¹ Dr. Mrazovičev zapis programa iz Siska pa je ostal ohranjen v pismu, ki ga je bil pisal Mihi Klaiću.⁶²

Najrazličnejši Lavričevi članki so izšli v »Soči« nepodpisani, njih avtorstvo je bilo mogoče ugotoviti po opombah, ki jih imajo glede avtorjev posameznih člankov tisti letniki »Soče«, ki se danes nahajajo v NUK v Ljubljani. Prav gotovo je s pomočjo teh opomb določil dr. Pirjevec Lavričevo avtorstvo posameznih člankov in podal v svoji Lavričevi biografiji njih pregled, ki pa je seveda nepopoln, prvič zato, ker mu nekateri letniki »Soče« niso bili na razpolago, in drugič, ker se je v letnikih, ki so mu bili na razpolago, nahajal morda še kakšen Lavričev prispevek, ga je pa pisec opomb prezrl ali pa pripisal kakemu drugemu avtorju.

Lavrič se je duševno in telesno obnemogel vrnil v Tolmin proti koncu 1873. leta; dokaz za datum te njegove preselitve je pismo, ki ga je pisal Franu Levcu 1. I. 1874, v katerem mu pošilja pozdrave iz Tolmina, sporoča, da je zdrav in dobre volje ter da bo imel dela dovolj.⁶³ V Tolminu se je ponovno oprijel dela v čitalnici⁶⁴ in bil med leti 1875—76 predsednik čitalnice.⁶⁵ 7. III. 1876 se je v zapisnik čitalniške seje vneslo obvestilo o Lavričevi smrti, mesto

⁵⁸ »Soča«, 31. III. 1871, neoštevilčena.

⁵⁹ J. I. Č, I, str. 575.

⁶⁰ Hrvaško državno pravo in Slovenci, »Naši zapiski«, 1912, str. 353—354.

⁶¹ Slovensko, slovansko in južnoslovansko vprašanje pri Slovencih na prelomu 60-ih in 70-ih let, RDHV, IV, 1928, str. 99—103; Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, III, Lj. 1958, str. 190—194.

⁶² K. Milutinović, Problematika ljubljanskega jugoslovanskega programa 1870 kod Srba i Hrvata, ZČ, X-XI, 1956-57, str. 161.

⁶³ Lavričevo pismo Levcu 1. I. 1874 iz Tolmina; v Levčevi korespondenci v NUK v Ljubljani.

⁶⁴ Lavričeva pisma Levcu 26. II., 5. III. in 15. IV. 1874; v Levčevi korespondenci v NUK v Ljubljani. Lavričevo pismo Jurčiču 5. XII. 1875; v Jurčičevi korespondenci v NUK v Ljubljani.

⁶⁵ »Soča«, 27. I. 1906, št. 8.

predsednika tolminske čitalnice je ostalo v spomin na dr. Lavriča vse do konca tega leta nezasedeno.⁶⁶

Kraj, kjer se danes nahaja Lavričeva zapuščina (leta 1932 jo je hranil dr. Ivan Marija Čok v Beogradu), ni znan. Rokopisni oddelek NUK v Ljubljani hrani štiri Lavričeva pisma Levcu in tri Lavričeva pisma Jurčiču, od vseh teh pisem sta najvažnejši dve Lavričevi situacijski pismi Jurčiču.⁶⁷ Po doslej znanih podatkih je danes ohranjenih v originalih in prepisih 21 Lavričevih pisem.⁶⁸ Lavričev fotografski portret je bil doslej objavljen na 16 različnih mestih. Lavričevo oljnato podobo, ki jo je naslikal menda slikar Ogrin, je dr. Henrik Tuma izročil ljubljanskemu Narodnemu muzeju.⁶⁹

---

⁶⁶ »Soča«, 24. I. 1906, št. 7.

⁶⁷ Prvo pismo je nastalo med 11. in 29. V. 1870, drugo je datirano 7. III. 1871.

⁶⁸ Sedem originalnih pisem hrani NUK (rokopisni oddelek) v Ljubljani; 12 pisem je bilo ponatisnjenih v že navedeni Oblakovi knjižici; eno pismo je ponatisnila (del) v faksimilu »Soča« 1. XI. 1906; poslovilno Lavričevo pismo, ki ga je dan pred svojo prostovoljno smrtjo napisal svojemu ljudstvu, je priobčila »Soča«, št. 10, 10. III. 1876 (po faksimilu iz 1. XI. 1906), ponatisnjeno pa je bilo tudi v »Goriških Slovencih«, I, Lj. 1932, str. 198.

⁶⁹ H. Tuma, Iz mojega življenja, Lj. 1937, str. 239–240. SBL, I, Lj. 1932, str. 624.

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

NEKAJ KRITIČNIH PRIPOMB K RAZPRAVLJANJU DR. KOSTE MILUTINOVIČA V TEM ČASOPISU*

Dušan Kermavner

Sestavek dr. Koste Milutinoviča »Problematika ljubljanskega jugoslovenskega programa 1870 kod Srba i Hrvata« v X.—XI. zvezku »Zgodovinskega časopisa« vsebuje poleg nekaj zgodovinskega gradiva in obravnavanja na zgodovinske ravnih žal tudi vrsto takšnih snovnih, miselnih in izraznih površnosti, ki jih je vsekakor treba popraviti na straneh tega časopisa, ker hudo izkrivljajo podobo dogajanja pri jugoslovanskih narodih, zlasti pri Slovencih v času po uvedbi avstro-ogrškega dualizma leta 1867 pa do jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870.

1. Mimo vulgarne poenostavitve, ki se ne nanaša neposredno na Jugoslovane, češ da »je došlo do dualizma« predvsem ali v glavnem zaradi tega, ker so »bili madjarski aristokrati veštiji i okretniji od čeških buržoaznih političar« (stran 157), kakor da pri tem ne bi bili odločilni v prvi vrsti odnosi moči razredov in narodov, spada med takšne Milutinovičeve površnosti naslednja oznaka preloma v slovenski politiki z nastopom mladoslovenske opozicije:

»Ubrzo posle poravnanja i podele interesnih sfera izmedju Beča i Pešte, čim se na slovenačkom horizontu ukazala opasnost od germanizacije, opozicija protiv Bleiweisove austrofilске politike dolazi do punog izražaja.« (Str. 158.)

Prvič je pisec tu pred besedo »opasnost« izgubil bistveno opredelitev »veča«, kajti da bi bil utegnil meniti, kakor da bi se bila germanizacijska nevarnost pojavila na slovenskem obzorju šele leta — 1867, tega mu ne pripisujemo. Drugič pa je mladoslovenska opozicijska struja v slovenski narodni stranki — ki se nikakor ni že tedaj niti v nadaljnjem petletnem razdobju razcepila v dve »stranki«, kakor Milutinović tudi (prav tam) zatrjuje — na čelu skoraj vsesplošnega odpora zoper oportunistična glasovanja slovenskih poslancev leta 1867 v dunajski poslanski zbornici izražala prav tako splošno vnetost

* Uredništvo Zgodovinskega časopisa, ki je objavilo v X.—XI. letniku članek dr. K. Milutinoviča kot prispevek za pojasnitev problemov okrog ljubljanskega jugoslovanskega programa l. 1870, objavlja tu polemiko proti temu članku v želji, da prispeva s tem k pojasnitvi teh problemov. Dr. D. Kermavner nam je obljubil za prihodnji letnik razpravo, ki naj vsebuje njegove osnovne teze glede problematike tega programa, pripravljene smo pa seveda objaviti tudi vsak drug prispevek, ki bi pripomogel k pojasnitvi te važne problematike.

med Slovenci za avstroslovansko federalistično politiko, v katero se je vključevalo tudi vse taborsko gibanje pri njih v letih 1868—1871 z radikalno zahtevo po zedinjeni Sloveniji. Milutinovičeva formulacija o »opoziciji protiv... austrofil-ske politike« zapira pot do razumevanja slovenske meščanske politike tistega časa. Tudi ko označuje Levstikov program časnika »Slovenski jug«, ki je bil zamišljen še kot glasilo skupne slovenske narodne stranke in sestavljen na posredno povabilo »starega« narodnega vodstva, kot »širi i dalekosežnji južno-slovenski program« v nasprotju z »Bleiweisovo avstrofilsko politiko«, ga prav tako krivo premika z avstroslovanskega tira, na katerega ga je postavil nje-gov pisec iz umljive večje zaskrbljenosti za možnost razvoja lastnega naroda v primeru Velike Nemčije in dopolnjene Italije, iz iste usmerjenosti, ki jo pozna Milutinović dobro pri Čehih, slabo pa pri — mladoslovincih: »Češki političari i javni radnici, sa vrlo malim i neznatnim izuzecima, bili su naj-izrazitiji protagonisti federalizacije Habzburške monarhije ili, tačnije rečeno, pretvaranja dualističke Austro-Ugarske u federativnu Austriju, u tzv. slo-vensku Austriju.« (Str. 178.)

2. V Slodnjakovi srbski knjižici »Fran Levstik« (1949), iz katere je vzel dva navedka, ki skušata označiti Levstikove globlje politične ideje, je Milutinović prebral (na str. 3), da je Levstika »konzervativni i autokratski Bleiweis nazvao upola podrugljivo upola plašljivo slovenačkim Spartakom, vodjom pobunjenog naroda.« Ker Slodnjak ni navedel, da je bil Bleiweis prevzel ta vzdevek od časnikarja Lovra Leskovca, ki je bil v listu »Ost und West« z dne 18. septem-bra 1864 tako označil Levstika v priznavalnem smislu kot vodjo upornikov zoper avtokrata Bleiweisa, je Milutinović videl v vzdevku Bleiweisov začetni strel v Levstika, češ:

»Osetivši se ugrožen na svojim pozicijama, stari Bleiweis nazvao je Lev-stika, 'slovenačkim Spartakom', a Bleiweisovi prijatelji i jednomišljenici, slove-nački katolički klerikalci, pogodjeni oštricom Levstikovog humora u opozicio-nom satiričkom listu 'Pavliha' 1870, otišli su još jedan krupan korak dalje od Bleiweisa i ružno su oklevetali neustrašivog narodnog borca Levstika, 'da piše i izdaje novine po porudžbini za novac austriskog pretsednika vlade Beusta odnosno njegovog naslednika Potockog'.« (Str. 159.)

V notranjih narekovajih na koncu stavka je navedek iz Slodnjakove knjižice, v katerem je mimogrede treba popraviti nekoliko krivi podatek o Beustu: le-ta je bil namreč že od srede leta 1867 državni kancler Avstro-Ogrske, medtem ko so bili na mestu predsednika avstrijske vlade predniki Potockega skozi dobri dve leti Hasner, Taaffe in Carlos Auersperg. Toda te majčkene netočnosti skoraj ne bi bilo treba omeniti spričo toliko hujše »pomote« Miluti-novića, ki je bistveno pristrigel Slodnjakov stavek! Ta se namreč v svojem prvem delu glasi takole (str. 14): »A tada su mu [Levstiku] neprijateljski konzervativni vodji i prijateljski liberalni mladoslovinci besmisleno i vrlo nepravedno prebacili da piše...« Te splošno znane cele zgodovinske resnice Milutinoviću ni bilo mar; menil je, da sme — prikriti takšen madež na »prijat-eljskih liberalnih mladoslovincih«, ki naj bi nič ne odgovarjali za svoje »ružno« ravnanje z Levstikom! Podobo dogajanja pa izkrivlja tudi Milutinovi-čev poudarek, češ da je »oštrica Levstikovog humora« šla na »slovenačke kato-ličke klerikalce«, medtem ko je dejansko šla na staroslovenske prvake in prilagajajoče se jim mladoslovenske doprvake, ne da bi se bila neposredno sploh kaj tikala »katoliškega klerikalizma«!

Ko pa je v naslednjem stavku Milutinović zapisal:

»Ali Levstik se nije dao zaplašiti nikakvim klevetama, intrigama i denuncijacijama svojih političkih protivnika, nego je hrabro nastavio započetu borbu,« se je očitno uprl nadaljnjemu Slodnjakovemu odstavku (str. 15), kjer je pač prebral — ne pa tudi »sprejel« — informacijo, da je bil tisti krivični očitek Levstiku »uništilo životnu sreću, gurnuo ga u usamljenost, prisilio ga na nepromišljeno obećanje da neće više učestovati u političkim i javnim borbama.« Milutinoviću ni bilo prav nič mar dejansko stanje Levstikovo po koncu »Favlihe« bodisi na Dunaju, od koder ga je nato celo potegnil na jugoslovanski kongres v Ljubljani, ali sploh!

3. Za evropske politične dogodke, ki so bili v ozadju vsega hrvaško-slovenskega političnega zblizanja pred ljubljanskim kongresom leta 1870, se Milutinović ni prav nič zmenil; pri njem je le v besedilu sklepov novembrske konference v Sisku in posredno v nekih drugih navedkih omenjena francosko-pruska vojna, ki je bila z nezadržnimi pruskimi zmagami med julijem in septembrom spremenila meddržavno stanje v Evropi in osamila Avstro-Ogrsko, dotlej bližajočo se Franciji v misli na revanšo za poraz pri Kraljevem Gradcu. Ko je tako izključil iz svoje obravnave mednarodni položaj in z njim prav tiste pričakovane nadaljnje razplete, s katerimi so si belili glavo takratni jugoslovanski politiki, se je že vnaprej onesposobil za pravilno osvetljevanje njihovih stališč. A to ne spada več med te pripombe, marveč le tisto, kar nam Milutinović namesto nujnega širšega političnega okvira ponuja, namreč:

»... Anton Tomšič pokreće ‚Slovenski Narod‘ (1868)... [i] otvoreno propagira ne samo političko ujedinjenje slovenačkih pokrajina... nego i njihovo što tešnje povezivanje sa Hrvatskom i Slavonijom. Ovu ideju pozdravio je i istaknuti hrvatski opozicioni političar i jedan od vodja Narodne stranke Mate Mrazović, koji je u sisačkom ‚Zatočniku‘ napisao niz značajnih članaka, u kojima je detaljnije razradjivao misao ujedinjenja jugoslovenskih naroda.« (Str. 159.)

Tako preprosto poenostavljeno je izhodišče vsega jugoslovanskega zblizanja jeseni 1870: Tomšič je neumorno — poudarek na »otvoreno« pač nima nobenega smisla! — »propagiral« jugoslovansko idejo in po treh letih se mu je napor obnesel, kajti pridobil je zanjo — Mrazovića! A vsa ta »preprostost« je ena sama — pripovedka! V tistih treh letih »tešnje političko povezivanje sa Hrvatskom i Slavonijom« ni bilo »Slovenskemu Narodu« na skrbi, marveč se je zaradi izrazite hrvaške nezainteresiranosti za Slovence v času tolikšnih lastnih skrbi, ki jih je hrvaškim narodnjakom povzročal Rauchov režim, omejeval na izpolnjevanje programske smernice svoje prve številke: »Opravičene terjatve slovanskih bratov v Avstriji, posebno svojih južnih sosedov Hrvatov in Srbov bomo zagovarjali in poudarjali z isto resnobo in živahnostjo kakor lastne domače.« Šele ko je pod vtisom omenjenih avropskih dogodkov prišlo do nenadnega razširjenja zanimanja v vodstvu hrvaške narodne stranke na Slovence, ki ga je 8. oktobra 1870 izrazil bodisi Mrazović ali kdo drugi mimogrede v »Zatočniku«, je pozdravil ta novi pojav v »Slovenskem Narodu« Josip Jurčič v dveh pomembnih člankih »Slovenci in Hrvati«. Tedaj se je zgodilo dvoje: »Zatočnik« je povzel ta odmev in Mrazović je v imenu vodstva hrvaške narodne stranke povabil tudi še slovenske predstavnike na sestanek v Sisek novembra 1870.

Vse to je lepo prikazano in dokumentirano z navedki iz obeh listov in iz Tomšičeve korespondence pri Prijatelju, ki ga Milutinović navaja, a vendarle mimo njega slika izhodišče vse zadeve tako zelo drugače! Res je Franjo Rački v pismu Strossmayerju z dne 7. novembra 1870 nekako prikril hrvaško pobudo za vso jugoslovansko akcijo, češ: »Slovence su Prusi poplašili, te bi se radi nama prilonili. Svakako je to misao, koju nam valja podupirati.« (Str. 160.) A brati in navajati je treba kritično, pri čemer ne bo preveč težavno odkriti nekaj »slabe vesti« v Račkega zvrtačanju očitne hrvaške pobude na Slovence, ki so jo kajpada z največjim veseljem pozdravili, saj so jo že dotlej željno, a zaman pričakovali!

Tedaj je res postal mogoč »bliži kontakt, usmeni dogovor i donošenje jednog zajedničkog političkog programa«, kar je po Milutinoviću »želeo« predvsem Mrazović, ki se je »stoga obratio pismima nekolicini istaknutih slovenačkih javnih radnika, s molbom da dodju na sastanak« v Sisek (str. 159). Takšno — recimo »neprecizno« — pisanje zamegljuje dejstvo, da je Mrazović pisal za vodstvo svoje stranke obema središčema slovenske narodne stranke, »staremu« v Ljubljani, imenom Bleiweisu, in »mlademu« v Mariboru, imenom Tomšiču, in povabil na sestanek v Sisku predstavnike njunih krogov: »Dogovorite se . . . medju sobom, izaberite jednoga ili dva pouzdanika i pošaljite ih na naš sastanak i dogovor s nama. Mi smo pisali u ovom smislu g. dr. Bleiweisu u Ljubljanu, nadamo se, da će od onda doći jedan ili dva.«

4. Takoj po vrnitvi s sestanka v Sisku je Tomšič sporočil Jurčiću, da je slovenska delegacija v Sisku »izdelani program vzela domu, da ga predloži svojim ljudem«, in da »se bode konečno sklepalo 1. decembra v Ljubljani, kamor se snide velik jugoslovanski shod«. To je pri Prijatelju pač moral prebrati Milutinović obenem z opozorilom »Novic« z dne 14. decembra 1870, da »je bil shod za Ljubljano dogovorjen v Sisku«, a Milutinović se je rajši držal pisma Franje Račkega Strossmayerju z dne 7. novembra 1870, češ:

»Danas je u Sisku dogovor . . . Dogovoriat će se radi zajedničke akcije; onda će biti ovdje [t. j. u Zagrebu] veći sastanak.« (Str. 160.)

Ko je Rački to pisal, sestanek v Sisku še ni bil zaključen in še ni sklenil, da bo »veći sastanak« v — Ljubljani. Ni mogoče opravičiti Milutinovića, da se za ta sklep ne meni in da prav na široko kombinira, češ:

»Mrazović je posle održanog sastanka u Sisku planirao jednu širu konferenciju u Zagrebu sa većim brojem učesnika . . . ne samo Hrvata iz uže Hrvatske i Slovenaca, nego i Dalmatinaca i Srba iz Vojvodine. Ali pošto su političke prilike u . . . Zagrebu, zbog sve jačeg terora Rauchovog režima, bile vrlo nepovoljne za održavanje jedne ovakve široke konferencije, to se Mrazović verovatno u saglasnosti sa Franjom Račkim i ostalim prvacima Narodne stranke, odlučio da se konferencija održi u Ljubljani, gde su prilike u tadašnjem momentu bile ipak povoljnije nego u Zagrebu, sedištu bana Raucha. Iako je Ljubljana, kao politički i kulturni centar Slovenije, bila izložena stalnom pritisku bečke vlade, ipak je u tadašnjim istoriskim uslovima, u Ljubljani bila praktično više ostvarljiva zamisao o održavanju jednog ovakvog šireg skupa nego u Rauchovoj metropoli.« (Str. 162.)

Res za razliko od Zagreba, kjer bi utegnil ban Rauch takšno konferenco, kolikor bi bil zanjo vnaprej izvedel, s policijskimi šikanami onemogočiti, ni bilo moč predvidevati kakršnih koli ovir zanjo bodisi v Vojaški krajini (n. pr. v Sisku na desnem bregu Save) ali pa kjer koli v Cislitvaniji (t. j. v Sloveniji, Istri ali Dalmaciji), kjer so takrat oblastva spoštovala nedavno uvedene državljanske svoboščine zborovanja (n. pr. taborovanja) in javnega izražanja misli. A

kakšno »slikanje« najdemo pri Milutinoviću namesto tega preprostega dejstva in namesto docela pozabljene okolnosti, da je poudarek na širokem jugoslovanskem ali vsaj hrvaškoslovenskem — ne ozkem hrvaškem na dotedanjem tiru hrvaške politike — značaju vse akcije nujno terjati izbiro kraja kongresa izven Hrvaške!

Ko beremo dalje pri Milutinoviću, češ da so

»inicijatori ljubljanske konferencije s razlogom sazvali sestanek baš na dan 1. decembra 1870, jer je tog dana održana godišnja skupština Matice slovenske i proslava najvećeg slovenačkog pesnika Prešerna« (str. 164), moramo pač izključiti, da bi bila mogla na izbiro datuma kaj vplivati večerna akademija ljubljanskega dramatičnega društva v proslavo Prešernovega rojstnega dne; letni zbor Matice, ki so se ga imeli tako in tako udeležiti mnogi izvenljubljski slovenski javni delavci, je kajpada olajšal večjo slovensko udeležbo na kongresu.

Pri izbiri Ljubljane za kraj kongresa ne smemo pozabiti na okolnost, da je šlo za dosego sporazuma med hrvaško in slovensko narodno stranko, ki v Sisku ni bil perfekten, ker se slovenski predstavniki tam niso imeli za dovolj kompetentne, da bi privolili v program vključitve zedinjene Slovenije pod ogrsko krono. Pri Milutinoviću, kjer ni niti mednarodnega političnega položaja, niti v največji meri iz tega položaja izvirajočih notranjih negotovosti v Avstro-Ogrski, manjka seveda tudi vsaka razčlemba kombinacije z ogrskim okvirom, od katere se je Mrazović odmaknil že naslednjega dne po konferenci v Sisku. O tem njegovem omahovanju priča njegovo pismo Tomšiču z dne 9. novembra 1870, v katerem vidi Milutinović le:

»drugarsku ispovest jednog hrvatskog rodoljuba iz Strossmayerovog kruga jednom slovenačkom rodoljubu o teškome položaju Hrvatske posle nagodbe od 1868.« (Str. 163.)

Tudi »rodoljubi« bi se mogli »drugarsko izpovedovati« le o zadevah, ki jim niso bile medsebojno in tako splošno znane, kakor je bil položaj Hrvaške pod banom Rauchom! V tem pismu je polno političnega razglabljanja, ki bi ga bilo treba obravnavati kot takšnega, ne pa kot »drugarsko ispovest« med dvema rodoljuboma ...

5. K. Milutinovićevi trditvi, češ da

»se urednik 'Zastave', Svetozar Miletić, nije uopšte mogao odazvati [vabilu na ljubljanski kongres, ki ga je bil temu listu poslal Mrazović], jer se baš u to vreme nalazio u Vackoj kaznioni, osudjen od peštanskog suda na godinu dana zatvora zbog oštrog napadaja na bana Raucha« (str. 164), je treba pripomniti, da je bil Miletić v Vacu že od oktobra 1870, t. j. že nekaj tednov pred sestankom v Sisku, in da zato v nobenem primeru ne more veljati kot »povabljenec« na ljubljanski kongres, kakor ravna z njim Milutinović, ki nato nadaljuje:

»Medjutim, iako nije mogao lično prisustvovati kongresu, Miletić se odazvao na drugi način: iz Vaca je poslao tri svoja članka u Novi Sad, gde su bez njegova potpisa objavljeni u 'Zastavi'. Miletićevo autorstvo utvrdio je Vasa Stajić.« (Prav tam.)

Predvsem je komaj dopustno reči, da so bili ti trije članki objavljeni brez Miletićevega podpisa spričo dejstva, da so bili označeni s prozorno »šifro« — M-ć; in tudi ni umljivo, s pomočjo katerih dodatnih kriterijev bi bil moral Stajić — »ugotavljati Miletićevo avtorstvo«. Res je bil dr. Nikola Radojčić leta 1921 ravnal s prvim teh treh člankov, napisanim še pred ljubljanskim kongresom, kot z »nepodpisanim« zato, da ga je lahko pripisal Lazi Kostiću kot

njegovo »poročilo« z ljubljanskega kongresa; a od te prekonstrukcije je Radojčić sam odstopil leta 1928 (Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu 1870 god., Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, I/1928, str. 94), spričo česar je Milutinovićevo poudarek »bez njegovog [Miletićevega] potpisa« tem bolj čuden! A vsi trije članki so izražali Miletićevo nestrinjanje z jugoslovanskim kongresom v Ljubljani in z vsakim hrvaškoslovenskim zблиževanjem v danem avstroogrskem okviru! Mar se ni pri Milutinoviću med besedama »se odazvao« izgubila beseda — »negativno«?! Razčlenjevanje Miletićeve bistvene misli, ki se mu je po Radojčićevem zgledu ognil tudi Milutinović, kajpada ne spada več v te pripombe, ki se bavijo le z Milutinovićevega površnostmi.

Med najhujše takšne »površnosti« — kolikor ta izraz tu sploh lahko še pokriva njegovo ravnanje — spada Milutinovićevo seznam udeležencev ljubljanskega kongresa (str. 164). Tu najdemo najprej med slovenskimi udeleženci na tretjem mestu — Frana Levstika, ki pa je delal takrat na Dunaju, kakor je splošno znano, nezasluženo »pokoro« za »Pavliho« v politični pozabljenosti, na četrtem mestu pa — Antona Tomšiča, čigar nenavzočnost na kongresu posebej izhaja iz Prijateljevega prikaza, ozirajočega se tudi na polemiko med »Slovenskim Narodom« in »Novicami« o zatrjevani Tomšičevi »nepovabljenosti«! Nadalje sta v Milutinovićeve seznamu iz vrste slovenskih udeležencev predstavljena med hrvaške dr. Leon Vončina kot »Lav Vončina« — bržčas je zamenjan s svojim bratom, hrvaškim politikom Ivanom Vončino! — in pa dr. Hudec. Nobenega sledu ni, da bi bil kdo drugi pred Milutinovićem tako krivo »dopolnjeval« in »premetaval« seznam — n. pr. novosadski »Narod«, na katerega se sklicuje ob stavku, da »nam sva imena [udeležencev] nisu poznata, jer ih tadašnje novine nisu zabeležile« (str. 165—166)! A tudi če bi bil našel takšen seznam, bi bil pač moral opaziti tako pomembne razlike s seznamom po slovenskih virih pri Prijatelju in opozoriti nanje! Kdo bi tu mogel pojasniti, kaj se prāvzaprav »gremo« — zgodovinarje vsekakor ne...

Ko je slovensko ugeležbo tako dopolnilno »zaokrožil« z neudeležencema Levstikom in Tomšičem, si je Milutinović privoščil še naslednje kombiniranje o neslovenskih — neudeležencih:

»Kao po nekom prečutnom dogovoru, osim Bleiweisa, nitko od glavnih političkih vodja nije bio prisutan: ni Strossmayer, ni Rački iz Hrvatske; ni Mihovil Pavlinović, ni Miho Klaić iz Dalmacije; ni narodni vodji iz Vojvodine. Kao da se namerno htelo da eksponirani politički rukovodioci ne prisustvuju ljubljanskim većanjima, verovatno zato da se bečkim i peštanskim vladržcima ne bi dalo povoda za nove progone i represalije.« (Str. 165.)

Za tem stopnjevanjem iz »kao« in »kao da« do »verovatno« se skrivajo Milutinovićeve »logični skoki«, ki ne morejo imeti nobenega drugega smisla, kakor da zbuja krivi vtis, da je šlo za akcijo, ki je bila v nekem smislu nevarna, kakor da ne bi bila docela avstroslovenskega ali ogrsko-jugoslovenskega značaja.

6. Vprav med avstroslovenskim in ogrsko-jugoslovenskim programom so bila edina v virih izpričana raznoglasja pri jugoslovenskih politikih med sestankom v Sisku in kongresom v Ljubljani. A ravno ta raznoglasja je Milutinović odrinil v stran kot neobstoječa, ko zanika pravilnost Kostićevemu opozorilu, češ da na ljubljanskem kongresu sprejeta »izjava« ne izraža »ni program dualistički, ni federalistički«, čeprav »su uz dualistički program bili sazivači

[t. j. hrvaški narodnjaki], a uz federalistični [slovenski] domaćini [ljubljskega] sastanka,« in sicer takole:

»U ovom i ovakvom postavljanju stvari potkrala se Lazi Kostiću jedna konstatacija, koju treba ispraviti. Tačno je njegovo tvrdjenje da su 'domaćini sastanka' (Slovensi) bili pristalice federalističkog programa, ali ne stoji da su sazivači konferencije pristajali 'uz dualistički program'. Kao što je poznato, u Hrvatskoj su samo Rauchovi mađjaroni, članovi i pristalice Unionističke stranke, stajali 'uz dualistički program' — dok su i narodnjaci i pravaši bili protiv dualizma. — Postavlja se pitanje: kako je moguće da se Lazi Kostiću, koji je aktivno učestvovao u radu ljubljanske konferencije i koji je bio jedan od članova odbora za sastavljanje rezolucije, potkralo jedno ovakvo tvrdjenje? Na ovo pitanje nije lako odgovoriti, jer je držanje pojedinih sazivača konferencije puno unutrašnjih protivrečnosti. Naročito je teško objasniti i pravilno oceniti politički stav samog Mate Mrazovića.« (Str. 172.)

Po »metodi« Milutinovića kajpada »nije lako«, marveć je celo prav »teško objasniti« takratna politična stališća, kar je brez mednarodnega in državnega političnega okvira pravzaprav — nemogoče! Zato se Milutinović sploh ni znal vprašati, v kakšnem smislu je bil Kostić rabil izraz »dualistički program« za razliko od federalističnega, čeprav ta raba ne more povzročati nobenih preglavic nikomur, ki ne miži pred poglavitnimi dejstvi, namreč: da je sestanek v Sisku predvidel, da bi »federirana Trojedna kraljevina i Slovenija ugovorila realnu uniju sa Ugarskom«, kakor se glasi šesta točka njegovih sklepov, navedenih tudi pri Milutinoviću (str. 161), a da se slovenski predstavniki v Sisku niso dali vezati s tem ogrsko-jugoslovanskim ali — »dualističnim« sklepom, ker — kakor je sporočil 19. novembra 1870 Rački Strossmayerju — »Slovensi ne bi rado doći pod očinsko okrilje sv. Stjepana, a u tome se s njima slažu i Krajišnici, pače i Dalmatinci — oni bi željeli, da južni Slaveni pod žezlom doma habsburškoga čine [p]osebnu, poput Ugarske i Češke, državnu osebinu«. Lazi Kostiću se potemtakem ni prav nič »potkralo«, le Milutinović je samega sebe vnaprej onesposobil, da bi ga prav razumel, ko je zamižal tako rekoč pred vso politično problematiko ljubljanskega kongresa...

Ko je šel tako mimo dejanskih raznoglasij pred ljubljanskim kongresom — nikakor ni namreč gotovo, da so se bila pojavila tudi na njem, kljub Makančevim spominskim »podatkom« (navedenim, a neobravnanim na str. 174) — Milutinović kar »predpostavlja« neka druga »načelna« raznoglasja na kongresu, ki pa v virih niso nikjer izpričana, ko takole obžaluje:

»što nisu objavljeni i zapisnici o vodjenim diskusijama, tako da mi danas ne znamo detaljnije mnoge važne pojedinosti o raznim stavovima i principijelnim razmimolaženja između pojedinih učesnika... [niti] da li je rezolucija [»izjava«] donesena jednoglasno, da li sa izvesnim izmenama i — ako ih je bilo — u čemu se one sastojale« (str. 165).

O teh raznoglasjih ne ve Milutinović iz svojega prav nič povedati, sklicuje pa se docela nekritično na — Radojčića takole:

»Ali, pažljivim upoređivanjem tekstova rezolucije [»izjave«] konstatovalo se [!] da 'ima razlika između slovenačkog i srpskog teksta, i to dve vrste — u prevadjanju i u namernom izostavljanju'. Tako n. pr. u petoj tači iza reči 'Južni Slaveni' izostavljene su reči 'u Habzburškoj monarhiji', a u šestoj tači posle reči 'Južni Slaveni' izostavljene su opet reči 'Habzburške monarhije'. Komentarišući ove razlike između slovenačkog i srpskog teksta rezolucije, Nikola Radojčić tumači stvar ovako: 'Izostavljanje Habzburške monarhije [na dveh mestih od petih!] jasno je i karakteristično. Srbi nisu hteli ništa[?] znati za taj stegnuti okvir, koji je razjedinjavao Jugoslovane, pa su ga izbrisali[?] i, gde je govor o jugoslovenskim namerama, isticali vaskolike Jugoslovane kao

jednu celinu. Laza Kostić je bio u odboru za sastavljanje rezolucije, koju je skicirao Danilo (urednik zadarskog ‚Nazionala‘), ali nije mogao uspeti da se sastavi sasvim onako kako je on želeo. Zato je za Srbe i udešena naročita [?!] redakcija, u kojoj se omraženi habzburški okvir nije bar tamo spominjao, gde je reč o jugoslovenskim namerama. (Str. 166.)

S to od Nikole Radojčića izkonstruirano »smiselno razliko« med besediloma »izjave« v »domači« redakciji in v redakciji »Zastave« in s temi od istega Radojčića izmišljenimi Kostićevimi prizadevanji na kongresu, da bi sprejel neko drugačno »izjavo«, sem se kritično pobavil ob pripravljanju političnozgodovinskih opomb k tretji knjigi Prijateljeve »Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848—1895« in sem prišel do zaključka, da prvič izpustitev »v habzburški monarhiji« za »južni Slovani« v peti in šesti točki smisla »izjave« prav nič ne spreminja, drugič pa, da »ni prav nobenega podatka o tem, da bi se bilo na ljubljanskem kongresu pojavilo kakšno nasprotje med ‚hrvatsko formulo z avstro-ogrskim okvirom, torej evolucionizmom‘, in ‚srbsko‘ v bistvu revolucionarno formulo«, h čemur je bil Prijatelja zavedel Radojčić brez sleherne osnove v virih, kajti: »Nič ne izpričuje, da bi bil Laza Kostić v odboru za sestave redakcije kaj oponiral predlaganemu besedilu; Radojčić na prazno trdi, da Kostić ‚nije mogao uspeti da se sastavi [»izjava«] sasvim onako kako je on želeo‘. Nasprotstvo se je pojavilo po kongresu v Miletičevih člankih v ‚Zastavi‘...« Ta moj zaključek je bil objavljen jeseni 1958 (Prijatelj III, str. 527—528) in če je v »Zgodovinskem časopisu« izšla leto dni pozneje — konec 1959 — Milutinovičeva obnoveitev zavrnenih Radojčićevih konstrukcij kot nespornih tez, sem se pač upravičeno lahko imel za »glas vpijočega v puščavi« — ne glede na okolnost, da je bila redakcija tistega — X.-XI. — zvezka »Zgodovinskega časopisa« — »zaključena« še pred izidom tretje Prijateljeve knjige!

7. Pri »obravnavanju« raznoglasij, ki so se pojavila po ljubljanskem kongresu z Miletičevimi članki v »Zastavi«, je Milutinović kratko malo izbrisal vso Jurčičevo polemiko v »Slovenskem Narodu« zoper te članke. Šele ob objavi Jurčičevega dvojnega članka »Slavenski jug in Srbi« (15. in 17. decembra 1870) je bil namreč Tomšič prejel Mrazovičevo pismo z dne 19. decembra 1870 o drugem Miletičevem članku in njegov nasvet, ki ga navaja Milutinović: »Molim Vas, ako budete polemizirali sa ‚Zastavom‘, da odaberete takav način, da fanatična srbska omladina ne nadje povoda biti uvriedjenom u glavi nepogrešivog pape Miletića.« Milutinović navaja naravnost h krivi predstavi, kakor da ne bi bil »Slovenski Narod« Miletiću nič ugovarjal, ko po še nekih navedkih iz istega Mrazovičevega pisma Tomšiču piše:

»Nije poznato kako je Tomšič odgovorio na ovo Mrazovičevo pismo, ali je činjenica da se on sam uopšte nije upustio u polemiku sa Miletićem. Tomšič je u ‚Slovenskom Narodu‘ doneo samo [!] jedan dopis iz redova slovenačke studentske omladine, u kome se dopisnik osvrnuo i na pisanje ‚Zastave‘, ali u blagom i pomirljivom tonu, očevidno štedeći Miletićevu osetljivost.« (Str. 170.)

V Prijateljevem prikazu, na katerega se Milutinović sklicuje, pa je Jurčičeva polemika zoper Miletića obširno predstavljena in vrh tega tudi Prijatelj na mestu, ki ga je uporabil Milutinović, izrecno opozarja nanjo: »Urednik Tomšič sam ni polemiziral z dr. Miletićem in je prepustil v ‚Narodu‘ še [Podčrtal D. K.] nekaj replik neimenovanemu dopisniku iz krogov slovenske dunajske mladine, o katerem Prijatelj domneva, da je bil — Jurčič — a tudi k temu je Milutinović zamižal...

Samo zaradi tega, ker je tako prekril in zatajil slovensko zavrnitev Miletića, se je Milutinović zmedel pred pojmom »Slovenske novine« v Kostičevi polemiki

»sa Miletićevim člancima u ‚Zastavi‘, sa Mrazovićeveim člancima u ‚Zatočniku‘, sa Politovim člankom u ‚Narodu‘ i sa nekim anonimnim interpretatorima ljubljanske rezolucije u ‚Slovenskim novinama‘, čije šifre nismo uspjeli da dešifriramo« (str. 171).

Večna uganka bo ostala, s kakšnim »dešifriranjem« se je ubadal Milutinović tu, kjer tudi nobene »šifre« ni, kakor tudi ni bilo nobenih — »Slovenskih novin«, če jih ne razrešimo iz narekovajev v — slovenske liste, ki so zavračali Miletićevo stališče! Če ne bi bil Milutinović odrinil v kraj Jurčičevega zavračanja Miletićevega stališča, bi bil takoj vedel, da se nanj in pa še na kratko zavrnitev Miletića v »Novicah« nanaša Kostičeva ugotovitev, da so Miletićeva »razmatranja dala povoda ‚Slovenskim novinama‘ i ‚Zatočnikovom‘ M.-u [t. j. Mrazoviću] nekom u svojoj žestini dosta izlišnom oštrpkivanju«: takšne ostrine je bilo pri Jurčiču na pretek! Milutinović pa se je kajpada dal zavesti zapisni ali tiskovni pomoti, ki je s krivimi narekovaji in s krivo veliko začetnico spremenila Kostičeve »slovenske liste«, t. j. »Slovenski Narod« in poleg njega tudi še »Novice« v — »Slovenske novine«, ki jih Milutinović kajpak ni mogel odkriti.

8. Milutinović pa pri Radojčiću ni prevzel samo njegove konstrukcije nekega načelnega raznoglasja na ljubljanskem kongresu med Lazo Kostićem in drugimi, marveč tudi njegovo prav tako »na prazno«, t. j. brez vsakršne opore v virih, postavljeno domnevo, češ da »je Laza Kostić otišao u Ljubljano [na kongres!] s mnogo sumnje u duši da će tamo [na kongresu!] naići na nepokolebive austrofile i ubedjene habsburške dinastičare, koji su daleko od srpskih shvatanja rešenja jugoslovenskog pitanja« (Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, I/1928, str. 94), in pa, da je na kongresu »našao manje austrijanstva nego što je očekivao« ter »se radovao što u Ljubljani [na kongresu!] nije zatekao svesrdnu nadu u Austriji« (prav tam, str. 99). Toda to Radojčićevo »domnevo«, ki jo moramo označiti kot — bajko, ker je od prve do zadnje črke izmišljena, je Milutinović prevzel v skvarjeni obliki, kakršno je dobila zaradi površnega branja pri Prijatelju in njegovi »šoli«, kjer se je tisto, kar se je pri Radojčiću nanašalo na hrvaške in slovenske politike in udeležence ljubljanskega kongresa leta 1870, preneslo na — Ljubljančane in Slovence:

»Laza Kostić... je došao iz Novog Sada u Ljubljano sa ukorenjenim predrasudama i predubedjenjima da će ovdje u srcu Slovenije na svakom koraku naići na austrijanštinu, ali se prijatno iznenadio, došavši u neposredan kontakt sa slovenačkim javnim radnicima, naročito sa mladoslovenima, kada je u njihovim redovima osetio i sagledao nova, progresivna shvatanja, koja su rešenje jugoslovenskog pitanja već nazirala izvan uskih okvira Habsburške monarhije, iako još nisu bili sazreli potrebni uslovi da ta nova shvatanja dodju do punog izražaja i preko javnosti.« (Str. 180—181.)

Vsa ta pravljica, katere »spočetja« pri Radojčiću in »razvoja« pri Prijatelju in drugih ne moremo razčlenjevati na tem mestu, ni v prav nobeni zvezi z razpravljanjem na ljubljanskem kongresu, ki je ves, vključno Laza Kostić, jemal habsburško monarhijo kot dani okvir za takratna politična prizadevanja narodnih strank avstroogrskih Jugoslovanov ne glede na lahko različna notranja »ocenjevanja« takšne ali drugačne usode te monarhije v bolj ali manj

oddaljeni prihodnosti. A prav nobene — niti pravičnejše niti drugačne — kombinacije nam tu niso potrebne spričo okolnosti, da so se v polemiki, ki jo je po kongresu sprožil Miletić, prav izčrpno izrazila tudi slovenska (Jurčičevo in Tomšičevo v »Slovenskem Narodu«) in hrvaška (Mrazovićevo v »Zatočniku«) stališča nasproti srbskim (Miletića in Polit-Desančića na eni ter Kostića in dr. Jovana Subotića na drugi strani). Nikjer pa v srbskem delu te polemike ni nobenega sledu o tem, kar nam ponuja Milutinović:

»Vrativši se iz Ljubljane u Novi Sad, Laza Kostić je imao smelosti da udje u otvorenu polemiku sa tadašnjim glavnim političkim predstavnicima vojvodjanskih Srba, Svetozarom Miletićem i Politom-Desančićem, da pokuša razbiti izvjesne [katere ali kakšne??] njihove proizvoljne hipoteze o Sloveniji i Slovincima, da ukaže na svu složenost i delikatnost slovenačkog geopolitičkog položaja i da o slovenačkom problemu raspravlja sa dubljim razumevanjem i sa više tolerancije, nego što je to tada činjeno.« (Str. 181.)

Kako da nam Milutinović ne pokaže niti najmanjšega »vzorca« bodisi tega Kostićevega »raspravljanja« in »ukazivanja« ali Miletićevih in Politovih »predrasud i predubedjenj«, niti ne pove, kje bi lahko eno in drugo našli? Odgovor na to vprašanje moremo komaj iskati kje drugje kakor v okolnosti, da ne enega ne drugega prav nikjer ni...

9. Ne da bi nam jih bil sploh predstavil, Milutinović nato o teh »predrasudah i predubedjenjih« pripominja in navaja pod črto:

»Ovakvih i sličnih predrasuda i predubedjenja o Slovincima bilo je ne samo medju Srbima u Vojvodini, nego isto tako i u Srbiji, i to ne samo sedamdesetih godina, nego i mnogo docnije, čak i posle 1918. Tako n. pr. Ljubomir Stojanović, akademik, profesor univerziteta, dugogodišnji ministar i pretsednik vlade u Kraljevini Srbiji, dakle ne samo naučnik, nego i istaknut političar i državnik, pisao je izmedju ostaloga: „Slovinci su vrlo rano potpali pod Nemce [tega pač ni mogoče zanikati!], i cela njihova kultura je nemačka. Politički potišteni, oni su izgubili svaki dodir sa slobodnim slovenskim državama u srednjem veku [tudi to bo držalo!] i kod njih je utrulo osećanje da su deo velikog slovenskog plemena. Oni nemaju nikakvih istoriskih tradicija... Slovinci nisu nikad imali nikakvih veza ni sa Rusima, ni s pravoslavljem, a protestantstvo je kod njih vrlo malo trajalo [tudi to so dejstva!], da se posle još jače učvrsti katoličanstvo i klerikalizam, koji i danas [t. j. 1924] vlada. (Ljub. Stojanović, Život i rad Vuka Stef. Karadžića, Beograd 1924, str. 743.) Ovakva proizvoljna tumačenja nije potrebno uopšte pobijati; ona pokazuju sa kako se malo poznavanja stvari još 1924 pisalo o Slovincima, njihovoj istoriji i narodnoj kulturi.« (Str. 181.)

S takšno kompleksno sliko, v kateri je pomešana vrsta osnovnih zgodovinskih dejstev z vrsto »pedsodkov« in »samovoljnih tolmačenj«, nikakor ni moč opraviti s pristavkom, češ da je »nije uopšte potrebno pobijati«, marveč je treba v njej ločiti tisto, kar drži, od onega, kar razodeva bodisi »malo poznavanje stvari« — česar pa Stojanoviću bržčas ne bo mogoče očitati — ali pa krivi koncept, kakršen je očitno Stojanovićevo pravoslavni koncept. A potrebnega pobijanja tega koncepta se v teh pripombah ne moremo lotiti; dolžni pa se čutimo, Stojanovićevo pisanje o Slovincih predstaviti v njegovem pravem okviru, ki ga pri Milutinoviću ni!

Stojanoviću je namreč v zaključnem — petdesetem — poglavju njegove velike Karadžičeve biografije, naslovljenem: »Opšti pogled na Kopitarovo učešće u Vukovu radu, i jeli pri tom imao politički i verski cilj«, šlo na navedenem mestu za to, da bi obrazložil Kopitarjevo — »rusofobstvo«, ki si ga pri Srbih ni mogel zamisliti, iz preteklosti Kopitarjevih Slovencev, t. j. Slo-

vencev iz časa pred njihovim obsežnejšim narodnim prebujenjem; to mejo je Stojanović prešiel le mimogrede na nekaj mestih.

Gotovo bi bilo koristno vsakršno odkritje, kje je Stojanović v svojih indukcijah in dedukcijah grešil, ko je najprej ob ugotovitvi, češ da »Kopitar nije bio samo politički protivnik Rusije, već i inače nije voleo Ruse, upravo reći mrzeo ih je«, menil, da »tome neće biti uzrok samo politika, ni što su u Rusiji seljaci još držani u ropstvu«, pri čemer je opozóril na dve omembi te okolnosti v Kopitarjevih pismih, ali ko je nato sklepal: »Pre će tome biti uzrok druga kultura, nemanje slovenskih tradicija i — vera«, in ko je končno zapisal poleg stavkov, ki jih je navedel Milutinović, vprav na mestu, ki ga je Milutinović označil s tremi pikami, tudi naslednje pravoslavnoslovansko pristranske: »Svest o slovenskoj zajednici, u koliko je kod slovenskih naroda ima, osnivala se ranije, a kod masa osniva se i danas, na veri [to je po naši sodbi docela nesprejemljivo]. Pravoslavni Sloveni osećaju se bliži medju sobom (sem Bugara, ili bar bugarske inteligencije) nego s katolicima, i obratno. Razlike u odnosima naročito su oštre gde ih ima od obe vere, kao kod nas Srba, ili gde se dodiruju, kao što je slučaj kod Srba i Hrvata i kod Poljaka i Rusa. Rusko-poljski antagonizam nije samo politički već i verski. Česi su manje zaraženi verskim fanatizmom, i to ne samo zbog toga što se ne dodiruju s pravoslavcima, već što su imali svoga Husa, i u njihovu karakteru [tako globoko?!] ima još husitizma.« Ta del Stojanovićevega razpravljanja je Milutinović izpustil zato, ker mu niso predmet Slovenci, a ko bi ga bil navedel, bi bil Stojanovićev krivi pravoslavni koncept dosti bolj prijemljiv.

V celotnem kontekstu je Stojanović od Kopitarjevih jezikovnoknjiževnih idej, ki nas tu ne zanimajo, prešiel k političnim in o njih razpravljaj takole (str. 736—738): »...ne može biti nikakve sumnje da je [Kopitar] bio iskren slovenski patriot, i da je radio svim silama na podizanju kulturnog stanja zaostalih Slovena. — Patriotizam ga je odveo u politiku [t. j. na določeno politično stališće]. — Sloveni su tada imali jednu jedinu svoju nezavisnu državu — Rusiju, koja je držala veći deo i Poljaka. Svi ostali Sloveni (sem Lužičana i jednog dela Poljaka pod Pruskom) bili su pod Austrijom i Turskom, za koju se u to vreme držalo da je vrlo blizu raspada. Kako ni Kopitar ni iko drugi u to vreme nije mogao zamisliti da će se Austrija raspasti, i da će potlačeni Sloveni ikad moći povratiti svoje samostalne države, on je u utakmici izmedju Austrije i Rusije za nasledje Turske stao na stranu Austrije: postao je, kako bi se u naše vreme reklo, austrofil i rusofob... — Ali njegov austriski patriotizam nije bio i nemački. On je želeo i verovao da je moguće da se stvori slovenska Austrija, u kojoj bi bilo pogodaba za sve slovenske narode da se kulturno i nacionalno razvijaju, da preteku Ruse, i da oni budu predstavnici slovenske kulture... — Ruski uticaj na Slovene, koji je Kopitar hteo suzbiti, ticao se poglavito Srba, koji su u Rusiji gledali ne samo zaštitnicu svoje vere i narodnosti, već su od nje očekivali i političko oslobođenje... Treba, po njegovu mišljenju, prosvetiti i kulturno podići srpski narod, tako da bude viši od Rusa; treba u njemu razviti samopouzdanje i veru u sebe sama, pa neće više težiti Rusima...«

Po razčlembi virov Kopitarjevega rusofobstva, navedeni z označeno izpustitvijo pri Milutinoviću, je Stojanović nato še nadaljeval (str. 744—747): »I Kopitar je bio revnostan katolik... [Ali] za Kopitara se ne može reći da

je bil ‚klerikalac‘. On je bio oduševljeni jozefinist, i prema tome antiklerikalac... — Iz svega dosad kazanog, mislim, da se jasno može videti da je Kopitar, pored čiste nauke i rada na kulturnom podizanju Srba, imao i zadnju nameru da time politički otuđi Srbe od Rusa... A da je pri tom još mislio na unijaćenje i katoličenje Srba, ne može se ni po čemu reći; već obratno, da na to nikad nije ni pomišljao. To je čista kleveta koja mu je nabačena kao i Vuku... — ... on je vrlo slabo poznao duh i ideologiju srpskog naroda, kad se nadao da će Srbe politički moći ocepiti od Rusije podizanjem kulture, uvodjenjem u književnost narodnog jezika i savršenog pravopisa, i poštovanjem njihove vere. Rodjen u jednom najmanjih slovenskih naroda bez istoriske tradicije, on nije mogao razumeti da Srbima nije vera ideal već štit, kojim brane svoju narodnost i pod Turcima od muhamedanstva, i pod Austrijom od katoličanstva; već da im je ideal oslobodjenje od ropstva i državna samostalnost, koju su nosili u svojoj duši, u narodnim pesmama, i da četiristogodišnje robovanje nije u njima ugasilo žedj da osvete Kosovo. Oni nisu mogli očekivati za to pomoći od nemačke i katoličke Austrije, već jedino od jedovernne i slovenske Rusije. — Ali dok su ovako njegove političke fantazije potpuno propale, ostao je njegov pozitivan rad, i njegovo će se ime sa zahvalnošću pominjati u srpskom narodu dokle se god bude pominjalo i Vukovo.»

Ne glede na njeno morebitno snovno točnost, bo v tej Stojanovičevi razčlembi, ki je vsa prepletena z njegovim krivim pravoslavnim konceptom, kritični razbor gotovo moral marsikaj popraviti, vendar pa ji bo moral priznati, da vsebuje marsikje upoštevna opozorila na različnost zgodovinskih pogojev slovenskega narodnega razvoja od pogojev za razvoj srbskega naroda, čeprav seveda Kopitarjevo stališče nikakor ni edino reprezentativno za Slovence bodisi njegove ali tudi poznejše dobe, kakor je z njim za Stojanovičem ravnal tudi Milutinović v svojem »razpravljanju« med naslednjim navajanjem:

»U srpskoj istoriografiji Kopitarev stav prema Austriji interpretiran je na razne načine. Po Skerliću, Srbima je bio ‚sumnjiv onaj veliki uticaj koji je Kopitar imao na Vuka, Kopitar, ‚slovenski Mefistofeles‘, kako ga je nazivao Šafarik, [Kopitar] za koga se znalo da je dobar austrijanac i još bolji katolik, i čija ideja austroslavizma bila je istaći katoličko i austrijsko slovenstvo nasuprot ruskom i pravoslavnom slovenstvu‘. — Krupan korak dalje od Skerlića otišao je Ljubomir Stojanović, koji je u svojim nekritičkim generalizacijama i proizvoljnim uopštavanjima otišao u krajnost: ‚Što je Kopitar bio i austrofil i u isto doba dobar Slovenin, nije teško objasniti. On nije mogao zamisliti da će nekad Slovenci moći obrazovati samostalnu državu i biti slobodni. Uskoro po njegovu odlasku u Beč Napoleon je stvorio Ilirsku kraljevinu [pravilno: Ilirske province, na kar Milutinović ni opozoril] sa sedištem u Ljubljani, ali se on nije time ni malo oduševljavao, ni je potrčao tamo da radi. Ni u jednom pismu Dobrovskom ne govori o tome. Na oslobodjenje, uostalom, nisu mislili ni ostali slovenski narodi u Austriji ne samo onda, već tako reći do samog raspada Austrije. Svi su oni tražili do poslednjeg momenta da obezbede svoje nacionalno razvijanje u okviru Austro-Ugarske.‘« (Str. 156.)

Kajpada, ena reč je — Kopitarjevo stališče, o katerem edinem je do tega navedka s predzadnje strani (745—746) Stojanovičeve biografije Vuka Karadžića Milutinović razpravljaj v prav čudni asociaciji od ljubljanskega kongresa leta 1870 in ki ga je Stojanović nemara prav opredelil in tudi v precejšnji meri prav obrazložil, druga reč pa so daljnosežnejše osvobodilne težnje in gibi pri slovanskih narodih v Avstro-Ogrski, ki jim jih je Stojanović v obeh

zadnjih stavkih kar odrekel spričo dejstva, da se je domala vsa »zunanje-politična« zgodovina teh narodov, kakor so bili predstavljeni v osrednjih in avtonomnih parlamentarnih telesih Avstro-Ogrske — na Dunaju, v Pešti, v Zagrebu, v Splitu, v Ljubljani itd. — izčrpavala v »realnih« prizadevanjih zaboljšanje pogojev narodnostnega razvoja »v okviru« utrjenega državnega dejstva Avstro-Ogrske! Vsega tega seveda ne zanikujemo, ko opozarjamo, da so bili poleg Kopitarja tudi še Slovenci drugačne sorte: najprej njegov starejši sodobnik Valentin Vodnik, ki je želel videti v Ilirskih provincah osvobodilno etapo za jugoslovanske narode, nato njegov mlajši sodobnik France Prešeren, ki je pri vsej »nemški kulturi« Slovencev in pri vsem pomanjkanju »istoriske« in »slovenske tradicije« pri njih tako izpovedal svobodoljubno slovenstvo in slovanstvo, da ga, pri razpravljanju o Slovencih ne bi smel nihče prezreti, in končno še preporodovci, ki so na čelu znatnega dela slovenske mladine malo pred prvo svetovno vojno napovedali odkrit boj tujemu tradicionalnemu državnemu »okviru«! Milutinović pa je preteklo dogajanje kar prekril s hagiografskim plaščem in ga spravil na en imenovalec, ne da bi bil seveda s tem napravil zgodovinopisju kakšno uslugo:

»Ovakve [Stojanovićeve] proizvoljne postavke nije uopšte potrebno naročito pobijati. Istorija jugoslovenskih naroda, koji su do 1918 živeli pod vlašću Habzburške monarhije, rečito svedoči da su se naši narodi kao etnički kolektivi [nemara za razliko od njihovih »narodnih predstavništva«?!] borili protiv nacionalnog ugjetavanja i ekonomske eksploatacije bečkih i peštanskih vladodržaca, i da su imali za svoj krajnji cilj razbijanje dotadašnjih uskih okvira Austro-Ugarske i obezbedjenje svoga daljeg nacionalnog razvoja izvan tih okvira. To važi ne samo za Srbe i Hrvate, nego i za Slovence.« (Str. 157.)

Zadnji poudarek še posebej razodeva, da vse Milutinovićevo navajanje in obravnavanje Stojanovića meri k vtisu, kakor da bi bilo le-temu šlo za neko »črnjenje« Slovencev. Dejansko pa najdemo pri njem zadoštno poudarke, da Slovenci v svojem ravnanju, ki jim ga je začrtal za nazaj tako enostransko — kopitarjevsko, niso bili nobena izjema med slovanskimi ali jugoslovanskimi narodi v Avstro-Ogrski. V opombi pod črto k zadnjima navedenima stavkoma je dodal nekaj — od Milutinovića kajpada prezrtih — osebnih spominov na okolnost, »da avstrijski Slovenci ni u današnjoj generaciji nisu verovali u mogućnost raspada Austrije, iako su to želeli«. Tako sta ga po letu 1918 dva avstrijska Slovana spomnila, da sta imela nekaj let prej za »fantazijo« njegovo napovedovanje razpada Avstro-Ogrske. Ko je bil v razgovoru s skupino — pač srbskih — poslancev bosenskohercegovega sabora leta 1912 izrazil svoje dvome v daljši obstoj Avstrije, je vsem z obrazov bral dvome o teh svojih dvomih. Končno pa je opozoril še na okolnost, da se je še v začetni fazi prve svetovne vojne močno uveljavljala med avstroogrskimi Jugoslovani, neizvzemši Srbe, tradicionalna vključenost v avstroogrsko državo, čeprav tujo, ki pa se ji v predhodnem razvoju niso bili še politično odrekli, sledeč dotedanjemu skoraj vseskozi prevladujočemu usmerjanju svojih narodnostnih teženj v dani državni okvir, še nesposobni, da bi si ga odmislili; omenil je namreč: »U ratu su se avstrijski Srbi (kao i Hrvati i Slovenci) odlično [? vsekakor: najrazličneje, pri čemer v določenih okolnostih tudi »odlično« ni bilo izključeno] tukli protiv nas, Srbijanaca, i kad su kao zarobljenici nudjeni da stupe u našu vojsku, izgovarali su se da ne smeju što će ih Austrijanci povešati kad dodju u Srbiju; i samo su se neki primili žandarske službe i to na arbanaškoj granici. Obra-

zovanje dobrovoljačkih bataljona nastupilo je tek docnije, kad se pojavila nada da će Germanija biti tučena.«

Gotovo ne gre prenašati množičnega zrevolucioniranja avstroogrskih Jugoslovanov ob koncu vojne v protivnojem in v protivavstroogrskem smislu na začetek vojne, ko se je ta proces šele začel in so bili tudi primeri dobrovoljstva iz njihovih vrst le bolj sporadični, vendar je Stojanovićevo omalovaževalno brisanje teh začetkov, kakor so bili sprva majhni, krivo in nasilno. Tu je Stojanović hudo predalet upognil šibo v nasprotno stran proti »prečanom«, ki so se nasproti Srbijancem in njihovemu prvenstvu upravičeno sklicevali tudi na svoje prispevke v skupnem boju jugoslovanskih narodov za osvoboditev in zedinjenje. A to tudi ni bilo v skladu s tisto izjemno pozicijo, ki jo je zavzemal Stojanović med srbskimi nacionalisti po letu 1918 in do svoje smrti v prvem letu šestojanuarske diktature stoječ na čelu srbske republikanske stranke kot — nasprotnik unitarističnocentralistične državne ureditve jugoslovanske države. O tem njegovem stališču beremo med drugim v sestavku »U čemu je stvar«, ki ga je iz »Nove Evrope« (z dne 26. septembra 1928) ponatisnil v knjižici »Srbi i Hrvati« (Beograd 1928), tudi naslednje (str. 9, 10 in 14): »Kad sam u septembru 1919 napisao brošuru ‚Nekoliko misli o našem novom državnom uređaju‘, rekao sam da se kod Srba i Hrvata u odvojenom državnom životu kroz vekove i pod uticajem raznih vera i kultura stvorio različan narodni mentalitet, razni pogledi na svet i na društvo, postale su različite tradicije, pa unekoliko i razna narodna ideala, i da se zbog toga narodno jedinstvo na prečac izvesti ne može, već to valja ostaviti vremenu. ‚Ne treba gubiti iz vida‘, rekao sam, ‚da kada se kod jednog dela naroda stiče svest o njegovoj individualnosti, kad on već dobije svoju kulturu, svoju inteligenciju i svoju književnost, to se lako ne zaboravlja i ne napušta. O tome treba voditi ozbiljna računa upravo sada kada treba polagati temelje novog državnog uređenja, jer će naša država biti samo onda jaka i stabilna, ako počiva na stvarnosti. Ako je osnujemo na svesnim ili nesvesnim zabludama, onda ćemo živeti u večitim trzavicama koje će nam kočiti naš privredni i kulturni razvitak... nova država [ima da] bude tako uređena da svako pleme u njoj ima sve ono što bi imalo kad bi živelo u svojoj zasebnoj državi, a kao višak veću snagu za svoje održanje.‘ Fri stvaranju države, pošlo se od zablude narodnog jedinstva (za koju su, uostalom, podjednako krivi i Hrvati i Slovenci), i stvorena je... strogo centralistička država... — ...U federativnoj republici bilo bi spaseno i učvršćeno i državno jedinstvo i ravnopravnost i sloboda i medjusobna ljubav i Srba i Hrvata i Slovenaca.«

A od Stojanovića, ki ga je Milutinović docela po nepotrebnem privlekel k »problematiki« ljubljanskega kongresa leta 1870, s katero nima prav nič opraviti, se moramo ob koncu še nekoliko vrniti k Milutinoviću in h kongresu leta 1870.

10. Milutinović, ki v gosposki hrvaški narodni stranki in v malomeščanski hrvaški stranki prava vidi »ne samo hrvatsku buržoaziju i liberalnu gradjansku inteligenciju, nego i narodne mase« (str. 158), nato docela zabrisuje vsakršno mejo med meščansko narodno in pa ljudsko politiko, ko konstruira, da je »izjava« jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870:

»... ipak, izmedju redova, odražavala duboko unutrašnje nezadovoljstvo nacionalno ugnjetavanih i ekonomski eksploatisanih jugoslovenskih naroda,

koji su postajali svesni da samo kolektivnom borbom mogu da izvojuju povoljniji položaj i bolji život širokih radnih masa, izrabljivanih od austriskog industriskog kapitala, s jedne strane, i od madjarskog veleposedničkog kapitala, s druge strane« (str. 181).

Vse to iskati »med vrstami« bodisi ljubljanske »izjave« ali katerega koli razglasa meščanske narodne politike je mogoče le ob izbrisanju meščanskega značaja te politike, ki ji je šlo v prvi vrsti za »povoljniji položaj i bolji život« domačega meščanstva, trgovskega in obrtniškega, pa tudi — dejansko ali v perspektivi — veleposestniškega in industrijskega, prav tako na izkoriščanju delovnega ljudstva zainteresiranega in zaradi tega ne samo neljudskega, marveč tudi protiljudskega kljub okolnosti, da si je hkrati prizadevalo za zmanjšanje narodnostne zatiranosti in neenakopravnosti svojih narodov! Buržoazni narodni boj v pogojih razvijajočega se kapitalizma nikakor ni vseboval hkrati tudi socialnega boja delovnega ljudstva. To spoznanje pač spada v zgodovinarsko abecedo in ga tudi naravnost vsiljuje meščanska doba jugoslovanskih narodov vsakomur, ki si ne nadeva Milutinovičevih hagiografskih očal.

POROČILA O INSTITUCIJAH

TEHNIŠKI MUZEJ SLOVENIJE

Skrb za študij prirodoslovnih znanosti, za tehniško izobrazbo najširših ljudskih plasti in za negovanje tehniškega izročila o zgodovinskih proizvajalnih postopkih je zlasti od XIX. stoletja rodila v svetu za drugimi tudi tehniške muzeje. Na Slovenskem je bila dana prva pobuda za tehniško muzejsko razstavo ob gradnji sedanjega poslopja Narodnega muzeja v Ljubljani, ko je bila iznešena misel o organizaciji obrtnega razstavnega oddelka in kmalu za tem so Idrižčani predlagali, da se iz nekdanjih rudniških pripomočkov, zlasti inštrumentov organizira v Idriji rudarski muzej. Oba predloga pa sta ostala brez odziva; saj smo bili Slovenci tedaj brez lastne industrije, brez lastne univerze in so morali redki slovenski tehnični delavci iskati dela in kruha v tujini, medtem ko so bili na Slovenskem zaposleni tuji tehniki, ki za slovenske kulturne potrebe niso imeli zanimanja. Tako smo dobili Slovenci in Jugoslovani prve tehniške muzeje šele po osvoboditvi v Titovi Jugoslaviji, ko je dorastel novi rod tehnikov, konservatorjev in zgodovinarjev, ki jih je vzgojila ljubljanska univerza. V zastopstvu tega rodu je prof. ing. C. Rekar dal 1949 pobudo za ustanovitev pripravljalnega odbora, da prouči možnosti in načine o nastanku in delovanju slovenskega tehniškega muzeja. Minister za znanost in kulturo dr. Jože Potrč je imenoval predlagani odbor, ki je pripravil turedbo o ustanovitvi Tehniškega muzeja Slovenije (UL LRS 71-14/1951) in pa pravilnik o njegovem ustroju ter poslovanju (UL LRS 162-34/1951), iz katerih je razviden tudi njegov program.

Ustrezno temu programu izpopolnjuje Tehniški muzej Slovenije svoj namen ko zbira in ureja zgodovinsko pomembno tehniško gradivo vseh vrst s potrebno dokumentacijo, ki kakorkoli osvetljuje razvoj proizvajalne in predelovalne tehnike na ozemlju LRS; proučuje zgodovinsko tehnično gradivo znanstveno in ga posreduje ljudstvu v razstavah in s spomeniki na terenu ter s predavanji; daje pobudo in strokovno pomaga ljudskim odborom pri ustanavljanju in vodstvu krajevnih tehniških muzejev, ki so pomembni za tehniški razvoj posameznega kraja ali pokrajine Slovenije; sodeluje z Zavodom za spomeniško varstvo LRS pri ugotavljanju premičnih in nepremičnih kulturno-zgodovinskih tehniških spomenkov in daje pobudo ter smernice za njihovo zavarovanje; vodi razvid o tehniškem zgodovinskem gradivu, zbirkah in krajevnih muzejih, izdaja publikacije s področja proizvajalne in predelovalne tehnike in vzdržuje stike s podobnimi zavodi izven Slovenije.

Delo za ustanovitev slovenskega tehniškega muzeja je podprlo tudi tedanje Društvo inženirjev in tehnikov LRS, ki je na svoji III. redni letni skupščini v februarju 1950 naprosilo predsedstvo vlade LRS »da se ustanovi v Ljubljani tehniški muzej in ukrene vse potrebno za zaščito zgodovinsko važnih tehničnih zgradb, naprav in strojev. Ker se naše industrije modernizirajo in večajo in se pri tem ne pazi na zgodovinsko važne predmete in inštalacije, gre mnogo zgodovinsko važnega gradiva za vedno v izgubo, pri čemer je korist, ki jo ima gospodarstvo od pridobljenega materiala prav malenkostna. Ministrstvo za industrijo in rudarstvo je sicer svojčas v smislu okrožnice opozorilo podjetja, da čuvajo zgodovinsko važne stroje in inštalacije ter zgradbe. Vendar pa nekatera podjetja tega sploh ne upoštevajo. Mnogo stvari pa se pokvari, ker stroji ali naprave po demontaži niso primerno hranjene ali zaščitene, ali pa se iz nevednosti in nepoučenosti uporabijo kot star material ali odpadek.«

Ob sodelovanju pripravljalnega odbora, Ministrstva za znanost in kulturo in predsedstva vlade LRS ter Društva inženirjev in tehnikov LRS 1951 ustanovljeni Tehniški muzej Slovenije je začel z razvidom zgodovinskega tehniškega gradiva in iskanjem prostorov v Ljubljani. Razvid tehniškega gradiva je pokazal mnogokje živo tehniško-zgodovinsko gradivo, ki so ga znali domačini pravilno vrednotiti in so zlasti pod vplivi šole, prosvete in turizma tudi mislili na krajevni tehniški muzej n. pr. Kropa, Idrija, Ravne, Tržič ali Jesenice. Prav v teh krajih je bila tudi živa misel o zavarovanju spomenikov zgodovinske proizvodnje za prihodnost, kar so n. pr. Kroparji z zavarovanjem vigenjca »Vice« ali Železnikarji zgodovinskega plavža storili, istočasno ko so gozdarji začeli s pripravami za gozdarski, lesni in lovski muzej. Tako se je upoštevač dano razpoloženje in ob pomanjkanju vsakih prostorov v Ljubljani Tehniški muzej Slovenije najprej vključil v sodelovanje za nove krajevne tehniške muzeje: v Kropi, na Jesenicah, Tržiču, Kranju, na Ravnah in pa v delu za zavarovanje zgodovinskih tehniških zgradb: bakrarne na Hublju pri Ajdovščini, livarne na Dvoru pri Žužemberku, kamšti v Idriji ali zavarovanje 1953 odkrite slovenske peči v Dnu nad Kropo, medtem ko so gozdarji 1956 obnovili v Bistri zgodovinsko žago na vreteno.

Vključen v razvid izročila o krajevni zgodovinski proizvodnji in varstva tehniških kulturnih spomenkov je TMS poizkušal popularizirati svoje rojstvo z občasnimi razstavami, od katerih navajam UNESCOve razstave o znanstvenih odkritjih v spodnjih prostorih Moderne galerije 1952, o plastičnih masah v dvorani Ekonomske fakultete 1953, o zgodovinski stanovanjski hiši na Slovenskem v sestavi razstave Stanovanje za naše razmere 1956 in o Jos. Resslerju ob stoletnici njegove smrti 1957. Prve občasne razstave so ponazorile vse težave zavoda brez razstavnih prostorov in diktirale TMS za prvo nalogo pridobitev prostorov, ki bodo vsaj začasno zadostili najnujnejšim potrebam po vskladiščenju razpoložljivega muzejskega gradiva. V soglasju s Svetom za kulturo in prosveto LRS jin z uvidevnostjo tedanjega OLO Ljubljana-okolica je za ta namen TMS 1955 prevzel v svojo upravo od Gozdnega gospodarstva Ljubljana grad Bistvo pri Vrhniki, kjer je začel postavljati svoje prve razstave Gozdarski lesni in lovski muzej, ki se je ob prevzemu Bistre vključil kot avtonomna enota Tehniškemu muzeju Slovenije.

S pridobitvijo Bistre za muzejska skladišča in pa za razstave o gozdarstvu, lesu, lovu in vodnih pogonih je bil TMS postavljen pred dolgotrajno delo

obnove Bistre kot kulturno-zgodovinskega spomenika, izselitve stanovanjskih strank, ki so ob prevzemu zasedale celotno poslopje in pa priprave zgodovinske gotske in baročne stavbe za muzejsko skladišče in razstavne naloge. Ob naklonjenosti Izvršnega sveta LS LRS, Sveta za KP LRS, OLO Ljubljana, ObLO Vrhnika in v sodelovanju Zavoda za spomeniško varstvo LRS ter referata za spomeniško varstvo OLO Ljubljana se je začela obnova Bistre 1956. Gozdarji so postavili že omenjeno vodno žago na vreteno ali bašelj in obnovili v gozdu gozdarsko ogljarsko kočo z Jelovice, Lovska zveza Slovenije je postavila preže, ELES je finančno omogočila muzejsko postavitvev parnega stroja, ki ga je darovala mestna elektrarna ljubljanska, elektrarna Sava v Kranju je prispevala Dieslov stabilni stroj, celotna streha je bila obnovljena, odprti gotski križni hodnik iz časa pred 1449 in baročne arkade iz XVII. stoletja, postavljen renesančni stražni stolp, več kot polovica prostorov pa je bilo po izselitvi strank obnovljena za muzejska skladišča in muzejske razstave.

Hkrati z obnovo Bistre je teklo zbiranje muzejskega gradiva in prispevalo do danes naslednje razstave: 1. Gozdarsko od zgodovine, nege in varstva gozdov do zgodovinskega prometa v gozdu. 2. Lesno zlasti z domačo obrtjo od lesnih surovin, kolarstva, suhorobarstva in žagarstva do začetkov mehaničnega in kemičnega predelovanja lesa. 3. Lovsko z uvodom v zgodovino lova in pregledom slovenske lovne divjadi. 4. Elektrotehnično z uvodom v zgodovino elektrifikacije Slovenije, ki jo ponazarja poučna zbirka prvih generatorjev in pa hišna elektrarna iz leta 1911. 5. Pred otvoritvijo za dvajsetletnico ljudske vstaje je vodna kovačnica, ki naj ponazarja našo kovaško proizvodnjo domačega orodja v časih do manufaktur. Za čas pa, ko bo TMS dobil svoje prostore v Ljubljani, se pripravljajo razstave o telekomunikacijah, elektroniki, fiziki in kemiji, tako da bi TMS vsestransko mogel vršiti naloge tehniške ljudske univerze in pri tem zlasti ponazarjati pridobitve eksaktnih znanosti in njihove vplive na naše gospodarstvo.

Vzporedno z organizacijo dela za nove krajevne tehniške muzeje, varstvo tehniških kulturnih spomenkov, obnovo Bistre in zbiranje razstavnega gradiva je TMS opozarjal slovensko in svetovno javnost z objavami o slovenskih tehniških pridobitvah v zbirki Vodniki TMS, zraven katerih je izdal kot ustrezno predzgodovino novega giganta »Litostroja« knjigo prof. ing. A. Strune, »Vodni pogoni na Slovenskem« (Ljubljana 1955). Tako je opravljal svoj delovni program ob populariziranju muzejskih občasnih razstav z izdajo vodnika po razstavi znanstvenih odkritij (Ivan Mohorič, 1952). Bistri (ing. M. Šušteršič, 1954) in o razstavi Jos. Ressler (dr. Vlad. Murko, 1957) ter po tehniških kulturnih spomenikih z vodniki po idrijski »Kamšti« (prof. ing. A. Struna, 1954), Klavžami nad Idrijo (ing. St. Mazi, 1955) in žebeljskih kovačnicah, vigenjcih (J. Gašperšič, 1956).

V delu je obsežna zgodovina pohorskega steklarstva (Mg. Fr. Minarik) in nov vodnik po Bistri in tamošnjih zbirkah.

V pravilniku postavljeni program kaže, da spadajo v delo TMS tudi zgodovinsko važne naloge, zlasti zbiranje ponazoril o nekdanji proizvodni ali predelovalni tehniki, sodelovanje pri varstvu tehniških kulturnih spomenikov ali dokumentacija pridobitev prirodoslovnih znanosti in njihovih vplivov na proizvodnjo. V prvih desetih letih svojega obstoja se je TMS podal zlasti na ponazorjevanje zgodovinskih obrti, da ohrani njihovo živo podobo pred

novočasno mehanizacijo in z njo združenimi pogonskimi silami, ki jih hkrati spremlja. Obisk njegovih začetnih zbirk je presešel vsa pričakovanja in dokazal, da je zanimanje za tehniko zlasti med mladino najmanj enako živo kot za vse druge zvrsti kulture. Z izdajanjem svojih vodnkov je izpolnil vrzel, ki je bila v našem založništvu že očitna. Pri tem se moramo zavedati, da je z njimi začel pri nas orati ledino, kar je tudi vzrok za njihove nekatere šibkosti. Po svojem programu pa lahko postane osnova, na kateri se morejo sestati zgodovinar in tehnik, proizvajalec in znanstvenik, prosvetitelj in organizator, konservator in ekonomist, ko jih nujno združuje ergološko gledanje na preteklost, sedanost in prihodnost.

Franjo Baš

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

DRUGI KONGRES ZGODOVINARJEV JUGOSLAVIJE

Štiri leta po prvem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije (prim. B. Grafenauer, I. kongres zgodovinarjev FLR Jugoslavije od 5. do 8. maja 1954 v Beogradu, ZČ VIII, 1954, str. 198—205; Izveštaj o I. Kongresu istoričara FNR Jugoslavije, Beograd 4—8 V 1954, izdanje Saveza istoriskih društava FNR Jugoslavije, Skopje 1956) se je vršil drugi kongres v Zagrebu v dneh od 23. do 25. novembra 1958. Določanje programa kongresa in vodstvo kongresa je bilo v rokah odbora Zveze zgodovinskih društev FLRJ, tehnično organizacijo kongresa, ki spričo velikega števila okrog 800 udeležencev ni bila lahka naloga, je pa odlično izvedlo Povijesno društvo Hrvatske. Kakor že v Beogradu je bilo tudi v Zagrebu delo kongresa organizirano deloma v plenarnih sestankih in deloma v paralelnih sestankih sekcij; vsi sestanki so se pa vršili v Domu JLA. Prvi dan (23. novembra) je zasedal plenum, kjer je po otvoritvi, izvolitvi delovnega predstva in pozdravih dr. Bogdan Krizman (Zagreb) imel predavanje »Postanek jugoslovanske države«, popoldne je imel dr. Branislav Đurđev (Sarajevo) predavanje »Teoretične osnove periodizacije v zgodovini in periodizacija obče zgodovine«, nato je sledila diskusija o predavanju dr. Br. Đurđeva in kočno še referat Danče Zografskega (Skopje) »Prispevek k vprašanju nastanka makedonskega naroda«. Plenum se je nato sestel še tretji dan (25. novembra) dopoldne, ko je prebral dr. Relja Novaković (Beograd) referat »Pouk zgodovine v srednji šoli«, ki mu je sledila diskusija o tem problemu. Drugi dan kongresa in tretji dan popoldne so pa zasedale sekcije, ki jih je bilo v razliko od beograjskega kongresa samo pet in so bile organizirane izključno le po kronološkem kriteriju; v sekciji za antiko je bilo prebranih in diskutiranih sedem referatov, v sekciji za zgodovino srednjega veka tudi sedem referatov, v sekciji za zgodovino XVI. do XVII. stoletja devet referatov, v sekciji za zgodovino XIX. in začetek XX. stoletja (do 1914) deset referatov, v sekciji za zgodovino XX. stoletja po 1914 pa devet referatov, razen tega se je pa v tej sekciji vršila tudi diskusija o predavanju dr. B. Krizmana. Že iz teh podatkov je razvidno, da je bil zagrebški kongres posvečen predvsem zgodovinskim znanstvenim problemom; le na enem poldnevem zasedanju plenuma se je govorilo o vprašanjih pouka zgodovine; niso pa bila na njem v razliko od beograjskega kongresa več obravnavana vprašanja zgodovinskih ustanov (arhivov, muzejev, inštitutov itd.) in sicer predvsem zato, ker so si naši arhivarji, muzealci in bibliotekarji medtem že ustanovili posebne organizacije in imajo svoje posebne kongrese. Udeleženci so prejeli pred kongresom program kongresa s seznamom predavateljev in predavanj (ponatis Historijski pregled IV, Zagreb 1958, strani 162—166; vendar so nekatera prijavljena predavanja odpadla in je bil tudi vrstni red nekoliko spremenjen); Historijski (Istoriski) pregled, št. 3—4 za 1958, je objavil teksta predavanj dr. B. Krizmana in dr. Br. Đurđeva, tako da sta se mogla ta dva predavatelja na kongresu samem omejiti na povzetek svojih tez, razen tega pa »Predlog programa za pouk zgodovine v gimnaziji«, ki je služil za osnovo referatu dr. R. Novakovića; razen tega so bile v ciklostilu razmnožene in razdeljene »Teze referata i saopštenja za drugi kongres istoričara

Jugoslavije, Zagreb 1958«, ki vsebujejo včasih dispozicijo, včasih teze ali celo glavno vsebino večine (37) ostalih referatov v plenumu in v sekcijah. Tu mi seveda ni mogoče dati celotne slike dela kongresa.¹ Zato naj se omejim na nekaj problemov in značilnosti.

S predavanjem Br. Đurđeva v plenumu je postal ena od glavnih tem kongresa problem iz teorije zgodovine.² Osnovna predavateljeva teza je bila, da je bilo mnenje o petih ekonomsko-družbenih formacijah (praskupnost, sužnjelastniški red, fevdalizem, kapitalizem, socializem), ki sovpadajo z epohami zgodovinskega razvoja človeštva, sicer izražamo že prej, da ga je pa v marksizmu splošno uveljavil šele Stalin s svojo avtoritarno odločitvijo leta 1934; prej so marksisti drugod in celo v Jugoslaviji razlikovali več ekonomsko-družbenih formacij in Marx sam govori o posebni azijski, kastovski formaciji. Stalin je s svojim posegom sicer usmeril sovjetske historike od socioloških shem šole Pokrovskega h konkretnemu raziskovanju, zato je pa v vprašanih sinteze normiral poenostavljenje, shematizacijo. Po mnenju Đurđeva je kastovska in stanovska družba bolj normalna prva razredna družba kakor pa sužnjelastniški red, ki se sploh ni uveljavil povsod, in pred nastopom kapitalizma sploh ni mogoče govoriti o enotnem razvoju človeštva; civilizacije se ne razvijajo nujno na višjo stopnjo, ampak morejo tudi stagnirati in propadati, in naziranje o linearnem razvoju vse zgodovine v smeri stalnega napredka je sploh prišlo v marksizem pod vplivom pozitivistične Comtove meščanske sociologije. Šele od dobe odkritij postane zgodovinski razvoj človeštva enoten in zato smemo govoriti le o dveh splošnih ekonomsko-družbenih formacijah, o kapitalistični, ki se začne že v 16. stoletju, medtem ko sta angleška in francoska meščanska revolucija le začetek nove faze njenega razvoja, in o socialistični, ki se začne s prvo svetovno vojno in oktobrsko revolucijo. Đurđev nasprotuje tudi naziranju, po katerem naj bi bilo značilno za marksizem identificiranje razvoja človeštva z razvojem človeške družbe; s tem se žrtvuje prirodni razvoj človeka, antropološka in humanistična stran; po mnenju Đurđeva praskupnost ne predstavlja ekonomsko-družbene formacije, ampak sloni na rodovnih zvezah, ki so postale družbene pod vplivom ekonomskega razvoja; a tudi v dobah civilizacij ne predstavljajo ekonomsko-družbene formacije vse vsebine zgo-

¹ Najizčrpnjše poročilo je Drugi kongres historičara Jugoslavije. Historijski pregled V, Zagreb 1959, str. 76—101, ki podaja precej izčrpano sliko dela plenuma, pri sekcijah pa navaja referente in naslove referatov, diskutante in nekaj misli iz diskusij. Le pri sekciji za zgodovino XX. stoletja po 1914 ponatiskuje že omenjene »Teze referata...« in izčrpnje reproducira diskusijo; pri podajanju diskusije je nekaj netočnosti in pri zadnji sekciji je izpuščenih nekaj intervencij.

² Poleg že omenjenega teksta, ki so ga imeli udeleženci kongresa v rokah pred kongresom (Br. Đurđev, Teoretske osnove periodizacije u istoriji i periodizacija opšte istorije, Historijski pregled IV, Zagreb 1958, str. 216—236), je treba upoštevati tekst, ki ga je avtor prebral pred začetkom diskusije o njegovem predavanju (Br. Đurđev, Periodizacija opšte istorije. Pregled X, Sarajevo 1958, knj. 2, str. 377—381). Druge objave avtorja iz področja teorije zgodovine so v kronološkem redu: Prilog pitanja o sociologiji i njenom odnosu prema istoriskom materijalizmu, povodom pristupnog predavanja druga Borisa Zihlerla »Istoriski materializam i savremena sociologija«, Pregled VI, Sarajevo 1954, 2. knj., str. 1—15; résumé diskusije s Sidorovom na rimskem kongresu historičnih ved v Atti del X Congresso internazionale di scienze storiche, Roma 4—11 Settembre 1955, Roma (1957), str. 116—117; O takozvanim najopštijim zakonima razvitka društva. Pregled VII, Sarajevo 1955, 2. knj., str. 177—188; 285 do 295; Stupnjevi u razvitku istoriografije (esej). Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, str. 55—71; Društvo i ekonomska formacija društva, Pregled XII, Sarajevo 1960, knj. 2, str. 349—361; résumé komunikacije na stockholmskem kongresu historičnih ved 1960 Zur Streitfrage über die Periodisierung der Weltgeschichte, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Résumés des communications, Göteborg-Stockholm-Uppsala (1960), str. 40—41.

dovinskega razvoja, Đurđev razlikuje med družbeno zavestjo, ki je pogojena od ekonomskih odnosov, in med zavestjo sploh, ter nasprotuje naziranju, da bi predstavljale v današnji dobi prirodoslovne vede ideologijo, deloma pa to ne velja niti za historiografijo. Iz vsega tega zaključuje Đurđev, da prehod iz ene v drugo ekonomsko-družbeno formacijo ali celo prevzem oblasti po drugem družbenem razredu ni edini kriterij za periodizacijo v zgodovini, on priznava stari in srednji vek kot epohe v zgodovinskem razvoju, nasprotuje pa temu, da bi se te epohe identificirale z določenima ekonomsko-družbenima formacijama, kakor se to dela v pretežnem delu marksistične historiografije.³ — Poleg teh tez, zastopanih deloma v publikacijah za kongres in deloma v drugih publikacijah, je treba upoštevati še nekaj tez Br. Đurđeva. Po njegovem mnenju v marksizmu ne obstoje splošni zakoni razvoja družbe, veljavni za vse dobe, ampak le zakoni razvoja posameznih ekonomsko-družbenih formacij in prehoda ene formacije v drugo. Družba predstavlja le odnose med ljudmi, ne pa skupin ljudi ali celo posebno obliko materije. Marksistična sociologija ni identična s historičnim materializmom, ki spada v marksistično filozofijo, temveč ima nalogo, da raziskuje zakone razvoja posameznih ekonomsko-družbenih formacij in prehoda iz ene formacije v drugo ter se loči od zgodovinskih znanosti le po stopnji abstrakcije; sociologija je postala znanost šele z marksizmom, medtem ko je bila zgodovina znanost že prej. V zvezi z vsem tem Đurđev kritizira večino historiografije, ki danes nastopa kot marksistična, in izraža mnenje, da je prava marksistična (»dialektično-realistična«) smer v historični znanosti danes v celoti še bolj možnost kakor pa stvarnost. — V diskusiji o tem referatu v plenumu so se nekateri diskutanti izražali za teze Đurđeva in drugi proti njim, ne bi pa bilo mogoče reči, da je diskusija bistveno prispevala k pojasnitvi teh problemov. Referati in diskusije o periodizaciji v posameznih sekcijah kongresa so obravnavali predvsem specialna vprašanja. Ostane pa dejstvo, da je Đurđev s svojimi tezami, ki je z njimi nastopil tudi na rimskem in stockholmskem kongresu historičnih ved, postavil na dnevni red vprašanja, ki so zelo važna za historične in družbene vede sploh.

Kogres se je vršil v dneh, ki so nekako sovpadali s štiridesetletnico ustanovitve stare Jugoslavije l. 1918, in v zvezi s tem so bili referat dr. B. Krizmana v plenumu, diskusija o tem referatu v peti sekciji (za zgodovino po 1914), pa tudi večina dela te sekcije, saj sta od njenih referatov le dva obravnavala tematiko iz dobe NOB, vsi drugi so pa bili v zvezi s problematiko ustanovitve stare Jugoslavije. Glavna vsebina referata dr. B. Krizmana so sami odločilni dogodki od oktobra do decembra 1918, podajani vestno po virih, medtem ko so prejšnji dogodki nekako od začetka leta 1918 podani bolj fragmentarno. V samem okviru, ki si ga je avtor postavil, bi mu bilo mogoče ugovarjati, da so viri in literatura naštetih le sumarno v uvodni opombi, niso pa navajani konkretno pri posameznih trditvah, da analiza deklaracijskega gibanja pravzaprav ni podana in da tudi stališče antante do vprašnja propada ali ohranitve Avstro-Ogrske ni podano izčrpno. Na kongresu samem so pa nekateri diskutanti očitali predvsem, da avtor ni podal sinteze in da ni upošteval tedanjih gibanj ljudskih mas, medtem ko so drugi diskutanti in referent sam odgovarjali, da je to sicer deloma res, da je bila pa ta naloga neizvedljiva brez novih monografičnih študij, ki jih še nimamo. Vendar pa je referent, ki je napisal o tej problematiki že mnogo študij na podlagi virov, podal v svojem referatu mnogo novega in to tudi na podlagi virov, ki pred 1945 niso bili dostopni. Tudi nekateri referati v sekciji so bili tehtni prispevki k osvetlitvi te problematike. Diskusijo je prevevalo razumevanje za seveda relativno pozitivnost tedanjega dogajanja in povsem negativno mnenje o njem je naletelo na oster odpor. V celoti pa dobimo vtis, da naše raziskavanje vse te še precej nejasne problematike vendar krepko napreduje.

³ Zdi se mi, da bi Đurđev bil bolj dosleden, če bi za dobe med praskupnostjo in kapitalizmom razlikoval le med posameznimi med seboj nepovezanimi civilizacijami in uporabljal potem epohe starega in srednjega veka le za civilizacije Evrope, Prednje Azije in Severne Afrike.

V debati v plenumu o projektu programa za pouk zgodovine na gimnazijah in referatu dr. R. Novakovića so bila izražena razna mnenja, vendar je pa prevladal vtis, da ni bila izčrpna in da bi bilo potrebno diskusijo še nadaljevati. Sistem referatov v sekcijah se je razlikoval od programa beograjskega kongresa; medtem ko se je pri beograjskem kongresu pripuščala precej svobodna izbira teme, se je pri zagrebskem kongresu težilo za tem, da bi posamezne sekcije obravnavale bolj enotno problematiko, deloma tudi pod vplivom tedaj že znanih tem za mednarodni kongres v Stockholmu, kolikor so bile te teme v zvezi z zgodovino jugoslovanskih pokrajin in narodov. Tako so v antični sekciji prevladovala etnične teme, v srednjeveški vprašanja socialne strukture, v sekciji za XVI.—XVIII. stoletje vprašanja gospodarske zgodovine, v sekciji za XIX. stoletje nacionalno-politična vprašanja, medtem ko sem program sekcije za dobo po 1914 že omenil. Največ zanimanja je bilo za sekcijo za zgodovino po 1914, nato za zgodovino XIX. stoletja, medtem ko so se v ostalih sekcijah zbirale bolj skupine strokovnjakov. V zvezi s kongresom je bilo organiziranih več razstav zgodovinskih dokumentov, razstava historične literature, prodaja historičnih publikacij, bila je ena družabna prireditev in več sprejemov, posebej pa je kongres počastil ob 130 letnici rojstva spomin Franje Račkega.

Med približno 800 udeleženci kongresa je bilo okrog 120 Slovencev. V plenumu na tem kongresu ni predaval noben Slovenec, pač pa je bilo med 42 referenti v sekcijah 10 Slovencev, ki so predavali v vseh sekcijah (v sekciji za antično zgodovino: dr. J. Korošec, Problematika arheoloških virov za ekspanzijo Slovanov proti Balkanu; v sekciji za zgodovino srednjega veka: dr. B. Grafenauer, Socialna struktura Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku; dr. M. Kos, Urbarji kot vir za gospodarsko in družbeno zgodovino; v sekciji za zgodovino XVI.—XVIII. stoletja: F. Gestrin, Boj med mesti severnega Jadrana za zaledje do konca XVI. stoletja; J. Šorn, O začetkih kapitalizma na Slovenskem; dr. S. Vilfan, Denarna politika in trgovina v slovenskih deželah od XVI. do XVIII. stoletja; dr. P. Blaznik, Pomen hubnega sistema in njegov razkroj od XVI. do XVIII. stoletja; v sekciji za zgodovino XIX. stoletja: dr. Fr. Zwittler, Nacionalna politika habsburške monarhije; v sekciji za zgodovino po 1914: Fr. Saje, Koncepti hrvatsko-slovenske države v klerikalni politiki med prvo svetovno vojno; dr. M. Mikuš, O značilnostih Osvobodilne fronte Slovenije). Razen tega so se Slovenci udeležili tudi diskusij v plenumu in v sekcijah.

Na dan po tem lepo uspelem kongresu se je vršila v Zagrebu 26. novembra redna skupščina Zveze zgodovinskih društev FLRJ. Ta Zveza je bila ustanovljena 1. 1954 na beograjskem kongresu, odtlej se pa vrše njene redne skupščine, ki se jih udeležuje poleg odbora in nadzorstva po deset delegatov vsakega društva, vsaki dve leti, in te skupščine določajo sedež Zveze ter volijo odbor in nadzorstvo za naslednjo poslovno dobo; prvi dve leti je bila sedež Zveze Ljubljana, nato pa je bil redni skupščini v Zagrebu 7. oktobra 1956 sedež prenešen v Beograd in na skupščini 26. novembra 1958 je odbor Zveze podal poročilo o poslovni dobi 1956-58.⁴ Iz poročila, ki daje tudi kratek pregled dela republiških društev, posnemamo, da se Zvezi iz finančnih (dejansko pa tudi drugih) razlogov ni posrečilo izvesti zamisel izdajanja historične znanstvene revije zveznega značaja; pač pa se ji je posrečilo, da je časopisu Historijski (Istorijski) pregled, ki je bil ustanovljen za vprašanja pouka zgodovine, objavlja pa tudi prispevke širšega značaja, zagotovila redno izhajanje s tem, da je bil njegov sedež prenešen iz Beograda v Zagreb, vendar pa ima ta časopis primeroma malo naročnikov. Zveza je poleg zagrebskega kongresa sklicala v tem razdobju še izredno skupščino v Beogradu novembra 1957, ki se je vršila ob 40 letnici oktobrske revolucije in razpravljala tudi o vprašanjih pouka zgodovine, ki se je z njimi tudi sicer bavila, dala iniciativo za interkatedrsko konferenco historičnih kateder v Zagrebu 10.—12. decembra 1957, ter organizirala dva tečaja za profesorje in predmetne učitelje zgodovine na srednjih šolah, prvi v Beogradu v jan.—februarju 1957 s programom jugoslovanske zgodovine 1918—1945

⁴ Godišnja skupščina Saveza historijskih društava FNRJ, Historijski pregled V, Zagreb 1959, str. 195—199, ponatiskuje poročilo tajnika ter navaja diskutante in novi odbor in nadzorni odbor.

(predavanja tega tečaja so objavljena v knjigi *Iz istorije Jugoslavije 1918—1945*, zbornik predavanj, Beograd 1958), in drugi tudi v Beogradu januarja 1958 s programom zgodovine FLRJ po 1945. Z vprašanji mednarodnih znanstvenih stikov se je Zveza v tej dobi bavila še malo, ker je bila to funkcija Nacionalnega komiteja za historične vede pri Akademskem svetu FLRJ, in je ta funkcija prešla v kompetenco Zveze zgodovinskih društev šele po razformiranju Nacionalnega komiteja in Akademskega sveta l. 1959. Diskusija na zagrebški skupščini je bila precej živahna, razpravljalo se je predvsem o kongresu in o pouku zgodovine. Končno je bilo sklenjeno, da ostane sedež Zveze tudi za naslednjo poslovno dobo v Beogradu, predsedstvo Zveze je bilo razširjeno od treh na pet članov, za predsednika je bil ponovno izvoljen prof. dr. J. Tadić, razen tega sestavljajo pa odbor še zastopniki ostalih petih republiških društev, ki imajo tudi namestnike (za ZDS član dr. F. Zwitter, namestnik dr. B. Grafenauer) in zastopnik Vojnogodovinskega inštituta v Beogradu, nadzorni odbor pa trije člani, med njimi dr. Fr. Škerl. Končno je skupščina sprejela predlog Zgodovinskega društva za Slovenijo, da se vrši prihodnji kongres zgodovinarjev Jugoslavije v Sloveniji.

Fran Zwitter

XI. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV V MURSKI SOBOTI OB ŠTIRIDESETLETNICI KOMUNISTIČNE PARTIJE JUGOSLAVIJE (OD 28. DO 30. SEPTEMBRA 1959)

Dva vzroka sta nagnila Zgodovinsko društvo za Slovenijo, da je priredilo XI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev — z njim se je udeležilo proslav štiridesetletnice ustanovitve Komunistične partije Jugoslavije — skupaj s Prekmurkim muzejskim društvom v središču našega Pomurja, v Murski Soboti. Z ene strani je bilo Prekmurje z odmevi velike oktobrske revolucije v Rusiji — med katere spada tudi nastajanje komunističnih partij v Evropi — tesneje povezano kakor kateri koli drugi del slovenskega ozemlja, z druge strani pa je bila prekmurska zgodovina s slovenske strani sorazmerno malo obravnavana. Prekmurje je imelo kot del Ogrske v primerjavi z drugimi slovenskimi pokrajinami v marsičem vse do leta 1918 drugačen zgodovinski razvoj, ki se kaže v nekaterih potezah — n. pr. v razdrobljenosti kmečke posesti — vse do danes.

Na zborovanju se je zbralo blizu 150 slovenskih zgodovinarjev, kot gostje pa so se ga udeležili zastopnik Društva zgodovinarjev Bosne in Hercegovine Fuad Slipičević ter predstavniki domačih družbenih organizacij in ljudske oblasti, ki so sodelovali tudi pri delu zborovanja z referatom predsednika OLO Rudija Čačinoviča ter v razpravi o drugih predavanjih.

Zborovanje je začel predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo, univ. prof. dr. Fran Zwitter. Podčrtal je pomen Komunistične partije Jugoslavije za najnovejšo jugoslovansko zgodovino ter podčrtal tudi drugi namen zborovanja, naj dá pobudo za živahnejše raziskovanje prekmurske zgodovine z naše strani. Po njegovem pozdravu gostov in udeležencev, ki se mu je v imenu OLO, okrajnega komiteja ZKS in okrajnega odbora SZDL posebej pridružil še Rudi Čačinovič, so bili izbrani v delovno predsedstvo ravnatelj soboške gimnazije Janko Liška, ravnatelj mariborskega muzeja prof. Bogo Teply ter univ. prof. dr. Milko Kos, ki so se v obeh dneh zborovanja menjavali v vodstvu zasedanja.

Zborovanje je začelo svoje delo s predavanjem univ. prof. dr. *Metoda Mikuža* »Osnovni problemi v razvoju KPJ«, ki je podalo pregled najpomembnejših vprašanj, ki so se postavljala pred Komunistično partijo Jugoslavije od njene ustanovitve do začetka druge svetovne vojne.¹ Takoj nato je

¹ Predavanje prof. dr. M. Mikuža bo izšlo v celoti hkrati s predavanji, ki so bila posvečena zgodovini Prekmurja ter še z nekaterimi razpravami o prekmurski zgodovini v kratkem v posebni knjigi »*Prekmurški Slovenci v zgodovini*«, zato se poročilo o zborovanju omejuje le na najkrajšo označbo vsebine referatov.

predaval univ. prof. dr. Rudi Kyovsky o »revolucionarnem obdobju v Prekmurju po prvi svetovni vojni«; v njem je očrtal najprej v primerjavi z drugimi slovenskimi pokrajinami poseben položaj »ogrskih Slovencev« pred prvo svetovno vojno, nato pa podrobneje obravnaval njihovo zgodovino med madžarsko revolucijo pod vodstvom Bele Kuna.

Udeleženci zborovanja so razpravljali o obeh predavanjih skupaj. Dr. Fran Zwitter je poudaril v daljši analizi ogrskega in posebej prekmurskega razvoja od srede 19. stoletja do leta 1918, da so razlike med položajem ogrskih Slovencev in Slovencev v avstrijskih pokrajinah v nekaterih pogledih v tem času še bolj pomembne in bistvene, kakor so se zdele Kyovskemu. Tov. France Klopčič je opozarjal ob predavanju o prekmurski zgodovini na nekatere posebnosti v pripravljanju revolucije na Ogrskem po koncu prve svetovne vojne (močna levica v social-demokratski stranki; močno mladinsko gibanje, ki je prešlo v komunistično stranko; nerešeno agrarno vprašanje; vpliv vojnih ujetnikov, ki so v državljanski vojni v Rusiji prešli na stran revolucije) ter na potrebo razredne analize tistih sil, ki so v Prekmurju leta 1919 strle protirevolucionarno vstajo. Ob Mikuževem referatu pa je podčrtal pomen III. partijske konference ter v luči njenih sklepov — ter prav tako sklepov IV. kongresa KPJ — osporaval preostro obsojanje frakcij; hkrati je opozarjal, da leta 1929 do 1934 le niso v vseh pogledih pretrgala kontinuitete v vodstvu KPJ. Tovariš Rudi Čačinovič je dopolnil predavanje dr. Kyovskega z nekaterimi podatki o Beli Kunu ter o pomenu njegovega dela. Po zaključku diskusije je dr. Mikuž preciziral svoje stališče o prekinitvi kontinuitete v vodstvu KPJ v letih 1929—1934 v tem smislu, da je bilo v teh letih izpodrežano frakcionaštvo, s katerim je bilo poprej vodstvo okuženo, in da to zavrača trditve o kontinuiteti v delu vodstva. Dr. Kyovsky pa je k izvajanju prof. Zwitterja poudarjal, da vendarle ustvarjajo analogije med prekmurskim razvojem ter razvojem Slovencev v tistih pokrajinah, kjer so bili v manjšini, težave pri njihovem narodnostnem boju, prav tako pa tudi politične sile, ki imajo mednarodni značaj (z ene strani delavsko gibanje, z druge strani politična vloga katoliške cerkve).

Popoldanski del zborovanja se je začel s predavanjem prof. Frana Baša, ravnatelja Tehniškega muzeja Slovenije, o »specifičnosti prekmurske zgodovine v ogrski dobi«; predavanje je zajelo razvoj Prekmurja od 10. do začetka 20. stoletja.

V razpravi k temu predavanju je najprej tov. Janko Liška prebral pripombe tov. Šebjaniča, ki so opozarjale na nekatere vire, ki bi jim morali slovenski zgodovinarji posvetiti v zvezi s prekmursko zgodovino več pozornosti (arheološkim najdbam pri Zálaváru, arhivskemu gradivu o prekmurskih fevdalcih v madžarskih arhivih, protestantskim arhivalijam v lokalnih in centralnem protestantskem arhivu, virom o protestantskem gibanju na Slovaškem, kjer so tudi podatki o stikih s Prekmurjem, objavi urbarjev v slovenščini in listin o kmečkih uporih iz arhiva v Sombathelyju, arhivu zbirke Hevenesy v Budimpešti, kjer so morda statistični podatki o Prekmurju iz 16. stoletja, delom Bele Kuna ter njegovim stališčem o narodnostnem vprašanju idr.). Janko Liška sam pa je poudaril le potrebo, da bi podrobneje preiskali tudi mednarodne odmeve razrednih bojev in sprememb (n. pr. dejstvo, da do danes ni urejena pripadnost prekmurskih župnij pod lavantinsko škofijo v stalni obliki). Končno je akademik dr. Milko Kos povzel in podprl pglavitne pobude, ki so bile podane za poglobljeno preiskovanje prekmurske zgodovine v slovenskem zgodovinopisju.

Dopoldansko delo drugega dneva zborovanja se je začelo s predavanjem Rudija Čačinoviča »Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama«, v katerem je zajel tako gospodarski kakor tudi politični razvoj ter posebej analiziral družbene podlage političnih sprememb in strukture v Prekmurju med obema vojnama. To je bila slika, podana po aktivnem in vidnem sodelavcu v tem razvoju, zlasti v tridesetih letih.

V diskusiji je Bogo Grafenauer pojasnjeval postanek specifične prekmurske zemljiške razdelitve ter obenem opozoril na posebne poteze, ki so jih vnesli v prekmurski razvoj turški napadi in sosedstvo tedaj, ko so drugje na Slovenskem že prenehali. Janko Liška je obravnaval vzroke sezonskega izseljevanja, ki je bilo prekmurskemu drobnemu poljedelcu vir za pridobivanje.

obratnega kapitala (za nakup živine in orodja itd.) ter pokazal poti, po katerih se rešuje danes vprašanje agrarne prenaseljenosti pokrajine (delna izselitev v urbanska središča Slovenije; ustanavljanje strokovnih šol). *Bogo Teply* je opozoril na prispevek »prišlekov« v Prekmurje v prekmurkem razvoju med obema vojnama, hkrati pa tudi na velik prispevek, ki ga je dalo Prekmurje v tem času k slovenskemu kulturnemu razvoju. *Franjo Baš* je dodal k diskusiji o svojem predavanju, da tudi že v prejšnjih obdobjih poznajo Prekmurci poleg sezonskega izseljevanja tudi trajno kolonizacijo v sosedstvu (na srednjem Štajerskem do Gorice, na spodnjem do Konjic, zlasti pa okrog Radgone in v Radgoni sami); poleg sezonskega poljedelskega izseljevanja pa je bilo tudi sezonsko obrtniško izseljevanje lončarjev do srednje Ogrske. *Rudi Čačinovič* se je v diskusiji hkrati z dopolnili lastnega predavanja dotaknil tudi še nekaterih vprašanj ob predavanju prof. Baša. Med drugim je opozoril na politično izkoriščanje »sezonsstva« med obema vojnama, ker je borza dela v Kleklovih rokah mogla odločati o zaslužku interesentov, najdlje pa se je zadržal pri prikazu sredstev, s katerimi se poskuša danes zagotoviti Prekmurcem zaslužek doma (predvsem z gradnjo novih tovarniških podjetij, ki naj bi zajela tudi stare domače obrti).

Kot drugi referent je govoril tov. *Milan Ževart* o »zbiranju in obravnavanju gradiva za zgodovino delavskega gibanja in NOB«. Po lastnih skušnjah je — zlasti z ilustracijami preiskave v Šaleški dolini in na Pohorju — kazal poti do neznanih virov, obravnaval pa tudi včasih težka vprašanja kritičnega pretresa teh virov, njihove vrednosti in podobno.²

V razpravi k temu predavanju je podal ravnatelj Instituta za zgodovino delavskega gibanja Slovenije, *Dušan Bravničar*, strukturo tega novega zgodovinskega inštituta in njegov delovni načrt. Institut sestavljajo arhivski oddelek, muzej NOB, ki naj se razvije v muzej revolucije, velika knjižnica ter poseben zgodovinski oddelek, kjer naj bi bilo središče vsega dela. Kot posebna organizacijska oddelka sta v načrtu še bibliografski oddelek ter centralni laboratorij za konserviranje dokumentov. Perspektivni načrt do leta 1965 ima za svoje središče zgodovino delavskega gibanja, vendar v povezavi s splošno novejšo zgodovino Slovencev ter v stiku z zgodovino drugih jugoslovanskih narodov, gospodarskim razvojem ter s svetovnim razvojem v ustreznem obdobju. Pri tem delu se ne želi opirati le na institutsko osebje, marveč tudi na ostale zgodovinarje, ki obravnavajo ta vprašanja ter naj bi se združili pri pripravljanju novejših zgodovine Slovencev. V ta namen bi izdajal Institut za zgodovino delavskega gibanja tudi vrsto posebnih publikacij.

Popoldne so si udeleženci zborovanja ogledali najprej zgodovinske spomenike v Murski Soboti ter posebej tudi tamošnji muzej v Gradu, kjer jim je tov. *Ljubica Šuligojeva* ob muzejski zbirki tolmačila razvoj NOB v Prekmurju.

Pred nadaljevanjem zborovanja z zaključnim predavanjem pa je v imenu komisije za resolucije predlagal prof. Baš naslednje sklepe zborovanja:

»XI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev je po prebranih referatih ugotovilo, da je za prihodnost slovenske in posebej prekmurske zgodovine potrebno in nujno:

1. Slovensko zgodovinopisje je doslej posvečalo premalo pozornosti posebnim vprašanjem Prekmurja; zato je treba smotrno vzeti v obdelavo zlasti madžarske vire za posamezna vprašanja prekmurske zgodovine in jih izčrpati. Zlasti je treba evidentirati ustrezne vire v madžarskih arhivih in muzejih, za kar naj se vzgojijo prvenstveno mladi prekmurski študenti zgodovine.

2. Za dosego tega namena je zlasti važno, da se omogoči čimprej mikrofilmanje arhivov na Madžarskem ter ostalih arhivov za pomursko gospodarsko in socialno zgodovino.

3. Hkrati z mikrofilmanjem arhivskih virov je potrebno preučevanje terenskih spomenikov o agrarni, ljudsko kulturni in delavsko zgodovinski preteklosti Pomurja.

² Gl. objavljeno predavanje v »Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja«, I, 1960, št. 2, str. 343—354.

4. *Apelirati je treba na založbe in strokovne organizacije, da vnesejo v svoj delovni program izdajanje gradiva in razprav o Pomurju, da končno preneha njegov zapostavljeni periferni položaj.*

Predložene sklepe so zborovalci soglasno potrdili.

Nato se je zborovanje nadaljevalo z zadnjim predavanjem. Tov. dr. *Vasja Melik*, univ. asistent, je govoril o »problematiki slovenskega zgodovinopisja po osvoboditvi«. Predavatelj si ni postavil za nalogo notranje analize opravljenega dela, marveč je predvsem vzporejal, koliko so zgodovinarji objavljali od osvoboditve naprej — bodisi v samostojnih publikacijah, bodisi v zgodovinskih periodičnih publikacijah — o raznih obdobjih. Ugotovil je, da so rezultati z zgodovinske strani bogatejši za starejša obdobja, medtem ko je bilo o najnovejši zgodovini objavljenega sicer mnogo, a skoraj vse po nezagodovinarjih. Podčrtal je potrebo po sistematičnejši skrbi za delo na najnovejši zgodovini, posebej s strani redeakcij zgodovinskih glasil, hkrati pa je podčrtal tudi nekatere pomembne naloge — potrebo po sintezi novejših zgodovine, potrebo po novi obči zgodovini za širšo javnost in še več drugih.

Predavanje je zbudilo živahno diskusijo, v kateri so se oglasili *Bogo Grafenauer*, *Milko Kos*, *Franček Saje* in *France Klopčič*. *Grafenauer* je podčrtal, da bi bila za oceno dela slovenskega zgodovinopisja potrebna vsekakor tudi njegova notranja analiza in izrazil prepričanje, da bi takšna analiza pokazala večjo ceno opravljenega dela, kakor samo pregled vprašanj, ki so bila obravnavana. Strinjal se je z zahtevo po intenzivnejši obravnavi novejših zgodovine, osporaval pa utemeljenost statističnih primerjav z obravnavanjem starejših obdobj, na katerih vendarle dela le par ljudi. Rešitev ni v tem, da se ti ljudje ne bi pečali s starejšimi obdobji, marveč v sistematičnem delu na obdobjih, za katere imamo celo vrsto posebnih institucij. *Kos* je pritrdil k tem izvajanjem in opozoril, da bi nekatere naloge, posebej vprašanje nove obče zgodovine, lažje rešili v jugoslovanskem merilu. *Saje* je menil, da naj bi uredništvo Zgodovinskega časopisa skrbelo bolj za obravnave iz novejših zgodovine kakor doslej, da pa bi bilo treba tudi tu razpravljati predvsem o tem, kako kritične ugotovitve v referatu uporabiti za odpravo dosedanjih pomanjkljivosti. Pozval je zgodovinarje, naj se bolj živahno vključijo v delo raznih zgodovinskih institucij pri zbiranju in obdelavi gradiva za najnovejšo dobo, zlasti v delo lokalnih muzejev in arhivov, prav tako pa naj pomagajo tudi pri delu Instituta za zgodovino delavskega gibanja. Končno je opozoril tudi na to, da se krči dotok študentov zgodovine na univerzi ter da naj srednješolski profesorji zgodovine po svojih močeh pri tem pomagajo in preprečijo ta pojav. Temu pozivu se je pridružil tudi *France Klopčič* zlasti s sklicevanjem na pripravljani osnutek dolgoročnega načrta za družbene znanosti, ki bo zajemal tudi zgodovino. Pri njegovem izvrševanju bo treba po njegovem prepričanju združiti vse razpoložljive moči. *Melik* je v svojem zaključku diskusije podčrtal, da ne misli, da je delo na starejših obdobjih nepotrebno, toda vsekakor je treba z delovnim načrtom poskrbeti za bolj intenzivno delo na novejših obdobjih naše zgodovine.

Tretji dan zborovanja, čigar delovni del je bil s tem opravljen, so si udeleženci ogledali še Prekmurje do Lendave z njenimi naftnimi polji ter do znamenite romanske rotunde v Selu, nato pa so se vrnili mimo Gornje Radgone preko Maribora na svoje domove.

Bogo Grafenauer

POSVETOVANJE JUGOSLOVANSKIH ZGODOVINARJEV NA CETINJU (2. IN 3. JULIJA 1960. LETA)

Zveza zgodovinskih društev Jugoslavije je sklicala za 2. in 3. julij 1960 posvetovanje jugoslovanskih zgodovinarjev na Cetinju. To posvetovanje je bilo namenjeno predvsem razgovoru o drugi knjigi »Zgodovine narodov Jugoslavije«, ki je izšla v Sloveniji oktobra 1959, v Zagrebu in Beogradu pa marca 1960. Udeležili so se ga številni zastopniki republiških zgodovinskih društev. Zgodovinsko društvo za Slovenijo so zastopali prof. dr. Bogo Grafenauer in asistenta Ferdo Gestrin in Ignacij Voje.

Organizatorji posvetovanja so še pred posvetovanjem razposlali na republiška društva tekste referatov, ki so jih napisali člani ožje redakcije dr. Jorjo Tadić, dr. Bogo Grafenauer in dr. Branislav Djurdjev in skušali v njih opozoriti na nekatere pomanjkljivosti in neskladnosti v II. knjigi »Zgodovine«.

Dr. Jorjo Tadić je v svojem referatu »Gospodarstvo jugoslovanskih dežel od XVI. do XVIII. stoletja« poudaril, da ima gospodarski razvoj v posameznih jugoslovanskih deželah v tem obdobju mnogo specifičnosti in da so med njimi številne razlike, vendar pa je ugotovil skoraj prav toliko stičnih točk in podobnosti. Avtor je dal sumarni pregled gospodarstva v posameznih pokrajinah od XVI. do XVIII. stoletja. V tem razvoju razlikuje več faz. Posebno je podčrtal tisto, kar je bilo osnovno v gospodarskem razvoju jugoslovanskih narodov in kar je bilo skupno vsem. Ugotovil je, da v »Zgodovini« to ni vedno prišlo do izraza. Vzroke išče v kompoziciji same knjige, ki je vse preveč razbita in razdrobljena ter v dejstvu, da so ta poglavja pisali različni avtorji. V knjigi tudi ni dovolj poudarjena splošna smer ekonomskega razvoja naših dežel, ker mnoga vprašanja ekonomske zgodovine pri naših narodih še niso dovolj raziskana in poznana. Šele takšne raziskave bi pokazale, da je znaten del jugoslovanskega teritorija predstavljal precej ozko povezano ekonomsko celoto, predvsem v razmerju do sosednjih tujih dežel. Na podlagi tega kratkega pregleda je prišel avtor do zaključka, da je bilo, v nasprotju z dosedanjim mnenjem, mnogo stikov z zapadnim svetom.

Referat dr. Boga Grafenauerja »Migracije v jugoslovanskih deželah od XV. do XVIII. stoletja in njihov pomen v nadaljnjem etičnem razvoju« je imel namen opozoriti, kako je ta problem obravnavan v II. knjigi »Zgodovine«. Avtor je nakazal tisto problematiko, ki je v »Zgodovini« prišla najbolj do izraza zaradi različnih stališč posameznih avtorjev do tega vprašanja. Eno stališče zastopajo pisci poglavij o zgodovini posameznih narodov ali pokrajinskih enot ter ožja redakcija, ki se je tega vprašanja dotaknila v uvodu in zaključku knjige, drugačno stališče pa prof. Vasa Čubrilović. Ker se prof. Čubrilović ni strinjal s tekstom, kot ga je uredila ožja redakcija in sprejela širša redakcija, je bil končno njegov tekst, v katerem obravnava to problematiko, objavljen v obliki, ki mu ga je dal pisec. Na podlagi teksta »Zgodovine« je podal Grafenauer na kratko osnovni stališči obeh strani. Pisec je nadalje ugotovil, da je doba turškega osvajanja in gospostva ustvarila na velikem delu teritorija jugoslovanskih narodov povsem novo etično sliko. Če turška osvajanja ne bi porušila staro stanje, bi se formirala narodna zavest na na isti način kot drugje v fevdalni Evropi. Jezikovna in etična enotnost večine srbskega in hrvatskega naroda, ki se je v XVI. in XVII. stoletju okrepila, v zgodovinskih pogojih XVIII. stoletja in pozneje ni mogla biti podlaga za izoblikovanje enega naroda. Mnogo močnejše so prišle do izraza verske razlike in z njimi zvezano različno državno izročilo. Avtor nadalje ugotavlja, da je proučevanje migracij šlo v naši historiografiji skozi tri etape. a) Najprej se je omejilo le na proučevanje najvidnejših pojavov, t. j. na naseljevanje krajišnikov in razvoj Vojne Krajine ter na dvojno veliko selitev Srbov v Vojvodino. b) Poseben sistem antropogeografsko-etnografskega raziskovanja je izdelal Jovan Cvijić. Vendar je on posplošil ekonomske in geografske činitelje, ki jih je odkril v migraciji od začetka XVIII. stoletja dalje, tudi na zgodovinski razvoj v prejšnjih dveh stoletjih. c) Šele najnovejša zgodovinska raziskovanja (na podlagi avstrijskih arhivskih virov, še v večji meri pa na podlagi turških virov carigrajskih arhivov) so pokazala neutemeljenost Cvijićevih posploševanj. Na tej podlagi je bilo šele možno dati bistveno nove, stvarno izjemne črte migracij v dobi turškega fevdalizma. Slika, ki smo jo dobili na podlagi najnovejših raziskovanj in je prvič prikazana v II. knjigi »Zgodovine« v celoti, nas je dejansko iznenadila. Medtem, ko so se pisci posameznih poglavij pri obravnavanju migracij oprijeli najnovejših rezultatov ter podčrtali razvojni moment, je prof. Čubrilović ostal na starih pozicijah. On je obdelal migracije v celoti v posebnem poglavju, skušal pri tem podčrtati konstante v Cvijićevem smislu in je samo delno modificiral Cvijićevo sliko z uporabo najnovejših podatkov, ki so upoštevani v »Zgodovini«. Zaradi tega sta v II. knjigi »Zgodovine« objavljeni dve različni rešitvi iste zgodovinske problematike.

Dr. Branislav Djurdjev pa se je v referatu »Pomen narodnih samouprav pod turško oblastjo« dotaknil enega najvažnejših vprašanj v zgodovini jugoslovanskih narodov pod Turki. Opozoril nas je na razne oblike samouprav. Po njegovem mnenju je morala obstajati neke vrste avtonomija že v XV. in v prvih desetletjih XVI. stoletja, kar dokazuje dovolj močan sloj domačih fevdalcev-kristjanov spahij. Vendar te samouprave niso imele večjega vpliva na razvoj naših narodov. Glavne oblike samouprav pod Turki pa so: cerkvena, plemenska, vaška ter mestna samouprava krščanskih cerkvenih občin. Pri muslimanskem delu prebivalstva, zlasti v Bosni in Hercegovini, ima ogromen pomen mestna samouprava. Avtor je poudaril, da vse te samouprave nimajo istega pomena v vsem razdobju turške vladavine nad našimi narodi. Ne strinja se s stališčem onih znanstvenikov, ki zmanjšujejo vlogo srbske cerkve v razvoju srbskega naroda. V nekaterih poglavjih druge knjige pride to še posebno do izraza. Opozoril je tudi na nasprotna stališča, ki so prišla do veljave v knjigi glede plemenske avtonomije za Črno goro v XVI. in XVII. stoletju. Tudi glede knežinske samouprave, ki igra v razvoju srbskega naroda tako pomembno vlogo, imamo dve razlagi. Avtor referata smatra, da je knežina v XVI. stoletju organizacija vaške samouprave v svojem temelju, v svojem družbenem vrhu pa fevdalna organizacija. Nasprotno pa prikazuje prof. Čubrilović to institucijo kot patrijarhalno-demokratsko organizacijo za ves čas turške vladavine.

Na osnovi teh tez in ugotovitev naj bi se razvijala diskusija. Glavne pripombe v zvezi z II. knjigo »Zgodovine narodov Jugoslavije« so prišle iz vrst črnogorskih in makedonskih zgodovinarjev. Črnogorci so se v svojih izvajanjih omejili predvsem na poglavja, ki opisujejo črnogorsko zgodovino. Ugotovili so, da je črnogorski zgodovini za obdobje od XVI. do XVIII. stoletja dodeljen precej manjši obseg, če ga primerjamo z obsegom opisa zgodovine pri drugih jugoslovanskih narodih. Črnogorski zgodovinarji, ki niso sodelovali pri pisanju drugega zvezka »Zgodovine«, so v diskusiji navedli nekatera nova dejstva in s tem podrobneje osvetlili posamezna obdobja. V zelo obširnem referatu je direktor Istoriskog instituta Crne gore dr. Andrija Lainović navedel mnogo novih podatkov in problemov, do katerih so prišli v zadnjem času pri proučevanju svoje preteklosti črnogorski zgodovinarji. Ugotovil je, da avtorji niso upoštevali mnogih dejstev ter niso posvetili dovolj pozornosti nekaterim junakom in dogodkom v črnogorski zgodovini. Po njegovem mnenju je črnogorska zgodovina obdelana ponekod preveč površno.

Makedonski zgodovinarji so svojo diskusijo usmerili predvsem na dva problema. Prav tako kot Črnogorci so tudi oni poudarjali nesorazmerje, ki ga opazimo v II. knjigi pri zgodovinskih opisih posameznih jugoslovanskih narodov. Do te izrazite disproporcije je po njihovem mnenju prišlo zaradi tega, ker je bilo že vnaprej, pogosto čisto shematično določeno, koliko prostora oziroma strani bo odpadlo na zgodovine posameznih naših narodov, ne da bi pri tem upoštevali stvarne dogodke in pojave v tem obdobju. Drugo vprašanje, ki so se ga makedonski zgodovinarji lotili, pa je bilo vprašanje osnovne koncepcije zgodovine makedonskega naroda. Na Cetinju je bilo v argumentaciji proti določenim formulacijam ožje redakcije II. knjige »Zgodovine« načeto to vprašanje v predloženi obliki v celoti in ne le za obdobje od XV. do XVIII. stoletja. Da so to vprašanje postavili na dnevni red, so bili tokrat vzrok trije odstavki v »Uvodu« in v zaključnem poglavju o »dozoritvi pogojev za začetek nacionalnih gibanj in osvobodilne borbe jugoslovanskih narodov«. Ožja redakcija se je namreč med drugim postavila na stališče, da »turški vdor na Balkan ni preprečil le utrditve srbske in bolgarske države, marveč tudi spojitev Srbov in Makedoncev v en narod« (str. 14), ter dodala, da »v tem času pri makedonskem ljudstvu še ni jasnejših izrazov o pripadanju k posebnemu narodu, marveč so imenovali tudi v XVIII. stol. kakor že prej Makedonce največ Srbe ali Bolgare« (str. 1177). Makedonski zgodovinarji so bili mnenja, da takšne in podobne formulacije lahko le škodujejo makedonskemu narodu. Takšne izjave lahko koristijo tistim, ki še vedno ne priznavajo samostojnega razvoja makedonskemu narodu in proglašajo Makedonce za del bolgarskega naroda. V tej borbi bi morala biti usmerjena dejavnost zgodovinske

znanosti v iskanje pojavov, ki dokazujejo obstoj makedonskega naroda v vsem njegovem obdobju. Prav nič ni torej čudno, če je tudi na Cetinju prišla do izraza tendenca, da se s pomočjo raznih državnopravnih konstrukcij premakne izoblikovanje makedonskega naroda v fevdalni okvir. Takšni poskusi pa nujno potegnejo za seboj tudi temu primerno prikrojevanje zgodovinskih podatkov v detajlih. Tako je na primer D. Zografski vztrajal na problemu povezovanja upora makedonskih komitopolov z uporom 969. leta proti centralni bolgarski oblasti, katerega je pa v poslednjih desetletjih bizantologija popolnoma in upravičeno odklonila. Edino pravilno je povezovati ta upor z uporom leta 976 proti Bizancu. Upravičena pa je bila pripomba, da bi moral biti Karpov upor obdelan v sklopu makedonske zgodovine in ni pravilno, da ga je redakcija prenesla na drugo mesto v knjigi. Opis tega upora je prilično skrajšan in ni v sorazmerju z obdelavo podobnih dogodkov in gibanj.

Na navedene kritične pripombe so odgovarjali člani ožje redakcije. Bogo Grafenauer¹ je v daljšem odgovoru podal historiat dela na I. in II. knjigi »Zgodovine narodov Jugoslavije«. Pojasnil je delo ožje in širše redakcije ter opozoril na momente, ki so vplivali na delo samo. Posebej se je zadržal na nekaterih vprašanih redigiranja II. knjige, kot so: periodizacija obdobja od XV. do XVII. stoletja, delovna disciplina piscev, obseg in s tem povezano orientacijsko število strani določenih za obdelavo zgodovine posameznih jugoslovanskih narodov ter poglavij, podlaga za ureditev knjige (razdelitev na podlagi etničnih celot ali po velikih stvarnih zgodovinskih celotah). Naglasil je, da ni bilo možno izpeljati predvidene zamisli o povezovanju zgodovine naših narodov v večje komplekse, ker je prevladal princip, da se vsak narod oziroma pokrajina obdela posebej. Zato je postala tudi zgodovina naših narodov pod Turki preveč razdrobjena, vsekakor na škodo jasnejše izdelave njenih osnovnih linij. Primerjavo obdelave zgodovine pri posameznih jugoslovanskih narodih je podkrepil s številkami in statističnimi tabelami. Opozoril je, da se kljub težavam pri redigiranju, končni obseg knjige precej točno drži sorazmerij, ki so bila predvidena v prvotnem načrtu iz leta 1953/54. Značilne so spremembe le v okviru turškega kompleksa. Težko je trditi, da so v pregledu črnogorske zgodovine zajeta vprašanja obdelana sorazmerno ožje, kot v drugih poglavjih, redigiranih od strani redakcije. V pogledu narativnega zgodovinskega elementa tekst odgovarja splošnemu načinu, ali ga pa celo presega. Opozoril je, da obstajajo v črnogorski zgodovini še drugi elementi, ki bi nam lahko pojasnili marsikatera zunanje pojave. Vključevanje teh elementov v tekst bi obseg črnogorske zgodovine vsekakor moglo razširiti. Poseben primer je po Grafenauerjevem mnenju pregled makedonske zgodovine v tem obdobju. Dejstvo je, da je v relativnem sorazmerju obseg daleč pod prvotnim načrtom. Vzrok je med drugim tudi v tem, da je bil tekst napisan sorazmerno zgodaj. Tekst pa je bil do leta 1956 vendarle dvakrat predelan in dopolnjen na osnovi diskusije v redakciji. Kljub sugestijam ožje redakcije in namenom, da se pošlje v Makedonijo turkolog, ki bi nekatera vprašanja bolje obdelal, ni bilo možno tekst razširiti in dopolniti. Pri tem so igrali precejšnjo vlogo objektivni razlogi. Marsikatera vprašanja makedonskega razvoja sploh niso bila proučena niti v znanstvenem pogledu načeta vse do pisanja tega teksta. Zato objavljeni tekst povsem odgovarja stanju makedonske historiografije v tem času. Dejstvo pa je, da se je začelo živahnije delo na proučevanju makedonske preteklosti šele od leta 1956 dalje. Na koncu se je Grafenauer dotaknil še vprašanja osnovne koncepcije zgodovine makedonskega naroda. Z navedenimi formulacijami ožje redakcije se prav nič ne izpodbija dejstvo, da se zgodovinski razvoj Slovanov v Makedoniji pogosto loči od razvoja Srbov in Bolgarov in da je prav ta posebna pot privedla do formiranja makedonskega naroda v 19. stoletju. Čeprav pride od konca XIII. do konca XIV. stoletja do začetnih pojavov spajanja srbskega in makedonskega elementa v nekaterih pogledih, ki so zna-

¹ Ta odgovor je objavil avtor v nekoliko razširjeni in izpopolnjeni obliki v Istoriskem pregledu, god VI, broj 3—4, str. 157—18, Zagreb 1960 z naslovom: Povodom drugog sveska »Historije naroda Jugoslavije«. Beležke o nastajanju knjige.

čilni za formiranje naroda v fevdalnih okvirih, ne pomeni ta proces »srbizacije«, marveč začetek formiranja nove enote na mnogo širših osnovah.

Branislav Djurdjev je omejil svoj odgovor² le na nekatere kritične pripombe v zvezi z nacionalnim vprašanjem pri Črnogorcih in Makedoncih, kot je to obravnavano v II. knjigi »Zgodovine«. Posebej se je zadržal tudi pri procesu zedinjevanja jugoslovanskih narodov. Ugotovil je, da se nekateri makedonski zgodovinarji borijo proti tezam bolgarskih zgodovinarjev, ki ne priznavajo makedonskemu narodu njegovih pravic, na najbolj enostaven način. Oni gledajo namreč celotno zgodovino makedonskega naroda s perspektive novejše zgodovine in njenih rezultatov.

V diskusiji so tudi sodelovali ter pojasnili nekatera vprašanja o položaju naših narodov pod Turki v 16., 17. in 18. stoletju, kot tudi o njihovih medsebojnih odnosih, Hazim Šabanović, Nedim Filipović, Fedor Močanin, Bogumil Hrabak, A. Sućeska in drugi.

Diskusijo in posvetovanje je zaključil predsednik Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije dr. Jorjo Tadić z ugotovitvijo, da je posvetovanje vsekakor uspelo, ker je ugotovilo slabosti in pomanjkljivosti II. knjige »Zgodovine narodov Jugoslavije«. Prav bi bilo, če bi udeleženci opozorili tudi na pozitivne strani knjige, ki jih knjiga vsekakor ima. Že dejstvo, je naglasil dr. Tadić, da je v knjigi obdelano obdobje, ki doslej sploh še ni bilo obravnavano na podoben način v naših zgodovinskih delih, predstavlja za naše zgodovinarje velik uspeh.

Organizatorji posvetovanja so omogočili udeležencem prvi dan ogled zgodovinskih in kulturnih znamenitosti Cetinja: Narodni muzej (bivši konak kralja Nikole), Njegoševo biljardo, v kateri je danes nameščen muzej NOB ter zakladnico v Cetinjskem samostanu. Isti dan popoldne pa je bil za udeležence prirejen lep izlet na Lovčen, kjer so se poklonili spominu velikega Njegoša. Izlet je minil v prijetnem tovariškem vzdušju.

Na koncu lahko še ugotovimo, da se diskusija žal ni odvijala na osnovi predloženih referatov, in se je v glavnem omejevala na ozke probleme črnogorske in makedonske zgodovine, ter je včasih celo prestopila primerne okvire znanstvenega razpravljanja.

Kljub temu je bilo takšno posvetovanje koristno, ker je dalo mnogo smernic in pobud za način dela pri nadaljnjih zvezkih Zgodovine narodov Jugoslavije. Istočasno je diskusija nakazala mnogo odprtih in doslej nerazčiščenih problemov v razvoju nekaterih naših narodov. Prav bi bilo, da bi bilo takšnih posvetovanj še več.

Ignac Voje

XI. MEDNARODNI KONGRES ZGODOVINSKIH VED STOCKHOLM, 21.—28. AVGUST 1960

Po petih letih, ki so minila od rimskega kongresa zgodovinskih ved, ob katerem je bila naša javnost podrobneje seznanjena z mednarodno organizacijo na tem področju (gl. poročilo *F. Zwitter*, X. svetovni kongres za zgodovinske vede v Rimu, ZČ IX, 1955, str. 228—233), so se zbrali zgodovinarji avgusta 1960 v Stockholmu. Obseg kongresnega dela je bil določen predvsem po »poročilih« (referatih), ki jih je izbral mednarodni komite zgodovinskih ved že dve leti pred kongresom izmed predlogov nacionalnih komitejev v zgodovinski mednarodni organizaciji včlanjenih držav. K tako določenim referatom so bili nato prijavljena »sporočila« (komunikacije) o ožjih vprašanjih, ki so morala biti — vsaj v načelu — povezana s problematiko referatov. Tudi komunikacije so bile sprejete (leto dni pred kongresom) na podoben način kakor

² Branislav Djurdjev je razširjen in izpopolnjen odgovor objavil v Pregledu, časopisu za društvena pitanja, god. XII, juli-avgust, Sarajevo 1960, br. 7—8, str. 1—13 pod naslovom: Osnovna istorisko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda do obrazovanja nacije. Povodom objavljivanja druge knjige istorije naroda Jugoslavije.

referati, tako da ima mednarodni komite na splošno usmerjenost vsakega kongresa precej močan vpliv.

Stockholmski kongres je pokazal, da je zajela mednarodna zgodovinska organizacija, ki je po drugi svetovni vojni povezana z UNESCO, danes praktično že skoraj ves svet; edina pomembnejša izjema v tem pogledu je Kitajska. Kot uradni jezik je bila odobrena leta 1955 — poleg francoščine, angleščine, nemščine, španščine in italijanščine — tudi ruščina. V praksi pa se s tem ni nič spremenilo, kajti stvarno uporabljajo na kongresu skoraj izključno le prve tri jezike ter so sovjetski zgodovinarji, kolikor so govorili v ruščini, imeli ob sebi prevajalce, ki so njihova izvajanja prevajali, navadno pa so že sami govorili v enem od omenjenih jezikov. O praktični uporabnosti kakega jezika na mednarodnih sestankih odloča pač v veliki meri tudi jezikovno znanje večine udeležencev.

Po širini udeležbe je zadnji kongres vse dosedanje močno presegel. Na dosedanjih kongresih je bilo zastopanih največ 40 držav (1928 v Oslu in 1933 v Varšavi), v Rimu celo le 32, v Stockholmu pa so bili navzoči predstavniki iz dvainpetdesetih držav (28 evropskih, 12 ameriških, 9 azijskih, 2 afriški in Avstralija). Kljub temu se vidi iz števil, da Evropa v udeležbi še vedno močno prevladuje. Prav za prav bi mogli celo reči, da imajo mednarodni komite in kongresi še vedno predvsem zahodnoevropski značaj (med 11 člani mednarodnega komiteja so le trije od drugod — predstavniki SSSR, ZDA in Japonske). Vendar so se nesorazmerja te vrste pri samih kongresih nekoliko ublažila v primerjavi z Rimom, kjer je bila skoraj tretjina udeležencev le iz ene države (Francije). Aktivnih udeležencev je bilo na kongresu 1605 (z družinskimi člani nekaj preko 2300). Nekaj nad polovico (812) jih je bilo iz zahodne Evrope (z najmočnejšimi delegacijami iz Francije in Zahodne Nemčije — po 168), iz baltičkih držav 305, iz socialističnih držav 222, iz obeh Amerik 213, iz Azije 46 in iz Afrike in Avstralije po 2. Šest držav je bilo predstavljenih z več kakor po 100 delegati, 18 držav z 11 do 100, ostale pa z manjšim številom udeležencev. Jugoslovanskih udeležencev je bilo 32; od tega je štela uradna delegacija — izbrana po nacionalnem komiteju — 20 članov, ostali pa so prišli na druge načine.

Podobno razširjenje organizacije se je izrazilo tudi pri razdelitvi referatov in komunikacij, kar se pokaže zlasti v primerjavi z Rimom, kjer je bilo preko 90 % sodelavcev pri referatih iz zahodne Evrope. Od 33 referatov je bilo tokrat 17 referatov poverjenih referentom iz zahodne Evrope, referentom iz baltičkih držav 4, iz socialističnih držav 7, iz ZDA 4 in iz Japonske 1; pri 133 komunikacijah pa je bila udeležena zahodna Evropa s 54, baltički zgodovinarji z 11, socialistične države z 29, ZDA s 14 in Azija s 7. Tudi pri tej delitvi ima svoj vpliv tudi politična geografija: ZDA, Velika Britanija in Francija so imele po 4 referate, SSSR, Nemčija, Italija in Švedska po 3 ter druge države (Jugoslavija, Poljska, Romunija, Čehoslovaška, Danska, Belgija, Nizozemska, Španija in Japonska) po enega, medtem ko je razdelitev komunikacij seveda bolj pisana.

V sekciji za metodologijo so bili na programu referati o »vplivu filozofije zgodovine na novejšo zgodovinsko vede« (R. Rothacker), »zgodovina zgodovino-pisja« (H. Butterfield), »kulturalna zgodovina in njena problematika« (F. Gilbert), »zgodovina pridodoslovja in tehnologije« (A. J. Forbess), »periodizacija svetovne zgodovine« (E. M. Zukov) in »najnovejši razvoj študija demografije v preteklosti« (M. L. Henry), v sekciji za antično zgodovino »Grki v bronasti dobi« (Sterling Dow), »demokratizacija kulture v dobi poznega cesarstva« (S. Mazzarino), »vir za gospodarsko in finančno zgodovino: novci rimskega cesarstva« (M. Guey), »suženjstvo v grško-rimskem svetu« (S. Lauffer), »zgodovinski razvoj in vloga antičnih držav ob severni obali Črnega morja« (V. O. Blavatsky) ter »prebivalstvo ob spodnji Donavi od predrimske do porimske dobe« (C. Daicovicu-Iassi in T. Nestor), v sekciji za srednji vek »prehodno obdobje v vzhodnoazijski zgodovini od dinastije T'ang do dinastije Sung« (T. Yamamoto), »družbena struktura v Rusiji v zgodnjem srednjem veku« (K. Rahbek-Schmidt), »pravo in zgodovinar srednjega veka« (W. Ullman), »značilne poteze italijanskega komunalnega mesta v XII. in XIII. stoletju v primerjavi z evropskim komunalnim gibanjem« (E. Sestan), »zgodovinski pomen germanskega pojmo-

vanja kraljevske oblasti in plemstva« (K. Hauck) ter »problematika institucij srednjeveškega krščanstva« (G. Le Bras), v sekciji za moderno zgodovino »stanovska upravna struktura v XVI. in XVII. stoletju« (J. Vicens Vives), »baltiško vprašanje v XVI. in XVII. stoletju« (L. Czaplinski), »cerkvena reformacija v severnih deželah« (G. Johannesson), »vprašanje prehoda od fevdalizma v kapitalizem v srednji Evropi (XVI.—XVIII. stoletje)« (A. Klima in J. Macurek), »prosvetljenstvo v evropskem 18. stoletju« (F. Venturi) in »politični odnosi zahodne in vzhodne Evrope v obdobju tridesetletne vojne«, (R. F. Poršnev), v sekciji za »sodobno« zgodovino — delitev v obdobja je vzeta v smislu zahodne historiografije — pa »zgodovinopisje o britanskem imperiju in Commonwealth-u od 1945« (V. T. Harlow), »prekomorsko izseljevanje iz Evrope v XIX. in XX. stoletju« (F. Thistlethwaite), »nemška social-demokracija in prva svetovna vojna« (H. Haag), »zgodovina podjetij v XIX. stoletju« (M. Girard), »struktura podjetja v XIX. stoletju: primeri Britanije in Nemčije« (D. S. Landes), »tradicionalna kultura in moderni razvoj v Indiji« (N. Brown) ter »nacionalna vprašanja v Habsburški monarhiji« (F. Zwitter s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova). K vsakemu od teh referatov je bilo prijavljenih po nekaj komunikacij, tako da je vsaka sekcija razpravljala po ves dan o zaokroženem vprašanju; razprave so trajale po sedem ur — štiri dopoldne in tri popoldne.

Referati za kongres so bili v celoti tiskani vnaprej v petih zvezkih, posvečenih posameznim navedenim sekcijam. Prijavljenci za kongres so dobili te knjige že konec junija, tako da so se mogli poldrugi mesec pripravljati za diskusijo. Vendar je bil obseg referatov omejen tokrat na 30 tiskanih strani, tako da so vsebinsko mnogo manj bogati kakor referati za rimski kongres. Nekateri referati so napisani zato izrazito kot izvleček — včasih razumljiv le ob obsežni dodatni literaturi (n. pr. referat o numizmatiki antičnega rimskega imperija in njenem pomenu za gospodarstvo) — drugi pa navajajo bolj teze kakor argumentacijo teh tez. Drugače so mogli postopati avtorji le pri tistih referatih, pri katerih je zajeta sorazmerno ožja problematika.

Naši referenti so si pomagali tako, da so izdelali poleg izvlečka, objavljenega v kongresni publikaciji, še skoraj petkrat tolikšen celoten tekst, ki ga je objavila v posebni publikaciji Zveza zgodovinskih društev Jugoslavije in to publikacijo podarila udeležencem kongresa.

Referenti so mogli spričo tega dodati za uvod v diskusijo le opozorilo na nove rezultate, ki so bili objavljeni po izdelavi njihovega referata. Pri komunikacijah, za katere so bili vnaprej objavljeni le na do tri strani omejeni povzetki, pa so mogli avtorji v 20 minut dolgem referatu razviti in dopolniti v povzetku podane teze. Težišče dela kongresa je bilo torej v diskusiji, ki je imela izrazito delovni značaj. Seveda so imeli avtorji referatov in komunikacij vselej pravico, da so ob zaključku razprave diskutantom odgovorili in povzeli rezultate diskusije.

Dve seji kongresa sta bili plenarni — ob njegovem započetku in zaključku. Vendar nista bili posvečeni — kakor je bilo to v Rimu — splošnim vprašanjem današnjega zgodovinopisja ter končnemu obračunu dela kongresa v zvezi s stanjem sodobnega zgodovinopisja, marveč dvema predavanjema o švedski zgodovini. Nekoliko nas je presenetilo, da so porabili slavnostni seji — ob katerih ni bilo diskusije — za obravnavanje tem, ki v znanstvenem svetu niso nesporne (švedska zgodovina v zgodnjem srednjem veku v smislu klasične normanske teorije ter vloga Švedske v XVII. in XVIII. stoletju), čeprav sama naslova obeh referatov nista kazala te njihove značilnosti. Vse drugo delo kongresa se je opravljalo v sekcijah; v primerjavi z Rimom so torej opustili tudi plenarna delovna zasedanja v večernih urah, izmed sekcij pa je odpadla sekcija za pomožne zgodovinske vede, kar je bilo gotovo škoda. Par komunikacij te vrste — zlasti komunikacija o »zgodovinskih pomožnih vedah in arhivistiki«, ki jo je prispeval eden izmed najbolj znanih strokovnjakov za to stroko, H. O. Meissner — je našlo streho v drugih sekcijah.

Vendar je treba opozoriti, da se združuje s kongresom zgodovinskih ved tudi delo večjega števila komisij za ožja ali specialna vprašanja, ki so jih ustanovili prejšnji kongresi ali mednarodni komite za zgodovinske vede. V tednu pred pričetkom kongresa (od 17. do 20. avgusta) je zasedalo 14 takšnih

komisij (mednarodna komisija za slavistične študije; za zgodovino socialnih gibanj in socialnih struktur; za gospodarsko zgodovino; za zgodovino cen pred 1750; za zgodovino državnih zborov; za primerjalno vojaško zgodovino; za pomorsko zgodovino; za primerjalno cerkveno zgodovino; za zgodovino tiska; za muzmatiko; mednarodna federacija za bizantološke študije; mednarodna federacija institutov za zgodovino renesanse; kolokvij o zgodovini univerz v srednjem veku in dobi renesanse; panameriški institut za geografijo in zgodovino) — nekatere le po en dan, druge — tako tudi slavistična — pa tudi do štiri dni. Te komisije so imele delno na programu zelo pomembna in izrazito primerjalno zgodovinska vprašanja. Naj navedem le nekaj primerov — v komisiji za socialna gibanja so obravnavali v dveh kolokvijih »delavska gibanja v dobi gospodarske krize (1929—1939); njihove posledice politične in socialne vrste; mednarodna primerjava« ter študij »socialnih struktur v moderni in sodobni epohi«; v komisiji za gospodarsko zgodovino so obravnavali na enak način ob Berrillovem referatu in številnih komunikacijah »industrializacijo kot činitelj gospodarskega vzpona od leta 1750 naprej« ter ob Lütgejevem referatu in komunikacijah za posamezne dežele »veleposestniško agrarno podjetništvo od konca srednjega veka naprej« (vsi ti referati in komunikacije so bili letos objavljeni v dveh posebnih zvezkih); v komisiji za zgodovino cen so obravnavali porast cen od konca srednjega veka do srede 18. stoletja, v komisiji za slavistične študije pa v štirih referatih razvoj idej v drugi polovici XVIII. stoletja pri Rusih, Čehoslovakih, na Poljskem in pri Južnih Slovanih, kar je dopolnjeval še poseben referat o »jožefinizmu in jakobinstvu« (W. Markow). Za najnovejšo zgodovino ni brez pomena tudi obravnavanje časnikov kot zgodovinskih virov v komisiji za zgodovino tiska (F. Dahl, »Opis in inventura časniških dokumentov«; I. Kayser, »Metodologija zgodovine tiska in vrednost časniških dokumentov za zgodovinarja«).

Popolnega pregleda dela na kongresu v tem poročilu ni mogoče podati, saj se posameznik ni mogel udeleževati vsega dela in bo celoten vtis mogoče šele po objavi zaključnega zvezka kongresnih publikacij, ki bo podal v izvlečku zapisnike diskusije (napovedan je za letošnje leto). Omejil se bom spriču tega na očrt deleža naših zgodovinarjev v kongresnem delu ter na nekaj splošnih vtisov, ki sem si jih mogel ustvariti ob kongresu.

Jugoslovanskim zgodovinarjem je bil na kongresu zaupan referat o »nacionalnih vprašanjih v Habsburški monarhiji«, ki ga je pripravil s sodelovanjem vseučiliških profesorjev *Jaroslava Šidaka* in *Vase Bogdanova* iz univerze v Zagrebu vseučiliški profesor *Fran Zwitter*, poleg tega pa pet komunikacij: v sekciji za metodologijo in historiografijo sta poročala vseučiliška profesorja *Viktor Novak* iz Beograda o »pomembnih zgodovinskih dogodkih in njihovem vplivu na razvoj historiografije« ter *Branislav Djurdjev* iz Sarajeva o »spornih vprašanjih o periodizaciji svetovne zgodovine«, v sekciji za antično zgodovino docent *D. Stojčević* iz Beograda o prehodu »od antičnega suženjstva do kolonata«, v sekciji za srednji vek pa vseučiliška profesorja *Georgij Ostrogorski* iz Beograda o »bizantinskem mestu« ter *Bogo Grafenauer* o »družbeni strukturi Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku«. V delu komisij je imel vseučiliški profesor *Jorjo Tadić* iz Beograda v kolokvijju o zgodovini cen zelo opaženo komunikacijo o »dubrovniskem arhivu kot viru za splošno zgodovino cen«, vseučiliški profesor *Frangoš* iz Zagreba pa je sodeloval v komisiji za slavistične študije kot eden med tremi avtorji referata o »idejnem razvoju pri Južnih Slovanih v drugi polovici XVIII. stoletja«.

Referat o nacionalnih vprašanjih v Habsburški monarhiji je zbudil izredno pozornost že ob prijavah komunikacij; poleg petih komunikacij, ki so mogle priti na vrsto istega dne v isti sekciji, jih je bilo prav toliko razvrščenih v komisiji za slavistične vede ali na kongresnih sestankih ob drugi priložnosti. Poleg tega pa se je o samem referatu vršila diskusija z rekordnim številom diskutantov (preko 20) vse dopolodne, tako da je bil mogel prof. Zwitter podati v imenu avtorjev svoj zaključni odgovor šele ob začetku popoldanske seje. Splošno so priznavali zelo visoko raven referata, ki je povzel poglobljene rezultate izredno raztresene literature v zelo različnih jezikih; njegova podoba bistveno popravlja in spreminja sliko, ki je običajna v zgodovinah Avstrije;

avtorji referata so spričo tega napravili izredno pomembno uslugo zgodovino-pisju malih narodov, čigar rezultate navadno ob zgodovini Habsburške monarhije prepegosto puščajo ob strani, pa tudi svetovni historiografiji, ki bo mogla s pomočjo tega referata v bodoče gledati razvoj dvojne monarhije mnogo popolneje kakor doslej. V imenu starih stališč avstrijske historiografije, obžalujejo propad cesarstva ob srednji Donavi, se je seveda dvignil prof. Hantsch, toda namesto stvarnih pripomb je izrazil le splošno sodbo, da referat zajema le ono, kar je narode dvojne monarhije razdvajalo, zanemarja pa vse, kar jih je družilo. Sicer pa so diskutanti samo dopolnjevali posamezne poteze referata; edino opozorilo, ki bi nemara moglo v pomembni točki izzvati dopolnilo referata, je bilo to, da je v njem ostala gospodarska stran nacionalnega vprašanja morda preveč v ozadju, vsaj kolikor gre za izrazito gospodarski razvoj in ne le za gospodarsko-družbeni položaj družbenih slojev pri posameznih narodih dvojne monarhije, ki so ga referenti seveda vpoštevali. Seveda pa so referenti mogli odvrniti, da ta stran vprašanja doslej v historiografiji še ni bila preiskovana in da je za avstrijsko zgodovino značilno, da strukturna analiza gospodarstva in družbe še močno zaostaja v primeri z obravnavanjem epizodne politične zgodovine.

O komunikaciji Br. Djurdjeva so diskutirali hkrati z obravnavanjem referata sovjetskega zgodovinarja Žukova (»Periodizacija svetovne zgodovine«) ter komunikacije češkega zgodovinarja M. Huse (»Nekaj metodičnih pripomb glede na vprašanje periodizacije obče zgodovine«) v eni izmed najbolj ostrih teoretičnih debat na kongresu. Zelo zanimiva komunikacija prof. Ostrogorskega, o kateri so razpravljali bizantologi že na svojem kongresu leta 1959 v Münchenu, kjer je bila podana v širši obliki, žal tokrat ni izvala diskusije; pač pa so se oglasili trije diskutanti ob komunikaciji Grafenauerja, ki je moral v svojem odgovoru zavzeti svoje stališče predvsem do trditve prof. Matla iz Gradca, s katerim se ni strinjal.

Seveda so sodelovali naši zgodovinarji na kongresu tudi v diskusiji k drugim referatom: Sergij Dimitrijevič iz Beograda je očrtal stališče srbske socialistične stranke glede vojne ob začetku prve svetovne vojne; Mirjana Gros in Bogdan Krizman iz Zagreba sta razpravljala o položaju Hrvatov v Habsburški monarhiji, prva pa tudi o komunikaciji Setona-Watsona o vlogi inteligence v nacionalnih gibanjih vzhodne Evrope 1848—1918; Branislav Djurdjev se je udeležil diskusije ob metodoloških in turkoloških referatih oz. komunikacijah, Grafenauer je opozoril na problematične trditve v komunikaciji G. Labude o naselitvi Srbov in Hrvatov; Nikola Vučo iz Beograda je sodeloval v razpravi predkongresne komisije za gospodarsko zgodovino (morda pa se je udeležil diskusij še kdo, za katerega ne vem). Končno je prof. Kos vodil zasedanje srednjeveške sekcije ob diskusiji referata in komunikacij o srednjeveških mestih, prof. Tadić pa sekcijo nove zgodovine ob razpravi o prehodu od fevdalizma h kapitalizmu (od 16. do 18. stoletja).

Zgodovina naših krajev ali zgodovinska problematika, ki se tiče tudi naših narodov, pa sta bili delno tudi predmet drugih referatov (v več referatih o antični zgodovini, referata o izseljevanju iz Evrope itd.), pa tudi posebej v nekaterih komunikacijah (tako n. pr. v komunikaciji tržaškega zgodovinarja Schiffererja o nacionalnem problemu Trsta v avstrofilski in iredentistični historiografiji, v Stadtmüllerjevi komunikaciji o »oblikah vzhodne samouprave«, ki je primerjala položaj Maniatov na južnem Peloponezu pod Turki z razvojem Črne gore, v Altundagovi komunikaciji o »verskih zakonih v islamu in zgodovini«, ki ni brez pomena tudi za razumevanje srbske cerkve pod Turki, v Barkanovi komunikaciji o fevdalnem sistemu v turškem cesarstvu, posredno pa tudi še druge, zlasti v raznih komunikacijah o notranjem razvoju Habsburške monarhije pred XIX. stoletjem).

Jugoslovanski zgodovinarji so na splošno dobro predstavljali našo znanost. Večina njihovih nastopov je zbudila pozornost, nekateri tudi splošno odobravanje. Tudi poročila o delu kongresa, ki so izhajala v stockholmskih dnevnikih, so izrazila mnenje, da slone njihova izvajanja na dobrem poznavanju virov ter da se upirajo shematiziranju zgodovinskega razvoja.

Za sklep še nekaj splošnih vtisov o kongresnem delu. Mednarodni komite je uvedel tokrat v organizacijo referatov dve novosti, ki sta se slabo izkazali: odpravljeno je bilo mednarodno sodelovanje pri pripravi referatov, ki jih je praviloma moral prijaviti posameznik, pri izdelavi pa je mogel pritegniti sodelavce le v okviru svoje države; obseg referatov pa je bil omejen na 30 tiskanih straneh (za X. kongres so imeli najobsežnejši referati preko 200 strani, povprečni obseg referatov pa je bil nekaj več kot dvakrat tolikšen kakor pri stockholmskem kongresu). To je povzročilo bistveno ožji obseg večine prijavljenih tem, pri njihovi obdelavi pa omejitev na poglobilne teze brez ali skoraj brez argumentacije. Ta smer je podprla gotovo v pretirani meri regionalno usmerjenost enega dela referatov (zgodovini Baltika sta bila posvečena oba referata na plenarnih sejah, trije v sekcijah ter 19 komunikacij!). Široki svetovnozgodovinski referati z izrazito primerjalnozgodovinsko smerjo, značilni za oba prva kongresa po drugi svetovni vojni v Parizu in Rimu, so skoraj izginili (oziroma so se umaknili v komisije, ki so tudi ohranile mednarodno sodelovanje pri obravnavanju širokih vprašanj!), prav tako so izginili pregledi razvoja svetovne historiografije v zadnjih letih in seveda tudi zaključni obračun o uspehu kongresnega dela. Tudi po časovni omejitvi je segel kongres — razen z referatoma o zgodovini Indije ter o historiografiji britanskega imperija — manj blizu v sodobno zgodovino kakor rimski kongres in kakor komisije pred začetkom kongresa.

Ob vplivu, ki ga ima na program kongresa mednarodni komite, to gotovo ni bilo slučajno, tem bolj ker se struktura dela predkongresnih komisij ni izpremenila. Gotovo pa je povzročila ta preusmeritev kongresnega dela, da je mogla francoska historiografija, proti kateri je nameril v Rimu nekaj ostrih napadov nemški historik G. Ritter, še vedno prevladovati ob stvarnem delu predkongresnih komisij, mnogo manj pa se je mogla uveljaviti na delu kongresa samega.

Na kongresno delo pa je v znatni meri vplivala tudi atmosfera hladne vojne. Delno je podpiral takšne razprave že sam pogram. Nekateri referati — ne le v metodološki sekciji, marveč tudi drugje — so s svojo usmeritvijo povzročili, (bodisi z golo objektivistično registracijo vseh mnenj od skrajne desnice do skrajne levice kakor referat o nemški socialni demokraciji in prvi svetovni vojni, bodisi s svojo celotno težno usmerjenostjo, kakor referat o vplivu filozofije zgodovine na historiografijo ali nekateri deli referata o periodizaciji), da se je razprava hitro sprevrgla v žolčno publicistično polemiko, ki seveda ni mogla dati nikakega rezultata. Diskutantanti so v zgodovinskem razvoju gledali bolj skladišče za izbiranje dokazil za svoje teze kakor pa mislili na poglobilno zgodovinarjevo nalogo, kako se čimbolj približati zgodovinski resničnosti in poglobiti njeno razumevanje. Zelo lep primer te vrste je bila sicer izredno inteligentno in spretno podana komunikacija Hansa Rothfelsa o »narodnosti in meji v poznem XIX. in zgodnjem XX. stoletju«, ki pa je bila vsa usmerjena v svojo končno tezo, da je treba spremeniti meje v prostoru med Nemčijo in SSSR, s katero je poskušala posredno »popraviti« obsodbo stare podonavske monarhije v referatu naših zgodovinarjev. Bolj grobih in plitvih oblik takšnih publicističnih nastopov, ki na tak kongres vsekakor ne spadajo, bi pa lahko našli lepo vrsto.

Na srečo nasprotja na takšni ravni niso zajela vsega kongresa. Od antike do moderne zgodovine je prevladovala stvarna diskusija, pobliski te vrste pa so bili le izjema. V metodološki sekciji in v sekciji sodobne zgodovine pa je včasih razprava te vrste, v kateri so se spopadli zlasti zahodni in vzhodni Nemci, potisnila stvarno razpravljanje resnično v ozadje. Dejstvo, da je teklo v komisijah ob drugačnem načinu dela razpravljanje mnogo bolj tehtno ter da so stvarni ali boljše dokumentirani referati (n. pr. o migracijah, zgodovini podjetij, demografiji, nacionalnem vprašanju v Habsburški monarhiji itd.) bistveno zavrli takšne izpade tudi v obeh najbolj ogroženih sekcijah, pa dokazuje povezanost teh pojavov prav z novimi potezami v organizaciji kongresa, t. j. omejitvijo stvarnih in širokih tem, obravnavanih v mednarodnem sodelovanju, ter z omejitvijo objavljenih referatov na obliko tez brez potrebne dokumentacije.

Stockholmski kongres torej brez dvoma opozarja, da so organizatorji krenili v stran od poti, ki je bolj primerna za napredek naše znanosti. In prav tehtno je mnenje, da bi morali na kongresu uporabiti metode dela, ki so jih uporabljale ob zadnjem kongresu predkongresne komisije ter se vrniti ob širokih zgodovinskih vprašanjih k mednarodnemu sodelovanju, čeprav bi morali zaradi tega skržiti število problemov na dnevnem redu kongresa.

Bogo Grafenauer

TAJNIŠKO POROČILO ZA DOBO 1956—59

V tem poročilu zajemamo poslovno dobo od devetega do desetega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo, to je od 8. decembra 1956 do 2. februarja 1959.

Na devetem občnem zboru 8. decembra 1956 je bil za predsednika ponovno izvoljen dr. Fran Zwitter, v odbor pa dvanajst odbornikov in sicer: dr. Milko Kos, Marjan Britovšek, dr. Bogo Grafenauer, Jože Hainz, dr. Jože Kastelic, Vasilij Melik, dr. Metod Mikuš, Božo Otorepec, Lidija Prudič, Franček Saje, dr. France Škerl in Tone Zorn. Funkcije so se na prvi odborovi seji razdelile tako, da je bil podpredsednik kakor dotlej dr. Milko Kos, tajnik Vasilij Melik, blagajnik dr. France Škerl. Za knjižničarja in arhivarja je bil določen Marjan Britovšek, ki mu je bila obenem poverjena tudi skrb za organizacijo članskih sestankov. Odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa je bil dr. Bogo Grafenauer, zastopnik uredništva Kronike v odboru ZDS Božo Otorepec, Jože Hainz pa je bil za naše društvo član uredniškega odbora Istoriskega pregleda. Lidija Prudičeva, ki je vodila ljubljanski arhiv profesorjev in predmetnih učiteljev zgodovine in geografije, je zastopala v odboru zgodovinarje srednjih in osnovnih šol. Tone Zorn je bil predstavnik študentov zgodovine na filozofski fakulteti.

Število podružnic je ostalo v tej poslovni dobi neizpremenjeno. Članov je bilo ob občnem zboru februarja 1959 362.

Septembra 1957 je izšel IX. letnik Zgodovinskega časopisa na 348 straneh, redakcija X.—XI. letnika je bila zaključena poleti 1958, tako da so bili ob koncu poslovne dobe rokopisi že več mesecev v tiskarni.

Skupaj s Koroškim muzejskim društvom je priredilo Zgodovinsko društvo za Slovenijo v dneh 23.—25. septembra 1957 deseto zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ravnah na Koroškem, posvečeno štiridesetletnici Oktobrske revolucije. Na zborovanje je prišlo okrog 130 zgodovinarjev. O zborovanju je napisal podrobnejše poročilo Bogo Grafenauer v X.—XI. letniku Zgodovinskega časopisa (str. 307—309).

V tej poslovni dobi sta delovali dve sekciji: sekcija za lokalno zgodovino in sekcija za pouk zgodovine. Sekcija za lokalno zgodovino je svoje delo v glavnem posvečala urejevanju in izdajanju Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino, in njene Knjižnice. Kronika je tudi v tem času izhajala redno trikrat na leto z obsegom letnika okrog 160 strani. Naročnikov je bilo konec leta 1958 735. V letih 1957/58 sta izšla tretji (Vlado Valenčič: Sladkorna industrija v Ljubljani, 1957, 66 strani) in četrti (Sergij Vilfan: Zgodovina ljubljanske mestne hiše, 1958, 127 strani; v zvezku je izšlo tudi poročilo o obnovitvenih delih na ljubljanskem magistratu od 1954 do 1958 ter članek arhitekta Josipa Černivca Perspektivni program za asanacijo in rekonstrukcijo ljubljanskega magistrata) zvezek Knjižnice Kronike.

Delo sekcije za pouk zgodovine je bilo ozko povezano z delom za šolsko reformo. Sekcija je razpravljala o učnih načrtih za strokovne šole in gimnazije, predvsem pa je bilo njeno delo posvečeno učnemu načrtu zgodovine na osnovni šoli. Koncept učnega načrta za višjo stopnjo, kakor ga je pripravila naša šolska sekcija, je služil za osnovo komisiji za osnovne šole pri Zvezi zgodovinskih društev FLRJ. Predlog te komisije je bil sprejet na sestanku Zveze v Beogradu

novembra 1957. Sekcija ga je potem izpopolnjevala po naročilu zveznega Zavoda za proučevanje šolstva. Njen elaborat je služil za podlago načrtu, objavljenemu v knjigi, ki jo je zvezni Zavod izdal leta 1958. Nato je sekcija pripravila nekoliko podrobnejši in slovenskim razmeram ter potrebam prilagojeni predlog. Poleg tega se je šolska sekcija posebej ukvarjala z učnim načrtom za četrtri in peti razred osnovne šole, kjer bo predstavljal način pouka zgodovinske snovi nekaj novega, ter je izdelala seznam literature, ki naj bi služila učiteljem pri pripravi za posamezne učne teme. Seznam je bil objavljen v Prosvetnem delavcu leta 1958 (št. 17 in 18).

O delu zgodovinskega društva v zvezi s šolsko reformo moramo poročati še nekoliko širše. Konec leta 1956 je osnovala Zveza tri komisije za pouk: komisijo za osemletke, ki jo je vodil direktor VPŠ v Ljubljani Jože Hainz, komisijo za gimnazije, kjer je bil nas zastopnik prof. Ferdo Gestrin, ter komisijo za strokovne šole, v kateri je bil naš zastopnik prof. Pavle Urankar. O problemih šolskega pouka zgodovine je razpravljajal članski sestanek ZDS 30. oktobra 1957, prav tako pa poseben sestanek Zveze v Beogradu novembra 1957. Zveza zgodovinskih društev FLRJ je dala pobudo za sestanek kateder za zgodovino na jugoslovanskih filozofskih fakultetah, ki je bil decembra 1957 v Zagrebu. 24. septembra 1958 smo organizirali poseben članski sestanek, ki je razpravljajal o pouku zgodovine na univerzi in na srednjih šolah ter izvolil Ferda Gestrina kot zastopnika ZDS v komisijo, ki naj bi na filozofski fakulteti razpravljala o študijskem programu za zgodovinske znanosti.

Članskih sestankov je bilo v tej poslovni dobi pet. 19. decembra 1956 je poročal dr. Bogo Grafenauer o četrtem zborovanju avstrijskih zgodovinarjev v Celovcu, ki se ga je bil udeležil. 10. aprila 1957 je govoril dr. Sergij Vilfan o problemih stare Ljubljane. 30. oktobra 1957 je bila diskusija o učnih načrtih. 22. januarja 1958 je govoril dr. Svetozar Ilesič o kongresu za agrarno geografijo in zgodovino v Nancyju, 24. septembra 1958 je bila diskusija o študijskih programih za zgodovino na univerzi in na srednjih šolah z uvodnima referatoma dr. Boga Grafenauerja (za univerze) in Ferda Gestrina (za gimnazije).

Januarja 1957 je bil v Beogradu tečaj iz zgodovine naših narodov od prve svetovne vojne pa do osvoboditve po drugi svetovni vojni, ki ga je organiziralo Društvo istoričara NR Srbije s sodelovanjem Zveze zgodovinskih društev. Iz LRS se ga je udeležilo 16 srednješolskih profesorjev in predmetnih učiteljev. Predavanja so izšla leta 1958 v knjigi pod naslovom Iz istorije Jugoslavije 1918—1945. Januarja 1958 je bil v Beogradu tečaj iz najnovejše zgodovine naših narodov, iz dobe po osvoboditvi. Ker je bilo število udeležencev omejeno, je moglo priti na tečaj iz Slovenije (od 23 prijavljenih) le 11 zgodovinarjev.

4. in 5. novembra 1957 je bilo v Beogradu razširjeno zasedanje uprave Zveze, nekakšna izredna skupščina, posvečena štiridesetletnici Oktobrske revolucije ter diskusiji o učnih načrtih. Jože Hainz je pri tem poročal o delu komisije za osemletke. 23.—25. novembra 1958 je bil v Zagrebu drugi kongres jugoslovanskih zgodovinarjev, ki se ga je udeležilo iz LR Slovenije okrog 120 ljudi, 26. novembra pa prav tam skupščina Zveze zgodovinskih društev FLRJ. Tako o kongresu kot o skupščini je objavljeno v tem Zgodovinskem časopisu posebno poročilo dr. Frana Zwitterja (str. 222—226).

Ob začetku poslovne dobe je znašal saldo 1,601.772 din. Dohodkov je bilo (z začetnim saldrom vred) 4,877.943 din, izdatkov pa 2,888.058 din. Saldo ob občnem zboru 2. februarja 1959 je bil 1,889.885 din. V tej vsoti so vključeni večji zneski, ki so bili le začasno v društveni posesti (na prvem mestu subvencije za tekoči letnik Zgodovinskega časopisa), tako da je znašal realni saldo le 170.885 din. Veliko večino dohodkov predstavljajo — kakor v prejšnjih letih — subvencije za Zgodovinski časopis, udeležbo na zborovanjih in tečajih, med izdatke pa spadajo prav tako v veliki večini stroški za iste namene. Tudi v tej poslovni dobi je bilo delo Zgodovinskega društva omogočeno le s subvencijami in podporami, ki so jih dali predvsem Svet za kulturo in prosveto LRS, Svet za šolstvo LRS, OLO Ljubljana, OLO Maribor, OLO Celje, ObLO Ravne, železarna Ravne in še drugi.

Vasilij Melik

OCENE

Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart. Herausgegeben von der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Kärnten. Klagenfurt 1953. Im Verlag Joh. Leon sen.

V počastitev stoletnice ustanovitve koroške obrtne zbornice je izšla pred leti preko 480 strani besedila obsegajoča zgodovina gospodarske dejavnosti v tej deželi od približno leta 2000 pred našim štetjem do leta 1953 našega štetja. Tako ima bralec strnjeno v eni sami knjigi vse, kar je bilo do sedaj znano o koroškem gospodarskem razvoju, je pa bilo raztreseno na številnih mestih po drugi literaturi. To je velik plus tega dela.

Knjiga temelji po večini na literaturi (predvsem na domači koroški literaturi) in znatno manj na virih, podajanje snovi pa je zložno, pripovedujoče. Pisci se problematike izogibljejo in dinamiki gospodarske dejavnosti ne posvečajo mnogo pozornosti. To ima svojo prednost: knjiga je pisana precej pregledno in more služiti kot priročnik ali učbenik. Šibka stran take metode je to, da nikoli ne zveš, kaj si pisci ob določenih problemih mislijo in kako jih komentirajo.

Poznavalec gospodarske zgodovine se v podrobnostih ne strinja z mnogočem v obravnavani monografiji. Predvsem je periodizacija koroške gospodarske zgodovine močno staromodna, da, patriarhalna. Enostransko prilagoditi valovanje gospodarskega življenja nastopom vlade posameznih monarhov je sicer komoden posel, ne sme pa biti načelni prijem. Na primer: »Obrtno gospodarstvo od Maksimilijana do Marije Terezije, 1500—1750« (str. 137 do 207)! Rad bi vedel, koliko je Maksimilijanov nastop vladarske službe vplival na primer na povečanje narodnega dohodka, na občuten dvig rudarske proizvodnje, na tehnične zboljšave, na intenzivnost trgovanja, na notranjo vrednost denarja in podobno. Premalo je tudi obdelan problem načelnega in praktičnega odnosa protestantov do gospodarske dejavnosti. Kakšno mesto zavzema protireformacija v dviganju ali padanju gospodarske aktivnosti? Toda to je že problematika.

Dalje: »Koroško obrtno gospodarstvo od Marije Terezije do Franca Jožefa, 1750—1850, obdobje industrializacije« (str. 210—258). Marija Terezija je merkantilizem, ki je bil v času njenih reform že več kot četrstoletna tradicija, utegnila le še pospeševati. Trditev, da je bila Marija Terezija tista (?), ki je na Koroškem resnično dala spodbudo za postavitve lastne industrije (str. 210), je na šibkih nogah. Da je podpirala nekaj malega manufaktur, drži, da bi pa to dejstvo imeli kot osnovo za »postavitev lastne industrije«, je nekoliko preveč patriotično. To bi se moglo reči, da pred tem ni bilo industrije in da Korošci pri tej aktivnosti nimajo svojega privatnega deleža.

Pisci knjige sploh ne vedo za obstoj in delovanje stanovske suknarne v Celovcu ali okolici od okoli leta 1700 do okoli leta 1719, ki so ji dobavljali volno iz južne Italije preko Trsta nekateri kranjski trgovci na velike razdalje. Dalje ne poznajo domačih merkantilističnih piscev, čeprav so jih gotovo imeli. Končno in ne nazadnje obravnavajo Koroško precej ločeno od ostalega gospodarskega dogajanja v Avstriji. Prav primerno bi bilo, če bi pisci ali uredništvo ločili posamezne gospodarske panoge v oddelke ali poglavja. Ker tega ni,

sledi opisu sejalnega stroja (str. 162—163) industrija porcelana in stekla, tej pa takoj proizvodnja papirja. Izvozu rogate živine (str. 176—178) se pridružujejo tobačne zadeve, trgovina s soljo — itd. Na strani 157 bereš, da je železar Johann Martin Hubmershofen vitez Silbernagel prevažal po Jadranu svoje železo na lastnih ladjah in da je v času od 8. do 10. januarja 1744 prestal pri Senigaliji hud vihar; v zahvalo za rešitev da je pozneje zgradil kapelico v domačem kraju. Toda gospodarski zgodovinar bi tudi še rad izvedel, koliko ladij je imel Silbernagel, kje so te imele matično luko, kolikšna je bila njihova nosilnost in podobno. Kot je to po eni strani dokaz, da je šel vsaj del koroškega železa v svet po morskimi potmi, tako je po drugi strani prav značilno, da so bili poslovni ljudje iz zaledja lastniki svojih ladij, ne da bi prebivali v pristaniških mestih (pri nas na primer M. A. Zojs).

Brez ozira na to, da je obdobju od Marije Terezije do Franca Jožefa posvečenih samo 48 strani besedila — po moje premalo —, naj podčrtam, da pisci nikjer močneje ne poudarijo znaten gospodarskopolitični pomen ustanovitve Ilirskih provinc tudi za Koroško. V seznamu literature na str. 259—260 niti ne citirajo monografije dr. Melitte Pivec-Steletove »La vie économiques des Provinces Illyriennes (1809—1813), Paris 1930«, kar je neznanstveno in lokalpatriotsko. Na strani 226 piše, da so Rosthorni utemeljili Volšperško železarsko d. d. leta 1833, kar ni točno, ker je družba pričela delovati že 1. novembra 1832, sodno priznana pa je bila 19. novembra. Na naslednji strani se trdi, da je bil premog pri Lešah odkrit leta 1820, kar je deset let, vsekakor pa zanesljivo štiri leta prepozno. Če bi pisci pogledali v rudarske knjige ali v arhivski fond z naslovom »Zbirka Rosthorn« (v njihovem jeziku »Sammlung Rosthorn«), kar se hrani v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu, bi tam našli povsem točne in verodostojne podatke. Na strani 212 pišejo, da so v letih okoli leta 1749 izdelovali črno pločevino samo v Volšperku in da so jo morali po pogodbi v celoti prepustiti tržaškemu (!) trgovcu Zoysu (!); to niti ne štejem za tako hudo napako, ker je bil Zojs povsod doma, da se izrazim gospodarsko, ne samo v Ljubljani in Trstu. Domovina trgovcev na velike razdalje je bila vedno zelo velika.

Popačil bi sliko celotne monografije, če bi tu pretirano poudarjal šibka mesta. Nedvomno je pred nami zgoščeno v bistvu le gradivo, ki je zanimivo in važno, le da ni dobro urejeno in da je brez dinamike podajanja. Valovanje in razvoj bi mogla biti prikazana bolj plastično. V splošnem se vidi, da manjka Koroščem še vrsta osnovnih monografij o posameznih gospodarskih panogah. Dokler ni teh monografij, je vsaka sinteza šepava, nezanesljiva; služi le kot »izhod v sili«. Ker je bila, taka je podoba, ta koroška gospodarska zgodovina delo, vezana na termin, ki ga je diktiral naročnik, ni plod znanstvene vneme, pač pa rezultat želje, napisati sintezo predvsem na osnovi dosedanjih raziskav.

Vsekakor bodo morali naši slovenski zgodovinarji tostran Karavank zajetno knjigo kaj pogosto vzeti v roke prav zaradi obilice podatkov.

Jože Šorn

Josip Korošec: Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, (Rezultati istraživanja u 1953. godini), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Odjel za filozofiju i društvene nauke, Zagreb 1958; 1. del — tekst 210 str. in priloge v tekstu ter angleški povzetek, 2. del — prilozi — fotografije in risbe.

Josip Korošec: Nova neolitska kulturna grupa na području Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LIV, Split 1952, str. 91—119.

Josip Korošec: Iskopavanja u Danilu kraj Šibenika, Ljetopis Jugoslavenske akademije, knjiga 60, Zagreb 1955, str. 194—204.

Josip Korošec: Nastavak iskopavanja u Danilu kraj Šibenika u 1955. god., Ljetopis Jugoslavenske akademije, knjiga 63, Zagreb 1959, str. 226—239.

Pri Jugoslovanski akademiji je 1958. leta izšla monografija J. Korošca »Neolitska naseobina u Danilu Bitinju« pod uredništvom akad. G. Novaka. S to monografijo smo dobili vpogled v celotno gradivo in probleme danilske kulturne grupe do vključno 1953. leta. Vsi izsledki temeljijo na do pred kratkim znanem edinem najdišču Danilu Bitinju. Topografska karta pa se je v zadnjih

letih pomnožila na več najdišč te kulturne skupine, kot so najdišča v okolici Zadra (Smiljčić itd. Š. Batović, Diadora, Zadar 1960. str. 5 i. d.). Prvi material iz najdišča Danilo Bitinj se nahaja v arheološki zbirki frančiškanskega samostana v Sinju, dalje v muzeju v Splitu, katerega je publiciral I. Marović (Neobjavljeni prethistorijski nalazi sa Danila, Vjesnik za arheolog. i hist. dalmatinsku LIV, Split 1952. str. 76 i. d.) ter v muzeju v Šibeniku. Šele 1951. leta je Rendić-Miočević naredil na najdišču Danilu prvo sondo. Njegova izkopavanja so imela sicer namen, da najde objekte antičnega Ridera v Danilu Gornjem, vendar je dala sonda narejena v Danilu Bitinju prve podatke o točnem položaju samega najdišča. Material teh prvih več ali manj slučajnih izkopavanj je objavil J. Korošec (Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku, LIV, str. 91 i. d.). Ta skromni material je avtorju dal dovolj dokazov, da ga je brez pridržkov določil novi kulturni skupini v Dalmaciji, ki do takrat še ni bila znana. Na področju Dalmacije smo tako dobili drugo neolitsko kulturo poleg hvarske, katera je prvenstveno znana na otokih. Kasneje pa je bila odkrita še tretja impresso-cardium keramika, ki se širi na kopnem in otokih in predstavlja najstarejšo neolitsko kulturo v Dalmaciji. Vse te tri kulturne skupine segajo, sodeč po nekaterih fragmentih, še v Istro in Slovensko Primorje (J. Korošec, Neolit na Krasu in Slovenskem Primorju — v tisku). Prva sistematična izkopavanja v Danilu so bila izvršena 1953. leta pod strokovnim vodstvom J. Korošca (Ljetopis Jugoslavenske akademije, knjiga 60, str. 194 i. d.). Celotno izkopano gradivo tega leta pa predstavlja monografija v dveh delih »Neolitska naseobina u Danilu Bitinju«. Prva knjiga (tekst) podaja celotno problematiko terena in gradiva, druga knjiga (prilozi) pa je katalog. V drugi knjigi je počan karakterističen material delno v fotografijah, delno v risbah. Celotna prva knjiga je razdeljena na več poglavij, tako: uvod, dosedanja dela, hiše in jame, ognjišča, grobovi, materialna kultura — orodje in orožje, nakit iz kamna, kosti in školjk, keramika — slikana z vsemi oblikami in ornamentiko, dalje vaze in drugi predmeti kulturnega značaja, ornamentirana keramika z oblikami in ornamentiko ter neornamentirana keramika in drugi keramični inventar. Dalje je obravnavano po samostojnih poglavjih še: razprostranjenost danilske skupine, odnos slikane do ostale keramike v Danilu, odnos Danila do butmirske kulturne skupine, odnos Danila do hvarske skupine, do Ripolija in o odnos Danila do drugih kulturnih skupin, potem ekonomika, trgovina, proizvodnja artefaktov in ostalih predmetov, kult in religija ter zaključek in datacija. Za angleškim povzetkom imamo še tekst h katalogu materiala. 1955. leta so bila izvršena na najdišču Danilu ponovna izkopavanja v neposredni bližini mesta, kjer so bila izvršena izkopavanja 1953. leta (Ljetopis Jug. akademije, knjiga 63, str. 226 i. d.). Cilj ponovnih izkopavanj je bil, da bi se mogla izpopolniti slika o samem naselju in posameznih drugih nejasnih vprašanjih, kakor o hišah, o stratigrafiji, o obsegu naselbine, grobovih itd. 1955. leta sta bila prekopana dva sektorja. V obeh kampanjah je bilo preiskano skupno 2404 m² površine ter 32 manjših sond, da bi se mogel določiti obseg naselja in morda grobišče, kar pa ni uspelo. Na delu raziskanega terena so se našli globlji jarki, ki so se nadaljevali v neprekopan sektor. Zanimivo je pri tem dejstvo, da se preko jarka niso več našli materialni ostanki. O palisadah ali čemu sličnemu, kar bi služilo za obrambo ali potrjevalo obrambni značaj teh jarkov pa ni bilo sledu. Dalje v naselju samem ni bilo najdenih sledov v zemljo zabitih kolov, ki bi pričali o obstoju hiš. Posledica tega nedostatka je navedla avtorja, da je po prvih izkopavanjih postavil celo vprašanje ali nimamo morda na terenu izkopanem 1953. leta opraviti z erodiranim zemljiščem. Vendar to hipotezo kasneje ovrže, ker so bile najdene tudi jame, ki sicer zaradi malega obsega niso mogle služiti kot stanovanjski prostori, ampak za pridobivanje gline, silosi, cisterne za zbiranje vode itd. Poleg tega pa je bilo najdeno tudi dovolj hišnega ometa, ki je procentualno glede na obseg naselbine skromen, vendar obstoja. Pomanjkanje ometa se da razložiti, da naselbina ni bila uničena s požarom, ker le na ta način, da plamen omet ožge, se nam tudi ohrani. V lepu so dobro vidni odtisi šibja in celo večjih brun, ki so nosili nadzemno stavbo. Posamezni kosi v ilovici ohranjene slame pa dajo slutiti o prekrivanju strehe s slamo, ki je bila premazana z glino in se nam je tako

ohranila. Avtor po navajanju detajlov prihaja do zaključka, da so bile stavbe štirikotne oblike. Pravih ognjišč sicer ni bilo najdenih, vendar pa je bilo dovolj najdenega pepela, oglja ter ožganih košti. Ognjišča so bila lahko tudi uničena posebno na mestih, kjer so ležala 40 cm izpod današnje površine, kajti do te površine je bila plast zemlje zaradi rigolanja v novejšem času uničena. Pri izkopavanjih pa je bilo očitno, da se je kulturna plast nahajala tik pod površino ter šla na mestih samo 20—30 cm globoko, le na posameznih mestih tudi do 70 cm globoko. V jamah je bila debelina plasti nekaj večja. Na osnovi te sorazmerno tanke kulturne plasti, ki je po kulturnem inventarju enotna, odpade vsako iskanje rešitve kronologije v vertikalni stratigrafiji. Ta problem je avtor nakazal in rešil že po izkopavanjih 1953. leta. Leta 1955 je bila horizontalna stratigrafija še potrjena, ker je bilo na zadnjem prekopanem sektorju najdenih največ za to naselbino kronoloških najmlajših elementov, ki se izražajo tako v oblikah zastopanih posod, kot v ornamentiki in tehnikah ornamentov. Kljub večjemu številu okoli naselja napravljenih sond pripadajoče grobišče ni bilo najdeno, izvzemši par otroških skeletov, ki so bili izkopani v sami naselbini, kar ne predstavlja za neolitik nič novega.

Kameno in kremeneno orodje ali orožje je bogato zastopano, tako po številu kakor po oblikah. Tu imamo strelice, nože strgala, praskala, svedre, kamene sekire od kalupastih do plosnatih. Pozornost med tem materialom vzbuja obsidijan, oziroma njegovo poreklo. Danes poznamo za naše predele tri izvore obsidijana. Tako ga poznamo na otoku Melosu, ki pa zaradi strukture v primerjavi z našim odpade. Prihaja v poštev obsidijan iz Bükk pogorja ali iz Italije (Liparski otoki). Prvi je zastopan v naših podonavskih neolitičnih najdiščih. Drugi, italški pa bi lahko prišel k nam s posredovanjem ripoljske kulture na vzhodni strani Apeninskega polotoka.

Koščeni material je v primerjavi s kremenim in kamenim maloštevilno zastopan. Na osnovi tipologije kamenega in koščene materiala danes še nismo v stanju izvajati kakršnih koli kronoloških sklepov, prvič morda zaradi sicer navideznega ponavljanja oblik na vseh neolitičnih najdiščih, drugič pa, kar bo najverjetneje, ker danes nimamo niti ene tovrstne študije, ki bi skušala ali pa razčlenila takšno spremno kulturno gradivo. Tipološko in kronološko oprijemljiva je edino keramika. V Danilu je gotovo zastopana. Zanimivo je, da na tem najdišču nimamo prave grobe keramike, ki po pravilu spremlja finejšo keramiko na vseh najdiščih. Tu imamo fino slikano keramiko, dalje imamo na druge načine ornamentirano in neornamentirano keramiko. Slikano keramiko smatra avtor kot samostojno celoto, ki po tehniki izdelave, sestavu gline (po kemični analizi) in ornamentiki nima nikakšne povezave z ostalo keramiko na tem naselju. Tudi po oblikah se ne da primerjati z ostalo keramiko, razen v nekaterih detajlih. Značilne za njo so amfore, kupe, skodele itd. s sferno zaobljenim ali včasih s slabo nakazanim dnom. V kolikor pa imamo sorodnosti tako v slikani kot v drugi ornamentirani ali neornamentirani keramiki pa so posledica posnemanja bodisi iz ene ali druge strani. Slikana keramika obdrži svojo specifičnost skozi ves čas trajanja življenja na tem najdišču. Sele na najmlajšem sektorju tega naselja imamo vsega par fragmentov slikanega S-motiva, torej krivolinijskega, za razliko, da se na ostali slikani keramiki po pravilu uporabljajo samo pravolinijski motivi. Ti krivolinijski prihajajo na keramiki, ki je po fakturi ista kot ostala ornamentirana keramika. Stratigrafsko se slikana keramika nikakor ne da ločiti od ostale. Ves čas trajanja Danila nastopa istočasno z njo. Ker pa slikana keramika tudi do danes nima analogij na našem teritoriju, je avtor pokazal na sorodnost z ripoljsko kulturno skupino na vzhodnem delu srednje Italije. (Ceramica dipinta della costa Dalmata, *Bullettino di paletnologia Italiana* 1956, str. 297 i. d.). Fo kemijskih analizah gline in keramike, tehnični izdelavi keramike, po osnovnih oblikah posod in osnovni ornamentiki vidi avtor nekaj stičnih točk in jih tolmači bodisi kot medsebojne vplive, bolj pa se nagiblje k skupnemu izvoru obeh omenjenih kultur iz nekega tretjega danes še neznanega centra, nakar sta se obe kulturi razvijali vsaka v svojo smer in dobivali lokalno obeležje.

Kakor omenjeno se ostala ornamentirana in neornamentirana keramika loči od slikane in lahko obe skupini tako po sestavu gline, tehnični izdelavi

in oblikah jemljemo kot celoto. Po zastopanih oblikah je neornamentirana keramika bolj bogata od ornamentirane in avtor meni, da vzrok temu dejstvu lahko zanesljivo iščemo v procentualno večji zastopanosti neornamentirane keramike v Danilu. Ornamentirana keramika je bogata predvsem po zastopanih raznovrstnih motivih, bolj kot po samih ornamentalnih tehnikah. Posebno pozornost vzbujajo kar po pravilu silno precizno izdelani tako krivolinijski kot pravolinijski motivi. Avtor upravičeno prišteva ornamentirano keramiko med najlepše tovrstne izdelke tega časa v Evropi. Izdelana pa je bila podobno kakor neornamentirana doma — to je v samem Danilu, kar potrjujejo rezultati dobljeni po kemijskih analizah keramike in gline iz Danila. Posebno pozornost vzbujajo v danilskem materialu tako zvana kulturna vaza na štirih nogah z masivnim velikim ročajem in odprtino v vertikalni ali poševni legi z ozirom na stojno ploskev. J. Korošec jo prišteva med antropomorfne oblike, Dujmović (Vjest. za arheol. i hist. dalm. LIV str. 73) pa vidi v njej zoomorfnu predstavo. Ker ta vaza po svoji obliki ni mogla imeti praktične uporabne funkcije, ji je mogoče pripisati le kulturni značaj. Po ornamentiki, tehnični izdelavi ter sestavi zemlje jo je mogoče pripisati v skupino ornamentirane keramike. Med slikano keramiko ni zastopana. Njen izvor je nepojasnen, nekaj sličnosti ima med materialom iz Korinta. Kakor je danes znano, ta vaza ni doživela evolucijskih sprememb, kar so potrdila izkopavanja 1955. leta.

Za sklepe o razprostranjenosti danilske kulturne grupe imamo premalo podatkov. Proti Bosni jo je mogoče slediti v kakanjski kulturni grupi, ki je pa žal premalo raziskana. Nekaj njenih elementov imamo v Crvenih stjenah v Črni gori. Na otokih dosedaj o njej nimamo močnejših dokazov. Po vsem se zdi, da tam dominira hvarska kultura. V okolici Zadra imamo danes znanih nekaj najdišč danilske kulturne skupine. Dalje eksistirajo materialni dokazi, da se je širila v smeri Istre in Slov. Primorja, kar dokazuje material iz nekaterih kraških jam v okolici Trsta.

V posebnih poglavjih avtor obravnava odnos Danila do posameznih okolnih neolitičnih skupin. Tako v odnosu z butmirsko kulturno skupino vidi več stičnih točk v oblikah posod kot v ornamentiki. Vpliv Danila na butmirsko kulturno skupino naj bi šel preko posredovanja neke starejše kulturne skupine v Bosni. Ta naj bi bila po današnjem stanju raziskovanja kakanjska kulturna skupina. V mlajših fazah Danila pa bi lahko bili vplivi neposredni, morda je celo v posameznih elementih butmirska kultura vplivala na Danilo. Predvsem bi bilo tu posebno omeniti razvoj kroglaste amfore s cilindričnim spodnjim delom ali tako zvane piriforme amfore. V Danilu imamo za to obliko razvojno predstopnjo, kjer imamo kroglasto amforo s sfernim dnom, posebej pa imamo postamente za take vaze. Po zlitju obeh teh delov dobimo razvojno piriformno obliko (Arheološki vestnik VI/1, 1955, str. 5 i. d.). S tem dokazom avtor tudi zanika predpostavko, da bi mogla tako obliko sprejeti butmirska kulturna skupina iz lengyelske, ampak meni, da je doživela svoj razvoj nekje ob Jadranu in pri tem ne izključuje možnosti, da se je to zgodilo prav v danilski kulturni skupini. Naslednje skupne točke med danilsko in butmirsko kulturno skupino naj bi bile v ornamentiki in to predvsem v spiraloidnih motivih. Spiraloidni motivi v Danilu niso po kombinacijah tako bogati kot v Butmiru. Tudi v spiraloidnih ornamentih s šrafirano okolno površino, ki izzove negativen ornament, vidi avtor isto tendenco kot pri reliefnih spiraloidnih butmirskih ornamentih, kjer je bila izdolbena okolna površina in tako izvan tudi negativen ornament.

Za proučevanje odnosa med danilsko in hvarsko kulturno skupino nimamo takorekoč nobenih elementov in še ti so v posameznih oblikah posod. Tako po ornamentiki in tehnični izdelavi nimata ti dve skupini nič skupnega. Nič skupnega tudi ni v slikani keramiki obeh skupin izven slikane hvarske keramike z rdečo osnovo in svetlimi ornamentami — keramike tipa Dimini, ki je po vsej verjetnosti starejša od hvarske slikane keramike s temno osnovo in rdečim ornamentom tipa Hvar I. Avtor meni, da je danilska kulturna skupina starejša od faze Hvar I, kar zaključuje na osnovi pomanjkanja več stičnih točk med hvarsko in danilsko kulturno skupino.

V odstavku »Odnos Danila prema drugim kulturnim grupama« avtor naštevava skupne stične točke bodisi v ornamentiki ali oblikah posod z bolj odda-

ljenimi kulturnimi skupinami. Tako obravnava nekaj stičnih točk zlasti v spiralojdi ornamentiki z lengyelsko kulturno skupino. Po teh analogijah navaja skupne točke s starčevačko kulturno skupino zlasti na osnovi nekaterih oblik posod. Tukaj v glavnem povdarja podobnosti, ki jih pa ne povezuje in ne izvaja iz njih kakšnih posebnih sklepov že zaradi kronološke razlike in velike teritorialne razdalje. Zaradi analogij s starčevačko kulturno skupino avtor postavlja vprašanje, ali ni morda dala neka starejša kulturna skupina, ki danes še ni poznana nekaj elementov tako starčevački kakor daniški kulturni skupini. Direktno povezanost starčevačke in daniške skupine avtor izključuje. Pri obravnavanju skupnih točk med Danilom in kraškimi jamami v Slovenskem Primorju je avtor bolj direkten, ker material sam nudi zanesljivejše sklepe. Ali je za te predele v vprašanju direkten ali indirekten vpliv, import, trgovina ali razprostranjenost daniške kulturne skupine pa se ne da reči, zaradi neraziskanosti vmesnih področij. Avtor se dalje ne zadržuje na navajanju analogij niti z Grčijo, Tesalijo in Kikladi, niti ne z navajanjem analogij z Boian A in Vadastra kulturo, kjer so včasih frapantne analogije zlasti v ornamentiki, ker meni, da takšne elemente še nismo v stanju pravilno razložiti.

Rezultati o ekonomiki tega naselja ne odstopajo, ampak potrjujejo dognanja poznana že na drugih neolitičnih najdiščih. Prebivalci tega naselja so se ukvarjali z poljedelstvom in živinorejo, lovom in zbiranjem plodov. Z ribolovom se verjetno prebivalstvo tega naselja ni ukvarjalo, ampak so ribe in predvsem školjke dobivali potom zamenjave dobrin (trgovine) od prebivalcev, katerih naselja so bila po vsej verjetnosti bliže morju. Brez dvoma je, da so prebivalci Danila tudi trgovali. Dokaz za tako domnevo je predvsem obsidijan, ki je lahko prišel v Danilo le potom trgovine pa bodisi iz Liparskih otokov ali iz Bükk pogorja. Prišel je kot surovina, ki so jo v naselju samem potem dalje obdelovali. Drugi dokaz za trgovino je kremen material, ki je prišel tudi kot surovina iz drugega področja, ker tega materiala v sami okolici Danila ni. Kot tretji dokaz za trgovino pa avtor vidi v slikani keramiki, ki predstavlja nekaj tujega po materialu z ozirom na ostali keramični material (kemične analize obeh vrst keramik).

Med kulturne predmete avtor prišteva predvsem rhytone na štirih nogah, ki jih pod znakom vprašanja dovaja v zvezo s kultom vode, phaluse in plastične živalske glavice. Plastične živalske glavice so bile kot aplikacije na posodah, katere pa so lahko imele tudi samo dekorativen in delno praktičen značaj. Plastika tega najdišča za sedaj ni poznana, tudi ne v plasti z močnimi butmirskimi elementi. Avtor meni dalje, da je rdeča barva morala igrati tudi v kultu pomembno vlogo. O kultu plodnosti še nimamo nikakršnega dokaza, čeprav je moral igrati važno vlogo z ozirom na poljedelski karakter naselja.

V poglavju »Zaključek in datacija« avtor sumira vse izsledke in ugotavlja, da je daniška kultura v svojih mlajših fazah paralelna z Butmirom, oziroma, da bi mogli spodnjo mejo njenega trajanja postaviti v 5 m kulturnega sloja v Vinči, dalje je paralelna s kakanjsko kulturno skupino v Bosni, ki je bila ena od komponent za razvoj butmirske kulture. Hvarska kulturna skupina, oziroma niena prva faza Hvar I nima z Danilom nič skupnega, ima samo skromne stične točke z butmirsko kulturno skupino, katere se lahko povezujejo tudi z Danilom. Avtor meni, da je treba izdvojiti iz materiala, ki ga poznamo pod fazo Hvar I, nekaj že omenjenih fragmentov slikane keramike tipa Dimini, ki bodo paralelni z Danilom. Ostali material, ki je zastopan s slikanjem rdečega ornamenta na temni podlagi pa datira v 5 m kulturnega sloja v Vinči in še kasneje, torej v čas ko daniška kultura preneha.

Začetek Danila postavlja J. Korošec v čas okoli 7 m kulturne plasti v Vinči. V poročilu po izkopavanjih 1955. leta (Ljetopis Jug. akademije, knjiga 63, str. 226 i.d.) pravi avtor, da kronološko ne moremo postaviti daniško kulturo od časa trajanja impresso keramike pa do časa trajanja butmirske kulture, ker do sedaj še nimamo za to materialne baze. Vendar pa meni, da je daniška kulturna skupina živela dolgo, nekako tako kot je razmak trajanja vinčanske kulturne skupine.

Na tak način podane monografije s kompletnimi terenskimi zapažanji in materialom so nasploh za arheologijo zaželjene, oziroma nujno potrebne,

ker lahko edino služijo še za poznejše navezave in daljne študije. Samo sinteze zapažanj, pa če so še tako objektivne, največkrat ne zadoščajo, ker so kljub najvestnejšemu delu subjektivne, ker se lahko najsolidnejšemu delavcu navidez nepomembni predmeti izmaknejo, ki bi lahko marsikdaj predstavljali važen ključ za nadaljne raziskave. Velikega pomena so tudi razne čisto tehnične analize, ki so podane v tekstu, tako kemične analize keramike, barve, zemlje iz samega terena, kamen, ki je bil uporabljen za izdelavo orodja oziroma orožja, kost itd. Provinienca tega materiala že predstavlja ključ za reševanje importov in trgovine bodisi posredno ali neposredno. Tehnični posegi, meritve, profili itd., ki so priloženi prvemu delu pa služijo za reševanje stratigrafije, lokacije itd.

Tatjana Bregant

Josip Krašovec, Drulovka, Zbornik Filozofske fakultete III/4, Ljubljana 1960. 59 strani, 41 tabel, 2 prilogi, 2 sliki v tekstu in nemški povzetek.

Po prvem poročilu o Drulovki (Arheološki vestnik VII/1-2, 1956, 3 sl.) je izšla pri univerzitetni založbi monografija dr. Josipa Korošca »Drulovka«. Avtor obširno obravnava arheološko gradivo najdeno pri arheoloških izkopavanjih 1956. leta, naselbino ter odnos tega najdišča do ostalih slovenskih neolit-skih najdišč.

Naselbina leži med sotesko Save in njenim mrtvim rokavom. Na tem trikotnem prostoru je bilo napravljenih več sond, ki so dale identičen material. Na drugi strani pa se je hotel s pomočjo njih določiti obseg naselbine, kar je le delno uspelo. Da je tu bila res naselbina, pričajo ostanki hišnega lepa. Kako je naselbina propadla, pa je težko reči.

Kulturnih ostankov je veliko, posebno keramičnih in kamenitih. Koščeni material je po večini propadel ali pa je zelo slabo ohranjen. Med kamenitim gradivom imamo zastopane vse oblike. Artefakti so zelo pazljivo izdelani in skoraj vsi so pripadali nižji plasti okoli 60 cm.

Keramično gradivo pripada grobi in fini keramiki. Po oblikah imamo zastopane skodele, terine, kupe, posode sorodne amforam, vrče, lonce, posode z dulci in posode na nogah. Poleg tega so še zajemalke, miniaturne posodice, miniaturne steklenice, sitaste posode, pintadere, glinaste jagode, vretenca in držaji kot plastične glavice. Groba keramika je često ornamentirana. Uporabljene so bile tehnika vreza, žlebljenja, vbodov, odtisov prstov in nohtov in tehnika plastičnih ornamentov. Motivika je preprosta. Najpogostejši so snopi vrezanih ali žlebljenih linij v obliki cikcakastih, vertikalnih ali horizontalnih snopov. Večkrat so ti snopi spremljani z vbodi. Le en fragment ima krivolinijski motiv. Poleg te keramike imamo še slikano keramiko, ki je druga značilnost tega najdišča. Te posode so izdelane iz dobro čiščene gline, gladke površine in dobro pečene. Posode so bile slikane pred pečenjem ali včasih po pečenju še zglajene, včasih pa slikane po pečenju. Često je bila poslikana zunanja in notranja površina posode. Imamo slikanje z rdečo, belo in črno barvo. Rdeče slikane posode so najčešče zastopane. Na nekaterih rdeče slikanih fragmentih so se ohranili sledovi bele barve, katera je bila nanešena na rdečo osnovo. Na nekaterih pa sledove bele barve. Slikane pa so bile tudi posode, ki so bile pred pečenjem ornamentirane v prej navedenih ornamentalnih tehnikah in nato slikane z rdečo, belo ali črno barvo.

Med materialom iz Drulovke so tudi taki fragmenti, ki kažejo direkten vpliv iz drugih kulturnih področij. Tako so zastopane Ig I, v manjšem obsegu Ig II, slavonska ter badenska kultura in zgodnja bronasta doba. Po skromnih podatkih izgleda, da je bila Drulovka po odselitvi nosilcev poznega neolitika še enkrat naseljena.

Najdišče Drulovka s svojim kulturnim materialom ni osamljen primer. Našo kulturo lahko po poznanem gradivu omejimo na Gorenjsko, Štajersko, del Dolenjske, Hrvaško Zagorje, Hrvaško okoli Karlovca in del Koroške. Kje je izvor te kulture je težko reči, vendar ni dvoma, da predstavlja nadaljnji razvoj podonavskih neolitičnih kultur. V poštev prihajata lengyelska in slavon-skosremska kulturna skupina. Tu ne prihaja v poštev kakšna migracija iz

področja lengyelske kulturne skupine, ampak samo njen vpliv. Odprt problem je tudi z najdišči Hrvatske in zahodnjega dela Slavonije, ta bi morala kot kronološko istočasna z našimi najdišči biti bolj sorodna z našimi najdišči in lengyelskimi, kar pa niso. Danes se ne dajo strogo opredeliti nobeni od teh dveh skupin. Izvor naše skupine leži v neolitskih podonavskih kulturah kot daljna razvojna stopnja, a do sedaj je še neznana osnovna komponenta. Poleg tega bi bili velikega pomena tudi starejši danes še neznani domači elementi. Avtor predlaga, da bi imenovali našo kulturno skupino kljub razlikam kot alpski facies lengyelske kulturne skupine. Nekoč je predlagal tudi naziv »slovenska kulturna skupina«. Kronološko je avtor opredelil najdišče na Drulovki in kulturno skupino v katero ta spada, z ozirom na analogije vzete iz Ig I in delno Ig II ter slavenske kulture, v prehodni čas med neolitikom in bronasto dobo, kar bi predstavljalo spodnjo mejo, do katere bi segala naša kulturna skupina. S prihodom nosilcev kulture ljubljanskega barja pa bi naša kulturna skupina polagoma prenehala. Gornja meja bi ležala nekje pri kraju neolitika, nekako istočasno z lengyelsko kulturo. Vendar gornje meje ni mogoče natančneje diferencirati.

Po današnjem videzu so ležale naselbine na teže dostopnih mestih. Za kakršne koli detajlnejše sklepe nudijo naša najdišča zaenkrat premalo podatkov. Grobovi so razen par grobov iz Ajdovske jame neznani. Za sklepe o ekonomiki so tudi skopi podatki, verjetno pa tudi ta kulturna skupina ne bo izstopala iz osnovne tvorstne koncepcije: najbrže sta lov in ribolov dominirala pred primitivnim poljedelstvom.

Tatjana Bregant

Stane Gabrovec: Najstarejša zgodovina Dolenjske (Vodnik po arheoloških zbirkah muzejev v Novem mestu, Brežicah in Metliki), Novo mesto 1956, 69 str., francoski povzetek, 2 zemljevida arheoloških najdišč ter več fotografij in risb.

Svoje delo je avtor razdelil na 6 poglavij. In sicer v prvem »Prazgodovina Dolenjske in Posavja« obravnava celoten pregled predzgodovine teh dveh področij do vdora Rimljanov. V začetku se ukvarja s problemom kronologije na splošno, potem pa prehaja v kronološko razporejanje vseh važnejših najdb iz obeh področij. Tako obravnava za neolitični čas Ajdovsko jama in Pijavško jama pri Krškem, ki obe pripadata slavonsko-sremski kulturi in sta to najzahodnejši točki. Istočasno s kulturo Ljubljanskega barja bi živela še Pijavška jama in Šentjernej na Dolenjskem. Kmalu po letu 1200 pred n. e. spadajo depojske najdbe iz Čremošnjic, Jurke vasi in posamične najdbe iz Drnovega, Mihovega, Vinjega vrha, Višnje gore itd. Po tem času prihajajo na to področje Iliri. Protoilirsko prebivalstvo imamo v Dobovi, ki je kulturno povezano v ruško-dobovski skupini in predstavlja panonsko komponento. Na Dolenjskem pa imamo istočasni Ostrožnik pri Mokronogu in najstarejši del Slepška, ki predstavljata balkansko komponento. Prva komponenta se nekako zgubi, druga pa se nadaljuje v zrelo železno dobo. Ta razvoj nam prinese v letih okoli 600 p. n. e. svetočo dobo v zgodovini Ilirov. Dolenjska v tej dobi najbolj napreduje zahvaljujoč bogastvu na železni rudi, kar se odraža v bogastvu najdb, ki v tem času izvirajo pretežno iz grobov, naselbine pa so le slabo raziskane. To se čuti tudi v razmerju do posavskih najdišč Libne, Malenc in Rovišča, pri katerih se zdi, da predstavljajo le neko razlivanje bogastva iz Dolenjske (Magdalenska gora, Stična, Mokronog, celotna dolina Krke, Novo mesto, Šmarjeta itd.). Po letu 300 zabeležimo direkten vdor Keltov na naše ozemlje. Odras njihove kulture zasledimo v izrazito ilirskem področju, ki živi še dalje. V tem času pa imamo poleg starih že čisto latenska področja Mihovo, Roje pri Moravčah in Neviodunum — Drnovo. Sedaj postajajo politično pomembne tudi plemenske tvorbe Noričanov, Latobikov, Tauriskov, Japodov, Karnov in Histrov. To stanje traja do vdora Rimljanov.

V drugem poglavju »Dolenjska in Posavje pod Rimljani« avtor zajema čas rimske okupacije, na koncu pa priključuje slovansko naselitev in čas do 11. stol. Po bojih z Japodi in po mirni politiki Noričanov za svoj obstoj se šele Avgustu posreči dokončno zavzeti naše kraje, ko je ta leta 46 n. e. anektiral Regnum Noricum in takoj izločil Dolenjsko z Emono in ju priključil

Panoniji. Japodi so bili premagani leta 35 p. n. e. Leta 100 razdelijo Rimljani provinco Panonijo v Pannonio Superior kamor spada tudi Dolenjska kot mestno okrožje mesta Nevioudunuma in Pannonio Inferior s središčem v Slavoniji. Ob koncu 2. stol. je priključen del ozemlja z Emono Italiji vse nekako do Višnje gore. Po tem času ni bilo misliti več na kakšno politično samostojnost. Leta 212 so dobili vsi svobodni državljani v imperiju rimsko državljanstvo in to jim je dajalo možnost do najvišje vojaške kariere, celo cesarske. Po celotni upravi je Rim prinesel čisto moderne poteze, ki so bile se ve prirojene v korist Rima. Stari rudniki na Dolenjskem zamrejo, izkoriščanje železa se osredotoči na večje obrate s suženjsko silo, domače prebivalstvo pa se zateče k živinoreji in poljedelstvu. Nekaj je bilo vseeno pozitivnih pridobitev, to so bili predvsem ustavna ureditev, uspostavitve denarnega sistema, sredstva za kulturno življenje, dobre ceste in precejšen porast pismenosti prebivalstva. Deželo so Rimljani prepredli s številnimi cestami in postojankami. Poleg Emone in Nevioudunuma so še Acervo, Praetorium Latobiorum itd. V 3. stol. začne vpadati moč Rima. Temu so pripravili pot vdori Markomanov, Kvadov in Germanov že poprej. Vzrok propadu so bila razna krhanja na vzhodni meji. Mnogo pa so pripomogli slabi vladarji. Dioklecian in Konstantin tega nista mogla več za dalj časa rešiti. Iz tega časa imamo dolgo obrambno zidovje od Verda preko Ljubljanskega vrha in zaporno kraško zidovje od Soče do Reke. Na našem področju pa so postavili v tem času gradišče pri Velikih Malencih. Naše ozemlje nam je dalo malo iz časa preseljevanja narodov. Tu bi bili dve longobardski pasni sponi v obliki črke S in ledvičaste pasne sponse z Gorjancev. Naselitev Slovencev (7. stol.) bi izpričali uhani, ki so bili najdeni v Šmarjeti. Dalje so Sela pri Dobovi, ki spadajo v razvojno predstopnjo belobrdске kulture. Od 9. do 11. stol. poznamo le najdbe iz Črnomlja, iz Roj in Sv. Križa nad Moravčami. Najdišče Roje bo pripadalo po vsej verjetnosti v čas pred kôtlasko kulturo, drugo Sv. Križ pa že v zrelo kôtlasko kulturo. Temu poglavju je pridružen še seznam literature, ki jo je avtor uporabljal.

V naslednjih dveh poglavjih »Vodnik po Dolenjskem muzeju« in »Vodnik po Posavskem muzeju« pa S. Gabrovec podaja pregled vsega arheološkega gradiva kakor je razporejeno po sobah in vitrinah obeh muzejev — v Novem mestu in v Brežicah. Istemu namenu služi tudi zadnje šesto poglavje »Vodnik po Belokranjskem muzeju« v Metliki.

V petem poglavju »Bela krajina do naselitve Slovencev« avtor obravnava to področje skozi vso predzgodovino in čas rimske okupacije. Odmaknjenost te pokrajine je oblikovala svojstvenost te dežele. V Jami treh bratov ob Kolpi so najdeni sledovi jamskega medveda, ki bodo najbrže izpričali paleolitske ostanke. Čisti neolitik ni izpričan, imamo pa ostanke poznejše slavonske kulture v Vinomeru. Tudi v Beli krajini pričajo o nemirnem času depojske najdbe iz Pustega Gradca pri Črnomlju in iz Črnomlja samega. V čas med prehodom iz bronaste v železno dobo in sicer na kraj te dobe sodi grob z antenskim mečem in Podzemlja. Po tem času pa se začenja halštatska doba na slovenskem ozemlju, z izkoriščanjem železne rude, porastom trgovine itd. Kučar pri Podzemlju pa ne preneha živeti s koncem prehoda v železno dobo, ampak zivi dalje in predstavlja važno ilirsko postojanko v Beli krajini, ki prav nič ne zaostaja za klasičnimi dolenskim železnodobnimi najdišči. Poleg tega imamo v Beli krajini še vrsto najdišč iz tega časa, le da nobeno od njih ni strokovno raziskano. V času ko po zaslugi antičnih piscev že poznamo prva imena plemen; živečih na našem ozemlju, žive v Beli krajini Japodi, kot nam o tem govori najvažnejše latenodobno najdišče Vinica. Gorjanci v starejši železni dobi niso predstavljali bistvene meje med plemeni, ki so živela v dolinah rek Krke, Save in v Beli krajini. Tem bolj izrazito mejo predstavljajo sedaj, to vidimo iz dejstva, da je Vinica sedaj mnogo bližja Prozoru, Jezerinam itd. ter da je tako Bela krajina v celoti pripadala Japodom. Prebivalci tega ozemlja so mirno živeli vse do časa ko so Rimljani začeli uveljavljati ekspanzijsko politiko. Japodsko ozemlje je ležalo na strateško važnem prostoru. Odras tega dogajanja je bogat sistem utrdb. Kljub temu so Rimljani leta 35 p. n. e. pod Avgustom v celoti podjarmili Japode in Bela krajina je prišla v sklop rimske državne organizacije. Najprej je pripadala provinci Iliricum, nato pa v Panonio Si-

perior. Bela krajina pod Rimljani je skoro neraziskana, niti toliko ne vemo ali je spadala v območje Neviodunuma ali Siscije. Čeprav je bilo to ozemlje že zaradi svoje lege pomembno, se nam ni nič ohranilo iz časa preseljevanja narodov, razen ledvičastih spon z Gorjancev, ki pričajo, da je bilo tudi to ozemlje vključeno v vihar preseljevanja. To ozemlje so naselili Slovani prav tako intenzivno kot nekoč Iliri. O zgodnejši slovanski naselitvi nam pričajo najdbe iz Črnomlja, ki se kulturno vežejo s kôlaško grupo.

Pričujoči »Vodnik« nam predstavlja tri arheološke zbirke v treh muzejih — v Dolenjskem muzeju v Novem mestu, Posavskem muzeju v Brežicah in Belokranjskem muzeju v Metliki. Na isti način so nam predočena tudi tri arheološka področja. Po svojem geografskem položaju avtor prva dva to sta Dolenjsko in Posavsko področje obravnava skupaj kot celoto. To potrebo mu je narekoval material, ki je na prvih dveh predelih skoraj identičen in mu ne izpreminja celotne ekonomske, socialne in politične slike skozi vso predzgodovino in čas okupacije Rima na naših tleh. Vendar pa se mi zdi oddelitev tretjega Belokranjskega področja tako strogo kot jo avtor postavlja malo neopravičena. Priznati moramo, da je Bela krajina nudila do danes arheološko nekoliko drugačno sliko kot sta jo Dolenjska in Posavje. Toda ta pojav je bolj oprijemljiv za pozni halštatt in laten. Za zgodnejša obdobja pa ta stroga delitev le ni tako otipljiva in opravičena, tem bolj ker belokranjsko področje ni tako raziskano kot sta to prva dva. Avtor to celo na več mestih poudarja in se naslanja na Pečnikove nestrokovne podatke, kajti česa drugega res ni narejenega na tem področju. Dejstvo je, da je avtorja pripeljal do teh zaključkov celoten način poljudno-znanstvenega pisanja, kar je hvale vredno, saj smo tako dobili opisano vso našo jugovzhodno ožjo domovino v jeziku, ki je dostopen širokemu krogu ljubiteljev naše preteklosti, ne pa delo, ki je dostopno samo peščici strokovnjakov. Za tako pisanje je bilo le treba preskočiti marsikakšno nejasnost in temo v arheologiji in priti do včasih zelo tveganih zaključkov, kar avtor sam v uvodu dovolj temeljito poudarja. Kljub temu pa se mi zdi taka stroga delitev neutemeljena, kajti s tem navaja nepoznavalca v še strožjo delitev. Pisec dela je naredil našemu ljudstvu kljub vsemu brez dvoma veliko uslugo že s tem, da mu je približal našo z materialom in viri potrjeno preteklost, poleg tega pa vložil v delo ne malo razgibanosti in celo humorja s samim načinom pisanja. Frezreti pa zopet ne smemo pri tem nekaj pomanjkljivosti in napak, ki so se vrinile delno tudi zaradi takih tveganih zaključkov. Drugih podrobnosti tukaj nočem navajati, da ne ponavljam že ugotovitev drugih (Naši razgledi, I. VI. št. 12, Ljubljana, 22. VI. 1957, str. 282). Izostalo bi lahko tudi često ponavljanje nekaterih dejstev, ki so celo 2 krat ali 3 krat napisana skozi vse delo. Brez dvoma, da delo ne bi zgubilo na svoji vrednosti, če bi včasih kaj sličnega odpadlo. Omembe vreden je tudi večkrat pravilen in povdarjanja vreden poziv in opomin našemu ljudstvu, da slučajne najdbe pri raznih delih takoj in po najbližji poti javi najbližjemu strokovnjaku ali muzeju. Marsikatera škoda in včasih popolno uničenje najdb bi s tem izostalo, če bi bili ljudje natančneje poučeni o vrednosti takih stvari. S tem je storil avtor tudi arheologiji in ljudstvu veliko uslugo. Takih pedagoških prijemov danes le še preveč pogrešamo.

Kakor omenjeno obravnava S. Gabrovec v prvih dveh poglavjih predzgodovino Dolenjske in Posavja ter isti področji pod Rimljani. Nato sledita dva odstavka kot vodiča po zbirkah Dolenjskega in Posavskega muzeja. Pri teh dveh odstavkih bi želela pripomniti, da bi bilo dobro, da bi avtor ta tekst opremil z ustreznimi navajanji slik in risb, ki bi se nanašale na ob koncu priloženo slikovno gradivo. Isto pomanjkljivost čutim tudi za zadnje poglavje »Vodnik po Belokranjskem muzeju«. Ker lahko to knjižico uporabi čitatelj za prijetno in ne dolgočasno branje tudi izven muzeja, bi bilo tako uvajanje slikovnega gradiva v tekst še tem bolj nujno, kajti nepoznavalec bi se s predstavo arheoloških predmetov tako tudi bližje seznanil. Tako mu pa vsi trije vodniki več ali manj lahko služijo samo v zbirkah navedenih treh muzejev.

V svojem prikazu sem hotela povdariti le nekaj opažanj kot majhne pomanjkljivosti, predvsem pa pedagoško delo, ki ga je avtor v tem delu temeljito načel.

Tatjana Bregant

Stane Gabrovec: Prazgodovinski Bled. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Sekcija za arheologijo, Ljubljana, 1960, 91 str. angleški povzetek, 40 tabel in 2 prilogi.

Avtor obravnava v svoji razpravi žgane grobove, ki jih je našel leta 1949 Narodni muzej v Ljubljani na blejski Pristavi, ko je tam izkopaval staroslovensko nekropolo. Hkrati objavlja vse doslej znano predzgodovinsko gradivo z Bleda. Najdbe izven nekropole na blejski Pristavi; dve kamniti kladivi, ki ju datira v čas od neolita do konca bronaste dobe, sekiri iz konca iste dobe, iz konca bronaste dobe oziroma že iz prehodnega časa so depojska najdba. Nadalje razpravlja o domnevani nekropoli pri blejski farni cerkvi in tisti ob jezeru, od koder je fibula zgodnjelatenskega tipa. Ker je fibula po Reinecku iz latena B in ji je kulturnozgodovinska domovina Švica, vidi avtor v njej zvezo med vzhodno- in zahodnoalpskim prostorom v zgodnjem latenu in s tem vpliv zgodnjelatenske kulture pri nas, čeprav temu še ne bi mogli dati polne historične vrednosti. Na blejskih Žalah so našli tri žgane grobove, ki so med najstarejšimi te vrste na Slovenskem. Avtor jih stavlja še v Hallstatt A korizont.

Naslednje poglavje govori o sondiranjih na gradu samem in na grajskem sedlu vzhodno pred gradom, ki naj bi osvetlila tip staroslovenskih in predzgodovinskih naselij. Sondiranje na gradu ni dalo zaželenih izsledkov, ker je zaradi ondodnih prezidav razumljivo. Pač pa je bilo najdeno na grajskem sedlu obilo predzgodovinske keramike iz prehoda bronaste dobe v železno dobo oziroma iz začetka železne dobe. Grob iz gomile »Na Seliščih«, ki ga je odkopal A. Müllner, a je njegovo gradivo danes izgubljeno, je po avtorjevem mnenju precej problematičen, ker je bil tu morda izvršen kak naknaden poseg. Zato ga previdno postavlja v mladohalštatsko in kasnolatensko, morda že zgodnjerrimsko obdobje. To bi torej utegnilo biti edino mladohalštatsko gradivo z Bleda poleg certoške fibule s Pristave, kar je čudno, če pomislimo na dokaj obilne najdbe v starejši železni dobi. Na Bledu torej pogrešamo tiste žive kontinuitete iz starejše železne dobe v mlajšo, ki obstoja na Dolenškem. Podobno ugotavlja avtor tudi za druga gorenjska najdišča, Kranj, Mengeš.

Laten na Bledu zastopa meč, ki so ga našli v bližini pokopališča na Žalah in ima svoje paralele v Mokronogu in Forminu. Vendar pa to še ni opora, da bi lahko govorili o navzočnosti keltskega prebivalstva na Bledu. Ta del Gorenjske namreč teži mnogo bolj k Idriji ob Bači in Reki pri Cerknem, ki jih komaj še smemo označiti za keltske postojanke.

Avtor je nadalje načel vprašanje nasipov oz. suhih zidov na Pristavi, ki so nanje naleteli pri izkopavanjih in sondiranju v neposredni bližini Pristave. Po njegovem mnenju je šteti nasipe najverjetneje k sistemu gradišča, ki bi ga morali iskati na hribu SV od nekropole. Vendar je vprašanje zidov še problematično in jih ne moremo opredeliti ne časovno, ne etnično in ne funkcionalno. Za to bi bile potrebne posebne raziskave.

Drugi del razprave obravnava nekropolo na Pristavi. Tu je podan najprej kratek historiat najdb in izkopavanj ter lega same nekropole, nato pa sledi podroben opis 52 grobov in pridatkov v njih. Posebno skrbno je obdelan način pokopa. Na Pristavi so izključno žgani plani grobovi, način pokopa žganih ostankov pa ni enoten. Avtor loči šest načinov, posebej še kultna mesta, kjer so bili obredi in ustrine-sežigališče skeletov. Ker je obstajal v nekropoli na Pristavi različen pokop in je tudi zunanji videz grobov različen, sklepa avtor, da tudi pri sežiganju skeleta ni bil enak postopek. Možno je, da so sežigali na grobu samem, za to govori peti tip grobov v kolikor ne gre tu za kak ritualni ogenj nad grobom. Do neke mere pa so gotovo sežigali na posebnih mestih, ustrinah. Vendar je ta trditev problematična, ker še nimamo pravih analogij s slovenskega ozemlja. Analiza živalskih ostankov v grobovih oz. nad njimi kaže, da so prinašali jedi na grob po pokopu in da je bilo to zvezano z določenimi predpisi. Grobovi so razmeščeni brez posebnega reda, kar je za plana žarna grobišča običajno. Bogat kult, pa skromne pridatke grobov razlaga avtor s šibkim socialnim položajem blejskih prebivalcev.

Posebno poglavje obravnava tipologijo. Keramike na Bledu niso našli dosti. Ta je slabo ohranjena in preprosto izdelana. Način izdelave ustreza

običajni halštatski keramiki. Obseg žare, terine, lonce, amfore, skodele z ročajem, sklede, lončke, uteži in vretenca. Vodilnega tipa žare grobišče na Pristavi nima. Fogosta je žara z visokim koničnim vratom kot jo pozna Hallstatt B kultura. Tej podobna je žara z visokim sedlasto usločenim vratom, ki ni ostro ločen od trupa. Oblikovno in tudi po okrasu izhaja iz mariborsko-ruške skupine. Tretji tip žare ima obliko visoke sklede oz. širokega lonca. Isti skledasti tip žare ima na Bledu visok koničen vrat, ki ima v starejšem halštatu več paralel. Zlasti je na Bledu značilna skleda z ročajem, ki presega ustje. Ker so jo našli v fragmentih največ nad grobovi in ne v njih, je dokazano, da je bila ta posoda tu zvezana z določenim kultom. Njena oblika je povzeta po kovinskih primerkih, ki so bili tu tudi najdeni v fragmentih. Blejskemu tipu posode so dale na eni strani pobudo glinaste posode mariborsko-ruške skupine, na drugi strani pa posnema kovinske vzorce na samem Bledu, ki so jih tu tedaj še uporabljali. Okras na keramiki ni bogat, vendar so zastopane skoraj vse tehnike.

Med kovinskim gradivom prevladuje bron, manj je železa. Največ je fibul, zlasti lončenih, ki spadajo na začetek železne dobe pri nas. Pozna pa jih tudi mariborsko-ruška skupina v Rušah in Hajdini. Fibule očalarke so tipološko enotne brez osmice in so majhne. Kljub tipološki starosti niso najstarejše gradivo z Bleda. Ostalo najdeno gradivo obsega fragmente vaške vozlaste fibule in čolničaste fibule ter en primerek certoške fibule. Manj pa je igel, zapestnic, obeskov in prstanov. Nikjer ni bilo najdeno orožje in orodje. Pomanjkanje orožja veže Bled z mariborsko-ruško skupino, sicer pa meni avtor, da je pomanjkanje orožja svojstvo starejše gorenjske ilirske skupine, ker ga tudi v Kranju niso našli.

Nekropolo postavlja avtor v čas od 800—650 pr. n. št. pri čemer čas nad 750 let izraža delež Hallstatt B kulture. V bistvu ponazoruje blejsko grobišče osmo stoletje pr. n. št. pa naj ga opredelimo v Hallstatt B3 po Müller-Karpeju, ali Hallstatt C 1, ki je z vidika južnovzhodnoalpskega prostora bolj logičen.

V ožji povezavi je blejsko grobišče sorodno ustreznemu časovnemu horizontu Gorenjske (Kranj, Mengeš, Ljubljana). V isti čas z morda nekoliko mlajšim začetkom spada tudi najstarejši del Sv. Lucije. O kakšni posebni skupini v kulturnem smislu skoraj ne moremo govoriti, ker mokronoška skupina za sedaj dovolj dobro predstavlja tudi Gorenjsko, dasi je tam neka krajevna variacija razumljiva. V širši primerjavi ustreza blejsko grobišče Este II prvi in drugi fazi po Randall-Mac Iveru. Iz te primerjave se dobro vidi odvisnost začetne Este II kulture od gorenjskega prostora v ožjem in celotnega slovenskega prostora v širšem smislu. V Istriji je ustrezen čas konec stillfriedske skupine in začetkom Statzendorf-Gemeinlebern skupine. Na jugoslovanskem ozemlju je Bled istočasen z Daljem in sorodnimi najdišči v Panoniji. O kaki neposredni kulturni odvisnosti pa teže govorimo. V Bosni so časovno blizu Ripač, Donja Dolina in Glasinac s svojim starejšim oddelkom.

Urleb Mehtilda

Ur in Retrospect in Memory of Sir C. Leonard Woolley. — Iraq XXII. Edited by M. L. Mallowan and D. J. Wiseman. London 1960, 248 str., 31 slik in 14 risb v besedilu.

Spominu slavnega arheologa Sira Leonarda Woolley-a, umrlega 20. februarja 1960 v visoki starosti (17. aprila 1960 bi bil praznoval svoj 80. rojstni dan), je revija Iraq posvetila svoj letošnji letnik. Po prvih začetkih v Nubiji (1907—1911) je sam vodil angleška izkopavanja v Kargamišu (Djerablus) ob Evfratu, pozneje je izkopal razvaline mesta Alalaha blizu stare Antiohije v sedanjem turškem vilajetu Hataju. Najbolj pa se je proslavil s svojimi izkopavanji v starem sumerskem mestu Ur-u v Južni Mezopotamiji. Tu je organiziral in vodil dvanajst izkopavanj v letih 1922—1934. Njegove najdbe so vzbudile pozornost po vsem svetu, zlasti velja to glede odkritja kraljevskih (??) grobov, v katerih je bilo poleg vladarja (??) pokopanih do 80 oseb, ki so najbrž spadali prej k njegovemu spremstvu. Izdelki iz zlata, ki so jih

pri mrličih našli, pričajo ne le o izrednem bogastvu, ampak tudi o velikem napredku umetnosti in tehnike v tem času.

V prispevkih so obravnavani problemi, ki so bolj ali manj v zvezi z Urom. Več spisov se bavi s predzgodovinsko problematiko (Seton Lloyd, „Ur — Al 'Ubaid, 'Uqair and Eridu“, Joan Oates, „Ur and Eridu, the Prehistory“, E. Sollberger, „Notes on the Early Inscriptions from Ur and El-'Obed“; C. J. Gadd, „The Spirit of Living Sacrifices in Tombs“; R. H. Dyson, „A Note on Queen Shu-Bad's 'Onagers“); v dobo III. dinastije iz Ura (pribl. 2057—1950) posegajo članki: H. J. Lenzen, „Die beiden Hauptheiligtümer von Uruk und Ur zur Zeit der III. Dynastie von Ur“, A. Falkenstein, „Ein Lied auf Šulgi“ (Šulgi je 2. vladar te dinastije); A. Goetze, „The Chronology of Šulgi again“. Nova prispevka k sumerskemu slovstvu sta objavila tudi S. N. Kramer („Death and Nether World according to the Sumerian Literary Texts“) in C. J. Gadd („Rim-Sin approaches the Grand Entrance“). Bibličista bo zanimal članek H. W. F. Saggs, „Ur of the Chaldees, a Problem of Identification“. Z namakanjem in z vodovjem mesta Ura se bavitava v svojih člankih T. Jacobsen in H. Helback. A. Parrot se kratko dotakne odnošajev med Urom in Srednjo Mezopotamijo (Mari et Ur).

Ker ne moremo naštevati vseh prispevkov, naj vsaj opozorimo na posebno zanimive članke, ki odkrivajo arheološko in organizacijsko delovanje pokojnega Woolleya. Poleg uvodnika uredništva, ki hkrati vabi javnost tudi na vplačila za Woolleyev spominski fond, sta to članka M. E. L. Mallowan, *Memories of Ur* (str. 1—19) in H. J. Plenderleith, *Reminiscences from the Laboratories* (str. 20—22). — Mallowan je od vseh pokojnikovih pomočnikov (assistant) najdalje »služil« pri Woolleyu, celih šest let (1925—30). Bilo mu je 21 let, ko ga je W. takoj po oksfordski diplomii iz klasičnih jezikov vzel s seboj na izkopavanja kot svojega pomočnika v Mezopotamijo. Woolley je bil zelo varčen. Mallowanu je prevoz do Port Saída brezplačno oskrbel s tem, da ga je zaposlil kot mornarja na petrolejskem tankerju, ki je vozil po tej poti. Izrečno mu je tudi priporočal varčnost. Tudi Woolleyev štab, ki je nadziral 200—250 delavcev, po večini beduinov, pri izkopavanju, je samo enkrat štel nad pet oseb — kar je komaj tretjina navadnega stanja. Delo se je začelo ob petih zjutraj, pomočnik, ki je moral sproti registrirati najdene predmete — ekspedicijski katalog jih izkazuje okoli 20.000, ni prišel k počitku pred 23. uro, Woolley sam pa je pogosto delal do druge ali tretje ure zjutraj. M. opisuje, kako je W. vzljubil izkopani Ur in kako živo si je v razvalinah predstavljal nekdanje naseljeno mesto. Tudi mnogo kritičnih trenutkov je bilo. Nekaj so jih povzročale vremenske nezgode in viharji. Drugič je naenkrat izginil zlat nateček, toda Woolleyu se je posrečilo najti tatu med 170 možmi. Drugič je šele Woolleyevi soprogi Katarini uspelo ustaviti bitko med domačini, tako da je bilo samo 9 ranjencev treba vzeti v oskrbo. — Mallowan hvaležno pripoznava, da se je v Woolleyevi šoli vzgojil in izveščal za samostojnega vodjo izkopavanj.

H. J. Plenderleithov članek odkriva postopek v laboratoriju Britanskega muzeja in obuja spomine na sodelovanje z Woolleyem in na njegove zasluge na tem področju.

V. Korošec

Svend Aage Pallis, *The Antiquity of Iraq*. A Handbook of Assyriology. XVI, 814 str., 4 karte. Copenhagen. Ejnar Munksgaard, 1956.

Z navzočim delom nam zasluzni danski asiriolog podaja prepotrebni asiriološki priročnik. Kakor v uvodu ugotavlja, je tu zbral plod svojega več kakor 40-letnega študija in — kar mu radi verjamemo — svoje »velike ljubezni do asiriologije« (str. V). Z drugimi kritiki vred moramo ugotoviti, da je avtor podal zanesljiv in izvrsten priročnik, ki bo zlasti mladim asiriologom zelo olajšal uvajanje v asiriologijo, jako dobro pa služil tudi starejšim strokovnjakom.

Delo je razdeljeno na štirinajst poglavij.

Prvo poglavje (str. 1—18) nas seznanja z deželo, z Babilonijo in Asirijo. Opisuje delovanje rek Evfrata in Tigrisa, govori o poplavljanju in prekopih, o klimi, o živalstvu in rastlinstvu. V zvezi s tem označi značaj zunanje trgovine.

Klasično dovršeni sta drugo in tretje poglavje. V drugem poglavju (19—93) podaja avtor pregled starejših raziskovanj pred razvozljanjem klinopisa. Najprej oriše končni usodi Niniv (razdejanih l. 612) in Babilona po perzijski osvovitvi l. 539 (avtor piše 538) do njegovega popolnega propada, nato pripoveduje, kako so razmeroma zgodaj redki evropski popotniki (Benjamin iz Tudele [v Navarri] 1160—1173; Fra Ricoldo Pennini, l. 1290) odkrili razvaline Niniv, mnogo pozneje pa razvaline Babilona (Pietro della Valle, l. 1616). Izčrpno našteva Pallis starejše 'popise Niniv in Babilona ter začetke prvih arheoloških raziskovanj in izkopavanj. Po deželah in muzejih navaja zbirke babilonskih starožitnosti in napisov pred letom 1847, obenem z imeni in kratkimi podatki o takratnih raziskovalcih. Sledi kronološki seznam 46 objav ali zbirk klinopisnih tekstov pred letom 1851. Te navedbe dopolnjuje s pregledom objavljenih napisov za isto dobo iz Perzije in zlasti iz Elama (Suze). Ob sklepu tega poglavja ugotavlja avtor, da je bilo že pred l. 1851 objavljenih znatno število klinopisnih napisov. Takrat se je namreč začelo novo obdobje: muzej Louvre v Parizu je l. 1847 sprejel prve velike asirske spomenike iz Korsabada, ki jih je tam izkopal Pavel Emil Botta; l. 1848 so pa v londonski Britanski muzej prispeli spomeniki, ki jih je A. H. Layard izkopal v Kalahu (Nimrudu). Še važnejše pa je bilo drugo dejstvo, da je bila namreč takrat dokončno razvozljana babilonsko-asirska klinopisna pisava.

Tretje poglavje (94—123) obravnava razvozljanje klinopisnih pisav. Pallis pravilno začenja s starimi perzijskimi napisi, ki so najprej vzbudili zanimanje (v času od 1658—1847) raziskovalcev: Pallis podrobneje našteva in analizira zasluge petnajstih učenjakov, med njimi so Pietro della Valle (1658), G. F. Grotefend (1802-03, 1805), H. C. Rawlinson (1836, 1839); J. Oppert (1847). — Nato sledo podatki o elamskih (avtor jih imenuje »Susian«) in končno o najvažnejših: o asirsko-babilonskih (132—187) napisih. Podrobno opisuje mnenja, ki so se pojavljala glede različnih vrst klinopisnih pisav in glede jezikov. Po opisovanju poteka razvozljanja in s tem spojenih publikacij nudi doslej edinstven pregled celotnega razvoja asiriologije (159—175) in sumerologije (175—185). Zelo koristen je pregled (185—187) krajev, v katerih so izkopali večje število klinopisnih ploščic, kakor tudi pregled skupin sumerskih in akadijskih tekstov po zgodovinskem datiranju. Zaenkrat vsaj je to poglavje prava pravcata zakladnica asirioloških podatkov in navedb.

Cetrto poglavje (188—204) povede bralca preko različnih problemov v klinopisni pisavi do pregleda njenega razvoja (198). Nato kratko povzema doslejšnja dognanja o načinu, kako so jo pisali na kamnu ter drugih monumentalnih napisih, in kako na glinastih ploščicah. Posebej obravnava prehod od sumerske do akadijske pisave (200—204).

Peto poglavje (205—265) obravnava jezike klinopisnih napisov. Pričenja z akadijskim jezikom (205—231), čigar poglavitni narečji sta babilonsčina in asirščina. Opredeľuje razmerje akadiščine do sumerščine, od katere so Akadijci prevzeli več besed, Sumerci pa nasprotno od njih le malo. Nato označuje razmerje akadiščine do drugih, zlasti do zapadnih semitskih jezikov. Podaja v temeljnih potezah fonetiko in morfologijo akadiščine in povzema doslejšnja dognanja glede dialektičnih posebnosti. — Enako obširno obravnava sumerščino (232—265). Ugotavlja, da se vkljub mnogoštevilnim prizadevanjem ni posrečilo uvrstiti sumerščine v nobeno večjo jezikovno skupino. Po splošni označbi podaja dokaj obširen pregled doslejšnjih dognanj glede sumerskega jezika.

Šesto poglavje nudi bogat pregled o izkopavanjih v času od 1842—1954 (236—384). Označuje jih tako (str. 330—340), da jih razvršča po treh obdobjih: do prve svetovne vojne (1842—1917), ko so v ospredju asirske in babilonske najdbe, poleg njih pa so še prvi »mogočni vtisi sumerske kulture« (338), v drugem obdobju (1918—1939) se poglobi in razširi poznavanje sumerske kulture, medtem ko so izkopavanja po l. 1939 tako raznovrstna po raznih predelih, da tudi Pallis ne najde zanje skupne označbe. Hvaležni smo piscu, da je to poglavje sklenil s kronološkim seznamom (340—384) izkopavanj po posameznih krajih. V 162 odstavnih zajema 63 različnih izkopavanj tekom enega stoletja. Pri vsakem kraju navaja čas, vodjo in investitorja izkopavanj, glavne najdbe in objavljeno poročilo.

Sedmo poglavje (385—462) obravnava predzgodovinsko dobo Iraka v zvezi s posameznimi najdišči.

Osmo poglavje (463—484) se bavi s kronološkimi problemi.

Deveto poglavje (485—514) zajema dobo od sumerskih mestnih držav do babilonske države. Le-tej je odločeno deseto poglavje z naslovom »Hammurabi in njegova doba« (515—576). Tu se precej obširno (528—568) bavi s Hammurabijevim zakonikom, kratko tudi z upravno organizacijo njegove države in s strukturo tedanje babilonske družbe ter z verskimi problemi. Časovno nadaljuje babilonsko zgodovino tja do Kasitov.

Enajsto poglavje (577—635) obravnava Asirce, njihove maloazijske kolonije (Kül-Tepe), jezik, koledar, državno organizacijo in zgodovino.

Dvanajsto poglavje (636—687) ima naslov: »Mesto in vsakdanje življenje«. Pallis je tu zbral mnogoštevilne podrobnosti o gradnji hiš, o cestah, posebej o mestu Babilonu. Nato poroča o trgovini, obrtih, oblekah, stanovanjski opremi, prehrani; dalje o religiji, smrti, pogrebnih obredih itd., itd.

Trinajsto poglavje (688—711) je namenjeno verstvu in ima naslov: »Daritve in prazniki«. Navaja splošne značilnosti asirsko-babilonske religije, skuša določiti obseg semitskih vplivov, razpravlja o templjih, stolpih — zikkuratih itd.

Štirinajsto poglavje (712—746) obravnava umetnost, slovstvo in znanost. Pri slovstvu popisuje najprej način zapisovanja ter omenja (relativno) obsežno Asurbanipalovo knjižnico. Ugotavlja, do katerih dosežkov so v Mezopotamiji prišli v medicini, astronomiji (in astrologiji), matematiki in glasbi.

Ob sklepu navaja obsežen seznam asiriološke literature (747—770) ter dodaja seznam imen (771—800) in pisateljev (801—814).

Priloženi sta karti sedanje republike Iraka (št. 1) ter karta o Bližnjem in Srednjem vzhodu, ki navaja antična krajevna imena (št. 2). Nato sledita dva predzgodovinska shematična pregleda: I. Pleistocene — Holocene 1. — II. Holocene 2.

S. A. Pallis si je z navzočim delom zaslužil trajno hvaležnost asiriologov.

V. Korošec

**И. ФРИДРИХ. ДЕШИФРОВКА ЗАБЫТЫХ ПИСЬМЕННОСТЕЙ И ЯЗЫКОВ
ПЕРЕВОД С НЕМЕЦКОГО И ПРЕДИСЛОВИЕ И. М. ДУНАЕВСКОЙ ПОД РЕДАКЦИЕЙ И. М. ДЬЯКОНОВА. ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНОСТРАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ. МОСКВА, 1961. 207 стр. 8^о.**

O knjigi Johannes Friedrich, Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen, ki je l. 1954 izšla v Berlinu (Göttingenu-Heidelbergu) kot 51. zvezek zbirke Verständliche Wissenschaft (založba Springer), je Zgodovinski časopis (IX, 246 s.) že poročal.

Sedaj imamo knjigo v ruskem prevodu, ki ga je oskrbela ruska hetitologinja I. M. Dunaevskaja, pod redakcijo svojega učitelja, najvidnejšega sovjetskega asiriologa Igorja Mih. Djakonova.

Avtorja v kratkem dodatku označujeta J. Friedrichovo knjigo kot delo, ki združuje bogastvo gradiva z lakoničnim izražanjem in lahko umljivostjo. Knjiga je zanimiva ne le za specialiste-jezikoslovce, ampak tudi za široki krog čitateljev.

Z isto ugotovitvijo zaključuje I. M. Dunaevskaja svoj precej obširen predgovor (str. 5—14), v katerem podrobneje pojasnjuje nekatere probleme izvirnega besedila. I. M. Djakonov je v svojem dodatku (str. 169—204) razširil prikaz tudi na kretska-mikenska pisavo (linearno B, ki jo je razvozljal pok. Mihael Ventris); na pisavo iz kavkaške Albanije (armensko Agvank) ter iranskih jezikov v heterografski pisavi.

Knjiga je lepo opremljena, reprodukcije so jasne zlasti tudi zemljepisna karta. Škoda le, da sta avtorja opustila besedno kazalo. Pridružujemo se njuni želji (str. 14), da bi omenjena knjiga prišla v roke kar najbolj številnih bralcev.

V. Korošec

**И. М. ДЪЯКОНОВ ОБЩЕСТВЕННЫЙ И ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ
ДРЕВНЕГО ДВУРЕЧЯ: ШУМЕР**

(ИЗДАТЕЛЬСТВО ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ). Moskva 1959, 303 str. 1 zemljevid 8°.

Avtor je svojemu spisu, napisanem v ruščini dodal precej obširen izvleček v angleščini (Society and State in Ancient Mesopotamia: Sumer) (na str. 289 do 299).

Sumerske mestne države so po sedanjem stanju virov najstarejše državne tvorbe, o katerih imamo ohranjenih vsaj nekaj istodobnih virov. Ti viri so zelo pomanjkljivi, zato ni čudno, da ne dajejo jasne in enotne slike o tedanjem gospodarskem in pravnem stanju. Nesporno je sicer, da so v teh državah velika tempeljska gospodarstva imela odločilno vlogo. Ensi, prvi svečenik glavnega mestnega božanstva je vodil veliko tempeljsko gospodarstvo, sprejemal pridelke v skupno žitnico in dodeljeval obdelovalcem in drugim tempeljskim uslužbencem pripadajoče obroke žita, volne, olja itd., kakor tudi parcele v obdelavo. Hkrati pa je opravljal vojaške in vladarske posle.

Sumerologi so različnega mnenja glede vprašanja, ali je bila prvotno vsa zemlja v teh sumerijskih državah tempeljska last (Deimel) ali pa samo velik del, medtem ko je ostala zemlja pripadala družinskim skupnostim ali celo zasebnikom. Le-to mnenje zagovarja I. M. Djakonov in se pri tem sklicuje na različne napise iz te dobe.

Avtor se bavi najprej z velikostjo zemljiške površine v sumerski mestni državi Lagaš, o kateri so nam ohranjena ustrežna poročila (str. 9—39, oz. 291 s). Nato obravnava razdelitev zemlje v sumerskih mestnih državah in socialni sestav prebivalstva (40—119, oz. 293—296). Sledi razpravljanje o notranji ureditvi v zgodnji sumerski državi (120—150, oz. 296—299). Tu obravnava najprej zapletene vladarske naslove (en, ensi, lugal). V zvezi s tem govori o skupščini (sum. unken, akad. puhrum). Razlikuje dvoje takih skupščin: zbor mestnih starešin in zbor za boj sposobnih mož. Podrobno razpravlja o pomenu teh (redko omenjenih) zborov.

V drugem delu knjige (str. 151—274, oz. str. 299) obravnava pisatelj podrobno zgodovino sumerske družbe in države. Prvo poglavje govori o vojaški demokraciji in aristokratski oligarhiji ter o borbi za oblast med vladarjem in aristokracijo (153—195). Drugo poglavje opisuje razvoj despoticizma in borbe za njegovo utrditev (196—248), tretje pa razpravlja o despotski državi, kakor jo je uvedla III. dinastija iz Ura (pribl. 2057—1950).

Avtorju smo hvaležni, da je obširno razvil to za zgodovinarja in sociologa izredno zanimivo vprašanje in ga izčrpno osvetlil po sodobnem stanju virov in strokovne literature. V podrobno problematiko se v mejah kratkega poročila kajpak in moremo spuščati.

V. Korošec

Josef Klíma, Prawa Hammurabiego z języka czeskiego przełożył Cezary Kunderewicz.

Warszawa 1957 (Państwowe Wydawnictwo Naukowe). 336 str. 8°.

Zgodovinski časopis (VIII, 1954, str. 238) je že poročal o prevodu in obdelavi Hammurabijevega zakonika izpod peresa češkega pravnega asiriologa Jos. Klíme (Praga) leta 1953.

L. 1957 je poljski asiriolog Cezary Kunderewicz objavil poljski prevod J. Klímove knjige z enakimi ilustracijami in z zemljepisno karto v besedilu. Dodan je tudi pregled mer in uteži.

Pozdravljamo lepo uspeli prevod Hammurabijevega zakonika na poljski jezik.

V. Korošec

Adreas Mócsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest 1959, str. 1—276.

Po prvi svetovni vojni so slušatelji prof. A. Alföldija obdelovali mnogo problemov antične Panonije. Naj omenim samo prvi zvezek 2. serije »Dissert-

tationes Pannonicae», ki ga je napisal takrat še mladi Joh. Szilágyi, sedaj ravnatelj Madjarskega Narodnega muzeja v Budimpešti pod naslovom »Inscriptiones tegularum Pannoniarum«. Temu je sledila še dolga vrsta temeljitih razprav, med katerimi je še danes zelo pomembno delo A. Graf, »Übersicht der antiken Geographie von Pannonien« (Diss. Pann. I. 5, 1936). Zgoraj omenjeno delo A. Mócsija je pa izdala Madjarska Akademija Znanosti. Delo je posebno važno radi tega, ker obdelava panonske rimske napise tako, da loči etnično pripadnost, rodbinsko razmerje in provenienco posameznih oseb na napisih. Kasneje poskuša določiti celo meje posameznih plemen ravno na temelju tega, kako in kje so razširjeni spomeniki z istimi elementi. Pri tem delu se je posluževal tudi vseh drugih podatkov n. pr. antičnih pisateljev itd. Posluževal se je metode dialektičnega materializma.

Delo je razdeljeno na dva dela in ima sledeča važna poglavja: Poskus naseljevalne zgodovine province. Nekateri problemi prebivalstva in provinci-jalna politika. Slika notranjega razvoja province od Augusta do M. Aurela. V drugem delu je najvažnejša raziskava osebnih imen. Po razložitvi metode ima dva kataloga in sicer katalog imen in katalog napisov, urejen po krajih.

V uvodu o naseljevanju province Pannonije citira v celoti več mest zelo važnih antičnih pisateljev na katere se v razpravi mnogokrat sklicuje. To sta Plinij, »Hist. Naturalis« III. 147 in Ptolomej II. 14,2 in II. 15,2. Da je mogoče ugotoviti obseg naselitve posameznih plemen, je predvsem potrebno pregledati — poleg ostalega muzejskega materiala — antične spomenike, ki imajo še marsikatero neraziskano stran (n. pr. provenienco rodu v napisu omenjene osebnosti itd.). Epigrafski material je posebno važen radi tega, ker je časovno in krajevno enakomerno razdeljen. Naseljenost posameznih plemen je bilo že prej mogoče določiti na temelju antičnih pisateljev in podatkov materialne kulture. S pomočjo razširitve osebnih imen na napisih je mogoče še natančnejše določiti pripadnost gotovi etnični skupini, kakor je to bilo mogoče prej. Avtor je s tem mnogo pripomogel in doprinesel k študiju panonske geografije in etnologije. S to metodo je mogoče določiti sestavo prebivalstva in tudi razvoj in višino njihovega juridičnega stanja.

Po tej metodi pisatelj najprej obdeluje ozemlje, ki je pripadalo Emoni in ugotovi, da so se deloma naseljevali Taurisci (Gornja Savska dolina) in pleme Catari. Catari so stanovali južno od Ljubljane, za njih so značilne neka lastna imena, ki jih ni najti nikjer drugje. Keltski in ilirski etnični element sta enako močna. Nekoliko podobnih imen imamo v vzhodnih delih Severne Italije in pa v Istri in Trstu. Mogoče je, da je južno-vzhodno od Emone naseljeno pleme Catari identično s istrijskimi Catali (str. 16). Njihovo ozemlje je bilo zelo malo, vendar je mogoče to etnično skupino določiti še v drugem stoletju s peregrinskim pravom. Med njimi in tudi na ostalem ozemlju, ki je pripadalo Emoni, je zelo mnogo latinskih imen, ki dokazujejo, da se je romanizacija tukaj pričela zelo zgodaj in da je bila tudi skoro končana. Vzhodno mejo Katarov je mogoče določiti s pomočjo napisov, ki so različni od keltskih vzhodno od njih. Približna meja med njimi bi vodila v smeri sever-jug med Žalno in Stično (str. 17). Že prej pa je bila ta meja določena po podatkih miljnika CIL. III. 4616 = 11.322 (AIJ, str. 52, 208). V dolini Save severo-zahodno od Ljubljane je pa naseljen del Tauriskov, ki jih ločijo Karavanke od njihovega večjega dela. Ravno pri omejitvi emonskega teritorija se vidi, da je igral v antiki geografski moment, v tem slučaju konfiguracija tal, večjo vlogo kot etnični element (AIJ, str. 52).

Keltski Latobici stanujejo vzhodno od omenjene črte na prostoru med Savo in Krko. Proti jugu so jim močna etnografska in naravna meja Gorjanci. Na jugu Gorjancev stanuje mogočno pleme Japodov, katerih materialna kultura se bistveno razlikuje od latobiške.

Andautonia (Šćitarjevo vzhodno od Zagreba) je bilo središče plemena Andautonijcev, lahko pa tudi Dautonijcev (Arheološka karta, list Zagreb, A. Meyer str. 66), ki ga omenja napis iz Šćitarjeve (CIL. III. 4011 = AIJ št. 478), kjer je imenovana »res publica Andautoniensium«. Ravno tako imenuje to področje tudi napis iz l. 250 po Kr. (CIL. III. 4041, Antike Inschriften aus

Jugoslavien von V. Hoffiller u. B. Saria, Zagreb, 1938. = AIJ. št. 477.), ki so ga menda izkopali v Stenjevcu. Spomenik s reliefom Nemeze, ki je bil dolgo časa vzdian v zid župne cerkve v Petrovini (CIL. III. 4008 = AIJ št. 474) imenuje to ozemlje »Municipium Andautoniensium«. Ozemlje, ki ga je naseljevalo to pleme, se je širilo od Vukomeričkih goric proti severu in še čez Medvednico do črte, ki ga loči od Jasov. Proti jugu je segalo do »Ad Fines« (Novo selo pri Buševcu), kjer je bila meja področja Segestancev, proti zahodu, ob Savi, mogoče do Podsusjeda ali še dalje so pa segali do Latobikov.

Ozemlje ilirskih Kolapijanov se je širilo na obeh straneh reke Kolpe, vendar je bil njen gornji tek v posesti Japodov (A. Meyer v Serta Hoffilleriana, str. 195). Japodi so bili njihovi zahodni in deloma tudi severni sosedje na Gorjancih. Vinica na Kolpi ima popolnoma japodski inventar. Karlovac in njegova okolica je bila na vsak način že njihovo področje in od tod dalje so segali na obeh bregovih reke Kolpe. Južno od Vukomeričkih Goric so segali celo do okolice Siska.

Segestani so dobili ime po naselbini, ki je nastala na vzvišenem suhem prostoru (Seged, Segedin, Segesta) sredi močvirja. To je Pogorelec. Izkopani predmeti so v muzeju v Zagrebu. Kasnejša rimska naselbina je bila zgrajena na koliščih, ki so jih pri kopanju zaklonišč precej odkrili.

Iasi (VHAD, XVI, 1935, str. 70 sl.) bi pomenilo »Topličani«. Bivališča tega ilirskega plemena so točno dokumentirana s spomenki v dveh kopaliških mestih, v Varaždinskih toplicah (Aquae Iasae) in v Daruvarju (Aquae Balissae). Na njihovem teritoriju imamo celo vrsto različnih toplic; na tektonski prelomnici, ki gre od Varaždina do Brežic in Samobora imamo Varaždinske toplice, Stubiške toplice, Tuheljske toplice, Krapinske toplice, Cateške toplice itd. Pri Daruvarju imamo reko Toplico, jedova kopališča pa so v Lipiku. Proti vzhodu so segali do vzhodnih mej Gornje Panonije. Njih teritorij je bil ogromen, saj je celo Ptuj spadal v njihovo področje. Od noriške meje so stanovali na obeh straneh reke Drave (Plin., H. n. III. 147) Serretes, Serapili, Jasi, Andizetes itd. Tudi po avtorjevem mišljenju so bili na obeh straneh reke Drave naseljeni keltski Sereti in Serapili. Ker jih pa v Ptolomejevem času ni več, pisatelj misli, da so se stopili s močnejšimi plemeni, t. j. z Jasi oziroma s prebivalci Poetovinskega področja. Mayer poskuša s pomočjo etimologije (VHAD, XVI, str. 70 sl.) dokazati, da pomeni ime Sérapilli prebivalce, ki stanujejo ob Slatinah, »Slatičani«, to bi bili prebivalci v okolici Rogaške Slatine. Bili bi malo pleme ravno tako, kakor tudi Serretes, ki jih razlaga A. Meyer (o. c.) kot prebivalce ob rekah. To bi bili prebivalci Medjimurja, ki ga oblivata dve reki: Mura in Drava.

Kar se tiče plemena »Osseriates«, misli avtor, da je to pleme stanovalo vzhodno od Siska v Gornji Panoniji, v pokrajini južno od Jasov. Severno od Jasov v pokrajino ob Blatnem jezeru (Lacus Pelso) jih pa postavljajo Graf, Kiepert in tudi drugi geografi. To je odvisno od tega, kako posamezniki tolmačijo Ptolomeja (VHAD, XVI, 1928, str. 71). Tudi večina etimologov (Kretschmer, Jokl, Meyer itd.) misli, da so stanovali Oserijatje v okolici Blatnega Jezera.

Vzhodno od njih, na obeh savskih bregovih so stanovali ilirski Breuci, poznani zaradi vodilne vloge v panonsko-dalmatinskem uporu. Pisatelj ne omenja nobenih posebnih važnih zgodovinskih in drugih podatkov (str. 75), razven že poznanega dejstva, da so morali premagani plačati velik krvni davek; nič manj kakor osem kohort so postavili iz mož tega plemena.

Severno od Vuke (Ulcus palus) ob Dravi pa do gorovja Mecsek je potrebno lokalizirati pleme »Andizetes«, ki jih omejuje na vzhodu Donava na zahodu pa meja Gornje Panonije. Najvažnejše njihovo mesto je bila Mursa, ki je postala za Hadrijana rimska kolonija (CIL. III. 3279 = 10260: Divo Hadriano Mursenses conditori suo, colonia). Mesto je važno zaradi svojega strateškega položaja na reki Dravi, kjer imamo celo legijsko taborišče (P. Catancius, Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta, str. 19, pod tekstom ad a.). Imelo je tudi dobre trgovske zveze z Akvilejo in Rimom, skozi Split, kakor Cibalae in Sirmium.

Od gorovja Mecsek so zavzemali proti severu pokrajino ob Donavi keltski Eravisci (str. 59). Lastna imena na tem področju so večinoma keltska, ilirska

so zelo slabo zastopana. Pač pa imamo nekoliko več noriških imen. Iz imen in zgodovinskih podatkov ugotovi pisatelj, da so našli Eravisci tukaj, ko so se semkaj naselili ca. l. 60 pred Kr. močno ilirsko kulturo. Eravisci so bili v Augustovem času še popolnoma svobodni, saj so kovali svoj lastni denar (Gohl, Num. Zeitschrift XXCV, 1904, str. 166). Prvo taborišče pomožnih čet so zgradili šele za cesarja Tiberija (str. 66). Šele za njegove vlade je postala cela Donava mejna reka rimskega imperija (str. 64).

Cornacates so plemo v okolici mejne postaje Cornacum (Sotin) ob Donavi, med Donavo in Savo, vzhodno od Breukov in Andizetov. Od treh dosedaj znanih pripadnikov tega plemena nosi ilirsko ime (CIL. XVI. 2) vojaški odpustni diplom iz l. 54.

Amantini so stanovali v okolici Sirmija, kar dokazuje napis iz Putincev (CIL. III. 3224 iz prvega stoletja... cemeas Licav(i)f. Amantinus gente Undius centuria secunda ho(b)se(s) in flumen perit Hemona 10, Liccaus pater, Lorigus te Licaios conati pos.). Verjetno je bil Sirmijum glavno mesto tega plemena, kakor Segesta Colapianov. Že za časa Augusta je imel Sirmij vojaško posadko (Cass. Dio 55,29), a kolonija je postal šele pod Flavijci. Dedukcijo veteranov, ki so dobili domačinom odvzeto zemljišče dokazuje napis iz Beočina (VHAD XI, 1910-11, št. 128). Zelo deljena so mišljenja, h kateri provinci je pripadal Sirmium. To je bilo tako, kakor so zahtevale razmere — k Meziji ali k Panoniji.

Scordisci so bili ilirsko-keltsko plemo (Graf, o. c. 18 sl, C. Patsch V/I. 84 sl. Premerstein JHÖAI (1898) Abt. 147. A. Meyer v Serta Hoffilleriana (1940) 189. M. Fluss RE 11. A 832) in so stanovali v rimskem času v vzhodni polovici Srijema (Ptol. II. 12,2, Justin 32,3, Appian, Illyr. 5, Strabo VII, 5, 12. Mócsy, Historia VI (1957) 489). Imeli so svojo civitas, ki jo dokazujeta napisa CIL. III. 3256 iz Slankamena, [Historia VI. str. 488 sl.] in iz Petrovcev, Spomenik 98, str. 209 št. 415 iz II. stol.: Ulpius Dasius... nis f. 18. Ulpii Lucaius, Capito princeps. Crescens). Ohranjenih je zelo malo njihovih napisov. Za Domicijana in Trajana so dobili mnogo svojih pravic. Civitas Scordiscorum je obstajala do Sept. Severa. Col. Bassianae (Petrovci) v njihovem ozemlju pripisujemo ces. Sept. Severu (CIL. III. 10197, 10.203, 10.204, 15.135).

Varcijani bi po Ptolomeju stanovali med Latobinci in Oserijati, na vsak način pa v bližini teh dveh plemen. Kiepert jih ima južno od Siska, dočim jih navaja Graf na svoji karti zapadno od Breukov, t. j. vzhodno od Andautonije (glej njegovo karto), kjer bi po našem bili Andautonienses. Ako jih identificiramo s Varcijani in ako so stanovali Osseariati južno od Jasov, potem je Mócsyjeva lokacija kar v redu (str. 22).

Avtor obravnava še druga plemena, naseljena v Panoniji n. pr. Boje (str. 31—39). Avtor misli, da sega arheološki material Bojev do Dolnje Lendave. Semkaj spada nagrobni spomenik CIL. III. 4149 = Schober 234 iz konca I. stoletja: Vibenius Vanni f(ilius) v(ivus) f(ecit) sibi et Marc(iae) Crispina(e) con(iugi) et Marcio Vibiano f(ilio) an(norum) VIII. Žena s tipično keltsko kapo na glavi. Oče domačin, mati Marcia Crispina, mogoče iz sev. Italije. Čim severneje, tem gostejši so dokumenti nekdanjega življa plemena Bojev; največ jih je okrog reke Litve.

Pri obravnavanju prebivalstva v Panoniji ugotovi pisatelj, kakšni prebivalci — t. j. iz katerih rimskih pokrajin — so bili zastopani v panonskih legijah. Avtor konstatira, da je bil rimski imperij do Trajana razdeljen zaradi rekrutacije v vzhodno in zahodno polovico. Panonija je pripadala zahodni polovici. Auksiliarci so bili še pred Klavdijem odpuščeni pod različnimi pogoji. Niti to ni bilo obvezno, da bi morali dobiti pri odpustitvi rimsko državljanstvo. Vse je bilo odvisno od pogodbe, kakršno je dotično plemo sklenilo z rimsko državo (str. 89). Šele s Klavdijem je dobil vsak odpuščeni vojak rimsko državljanstvo in ius conubii. Ni pa s tem dobil pravice do zemljišča ali pa do denarne odškodnine. Legijonarji so pa dobivali do Hadrijana missio agraria ali pa missio nummaria. S tem vladarjem preneha »missio agraria« in ostane samo »missio nummaria« z vsoto 2000 denarjev, dalje tudi niso bili več prisiljeni, da se naselijo v določenem kraju.

Pod Tiberijem in Klavdijem so se naseljevali veterani le v jugozahodnem in južnem delu Panonije in so šegali najdalje do Blatnega jezera. Pod Flavijci

pride na vrsto zahodna meja province in pa dolina Save. V Trajanovem in Hadrijanovem času so pa naseljevali donavski limes. Verjetno sta bili naseljeni takrat Aquincum in Mursa (str. 92).

Že pred rimsko okupacijo Panonije je bila najvažnejša njena trgovina z Italijo. Domači trgovci so izvažali v Italijo živino, kože in sužnje. Takrat ta trgovina ni šla v smeri Akvileje, ampak v oni smeri, ki nam jo pokažejo bogate jantarske najdbe: iz Slovenije skozi japonsko zemljo do morja in čez morje v Italijo. Z rimsko okupacijo preneha bogati jantarski inventar v naših muzejih, zato se pa pojavi v Akvileji, kamor so Rimljani usmerili vso trgovino. Tukaj so se stekale vse panonske ceste, tako jantarska pot, kakor tudi važna trgovska cesta po in ob Savi. Pisatelj omenja še druge ceste in pota, ki so bili pomembni za trgovino z Rimom. Uvoz iz Italije k nam (olje, vino) nam dokazujejo posebno uvožena bronasta posoda, steklo in terra sigillata. Kasneje spodrine tó import z zahoda in domača keramika. Objekti zahodne trgovine so prišli v pričetku iz Akvileje, kasneje pa mnogo več po Donavi, kjer je postal Aquincum glavno tržišče s tem blagom. Najprej so prihajali trgovski objekti iz vzhoda k nam skozi Akvilejo, po okupaciji Dacije pa iz vzhodnega Balkana in Tracije po Donavi (str. 103). Vzdolž cele donavske meje je bil vedno zelo živahen promet v obeh smereh. Panonija je bila ena izmed onih provinc, kjer je bil uvoz mnogo večji kakor izvoz. Vendar je bila trgovska bilanca visoko aktivna ravno zaradi velikega števila vojaštva na mejah.

Ozemlje vsake rimske province je obstojalo iz municipalnih in peregrinskih teritorijev (civitates); sestav teh civitates se je vedno ravnal po lokalnih odločilnih momentih. V Panoniji je obstojala med domačim prebivalstvom vsaj tako močna socialna in družbena razlika, kakor jo pozna Cezar v Galiji (Caes. B. G. VI, 13—21), kjer je mnogokrat čakal z vojaškim pohodom, zaradi lažje prehrane vojske, da je bilo žito na polju zrelo. Citirano (str. 107, op. 189) mesto (Caes. B. Gal. VI, 22—23) se nanaša na Germane. Pridelovanje žita dokazuje na vsak način visoko stopnjo materialne kulture in gospodarstva. Prvotni položaj, ko je imelo vsako pleme svojo civitas in je bila ogromna provinca sestavljena iz samih takih »civitates«, je prenehal z Avgustovo smrtjo. Takoj drugo leto je Tiberij ustanovil prvo kolonijo, kamor je deduciral svoje veterane. Za tako dedukcijo ali kolonijo je bilo mogoče porabiti le zemljišča, ki jih je vzel domačinom in to seveda najboljša (str. 107).

Po okupaciji so prišle »civitates« pod vojaško poveljstvo, ki je pa sčasoma prenehalo iz različnih vzrokov. Večinoma so se združila z avtonomno mestno upravo (municipium) v eno. Nekatere »civitates« so kasneje tudi dobila svojo avtonomijo. Največ jih je dobilo za vlade Flavijskih vladarjev (str. 110). Dalje obravnava pisatelj podelitev rimskega državljanstva domačinom in ugotovi, da so imeli domačini mnogo domačih lastnih imen, ali pa pod vplivom romanizacije tudi latinska imena (str. 116). Ko govori o vojaški službi prebivalcev Panonije, ugotovi, da so služili mnogi rimski državljani iz Panonije kot centurioni v rimski armadi (str. 118). Takoj po velikem Panonskem uporu so »auxilia« sestavljali vojaki posameznih plemen. Toda rekrutirali so jih še v Trajanovem času (str. 121).

Romanizacija severnega in vzhodnega dela Panonije se je pričela šele v drugi polovici I. stoletja in je dosegla šele s Hadrijanom neko gotovo obliko. Zelo zgoden vpliv Italije in njene trgovine dokazujejo latinski napisi celo na domačih denarjih Eraviskov, Bojev itd. (str. 123). Kakor drugod je bila romanizacija najmočnejša in je tudi najhitreje napredovala v krajih, kjer je bila stacionirana rimska vojska (str. 124).

Rimljani so osvojili Panonijo največ iz vojaških razlogov, ker je Panonija pomenila takrat v gospodarskem pogledu mnogo manj kot n. pr. Norik ali Dalmacija. Z osvojitvijo Siscie so si Rimljani zavarovali zvezo Jadranske obale (Dalmacije) z Balkanom. S tem jim je prišel pod oblast ves teritorij do Drave in njenega izliva v Donavo pri Erdutu. Donava južno od tod in zaledje s Sirmijem je prišlo takrat pod rimsko oblast (str. 127). Ozemlje od Drave do Jadranskega morja je najhujše čutilo rimsko okupacijo in je ravno zaradi tega prišlo samo na tem področju do velikega upora leta 6 po n. št. Plemena od Drave do Donave so bila sicer odvisna od Rimljanov in zvezana z njimi z raz-

nimi pogodbami ali niso še občutili teže rimske oblasti. Bili so še samostojni in so celo kovali svoj denar (Eravisci). Šele Tiberij je zasedel donavsko črto pri Aquincu do Drave in je tukaj razmestil prve vojaške posadke. M. Vinicij in njegovi podpoveljniki so sicer že premagali barbarska plemena v prostoru od Donave do Karpatov ali Rimljani so zaradi neuspehov proti Marbodiu resignirali na razširjenje meja na Labo in na Karbate. Od tedaj naprej so se morali zadovoljiti z limesom na Donavi, ki so ga pričeli še močnejše utrjevati. Pisatelj tudi misli tako, čeprav ga motijo nekatere posameznosti (str. 127—131).

Avtor govori naprej o rimski organizaciji posameznih plemen in o gospodarstvu, ki se je posebno dokumentiralo z razvojem veleposestev. V Panoniji Sup. po avtorjevem mišljenju šele s prihodom Rimljanov oziroma rimskih trgovcev. Domača aristokracija je imela že prej tukaj ogromna posestva. V Noriku so obstojala tudi velika podjetja n. pr. rudniki, kamnolomi itd., ki so bili njihovi lastniki privatniki, domačini. Pisatelj (str. 136) misli, da je pomanjkanju spomenikov v okolici Blatnega jezera krivo to, da so se tamkaj razvila veleposestva. Verjetnejše se mi zdi, da je nastopila tamkaj po Markomanskem vdoru silna revščina, ki ni kasneje nikdar prenehala. Obratno pa prevladuje v Pan. Inf. tip samostojnega kmeta še celo v tretjem stoletju.

Drugi del (od str. 141 naprej) je posvečen predvsem analizi lastnih imen, kjer nas pisatelj uvede v metodo dela in nam pokaže tudi rezultate. V metodičnem delu nam pisatelj natančno pove, kaj vse lahko zremo iz posameznega imena. Iz cesarskih imen lahko sigurno sklepamo, kdaj je dotična oseba ali njegov prednik dobil rimsko državljanstvo. Pri necesarskih imenih se dá določiti izvor imena in na ta način tudi cele rodbine, vendar to le v omejenem okviru. Mogoče je določiti provenienco neitalskih imen, iz katere pokrajine izvirajo. Seveda lahko izvira oseba s staroitalskim imenom že iz provinc, ki so jih Rimljani osnovali še v republiki ali zgodnjecesarškem času (n. pr. Baebius, Salludius, Trebonius itd.). Tukaj pomaga le ugotovitev, kje in kako številno so ta imena zastopana. Z ugotovitvijo takih imen je mogoče spoznati zgodovino in razširjenost članov te rodbine v dotični provinci. Tudi dejavnost posameznih pokrajinskih namestnikov utegnemo spoznati iz imen.

Cognomen ni mogoče tako vsestransko porabiti, kot nomen, vendar mnogokrat izpolnjuje pomanjkljiva italska nomina, posebno ker so posamezna značilna za določene province. Določena cognomina so časovno in krajevno karakteristična samo za določene pokrajine. Pri latinskih imenih moramo določiti regionalne in časovne posebnosti s pomočjo historično-topografskih določitev (str. 144).

Praprebivalci Panonije so nosili keltska in ilirska imena. Ugotovljeno je (Gronovszky, *Nomina hominum Pannonica certis gentibus assignata*, Diss. Pann. I. 2, Budapest 1933), da ni v Panoniji nikjer čistih skupin keltskih ali ilirskih imen, kar seveda ni nič čudnega, če pomislimo na njihovo dolgotrajno simbiozo. Seveda je nekaj imen, ki jih brez dvoma lahko dodelimo ilirskemu ali keltskemu etničnemu krogu; pri večini je pa to še nejasno. Predvsem je pa potrebno, da bo obdelan ves jezikovni inventar določene province, ker sicer lahko smatramo pri lokalni obdelavi splošno znane značilnosti za posebnosti tega kraja, ker ne moremo ugotoviti rodbinskih vezi v vsej provinci in ne moremo poznati pravičnega vpliva zgodovinskih dogodkov.

S pomočjo obdelav imena v provinci je prišel pisatelj do značilnih rezultatov za Panonijo. Njegov seznam imen obsega celih 50 strani in vendar ugotovi avtor, da je to delo še pomanjkljivo z ozirom na to, da je ime krajevno in časovno določeno v provinci, mora pa to biti v natančnem skladu z vsem imperijem. Navadno je treba že pri obdelavi imena v določeni provinci pregledati seznam tega imena v večini provinc.

Poleg kataloga imen obsega katalog napisov (60 strani) vsa panonska lastna imena do leta 167 po n. št. in pa imena Panoncev izven Panonije (Dobo). To so pravzaprav le regesta omenjenih napisov, ki obsegajo zanimive podatke o času in kraju rojstva, etnični pripadnosti, pravnem položaju itd.

Na vsak način so podatki, ki jih dobimo z v razpravi obdelano analizo že sami po sebi zelo pomembni. V zvezi z drugimi pa potrjujejo dobljene rezultate.

J. Klemenc

E. Moór: Die Ausbildung der Betriebsform der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. Pos. odtis iz *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae* II, Budapest, 1956, 31 — 117.

Medsebojno razmerje med prvotnimi Slovenci v Panoniji in novo naseljenimi Madžari je pomembno vprašanje za zgodovino, jezikoslovje in etnologijo obeh narodov. Žal se mu Slovenci od Miklošiča dalje nismo posvečali ter smo prepuščali v glavnem madžarskim slavistom in hungaristom, da so — brez potrebnega globljega poznavanja našega jezika — postavljali teorije o izvoru slovanskih izposojenk v madžarščini, ki so nasprotovale druga drugi. Za Oszkárjem Asbóthom in Jánosem Melichom je med njimi najzaslužnejši István Kniezsa, ki je izdal zadnje veliko delo o slovanskih izposojenkah v madžarščini (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1, 1/2, Budapest 1955). Kniezsa pa je obravnaval madžarsko-slovanske stike tudi v drugih spisih, med katerimi je za nas najvažnejši »Magyarország népei a XI. században« (1938, tudi: *Ungarns Völkerschaften in XI. Jahrhundert*, AECO IV.).

Med številnimi raziskovalci madžarsko-slovanskih odnosov v prvih časih sožitja je že desetletja tudi Elemér Moór, katerega delo »Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen« sega tudi v našo zgodovino. V tem delu je trdil, da so bili v okolici Nežiderskega jezera naseljeni Slovaki (kar je omilil v pričujoči študiji 65—66), s čimer je nadaljeval Melichovo teorijo, ki jo je zatem razširil J. Stanislav do nemogočnosti. Moór je skušal rešiti tudi vprašanje Slovanov v Potisju, o katerih je trdil, da so bili Slovaki (*Die slawischen Ortsnamen der Theissebene*, ZONF VI, 1930). V tej zvezi je ostro polemiziral z Melichom (*Bolgártörökök és a szlávok és a Melich-féle helynévkutatás*, Szeged 1930). V zadnjih letih je Moór obširno raziskoval izvor in prvotno zgodovino Madžarov s pomočjo hungaristike (*Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes*, *Acta ethnographica* II, 1951; *Die Ausbildung des ung. Volkes in Lichte der Laut- und Wortgeschichte*, *Acta linguistica* VI, 1956).

Prav Kniezsevo novo delo o slovanskih izposojenkah pa ga je vzpodbudilo in mu omogočilo, da je napisal pričujočo razpravo. Tudi dosedanji raziskovalci so skušali dognati, od katerih sosednih narodov so prevzeli Madžari posamezne slovanske besede, toda prav v tem so pogosto zašli, ker niso — poleg jezikovnih zakonov — upoštevali tudi kulturnozgodovinskih okoliščin. Glede tega je prav Kniezsa poudaril v nekem pregledu teh izposojenk po strokah: »V nekaterih primerih moremo sicer povedati, da more biti neka beseda le bolgarska ali srbska... pri pretežni večini pa imamo prav malo opore glede tega, ali je prišla beseda v madžarščino s severa ali z juga. Tu je potrebno še mnogo, predvsem kulturnozgodovinskega raziskavanja, da bomo mogli ugotoviti smer prihoda posameznih pojmovnih skupin k Madžarom in da bomo mogli vsaj toliko povedati, ali je zadevna beseda prišla v madžarščino z zahoda, vzhoda ali juga« (*A magyarság és szlávok*, ur. Gy. Szekfű, Budapest 1942, 178).

Ta Kniezseva previdnost je določno uveljavljena v omenjenem njegovem novem slovarju, kjer je pri mnogih besedah označil, da so glede izvora »indiferentne«, t. j. da morejo izvirati iz raznih slovanskih jezikov in da noben razlog ne govori za njihov izvor le iz določenega jezika. To velja predvsem za najstarejše izposojenke iz časa, ko razlika med slovanskimi jeziki še ni bila tako izoblikovana. Prav zadnje dejstvo pozablja tudi Moór, ki se le preveč sklicuje na današnje oblike slovanskih besed in izvaja na tej osnovi svoje sklepe.

Kakor se je J. Melich nekoč omejil predvsem na ugotavljanje izvora slovanskih izposojenk v krščanski terminologiji, tako se je Moór sedaj lotil razbora celotnega vprašanja nastanka in razvoja madžarskega poljedelstva in živinoreje v luči slovanskih izposojenk. Izhodišče mu je njegova stara teza o naselitvi Potisja pred Madžari. Za poslovanjenimi Avari — Moór jih imenuje Awaroslawen — naj bi se bili v začetku 9. stol. tod naselili »Bolgároslovani« in oboji naj bi »govorili neko jezikovno obliko, bližnjo slovaščini« (53, 65), поближе вzhodni slovaščini (112). Moór sicer ne razpravlja o jezikovni razliki med eno in drugo v Potisju živečo slovansko skupino, kar bi bilo važno prav

zaradi južnoslovanskega značaja »Bolgaroslovanov«, ampak poudarja le dvojezičnost nanovo naseljenih Madžarov, preko katere naj bi bili sprejeli v svoj jezik slovanske besede. V naslovih poglavij in redkeje v besedilu samem imenuje te Slovane v Potisju kar Slovake (n. pr. 51, 62), sicer pa le previdno »vorungarische Slawen der Theissebene« (42 in 81.), »alfölder Slawen« (46) in podobno. Zaradi nekdanjega dokazovanja o slovaškem značaju predogrskega Potisja (ZONF VI) se mu pač ni zdelo vredno tega ponavljati. Kniezsa je to njegovo teorijo zavrnil, zato jo Moór sedaj (str. 65—66) rahlo modificira.

Metodično pravilna in zato prepričljiva je Moorova razvrstitev vseh izrazov s področja kmetijstva, sprejetih v madžarščino iz slovanskih jezikov, v dve skupini na osnovi dveh oblik poljedelstva in živinoreje pri Madžarih. Potem ko je kratko prikazal zgodovino Madžarov pred zasedbo današnje domovine ter njih prvotno gospodarsko obliko — polnomadsko ali stepno poljedelstvo —, dokazuje na osnovi nekaterih skupin slovanskih izposojenk, da so se Madžari s Slovani v prvih časih etnično mešali, kar je povzročilo pri prvih spremembo konzonantnega sistema in sprejem slovanskih izposojenk, v kulturnem pogledu na prevzem slovanskih oblik poljedelstva in ekstenzivne živinoreje.

V 2. osrednjem poglavju razprave (46—79) prikazuje Moór delež »Slovakov« in Bolgarov pri teh spremembah. Stepno poljedelstvo so sicer pod vplivom »bolgaroturških« podložnikov poznali Madžari že v svoji prvotni domovini, tako da se jim v Potisju ni bilo težko oprijeti podobne oblike, kakršno so imeli tamkajšnji Slovani. Ta je bila odvisna od dolge poletne suše, ki ni zahtevala vezanja požetega žita v snopje ter shranjevanja v posebni zgradbi. Vršili so z živalmi. Na vse te pojave je avtor navezal prevzem tzv. »slovaških« izposojenk v madžarščini, medtem ko pri živinoreji ni mogel pokazati na nobeno značilnost, ki bi utegnila vplivati na razvoj madžarskega jezika ali kulture v zvezi s sožitjem s Slovani. Ugotovil je »presenečenje« (46), da je število slovanskih izposojenk v živinoreji »pomembno večje« kot turških, vendar pa navaja v tem poglavju vse slovansko gradivo, ne le »slovaško« in priznava, da večkrat ni lahko, pobjiže določiti izvor slovanskih besed (47). S tem je Moór svojo izhodiščno tezo močno omajal, bolj pa se je približal nepristranskemu iskanju resnice.

K temu avtorjevemu spoznanju je treba dodati, da velja v veliki meri tudi za njegova izvajanja v zvezi s poljedelstvom. Težko je verjeti, da bi morale n. pr. besede csorda, bika, pata, bivaly, zsir, szalonna, kolbász, villa, gereblye, kazal, petrence, murva, járom, lapát, polyva, mérce, konkoly itd. ter vse mlinarsko nazivje biti prav nekega nedoločenega »slovaškega« izvora, kakor meni Moór. Saj pri nekaterih besedah dopušča vendarle možnost — zlasti pri mlinarskih izrazih — slovenskega izvora. Toda zdi se večkrat, da svoji »slovaški« teoriji o prebivalstvu Potisja nalašč nagaja Kniezsi, ki se zavzema za slovenski izvor mnogih izrazov, katere Moór prisoja Slovakom. K temu nas nagibajo prav nasprotni primeri, ko postavlja Moór možnost slovenskega izvora pri besedah, ki so po Kniezsi slovaškega izvora (n. pr. str. 50). To močno spominja na besedno vojsko med Asbóthom in Melichom na istem področju pred dobrim pol stoletjem.

Naslednje poglavje je posvetil avtor obravnavanju *deleža Slovencev* (79—112). Madžari naj bi bili šele potem (po 991) zasedli Prekdonavje (madž. Dunántul, nem. Transdanubien), kjer so prebivali Slovenci, ki so bili v Potisju že prevzeli »slovaško« poljedelsko terminologijo. Pri Slovencih je verjetno prevladovalo poljedelstvo nad živinorejo. Zavoljo poletnega deževja se je pri njih udomačila srednjeevropska oblika poljedelstva v vezanjem žita v snope ter z mlačvijo s cepci. V zvezi s temi delovnimi oblikami se prevzeli Madžari od Slovencev besede: kepe (kopa, za snop), pózna (pavozina), asztag (stog), pajta (pojata), csép (čep), szalma (slama), rosta (rešeto), kalász (kłas), rozs (rž), abajnac (obadvoje), palajta (plahta).

Od Slovencev so prevzeli tudi lestveni voz s petimi nazivi za njegove dele. Posebno glede teh besed Moór močno nasprotuje Kniezsevim razlagam. Iz slovaščine izvaja Moór tudi madžarske besede za okopavine in neke druge rastline, kakor so lan in take z oljnatim semenom, pa tudi z zvezi z vinorejo.

V *živinoreji*, ki je bila pri Slovencih mnogo intenzivnejša v primeri z ono v Potisju, so prevzeli slovenske izraze: akol, ganaj, métely, zab, szecska, istálló, jászol, kolbász, malac, jérce, réce, viasz, kas, odor, palozsnok. Zadnji dve besedi sta se ohranili le v narečju erdeljskih Székelyev, ki so se tja preselili iz Prekdonavja.

V zvezi s poglavjem o slovenskem deležu so potrebne nekatere pripombe. Pri navajanju današnjih slovenskih besed razlikuje Moór dosledno oznaki »im Slowenischen«, »aus dem Slowenischen« ali s kratico »slow.« — ter »im Windischen«, s čimer misli prekmursko narečje. Tega razlikovanja ne pozna, ko govori n. pr. o naselitvi Slovencev in stalno, kadar izvaja kako besedo iz slovenščine. Celo določno prišteva »Wenden« k »anderen Slowenen« (108). Enkrat uporablja tudi »wendische« (107), dvakrat pa »Wenden« (89, 108). Moór se pač zaveda, da ti izrazi v znanstveni nemščini niso navadni za prekmurske Slovence in njih narečje, zato na str. 60 v op. 13 pojasnjuje, da mu pomeni »windisch« »narečje slovenščine, govorjeno v nekdanjih ogrskih županijah Vas in Zala« (kje je to danes, ne pove). Toda ta v bistvu pravilna trditev je v nasprotju z nadaljevanjem: »der in Grunde genommen eine Halbsprache darstellt, da für das Sprachempfinden der Windischen das Slowenische eine Fremdsprache ist und sie für sich auch eine Literatursprache herausgebildet haben«. Tako trditev bi mogli pričakovati na Madžarskem pred l. 1919, nikakor pa ne danes. Lingvisti bi pač morali danes že vedeti, da je knjižni (!) jezik slovenskega naroda vsem narečjem bolj ali manj težko umljiv, dokler se ga ne nauče.

Moór pozna prekmurščino le iz Flisarjevega madžarsko-prekmurskega diletantskega slovarčka (samo izdajo iz 1922, ne pa iz 1942), zato navaja napačne oblike »grablo« (60) m. grable, ville (60) m. vile, trdi, da »pojate« ni v prekmurščini (88), čeprav je, enako tudi glagol »plati« (89) prelog (104) pa tudi pomeni v slovenščini Brachacker.

Moórovo delo je nedvomno zelo pomembno tako za Madžare kot za nas, ker je nadrobno in z raznih vidikov raziskal eno izmed območij grotne kulture obeh narodov v preteklosti ter tako utrdil izvor nekaterih izrazov iz slovenščine, ali vsaj dal pobudo za nadaljnje iskanje. Njegova dognanja sicer niso v celoti nova, pač pa so smiselno utemeljena, vsaj glede slovenskega deleža. Glede »slovaškega« deleža pa menimo, da je šel avtor marsikje predaleč in da velja še vedno Kniezseva ugotovitev, »da pretežna večina slovenskih izposojenk v madžarskem jeziku ni zahodnoslovenskega, marveč južnoslovenskega značaja« (podčrtal K., Die Sprache der alten Slaven in Transdanubien, Studia slavica I, 1955, 32).

Vilko Novak

S. Ilešič, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung. Münchener Geographische Hefte, Heft 16, Materialien zur Agrargeographie V, 1959

Na XVII. mednarodnem geografskem kongresu v Washingtonu 1952 je bil v gospodarsko-geografski sekciji na programu tudi referat Svetozarja Ilešiča o sistemih poljske razdelitve v Sloveniji, s čimer je avtor seznanil mednarodni forum o problemih, ki jim je posvetil nekaj let prej posebno knjigo (Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem) in ki po svoji aktualnosti daleč presegajo ozek slovenski okvir. Problematika poljske razdelitve ne priteguje k proučevanju samo geografje; genetsko tolmačenje agrarnih pokrajin zanima predvsem seveda tudi zgodovinarje, ki morejo z zgodovinsko dokumentacijo dati marsikaterim odprtim vprašanjem več jasnosti. Koordinacijo dela geografov in zgodovinarjev v mednarodnem merilu je zasledoval mednarodni kolokvij o agrarni pokrajini v Nancyju 1957, ki je obravnaval probleme evropskih in mediteranskih pokrajin. Na kolokviju je sodeloval tudi Ilešič, ki je s prikazom problemov agrarne morfologije na slovenskih tleh vzbudil veliko zanimanje. Dokaz temu je laskavo povabilo izdajateljcev Münchener Geographische Hefte, da izda Sisteme poljske razdelitve na Slovenskem v nemškem jeziku. Pri nemški izdaji, ki je opremljena s 34 parcelnimi načrti in pregledno karto sistemov poljske razdelitve na Slovenskem, ne gre za dobesedni prevod. V njo je marveč avtor pritegnil tudi dognanja najnovejših raziskovanj, do katerih se je skušala dokopati svetovna literatura v zadnjih letih.

Primerjava obeh izdaj kaže, da je avtor najbolj dopolnil tekst, ki obravnava postanek raznih vrst poljske razdelitve. O teh dopolnitvah se zaustavlja pri teorijah in dognanjih, ki so plod raziskovanja v znanstvenikov v različnih delih Evrope. Določena dognanja so specifična samo za nekatere pokrajine in jih ni mogoče brez nadaljnjega prenesti na slovensko ozemlje; druga spet so take narave, da se dajo brez večjih pomislov upoštevati tudi pri razvoju poljske razdelitve na Slovenskem. Medtem ko je n. pr. v zvezi s propadom zadrug opazati proces parcelacije prvotnih velikih grud v manjše grude v Hrvatskem Zagorju še v 19. stoletju, poudarja avtor pravilno, da na Slovenskem ni dokaza o takem razvoju, do katerega bi morale priti tod že v zgodnjem srednjem veku, za kar pa ni ustrezne dokumentacije. — Če današnja znanost odmerja v razliko s starejšo pri oblikovanju parcel plugu vse bolj le sekundaren pomen, po avtorjevem mnenju vendarle plugu ne kaže posevčati premalo zanimanja. — Mnogo pozornosti poklanja avtor raziskovanjem A. Krenzlinove v Vzhodni Nemčiji, ki spravlja proces parcelacije grud v dolge njive predvsem v zvezo s spremenjenim načinom gospodarstva, ki je vodilo od ekstenzivnega kmetijstva s praho v intenzivno žitno poljedelstvo (Vergetreidung). Po avtorjevem mnenju je ta proces vsekakor povezan tudi z naraščanjem prebivalstva, prav tako pa ne kaže prezreti vloge propadajočih zadrug, ki je bila tem pomembnejša, če je propad sovpadal z intenziviranjem poljedelstva. — Razdelitev na pravilne delce je mogla nastati z načrtno kolonizacijo, lahko je pa tudi plod dodatnega krčenja in naknadnih delitev. Točna je avtorjeva ugotovitev, da si je mogoče ustvariti končno sodbo šele z analizo podprto z zgodovinsko dokumentacijo, ki more šele pri vsakem primeru posebej ugotoviti, ali gre pri razdelitvi na pravilne delce za izhodišče ali pa za rezultat dolgega razvoja. Medtem ko je bil proces drobljenja posameznih poljskih skupin (Gewann) pri večini slovenskega ozemlja zaključen že pred začetkom 19. stoletja, ko se je začela selitev odvišnega prebivalstva v mesta in se je drobila v glavnem le še posest, ne pa parcele, je v nekaterih delih Prekmurja doseglo drobljenje večje oblike in hitrejši tempo šele sredi 19. stoletja in to v taki meri, da je število parcel v nekaterih vaseh v zadnjih sto letih naraslo celo do šestkrat.

Bogati rezultati Ilešičevih dognanj so silno dragoceni tudi za raziskovalca naseljtvene zgodovine in ne more mimo njih nihče, ki se ukvarja s temi problemi pri nas. Ob sicer tako pomembnem delu pa moti avtorjevo vztrajanje pri mnenju, da se je poljska razdelitev še po končani načrtni kolonizaciji v svoji osnovi lahko bistveno spremenila. Še nadalje osporava n. pr. mnenje, da bi imelo Bitnje polje že 1291 urejeno v današnji poljski razdelitvi, češ da ne vemo nič drugega kot le to, da je Bitnje v 16. in 17. stoletju šteló toliko hub kot 1291 (str. 96). Kolonizacija 48 hub, kolikor jih je Bitnje že 1291 premoglo, ni bila malenkostna stvar. Z razdelitvijo na sklenjene proge je v tesni povezavi oblika naselja, ki spada med izrazite vrstne vasi; ob drugačni poljski razdelitvi bi se razvil drugačen tip naselbine. Ali si je mogoče zamisliti kasnejše preurejanje tako ogromnega polja in tako obsežne vasi, ki bi bilo povezano z velikimi materialnimi žrtvami, ne da bi spričo takega podviga naleteli na sled v virih, ki jih za loško ozemlje premorejo domači in tuji arhivi v izobilju in je bil loški oskrbnik v stalnih pismenih stikih s freisinškim škofom, ki mu je pisal o vsaki količkaj važnejši zadevi? Ni torej nikakega dvoma, da je Bitnje dobilo današnjo osnovno poljsko razdelitev že ob sistematični kolonizaciji. Tudi sicer dokazujejo vsa dosedanja proučevanja kolonizacijske zgodovine na Slovenskem na podlagi katastrskih map, da je prišlo do osnovnih sprememb poljske razdelitve pač ob sistematični kolonizaciji, ki je ob ustanavljanju velikih vasi pregazila ondotno staro poljsko razdelitev. To najbolj nazorno dokazuje n. pr. Zabnica, ki je bila rahlo naseljena že 973, a tvori ondotnih 44 gruntov celoto tako glede vrstne oblike naselbine kot glede na poljsko razdelitev. Podroben študij poljske razdelitve na Dovjem nudi podobno sliko. Tod omenja vir iz okoli 1160 štiri grunte, od 1291 dalje jih je bilo 28. Medtem ko se zaman trudimo, da bi mogli iz katastrske mape izluščiti prvotne štiri grunte, je mogoče na podlagi katastrske mape iz 1827 rekonstruirati 28 gruntov. Upravičeno se torej vsiljuje misel, da je bilo ob sistematični kolonizaciji med 1160 in 1291 celotno staro polje pritegnjeno k na novo izkrčenemu ozemlju in skupno porazdeljeno med 28 podložnikov. Toda

po končani sistematični kolonizaciji se parcelacija v svoji jedrni osnovi bistveno ni spremenila. Pri tem nas nič ne motijo rezultati najnovejših raziskovanj, ki ugotavljajo velike spremembe glede obsega polja in oblik razdelitve. Staro poljsko jedro je doživljalo marsikje ogromne spremembe spričo delitev hub, njih drobljenja in propadanja. Ob delitvi gmajn in njihovem kultiviranju se je polje marsikje temeljito razširilo; v mnogih primerih se je obseg starega jedrnega polja bistveno povečal v nadaljevanju le-tega, kar je povsem v skladu z jedrno teorijo, v nič manjši meri pa je kultiviranje marsikje načelo tudi gmajne, ki so bile oddaljene od starega jedra. Pri tem so sodelovali tako grun-tarji kot kajzarji, ki so bili pred 16. stoletjem zelo maloštevilni, a so se kasneje v mnogih primerih številčno močno dvignili nad stari gruntarski element. Naša dognanja so torej v bistvu povsem v skladu z najnovejšimi rezultati, ki jih zastopa avtor v obravnavanem delu.

Avtor se je s svojim delom odlično uveljavil pri inozemskem znanstvenem forumu, obenem pa je z obravnavanjem naše literature inozemskim znanstvenim krogom dostojno predstavil stopnjo in prizadevanja slovenske znanosti, ki ji inozemstvo pogosto poklanja premalo pažnje. Za odlično opravljeno delo zasluži avtor polno priznanje.

Pavle Blaznik

G. Glauert, Siedlung und Wirtschaft im oberen Sawgebiet (Nordwest-slowenien) während des 16. Jahrhunderts und heute, Sqdstofforschungen XVI, 1957, str. 388—426, R. Oldenburg-München

Delo z mnogoobetajočim naslovom daje le skromne rezultate. Kar se tiče prikazovanja razmer v 16. stoletju, gre v bistvu samo za posredovanje podatkov na podlagi urbarja radovljiškega gospostva iz 1579; izjemo tvori le tekst o planinah, kamor je avtor pritegnil še podatke iz urbarja kamniškega gospostva (1571) in ustreznih aktov iz 1572. Ker je avtor črpal arhivalno snov v Ljubljani še pred zadnjo vojno, ne pozna kasneje odkritega urbarja radovljiškega gospostva iz 1498, ki bi vsaj deloma dopolnjeval njegov glavni vir in dal razpravi malo širšo časovno osnovo. Deskriptivno obravnavani podatki zajemajo torej v bistvu le ozemlje radovljiškega gospostva v sedemdesetih letih 16. stoletja, ko le-to ni bilo teritorialno tako strjeno, kakor meni avtor. S tem je obravnava tudi ozemeljsko mnogo ožja, kot pa je v naslovu nakazano. Drugi del razprave je posvečen v glavnem razmeram v polpreteklem času. Omejuje se v splošnem na naštevane rezultate, do katerih je prišla slovenska geografska znanost v zadnjih letih pred drugo vojno in nekaj let po njej. — Pri pisanju krajevnih imen uporablja avtor istočasno sicer slovenske in nemške oznake, vendar so slovenske oblike pisane več kot površno.

Pavle Blaznik

L. Beutin, Der wirtschaftliche Niedergang Venedigs im 16. und 17. Jahrhundert. Hansische Geschichtsblätter, 76. I. 1958, 42—72.

Ludvik Beutin, profesor kölnske univerze, ki je umrl v starosti 55 let 15. 9. 1958 in ki ga smatra Ferdinand Braudel za najboljšega nemškega gospodarskega zgodovinarja sedanje dobe¹, je dal v navedeni študiji prvo poročilo v delu sestanka 15 gospodarskih zgodovinarjev (iz *Benetk*: Carlo M. Cipolla, G. Livi, D. Sella, Ugo Tucci, iz *Pariza*: Ferdinand Braudel, Ruggiero Romano, P. Jeannin, J. Meuvret, iz *Oxforda*: Stone Lawrence, iz *Kölna*: L. Beutin in Rudolf Konetzke, iz *Hamburga*: Herman Kellenbenz, iz *Beograda*: prof. Jorjo Tadić in iz *Istanbula*: Ö. L. Barkan), ki je bilo julija 1957 v Benetkah. Vsa predavanja so obravnavala problem: *Gospodarsko nazadovanje Benetk v 16. in 17. stoletju*. K pojasnitvi tega močno sestavljenega vprašanja je prispeval tudi prof. Tadić, ki je to dobo obdelal v II. knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije naravnost mojstrsko. Zato štejejo poglavja iz beneške in dubrovniške zgodovine po mojem mnenju med najbolj uspeša v omenjeni knjigi, ki pomeni lep napredek v jugoslovanskem zgodovinopisju.²

¹ Prim. nekrologe v *Historische Zeitschrift* Bd. 187 (1959) 482—484 in *Annales* 15. 1. zv. 2 (1960) 411—412.

² Zgodovina narodov Jugoslavije, Lj. 1959, poglavja 10, 11, 27, 28, 43, 44.

Delovni sestanki zgodovinarjev, kakor so postali običajni zlasti v Italiji, na Francoskem in v Zahodni Nemčiji, služijo obravnavanju določenega problema in ga skušajo osvetliti tudi z novimi prijemi od vseh strani. Ker so imele Benetke tako izreden pomen za vse jugoslovanske dežele, se mi zdi primerno, da na kratko prikažem bistveno vsebino predavanj na omenjenem sestanku.

1. Problem gospodarskega nazadovanja Benetk. Mnenje Kretschmayerja je zastarelo, da je bilo odkritje pomorske poti v Indijo in prehod orientalne trgovine od Benetk na druga tržišča glavni vzrok nazadovanja Benetk.

2. Benetke in njeni sosodje. Vojske s Turki so terjale ogromne izdatke. Zato je ostala beneška davčna in carinska politika močno toga. Benečija in Dalmacija sta malo prispevali za gospodarstvo Benetk. Njena politika je skušala staviti celotno gospodarstvo v službo glavnega mesta. V tem pogledu so popustili nekoliko šele v 17. stoletju, vendar so ostali uspehi dokaj neznatni. Turške osvojitve so spravile balkanske dežele na zelo nizko raven. Razmere so se šele v 16. stoletju polagoma izboljšale, vendar je ostalo bosensko-srbsko zaledje glede produkcije in kupne moči sorazmerno šibko. Dubrovnik pa je bil v 16. in 17. stoletju močen konkurent Benečanom. Ob času vojn je pridobil z bolj navidezno kot dejansko nevtalnostjo, v časih miru pa je bil glavno izhodišče za direktno izmenjavo med balkanskimi deželami pod turško oblastjo in Italijo. Dubrovaška republika je skušala pridobiti čim več trgovskega prometa z liberalnimi ukrepi, deloma s takšnimi, ki so bili izrecno naperjeni proti beneški nadoblasti. Poleg Dubrovčanov so terjali svobodno plovo na Jadranu še neapeljsko-sicilska in papeška država ter Turčija. Tako so se morale Benetke bolj in bolj odreči svoji stari nadoblasti nad Jadranskim morjem. Avstrija je šele zelo pozno, leta 1717, izjavila, da ne priznava več beneškega monopola.

Ukrepi Benečanov v blagovnem prometu z balkanskimi deželami so ostali šibki. Trudili so se, da poživijo trgovino s Turčijo. Od leta 1581 dalje so izgradili pristanišče v Splitu in ukinili leta 1590 carino za blago, ki so ga uvažali iz Turčije preko Splita na beneško ozemlje. Po Tadiću je znašal letni promet 20.000 kosov. Benetke so bile navezane na trgovino s Turčijo, ker so dobivale od tam za preživljanje potrebno žito. Trst pa v 17. in tudi v večjem delu 18. stoletja ni predstavljal resne nevarnosti za Benetke. Zato je neresnično mnenje Kretschmayerja, da je pomenila proglasitev Trsta in Reke za svobodni luki smrtno uro beneške trgovine. Mnogo močnejše je vplivala Ancona, pristanišče papeške države ob Jadranu, ki je kot tekmeč Dubrovnika že v 16. stoletju imela neko vlogo v blagovnem prometu med Italijo in balkanskimi deželami. Ko je bila leta 1593 Ancona proglašena za svobodno pristanišče, so ga Benetke nekoliko občutile. Resen tekmeč pa je postal kot središče pomorske trgovine v zahodnem Sredozemlju in skladiščni kraj za orientalno blago Livorno, ki je istočasno postal svobodna luka. Manj učinkoviti sta bili pristanišči Genova in Marseilles. Zato kljub nasprotnim silam prometno-politični položaj Benetk ni bil ugoden.

3. Vzhodno Sredozemlje kot produkcijsko ozemlje. Pomen, ki ga je pridobilo v srednjem veku, se je še bolj utrdil. Od tu so dobivali: vino, razne sadeže, olje, volno, usnje, kože, surovo svilo, špecerijo in droge iz Levante, galun, žveplo in bombaž, medtem ko je sladkor prihajal že iz Amerike. Evropski narodi zdaleka niso imeli še dovolj lastnih proizvodov za zamenjavo in so morali kriti primanjkljaj pri nakupih z izvozom srebra (povečini srebrnega denarja). Deželam Levante je manjkalo denarja v obtoku. Turčija je namreč kovala le zlatnike in nekaj drobiža neznatne vrednosti. Zato je krožil v turški državi srebrn denar iz Benetk (zlasti cekini), iz Francoske in Španske.

4. Trgovina z začimbami. Veličina Benetk ni temeljila toliko na trgovini s proizvodi Sredozemlja, marveč na posredovanju luksuznega blaga iz daljnega Vzhoda. V 16. stoletju so izgubile Benetke svoj monopolni položaj v trgovini z začimbami, vendar je bila njihova pozicija v tej panogi še dolgo močna. Končni preobrat je nastopil šele ok. 1620 z ustanovitvijo holandskih in angleških kolonialnih držav. L. 1626 so prihajale začimbe v Benetke že kot blago iz zahoda, ki so ga pripeljali skozi Gibraltarski preliv. Odslej so skušali Benečani obdržati to panogo kot trgovino iz druge roke.

5. Trgovina s tkaninami. Najvažnejše blago srednjeveške trgovine so bile tkanine. Zato so postale voznje Holandcev in Angležev v Sredozemlje tudi glede te trgovske panoge usodne. Benetke so izdelovale zlasti težka blaga. V Sredozemlju in tudi pri nas so v 16. stoletju raje kupovali lažja blaga, ki so jih izdelovali na Angleškem ceneje in v raznih kvalitetah (zlasti »carisea«). Tadić je opozoril, da so leta 1531 ocarinili v Dubrovniku 31.117 bal »carisea« sukna za izvoz v balkanske dežele in Turčijo. V 17. stoletju so imeli v trgovini v Sredozemlju premoč še Holandci, v 18. stoletju pa je industrijski razmah Anglije vedel do uničenja proizvodnje v Benetkah, ki so definitivno izgubile tržišče v Levanti. Medtem ko je znašala ok. 1600 produkcija v Benetkah še ok. 30.000 kosov volnenega blaga, je bila ok. 1700 samo 2000 kosov.

6. Nazadovanje beneških ključnih obrti. Na Francoskem in Pruskem so ustanovljali steklarske in svilarske manufakture, tudi drugod se omenjajo manufakture mila in čistilnice sladkorja, toda o propadu navedenih panog obrti v Benetkah ne more biti govora.

7. Pomorska plovba. V vojnah je propadel velik del beneškega brodogoja. Turki in Barbaroski so močno ogrožali njihove ladje. Po letu 1600 so beneške ladje še komaj tvegale vožnjo onstran Sicilije v zahodno Sredozemlje. Tudi holandske ladje so prevzemale prevoz beneškega blaga. Sredi 17. stoletja je obsegala trgovska mornarica Benetk komaj 100 ladij.

8. Razvoj Benetk je potekal vzporedno z usodo Italije v celoti. V 16. stoletju so bile deležne splošnega razmaha evropskega gospodarstva, pridobile na prebivalstvu in premožnosti, v 17. stoletju pa poteka splošno nazadovanje. Bistveni vzrok je iskati v politični razkosanosti Italije, kjer se produkcijske sile niso združile, kakor na Francoskem in Angleškem. Zato je ob koncu 17. stoletja gospodarstvo Zahodne Evrope docela obvladalo italijansko gospodarstvo in ga potisnilo na raven dobavitelja surovin. V tako majhnih političnih razmerah tudi z merkantilističnimi ukrepi ni bilo mogoče doseči zadovoljivih učinkov. Vendar so obstajale neke razlike med severno Italijo, kjer so bile deželne vlade skrbne in je raslo število prebivalcev, in južno Italijo, kjer je bila javna uprava malomarna in so se širila veleposestva ter živinorejski obrati.

9. Splošna gospodarska depresija v Evropi. 17. stoletje ni samo za Italijo razdobje izrazitega zastoja, to je splošen evropski pojav (Nemčija, Španija, Turčija). Ravno veliki vojaški uspehi so trajno slabili osmansko državo, ker ni bila gospodarsko dovolj krepka, da bi prenesla izredna bremena brez splošnega obubožanja. Manjka sicer še podrobnih študij o gospodarski in družbeni zgodovini Turčije v tej dobi, vendar moremo označiti stanje osmanske države v 17. stoletju kot trajno depresijo, ki je bila skoraj neozdravljiva zaradi vojaško-centralističnega ustroja države, splošne korupcije in pomanjkanja neke skupne ekonomske politike. Zaradi stagnacije je bila torej kupna moč Nemčije, Španije, Italije in Turčije šibka. Ker pa so bile Benetke kot trgovska država predvsem tesno povezane z omenjenimi deželami, so morale priti v enako stanje gospodarskega zastoja. V nasprotju z revolucijo cen 16. stoletja so cene v 17. stoletju v celi Evropi (kljub lokalnim razlikam) zastale. V Nemčiji pa so vojni dogodki in inflacija vse uničili. Gospodarske kroge je prevzela skrb za bodočnost; omejili so svoje načrte in nakupe. S tem pa je začelo gospodarsko nazadovanje.

10. Denarni vzroki depresije. Sodobno proučevanje konjunktur je pokazalo, da so med gospodarskimi pobudami, ki vodijo do sprememb v ekonomskem življenju, odločilne ravno one, ki izhajajo od količine denarja. Zato osporavajo le redki zgodovinarji, da so bili obsežni uvozi srebra iz Amerike pomembno gibalno gospodarskega razmaha v 16. stoletju. Toda velik del žlahtnih kovin, ki je došel v Zahodno Evropo, ni ostal tam, marveč je odtekal v Indijo in Vzhodno Azijo, ker Evropa ni imela zadosti blaga, da bi krila z njim uvoz kolonialnih produktov. Velike vsote je absorbirala tudi Rusija, Baltik in Levanta. Medtem ko sta Anglija in Holandija pridobivali s trgovino, so zapolnile ostale dežele polagoma in vedno bolj v siromaštvo. Tako se da razložiti stremljenje teoretikov merkantilizma, da je treba obdržati denar v deželi, vendar je ostalo v praksi to povečini brez uspeha. V 18. stoletju pa se je slika v celoti izpremenila. Vendar ni mogoče trditi, da je samo denarno stanje odločalo o gospodarski usodi evropskih dežel. Pristopili so še drugi elementi.

11. Odnosaji med Nemčijo in Italijo. Ob koncu 16. stoletja so bili zelo tesni. Blagovni in denarni promet med italijanskimi kraji in Augsburgom, Nürnbergom, Frankfurtom o/M., Leipzigom, Kölnom, Hamburgom in Dunajem je bil živahen, toda že pred začetkom 30-letne vojne so stiki nazadovali. Zaradi vojne je Nemčija obubožala. Nemci so se umaknili iz mednarodne trgovine v Lyonu, Marseilles-u, in Livornu, pa tudi iz beneškega Fondaco dei Tedeschi.

12. Gospodarska politika Benetk. O nesrečnem stanju financ priča pogosto menjavanje med oddajo v zakup in državno režiijo. Zato so kolebali med ukrepi za pospeševanje trgovine in stremljenjem po čim višjem donosu carin. Do zadnjega pa so skušali uveljaviti predpisana trgovaška pota v Benetke. L. 1661 so proglasili svobodno luko, 20 let pozneje pa so to zopet opustili. Vladajoči krogi so skušali ohraniti obstoječi red in so se plašili drznih poskusov v ekonomski politiki. Zato je značilno, da so šle v stoletju merkantilizma Benetke, ki so pred vsemi drugimi državami razvile in izgradile sredstva za izvajanje merkantilistične politike, še vedno po stari srednjeveški poti.

13. Spremembe v strukturi Benetk. Kljub vsem navedenim činiteljem sta bili mesto Benetke in njena država še v 17. in 18. stoletju bogati. Tudi obseg zunanje trgovine je bil še precejšen. Benetke so ohranile stari sloves visoke šole za trgovce. Nove industrije so nastale v Benetkah in v mestih terre ferme. Precej denarja je donášal tudi močan tujski promet. Z mnogimi knežjimi dvori so imeli Benečani stalne pogodbe za dobavo blaga. Celotna slika je torej: mirno življenje, ki ga ni označevala stiška oziroma strah pred propadom. Medtem ko je kazala Anglija v 18. stoletju ogromen razmah, Pruska energičen, naravnost nasilen podvig, so se Benetke odrekle politiki moči in ubrale pot previdnega laviranja med velikimi silami. Zanesljivo znamenje gospodarskega ugodja je neokrnjen razvoj Banco Giro tudi v 18. stoletju. Politično in gospodarsko vodilni krogi se niso v 17. in 18. stoletju osebno udeleževali v trgovini. Nekdanje dobičke iz trgovine in industrije so naložili v zemljiško posest. Ta prehod trgovske aristokracije v fevdalne zemljiške posestniške plasti je šel v Benetkah zelo daleč. Nakupili so velike dele terre ferme, poleg tega so pridobili hipoteke na zemljiščih. Kdor bi vzel trgovino in promet kot merilo premožnosti, bi videl v tem pojavu propadanje. Upoštevati pa je treba, da gre za razdobje baroka z značilnim družabnim življenjem, ki je bilo možno le v družbi z veliko zemljiško posestjo. V takšni družbi pa trgovec in obrtnik nista imela vodilne vloge.

Tudi trgovina in promet kažeta strukturne izpremembe. V 17. in 18. stoletju sta služila bolj in bolj preskrbi mest in pokrajin na celine.

14. Pogled v 18. stoletje. Celotni sestav Italije je postal premalo gibek. V primerjavi z atlantskimi deželami je manjkalo Italiji sil, ki bi pospešile gospodarstvo: razpoložljivih kapitalov, podjetnikov, vodilnih idej in planerjev. Zato ni našla polnega stika s splošnim poživljenjem evropskega gospodarstva v 18. stoletju. Šele potem, ko je zahod napredoval z velikim uspehom in se mu je pridružil sredi 18. stoletja še evropski sever (Švedska, Danska), so v Italiji bridko občutili stagnacijo.

15. Kot rezultat vsestranskega proučevanja se kaže vztrajna borba gospodarskega sistema, ki ga mlajše, krepkejše sile prehitevajo, obenem pa se javljajo strukturne spremembe. Tako so se Benetke uspešno in precej dolgo ustavljale propadanju.

Jos. Žontar

Arnošt Klíma, Manufakturni obdobje v Čechách. Praha 1955. Československa Akademie věd, sekce filosofie a historie. 523 strani + 40 ilustracij.

Čeprav se naslov knjige in njena vsebina v glavnem krijeta, nas seznanj pisec v svojem zajetnem in znanstveno neoporečnem delu le z razvojem tekstilnih manufaktur, organiziranih na Češkem po končani 30-letni vojni, v znatno manjši meri tudi še z razvojem steklarstva. Druge panoge proizvodnje niso obdelane.

Najprej nas Klíma dobro seznanj s strahotnimi posledicami 30-letne vojne in s položajem kmetov ter nazorno utemelji, zakaj se ni razvil merkantilizem

na Češkem že prej, čeprav so bili platnarstvo, steklarstvo in druge oblike manufakturne dejavnosti precej razvite že v 16. stoletju. Ko preide pisec na drugo polovico 17. stoletja, ko si je dežela že nekoliko opomogla po silnem opustošenju, se podrobneje loti raziskav tvorjenja prvobitne akumulacije kapitala, trgovanja na velike daljave, merkantilizma v teoriji in praksi in realnih osnov za čisto konkretni razvoj industrijskih sil na Češkem. Na straneh 194—197 podaja celo pregled merkantilistične politike Habsburžanov ob zgornjem Jadranu. Navaja le splošno znana dejstva: Borbo monarhije proti monopolizmu Benetk, svobodo plovbe po Jadranu, proglasitev Reke in Trsta za svobodni luki, delovanje Orientalne kompanije, pozna našega Franca Raigersfelda in citira kompanijine manufakture. Preko opisa teh »površinskih« pojavov ne gre; osnovnega, globinskega in — rekel bi — elementarnega merkantilizma širokih ljudskih množic ne pozna: neznan mu je za nas tako značilni »gayhandl« (kmečko trgovanje), odnos med pristanišči in neposrednim zaledjem in podobno. Češki bralec bi mogel dobiti vtis, da je bil merkantilizem na naših tleh zgolj dvorna zadeva, posel dunajske politike. Mi vemo, da ni tako; skoraj poslednji podložnik na Krasu in drugod, ki je imel vsaj nekaj tovarne živine »odvišne«, je stremel k temu, da bi se udeleževal pri prevažanju znatnih količin blaga, ki se je stekalo v pristanišča ali odtekalo od tu v zaledje. — Sicer pa se Klíma pri pisanju teh odstavkov ni mogel oprijeti na drugo kakor na pretežno starejšo nemško literaturo, ki je tudi obravnavala merkantilizem bolj z državnega stališča, ne pa s stališča množic, ki so se tudi vneto uveljavljale v merkantilizmu.

Prve koncentrirane tekstilne manufakture so pričele rasti na Češkem od leta 1688 dalje (str. 214). Zlasti pa se kaže močnejši napredek od začetka 18. stoletja dalje. Obsežneje obdela kot prvo šele sukarno v Hornem Litvinovem, ki je bila utemeljena leta 1715 in deluje še danes (str. 222). Leta 1728 je delalo v njej 391 ljudi, od tega 44 tkalcev, 36 česalcev volne, 64 mikačev itd. (str. 230). V tem letu so proizvedli 808 kosov sukna (str. 236). Leta 1731 je že bilo tu zaposlenih 54 tkalcev. Konec 18. stoletja je izdelalo 800 delavcev 1000 do 1400 kosov sukna, ki so ga prodajali v Prago, na Dunaj, v Levanto (str. 238), medtem ko so platno že leta 1755 in pozneje izvažali preko Trsta in Reke v Španijo in drugam (str. 331—333).

Tudi steklarstvo, ki je bilo na Češkem zelo močno razvito, je znatneje napredovalo po končani 30-letni vojni. Čehi so prodajali svoje steklo skoraj po vsej Evropi in tudi izven nje. Tako navaja na str. 154 steklarja Kreybacha, ki je med leti 1682 do 1721 potoval tudi po Kranjskem in se zadržal nekaj časa v Ljubljani in Trstu, kjer je nudil na prodaj svoje blago.

Pisec omenja še udeležbo drugih nečeških proizvajalcev in trgovcev v češki »industriji« in trgovini tistega časa (na primer Angleži, Nemci, Švedi), ne navaja pa »izvoza« čeških delavcev drugam, med drugim tudi na Kranjsko.

Knjiga za nas nima sicer neke odločilne pomembnosti, vendar jo bo razgledanejši zgodovinar vsaj prelistal, da se bo bežno seznanil z razvojem drugod po deželah, ki so tudi priznavale Habsburžane za vladarje. Prav lepe in važne so slike, 40 po številu, ki so dodane tekstu; prikazujejo posamezne faze proizvodnega postopka pri izdelavi sukna, reprodukcije raznih dokumentov itd.

Na koncu knjige, ki jo pisec zaključí z letom 1781, je dodanih nekaj razpredelnic o številu zaposlenih mojstrov, pomočnikov in vajencev v tekstilnih manufakturah, steklarnah — in celo fužinah! Seznam virov in literature je precej obsežen: 241 knjig in razprav, še posebej 31 del klasikov marksizma-leninizma (Marx, Engels, Lenin, Stalin), 42 časopisov, 10 raznih edicij virov, 12 arhivskih fondov. Brez ozira na to pa bo videl bralec že iz teksta samega, da je knjiga dobro in temeljito pripravljena in spisana.

Jože Šorn

Josip Zontar, Zapora proti kugi v Karavankah v letih 1713—1716. Frispevek k zgodovini blagovnega prometa in organizacije trgovine na Slovenskem v 18. stoletju. Knjižnica Muzejskega društva v Trziču, I (Priloga »Tržiškega vestnika« VI, 1957, št. 11). Trzič 1957.

Brošurica daje zanimiv detalj o trgovanju na Slovenskem v desetletju od vklj. 1712 do vklj. 1721. Predvsem so pomembne količine kovin in kovinskih izdelkov ter lanenega prediva, ki so jih iz Kranjske pretovorili skozi mitninske urade Kokra, Tržič in Jesenice. Iz številke je razvidno, da je bilo najkritičnejše leto za vse tri urade leto 1715. Tedaj so registrirale Jesenice le nekako 5 ton navedenega blaga, Kokra okoli 205 ton, Tržič približno 468 ton. Najugodnejše je bilo za Jesenice leto 1720, ko je bil tranzit 30-krat večji in je znašal 150 ton, za Kokro leto 1721, ko so vpisali skoraj 349 ton, za Tržič leto 1712 s svojimi 1749 tonami navedenega blaga (avtor računa vse v centih; v tone sem pretvoril po ključu 17,86 centov je približno 1 tona). Pisec navaja tudi število pušk in samokresov, toda ne v kilogramih, pač pa v kosih (komadih). Zato jih v zgornje preračunavanje nisem pritegnil.

Ko bomo imeli nekoč v bodočnosti pred seboj podobne mitninske podatke za vse naše mitnice in za daljše obdobje, morda celo za nekaj stoletij, bomo lahko zelo plastično opazovali konjunktorno gibanje in učinke na primer turških vpadov, bojov Habsburžanov z Benečani, kmečkih uporov in podobno. Zato nas toliko bolj veseli brati v opombah k tej razpravi dr. Žontarjev lastni citat, da pripravlja za tisk rokopis »*Ekonomika Kranjske v 18. stoletju*«.

Jože Šorn

PUBLIKACIJE TEHNIŠKEGA MUZEJA SLOVENIJE

Tehniški muzej Slovenije, ki deluje že deset let (ustanovljen 30. marca 1951) pod vodstvom ravnatelja prof. Franja Baša, je v tem času organiziral vrsto tehniških lokalnih muzejev in objavil osem »*Vodnikov Tehniškega muzeja Slovenije*«, osem brošur, ki obravnavajo različne teme s področja tehnike in njenega razvoja. Posebni publikaciji sta do sedaj izšli dve; obravnavam ju na koncu pričujoče recenzije.

Najprej naj omenim »*Vodnike*« po vrstnem redu izhajanja.

I. Razstava znanstvenih odkritij. Vodič po razstavi. Ljubljana, april-maj 1952. Uredil Ivan Mohorič.

Ker je bil vodič vezan na razstavo, nam ta tekst danes samo še priča, kaj vse je obsegala in kako je bila urejena ta potujoča razstava, ki je prišla k nam iz Belgije po iniciativi generalnega direktorja UNESCO v Parizu. Zanimiva sta članka na straneh 6 in 7, ki sta posvečena historiatu in delovanju Palače odkritij v Parizu in našemu Tehniškemu muzeju Slovenije.

II. Slovenska peč. Vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo. Franjo Baš: Odkrivanje, čas nastanka in obratovanja slovenske peči v Dnu nad Kropo; Ciril Rekar: Slovenska peč v Kropi, naš železarski spomenik. Izdal Tehniški muzej Slovenije, založila »Nova proizvodnja«. Ljubljana 1954. 73 strani.

Leta 1953 so odkrili nad Kropo pri graditvi ceste na Jamnik precej dobro ohranjeno talilno peč za železovo rudo, ki jo zaradi določenih posebnosti imenujemo »slovensko peč«. Baš datira njeno postavitve v začetek 14. stoletja ali, rečeno na široko, v čas okoli leta 1300. V oporo svoji trditvi navaja več tehtnih razlogov. Ker je znano, da je moral lastnik (ali so morali lastniki) prejeti za graditev takega obrata dovoljenje ali koncesijo določene nadrejene rudarsko-upravne instance in ker je malo verjetno, da bi peč obratovala tako samotno, izolirano, za zunanji svet nezaznavno — čeprav so jo sorazmerno kmalu pozabili — bomo morali o njej (ali o njih, če jih je bilo v bližini kaj več) vztrajno iskati še novih vesti in virov različne provenience (urbarji, rudarske knjige, listine). Dosedanji Baševi dokazi so sicer solidni, toda pritegniti bomo morali k delu še pisane vire. Vsekakor nista pisca debate o slovenski peči zaključila; dala sta nov močan impulz za nadaljnje raziskave in doprinesla levji delež k boljšemu poznavanju problema železarstva in gozdnega železa na Slovenskem oz. Kranjskem. Stvar naših arhivistov in zgodovinarjev je, da pomagajo še bolje osvetliti nastanek tega zanimivega objekta, ki v vsej dobi svojega delovanja prav gotovo ni bil tako zagoneten, da ne bi kdo o njem kaj več zapisal.

III. *Albert Struna: Idrijska »kamšt«. Vodnik po zgodovinski vodni črpalki v Idriji. Ljubljana 1954. 8 strani.*

Pisec nas na kratko seznani s kamštjo, z velikim vodnim kolesom za pogon črpalnih naprav v idrijskem rudniku živega srebra.

V razpravnici je nekaj napak, ki jih moram tu popraviti. Začetek dela v rudniku samem datira pisec prepozno. Kopati se ni pričelo šele leta 1497, ampak že 1493 (zelo verjetno pa že preje, kot mi je povedala tov. Marija Verbičeva, arhivist v DAS. Prim. tudi njen prispevek Idrijski delavec v 16. stoletju v ZČ, VI—VII, — Kosov zbornik.). Kar pa se kamšti tiče, me je opozorila tov. Verbičeva na dejstvo, da je v virih prvič zasledila vesti o njej v spisih iz leta 1587.

IV. *Mirko Šušteršič: Gozdarski, lesni, lovski muzej v Bistri. Vodnik po gozdarskem, lesnem, lovskem muzeju. Ljubljana 1954. 12 strani.*

Avtor podaja nastanek in vsebino enega izmed naših najmlajših muzejev (odprt 25. oktobra 1953).

V. *Lobnica. Vodnik po nekdanji steklarni nad Rušami. — V pripravi.*

VI. *Stanislav Mazi: Klavže nad Idrijo. Ljubljana 1955. 70 strani.*

Svojevrstna tehničnozgodovinska posebnost bi bila slovenski javnosti verjetno še manj znana kot je, če nas ne bi pisec dobro seznanil s klavžami ali zapornicami. Na str. 18 piše, da ni znano leto postavitve prvih idrijskih klavž in da se domneva, da so zgradili prve na Idriji leta 1595, prve na Zali pa 1627. Po arhivskih raziskavah tov. Verbičeve, ki mi je sporočila svoje lastne izsledke, so bile postavljene prve klavže na Idriji že leta 1588. Brez ozira na to, da starejši zgodovinski podatki niso točni, je pisec drugod povsod vesten in razgledan razlagalec gozdnih razmer in vodnega režima okoli idrijskega rudnika ter same tehnične ureditve klavž (in grabelj pri rudniku). Če zaporni mehanizem vrat pri klavžah ni kopija tujih izumov, pač pa zamisel kakega neznanega domačina, potem moramo to prišteti med izume naših ljudi, kar je vsekakor tudi nekaj vredno.

VII. *Jože Gašperšič: Vigenjc. Vodnik po zgodovinskih žebeljarskih kovačnicah v Kamni gorici, Kolnici, Kropi in Železnikih. Ljubljana 1956. 104 strani.*

Gašperšič je dal v tej knjižici prav lep pregled dela v naših gorenjskih vigenjcih ali žebeljarskih kovačnicah. Dobrim podatkom in gladkemu pripovedovanju, ki napravijo branje prijetno, bi mogel dodati le še nekaj prav malega navedb. Na strani 59 je govora o švedski in ruski konkurenci v Sredozemlju (leta 1758), ki da poleg drugega tudi zmanjšuje proizvodne zmogljivosti naših vigenjcev. Temu bi dodal, da se slišijo že od leta 1720 dalje resni glasovi, da povzročajo hudo konkurenco v Sredozemlju ne samo švedsko in rusko železo, pač pa tudi bosensko železo in izdelki iz njega. O koroški in štajerski konkurenci, pa tudi domači, menda ni treba še posebej govoriti. Na strani 70 omeni Gašperšič mimogrede pri Magušarju, da je prejemal še po letu 1904 rento od dunajskega kartela zato, da ni delal kladvec. Zaustavil sem se prav pri železarskem kartelu. Kartelizacija industrije v kapitalizmu zrele dobe je eden izmed najpomembnejših faz razvoja te panoge narodnega gospodarstva. Kako sta tudi Kropla in Kamna gorica s svojim patriarhalnim načinom proizvodnje (drugi podobni obrati na Gorenjskem pa ne!) zašli med kartelirano železarsko industrijo?

Kartelizacija vedno pomeni, da se je tržišče napolnilo z določenimi proizvodi in da bi prišlo zaradi konkurence med obrati do hude krize, če se ne bi proizvodnja kontingentirala ali tržišče rajoniziralo. Kot vidimo podobne pojave že pri cehih (omejeno število pomočnikov, rajoniziranje tržišča, kazni zaradi nižje cene od dogovorjene, borba proti šušmarjem itd.), tako pride tako reglamentiranje še bolj do izraza pri hitri in množični proizvodnji kapitalizma. Zato je bil prvi železarski kartel v Avstriji sklenjen že 15. decembra 1878 med avstrijskimi valjarnami tračnic. Njemu so sledili še drugi karteli. Kartel žice

in žičnikov je bil organiziran leta 1888 in podaljševan do leta 1912 in še delj. Član tega kartela je bil od začetka tudi znani Johann Globotschnig iz Ljubljane. Kartel tračnih žebeljev (Gašperšičevih kladvec) in vijakov se je prvič ustanovil leta 1893, od 1. januarja 1902 pa je veljal novi kartel. Člani kartela so bili naši trije največji proizvajalci tega blaga: Prva žebeljarska in železarska zadruga v Kropi in Kamni gorici, železarna v Muti, Jurij Magušar v Kropi in Kamni gorici. V smislu dogovora sta takrat ustavila izdelovanje kladvec in vijakov Muta in Magušar (Verhandlungen der vom k. k. Handelsministerium veranstalteten Kartellenquete. VII, Eisenindustrie. 17., 18., 19. und 20. Juni 1912. Wien 1912, str. 440. Te ankete se kljub vabilu nista udeležila niti Magušar niti Žebeljarska zadruga, ker se verjetno nista imela več za člana kartela). Da bi Magušar prejemal kako rento od kartela, mi ni znano. Najbrž to ne bo držalo. Navadno je kartel nakazal takemu podjetniku, ki je ustavil proizvodnjo določenega izdelka v korist ostalih kartelirancev, proizvodnjo nekarteliranih artiklov ali včasih tudi izdelavo takih karteliranih proizvodov, kjer je bila konkurenca manjša. Magušarju ni bil več določen predmet izdelave. Torej bi mogli iz tega sklepati, da si je moral izbrati vrsto proizvodnje sam in da je šel pri tem v smeri najmanjšega odpora.

Ko se je pripravljajl v Stari Avstriji zakon o kartelih, je bil v državnem zboru na Dunaju izbran v odbor za pripravo kartelnega zakona tudi naš dr. Janez Evangelist Krek. Iz literature (delavski časopisi!) vemo, da so se naši delavci nekako bali kartelov in jih močno kritizirali ter napadali (tako krščanski socialisti kot socialni demokrati); le malo kdo je vedel, da bi bila svobodna konkurenca med tovarnami znatno hujše zlo. Zastopstvo dunajskih in s tem avstrijskih delavcev, ki je tudi bilo poklicano k zgoraj navedeni kartelni anketi, je oddalo spomenico »Avstrijske zveze kovinskih delavcev«, kjer je bilo zapisano, da karteli niso samovoljne tvorbe, pač pa nujna posledenca privatno-kapitalističnega gospodarstva v Avstriji. Ne more se istočasno karteles negirati, kapitalizem pa priznavati. Proti kartelom se more boriti, kdor se bori proti kapitalizmu samemu... »Zavestno nadaljnje izoblikovanje našega narodnega gospodarstva v smeri podružbljenja: to se zdi organiziranim kovinskim delavcem edina resna in učinkovita borba proti kartelom« — zaključujejo kovinarji (Verhandlungen..., str. 557, 559). Zato bi bilo prav zanimivo ugotoviti, na kakšni stopnji razvoja je dohitela kartelizacija gorenjske železarnje.

VIII. Prof. dr. Vladimir Murko: Josip Ressel — življenje in delo. Ljubljana 1957.

V 208 strani obsegajoči monografiji je posvečenih poglavju o ladijskem vijaku 55 strani, 43 strani drugim tehničnim izumom, 33 strani Resselu kot gozdarju, skoraj 20 strani njegovim narodnogospodarskim mazarom. Poglavja so torej v pravem sorazmerju s pomembnostjo tega genialnega moža v nekaterih področjih znanosti. S to knjigo smo se Slovenci preko prof. Murka pač dostojno oddolžili spominu Jožefa Resslera. Vsa poglavja so obdelana vestno in natančno.

Zrela in ustvarjalna doba Resslerovega življenja pripada dobi, ko je kapitalizem vse uspešneje spodrival in že skoraj v celoti tudi spodrnil svojega hiračočega sodobnika — fevdalizem. Sam je odločilno posegel v tovrstno aktivnost. Da se je tega dobro zavedal, dokazujejo njegovi gospodarski nazori. Glede Resslerovega načrta o kritju bankovcev z zemljiško rento naj tu omenim več kot sto let starejšo rokopisno študijo »Cammeral-Systema« (med Reigersfeld-Rakovčevimi spisi v Drž. arhivu Slovenije). Razlike med obema spisoma so sicer znatne, toda načelo je podobno. Primerjava med obema spisoma bi dala prav koristno razpravo. V ostalem je bil Ressel dobro znan vsaj s tržaškim kapitalistom Carlom d'Ott Fontana in se je mogel iz pogovorov vsaj z njim, če že ne z ostalimi magnati, spoznati s problemi finančnega sveta.

Tehniški muzej Slovenije je objavil izven serije »Vodnikov« še kot posebni izdaji dve deli. Prva je brošura, obsegajoča 66 strani, z naslovom **Joseph Ressel 1793—1857, Inventor of the vessel screw, forester and economist. Ljubljana 1957.** Brošura je obširen angleško pisan izvleček, kjer pa je prof. Murko napisal življenjepis Resslera kot gospodarstvenika, prof. Albert Struna je obdelal genija

kot izumitelja vijaka po tehnični plati, inž. Franjo Sevnik pa Ressler kot gozdarja.

Druga posebna izdaja Tehniškega muzeja Slovenije (založnik: Knjižnica Titovih zavodov »Litostroj«) je knjiga, ki jo je napisal prof. inž. Albert Struna in ima naslov **Vodni pogoni na Slovenskem (gradivo za zgodovino)**, Ljubljana 1955 (450 str. + 2 pril.).

Težko je ocenjevati z znanstvenega stališča knjige, ki imajo podnaslov »gradivo za zgodovino«, pa so znanstvene in »gradivo« le v manjši meri. Mislim, da mi niti avtor niti izdajatelj niti založnik ne bodo mogli uspešno ugovarjati, če trdim, da je ali naslov preozek za vsebino knjige ali pa vsebina preširoka za naslov.

Po ogledu in prečitaniu knjige sem se prepričal, da ima le-ta težišče v poglavju »Po nekaterih sledih...« od strani 295 do 395 in v bogatem izboru slik, zlasti tistih, ki prikazujejo vodne pogone na Slovenskem. Za strokovnjaka bi moglo biti poglavje »Industrijska in obrtna dejavnost na slovenskem ozemlju« (str. 173—294) izpuščeno, ker je kompilacija iz zastarele literature. Iz tega sledi, da številnih napak (tu jih podrobneje ne bom navajal, ker že nima več smisla) ni zakrivil inž. Struna, pač pa pisci tistih starih razprav. V kolofonu piše, da so bili dotiskani Vodni pogoni v oktobru 1955. Že pred tem pa so izšla prav dobra dela, ki jih inž. Struna ni utegnil več preštudirati ali pa jih citirati v seznamu literature. Naj nekaj del navedem: tri knjige Hermanna Wiessnerja s skupnim naslovom *Geschichte des Kärntner Bergbaues*; tretja knjiga je izšla v Celovcu že leta 1953. Potem bi mu mogla koristiti zajetna knjiga *Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart*, izšla v Celovcu konec 1953 ali začetek 1954. Od domačih del bi še mogel inž. Struna citirati Ivana Mohoriča *Industrializacija Mežiške doline, Maribor 1954* (čeprav to delo pri obravnavanju starejših poglavij naše industrijske zgodovine ni prav točno), da ne govorim o člankih našega Zgodovinskega časopisa in Kronike.

Kot delo, namenjeno širokim krogom znanja željnih ljudi, je knjiga *Vodni pogoni* uspešno opravila svojo nalogo. Bralci bodo mogli prav s pomočjo dobrih slik spoznati, kako »zob časa« ali priroda s svojimi zakoni počasi uničuje obrate, ki so bili nekoč sila napredni in so predstavljali višek tehničnega znanja, daes pa jih z restavracijo in konservacijo skušamo ohraniti čim dlje »pri življenju«. Bilo bi zelo nesmiselno, če bi sodil delo preostro. Sicer pa avtor v uvodu sam pravi, da je njegov prikaz na mnogih mestih pomanjkljiv in nepopoln in da je z njim imel predvsem ta namen, da bi udaril temelj (op.: koga je sicer še nameraval udariti?) in razvnel pobudo...

Povzetek: knjiga je dober donesek k boljšemu poznavanju vodnih pogonov na slovenskem ozemlju, za solidno sintezo o zgodovinskem razvoju industrijske in obrtne dejavnosti na istem ozemlju pa čas še ni docela dozorel; zato šibke kompilacije raje do nadaljnjega opuščajmo.

Jože Šorn

Josip Zontar, Christian Wilhelm Heil, ein Diplomat, Projektemacher und nationalökonomischer Theoretiker des 18. Jahrhunderts. Südost-Forschungen, Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas. München. Band XVII, 1958, 2. Halbband. Str. 376—406.

Saksonec Kristijan Viljem Heil (rojen 1710, umrl neznano kdaj po letu 1767) ni neznan naši domači zgodovini merkantilizma (prim. na primer ZČ, VIII, str. 93—94). Iz Zontarjeve razprave se lahko v celoti poučimo o tem nemirnem in nesrečnem duhu. Približno ena tretjina razprave je posvečena Heilovemu delovanju pred prihodom v naše kraje, dve tretjini pa njegovemu življenju v naši družbi dobe Marije Terezije. Pisec je imel torej dovolj prostora, da je podal »kranjsko« dobo Heilovega življenja (in »spodnještajersko« prav tako).

V splošnem moram okarakterizirati Heila kot človeka, ki ni bil — kar se tiče merkantilistične dejavnosti — niti teoretično niti praktično kaj prida ustvarjalen merkantilist. Sicer je res, da je imel mnogo zamisli o tem, da bi zboljšal to ali ono pomanjkljivost in da bi se lotil tega ali onega posla, toda

preko nekakšne gostobesednosti ni prišel. Kot vse osebe in pojave v naši go-
spodarski zgodovini, vrednotim tudi Heila po odgovoru na vprašanje: Koliko
je mož pripomogel k povečanju narodnega dohodka s svojim praktičnim delo-
vanjem — in koliko je obogatil teorijo s svojimi razglabljanji? Mislim, da se
v splošnem Heil ni dvigal nad takratno ljubljansko povprečje in da še zdaleč
nima za nas tiste vrednosti kot jo imajo njegovi sodobniki Zois, Raigersfeld,
Čebulj, Peer, Perizhoffer itd. S tem seveda nisem hotel reči, da Heil ni zaslužil
kratke monografije, hotel sem le opozoriti bralca Zgodovinskega časopisa, da
Saksonec v bistvu nikdar ni postal del našega takratnega intenzivnega gospo-
darskega življenja. Svoj višek je dosegel Heil v času pred prihodom v naše
kraje.

Mislim, da bi bilo dobro, če bi Žontar tega bivšega diplomata ne obdeloval
tako izolirano, ampak ga —takrat, ko je živel v naši sredini — postavil v kon-
kretno okolje, ga ocenil in okarakteriziral nekoliko močneje, če bi se, ne da bi
pri tem škodoval besedilu in smislu razprave, spustil vsaj nekoliko v vredno-
tenje Heila kot merkantilista. Tisti tujec, ki ne pozna razvoja merkantilizma
na Slovenskem (in to je velika večina bralcev te Münchenske revije), bo tako
namreč utegnil dobiti napačni vtis, da je Heil oseba prvorazredne važnosti in
da je bistveno doprinesel k razgibanju duhov svoje dobe in svojega okolja —
kar pa ni res.

Jože Šorn

Zmago Vrbnjak: 90-letnica I. slovenskega tabora (Pomurski vestnik, 22. maj
1958—26. junij 1958, št. 20—23, 25).

Vrbnjak podaja v razpravi nove poglede in ugotovitve o slovenskem ta-
boru. Predvsem ugotavlja, da je Ljutomerski tabor docela slovenska zadeva, ini-
ciativo za tabor je dal Ljutomer sam in ne potom Čehov F. Levstik. Pri tem
se V. opira na dejstva, da se je že ob otvoritvi ljutomerske čitalnice (2. februar
1838) mislilo na besedo pod milim nebom. Ivan Dragotin Huber je v zapiskih
o taboru ohranil notico (v zapuščini dr. Frana Ilešiča), da je »čitalnica že 4. maja
1868 imela sejo zaradi veselice ljutomerske čitalnice na javnem prostoru; ter
se dade na pogovor zaradi I. slovenskega tabora«, beseda »tabor« se je tako
rabila že teden dni pred češkim taborom pod goro Rip 10. maja 1868. V. smatra,
da je ta datum gotovo starejši od Levstikovega pisma Zarniku. (Ohranjeno je
Zarnikovo pismo Levstiku z dne 18. VII. 1868: »Ti si mi zadnjič pisal, da bi bil
naš narod sposoben za meeting, posebno, ako bi imel tacih mož kakor si ti
(namreč jaz). — To me je tako spodbudilo, da sem še tisti večer predlog storil,
da naj ta meeting naredimo, kar je bil z veseljem sprejeto« — (odl. pisma v
Levstikovem Zborniku, Ljubljana 1933, str. 220). Dne 25. junija 1868 je dr. Prelog
objavil v Slovenskem Gospodarju v imenu začasnega taborskega odbora vabilo
za 7. julij, »da bi se sestavil dnevni red tabora ter določil čas in kraj zanj in
izvolil izvršni odbor«. Za ljutomersko čitalnico je bilo že tri dni pred maribor-
skim sestankom jasno, da bo tabor v Ljutomeru (Huberjevi zapiski). Za tem V.
pokaže na razliko med ljutomersko resolucijo (Slovenski Gospodar, 13. avgust
1868) in mariborskim taborskim programom (Novice, 15. julij 1868). Bistvena
razlika je pa v tem, da je v Ljutomeru igral večjo vlogo paragraf 19 kot pa Ze-
dinjena Slovenija. Teren za I. slovenski tabor je pripravljalo članstvo čitalnice,
ki je imela v razliko od svojih predhodnic na Slovenskem s svojim, tudi po
deželi raztresenim članstvom, bolj prosto ljudski značaj.

Tone Zorn

Anali Jadranskega instituta, sv. II., Zagreb, Jugoslavenska akademija zna-
nosti i umjetnosti 1958, prinašajo dva prispevka, ki obravnavata dogodke iz
tržaške zgodovine v zadnjih letih pred razpadom avstroogrške monarhije.

1. *Lavo Čermelj: O ljudskem štetju v Trstu l. 1910.* (In memoriam dr. Jo-
sipa Wilfana.) Str. 7—51.

Pod istim naslovom je avtor leta 1946 izdal v Beogradu 3 brošure: v angle-
ščini, francoščini in ruščini (prim. ZČ I., str. 192—194). V njih je v ustreznih pre-
vodih objavil (v delno skrajšani obliki) 3 parlamentarne interpelacije in 1 od-

govor nanje, kot uvod pa je na 7 straneh na kratko popisal potek dogodkov. Sedaj pa je v slovenščini bolj podrobno obdelal to vprašanje in objavil še več dokumentov.

Avtor navaja v začetku, da ne misli v novi luči prikazati statističnih podatkov glede narodnosti, temveč da želi opisati na eni strani mahinacije tržaškega magistrata, ki je hotel čimbolj znižati število Slovencev, na drugi strani pa »gigantski boj tržaških Slovencev« pod vodstvom političnega društva »Edinost« proti tem potvorbam. Avstrijsko štetje iz leta 1910 je namreč še vedno edino štetje, ki ga lahko uporabljamo za oceno narodnostnega sestava tržaškega prebivalstva, vendar so še pred nekaj leti v polemiki o tržaškem vprašanju italijanski poluradni viri navajali od tega štetja prvotne, nerevidirane podatke z zmanjšanim številom slovenskega prebivalstva. To je navedlo avtorja, da na 27 straneh prikazuje potek borbe proti takšnim rezultatom ljudskega štetja; s tem člankom se je avtor tudi hotel oddolžiti spominu pok. dr. Josipa Wilfana, ki je bil v tistem času tajnik oziroma predsednik političnega društva »Edinost«.

Dr. Čermelj opisuje obširno akcijo, ki jo je v zvezi z ljudskim štetjem izvedlo politično društvo »Edinost«, ki je s prirejanjem tečajev in z ustanavljanjem pisarn pomagalo slovenskemu prebivalstvu, da je pravilno izpolnilo popisne obrazce, poleg tega pa z javnimi zborovanji protestiralo proti nepravilnostim pri štetju in je končno s posredovanjem svojih poslancev v Trstu in na Dunaju doseglo, da so bile glavne zlorabe popravljene. Politično društvo »Edinost« je najprej doseglo na tržaškem namestništvu, da so tudi v tržaških predmestjih in okolici izvedli popis družinski poglavarji sami z izpolnjevanjem naznanilnic, čeprav je bilo prvotno določeno, da bo ta postopek veljal samo v mestu; s tem so se izognili vplivu italijanskih števnik komisarjev, ki bi morali izvajati štetje v predmestjih in okolici. Ko je tržaški magistrat, tedaj ves v rokah Italijanov, objavil začasne rezultate štetja, je bilo jasno, da rezultati ne ustrezajo dejanskemu stanju, ker število tako ugotovljenih Slovencev (37.000) ni bilo v skladu s številom glasov, ki so jih dobili slovenski kandidati pri državnoborskih volitvah pol leta po ljudskem štetju. Zlorab pri štetju je bilo toliko, da sta notranji minister in tržaški namestnik pristala na revizijo ljudskega štetja. Dr. Čermelj imenuje to »ponovno in prav veliko zmago tržaških Slovencev«. Politično društvo »Edinost« je z vsemi silami podprlo revizijo štetja in je dalo tržaškemu namestništvu na razpolago obširno dokumentacijo. Rezultat je bil ta, da se je število Slovencev v tržaški občini zvišalo za skoraj 20.000; avtor meni, da je to povzročilo tudi revizijo ljudskega štetja v Gorici, kjer se je število Slovencev pri tem dvignilo za 4000.

Avtor pregledno popisuje ves potek štetja in revizije ter ilustrira dogodke z resolucijami, pismi in tabelami, ki jih ponatiskuje med tekstom; navaja tudi pravne osnove ljudskega štetja in opisuje nastanek spornega pojma »občevalni jezik«. Dobro je, da je avtor v prilogah v celoti objavil še 7 dokumentov v originalu (v nemščini oz. italijanščini). To so: 3 interpelacije, ki jih je vložil tržaški poslanec dr. Rybář s tovariši, in sicer 2 v državnem in 1 v deželnem zboru, dalje interpelaciji češkega poslanca Choca in tovarišev v državnem zboru in italijanskega poslanca dr. Mracha in deželnem zboru, odgovor zastopnika tržaškega namestništva viteza Lasciaca na interpelaciji dr. Rybára in dr. Mracha in končno rezultati ljudskega štetja glede občevalnega jezika. Posebno važen med temi je odgovor cesarskega komisarja viteza Lasciaca, saj pomeni uradno ugotovitev vseh potvorb, ki jih tudi podrobno našteva in ugotavlja, da so že pri površnem pregledu ugotovili »veliko število netočnosti in nepravilnosti«. Prav je, da je avtor v celoti prevedel v slovenščino ta dokument, ki ga sam imenuje »tretjo in največjo zmago tržaških Slovencev v tem boju«. Pri tem je avtor tudi popravil napako, ki se mu je primerila v prvih 3 brošurah; tam je namreč kot cesarski komisar napačno naveden baron Reinlein von Marienburg, v tej razpravi pa pravilno imenuje viteza Lasciaca, ki je odgovoril na obe interpelaciji.

Članek ni zanimiv samo za zgodovinarje, ampak bo dobrodošel tudi širšemu občinstvu, ker nam ne prikazuje le postopka pri avstrijskih ljudskih štetjih, ampak postavlja na laž tudi podatke italijanskih avtorjev v povojni dobi.

2. *Dragovan Šepić: Misija Carla Gallija u Trstu (u siječnju 1915). Str. 53 do 80.*

Obisk mladega italijanskega diplomata Gallija leta 1915 v Trstu in njegovi razgovori s slovenskimi politikami so bili v naši literaturi že obdelani. Največ je pisala o tem dr. M. Paulová (Jugoslavenski odbor, Zagreb 1924, str. 57 ss). Nove podatke o teh razgovorih pa nam nudi knjiga samega Gallija: *Diarii e lettere*, Firenze, Leonardo 1951. V tem delu pripoveduje Galli, kako je v januarju 1915 prispel v Trst po nalogu italijanske vlade, da stopi v stik s slovenskimi in hrvatskimi politikami na Primorskem in poizve, kakšen odmev bi pri njih imela italijanska vojna napoved Avstriji. Galli piše, da se je sestal z dr. Rybářem, dr. Gregorinom, dr. Mandićem (mišljen je brez dvoma dr. Josip Mandić), dr. Wilfanom in drugimi. Ob koncu treh nočnih sestankov naj bi bil dr. Rybář formuliral rezultat razgovorov tako: Slovenci in Hrvati teže za tem, da bi postali večina na Primorskem, vendar se kljub temu zavedajo, da jugoslovanska ideja ne more zmagati brez intervencije Italije v vojni, in zaradi tega višjega cilja so s težkim srcem pripravljani, da se odrečejo svojemu posebnemu cilju, to je, da postanejo večina tudi v Trstu in drugih predelih Primorske, kjer žive Italijani; od Italije pa zahtevajo, da jim zajamči uporabo domačega jezika in spoštovanje običajev. Galli piše, da je odgovoril, da Italija lahko sprejme te zahteve in da bi bila celo pripravljena podpirati Družbo sv. Cirila in Metoda. Dr. Rybář naj bi po Gallijevih trditvah ob zaključku izjavil, da je prepričan, da bi Slovenci pod Italijo uživali večjo kulturno in versko svobodo kot pod Avstrijo, vendar se kljub temu boji za usodo slovenske in hrvatske kulture; če ne bi bilo več meje proti Italiji, bi se Italijani neovirano naseljevali na Primorskem, širila bi se italijanska kultura, slovenska in hrvatska kultura pa v takih pogojih ne bi mogli dolgo obstati, ker sta slabši od italijanske; cirilmetodovske šole bi obiskovala samo še prva generacija, druga pa ne več, slovenski in hrvatski jezik bi po nekaj generacijah na Primorskem popolnoma izginila.

Dr. M. Paulová je v svoji knjigi zapisala, da je bil Galli v svoji tržaški misiji »pogotovu sasvim odbijen«. Gallijev dnevnik nam pa ta dogodek pokaže s prav nasprotni strani, zato je D. Šepić napisal obravnavano razpravo, v kateri ocenjuje nasprotje med Gallijevim dnevnikom in med drugimi podatki o tem dogodku (od slovenskih udeležencev ni nihče o tem ničesar zapisal); poleg tega hoče odgovoriti na vprašanje, kaj je želela italijanska vlada doseči z Gallijevo misijo, in končno, kakšne posledice je imela Gallijeva misija na odnose primorskih Slovencev in Hrvatov do Italije.

Avtor opisuje naprej politični položaj Italije v letu 1914 in položaj Italijanov v Trstu, kjer je iz leta v leto naraščal slovanski vpliv. Šepić citira izjavo tržaškega italijanskega poslanca dr. Pitacca: »Trst se može spasiti jedino ujedinjenjem s Italijom. Nikad nije trenutak bio povoljniji.« Italijanska vlada pa je pri svojih vojnih načrtih vsekakor morala upoštevati tudi Slovence in Hrvate, ki so bili važna postavka v njenem računu. Zato je poslala v Trst Gallija. Šepić opisuje Gallijeve razgovore v Rimu pred odhodom v Trst in prikazuje na kratko tudi njegovo diplomatsko kariero, iz katere razvidimo, da je bil za to nalogo prav primeren.

V drugem poglavju opisuje avtor politični položaj na Primorskem ob izbruhu 1. svetovne vojne, prikazuje posamezne politične stranke in se pri tem ustavlja predvsem pri stališču političnega društva »Edinost«. Po Šepićevi oceni je »Edinost« upala v Srbijo in Rusijo in želela zedinjenje Slovencev in Hrvatov s Srbijo in Črno goro. Avtor posebej poudarja odločno protiitalijansko in protigermansko stališče »Edinosti« in opisuje, kakšen pomen je dajala »Edinost« Trstu kot bodočemu jugoslovanskemu pristanišču. Zato je slovenske in hrvatske politike pri »Edinosti« v začetku vojne skrbela možnost, da bi Avstrija odstopila del slovenskega ozemlja z Gorico Italiji kot plačilo za nevtralnost, še bolj pa jih je prestrašila možnost, da stopi Italija na stran Antante in za plačilo dobi vso Primorsko in še Dalmacijo. Vse te kombinacije so se pripravljale v največji tajnosti, zato bi politično društvo »Edinost« rado dobilo točne informacije o namenih velesil s Trstom in Primorsko, da bi lahko zavzelo tudi svoje stališče do bodočih dogodkov. V imenu društva je dr. Otokar

Rybář zaradi tega stopil v stik z dr. Trumbićem, ki je tedaj že živel kot emigrant v Italiji. Dr. Trumbić je pozval dr. Rybářa ali dr. Gregorina na sestanek v Italijo, vendar je ravno 2 dni pred Gallijevim prihodom v Trst dr. Rybář sporočil dr. Trumbiću, da zaradi stroge avstrijske kontrole ne more odpotovati. Na to dejstvo Šepić posebej opozarja, ker nam to dokazuje, da politikom okrog »Edinosti« ob Gallijevem prihodu ni bilo znano stališče jugoslovanskih emigrantov in tudi ne stališče Italije in Antante glede Primorske in Trsta.

Ko avtor navede Gallijeve beležke o tržaškem sestanku in njegovo poročilo zunanjemu ministru Sonninu o rezultatih sestanka, se vprašuje, ali so resnične izjave, ki jih Galli pripisuje dr. Rybářu. Pri tem navaja oceno Gallijeve knjige, ki jo je napisal »odličen poznavalec razmer v Julijski krajini« dr. L. Čermelj v Mednarodni politiki (let. IV., št. 24). Dr. Čermelj je v svoji oceni pokazal na nekatere netočnosti v Gallijevem opisu tržaških političnih razmer (dr. Gregorina imenuje voditelja klerikalne stranke itd.), poleg tega pa odločno odbija možnost, da bi bil dr. Rybář dal izjavo o večvrednosti italijanske kulture. Šepić se pridružuje Čermeljevi oceni in piše, da je Gallijeve trditve treba sprejeti z mnogimi pridržki in najmanj, kar lahko o njih reče, je to, da so površne in netočne. Po Šepićevem mnenju je Galli kot nacionalist, ki je želel intervencijo Italije v vojni, namerno napačno prikazal stališče Slovencev, da bi s tem vplival na italijansko vlado, da se odloči za vojno. Glede izjave, ki naj bi jo dal dr. Rybář, da primorski Slovenci sprejmejo italijansko gospodarstvo kot ceno za zmago Antante, piše Šepić, da je težko verjeti, da bi prav isti ljudje, ki so toliko let vodili borbo za slovenstvo, naenkrat pokazali jo Italijanov toliko zaupanja, kolikor ga niso kazali ne prej ne kasneje. Niti okoliščina, da bi edino italijanska intervencija omogočila zedinjenje Jugoslovancev, ni mogla po Šepićevem mnenju omajati dr. Rybářa in ostalih politikov, ker so v vsem svojem političnem delu pred tem sestankom in po njem stalno naglašali, da ne bi mogli uresničiti jugoslovanske ideje, če bi pripadla Primorska Italiji. Šepić pri tem opozarja na dejstvo, da tržaški politiki niso vedeli nič konkretnega o pogajanjih za Londonski pakt, ki so že bila v teku. Prav tako niso imeli nikakih navodil od dr. Trumbića, s katerim so bili samo v pismeni zvezi, zato je po Šepićevem mnenju verjetno, da so z Gallijem razpravljali tudi o možnosti, da pripade Primorska Italiji, vendar pri tem niso dali dokončnega odgovora. (Tudi dr. Čermelj piše tako: »Gore navedeni pretstavnici Slovenaca i Hrvata znali su s kim imaju posla i, uglavnom, ograničili su se na opšte i neobavezne izjave.«) To svojo domnevo dokazuje avtor z dejstvom, da je teden dni po Gallijevem odhodu iz Trsta odpotoval v Rim dr. Josip Mandić, ki je obiskal tam dr. Trumbića in ga v imenu dr. Rybářa in tovarišev zaprosil za navodila. Avtor je preiskal Trumbićevo zapuščino in našel podatke o obisku dr. Mandića tako v Trumbićevem dnevniku kakor tudi v Trumbićevem pismu Supilu v Petrograd. Ker je dr. Mandić podrobno poročal dr. Trumbiću o Gallijevi misiji, imamo tako v Trumbićevi zapuščini nove podatke o Gallijevem obisku, ki nam ga prikazujejo spet drugače kot »Diarii e lettere« in tudi kot dr. Paulová. Dr. Trumbić namreč piše, da je Galli tržaškim politikom začrtal mejo, ki jo je pozneje določil Londonski pakt. »Oni ipak nisu na ništa privolili, nego su evazivno odgovorili, jer nemaju od nikoga mandata, a ne mogu pristati, da se narod odreče svoje budućnosti. Sad pitaju nas svjeta, kako da se pred istaknutim eventualnostima drže.« Avtor primerja te podatke s pisanjem dr. Paulove in sklepa, da je dr. J. Mandić, ki je dr. Paulovi dal podatke, sicer lahko več let po Gallijevem obisku poročal o bolj odločnem stališču dr. Rybářa, kot je bilo v resnici, njegovo poročilo dr. Trumbiću 10 dni po dogodku pa vsekakor odgovarja resnici. Dr. Trumbić je s posredovanjem dr. J. Mandića sporočil tržaškim politikom, tako povzema Šepić iz Trumbićeve zapuščine, ne samo, naj ne pristanejo na Gallijeve ponudbe, ampak naj se prebivalstvo v vsemi sredstvi, tudi z orožjem, upre italijanski zasedbi. Ob tej priliki je dr. Trumbić tudi izrazil željo, da bi politiki v domovini podprli delo emigrantov in da bi se vsaj še en slovenski in hrvatski politik pridružila emigrantom. Šepić piše, da so se slovenski in hrvatski politiki zato sestali 11. in 18. IV. 1915 v Trstu, da bi razpravljali o teh Trumbićevih željah. O teh sestankih je bilo pri nas že dosti napisanega, najobširnejše je poročala o tem dr. Paulová, dalje dr. B.

Vošnjak v svojih spominih, v zadnjih letih pa je o tem pisal dr. Ante Mandić v svojih Fragmentih za historiju ujedinjenja (Zagreb 1956, str. 17 in 159—160). Šepić povzema ta poročila, poleg tega pa objavlja tudi pooblastilo dr. Trumbiću in Supilu, da zastopata slovenske in hrvatske interese v inozemstvu. To pooblastilo so sprejeli na konferenci 11. IV. 1915 in Šepić poroča, da so ga podpisali dr. Otokar Rybář, dr. Gustav Gregorin, prof. Matko Mandić, dr. Josip Wilfan in dr. Josip Mandić. Omenjeno pismo tržaških politikov (nesel ga je v Rim dr. J. Mandić) je važen dokument za našo zgodovino, saj je prvo pooblastilo in zaupnica, ki jo je sprejel dr. Trumbić iz domovine, in je sedaj menda prvič objavljeno; avtor ga je našel v arhivu Jugoslovanskega odbora. Šepić poroča tudi o stikih dr. J. Mandića z ruskim agentom Svjatkovskim v Rimu in citira obe poročili ruskega odpravnika poslov v Italiji Poggenpola Sazonovu o obeh tržaških sestankih (pri tem v op. 38 in 42 prvo poročilo napačno datira z 19. I. namesto z 19. IV.). Avtor opozarja na vpliv Svjatkovskega na sklepe drugega tržaškega sestanka 18. IV. 1915, kjer so sklenili, da bodo na željo Rusije mirno sprejeli italijansko intervencijo (na prvem sestanku so namreč po Trumbićevem navodilu sklenili, da se ji bodo z vsemi sredstvi uprli) in so v ta namen tudi sestavili proglas prebivalstvu; vendar Šepić pristavlja, da so na obeh sestankih odločno zavrnilo italijanske ozemeljske zahteve, kar je Poggenpol tudi sporočil Sazonovu. Na tem sestanku so tudi sklenili, da očiteta v inozemstvo dr. Gregorin in dr. Trinajstić. Avtor navaja tudi Gallijevo poročilo o teh dveh tržaških konferencah, ki ga je ta poslal zunanjemu ministru Sonninu. V tem poročilu je Galli še precej točno označil stališče udeležencev obeh konferenc, vendar Šepić opozarja na to, da je Galli pri poročanju o proglasu prebivalstvu poudaril samo tisti del, ki poziva prebivalstvo, naj mirno sprejme italijansko okupacijo, zamolčal pa je tisti del, ki govori o tem, da je okupacija samo začasna in da sme dokončno odločitev sprejeti edino mirovna konferenca. Šepić piše, da lahko po tem poročilu sodimo, da Galli ni bil dobro informiran ali pa (in to bo bolj verjetno) da je poročilo po svoje prikrojil. Poleg tega je pri Galliju tudi napaka v datumu, ker piše o poročilu Sonninu v svojem dnevniku pod datumom 25. II. in navaja, da je bila tržaška konferenca »10. t. m.«, kar pa je očitna napaka; tudi svoje tržaške razgovore, ki so bili 10.—18. I., beleži Galli v dnevniku že pod 6. I. Pri takem Gallijevem prikrojevanju nam postane jasno, kako je prišlo do sporne izjave dr. Rybářa o večvrednosti italijanske kulture. Verjetno je namreč, da je dr. Rybář izrazil Galliju bojazen za usodo slovenščine in hrvaščine na Primorskem v primeru italijanske nadoblasti, vendar ne zaradi višje kulture Italijanov, ampak zaradi nasilja (tako sodi dr. Čermelj), saj je bila italijanska jezikovna politika znana že iz Beneške Slovenije. Galli je tudi iz te izjave izpustil tisto, kar je bilo za Italijane neugodno, nekoliko dodal in s tako prikrojeno izjavo postregel najprej svojemu šefu Sonninu, nato pa še italijanski javnosti.

Avtor zaključuje svojo razpravo z ugotovitvijo, da je Gallijeva misija, ki je imela namen, da poizve za mnenje Slovencev in Hrvatov glede italijanske zasedbe Primorske in da paralizira njihov morebitni odpor, dosegla ravno nasprotno. Slovenski in hrvatski politiki so na ta način iz verodostojnega vira že 4 mesece pred vstopom Italije v vojno izvedeli za njene namene in to je bil važen činitelj, ki je krepil zveze bodočega Jugoslovanskega odbora s politiki v domovini; Jugoslovanski odbor je tedaj dobil tudi prvo formalno zaupnico in dva nova člana, ki sta se lahko sklicevala na »mandat« iz domovine.

Avtor je v svoji razpravi prepričljivo zavrnil Gallijeve trditve in z objavo novih virov skušal ugotoviti dejansko stanje. Slovenske zgodovinarje bodo zanimala predvsem mesta, kjer avtor dopolnjuje dosedaj znano sliko dogodkov z novimi podatki.

Tudi ta razprava ima povzetek v angleščini.

M. R.

1. **Dr. Srdjan Budisavljević, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, povodom četrdesetgodišnjice jugoslavenskog ujedinjenja, Zagreb 1958.** Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti;

2. **Dr. Hamdića Kapidžić, Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata.** Godišnjak Istoriskog društva B. i H., IX., 1957, str. 7—55;

3. **Dr. Bogdan Krizman, Stvaranje jugoslovenske države, Historijski pregled 1958, št. 3—4, str. 167—215;**

4. **Dr. Ante Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora, Zagreb 1956.** Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti;

5. **Dr. Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII. 1918 — 20. IV. 1919.** Zbornik radova. Istorija XX. veka, I, 1959, str. 8—152.

Za poročilo in oceno sem izbral glavne novejšje publikacije, ki obravnavajo razdobje prehoda Slovencev, Hrvatov in Srbov iz habsburške monarhije v jugoslovansko državo in notranje — ter zunanje politični položaj Države Slovencev, Hrvatov in Srbov oz. od 1. dec. 1918 dalje — Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvih mesecih obstoja. Poleg samega poročila o teh publikacijah je moj namen opozoriti na nekaj dejstev, ki so ostala neopažena ali so v teh publikacijah različno opisana in ocenjena in torej pomenijo zgodovinsko problematiko tega razdobja.

O vsaki izmed navedenih publikacij poročam oz. vsako izmed njih ocenjujem posebej, problematiko posameznih dogodkov, akcij, vodilnih političnih sil in oseb pa obravnavam skupaj v poročilu o tisti publikaciji, kjer je ta dogodek, akcija, politična sila, osebnost najbolj izrazito opisana, omenjena.

Poročilo o knjigi Fuada Slipičevića, Prvi svjetski rat i stvaranje države jugoslovenskih naroda, Sarajevo 1957 in o spisu dr. Konstantina Bastaića Stvaranje stare Jugoslavije v zborniku Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu, Zagreb 1959, bi preseglo načelno omejitev na zgoraj označeno zgodovinsko razdobje in problematiko. Slipičevićovo delo je namreč zgodovinski pregled borbe za Jugoslavijo med prvo svetovno vojno in obenem same te vojne, Bastaićevo pa zgodovinski pregled jugoslovanskega gibanja od druge polovice 19. stoletja dalje. Vendar imam od primera do primera v mislih tudi ti dve deli.*

I. Urednik, akademik Vaso Bogdanov, pošilja Budisavljevićevo knjigo v javnost s sledečo pripombo: »Autor ove knjige dr. Srdjan Budisavljević, jedan od malobrojnih zastupnika Hrvatskog sabora, koji su za trajanja svijetskog rata vodili u Hrvatskoj akciju za rješenje našeg nacionalnog pitanja izvan okvira Habsburške monarhije nalazio se u središtu one gradnjanske politike, koja je pripremila i provela ujedinjenje iz godine 1918. Njegova kazivanja predstavljaju još jedno značajno svedočanstvo o držanju i o shvaćanjima naših građanskih političara u to doba. Zbog važnosti, koju ovo djelo ima za razsvetljavanje udjela građanske komponente u stvaranju države SHS, urednik je smatrao, da autorov tekst treba štampati u cijelosti, ne ulazeći u razmatranje pojedinih njegovih pogleda...« (6). Avtor sam pa pravi v predgovoru: »O onome, što je radjeno izvan zemlje, pisano je mnogo. A o onome, što je radjeno u zemlji, pisano je malo« (5). S temi besedami opozarja Budisavljević na zelo bistveno pomanjkljivost zgodovinopisja o prehodu iz avstro-ogrske monarhije v Jugoslavijo v času med prvo in drugo svetovno vojno. To zgodovinopisje je v duhu velesrbskega ali jugoslovanskega nacionalizma ali tudi samo oportunitizma in enostranskega občudovanja srbske vojske pripisovalo zunanjim političnim silam (mislim srbsko vladu in vojsko ter Jugoslovanski odbor za jugoslovanskimi

* Naslovov zgoraj navedenih publikacij v nadaljnem na ponavljam, temveč imenujem samo priimek pisatelja s številko strani njegovega spisa v oklepaju.

prostovoljci) skoro izključno zaslugo za politično zedinjenje jugoslovanskih narodov, vsekakor tako veliko, da je bila dejavnost domačih političnih sil v avstro-ogrski monarhiji za mobilizacijo ljudstva, za pripravo narodov za jugoslovansko državo, potisnjena preveč v ozadje in bila deležna zelo mačehovske zgodovinopisne obdelave. Dokler ne dobimo tudi o tej dejavnosti dovolj jasne slike, tudi ni mogoče kakšno temeljitejšo sintetično delo, ki bi prikazalo, kako so vse tri medvojne dejavne sile (Srbija, Jugoslovanski odbor — JO s prostovoljci ter politične sile v Avstro-Ogrski) političnega zedinjenja jugoslovanskih narodov — seveda z vso pozornostjo na mednarodno politični položaj, v katerem so se te zedinjevalne težnje udeleževale — posegala ena v drugo, kako so se med seboj pogojevale, vplivale ena na drugo, se tudi trle med seboj. Le tako moremo priti tudi do bolj plastične podobe, do pravičnega sorazmerja v pomenu ene in druge dejavnosti za politično zedinjenje jugoslovanskih narodov.

Budisavljevič je Srb in je bil eden izmed najradikalnejših meščanskih jugoslovanskih integralistov. Tedaj smo bili vsi, ki smo se hoteli otresti avstro-ogrškega gospostva, več ali manj integralni Jugoslovani. Poudarjali smo to, kar nas je ali naj nas bi vezalo s slovanskim jugom in ne tega, kar nas v jugoslovanski skupnosti slej ko prej kot samosvoj narod individualizira. Kot ideološka komponenta za osvoboditev izpod avstro-ogrškega gospostva in za razbitje habsburške monarhije je bilo integralno jugoslovanstvo tistega časa napredna sila, ki se je šele pozneje pretvorila poleg buržoaznega velestrbskega centralizma v glavnega sovražnika pravilne ureditve nove države in pomagala ustvarjati pogoje za Aleksandrovo diktaturo in razvoj raznih fašizmov.

Literatura, viri, iz katerih Budisavljevič zajema, so sicer nekam skromni. V glavnem so to Šišičevi Dokumenti in poročila v Glasu Slovenaca, Hrvata i Srba, ki jih Budisavljevič narativno povezuje med seboj in jih očitno tudi po svojem spominu, ne da bi to povedal, dopolnjuje.

Po kratkih uvodnih poglavjih o dogodkih med sarajevskim atentatom do napada Avstro-Ogrske na Srbijo, o preganjanjih pod vojnim absolutizmom v posameznih jugoslovanskih pokrajinah, o stališču avstrijske generalitete, posebno Conrada Hötzendorfa, o stališču hrvatskih frankovcev, sledi obširno poglavje, naslovljeno z Majniška deklaracija (25—34).

O majniški deklaraciji sodi pisatelj v nekaterih zaključnih stavkih sledeče: »Bez obzira na razno tumačenje programatskih zahtjeva Majske deklaracije stoji činjenica, da je u političkoj akciji Jugoslavena za vrijeme rata donošenje ove deklaracije bio snažan korak naprijed« in »Od donošenja Majske deklaracije počela je u narodu politička akcija za ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u jugoslavensku državu...« (31). Omenja nekatera taka tolmačenja (27).

Naj glede na nekatera drugačna, zelo negativna mnenja v nekaterih drugih zgoraj naštetih publikacijah kar v tej zvezi opozorim vsaj na nekaj dejstev, ki po mojem mnenju kažejo, da gre pri majniški deklaraciji in jugoslovanskem gibanju, ki se je z njo začelo, za dogajanje in dejavnost zelo kompleksnega značaja, tako po okoliščinah ob objavi te deklaracije in dunajskem parlamentu kakor po podpisnikih in njihovih namenih ter po zaviralnih in pospešujočih vplivih glede radikalizacije tega gibanja.

Krizman trdi, da so mnogi podpisniki majniške deklaracije, ob podpisu pa tudi pozneje, prav do konca, tako pravi, vztrajali pri habsburškem okviru in je ta deklaracija torej na liniji dvorskega reševanja jugoslovanskega vprašanja (prim. 173). Imenuje predvsem slovenske klerikalce, z imenom pa dr. Janeza Kreka in dr. Antona Korošca. Za čas ob podpisu ne izvzema Krizman pravzaprav nobenega podpisnika. Mandić pa pravi, da je bil efekt majniške deklaracije v inozemstvu porazen, »frazo pod žezlom habsburške dinastije«, da je demantirala program JO in mu zelo škodovala. »Danas je izvan svake sumnje, da je ‚revolucionarna‘ majska deklaracija pripadala odavno u politički inventar nadvojvode Franja Ferdinanda, koji je još 1909. god. o tome raspravljao s klerikalcem Šušteršičem, a ovaj preuzeo njene principe u svoj program« (59).

Ni nobenega dokaza, da je bila majniška deklaracija podana po dogovoru z dvorom. Ministriški predsednik Clam Martiniz, tako zatrjuje Korošec v svojem predavanju z dne 16. oktobra 1924 (Krizmanova objava v Istoriskom pregledu, Zagreb 1959, I. stran 67) je še pred začetkom seje 30. maja nagovarjal

Korošca, da naj Jugoslovanski klub (JK) ne poda nobene politične deklaracije (ima tudi Evgen Jarc, Čas 1926/27, str. 251). Na interni seji je to JK enoglasno odbil. Tudi je cesar Karel komaj 5 mesecev preje prisegel na ogrsko ustavo. Majniška deklaracija pa je odločen napad na dualistično ureditev monarhije, na ogrski ustavni red. Istočasno podana izjava Češke zveze izraža prepričanje, »da je zaradi odstranitve vsakih nacionalnih predprav in zaradi zavarovanja vsestranskega razvoja vsakega naroda v interesu cele države kakor dinastije nujno treba preurediti habsburško-lotarinško monarhijo v zvezno državo svobodnih in enakopravnih nacionalnih držav« (Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates im Jahre 1917, XXII. Session, I. Band, Wien 1917, str. 34). Glede okvira habsburške monarhije je ta deklaracija prav tako jasna kakor jugoslovanska, še bolj izraža skrb za preureditev celotne monarhije (na to opozarja tudi Budisavljevič, 29) kakor jugoslovanska. Morda je razloga za Mandičevo bolj pozitivno gledanje na češko izjavo (57—58) v primerjanju z jugoslovansko v tem, ker češki manifest in zaprisego v Pragi napačno datira s 6. januarjem oz. 13. aprilom 1917 (57), ko je pravilno 1918 in se mu potem zdi menda nemogoče, da bi bila deklaracija z dne 30. maja 1917 manj revolucionarna kakor že čisto revolucionarne izjave v češkem manifestu in v aprilski zaprisegi. O učinku, ki ga je napravila majniška deklaracija v inozemstvu, pa pravi dr. Bogumil Vošnjak, prav tako član JO kakor Mandič: »Deklaracija Jugoslovenskog kluba 30. maja 1917 g. stvorila je onaj deklaracijski pokret širom naših krajev, koji je omogočilo vladu Narodnog veća. Na Krfu je bila deklaracija poznata i predmet naših diskusija. Moram priznati, da su srpski političari govorili o njoj s priznanjem« (U borbi za ujedinjenu narodnu državu, 1928, str. 368—369).

Ni znano, da se je Franc Ferdinand vobče kdaj s kakšnim slovenskim politikom razgovarjal o svojih načrtih o preureditvi avstro-ogrške monarhije, kakor to trdi Mandič za Šušteršiča. Šušteršič mu je l. 1908, ko ga je Franc Ferdinand »prosil«, da naj bi Slovanska jednota prenehala s tako ostro opozicijo proti Bienertovi vladi, poslal spomenico, v kateri pravi, da je »naš državnopravni program trializem«, in predlaga, da naj se v tretjo, jugoslovansko državno tvorbo habsburške monarhije vključijo poleg vseh jugoslovanskih dežel tudi srbske pokrajine Ogrske. Franc Ferdinand mu je pismeno potrdil sprejem. Samo to (prim. Ivan Šušteršič, Moj odgovor, 1922, str. 63—64 in Korošec v predavanju 16. okt. 1924).

Mnogo se je pri nas pisalo in se, kakor vidimo, še vedno piše o trialističnem načrtu Franca Ferdinanda za preureditev habsburške monarhije. Trializem se pri nas že kar z neko samoumevnostjo povezuje z imenom Franca Ferdinanda. Z neko gotovostjo pa je mogoče reči le, da je Franca Ferdinanda vznemirjalo predvsem gibanje za neodvisnost Ogrske in da je v ukrepih, ki bi jih bilo treba podvzeti, da se to gibanje zavre, težišče njegovih načrtov za preobrazbo avstro-ogrške monarhije. V *Le problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg* (Beograd 1960) pravi slovenski zgodovinar dr. Fran Zwitter: »Načrti, izdelani za primer, da bi stopil na prestol, govore o uvedbi splošne volilne pravice (U.: na Ogrskem) in o razširitvi skupnih zadev, toda nič ne dokazuje njegove soglasnosti z načrtom Popovića, ki je v interesu 'zgodovinskih narodov' in ki bi za Ogrsko morali imeti tudi znatne socialne posledice« (141). Nobenega dokaza ni, da bi F. Ferdinand kdaj soglašal s kakšnim trialističnim načrtom. Zwitter se opira pri tem na obširno literaturo. Vsekakor ni med vsemi načrti Franca Ferdinanda ali drugimi dvorskimi in nemškoavstrijskimi strankarskopoličnimi načrti nobenega, ki bi vključeval Slovence v jugoslovansko skupnost. Dunaj je hotel imeti do Adrije kar najbolj prosto pot. Še Karlov manifest 16. oktobra 1918, torej v dobesedno zadnjih dnevih monarhije, ne vključuje Slovencev v jugoslovansko državno tvorbo. Le načrti, predlogi in želje slovenskih politikov, klerikalnih, liberalnih in socialdemokratskih, vključujejo tudi Slovence v jugoslovansko skupnost. Trialističen načrt je predvsem načrt Velike Hrvatske, načrt frankovcev.

Tako pogledano majniška deklaracija kljub habsburški klavzuli ni bila na liniji kakšnega trialističnega koncepta Franca Ferdinanda ali sploh dvorskega reševanja jugoslovanskega vprašanja. Kakšna zmeda vlada v tem pogledu v

jugoslovanski zgodovinski literaturi, dokazuje tudi pisanje Bastaića (n. pr. 110 spodaj).

Majniško deklaracijo je podpisalo 33 izmed 37 jugoslovanskih državnozbornih poslancev avstrijske polovice monarhije, izvoljenih leta 1911. Franc Povše in Matko Mandić sta bila tačas že mrtva, koroški slovenski poslanec Franc Grafenauer je bil v zaporu, dr. Gustav Gregorin pa v emigraciji, v JO. Od 33 podpisnikov je bilo 18 slovenskih klerikalcev, 4 dalmatinski pravaši, 2 slovenska liberalca, 2 istrska hrvatska narodna »slogaša« (Špinčić in Laginja) in 7 liberalcev Dalmatinskega kluba, med njimi 2 Srba. Tudi ta dva sta podpisala in se Budisavljević moti, ko to zanika (33). Dr. Dušan Beljak je med podpisniki celo na čelu (Stenographische Protokolle, XXII., str. 34), po 30. maju pa je podpisal deklaracijo tudi dr. Božo Vukotić. Tako trdi Fran Erjavec v Ilustriranem Slovencu št. 25/1925 in Evgen Jarc v Času 1926/27, str. 251, in ni razloga, da jima ne bi verjeli. Majniška deklaracija je bila torej sporazumna izjava vseh slovenskih, hrvatskih in srbskih poslancev iz avstrijske polovice monarhije, katoliških in pravoslavnih, klerikalnih in liberalnih, v tej solidarnosti prava prelomnica.

Del teh podpisnikov že ob podpisu majniške deklaracije glede habsburške klavzule ni mogel resno misliti. Bila jim je res to, kar so pozneje izjavljali: legalna legitimacija za jugoslovansko propagando. Glede obeh slovenskih liberalnih poslancev dr. Vladimirja Ravniharja in dr. Otokarja Rybára pravi Milada Paulova, da sta se v februarju 1915 udeležila tržaškega sestanka (Mandić govori o treh sestankih, 17), na katerem so navzoči slovenski in hrvatski politiki sklenili, da odpošljejo dr. Trumbiću pismo, v katerem mu na svečan način izrekajo priznanje, odobravajo njegovo dosedanje delo in izražajo solidarnost z njim itd. Dr. Josip Mandić je nesel to pismo v Rim k Trumbiću (prim. Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925, str. 62). Navzoča sta bila tudi hrvatska istrska poslanca profesor Vjekoslav Špinčić, Matko Mandić († 14. 5. 1915) in po Anteju Mandiću tudi dr. Matko Laginja (17). Ravnihar, Rybář, Špinčić in Laginja so mogli torej podpisati majniško deklaracijo s habsburško klavzulo le z določeno mentalno rezervacijo. Isto smemo domnevati za 7 liberalnih poslancev Dalmatinskega kluba. Kako je s slovenskimi klerikalci? Vseslovensko ljudsko stransko (VLS) je že nekaj let pred majniško deklaracijo pretresalo hudo notranje nasprotje zaradi avtokratizma načelnika SLS za Kranjsko Šušteršiča, zaradi njegovega nerazumevanja posebne nacionalne ogroženosti koroških in štajerskih Slovencev, zaradi vodstvene rivalitete med Šušteršičem in Korošcem. Nadaljnji razvoj jugoslovanskega gibanja kaže, da je tvoril vsaj del štajerskih slovenskih poslancev nacionalno radikalno krilo slovenskih klerikalcev. Šušteršič in Jaklič sta podpisala manjniško deklaracijo gotovo brez vsakih pomislekov glede habsburške klavzule. Kako je posebej z dr. Janezom Krekom? O njem piše Paulova, da je januarja 1915 obljubil Trumbićevemu odposlancu Lugerju, da bo storil tako, kakor ga Trumbić prosi, »da naj zaščiti emigraciji hrbet in naj zaupa v njen patriotizem«. Luger je poslal nato Trumbiću še dopisnico, da »pada snijeg i da je vrijeme vrlo krasno«, kar da je bilo dogovorjeno geslo, da Krek še na ta način potrjuje ustno dano obljubo (Jugoslavenski odbor, 23; isto ima tudi Mandić, 18). Te obljube še ni mogoče razumeti tako, kakor da je hotel Krek izraziti s tem popolno soglasje s Trumbićevo politikom. Med to dopisnico in majniško deklaracijo je n. pr. brošura »Kroaten und Slowenen« (Jena, 1916), pisana še čisto v duhu političnega koncepta Hrvatsko-slovenskega kluba. Neka pripravljenost za razumevanje Trumbićeve politike pa je z navedeno dopisnico izražena.

In Korošec? Mandić in Krizman imata o Korošču tudi za čas med prvo svetovno vojno zelo negativno mnenje. Krizman ga prišteva k tistim, ki so pri habsburškem okviru vztrajali do konca. Mandić piše, da se je Krek za čas ob podpisu majniške deklaracije izrazil o Korošču, da je »degeneriral v hlapčevsko servilnost«. Korošec da je hotel zedinjenje pod avstrijsko krono, kar da je odgovarjalo namenu Vatikana in je vse to pozneje Korošec sam priznal, prepričan, da je bila ta rešitev sprejemljiva tudi za Srbe (59). Mandiću se je tu pomešalo med seboj vse mogoče. Besede o Koroščevi degeneraciji v hlapčevsko

servilnost izreka Šušteršič v svoji brošuri »Moj odgovor« (stran 90), in ne Krek. Brošura je zlasti proti Korošču pisana z osebnim sovraštvom. Če pomislimo še na Šušteršičevo politično pot, prav iz njegovih ust ta očitek ni prepričljiv. Tudi kasnejše »priznanje«, da bi bilo zedinjenje jugoslovanskih narodov pod avstrijsko krono sprejemljivo tudi za Srbe, je priznanje Šušteršiča v že navedeni brošuri, ki je izšla l. 1922 (prim. str. 63—66) in ne Koroščevo. Ob podpisu majniške deklaracije je bilo med slovenskimi klerikalci poleg Šušteršiča in Jakliča verjetno še več takih, ki so s habsburško klavzulo resno mislili. Zase pa pravi Korošec v predavanju 16. oktobra 1924, da je bila njegova politika že od vstopa Amerike v vojno, torej od aprila 1917, orientirana na poraz centralnih sil. To ni verjetno. Radikalizacijo politike JK in jugoslovanskega gibanja je dejansko mogoče zaznamovati šele z jesenjo 1917. 2. oktobra izgovori član JK, slovenski liberalni poslanec Ravnikar, v dunajskem parlamentu kot prvi besede, da je politični program majniške deklaracije minimalni program (Sten. Prot. XXII., 1351). V delegacijah podajo češki in jugoslovanski poslanci (Čingrija, Fon, Korošec, Laginja) 3. decembra 1917 skupno izjavo, v kateri ugotavljajo, da more biti razvoj njihovih narodov zagotovljen le, če bo samoodločba narodov priznana v najpopolnejši meri (dr. Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev, Ljubljana 1921, str. 101). K znamenitemu češkemu manifestu 6. januarja 1918, v katerem zahtevajo Čehi samoodločbo in samostojno državo, ne da bi habsburško dinastijo še kaj omenjali, odpošlje Korošec solidarnostni brzojav (to omenja tudi Budisavljevič, 101). V proračunskem odseku avstrijske poslanske zbornice 17. januarja 1918 ugotovi štajerski slovenski klerikalni poslanec dr. Ivan Benkovič, da je jugoslovansko vprašanje eminentno mednarodno vprašanje ter da bo vihar ljudskega ogorčenja pomedel vse tiste, ki imajo majniško deklaracijo za maksimalni program (Slovenec, 18. januarja 1918, št. 15). Solidarnostno izjavo o skupnem boju s Čehi za samoodločbo in svobodno državo ponovi Korošec v dunajskem parlamentu 22. januarja 1918 po govoru ministrskega predsednika Seidlerja, ki je očital Čehom po smislu, čeprav ne *expressis verbis*, veleizdajo (Sten. Prot., XXII., str. 2806). Konec januarja 1918 naslovi JK na cesarja in zunanjega ministra Czernina memorandum, kjer v petitu zahteva priznanje popolne pravice narodne samoodločbe, ne da bi omenjal habsburško žezlo. Korošec, dr. Izidor Cankar in dr. Albert Kramar izrazijo soglasje tudi z zagrebško marčno resolucijo (Slovenec, 4. marca 1918, št. 52). Pomladni meseci 1918 so čas velikih manifestativnih vsenarodnih taborov, slovenska posebnost. Na nekaterih izmed njih sprejemajo že čisto revolucionarne resolucije na pr. v St. Petru na Kršcu, 10. marca, v Žalcu, 17. marca, kjer govorita tudi Korošec in Budisavljevič (časniki tistih dni). Kardelj imenuje v VLS Korošča, med liberalci pa Žerjava, kot voditelja radikalnih struj jugoslovanskega gibanja, ki so nastopale »s forsiranimi nacionalističnimi gesli, slovenskimi in jugoslovanskimi, da bi z njimi paralizirale revolucionarno socialno vrenje delovnih množic« (Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, II. izdaja, str. 314). O »radikalnem« Korošču govori Slipičević (105). Razmeroma pogoste avdience pri Karlu — vsekakor dejstvo, ob katerem se je treba z mislijo ustaviti — morejo nuditi snov za razne domneve, toda samo za domneve. Zadnja avdienca, kakor pravi Korošec v predavanju 16. okt. 1924, je bila avgusta ali septembra 1918. Nekaj tega, kaj je bilo predmet nekaterih avdienc, je v razpravi Dragovana Šepiča »Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/18« v Historijskem zborniku 1958/1959, ki poroča o tem po arhivu Vj. Spinčića v Drž. arh. NRH v Zagrebu.

Moje mnenje o Korošču tistega razdobja je, da mu jugoslovanske premočrtnosti vsaj od jeseni 1917 dalje ni mogoče odrekati; pač pa Korošec ni imel tistega, kar je imel izmed vseh tedanjih jugoslovanskih politikov v največji meri Franjo Supilo in v večji meri kakor Korošec tudi Trumbić: jasnejšega koncepta, kakšna naj bo notranja ureditev Jugoslavije. Ze celo pa je bil Korošču tuj duh, iz katerega je govoril Ivan Cankar v svojem znamenitem predavanju l. 1913 o jugoslovanski zvezni republiki kot zaželenem cilju. To ga je v nadaljnjem privedlo v oster konflikt z naprednimi silami.

Pomena političnih izjav in programov se tudi ne sme prezeti po samem njihovem besedilu, temveč tudi po odmevu in odporu, ki ga izsovejo. Majniško

deklaracijo je nemško-avstrijska in ogrska vladna večina takoj najostreje napadla. Napadla jo je tudi nemško-avstrijska krščanskosocialna stranka in jo napadala do konca. Niti en nemško-avstrijski ali madžarski politik ji ni priznal upravičenosti. Na sprejemu bosenskih politikov 21. septembra 1918 v Sarajevu je rekel ogrski ministrski predsednik Tisza: »To je glas, ki nam žal že nekaj časa doni nasproti iz Prage in Ljubljane, glas, ki zavestno ali nezavestno služi našim sovražnikom.« (Kapidžić, str. 46).

Ni pa nobenega dvoma, da je velik del slovenskega in hrvatskega katoliškega klera s habsburško klavzulo majniške deklaracije resno mislil in je želel, da bi do zedinjenja jugoslovanskih narodov prišlo s katoliško habsburško dinastijo, nekateri prav do kraja, drugi pa še dolgo po 30. maju 1917. Ljubljanski škof Jeglič se je, sodeč po fragmentih dnevnika, ki jih poznam, še okt. 1918 s težavo sprijaznjeval z rešitvijo jugoslovanskega vprašanja izven habsburške monarhije. Dr. Aleš Ušeničnik je še konec avgusta 1918 izdal brošuro »Um die Jugoslavija«, v kateri ugotavlja, da »težnje slovenskega naroda niso šle nikdar za državnostjo izven habsburške monarhije« (35) ter končuje z izjavo zaupanja v cesarja Karla. Po veliki večini pa so tisti duhovniki, ki so hoteli vztrajati pri habsburškem okviru prav do kraja, bili na Slovenskem s Šušteršičem. Toda ti so začeli, kakor to dovolj jasno kaže pisanje Resnice in Novic, popuščati tudi v jugoslovanskem programu majniške deklaracije. Imajo ga kvečjemu za maksimalni program, v ospredje začenjajo potiskati idejo Zedinjene Slovenije, v pričakovanju, da bodo dobili Zedinjeno Slovenijo kot dunajski dar, kot nagrado za lojalnost, za nasprotovanje politiki JK. Kakor je Šušteršiča njegovo brezpogojno habsburžanstvo po logiki zgodovinskega razvoja privedlo do tega, da je opuščal jugoslovanski program, tako je tiste, ki so brezpogojno vztrajali pri programu jugoslovanskega političnega zedinjenja majniške deklaracije, že sama logika zgodovinskega razvoja silila, da so opustili habsburški okvir. Politično zedinjenje s Hrvati in Srbi je postalo za JK pot, sredstvo in poroštvo za popolno osvoboditev izpod nemškega, avstroogrskega gospostva. Še v l. 1918 se je JK v boju proti šušteršičjancem sicer večkrat skliceval na majniško deklaracijo, toda njen jugoslovanski program mu je bil v nasprotju s šušteršičjanci glavna, edina vsebina. Tudi Šepić ugotavlja to premaknitev pomena majniške deklaracije za JK oz. njegove nasprotnike spomladi l. 1918 (Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje, Historijski zbornik, 1958/59, str. 33 in 45).

Naj v tej zvezi omenim samo še Slipičevićevo trditev o slovenski najmanjši politični in psihološki pripravljenosti za svobodo in zedinjenje izmed jugoslovanskih narodov (104 do 105). Slipičević pravi tudi, da je imel Jugoslovanski odbor med Slovenci le malo zaslonbe. To utemeljuje Slipičević predvsem s trditvijo, da je Šušteršičeva večina v kranjskem »saboru« (105) obsodila delo JO kot veleizdajalsko. Slipičević zamenjuje tu deželni odbor z deželnim »saborom«, zborom ali skupščino, kakor to danes pravimo. Kranjski deželni zbor ni bil med celo vojno niti enkrat sklican na zasedanje. Deželni odbor je bil samo izvršni organ deželnega zbora, 6 oseb. V tem odboru so šušteršičjanci res imeli večino, v deželnem zboru pa v času, ko je šlo za obsodbo Trumbića prav gotovo ne več. Že 27. dec. 1917 je veliki zbor zaupnikov SLS zavrnil Šušteršičevo tolmačenje, da je majniška deklaracija maksimalni program (Slovenec, 28. dec. 1919, št. 296). Velik oportunitizem nekaterih kranjskih vodilnih mož še julija 1918 pa se kaže iz avdicence predsednika kranjske SLS, prelata Andreja Kalana in načelnika Narodno napredne stranke dr. Ivana Tavčarja v Trumbićevi zadevi 10. julija 1918 pri kranjskem deželnem predsedniku Attemsju. Bil je v Ljubljani, tako se zdi, predvsem urednik »Slovenca« Izidor Cankar, ki je v tej Trumbićevi opizodi zmešal deželnemu odboru račune in bil deležen zaradi tega ostrih napadov v Šušteršičevi Resnici. V glavnem se more reči, da so bili na Jugoslavijo Slovenci, Hrvati in Srbi iz avstrijske polovice monarhije pripravljeni bolj kakor Hrvati in Srbi iz Banovine ali Kraljevine.

Nobenh zaključnih mnenj nočem v tej zvezi o majniški deklaraciji, o jugoslovanskem gibanju, ki se je z njo med prvo svetovno vojno na tleh habsburške monarhije začelo, izrekati. Teža v tej zvezi tudi ne morem. Hotel

sem opozoriti le na nekaj dejstev, ki kažejo na veliko kompleksnost vsega dogajanja tistega časa in ki se protivijo vsakemu apriorističnemu poenostavljanju.

Naj se po tem ekskurzu povrnem k poročilu o Budisavljevičevi knjigi in k njeni oceni, omejujoč se na glavno in najvažnejše, za slovensko zgodovino posebej pomembno.

Budisavljevič omenja v poglavju o majniški deklaraciji nekaj političnih izjav v hrvatskem saboru, od katerih pa do majniške deklaracije ni bilo nobene, ki bi v zedinjevalne težnje vključevala tudi Slovence in Srbe.

Prva, ki se je v hrvatskem saboru izjavila za majniško deklaracijo, je bila, 5. junija 1917, nekam paradokсно, Starčevićeva stranka, poleg hrvatsko-srbske koalicije po številu poslancev najmočnejša stranka na Hrvatskem (32). Hrvatsko-srbska koalicija, ki bi bila po svoji moči — 47 poslancev od 88 v hrvatskem saboru — po svojem programu in sestavi najbolj poklicana, da prevzame vodstvo v jugoslovanskem gibanju, je prav ta čas čutila potrebo stopiti v vlado. Poslanca koalicije, Budisavljevič in Valerijan Pribičević, sta zaradi tega izstopila iz koalicije in 13. julija 1917 podala v saboru izjavo, da naj se na temelju narodnega načela, zgodovinskega prava in pravice do narodne samoodločbe vse dežele monarhije, v katerih žive Slovenci, Hrvati in Srbi zedinijo v skupno, popolnoma samostojno in nezavisno državno telo, ne da bi omenjala habsburško dinastijo (33). 1. jan. 1918 sta začela izdajati glasilo Glas Slovenaca, Hrvata i Srba (Glas SHS), okrog katerega so se zbirali jugoslovanski nacionalni odločevalci, med njimi tudi Slovenca dr. Gregor Žerjav in Ivan Hribar (ki ga pa Budisavljevič ne omenja, 73). V imenu srbske radikalne stranke je v Sremskih Karlovcih, 27. januarja 1918, izjavil njen predsednik Djordje Krasojevič, da majniška deklaracija ni dovolj precizna in da so »srbski radikali iskreno za demokratizem in samoodločbo naroda, t. j. da so zavarovani: narodno ime in gospodarski ter kulturni razvoj«, da pa v ustvarjanju »jugoslovenske zajednice« nočejo biti zadnji (34).

Izmed časnikov na Hrvatskem je glasilo Starčevićeve stranke Hrvatska Država 23. novembra 1917 pod naslovom »Deklaracija od 30. svibnja« pisala, da ji deklaracija 30. maja ni nikakšno »sveto pismo«. »Ali držali smo je i držimo je za velik korak naprijed u našem političkom razvoju, za bazu u daljem radu... U njoj je prvi put jednodušno od predstavnika Hrvata, Srba i Slovenaca naglašeno narodno jedinstvo... Deklaracija od 30. svibnja kao minimum naših narodnih zahtijeva — što mi prvi istakosmo i naglasismo — postade nam bazom rada, skupljenja i ujedinjavanja narodnog« (29). (Kar se tiče vprašanja prvenstva izjave, da je majniška deklaracija minimalni program, sem že zgoraj omenil, da je podal tako izjavo v dunajskem parlamentu ljubljanski liberalni poslanec Ravnihar že 2. oktobra).

Pisatelj omenja nato še druge članke v raznih tedanjih časnikih in kasnejše izjave raznih zgodovinarjev in publicistov, med njimi Kardeljevo izjavo v knjigi »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, str. 317, in Novakovo v »Magnum Crimen«. Polemizira z Novakom, češ da je bilo mnogo duhovnikov, ki deklaracije niso interpretirali tako kakor Jeglič-Ušeničnik ali Mažnić-Alfirevič, posebno v Dalmaciji (31).

V poglavju »Jugoslavenska omladina« (49—58) našteva Budisavljevič po kratkem uvodnem zgodovinskem pregledu mladinskih gibanj za zedinjenje jugoslovanskih narodov v preteklosti več izjav vseučiliške in dijaške mladine od prvih v januarju 1918, ki pozdravljajo majniško deklaracijo, Jugoslovanski klub na Dunaju in Starčevićovo stranko v Zagrebu, do, zlasti po marčni resoluciji vedno bolj radikalnih, ki pozivajo tudi na delo med narodom.

Jugoslovansko gibanje v Sloveniji ima nekatere posebnosti. Od zbiranja podpisov in izjav občinskih odborov od poletja 1917 do februarja 1918, ko se je izjavilo za majniško deklaracijo že 564 občinskih odborov, je jugoslovansko gibanje na pomlad 1. 1918 seglo v Sloveniji v širino kakor nikjer drugod ne. Slovensko ljudstvo je marca, aprila in maja 1918 manifestiralo za Jugoslavijo na številnih dobro obiskanih shodih, taborih. Omenjam jih nekaj že zgoraj. V mesecu maju se je uprlo slovensko vojaštvo v Judenburgu, Radgoni in Murauu. Hotelo je konec vojne, domov (prim.: Prežihov Voranc, Doberdob,

poglavje Judenburg). Zaradi teh uporov je bilo za take delikte razglašeno naglo sodišče v tem času od vseh avstrijskih dežel le na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Tudi to je treba še natančneje raziskati. Seidlerjeva vlada zaostreno nemškega kurza, podprtega še z odločnimi in grozečimi izjavami cesarja Karla proti jugoslovanskemu gibanju ob sprejemu zastopnikov nemštva iz slovenskih dežel 24. maja 1918 je nato v začetku junija 1918 vse nadaljnje shode prepovedala ozir. jih je z orožništvom preprečila. V slovenskih dneh, sredi avgusta 1918, pa je bilo v Ljubljani in v Št. Janžu zopet dvoje velikih manifestativnih zborovanj in to kljub policijski prepovedi.

V drugih jugoslovanskih deželah so bila večja manifestativna zborovanja le bolj priložnostnega značaja, n. pr. ob proslavi stoletnice rojstva pesnika Petra Preradovića v Zagrebu 19. marca 1918, ki jo Budisavljević opisuje v posebnem poglavju (41—44) in na kateri je sodelovala tudi hrvatsko-srbska koalicija, ne da bi mogla preprečiti, da ne bi bili govori na pokopališču, pred spomenikom in na svečani predstavi v hrvatskem gledališču prepovedani.

V posebnem poglavju obravnava Budisavljević krfsko deklaracijo, zvezo z JO po dr. Baracu in predzgodovino ter pripravljalne razgovore za sestanek in resolucijo 3. marca v Zagrebu. Sestanka, na katerem je bila sprejeta ta resolucija, so se med mnogimi politiki udeležili tudi Korošec, Izidor Cankar in Kramer. Glavni inciatorji tega sestanka in resolucije so bili skupina okrog Glasa SHS in starčevićanci. Resolucija poziva na koncentracijo vseh strank in skupin, stoji na stališču integralnega jugoslovanstva in na podlagi načela narodne samoodločbe zahteva lastno narodno, nezavisno, na demokratičnem temelju slonečo državo Slovencev, Hrvatov in Srbov (34—41). Dr. Konstantin Bastaić (Stvaranje stare Jugoslavije v zborniku Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu, Zagreb, 1959) te resolucije ne omenja. »Donošenjem Martovske resolucije konačno je napaščen program, iznesen u Majskoj deklaraciji, i prihvaćeni osnovni principi programa Krfske deklaracije«, tako zaključuje Budisavljević to poglavje (41). V nadaljnjem se razne politične izjave sklicujejo na to resolucijo, jo navajajo kot program, s katerim se strinjajo: Hrvatska seljačka stranka po Radiću 5. oktobra 1918 (68) hrvatski socialni demokrati, ki so sodelovali že pri marčni resoluciji (71), bosenski muslimani okt. 1918 (79). Omenjena je posebej še v pravilniku Narodnega vijeća z dne 6. okt. 1918, t. 4. (Šišić, Dokumenti, 175), vse znamenje, da pomeni ta resolucija v jugoslovanskem gibanju v monarhiji med vojno važen mejnik, ob katerem se v nadaljnjem delijo duhovi. Od zagrebške resolucije 3. marca 1918 so napadi Šušteršičeve Resnice in poznejših Novic že celo naperjeni predvsem proti Korošču in Izidorju Cankarju (mimogrede: politična vloga Izidorja Cankarja kot glavnega urednika Slovenca od decembra 1917 dalje je bila, kakor vse kaže, veliko pomembnejša, kakor se to v dosedanjem slovenskem zgodovinopisju priznava).

V posebnem poglavju opisuje pisatelj izvajanje sklepov marčne resolucije glede koncentracije vseh strank in skupin (44—49). Prvi sta ugotovili potrebo po taki koncentraciji in sprejeli zadevne sklepe obe slovenski meščanski stranki. Vseslovenska ljudska stranka že 27. dec. 1917, Narodno napredna stranka pa 13. jan. 1918. Prvi pa so zadevni sklep marčne resolucije izvedli Dalmatinci z ustanovitvijo Narodnega sveta 1. jul. 1918, nato pa Slovenci 16. avgusta 1918, v slovenskih dnevih v Ljubljani, kjer je bil kot opazovalec navzoč tudi zastopnik soc. dem. stranke. Manjka v tem poglavju natančnejši opis naporov meščanskih strank in skupin za pridobitev delavskih strank za tako koncentracijo in kaj so delavske stranke navajale za in proti glede koncentracije. Delavske stranke so bile tisti čas šibke, številčno in ideološko, prav glede nacionalnega vprašanja nič bolj jasne kakor meščanske stranke.

Obširno je poglavje o zadržanju političnih strank in skupin (59—81), opis stališč političnih strank in skupin v posameznih jugoslovanskih deželah glede jugoslovanskega gibanja. Vsekakor najbolj zanimiva in zgodovinsko še vedno premalo obdelana je politika hrvatsko-srbske koalicije, te najmočnejše politične formacije na jugu monarhije med prvo svetovno vojno. Budisavljević jo z mnogimi drugimi označuje kot oportunistično. Omenja pa govor Svetozarja Pribičevića 9. jul. 1918 (!), v katerem zagovarja Pribičević vladno udeležbo hrvatsko-

srbske koalicije od poletja 1917 s taktiko deljenih viog (62). Bastaić vsaj za začetek dopušča, da je bilo prav, da je hrvatsko-srbska koalicija s tem, da je vstopila v poletju 1917 v vlado, preprečila, da bi prišli do oblasti frankovci (s komisarjem namesto z banom na čelu), s čimer da je hotela tudi preprečiti pogrome proti Srbom (71). Mandić omenja nedokazano — izrecno sam pravi tako — trditev, da je koalicija izvajala to politiko po inštrukcijah srbske vlade, ki da ji je bolj ustrezalo, da najde ob koncu vojne v jugoslovanskih deželah, ki jih je hotela, kakor je govorila, osvoboditi, pasivno prebivalstvo. Zagovor politike hrvatsko-srbske koalicije kot taktike deljenih vlog najdemo še v govoru saborskega predsednika dr. Medakovića 29. okt. 1918 ob proglasitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (Šišić, Dokumenti, str. 193: »Naš je sabor i u ovo teško ratno doba stvorio našem narodu zaklon i zatišje...«). V Sloveniji je bilo v tem pogledu drugače, tudi v osrednji deželi Kranjski.

V Vojvodini je bilo v začetku vojne ustavljeno delovanje vseh strank (79). V BiH politične stranke že pred vojno niso bile razvite, tako ugotavlja Budisavljević (77). Med vojno je bilo že zaradi vojaške diktature, ki je vladala v tej deželi skoro do konca vojne, onemogočena vsaka javna, legalna politična dejavnost. O vplivu majniške deklaracije in njenih tvorcev na formiranje političnih taborov v BiH, vsaj uglednejših osebnosti, ve povedati več Kapidžić. V Dalmaciji, pravi Budisavljević, se je politična akcija za Jugoslavijo začela z majniško deklaracijo, toda ne kot strankarska dejavnost (76).

Poglavje o tisku (82—94) je menda prvi pregled vseh važnejših časnikov v posameznih jugoslovanskih deželah, njihovih stališč do jugoslovanskega vprašanja, majniške deklaracije in marčne resolucije, stališč posebnih političnih skupin okrog posameznih časnikov. Obširno je opisano zlasti, zakaj in kako je prišlo do ustanovitve Glasa SHS, ki je začel izhajati 1. jan. 1918. Po sprejetju krfske deklaracije 20. jul. 1917 je sklenil Budisavljević, da začne izdajati list, ki bo stal na stališču krfske deklaracije. Nekoliko obširneje omenja Budisavljević tudi socialdemokratski časnik Hrvatske in Slavonije »Sloboda«, njegovo pisanje, da je vprašnje republike in monarhije stvar sekundarnega značaja, glavno da je sedaj zedinjenje (91). Označen je s tem problem, ki se ga bom natančneje dotaknil pri poročanju o Mandićevi knjigi, obenem vprašanje, koliko je mogoče z današnjimi kriteriji govoriti o pravilnosti ali nepravilnosti tedanjih odločitev. Pisanje slovenskega tiska je bilo glede marčne resolucije manj jasno in premočrtno, kakor to ugotavlja Budisavljević.

V poglavju o književnikih (94—99) se omejuje pisatelj v glavnem na kratek zgodovinski opis stikov med književniki jugoslovanskih narodov, posebej na sodelovanje teh književnikov pri Književnem Jugu.

V opisovanju odnosov med Čehi in Jugoslavlani (99—107) je zame novo, kar pove Budisavljević o stikih s češko »mafijo«, s katero da je najprvo njega, pozneje pa še Žerjava in Korošca povezal Rudol Giuno in od katere da so dobivali zaupne informacije, ki jih je imela mafija od Masaryka in Beneša iz inozemstva. Kako je pravzaprav s temi informacijami, po kakšnem kanalu so dotekale oz. se oddajale? Zagreb je imel neko direktno zvezo z JO po dr. Franu Baracu (Budisavljević, 36) in dr. Svetozarju Rittigu (Mandić, 24). V svojem predavanju z dne 16. oktobra 1924 pravi Korošec, da so bili prvi stiki z inozemstvom navezani po Slovencih, uradnikih v dvorni knjižnici, med katerimi je bil dr. Ivan Prijatelj (predavanje v Krizmanovi objavi, 69). Božo Borštnik zatrjuje v svojem članku »O naši mafiji«, da so se tudi Čehi posluževali zveze, ki jo je organiziral Žerjav (Ob dvajsetletnici Jugoslavije, Ljubljana 1938, str. 41). Ta članek je izšel eno leto pozneje kakor knjiga Milade Paulove »Dejiny maffie«. Skrb, ki sta jo posvečala Korošec in Žerjav zvezi s Čehi, solidarnostna izjava s Češkimi manifestom 6. jan. 1918, skupna manifestacija 13. apr. ob slovesni zaprisegi čeških poslancev, da bodo vztrajali, dokler ne bodo priborjeni temelji nezavisnosti češkega naroda, in skupna manifestacija 16. maja ob petdesetletnici položitve temeljnega kamna češkega Narodnega divadla, kar vse Budisavljević v tem poglavju opisuje, so sicer že dovolj jasen znak o radikalizaciji jugoslovanskega gibanja.

V kratkem opisu slovanskih dni v Ljubljani (107—109) se omejuje pisatelj na opis slovanskega značaja teh dni. Udeležili so se jih poleg Čehov tudi Po-

ljaki. Na drugem mestu omenja pisatelj, da je bil v teh dneh ustanovljeni Narodni svet za Slovenijo in Istro izrecno zamišljen kot sestavni del bodočega centralnega narodnega sveta, ki naj se ustanovi v Zagrebu kot predstavnik vseh Jugoslovancev habsburške monarhije (48—49). To je važno. Spričo tega dejstva je kaj tvegana trditev Bastaića, da so bili narodni sveti organizirani z odobritvijo (kar naj bi tu pomenilo: v nekem sporazumu) avstrijske vlade (110) in navaja po Bastaiću to tudi Janković (61, pod črto). Pisatelj ne omenja zanimivosti, da v vseh teh dneh ni noben govornik niti z eno besedo omenil cesarjevega rojstnega dne (17. avg.) in da po poročilu Šušteršičeve Resnice z dne 24. avg. 1918, št. 36, ljubljanski župan ni tako kakor praški župan pozval prebivalstva, naj v počastitev cesarjevega rojstnega dne razobesi zastave, pač pa da je »pozval občinstvo, naj izobesi slovanskim gostom na čast slovenske trobojnice« ter so visele v teh dneh po Ljubljani skoro same slovenske trobojnice. Zdi se, da je prav v teh dneh tudi pri tistem delu slovenskega meščanstva, ki je v jugoslovanskem gibanju predstavljalo oportunistično krilo, zmagala radikalnejša miselnost.

V poglavju »Destruktivno delovanje protiaustrijske akcije doma in ideje ruske oktobrske revolucije na avstro-ogrsko vojsko in vojno mornarico« (109—113), v katerem govori pisatelj o uporih v mornarici, pobegu torpedovke št. 11, kotorskem uporu v februarju 1918, o zelem kadru in o protivojni propagandi, o vplivu oktobrske revolucije pravzaprav ne zveemo nič. To je res vobče še slabo obdelano poglavje našega zgodovinoписа. Prvič je objavljeno v tem poglavju zanimivo poročilo glavnega generalštabnega oficirja v štabu avstrijske vojne komande poverjeniku za narodno obrambo dr. Drinkoviću. Ti pojavi notranjega razkrajanja avstro-ogrske monarhije, vzroki tega razkroja, vplivi, bi pač zaslužili v našem zgodovinoписju temeljito monografijo, v kateri bi našli svoje pravo mesto tudi upori slovenskega vojaštva v maju 1918.

Znamenita pot grofa Tisze po Hrvatski, Dalmaciji in Bosni ter Hercegovini (113—117), opisana že v mnogih dosedanjih zgodovinskih spisih, je bila isto leto (po letnici izdanja), kakor je izšla Budisavljevićeva knjiga, opisana, posebej po BiH, temeljito, na podlagi arhivskih virov od Kapidžića. Eno leto pozneje pa je izšla Krizmanova monografija »O putu grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918« (Historijski zbornik, Zagreb 1959, št. 3), kot odgovor na članek E. Stullija »Okolo jedne turneje grofa Tisze po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918« (Historijski zbornik, Zagreb 1959, XI/XII), kot str. 41—49).

Poglavje o poizkusih Avstro-Ogrske za sklenitev separatnega miru (117—121) vsebuje le noto avstro-ogrskega zunanjega ministra Buriana 14. sept. 1918 vsem sovražnim in nevtralnimi državam, odgovor Narodnega vijeća z dne 24. sept. nanjo in odgovor predsednika JK z dne 2. okt. To in večina naslednjih poglavij (Ustanovitev Narodnega vijeća, 121—131; Manifestacije v Zagrebu, 132—133; Zgodovinski zaključki hrvatskega sabora, 133—141; Delo Narodnega vijeća, 141—148; Ženevska deklaracija 152—156; Akcija za izvedbo zaključkov Narodnega vijeća z dne 18. okt. 1918, 156—160 in Proglasitev zedinjenja 1. dec. 1918, 170—175) so v Budisavljevićevi knjigi le zaradi celotne podobe ustanavljanja jugoslovanske države ter so pisana skoraj izključno s povzetki zadevnih Šišićevih Dokumentov, večkrat kar z nekorektnim izpuščanjem važnih delov, tako, da je namesto teh poglavij že bolje prebrati kar Šišićeve Dokumente. Vmes so poglavja, kakor je poglavje o prihodu enot srbske vojske v hrvatske in slovenske kraje (149—152), o priključitvi Vojvodine Srbiji (160—161) in o kratki zgodovini zedinjevalnega gibanja v Črni gori (163—170). V poglavju o prihodu srbske vojske v hrvatske in slovenske kraje polaga pisatelj posebno pozornost na citiranje dokumentov, ki naj dokažejo, da je prišla srbska vojska na Hrvatsko in v Slovenijo na prošnjo zagrebskega Narodnega vijeća. Pisatelj zanika, da je prišla srbska vojska na Hrvatsko in v Slovenijo kot nekaka okupatorica, policijska vojska za dušitev revolucionarnega gibanja (152). O tem nekaj več še v poročilu o Jankovićeви razpravi.

Krvavi dogodki v Zagrebu 5. dec. 1918 (176—181) so opisani v tej knjigi prvič po pisмениh in uštnih poročilih, naslovljenih na Budisavljevića, ki je bil tedaj v Narodnem vijeću poverjenik za notranje zadeve.

Knjigo zaključuje poglavje o potrditvi akta zedinjenja 1. dec. 1918 po srbski narodni skupščini.

Budisavljevičeva knjiga je prvi celotnejši opis dela za jugoslovansko politično zedinjenje po domačih silah v monarhiji med prvo svetovno vojno. Kot prvi opis ima svoje nepopolnosti, za katere pa je med drugim kriva tudi zaostalost slovenskega zgodovinopisja za to dobo. Marsikaj novega je v tej knjigi prvič objavljenega, novi so nekateri poudarki, posebej glede pomena majniške deklaracije za razgibanje politične aktivnosti tudi na Hrvaškem.

2. Kapidžičeva razprava je temeljita dopolnitev Budisavljevičeve knjige o jugoslovanskem gibanju v Bosni in Hercegovini med prvo svetovno vojno. Pisana je pretežno po arhivih Državnega arhiva v Sarajevu (DAS), po zaupnih poročilih in osebnih korespondenci generala Sarkotića ministru skupnih financ na Dunaju.

Prva tri poglavja uvajajo v leto 1917, ko se je z oživitvijo parlamentarnega življenja v Avstriji oživila — in to prav pod vplivom majniške deklaracije — politična dejavnost tudi v Bosni in Hercegovini. Vmes je citat iz Čorovića (7—8), po katerem naj bi trialistični načrt Franca Ferdinanda vključeval v jugoslovansko državno tvorbo tudi Slovence. Zanj velja vse tisto, kar sem povedal o trializmu že zgoraj. To je zmotna. Kapidžić govori nato o trialističnem konceptu Franca Ferdinanda v zaključku razprave še enkrat (53).

Z vojnim režimom, še zaostrenim po zameni vojnega guvernerja Potioreka z generalom Sarkotićem decembra 1914, je bila zatrta v BiH vsaka politična dejavnost prebivalstva. To je bil režim, ki je imel za svojo glavno nalogo preganjati Srbe. Sarkotić je stal na stališču, da morajo ostati Srbi monarhije politično neorganizirani in da to ni samo v državnem, temveč tudi v srbskem interesu (14). Pri tem je imel v dunajski vladi oporo tudi v ministru za skupne finance, v deželi sami pa pravzaprav le v skupini nadškofa Štadlerja »Udruga«, katere vodilna osebnost je bil dr. Pilar (U.: ki je pod psevdonimom L. von Südländ napisal knjigo »Die Südslawische Frage und der Weltkrieg«, 1918, ki je potem med drugo svetovno vojno pod Pavelićem doživela drugo izdajo). To je bil ideolog Velike Hrvatske. Bosenski sabor je bil 6. febr. 1915 razpuščen. Prekinjen je bil proces »sazrijevanja jugoslovenskog pitanja koji se uspješno razvijao nekoliko godina prije izbivanja rata« (10).

V tem vojnem režimu so mogli politično aktivni ljudje neko svobodo gibanja ohraniti le kot »oportunisti«. Drugi so morali emigrirati ali pa se dati zapreti. Zastopnik oportunizma je bil dr. Danilo Dimović, katerega politični koncept je bil koncept hrvatsko-srbske koalicije. Kapidžić ga imenuje prav »delegata hrvatsko-srbske koalicije« (13): pod krinko lojalnosti je poizkušal ščititi Srbe pred preganjenjem in je navezal stike s Hrvati, predvsem voditeljem bosenskih liberalcev dr. Jozo Sunarićem. Sarkotićevega zaupanja si s svojo lojalnostjo ni mogel pridobiti. Sarkotić je bil proti kakršnemukoli političnemu udejstvanju Srbov. Spomladi leta 1917 je trpelo prebivalstvo Bosne in Hercegovine tudi zaradi občutnega pomanjkanja živil. Gladovalo je, od lakote tudi umiralo, kar je poleg akutnega agrarnega vprašanja v BiH tvorilo glavno obeležje gospodarskosocialnih razmer tistega časa v BiH. Tako v glavnih obrisih pripoveduje Kapidžić. V takšnem političnem in gospodarsko-socialnem položaju je doživela BiH oživitev parlamentarnega življenja v avstrijski polovici monarhije in majniško deklaracijo.

Kapidžić začinja ta poglavja s poročilom o neki nameravani konferenci slovenskih, hrvatskih in srbskih politikov obeh polovic monarhije na Dunaju, 19. maja 1917. Sklical jo je sekcijski šef v p. Adalbert Scheck, po sporazumu z urednikom Armeezeitung Danzerjem (22—23). Kapidžić pravi, da se ta konferenca potem ni vršila. Glede na vire, iz katerih Kapidžić zajema, utegne biti to res. V nasprotju s tem pa poroča Šušteršičeva Resnica z dne 4. maja 1918, v članku »K zgodovini jugoslovanske deklaracije z dne 30. maja 1917« in sicer, kakor pravi, po Hrvatskem dnevniku, da se je ta konferenca vršila in da so navzoči politiki sprejeli celo neko resolucijo. »Oživljanju političkoga kretanja u Bosni i Hercegovini doprinjela je u najvećoj meri resolucija Jugoslovenskog kluba u Bečkom parlamentu od 30. maja 1918«, tako ugotavlja Kapidžić v nadaljnjem. »Majska deklaracija je postavila pitanje ujedinjenja jugoslovenskih

naroda monarhije na političku osnovu koja nije išla u prilog ranije inavgurisanoj politici trijalizma u Bosni i Hercegovini a nije se podudarala ni sa gledištem odgovornih austrijskih i madjarskih političara koji su stajali na pozicijama dualizma (24).

Majniška deklaracija pa je zanesla v miselnost bosenskih politikov odločilen preokret še v nekem drugem smislu, ki iz citiranih stavkov Kapidžičevih ugotovitev ni jasno razviden, čeprav je prikrito vsebovan. Šele od tega časa dalje postane politična miselnost bosenskih politikov jugoslovanska, sprejme tudi Slovence v svoj politični program. Če merimo moč jugoslovanske misli za tiste čase v Sloveniji po tem, v kakšni obliki in s kakšno silo vključuje v jugoslovansko skupnost tudi Srbe, potem moramo meriti moč jugoslovanske misli tistih časov v BiH (in v Srbiji) poleg tega, kako si zamišlja sožitje Srbov in Hrvatov v skupni državi, tudi v tem, ali in kako vključuje v jugoslovansko skupnost tudi druge jugoslovanske narode, posebej najzapaednejši jugoslovanski narod, Slovence. Ti pa so stopili v politično zavest bosenskih politikov šele z majniško deklaracijo.

V petem in šestem poglavju (25—32) opisuje nato Kapidžič dejavnost predsednika JK Korošca v pridobivanju hrvatskih, srbskih in muslimanskih politikov BiH za majniško deklaracijo: »Politički je bio najaktivniji od svih jugoslovenskih političara pretsjednik Jugoslovenskog kluba u Bečkom parlamentu« (27). Politiki iz BiH (Dimović in Sunarić) so prihajali na Dunaj na razgovore s predsednikom JK, dvakrat pa je v letu 1917 potoval Korošec po BiH. O politični akciji predsednika JK v BiH leta 1917 izreka Kapidžič tole zaključno sodbo, posebej o uspehih njegovega obiska v septembru 1917: »Jugoslovenska politika dr. Korošca i političara njemu bliskih nadovezivala se na ranije političke akcije. Iako je nužno išla zatim da očuva cjelinu Habsburške Monarhije, ona je ipak samim tim narušavala političku ravnotežu u njoj. To se najbolje osjetilo prilikom Korošćeva dolazka u Bosnu, kada su se gotovo sve političke stranke programski preorijentisale u jugoslovenskom pravcu« (31).

Spor zaradi sklicanja bosenskega sabora, v katerega je posegel Korošec in se zavzel za sklicanje (v tem vprašanju v nasprotju z Dimovičem in Sunaričem), Štadlerjeva izjava avgusta 1917 proti ogrskim aspiracijam na BiH in proti majniški deklaraciji ter proti izjavi bosenskih in hercegovskih frančiškanov za majniško deklaracijo — zopet dokaz, da so šla nasprotja v političnih programih politično zainteresiranih ljudi v BiH tudi po sredi klera — je predmet nadaljnjih dveh poglavij (31—36).

Spremembe v političnem življenju habsburške monarhije so imele za posledico tudi popuščanje proti bosenskim socialnim demokratom, ki so začeli 30. junija 1917 izdajati »Glas slobode«. Bili so za sklicanje sabora, za podelitev začasne ustave in, za razliko od ostalih socialnodemokratskih strank, za federativno ureditev jugoslovanske države. Štadlerjeva skupina je nastopila odločno proti njim (36—38).

S trditvijo, da je bilo v začetku 1918 jasno, da centralne sile ne morejo dobiti vojne (kar pa je napačno, ker prav v tem času je bil položaj na bojišču za centralne sile ugodnejši kakor prej kdaj) začenja Kapidžič nadaljnje, 10. poglavje, ter nato našteva nekatere dogodke in pojave, ki kažejo na radikalizacijo jugoslovanskega gibanja oziroma na revolucionarno gibanje spomladi 1918 (katorski upor, upor 22. dalmatinskega polka v Mostarju, zagrebška marčna resolucija, povezovanje zagrebške mladine s sarajevsko). V delegacijah so poslanci JK nastopili zoper razna nasilja v BiH. Sarkotičevo poročilo o jugoslovanski propagandi v vojski, ugotovitev, da situacija na Kranjskem, na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji živo spominja na čas pred 26. junijem 1914 (39), je zanimiv dokument razpoloženja spomladi 1918 na slovanskem jugu monarhije.

O ogrski akciji za priključitev BiH Ogrski govori enajsto (40—43) in dvanaajsto (43—47) poglavje. Po Sarkotičevem mnenju so bili Hrvati vedno proti združitvi z Ogrsko, Srbi so bili za zedinjenje s Srbijo, bi se pa v primeru izbire med priključitvijo Ogrski ali priključitvijo Avstriji odločili za Ogrsko, če bi jim ta garantirala avtonomijo; muslimani bi se prav tako odločili za Ogrsko.

Med opisom Tiszinega informacijskega potovanja po BiH v septembru 1918 je objavljen, prvič v jugoslovanskem tisku, nemški originalni stenogram

Tiszinega odgovora z dne 22. septembra delegaciji jugoslovansko orientiranih podpisnikov memorandumu, ki je bil izročen Tiszi ob prihodu v Sarajevo. En stavek sem citiral že zgoraj. Kako je gledal Tisza na vključitev Slovencev v kakršnokoli kombinacijo preurejanja na slovanskem jugu monarhije, je razvidno iz sledečega stavka: »Wer das Dogma der politischen Einheit mit den Slowenen in sich trägt, der stellt sich in einen unüberbrückbaren Gegensatz mit den Lebensbedürfnissen der Monarchie« (46, pod črto). Že prej pa je v razgovoru z Dimovičem rekkel med drugim: »Prav Korošca mi je še treba, z nogu bi ga brenil iz države...« (45, pod črto). Dunajski in budimpeštanski oblastniki so bili proti političnemu zedinjenju jugoslovanskih narodov tako v okviru monarhije kakor izven nje. Med nevšečnostmi tega zedinjenja ena največjih je bila za te oblastnike prav vključitev slovenskega naroda v jugoslovansko politično skupnost. Odtod tako nasprotovanje že majniški deklaraciji. Tiszin odgovor 22. septembra in Karlov manifest 16. oktobra 1918 izražata glede vključitve Slovencev v jugoslovansko politično skupnost v bistvu isto misel.

Sarkotičevo načrtovanje rešitve tako imenovanega jugoslovanskega vprašanja je bilo načrtovanje političnega posebnega: velikohrvatski subdualizem v madžarski polovici monarhije. To je vsebina zadnjega, trinajstega poglavja (48—52). Dokaj dobrega daru za opazovanje pa Kapidžić Sarkotiču ne odreka.

Za slovensko zgodovinopisje glavni zaključek te dobro dokumentirane Kapidžičeve razprave je dejstvo, da je majniška deklaracija tudi taka, kakršna je bila, vplivala na politično dogajanje v BiH zelo pozitivno. Pripomogla je k formiranju jugoslovanskega tabora v tej deželi, k vključitvi Slovencev v politične načrte bosenskih politikov.

3. Osrednja pozornost Krizmanovega dosedanjega raziskovalnega dela je obrnjena na končno fazo političnega zedinjevanja jugoslovanskih narodov, na zunanjepolitični položaj, v katerem se je znašla na razvalinah avstro-ogrske monarhije ustanovljena jugoslovanska državna tvorba, na borbo za njene meje v dnevih po ustanovitvi in na pariški mirovni konferenci leta 1919. Tudi to poglavje jugoslovanske zgodovine je bilo med obema svetovnima vojnama še zelo enostransko, površno obdelano. Politični oziri do velesrbske buržoazije, ki se je napihovala v svoji osvobodilski vlogi, so tudi v tem območju zavajali do zamolčevanja marsikaterih dejstev.

Vsi Krizmanovi spisi zajemajo predvsem iz arhivskih virov, večje število izmed njih je samo objava arhivalij kot čisto gradivo ali le v delni obdelavi. Vobče gre Krizmanu bolj za odkrivanje novih dejstev oziroma pri zidanju stavbe zgodovine političnega zedinjevanja jugoslovanskih narodov predvsem za obdelavo posameznih njenih sestavnih delov. Močnejši je v točnosti opisovanja posameznih dejstev, dogodkov, kakor v njihovi vzročni razlagi, v zaključevanju, povezovanju, sintezi.

Krizmanov spis »Stvaranje jugoslavenske države« je predavanje, ki ga je imel pisatelj ob štiridesetletnici ustanovitve Jugoslavije na drugem zborovanju jugoslovanskih zgodovinarjev v Zagrebu 23. novembra 1958. Je nekak sintetičen povzetek številnih dotedanjih njegovih spisov z nekaterimi važnimi novostmi. Škoda je le, da pisatelj predavanja za tisk ni priredil tako, kakor so prirejeni drugi njegovi spisi, da bi namreč pri vseh važnejših trditvah in citatih navedel ustrezno literaturo in vire. Omejuje se le na sumarično navedbo virov in literature v začetku spisa. Poročilo in ocena sta s tem otežena.

Krizman začena svojo razpravo z opisom položaja na bojiščih spomladi leta 1918, ki je bil za antantne, zavezniške sile tako slab, kakor ne prej ne pozneje med vojno. To je bilo po porazu Romunije, ki je v avgustu 1916 na strani antante stopila v vojno, ko je bila novembra meseca 1917 italijanska vojska vržena od Soče na Piavo in je Rusija po oktobrski revoluciji zapustila antantno družbo ter so bila v teku mirovna pogajanja, zaključena z brestlitovskim mirom 3. marca 1918. Lloyd George in Wilson sta 5. oziroma 8. januarja 1918 podala izjavi, iz katerih je bilo razvidno, da ne mislita na razbitje Avstro-Ogrske in da osvoboditev Čehov, Slovencev in Hrvatov ni vojni cilj antante. Za italijanskega zunanjega ministra Sonnina se je tako vedelo, da mu je le za povečanje Italije po londonskem paktu 26. aprila 1915, ne pa za razbitje Avstro-Ogrske. Morala srbske radikalne vlade s Pašićem je v tem času padla na najnižjo

stopnjo. Pašić je naročil srbskim diplomatskim zastopnikom v Londonu, Washingtonu in v Parizu, naj za svoje osebe (ne sicer kot uradno mnenje srbske vlade) izjavljajo, da mora bosensko in hercegovsko ljudstvo dobiti pravico, da se izjavi o svoji bodoči usodi, da gre torej Srbiji predvsem za BiH. Vse to opiše Krizman zgoščeno, izčrpno, z več dobesednimi citati raznih dokumentov. Jugoslovanskih zgodovinarjev pa očitno ne zanima nasprotje med radikalizacijo jugoslovanskega gibanja in med položajem na bojiščih in razpoloženjem zavezniških vlad, posebej tudi srbske vlade, v tem času. In vendar je to kaj zanimivo dejstvo. Kateri so vzroki tega pojava? Trdnost londonskega Jugoslovanskega odbora v tem času, vpliv češkega radikalizma? Vsekakor ob tem dejstvu ni mogoče trditi, da se je vodstvo jugoslovanskega gibanja v monarhiji v tem času dalo voditi od položaja na bojiščih. Pritisk od spodaj? Razkrojevalni, zlasti protivoini vpliv boljševiske revolucije, posebej tudi njenega silovitega poudarjanja pravice do narodne samoodločbe ali razkrojevalni pojavi po razmerah v sami monarhiji, že tako občutni, da je bil njihov vpliv močnejši kakor pomisleki zaradi položaja na bojiščih ali — končno — brezobzirna nacionalistična zagriženost vodstva Jugoslovanskega kluba, torej subjektivni, ideološki faktor? To so vprašanja, na katere je treba odgovoriti, za katera pa je treba najprvo vedeti, to se pravi: priznati njihovo umestnost.

Na Krizmanovo gledanje na majniško deklaracijo in prehitro sklepanje na podlagi — v nasprotju s siceršnjo njegovo težnjo — nezadostnega poznanja raznih dejstev sem opozoril že zgoraj.

V opisu dela jugoslovanskih političnih sil v monarhiji, posebej za koncentracijo (174—178), imenuje Krizman kot glavnega »konspiratorja« dr. Mateja Drinkovića, poslanca v dalmatinskem deželnem zboru. Imen politikov, ki so se udeležili zagrebškega sestanka 2. in 3. marca 1918 Krizman ne našteva, toda v tem primeru je to važno. Med njimi je tudi sotvorec majniške deklaracije Korošec in sta še Izidor Cankar in Albert Kramer. Po samem opisu tega sestanka bi mogel imeti bralec vtis, da je bil ta sestanek samo etapa v koncentraciji jugoslovanskih političnih sil v boju za svobodo in zedinjenje. Toda najmanj tako važna je radikalizacija jugoslovanskega gibanja, izražena v resoluciji 3. marca. O tem Krizman posebej ne govori, čeprav resolucijo samo objavlja. Pač pa naglaša, Krizman v nadaljnjem zamudnost, s katero so delali na Hrvaškem na formiranju centralnega vodstvenega političnega organa, za izvedbo sklepa v ljubljanskih slovanskih dneh sredi avgusta. Toda — te zamudnosti največ kriva je bila hrvatsko-srbska koalicija.

Krizmanov opis zadnjih dni Avstro-Ogrske in tedaj že v zagrebškem Narodnem vijeću osredotočene dejavnosti za osvoboditev in politično zedinjenje jugoslovanskih narodov spremljajo ironične opazke o »revolucionarnosti« Narodnega vijeća. Tako ironiziranje je seveda mogoče. Dejansko vodstvo v NV pa je imela od 12. oktobra 1918 že hrvatsko-srbska koalicija, Svetozar Pribičević. Toda — kaj hoče Krizman z ugotovitvijo, da hrvatski sabor na svoji zgodovinski seji 29. oktobra 1918 ni izglasoval odstavitve Habsburgovcev (186), ko je proglasil, da se pretrgajo vse (podčrtal U.) državnopravne zveze z Avstro-Ogrsko, torej tudi personalna unija, če bi obstojala.

Krizman je prvi, ki za javnost natančneje pojasnjuje, kako je prišlo do potovanja Korošca, Žerjava in Čingrije v Švico 25. oktobra 1918. Šli so skupno s Čehi, z namenom, da v Švici stopijo v stik z emigracijo in da se informirajo o načrtih drugega vojnega tabora (183). Avstrijska vlada jim je dala dovoljenje, ker je pričakovala, da bodo v Švici zvedeli, da zavezniške velesile ne žele razpada avstro-ogrške monarhije. Niso slutili, da je habsburška monarhija že tik pred razpadom, kar pravi sicer tudi Korošec v svojem že večkrat imenovanem predavanju 16. oktobra 1924. Prvič zvemo od Krizmana nekaj tudi o tem, kaj so Korošec, Žerjav in Čingrija tedaj v inozemstvu delali (200—202). Še več o tem je v Krizmanovi monografiji »Ženevska konferencija o ujedinjenju 1918 godine« (Istoriski glasnik 1958, 1—2). Prepeluh še leta 1938 vprašuje, kdaj bo Korošec popisal, kje se je tako dolgo zadrževal (Pripombe k prevratni dobi, Ljubljana, 1938, stran 185). Vendar pa tudi iz Krizmanovih spisov ne zvemo, od koga sta dobila Korošec in Žerjav zagotovila, da sta mogla ob vrnitvi v Ljubljano 2. decembra 1918 tako odločno izjaviti, da »je popolna izpolnitev na-

ših zahtev glede severne meje zagotovljena« (Slovenec z dne 3. decembra 1918, št. 278).

Razgovore antantnih državnikov in vojaških zastopnikov v dneh od 31. oktobra do 4. novembra 1918 o pogojih premirja navaja Krizman (189—195) menda po brošuri Sira Frederica Mauricea »The Armistices of 1918« (London 1943) in ne po knjigi L. Aldrovandi Marescoti, »Guerra diplomatica«, po kateri so nam sicer znani. Še vedno je v jugoslovanskem zgodovinospisju to poglavje malomarno in površno obdelano. Pogoji premirja, sprejeti v razgovorih 31. oktobra, po vseh spremljajočih okoliščinah, pa so bili zelo negativnega pomena za zunanje- pa tudi notranjepolitični razvoj nove države Jugoslavije. S tem, da se je v členu 3 pogojev premirja določila okupacijska demarkacijska črta po liniji italijanskih zahtev po londonskem paktu z dne 26. aprila 1915 in da je prav Italija dobila mandat, da v zavezniškem imenu sklene z avstroogrskim armadnim poveljstvom premirje ter da ga tudi izvede, je dosegla imperialistična Italija svojo največjo diplomatsko zmago. Upi JO, da se bodo odnosi med Italijo in jugoslovanskimi narodi po rimskem kongresu razvijali v znosnejšem, prijaznejšem vzdušju, so se izkazali za prazne. S tem pa, da se je tudi slovensko in hrvatsko ozemlje preko demarkacijske črte po členu 3 pogojev premirja obravnavalo kot avstro-ogrsko ozemlje, kot ozemlje premagane države, pa so bile tudi slovenske severne meje povsem negotove in je bilo Italijanom po členu 4 pravno mogoče zasesti, čeprav samo iz strateških razlogov ali zaradi vzdrževanja reda tudi nadaljnje slovenske in hrvatske kraje. Prav tega dne, 31. oktobra 1918, se je najbolj jasno pokazalo tudi, kako prav je imel Jugoslovanski odbor s Trumbićem, ki je zlasti v poletnih mesecih 1918 silil na priznanje, kakor ga je dobil češko-slovaški Narodni svet konec junija 1918. Francija in Anglija sta bili tedaj pripravljene priznati Jugoslovanski odbor kot zastopnika Jugoslovanov habsburške monarhije tudi mimo Italije — fronta je bila tedaj še ob Piavi — vendar pa le, če v to privoli tudi Srbija. Vsa znana mi literatura to potrjuje. Srbska vlada radikalov s Pašićem pa tega privoljenja ni hotela dati, ker je ona hotela veljati za »osvoboditeljico«. Priznanje Jugoslovanskega odbora, to je bila tista legitimacija, ki so jo Slovenci in Hrvati tedaj potrebovali in s katero bi se pariških razgovorov 31. oktobra 1918 mogli udeležiti. Pariški srbski poslanik Vesnić je mogel nastopiti samo kot zastopnik Kraljevine Srbije — to iz zapisnika teh razgovorov jasno izhaja — in so mu udeleženci teh razgovorov samo to legitimacijo priznali, sedaj tudi že pod močnim pritiskom navzočih zastopnikov Italije in po novem položaju na bojiščih. Avstro-ogrška vojska je bila že v polnem razkroju. Naj v tej zvezi teh nekaj ugotovitev zadostuje. Vsekakor bo moralo jugoslovansko zgodovinospisje pariškim razgovorom in sklepom o pogojih premirja 31. oktobra 1918 ter posledicam za meje nove jugoslovanske države, tudi na slovenskem severnem odseku, odmeriti pomembnejše, izrazitejše mesto, kakor ga ima po zgodovinospisju med obema vojnama in še danes.

IZ dejstva, ki ga sicer Krizman zelo jasno ugotavlja, da je namreč Seidlerjeva vlada za primer morebitne ustanovitve Jugoslavije odločno izključevala iz Jugoslavije slovensko ozemlje (178), Krizman ne izvaja vseh zaključkov. Predvsem seveda ne gre za odpor samo Seidlerjeve vlade. Vobče ni znan kakršenkoli dunajski načrt, ki bi vključeval slovensko ozemlje v Jugoslavijo. Posvetovanje vojnih guvernerjev Srbije, Črne gore, BiH, Dalmacije ter deželnega glavarja BiH 13. in 14. maja 1918 ter kronskega sveta 30. maja 1918 pod Karlovim predsedstvom (179—180) potrjuje to tudi še za leto 1918. Vključevanje Slovenije v Jugoslavijo je tudi v hrvatskih in zlasti srbskih vladnih akcijah doživljalo med prvo svetovno vojno kaj zanimiva nihanja. Saj prav v tem je glavni pomen najniške deklaracije in jugoslovanskega gibanja, ki se je z njo začelo, da od vsega početka poudarja in v nadaljnem še radikalizira zahtevo po politični združitvi s Hrvati in Srbi, vztrajno, uporno. Ta premočrtnost se da primerjati samo s premočrtnostjo Jugoslovanskega odbora. Tako politika hrvatsko-srbske koalicije, te najmočnejše stranke na Hrvatskem, kakor najmočnejše srbske, to je radikalne stranke, ne pozna te odločnosti in premočrtnosti. V spoznanju in pravilni oceni teh dejstev je jugoslovansko zgodovinospisje še zelo nejasno.

Delo delegata Vrhovne komande srbske vojske pri vladi Narodnega vijeća SHS v Zagrebu Simovića (poznejšega ministrskega predsednika vlade 27. marca 1941) je kolikor toliko znano po Krizmanovi objavi njegovih poročil Vrhovni komandi v Historijskem zborniku 1955, stran 127—132. Tam je objavljeno pismo pooblastilo načelnika štaba vojvode Mišića z dne 11. novembra 1918 (oziroma 29. oktobra 1918 po julijanskem koledarju). Zanimivo je, kar pove Krizman o tem še v razpravi »Stvaranje jugoslavenske države« (203). Ustno je namreč Mišić Simoviću pri odhodu v Zagreb govoril še (le odkod to Krizman ima?) o pogojih premirja z Madžarsko, ki da ga mora v imenu komandanta zavezniške vzhodne vojske generala d'Espereya podpisati. Mišić mu je govoril o demarkacijski črti nasproti Madžarski, ki pa naj bi zahodno potekala od Drave pri Osijeku, po železniški progi Osijek—Šamac, vključujoč nato celo Bosno in Hercegovino ter Dalmacijo do rta Planke (U.: Planke je Ploče, južno od Šibenika), tako imenovana »srbska cona«. »Narod zahodno od te linije ima popolno svobodo, da odloči, ali hoče k Srbom ali ne«, tako mu je rekel Mišić. Tisti vzhodno od te linije torej k Srbom morajo, zahodno od nje pa le, če hočejo. V tem »demokratičnem« priznanju pravice do samoodločbe Hrvatov in Slovencev zahodno od linije, ki jo je označil Mišić, je izražena samo brezbriznost Vrhovne komande srbske vojske za usodo Hrvatov in Slovencev zahodno od linije in to v tako težkem in nevarnem položaju, v katero je to ozemlje zašlo s sklepi v pariških razgovorih 31. oktobra 1918. Kdo je bil zrel in kdo ni bil zrel za zedinjenje? Kdo je bil odločno za Jugoslavijo in kdo je bil zanj o posebnimi računi? Izjava srbske vlade v srbski skupščini 7. decembra 1914 se je pokazala kakor v vojnih letih večkrat po Pašiću sedaj tudi po Vrhovni komandi srbske vojske v kaj čudni luči. Simović je Mišićevo izjavo nato še ponovil pri sprejemu 13. novembra v Zagrebu (203). (U.: V končni redakciji 13. novembra 1918 je demarkacijska črta nasproti Madžarski potekala sicer po Dravi do stare avstrijske meje, puščajoč pa Medjimurje in Prekmurje Madžarski. Slovenija je bila tudi po tej demarkacijski črti izven »srbske cone«.)

Krizman v nadaljnjem pripoveduje o ustanovitvi dveh polkov Srbov, bivših avstrijskih ujetnikov, v Zagrebu in Ljubljani, ter o prošnjah Narodnega vijeća za pomoč redne srbske vojske, posebej glede Reke. Znano je, da so v novejšem jugoslovanskem zgodovinopisju o družbeno-politični vlogi srbske vojske, ki se je vrnila v domovino in prišla tudi na Hrvatsko in Slovenijo (v Slovenijo šele 22. decembra 1918) nekatera različna mnenja. O tem nekaj več pri Jankoviću. Tukaj naj se ustavim nekoliko pri trditvi Krizmana, da je bila po zavzetju Gorice in Trsta glavna težnja Italijanov, da v smeri preko Ljubljane prodrejo na linijo Celje—Novo mesto, da zavzamejo trboveljske premo-govnike, železniško križišče Zidani most, preko Reke pa da zavladajo vsemu Hrvatskemu primorju z Gorskim Kotarom in da event. pri tem okupirajo tudi Zagreb (204). Od kod Krizman to ima? Vprašanje je umestno zaradi tega, ker je bil strah pred italijansko okupacijo tedaj res važen političen faktor pri odločanju Narodnega vijeća o čimprejšnji združitvi s Srbijo in so prav jugoslovanski nacionalisti, poznejši prvoborci za centralizem, kakor Svetovzar Pribičević, Albert Kramer in drugi predvsem z nevarnostjo pred italijansko okupacijo utemeljevali svoje predloge za čimprejšnjo združitve s Srbijo. Nasprotno temu so zastopniki bolj demokratične ali celo federalistične ureditve države (Stjepan Radić!) na seji centralnega odbora NV 23. novembra svarili pred odločitvami iz strahu. Voditelj starčevičancev dr. Ante Pavelić (ki ni identičen s poznejšim ustaškim poglavnikom), podpredsednik NV, sicer odločen zagovornik jugoslovanskega političnega zedinjenja, je na seji 23. novembra svaril pred prehitro akcijo brez sporazuma z Jugoslovanskim odborom ter rekel, da se v tem pogledu ne smejo dati terorizirati niti od notranjega niti od zunanjega položaja (Šišić, 273). Tudi Izidor Cankar je bil proti prehitevanju (Šišić, 265). Dogodki prihodnjih mesecev so dali prav starčevičancu Dragotinu Hrvoju, ki je na tej seji rekel, da ne bo skupna vlada na zunanjepolitični položaj niti malo vplivala, kajti Italijani se ne bodo umaknili z okupiranega področja niti ne bo antanta pohitela s priznanjem (Šišić, 272). Prav to pa naj bi se doseglo s čimprejšjo združitvijo s Srbijo.

Po členu 4 pogojev premirja so imeli Italijani res možnost iz strateških razlogov in zaradi vzdrževanja reda zasesti posamezne kraje tudi preko demarkacijske črte. Gotovo bi bila zasedba katerekoli točke tudi iz teh razlogov nevarna. Gotovo je tudi, da so Italijani želeli to storiti. In vendar je bilo za tako zasedbo več ovir. Koliko moremo med take ovire šteti proteste Narodnega vijeća v Zagrebu ali Narodne vlade v Ljubljani, je vprašanje. Že bolj resno pa so morali Italijani upoštevati opozorila poveljnika vzhodne zavezniške vojske generala d'Espereya. (Morda je preko d'Espereya Vrhovna komanda srbske vojske hotela popraviti svoje prvotno kaj brezbrizno stališče do Hrvatov in Slovencev zahodno od »srbske« cone.) Ti spori so se v mesecu novembru zaosttrili do take ostrine, da so morali o njih razpravljati antantni vladni predsedniki na sestanku v Londonu 3. decembra 1918. O vsem tem pripoveduje Krizman v posebnih odstavkih, prvič v jugoslovanskem tisku (208—210). Na tem sestanku so sklenili, da bodo o zadevnih sporih med italijansko vrhovno komando in generalom d'Espereyem razpravljale in skupno reševale antantne vlade, generalissimus Foch pa da naj jim predloži svoje mnenje in predlaga ustrezno rešitev. Italija je bila torej že v mesecu novembru resno ovirana v izvajanju svojih okupacijskih načrtov po poveljniku vzhodne zavezniške vojske, od 3. decembra dalje pa je že celo morala iskati sporazuma s Francijo in Anglijo, ki pa nista ravno kazali volje, da bi dali Italiji še več kakor sta ji obljubili v londonskem paktu. Vrhovni poveljnik italijanske vojske Diaz in general d'Esperey sta nato predložila Fochu razmejitveni črti svojih okupacijskih con in zahtevala Ljubljano vsak v svojo cono. Foch je k temu predlogoma izrekel sledeče svoje mnenje: »Okupacija Ljubljane ne more imeti drugega cilja kakor ohranitev reda. Sedanja srbsko-jugoslovanska garnizija pa že služi temu cilju; intervencija Italijanov bi mogla izzvati samo spopad...« (210). To mišljenje je bilo torej dano strogo v duhu pogojev premirja, ki ločujejo okupacijo po členu 3 in zasedbo posameznih točk in krajev po členu 4. Tako pogledano se je zedinjenje 1. decembra 1918 izvršilo v vzdušju večjega strahu, kakor je bilo objektivno utemeljeno, ne da bi si upal trditi, da bi se moglo po danem razmerju političnih sil pozneje izvesti bistveno drugače, kakor se je izvedlo. Krizman bi mogel priti do svojih zaključkov iz dejstev, ki jih sam navaja.

Krizman omenja tudi znano akcijo srbskega vojaškega oddelka, sestavljene iz bivših ujetnikov, pod poveljstvom podpolkovnika Stevana Švabića pri Vrhniku (204). Tu se izraža previdnejše. Pravi, da je spretnemu in odločnemu nastopu Švabića uspelo Italijane pri Vrhniku zaustaviti in s tem rešiti Ljubljano in Slovenijo pred »eventualno« italijansko okupacijo. Mislim, da je izraz »eventualno« po vsem tem, kar nam je znano po spredaj navedenem, umesten. Zasedba Reke sicer dokazuje, da so bili Italijani še v sredini novembra pripravljene zasesti večje kraje tudi preko v členu 3 pogojev premirja določene demarkacijske črte, vendar pa prav ta primer dokazuje tudi, da so to storili le tam, kjer so to resno hoteli. Reko so zasedli kljub raznim protestom, proti Ljubljani pa niso več silili. Italijanski komandant se je opravičeval, da je demarkacijsko črto pómotoma prekoračil (n. pr. Slovenec in Slovenski Narod z dne 15. nov. 1918, št. 263 oz. 270). Notranje veličine Švabićevega dejanja pa opisane objektivne okoliščine ne zmanjšujejo. To je bilo res dejanje v duhu izjave srbske vlade 7. dec. 1914, dejanje osvoboditeljske vojske. Kakšen pa je bil odnos srbske vlade in Vrhovne komande srbske vojske do slovenske stiske v mesecu novembru 1918, pa kaže dejstvo, da je bil Švabić takoj odpoklican. (Istorija Dravske divizijske oblasti 1918—1920 godine, pisana v obliki dnevnika, pri 20. novembru 1918, Vojnoistorijski institut JLA v Beogradu in Janko Brejc v članku »Izza dni prevrata« v Ilustriranem Slovincu, št. 44/1925).

Švabićevo akcijo kot veliko dejanje srbske vojske tistih dni omenjajo tudi Budisavljević (152), Slipičević (116—117), Bastaić (120) in drugi. Švabićev odpoklic jim očitno ni znan, ker ga nihče ne omenja.

Krizmanov opis krvavih dogodkov 5. dec. 1918 v Zagrebu (211) z nekaterimi zanimivimi podatki dopolnjuje zadevni Budisavljevićev opis. Gre za intervencijo srbske vojske, ki je v Budisavljevićevem opisu zamolčana.

V nadaljnjih sestavkih (211—213) opisuje Krizman težave pri pogajanjih za sestavo prve skupne vlade z nekaterimi novimi momenti posebej glede imenovanja Trumbića za zunanjega ministra, in ustanovitev srbske vojne misije z imenovanjem pehotnega polkovnika Milana Pribičevića za njenega šefa, podpolkovnika Simovića pa le za njenega člana, ter užaljenost Simovića zaradi tega.

Krizman končuje svoj spis z opisom vojaške akcije, ki jo je o božiču 1918 izvedlo Narodno vijeće z zasedbo Medjimurja. Krizman imenuje to akcijo »nesumnjivo svetlu točku u analima Narodnog vijeća SHS« (213). To tudi je. Za takratne vezne sile jugoslovanskih narodov značilno pa je, da se Vrhovna komanda srbske vojske te akcije ni hotela udeležiti, ker se je čutila vezano na pogoje premirja, sklenjenega 13. nov. 1918 z Madžari. Nepojasnjeno je nadalje, zakaj ni prišlo tedaj do skupne akcije s Štajerskim obmejnim poveljstvom za istočno zasedbo Prekmurja. Zasedbe Medjimurja se je sicer udeležilo pol bataljona Mariborskega pešpolka pod poveljstvom nadp. Metoda Rakuše, v Prekmurje pa je nato udrl na svojo roko le majhen oddelek pod poveljstvom stotnika Jurišića, akcija, ki se je končala s polomom. Kakor 13. nov. Beograd je z novo demarkacijsko črto po Muri sedaj tudi zagrebško Narodno vijeće prepustilo Prekmurje madžarski zasedbi. Tako pogledano je ta svetla točka v analih Narodnega vijeća malo manj svetla. Boja štajerskih Slovencev pod poveljstvom generala Maistra za Maribor in štajersko Podravje in bojev za Koroško Krizman sploh ne omenja.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim, posebno v komentiranju in zaključevanju, vsebuje Krizmanov spis »Stvaranje jugoslavenske države« toliko novih dejstev, da ga vsakdo, ki se zanima za zgodovino tistih dni, z velikim pridom prebere.

4. Prvi del Mandićeve knjige (9—95), uvod v II. del (97—262), zbirko dokumentov, je kratek pregled zgodovine zedinjevanja, pisan »u oblici eseja, kome takodjer (U.: kakor drugemu delu), nedostaje zaokruženost i kome se sigurno može predbaciti idealističko naziranje. Ali šta da radiš, kad je to naziranje odgovaralo duhu onog vremena, onih ljudi i onih prilika? Bilo je to vrijeme naše romantike i našeg Sturm und Dranga i pogrešno bi bilo, da se ona atmosfera, u kojoj su se tada razvijali događaji, prikaže konjunkturistički, iz današnje perspektive«, pravi pisatelj prostodušno (6). In še pravi pisatelj, da ta esej ni nikakšna zadnja beseda zgodovine in bo mogoče metodično pisati zgodovino tistega razdobja šele, ko bodo pristopni arhivi Nikole Pašića, Stojana Protića, Joce Jovanovića in drugih udeležencev borbe za zedinjevanje.

87 strani Mandićevega eseja so v glavnem pisateljevi spomini, pisani v tretji osebi. So dragocen dokument vzdušja, ki je vladalo v Jugoslovanskem odboru, ogorčenosti posebej nasproti Pašiću in srbski radikalni stranki, vladi, zaradi njune omahljive jugoslovanske osvobodilne, zedinjevalne in Jugoslovanski odbor prezirajoče politike, kar zavaja pisatelja mestoma tudi v ostrine, ki morda niso na mestu. Tudi notranja nasprotja v JO so opisana živo, odkrito. Njegova akcija v Rusiji je pisana s posebno osebno prizadetostjo.

Novih dejstev pa je v Mandićevem eseju malo. Paulovina knjiga »Jugoslavenski odbor« je še vedno najpomembnejši zgodovinski spis o delu JO. Novote Mandićevega eseja so v posebnih poudarkih in karakteristiki nekaterih oseb in situacij, upoštevanja vrednih zaradi posateljevega osebnega neposrednega pričevanja.

O predsedniku JO dr. Trumbiću pravi Mandić, da je bil le mož njegovega uma, ugleda, takta in njegove strpnosti zmožen držati skupaj to pisano družbo temperamentnih in vročerkvnih jugoslovanskih političnih oseb, ki so se znašle v JO (24). Znal jih je prepričati, da je temeljno in najbolj aktualno vprašanje, ki ga ja treba rešiti, vprašanje osvoboditve izpod avstro-ogrskega gospostva in zedinjenje (36). »Črni ovci« v tem sta bila le dr. Milan Srškić in Mihajlo Pupin (35), Pašićeva človeka. Vse, kar bi ogrožalo, da se ta cilj doseže, je bilo za Trumbića, kljub sicer priznani važnosti v daljši perspektivi, zaenkrat manj važno ter je moralo stopiti ob stran. Mandić ima to Trumbićevo ravnanje tudi danes za popolno pravilno. Supilo je izstopil iz JO zaradi tega, ker je po mnenju Trumbića in večine članov JO preveč silovito potiskal v ospredje

vprašanje ureditve bodoče Jugoslavije, kar da bi pomenilo resno težavo za sodelovanje s srbsko vlado (35 in 37). Dr. Mičić, Hrvat, je odstopil kot podpredsednik JO in kot šef centralne pisarne (na njegovo mesto kot šef pisarne je prišel Mandić), ker ni hotel več nositi odgovornosti za to, da se je Trumbić upiral prenesti spor med JO in Pašićem zaradi mednarodnega priznanja JO pred javnost (70—71). Glede vprašanja, kakšna naj bo državna oblika bodoče Jugoslavije, republika ali monarhija, je Trumbić zastopal stališče, naj bi tega vprašanja ne potiskali v ospredje, ker bi bilo sicer ogroženo zedinjenje kot glavna zgodovinska naloga. Ko je tudi emigrantski Narodni svet v Washingtonu oktobra meseca 1918 zahteval od JO republikansko deklaracijo, je JO to odklonil. Mandić pravi: »Istupiti u onom trenutku sa pitanjem ‚Kraljevstvo ili Republika‘ značilo je definitivno lomiti sa Srbijom, njenom vladom i njenom dinastijom, te izgubiti podrške opozicionih političara koji su i do sada samo teška srca i preko volje radi ujedinjenja pristali uz Odbor protiv svoje vlade, koja im je ipak i emotivno i tradicionalno bila mnogo bliža od Odbora. To je značilo dovesti u pitanje akciju za ujedinjavanje« (78—79). Omenil sem že pisanje hrvatskega socialdemokratskega glasila »Sloboda«, »da je vprašanje republike in monarhije stvar sekundarnega značaja, glavno da je sedaj zedinjenje.« Bastaić izreka to misel v letu 1959, ne da bi bil tako kakor Mandić tudi osebno zainteresiran, da se ta ocena zgodovinske situacije med prvo svetovno vojno potrdi kot pravilna. Pravi namreč: »U takoj teškoj situaciji, koju je stvorio Fašičev tvrdoglavi stav, Jugoslavenski odbor ostao je na visini svoje zadaće. On nije odobrio deklaraciju američkih iseljenika u republikanskom duhu, jer nije htio izazvati prekid sa Srbijom i njenim vodećim ličnostima, koje su bile uz monarhiju i dinastiju...« (110).

Mislim, da je s tem dovolj jasno nakazan problem, o katerem smo si na Slovenskem morda najbolj na nejasnem in katerega sem omenil že med poročilom o Budisavljevičevi knjigi. Obravnavanje te problematike zahteva morda bolj kakor obravnavanje katerekoli druge problematike iz tistega zgodovinskega razdobja čistost in jasnost misli. Gre za zgodovinsko in političnoideološko gledanje in ocenjevanje preteklosti. Oba vidika sta upravičena, neizogibna, le da pri nas, tako mislim, nismo še našli pravilnega razmerja med njima.

Večkrat omenja Mandić izjavo srbske vlade pred narodno skupščino 7. dec. 1914, ki kot srbski vojni cilj postavlja tudi osvoboditev Slovencev in zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kako je prišlo do te izjave, je dejansko še vedno nepojasnjeno vprašanje. Le, ko govori o oddaljevanju Pašića od programa 7. dec. 1914 in o približevanju srbskih opozicionalnih strank JO zaradi tega (39), nakazuje Mandić, katere srbske politične sile so bile povzročitelj te izjave.

V knjigi »Slovenija, vstani!« (Cleveland, Ohio, 1916, 59—62) pripoveduje dr. Niko Zupanić, član JO, o svojih pogostih razgovorih s srbskimi politikami, predvsem radikali, o Slovincih in o drugem informativnem delu za Slovence v Srbiji v prvem polletju vojne; posledica tega dela da je bila vključitev tudi osvoboditve Slovencev v srbski vojni cilj. Ivan Kolar pravi v knjigi »Preporodovci 1912—1914« (Kamnik 1930, str. 138), da sta dr. Zupanić in Vladimir Fabjančič »na prelomu l. 1914/15 dosegla, da so sprejeli v manifest tudi slovenske dežele«. Silvo Kranjec to trditev ponavlja (Spominski zbornik Slovenije 1938, str. 48). Paulova pravi, da je Srbska samostalna stranka ob vstopu v vlado proglasila za svoj cilj zedinjenje Jugoslovanov v eno državo (47). V svojem dokaj obzirnem delu »Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca« (Srpska književna zadruga, br. 223, II, Beograd 1930, str. 37) Jovan Jovanović z apodiktično redkobesednostjo in v nasprotju z vsem, kar sicer o tem vemo, zatrjuje, da je bila izjava 7. dec. 1914 le izvajanje programa, ki ga je postavila srbska vlada v Nišu takoj ob začetku vojne, torej radikalna stranka, ter da je JO ta program le prevzel. Slipičević in Bastaić pravita, da je prišlo do izjave 7. dec. 1914 pod vplivom in pritiskom samostalne stranke oz. opozicionalnih strank (samostalnih in naprednjakov, 28 oz. 70), ki so od novembra 1914 z radikali tvorile koalicijsko vlado. Janković govori o radikalni vladi, ki da je dala to izjavo (102). Nejasnost in nasprotje torej o postanku važne politične izjave v boju za osvoboditev.

O skupno z JO sklenjeni in razglašeni krfski deklaraciji pa pravi Mandić, da je hotel Pašić z njenim podpisom nevtralizirati le učinke Miljukove objave vojnih ciljev glede Jugoslavije (24. marca 1917: »Solidno organizirana Jugoslavija okrog slavne Srbije«!) in avstrofilske majniške deklaracije (60). Paulova ima o tem drugo, dokaj dobro podprto mnenje, da je bila namreč krfska deklaracija Pašiću le preventivno sredstvo zoper angleško zanimanje (pod Supilovim vplivom!) za notranjo ureditev bodoče jugoslovanske države in je hotel Pašić z direktno pogodbo z JO vzeti Angliji možnost, da bi se še nadalje vmešavala v to vprašanje (330—338). Ni pa seveda treba, da bi bila Mandićeva trditev zaradi tega napačna. Pokaže le še na druge okoliščine, ki so mogle vplivati na Pašića, da je podpisal krfsko deklaracijo. Da pa je bila Pašiću krfska deklaracija le taktična poteza, dejanje »političnega oportunitizma«, je Pašić oktobra 1918 baje (Paulova, 508) oz. nesporno (Mandić, 62) sam izjavil angleškemu zunanjemu ministru Balfourju.

Mandićev esej vsebuje več netočnosti. Na nekaj hujših netočnosti v zvezi s problemom trilateralizma in z majniško deklaracijo opozarjam že v poročilu o Budisavljevičevi knjigi. Je jih pa še več. Razmeroma pogoste netočnosti v datiranju niso hude (razen že omenjene), ker pisatelj ne izvaja iz njih nobenih stvarno važnih zaključkov. Da bi Pašić prav pod pritiskom vojske in javnosti od časa do časa zahteval zedinjenje tudi hrvatskih in slovenskih krajev monarhije (33), je pavšalna trditev, ki prikriva dejstvo, da med to vojsko ni bilo Vrhovne komande. Od oficirskega zbora so mogli to biti po solunskem procesu že celo predvsem jugoslovanski dobrovoljci. Skoro nima smisla ugotavljati še druge netočnosti.

Drugi del Mandićeve knjige hoče biti kolikor toliko popoln izbor dokumentov o delu za osvoboditev in zedinjenje jugoslovanskih narodov med prvo svetovno vojno in sicer na Balkanu in v Rusiji, ne pa tudi na Zapadu, v Ameriki in v Avstro-Ogrski. Le dokumenti, ki se nanašajo na borbo za ohranitev tedanjega srbskega ozemlja in ozemlja Makedonije ter Banata, so pri tem namenoma le delno upoštevani. Tako pravi pisatelj v uvodu (5—6). Po tem kriteriju je odbranih in objavljenih v Mandićevi knjigi 168 dokumentov na 166 straneh.

Pisati o tem, kako koristne so take zbirke dokumentov, kakšno olajšanje pomenijo za delo zgodovinarjev in kako prav bi bilo, da bi se to delo še bolj sistematično nadaljevalo, bi bilo odveč. Nimamo razloga dvomiti, da je izbor teh dokumentov, z omejitvijo, kakor jo pisatelj označuje, res kolikor toliko popoln. 81 dokumentov je vzetih iz knjige »Международныя Отношения в Эпоху Империализма, Документы из архивов(!) царского и временного правительства 1878—1917 гг., Том V-VIII, Gosudarstvennoje socialno-ekonomičeskoje izdateljstvo, Moskva-Lenjingrad 1934-1935« (M. O.), h katerim bi bilo prištetih še 22 iz arhiva pok. Mite Dimitrijeviča (Dim), ki so prepisi dokumentov v komisariatu za zunanje zadeve v Moskvi. Objavljeni so v prevodu. 48 dokumentov je iz arhiva JO pri Jugoslovanski akademiji v Zagrebu (AJO), 10 iz arhiva ministrstva za zunanje zadeve Srbije (Amins). Od ostalih 7 dokumentov so trije iz Srpskih Novin, 1 iz Slovanskega Juga, 1 je iz Corriere della Sera (v prevodu), 1 iz Stievejeve knjige »Izvoljski im Weltkrieg«, Berlin 1926 (v prevodu) in eden iz Diplomatskih dokumentov, I—IV, Niš 1914. 22 dokumentov iz arhiva Dim in večina dokumentov iz AJO je prvič objavljenih, več dokumentov iz AJO pa je objavila že Paulova. Ureditev, pri kateri je pomagal pisatelju, kakor to pravi v uvodu, njegov sin dr. Igor Mandić, je skrbna, opremljena z vsemi potrebnimi pripombami in pojasnili.

5. Jankovičeva razprava je med redkimi razpravami v jugoslovanski zgodovinski literaturi, ki — za čas od 1. dec. 1918 do ustanovitve KPJ 20. apr. 1919 — obravnava notranje- in zunanjepolitični položaj jugoslovanskih narodov in dežel z enako pozornostjo. Pri tem neizogibno posega v dogajanja tudi pred 1. dec. 1918. Da je Janković pri tem temeljitejši v prikazovanju družbenih in političnih razmer v tistih jugoslovanskih pokrajinah, glede katerih so mu zgodovinski viri dostopnejši, je samo po sebi razumljivo. Jankovičeva razprava se, z izjemo nekaj problematičnih trditev v uvodnih besedah I. dela, odlikuje po skrbni dokumentaciji vsake važnejše trditve, s prvenstveno uporabo

temeljnih, arhivskih virov. Če ni med njimi tudi Državnega arhiva LRS, tega ni kriv Janković.

Prvi del razprave obravnava mednarodnopolitični položaj novo nastale države, vprašanje mednarodnega priznanja in vprašanje mej nasproti Italiji, Avstriji, Madžarski, Romuniji, Bolgarski in nasproti Albaniji (7—26). V II. delu (27—60) govori pisatelj o družbenih odnosih in o problemih družbenega razvoja od ustanovitve Jugoslavije do ustanovitve KPJ, III. del (61—115) ima naslov »Politiški odnosi«, v IV. delu (116—147) pa obravnava pisatelj delavska gibanja tistega časa. Vsa snov II., III. in IV. dela svoje razprave obravnava pisatelj po posameznih pokrajinah, kar odpira pogled na nekatere zelo velike razlike v družbenih in političnih razmerah tistega časa v raznih jugoslovanskih pokrajinah.

O dveh problemih takratne zgodovinske situacije bi predvsem morali najti jugoslovanski zgodovinarji skupen jezik: 1. kako sta mednarodno nepriznanje in negotovost mej nove jugoslovanske države vplivala na notranje politično dogajanje in 2. kako naj označujemo socialno vznemirjenost tistega časa v raznih jugoslovanskih pokrajinah.

Mislím, da je stvarno zelo utemeljeno, da začena Janković svojo razpravo z obravnavanjem dejstva nepriznanosti in negotovosti mej nove jugoslovanske države tvorbe. Saj je to dejstvo posebno na slovenskem odseku pomenilo že eksistenčno ogroženost slovenskega naroda. To dejstvo je povsod, posebno pa na Slovenskem, močno vplivalo tudi na notranje politično dogajanje, na vrstni red reševanja raznih vprašanj, na formiranje političnih taborov. Brez resnega upoštevanja tega dejstva takratnega političnega dogajanja na Slovenskem sploh ni mogoče razumeti in sta opis in ocena tega dogajanja nujno enostranska.

Da je bila Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, proglašena 29. okt. 1918 v Zagrebu in Ljubljani, prava država, je imeti danes v mednarodnopravni znanosti za nesporno. To je bila država Jugoslovanov na ozemlju bivše habsburške monarhije. Jasno pa je, da bi šele mednarodno priznanje Države SHS imelo tudi določene politične posledice in bi dajalo tej državi značaj zavezniške »antantne« sile ter ji omogočalo, da bi posebej na slovenskem mejnem odseku nasproti Nemški Avstriji uspešnejše nastopala. Priznanje Države SHS po srbski vladi v Zenevi, 8. nov. 1918 — o čemer Janković govori (pod črto, 10) — je bilo brez večjega pomena in brez pomena naročilo Pašića svojim diplomatskim zastopnikom, da sporoče to priznanje zavezniškim vladam, če je bilo sploh izvršeno. Od ženevskega dogovora je srbska vlada namreč takoj odstopila in to zavezniškim vladam nemudoma sporočila. To bi Janković že tudi moral povedati.

Vprašanje priznanja še dolgo ni bilo rešeno. Od fuzije Države SHS in Kraljevine Srbije v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. dec. 1918 so takratni prečanski politiki pričakovali, da bo priznanje hitro sledilo. Imperialistična Italija, ki je z antantnim privoljenjem v pariških razgovorih 31. okt. 1918 zasedla slovensko in hrvatsko ozemlje do črte, priznane ji v londonskem paktu, pa se je upirala priznanju nove jugoslovanske države. Tudi srbska vlada še nekaj časa po prvem decembru ni storila ničesar, da bi prišlo do priznanja. O tem pripoveduje Janković stvari, ki nam doslej niso bile znane. Ko je namreč pariški srbski poslanik Vesnić 8. dec. 1918 brzojavno zahteval od srbske vlade v Beogradu, naj zedinjenje, to je državnopравни akt 1. dec., čimpreje notificira zavezniškim vladam, je nekdo v zunanjem ministrstvu (U.: Protić ali Gavrilović?) napisal na rob te brzojavke kot njeno rešitev, da se to more storiti potem, ko bo formirana nova (U.: skupna) vlada (10). Formiranje skupne vlade, tako ugotavlja Janković v polemiki z Bartošem, pa ni bilo nikdar zavezniški pogoj za priznanje Kraljevine SHS. Ko Janković očitvidno misli, da je pa bil to pogoj po mednarodnem pravu, se prav tako moti. To je bila politika srbske vlade v stilu, ki je karakterističen za vse tisto razdobje: izvajati pritisk na prečane, dati jim čutiti njihovo slabost, v konkretnem primeru: izsiliti zase čim najugodnejše pogoje pri sestavljanju skupne vlade.

Iz navedenih vzrokov priznanja tudi še po sestavi skupne vlade 20. dec. 1918 dolgo ni bilo. Janković nam sicer prvi pove, kako so se ta priznanja

vrstila: prva je priznala Kraljevino SHS Norveška (26. jan. 1919), druge so bile ZDA (7. febr. 1919), nadalje pa Grčija (28. febr.) in Svica (6. marca). De facto so jo priznale velike sile 1. maja 1919, de jure Francija 2. junija, Anglija 6. junija 1919, večina ostalih držav, med njimi Italija, pa šele s podpisom versajske mirovne pogodbe 28. junija 1919. Ta zamudnost v priznavanju Jugoslavije je na več načinov zelo škodovala. Jugoslovanska delegacija na mirovni konferenci še do 1. maja 1919 ni bila priznana kot delegacija Kraljevine SHS, temveč le kot delegacija Kraljevine Srbije. Blokada jugoslovanske obale je bila ukinjena šele konec marca 1919, jugoslovanske železnice so mogli zavazniki po pogojih premirja uporabljati kot železnice sovražne države itd. To vse Janković prvi opisuje: »Zbog nepriznanja odnosno odugovlačenja priznanja od strane saveznika, nova jugoslavenska država trpela je i u medjunarodnim i u unutrašnjim odnosima mnoge i višestruke štete« (12).

Nimamo še razprave, ki bi prikazala, kaj je dejstvo nepriznanja JO ozir. Države SHS pomenilo za slovenske meje, kaj pa je to nepriznanje in nepriznanje tudi Kraljevine SHS pomenilo posebej za našo severno mejo na koroškem odseku.

Glede meje na štajerskem odseku pravi Janković, da je bilo to vprašanje s hitro in energično akcijo Rudolfa Maistra zadovoljivo rešeno že v mesecu novembru 1918 (19). Opira se pri tem na Seručarjevo, od Vojno-zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu leta 1950 izdano brošuro »Vojne akcije u Koruškoj«. Štrajk mariborskih železničarjev in poštarjev od 28. nov. do 13. dec. 1918 označuje Janković kot »pretežno nacionalno politično akcijo proavstrijsko razpoloženih nemških delavcev in uslužbencev« (127). Ta Jankovićev zaključek je čisto samostojno izrečen na podlagi časniškega poročila o pogajanjih med zastopniki štajerske deželne in Narodne vlade v Ljubljani, s katerimi je bil štrajk končan. O velikih demonstracijah v Mariboru 27. jan. 1919 pravi Janković: »Nemci u Mariboru pokušali su još jednom, 27. jan. 1919, da povrate vlast, ali — bez uspeha. Za vreme boravka u Mariboru Američkog potpukovnika Majlsa (Miles), koji je proučavao pitanje severne slovenačke granice, masa od nekoliko hiljada nemačkih stanovnika Maribora započela je demonstracije, koje su se pretvorile u pretnje i napade na slovenačko stanovništvo i vojsku. Vojska je stupila u akciju, pa je tom prilikom poginulo 7 demonstranata a 24 ranjeno. Protiv mariborskih Njemaca preduzimana su i posle toga politične represalije (konfiniranje, uzimanje talaca), što je slovenačka socialdemokratska stranka osudila« (19—20). Janković se opira pri tem na »Slovenca«, zbornik »Slovinci v desetletju 1918—1928«, zagrebske Novosti in na Naprej.

Kljub temu, da opisuje Janković položaj na Koroškem v zvezi z nepriznanjem jugoslovanske države, mu bistvo težav, na katere so zaradi nepriznanja zadeli Slovenci na Koroškem, le ni dovolj jasno. Šlo je za »antantno« legitimacijo, ki so jo koroški Nemci slovenskim četam od vsega začetka odrekli. Seveda bi slovenskim četam taka legitimacija ne bila tako bistveno potrebna, če bi se Narodna vlada v Ljubljani od vsega početka zavedala, kakšnega pomena je takojšnja zasedba Slovenske Koroške s Celovcem in če bi organizaciji slovenske prostovoljske vojske posvetila vso potrebno skrb. Izvedba kakšne prave mobilizacije v prvih mesecih »svobode« pa bi posebno na Kranjskem zadela res na velike težkoče. O tem nekaj več spodaj. Tako je bila Slovenska Koroška (a brez Celovca) zasedena v novembru le od sibiških slovenskih prostovoljskih čet. Koroški Nemci so se medtem zopet vojaško organizirali. Odločilen prevrat pa je pomenilo zajetje in razorožitev vojaškega oddelka, sestavljenega iz Srbov, bivših avstrijskih ujetnikov, pod poveljstvom kap. Milosavljevića pri Grabštanju 15. dec. 1918, potem, ko se poveljnik ni mogel izkazati s poveljem Vrhovne komande srbske vojske in ko ni beograjska vlada, kakor da se je to ne tiče, na to razorožitev prav nič reagirala. Iz tedanjega pisanja celovških listov in iz odgovora koroške vlade na protestno noto Narodne vlade v Ljubljani se vidi, da se koroški Nemci zasedbi ne bi bili upirali, če bi se naše čete mogle izkazati z »antantno« legitimacijo, to je, če bi bila jugoslovanska država priznana ali če bi imeli opraviti koroški Nemci s srbsko redno vojsko. Redne srbske vojske pa na Koroško tedaj ni bilo.

Preko »srbske cone«, o kateri govori v svoji razpravi Krizman (glej zgoraj), je Vrhovna komanda ni hotela pošiljati. Niti jugoslovanskih dobrovoljcev ni poslala preko te cone. Pomanjkanje antantne legitimacije je bilo predvsem razlog, da je Narodna vlada v Ljubljani, ob še drugih zgoraj označenih slabostih slovenskega položaja, prosila za pomoč redne srbske vojske, pri čemer niti ni šlo za število, temveč za par bataljonov. Jankoviću to očitno ni zadosti jasno. Pravi le: »Vlada Kraljevstva SHS nije pružila pokrajinskoj slovenačkoj vladi potrebnu pomoč, što je u Sloveniji izazivalo opravdano nezadovoljstvo i revolt« (20). Za to pomoč se je odločila srbska vlada šele maja 1919, ko je bilo že prepozno. Medtem je bilo na pariški konferenci odločeno, da naj o državni pripadnosti Slovenske Koroške odloči plebiscit.

Z določitvijo demarkacijske črte v premirju, sklenjenem med Karolyjevo vlado in poveljstvom vzhodne antantne vojske v Beogradu 13. nov. 1918. leta, je ostalo na madžarski strani tudi slovensko Prekmurje in ne samo hrvatsko Medjimurje, ki ga omenja Janković (21). O tem je bilo govora že v poročilu o Krizmanovi razpravi.

Kako so težave zaradi nepriznanja in ogroženosti mej nove jugoslovanske države vplivale na notranje politične razmere v Sloveniji, posebej na formiranje političnih taborov, opisuje Janković takole: »Odbori Narodnog vijeća nisu u svim mestima i u svim pokrajinama imali isti sastav i ulogu. U Sloveniji su, izgleda, mesni odbori ostvarivali i obezbeđivali izvesne relativno veće buržoaskodemokratske slobode i prava nego u drugim pokrajinama: to su mogli činiti zato što su slovenački socialdemokrati ne samo formalno učestvovali već i igrali izvesnu ulogu u njima, i što je nacionalna solidarnost slovenačkog stanovništva bez obzira na klasne i političke razlike u tim danima, uslovljena u znatnoj meri spoljno političkim okolnostima, to jest naporom za okupljanjem i ujedinjenjem celog slovenačkog naroda, bila jača no u drugim pokrajinama« (64). Na drugem mestu še pravi Janković: Mesna veća u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim pokrajinama (osim u izvesnoj meri Slovenije) istupala su kao da se nacionalno oslobodjenje našeg naroda odnosi samo na jedan njegov deo (buržoaziju)« (65). JSDS se je na svojih zborovanjih in v tisku zavzemala tedaj za skupen nastop za osvoboditev slovenskega ozemlja Istre, Koroške, Štajerske in Prekmurja, ugotavlja Janković še na drugem mestu (107).

V nadaljnih treh delih opisuje Janković družbeni in politični položaj in razvoj v raznih jugoslovanskih pokrajinah, kar je kot pojav nacionalnega ali socialnega zatiranja in izkoriščanja in odpora proti temu zatiranju in izkoriščanju pogojevalo ustanovitev KPJ. Glede na osrednjo pozornost mojega zgodovinskega raziskavanja in poročanja o navedenih publikacijah je zame v nadaljnem zanimivo predvsem vprašanje, kako naj označujemo socialno vznemirjenost v raznih jugoslovanskih pokrajinah, posebej še v Sloveniji, ob razpadu avstro-ogrske monarhije in v prvih mesecih, predvsem v novembru, nove jugoslovanske države. Ta problem zanima še več drugih zgodovinarjev v Jugoslaviji. Za Fr. Čulinovića je to zaenkrat kar osrednji problem njegovega zgodovinskega pisanja. Zanima pa ta problem tudi J. Vidmarja, Krizmana, Sajeta, Franceta Klopčiča. Zanimiv je za vsakogar, ki se ukvarja z raziskovanjem socialnih, posebej delavskih gibanj tistega časa. Upoštevati je pri tem tudi dela vseh tistih zgodovinarjev, ki so napisali kaj o vplivu oktobrske revolucije na politična dogajanja v habsburški monarhiji, n. pr. D. Šepića, D. Kermavnerja in druge. V zvezi z vojaškimi upori v letu 1918 govorim že zgoraj o potrebnosti posebne monografije o njih.

Socialna vznemirjenost je bila ob razpadu avstro-ogrske države in v mesecu novembru 1918 največja na Hrvatskem. Kazala se je v različnih oblikah. Iz Krizmanove objave »Gradja o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918« (Historijski pregled, 1955) si je mogoče ustvariti sliko o njej. Kaj pravi o tem Janković? Janković svari pred prehitrimi zaključki. Sviri pred tem, da bi videli v socialnih nemirih v Jugoslaviji tistega časa že kar boljševizem, komunizem, čeprav takratna uradna poročila pogosto rabijo ta izraza. Pravi: »Pri svemu tome navedene izveštaje vojnih i civilnih oblasti trebalo bi primati obazrivo i kritički, jer mnogim njihovim autorima pojam boljševizma očigledno

nije bio jasan, a neki su od njih namerno svaki nemir i nered, svaki pokret otpora, otkazovanje poslušnosti i slično nazivali boljševizam...« (43). Še med zaključki svoje razprave ugotavlja Janković nerešenost spora med različnimi jugoslovanskimi pisci o značaju socialnih nemirov tistega časa in celo za Hrvatsko ugotavlja, da »seljaški pokret u Hrvatskoj ne bi se mogao karakterisati kao boljševički« (145-146). Tu pa so bili glavni nemiri. »Time, razume se, nije rečeno da u pokretu nije bilo u većem ali manjem broju pojedinaca, boljševički ili socialistički orientisanih (povratnici iz Rusije i pristalica levog krila hrvatske Socijaldemokratije), ali ti pojedinci nisu bili u stanju da pokret povedu, da mu daju svoju, socialističku orijentaciju i socialističko obeležje« (146). Treba je biti torej točen v uporabi izraza »revolucionarnost«, posebej boljševičke, komunistične revolucionarnosti. Marsikaj se je dogajalo v tistem času, proti čemur bi moral nastopiti vsak družbeni, pravni red. (Naj mimogrede pripomnim, da se Janković moti, ko na več mestih — n. pr. 42 in 134-135 — govori tako, kakor da so se začeli vračati ujetniki iz ruskega ujetništva šele decembra 1918 in v pomladnih mesecih 1919. Ti ujetniki so se začeli v večjih skupinah vračati že spomladi 1918). V sporu med Čulinovićem in Krizmanom o socialno-političnem značaju »zelenega kadra« ugotavlja Janković, da je to še vedno odprto vprašanje, dokler ne bo zbranega toliko arhivskega gradiva, da bo mogoče izreči trdnjšo sodbo o tem, koliko je šlo v dejavnosti »zelenega kadra« za izrazitejše elemente socialne revolucije (38, pod črto). O vojaški demonstraciji v Zagrebu 5. dec. 1918 (glej tudi poročili o Budisavljevičevi in Krizmanovi razpravi) pravi Janković, da je bila v bistvu frankovskega značaja (78-79). Med pojave socialne vznemirjenosti tistega časa je šteti tudi protivno, protivnojaško razpoloženje ljudstva. Janković omenja splošno mobilizacijo NV z dne 2. nov. 1918, ki pa ni uspela (39). Vrašanje je le, koliko je tak poziv, kakor je bil poziv NV z dne 2. nov. 1918, mogoče imeti za mobilizacijo.

Nimamo še slovenske študije, ki bi se s to problematiko posebej ukvarjala. Tudi v tem zaostajamo za drugimi jugoslovanskimi zgodovinarji. Z neko gotovostjo je mogoče reči, da na Slovenskem ni bilo niti približno takih socialnih nemirov kakor na Hrvatskem v prvih dveh tretjinah novembra 1918. Slovensko ljudstvo je bilo protivno, protivnojaško razpoloženo. (Kot dokaj aktiven mlad Slovenec tistega časa morem reči, da sem protivno razpoloženje slovenskega ljudstva skušal razumeti. Sodoživljal sem ga z njim v uporu slovenskega gorskega strelskega polka v Furlaniji. V novembru, ko smo stali pred novimi nalogami, sem rešil vprašanje zase na ta način, da sem zastopal mnenje, da je treba postaviti vojaško akcijo za severno mejo na prostovoljsko podlago, da pa se je treba seveda za to z vso silo zavzeti. Vse delo Narodne vlade in pisanje časništva tistega časa kaže, da tedanja družba za to ni imela razumevanja. Narodna vlada se je prebudila šele, ko je bilo za to prepozno.) Dejstvo je, da je ostal poziv na vojaško službovanje (»mobilizacija« se takemu pozivu ne more reči) Narodne vlade z dne 31. okt. kakor z dne 8. nov. 1918, podpisan od poverjenika za narodno brambo dr. Lovra Pogačnika, neuspešen. Poziva govorita le o nevarnosti za življenje in imetje državljanov, o potrebi ohranitve miru in reda, časniki pa so utemeljevali te pozive z nevarnostjo avstro-ogrskega vojaštva, ki se je skozi Slovenijo, lačno in nagnjeno k izgredom, vračalo od Piave na domove. Ustanavljale so se le narodne straže. Vsaj delno je uspela v mesecu novembru le Maistrova mobilizacija. Kakšen je bil značaj socialne vznemirjenosti v Mežiški dolini, kjer se govori »o borbeni sili za revolucionarni polet, ki ga je pokazal mežiški proletariat« in o nekaki mežiški republiki (n. pr. Tone Sušnik, Beseda o Požgani, Prežihov zbornik, str. 273)? Kako naj označujemo dejavnost nemškoavstrijske socialne demokracije na Koroškem in v Mariboru ter v štajerskem Podravju tistega časa v skupnem odporu z nemškoavstrijsko buržoazijo proti osvobodilnim težnjam slovenskega naroda, je, mislim, jasno. Kako označuje Janković železničarski štrajk od 28. nov. do 13. dec. 1918, omenjam že zgoraj.

Srbija tistega časa je bila zmagovita država, ki se je tega po svoji dinastiji, buržoaziji, pa tudi po svoji vojski, močno zavedala ter dala to čutiti vsem drugim jugoslovanskim narodom, pokrajinam. V neredih in socialnih gibanjih

tistega časa je pomenila taka Srbija red in krotiteljico socialnih nemirov. Janković opisuje to takole: »Zaposedanjem Hrvatske i drugih jugoslovenskih pokrajina, srpska vojska, koja je u toku ratova doživljala i pobeđe i poraze, pretrpela je, usled politike svoje buržoazije i njene klasne solidarnosti s buržoazijom drugih jugoslavenskih pokrajina, jedan od svojih najvećih poraza, poniženja i padova: od oslobodilačke i pobeđničke armije, ona je u suštini postala obična nasilnička žandarmerija koja zavodi „red i mir“, koja se batinama i oružjem bori protiv svoje braće (braće i u nacionalnom i u socialnom pogledu) iz drugih jugoslovenskih pokrajina« (88). In vendar so to zelo trde besede. Zopet smo pri istem vprašanju: ali moremo imenovati socialno vznemirjenost tistega časa v pokrajinah bivše habsburške monarhije res revolucionarno, revolucionarno posebej v marksistično-leninističnem pomenu te besede? Da je to dvomljivo, v svoji razpravi Janković parkrat ugotavlja. Razen tega: če je bilo socialno gibanje v pokrajinah bivše habsburške monarhije res revolucionarno — kaj bi pomenila zmaga te revolucije za politično zedinjenje jugoslovenskih narodov? In še več drugih vprašanj je mogoče v tej zvezi postaviti, n. pr. kako bi reagirala na tako revolucijo v Sloveniji in na Hrvatskem imperialistična Italija (čl. 4 pogojev premirja)? Treba je končno priti o tem na jasno in uvesti v naše zgodovino pisje celotnejše gledanje, doslednost, logičnost, smisel za možno zaporednost dogajanja. Sicer pa — prvi bataljon redne srbske vojske, solunske, je prišel v Slovenijo šele 22. dec. 1918. Res pa je, da so oddelki iz Srbov, bivših avstrijskih ujetnikov, v Ljubljani sestavljenega 26. pešpolka v več krajih Slovenije opravljali policijsko službo. O tem ima nekaj podatkov Istorija Dravske divizijske oblasti (ki jo imam v overovljenem prepisu iz Vojnogodovinskega inštituta JLA v Beogradu). Vendar je razdobje v prvih mesecih po ustanovitvi Jugoslavije glede razmerja srbske vojske in vlade do Slovenije karakterizirano, tako mislim, bolj po brezbriznosti za težave, s katerimi se je imela boriti Slovenija zaradi nepriznanja in ogroženosti mej, kakor po kakšnem buržoazno razrednem solidarnostnem nastopanju srbske vlade in vojske s slovensko buržoazijo.

V Srbiji je po umiku sovražne vojske pomenilo resen družbeni problem ogorčenje ljudskih množic proti narodnim izdajalcem in vojnim bogatašem; pogoste proteste in zahteve v tisku in v začasnem predstavništvu, da je treba te sodelavce in hlapce sovražnika postaviti pred sodišče, pa je srbska vlada v večini primerov preslišala ter te okupatorjeve sodelavce in hlapce še ščitila (52-53).

Povratak zmagovite srbske vojske in vlade v Srbijo, ki sta jo morala novembra 1915 zapustiti v tako strašnih okoliščinah, pa so spremljali, kakor pripoveduje Janković, socialni pojavi in obračuni še čisto posebne vrste. Militaristični, v pretiranem in ekskluzivističnem nacionalizmu vzgojeni oficirski zbor je postal privilegirani socialni sloj. Da še bolj poudari svoje vojne zasluge, je potegnil ta sloj ostro črto med onimi, ki so prišli s solunske fronte, in tistimi, ki so bili v internaciji in v ujetništvu. Prvi so bili Obilići, drugi Brankovići (87). (Komandant Ljubeljskega odreda, podpolkovnik Tripković, je srbski, iz bivših ujetnikov sestavljeni oddelek, v neki posebni situaciji na Koroškem, junija meseca 1919, ozmerjal z Brankovići.) Številni so bili primeri pretepanja in ubijanja »Brankovićeve« po »Obilićih« (87). Med moštvo pa so bili tedaj tudi številni primeri svojevoljnega zapuščanja vojne službe in vračanja domov, čeprav, kakor pravi Janković, je bila srbska vojska kot celota v tem času še vedno dobro organizirana in disciplinirana (88). Nedvomno je ta vojska pomenila moč, na katere zanesljivost je mogla srbska vlada tisti čas trdno računati in ki jo je mogla v svoji politiki do prečanskega prebivalstva, do Hrvatske in Slovenije, vsak trenutek vreči na tehtnico.

To so glavni problemi in dejstva iz prvih mesecev jugoslovenske države, na katere se mi je zdelo prav pokazati ob Jankovićevi razpravi.

—o—

Ko sem sklenil, da napišem poročilo o zgoraj navedenih publikacijah, nisem imel namena zaključeno popravljati ali dopolnjevati meritorne napake ozir. pomanjkljivosti teh publikacij. Za glavno nalogo sem imel predvsem to,

da opozorim na nekatere sporne trditve, ugotovitve, ki pomenijo nerešene probleme slovenskega, jugoslovanskega zgodovinpisja iz razdobja osvobojevanja izpod nemškega, avstro-ogrškega gospostva, jugoslovanskega političnega zedinjevanja. Daleč smo še do zgodovinskega spisa, ki bi nam kritično podal celotno, resnično podobo tistega časa. Slovenski zgodovinarji pa bi morali k tej podobi prispevati več, kakor so prispevali doslej. Zaostalost slovenskega zgodovinpisja za to razdobje je v veliki meri kriva, da je v jugoslovanskem zgodovinpisju, predvsem seveda o zadevnem dogajanju na Slovenskem, po Slovencih, še toliko krivih mnenj, ali tudi, da so si zgodovinarji v Zagrebu, Beogradu in Sarajevu, o enem ali drugem vprašanju slovenske zgodovine tistega razdobja bolj na jasnem kakor v Ljubljani.

Lojze Ude

Loški razgledi: IV-VI, 1957-1959. (Nekaj misli in popravkov k člankom, ki obravnavajo dogodke iz naše najnovejše zgodovine.)

»Loški razgledi« prednjačijo po svoji kvaliteti pred vsemi ostalimi lokalnimi periodičnimi publikacijami slične vrste na Slovenskem. Spomini in članki, ki obravnavajo najnovejšo dobo naše zgodovine, so bogati in skoraj vsi zelo stvarni in zato brez dvoma lep doprinos h gradivu za politično zgodovino stare Jugoslavije in NOB.

IV. letnik (1957 Ana Zihlerl: Ločani in akcija Rdeče pomoči leta 1935 (str. 103—106)

Tovarišica Zihlerlova je bila pred vojno član pokrajinskega vodstva Rdeče pomoči. V članku razlaga namen in organizacijo Rdeče pomoči ter nakazuje delovanje v letu 1934-35. Omenja tudi državno konferenco Rdeče pomoči leta 1935 v Zagrebu, kjer se je Rdeča pomoč preimenovala v Ljudsko pomoč. Ko je leta 1935 postal dr. Anton Korošec notranji minister, je Ljudska pomoč izvedla množično akcijo za amnestijo političnih obsojencev. Akcija sicer ni dosegla izpustitve zapornikov, je pa zainteresirala ljudske množice za borbo, ki jo je vodila KP, in delno omilila režim v zaporih. Aktivisti in simpatizerji Ljudske pomoči so zbrali veliko podpisov. Zihlerlova se je kot domačinka napotila zbirat podpise tudi v Škofjo Loko, čeprav tu v tem času še ni bilo partijske organizacije. Akcije se je lotila taktično; za prvega podpisnika je pridobila notarja Steva Šinka, nato so sledili drugi. Mestni trg se je slabo odzval, dobro pa Spodnji trg in Karlovec. Delavci v tovarni »Šešir«, kjer je pobiral podpise Janko Šinko, so se odzvali 100%.

Ivan Bertoncclj-Johan: Ofenzivni pohod Cankarjevega bataljona v Selško dolino decembra 1941 (str. 107—112)

Pisec lepo in nazorno opisuje partizansko življenje v prvi jeseni NOB. Posebno dober je opis borbe Cankarjevega bataljona v Rovtah pod Mladim vrhom 12. decembra 1941, v kateri je bilo ubitih 46 Nemcev. Ta zmaga predstavlja največji partizanski uspeh leta 1941 v Sloveniji. Da je bil udarec proti nemškemu okupatorju res občuten, dokazuje dejstvo, da je prišel iz Berlina policijski general Scheyer z nalogo, da bi ugotovil vzroke poraza in pripravil ukrepe, ki naj bi kaj sličnega v prihodnosti onemogočili.

Tovarišu Bertoncclju, ki je v NOB aktivno sodeloval vsa 4 leta, res ne moremo zameriti, če pri pisanju odlomkov iz 4-letnega težkega partizanskega življenja zaradi obilice doživetij zamenjuje poedine datum ali dejstva. Tako navaja, da je bataljon organiziral večjo akcijo za nabavo hrane v vaseh Zapuže in Duplje 11. novembra 1941, iz nemškega arhiva pa je razvidno, da je bila ta akcija že 20. oktobra 1941. Prav tako navaja, da je bilo 1. decembra 1941 na Gorenjskem likvidiranih 8 izdajalcev, iz arhiva pa se da ugotoviti, da je bilo 7 mrtvih 1 pa le ranjen.

Franc Biček-Bruno: Loška četa od junija do septembra 1942 (str. 113—122)

Iz naslova je razvidno, da je članek napisal Franc Biček, takratni komandir loške čete. V besedilu pa govori avtor o komandirju čete Francu Bičku kot o tretji osebi. Na prvi strani članka navaja pod črto tovariše, ki so prispevali podatke za članek. Škoda je, da tak borec, kakor je bil Biček, ni napisal spominov v prvi osebi, saj je znano, da so ljudje Bička proglasili za heroja, čeprav uradno ni bil nikoli proglašen. Seveda bi ne bilo napak, če bi podatke prispevali tudi njegovi takratni soborci, pravilno pa je, da je to sicer omenjeno. Koristno bi bilo, če bi bil opisu operacij in premikov v zvezi z napadom na postojanko Gabrč dodana kaka skica, ker je bralcu, ki ne pozna tistih krajev, precej težko slediti poteku. Prikaz sodelovanja čete z II. grupo odredov je objektivno, kar je še posebno važno, ker skušajo nekateri (n. pr. Mekinda) stvar prikazati po svoje. Zanimiv je tudi opis četnega umika na Primorsko, ker kaže razporeženje Primorcev ob prvem stiku s partizani.

Anton Potočnik-Vojteh: Nekaj spominov na življenje in borbe Loške čete (str. 123—130)

Potočnik opisuje le nekaj dni borb in življenja loške čete. Lep je opis življenja v četi, posebno jutra 28. junija 1942. Nazorno in podrobno opisuje dva napada loške čete na nemške avtomobile, 28. in 29. junija 1942. pri vasi Gabrč v Poljanski dolini. V prvi vrsti teksta je verjetno nastala tiskovna pomota; tam namreč govori o topli sobotni noči 27. julija 1942, v nadaljnjem tekstu pa govori o 28. in 29. juniju. Po koledarju se lahko ugotovi, da je bila sobota 27. junija 1942.

Janez Lušina-Mali: Čez Savo maja 1943. leta (str. 131—144)

V članku je navedenih mnogo dejstev, oseb in krajev in zato ni čuda, da so se v članku pojavile tudi netočnosti. Komanda Gorenjskega odreda namreč ni poslala jelovške ali Blaževe čete na novo področje v Kokro po dogovoru z OSKOM (pisec je verjetno mislil OBKOM — Oblastni komite KPS za Gorenjsko) ampak po dogovoru s PK KPS (Pokrajinski komite za Gorenjsko), kajti oblastni komite KPS za Gorenjsko je obstojal šele od aprila 1944. leta. Dalje jelovška četa ni bila ustanovljena leta 1942, ampak julija 1941 (na Vodicah, na Jelovici). Pri opisu prehoda čete čez Savo omenja pisec vas Mešače: prav Mišače. Pisec tudi pravi, da so Nemci Gorenjsko za vselej priključili k nemškemu rajhu, kar seveda ni točno. Nadalje navaja, da so Goriče kraj sv. Lovrenca; običajno navajamo, da so Goriče pri Golniku, sv. Lovrenc pa je precej vzhodnejše; dalje ni prav na Svarjani, ampak na Svarjah. Prvi tabor je bil 15 minut oddaljen od vasi Možjanica, ne Možjanec. Jasno tudi ni, kaj Lušina misli, ko govori o samostanu pod Dobrčo, v katerem so v tistem času prebivali menihi. Mnenja sem, da so Lušinovi spomini kljub naštetim drobnim napakam veliko vredni, saj so napisani prav od srca (njegov odnos do dela v tehniki, želja po vrnitvi na Jelovico!), pa tudi takratni položaj v četi je podan objektivno. Nasploh je opis zanimiv in prikazuje partizansko življenje pod Karavankami, kjer je bilo vsa 4 leta mnogo težje kakor na desni strani Save.

V. Letnik (1958. l.) Miha Klinar: Kratka kronika VII. SNOUB Franceta Prešerna (str. 7—107)

Kronika (pravzaprav članek, ki ima 101 stran) je nastala ob 15-létnici ustanovitve Prešernove brigade in je pisana po arhivu Prešernove brigade, (ki je v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem) po spominih borcev, predvsem vodilnega kadra Prešerove brigade, in po kroniki, ki je nastala v času obstoja Prešernove brigade. V članku je nanizano ogromno podatkov, zato ni čudno, da je nekaj tudi netočnih. Zaradi važnosti tematike, ki jo obravnava — razvoj in borbe Prešerove brigade od ustanovitve do osvoboditve — bi članek zahteval samostojno oceno, toda to bi zahtevalo mnogo širšega študija.

Ob kroniki Prešerove brigade se mi vsiljuje občutek, da Klinar tako široke problematike ni povsem obvladal, ali pa je imel premalo časa za študij. Tako n. pr. ne loči hajke od ofenzive, kar je danes v zgodovinopisju NOB že docela razčiščena stvar. Strinjam se, da je potrebno sovražno akcijo (ofenzivo, hajko itd.), ki je zajela tudi brigado, malo širše zajeti, toda to ni tako lahko in zahteva mnogo dela, preden je mogoče iz naših in sovražnikovih dokumentov izluščiti resnične podatke in točen potek akcije. Očitno neskladnost je opaziti pri fotografijah na str. 50 in 93 z istim ozadjem, toda pri komentarju gre za različno lokalizacijo! Tekst marsikje motijo podnaslovi, ki si jih zgodovinar ne more dovoliti n. pr. »Predigra Sutjeske IX. Korpusa«, »Sutjeska IX. Korpusa« itd. Zakaj ne bi v podnaslovih n. pr. govorili o zadnji nemški ofenzivi na področju IX. Korpusa? Mnenja sem, da izdajatelji ne bi napravili dosti manjše usluge zgodovinopisju, če bi ob 15-letnici objavili Kroniko brigade (nastale med vojno) in nekaj najvažnejših dokumentov povezanih z razvojem in borbami Prešerove brigade namesto navedenega članka. Primer navedenega članka nam tudi kaže, da zgodovinopisec NOB ne more vzeti arhivskih podatkov, bodisi naših ali sovražnikovih, za verodostojne brez kakršnegakoli preverjanja.

VI. Letnik (1959) Boris Ziherl: Pot, dolga štirideset let (str. 7—10)

Članek je bil napisan ob 40-letnici KPJ in prikazuje razvoj in delovanje Komunistične partije v Škofji Loki in bližnji okolici. Vrednost članka je v prvi vrsti v tem, da postavlja dogajanja v Škofji Loki v širok okvir razvoja Komunistične partije Jugoslavije.

Maks Fojkar: Delavski stavkovni val v Škofji Loki (str. 11—27)

Članek obravnava stavkovno gibanje v Škofji Loki v letih 1935/36 in je napisan po dokumentih in časopisnih vesteh. V članku nekoliko moti široko opisovanje splošnih razmer, v katerih je živel slovenski delavec v tem času, premalo pa je podatkov o položaju škofjeloškega delavca, čeprav bi se tudi o tem dalo povedati kaj značilnega.

Podatki v zvezi z veliko tekstilno stavko leta 1936 so nekoliko netočni. Tako ni točno, da je že prvi dan stavke (20. avgusta 1936) začelo stavkati 15.000 tekstilnih delavcev v 57 obratih. Tedaj, ko je bila stavka v najširšem obsegu, je stavkalo v Sloveniji okoli 8500 tekstilnih delavcev (obstojajo celo sezname stavkujočih), in to v 23 podjetjih. 20. avgusta 1936. leta je pričela stavka v Jugočeški, Jugobruni, Intexu in pri Sircu v Kranju. Škofjeloški tekstilci pa so stopili v solidarnostno stavko 21. avgusta 1936. leta.

Zaključek stavke, odnosno dogodki okoli njega so opisani nekoliko nejasno. Škofjeloški tekstilni delavci so izpraznili tovarni (Predilnico in Brumen & Thaler) 16. septembra 1936 zjutraj, ko so zvedeli, da je policija in žandarmerija v Kranju s silo izgnala stavkujoče iz Jugočeške in Jugobruni. V tovarni Brumen & Thaler so delavci pustili pred vrati stražo, izročili pa so ključ, česar stavkujoči v Predilnici niso hoteli takoj storiti. Vendar iz policijskih poročil lahko ugotovimo, da je bila stavka ta dan zaključena v vseh tekstilnih tovarnah v Sloveniji. Sestanek kranjskih in škofjeloških tekstilnih delavcev 20. septembra 1936 pri Crngrobu je bil že po zaključku stavke in je imel namen, ponovno začeti stavko, če bi bili delavski zaupniki zaradi stavke odpušteni.

Fojkar dalje omenja, da so se pri nas snovale fašistične organizacije, med njimi tudi take, ki naj bi zajele delavstvo (JUGORAS). Pri nas v Sloveniji je vodstvo JRZ konec leta 1935 ustanovilo strokovno organizacijo Zvezo združenih delavcev (ZZD), ki je bila državna strokovna organizacija po vzorcu italijanskih fašističnih sindikatov. Zvezo združenih delavcev so ustanovili zato, ker je Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ) krenila na levo in sprejela geslo akcijske enotnosti. Zveza združenih delavcev se je šele leta 1938 vključila v JUGORAS.

Veljko: Prispevek k zgodovini SKOJ v Škofji Loki in na Gorenjskem med Narodnoosvobodilno borbo (str. 28—38)

Prav je, da v začetku ugotovimo, da je Veljko ilegalno ime Franca Kavčiča, ki je bil od novembra 1943 do aprila 1945. leta sekretar Pokrajinskega poverjenišva ZKM (Zveze komunistične mladine), oziroma kasneje Oblastnega komiteja SKOJ za Gorenjsko.

Kavčič članka ni napisal samo po spominu, ampak je uporabljal tudi arhivsko gradivo, kakor tudi spomine drugih, kar daje članku še večjo vrednost. Podatke navaja predvsem za okrožje Škofja Loka, ki ga je najbolje poznal in kjer je bila mladina v času NOB tudi najbolj aktivna. Kavčičev opis se širi iz mesta Škofje Loke (1941) na okrožje Škofjo Loko in Kamnik, kjer je bil 1942. in 1943. leta mladinski aktivist. Novembra 1943 je postal sekretar Pokrajinskega poverjenišva ZKM za Gorenjsko. Od tedaj razpolaga s podatki za vso Gorenjsko in je seveda škoda, da tega dela ni obširneje obdelal.

Vrednost Kavčičevega članka je posebno v tem, da navaja točne podatke o dogodkih, osebah in krajih. Pri priimku Maks Krmelj-Matija je nastala tiskovna napaka Kremelj, na ostale podatke se pa lahko zanesemo.

Mičan Žakelj: Nekaj o delu Komunistične partije v Poljanski dolini (str. 29—44)

Članek obravnava precej širšo problematiko, kakor je nakazana v naslovu; obravnava tudi ustanavljanje in delovanje odborov OF in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Poljanski dolini nasploh.

Žakelj je deloval v Poljanski dolini kot rajonski in okrožni aktivist od septembra 1942 in zato stvari dobro pozna. Lepo je prikazana rast KP, ki je v dialektični enotnosti z razvojem NOB. Prvi aktivisti-komunisti ustanavljajo odbore OF, odbore ZSM in SPZZ. Iz članstva teh organizacij pa rastejo novi člani in kandidati KP, ustanavljajo se nove partijske celice, kar vse še bolj razširi NOB v Poljanski dolini. Žakelj razumeva delovanje KP široko, saj opisuje skozi delovanje komunistov v političnih organizacijah in organih oblasti vse narodnoosvobodilno gibanje. Navedeni podatki so točni.

Ivka Križnar

Delavska enotnost, 1942—1944. Ponatis priredil Tone Fajfar, izdal in založil republiški svet Zveze sindikatov Slovenije v Ljubljani, 1954, naklada?, str. 151.

Ponatisom centralnih časopisov iz osvobodilne borbe, ki spadajo med najvažnejše vire za proučevanje narodnoosvobodilnega boja, se je že l. 1954 pridružil ponatis »Delavske enotnosti« iz leta 1942—1944. Prireditelj je z njim želel dokumentirati zgodovinski prispevek delavskega razreda kot osnovne sile v narodnoosvobodilni vojni in ljudski revoluciji, kar »naj bo našemu delavstvu, predvsem mladim generacijam, spodbuda za razumevanje enotnosti vsega delavstva...« (str. 151).

Namesto uvoda je urednik ponatisnil Kardeljev članek »Ob desetletnici »Delavske enotnosti«, ki je bil prvič objavljen l. 1952 v 51. številki »Delavske enotnosti«. To je dobra rešitev, saj ne bi mogel nihče temeljiteje in globlje analizirati namena in pomena konference Delavske enotnosti v začetku novembra 1942. leta, na kateri je bilo med drugim sklenjeno, da bo Delavska enotnost začela izdajati list »Delavska enotnost« kot vestnik Glavnega odbora DE.

Urednik je v celoti ponatisnil štiri številke centralne izdaje (str. 13 do 61), ki jim je dodal tudi ponatise pokrajinskih izdaj, v kolikor so prinašale samostojne članke. Tako je ponatisnil dve številki ljubljanske izdaje (str. 63 do 76), pet številčk gorenjske izdaje (str. 77 do 139) in nekaj izvornih prispevkov edine primorske izdaje (str. 141 in 142).

S tem ponatisom so redki ohranjeni izvodi postali dostopni širšemu krogu bralcev za spoznavanje vloge delavskega razreda v osvobodilni borbi. Zgodovinarjem pa je olajšano proučevanje dejavnosti in pomena DE, ki je dejansko

že od začetka vstaje »vodilna sila OF, kar se je izražalo tako v vodilni vlogi komunistične partije, kakor v najaktivnejšem sodelovanju delavskih množic raznih političnih prepričanj v osvobodilni vstaji« (str. 10). Zato se je enotno delavsko gibanje na čelu s KPS na konferenci DE z vso upravičenostjo deklariralo kot nesporna vodilna sila OF in naglasilo, da »odločilni vodilni delež pri narodnoosvobodilni borbi daje slovenskemu delavstvu pravico, da odločilno posega tudi v ureditev slovenskega političnega in socialnega življenja po osvoboditvi« (str. 16). Sklepi te konference so prispevali k novi utrditvi OF z Izjavo treh ustanovnih skupin ali Dolomitsko izjavo in ob osvoboditvi k zmagi socialističnih sil v ljudski revoluciji.

Fonatisom je urednik dodal »Pripombe in pojasnila« kot en sam daljši članek (str. 143 do 151). V njem je najprej na kratko prikazal predvojne sindikalne organizacije in enoten nastop delavskega razreda v osvobodilni borbi (str. 143 do 145). Obširneje govori o konferenci DE in njenem pomenu (str. 145 do 148). Zatem daje osnovne podatke o urejanju in tiskanju »Delavske enotnosti« ter pojasnjuje vidike, po katerih se je ravnal pri urejanju ponatisa (str. 148 in 151). Na koncu se dotika problema enotnega nastopa delavstva v svetovnem obsegu in ponatiskuje svoj nagovor na svetovni sindikalni konferenci februarja 1945 v Londonu (str. 150 in 151).

V svojih pripombah in pojasnilih je urednik ponatisa kot član predsedstva Glavnega odbora DE iz 1. 1942 in urednik »Delavske enotnosti« 1. 1943 navedel vrsto novih podatkov, ki olajšujejo proučevanje Delavske enotnosti. Kljub temu je njegov komentar dokaj nepopolen, ker je poenostavil svoje delo kot prireditelj ponatisa. Zadovoljil se je le s ponatisom posameznih števil, pri čemer je poskrbel samo za veren ponatis, manjše jezikovne izboljšave in popravke tiskovnih napak, ter pazil, da ni iz pokrajinskih izdaj ponatisnil tudi članke iz centralnih izdaj. Probleme, ki so se ob tem pojavljali, pa ni reševal v pripombah.

Kot 1. številko centralne izdaje navaja urednik tiskano številko z dne 20. novembra 1942 (str. 13), čeprav je prva številka »Delavske enotnosti«, razmnožena na ciklostilu, izšla v resnici že z datumom 15. november 1942. To ciklostilno številko je avtor poznal, saj je celo po njej ponatisnil večino člankov in ne po tiskani številki. Obe izdaji se namreč nekoliko razlikujeta v podrobnostih, zlasti pa v tem, da je tiskana izdaja nekoliko obširnejša. Članek »Enotnost slovenskega delavstva« ima samo v ciklostirani izdaji podpis K., v tiskani pa ne, vednar je urednik v svojem ponatisu pod tem člankom objavil tudi podpis. Največja razlika med tiskano in ciklostilirano 1. številko je v drugem odstavku 6. točke tez, ki jih je urednik ponatisnil (str. 17) po ciklostilirani izdaji z dne 15. novembra 1942. Tiskana izdaja tudi nima pojasnila in poziva redakcije pod naslovom »Delavska enotnost«, kar urednik tudi objavlja po ciklostilirani izdaji (str. 21).

Številko z dne 15. novembra 1942 ne moremo imeti za ljubljansko izdajo, saj sta jo brez dvoma pripravila sama E. Kardelj in B. Kidrič, ki sta se tedaj zadrževala v Ljubljani. Zato moramo imeti za 1. številko centralne izdaje »Delavske enotnosti« ciklostilirano številko z dne 15. novembra 1942, tiskano številko z dne 20. novembra 1942 pa za drugo, razširjeno izdajo 1. številke prvega letnika centralne izdaje.

O vsem tem ni zapisal urednik niti ene pripombe ali pojasnila, čeprav je problem to zahteval.

Medtem ko imajo vse centralne številke in po njih večinoma tudi pokrajinske izdaje v glavi najprej navedeno številko, nato dan in mesec ali samo mesec, na koncu pa letnik, je prireditelj ta vrstni red brez pojasnila opustil. Dosledno navaja najprej leto, na koncu pa številko (str. 13, 22 itd.). Opuščal je tudi geslo nad glavo, ki se je spreminjalo. Tako ga 1. številka z dne 15. novembra 1942 sploh nima, tiskana 1. številka ima »Smrt fašizmu — svoboda narodu!«, 1. številka II. letnika centralne izdaje ima »Proletarci vseh dežel, združite se«, 4. številka II. letnika in 1. številka III. letnika pa sta zopet brez gesla. Oba ta problema bi urednik najboljše rešil, če bi pred ponatisom vsake številke objavil tudi faksimile glave tiste številke izvirnika. To pa je storil le pred začetkom posameznih izdaj razen za primorsko izdajo (str. 141).

Resolucija, ki jo prireditelj objavlja na 31. strani 1. številke II. letnika centralne izdaje, je bila v resnici objavljena v isti številki ljubljanske izdaje. Zato bi morala ta odpasti in biti objavljena na str. 63 kot edini samostojni prispevek 1. številke II. letnika ljubljanske izdaje.

Čeprav prireditelj ne ponatiskuje 2. in 3. številke II. letnika, o tem ne daje nikakega pojasnila, ki ga bi sicer lahko dal, saj je bil celo sam urednik tega letnika »Delavske enotnosti«. V kolikor je že pozabil, kaj je bilo z 2. in 3. številko, bi mogel dobiti v nekdanjem Zgodovinskem arhivu CK ZKS, če bi tam iskal gradivo, na razpolago tipkan rokopis za 2. številko II. letnika za čas april-maj 1943. Ta številka pa tedaj ni izšla, ampak je celotno gradivo za to številko izšlo šele kasneje kot 4. številka za junij-julij 1943. Tudi v rokopisu je št. 2. prečrtana in pripisana številka 4 (Arhiv CK ZKS). Dodan je edino poziv majorja Jonesa »Beli gardi«. Iz tega sledi, da 2. in 3. številka II. letnika ne manjkata, temveč je 4. številka pravzaprav 2. številka II. letnika, ki je izšla s precejšnjo zamudo in z napačno numeracijo, ker uredništvo najbrž ni točno vedelo, koliko številčk je že izšlo.

Številka 1., letnik III. centralne izdaje ima datum 27. novembra 1944 in ne 20. novembra, kot navaja urednik ponatisa (str. 43). Pod uvodnim člankom na str. 44 je v ponatisu izpadel podpis T. B. Na str. 74 manjka pod člankom podpis Pavla. Na str. 86 manjka poziv: »Delavska enotnost naj prodre v sleherno tovarno...« in nad člankom »Od besed k dejanjem« ime Darja. Zadnji odstavek pri Darjinem članku na str. 88 je tekst redakcije, ki je v izvirniku tiskan z umikom. »Opozorilo tistim...« na isti strani se v originalu ne začenja z narekovajem. Četrty odstavek od spodaj na str. 90 je v izvirniku tiskan polkrepko. Notica na str. 93 ima v gorenjskih izdajah naslov »Zakaj zmaguje« in ne »napreduje«. Gesla, ponatisnjena na str. 99, bi morala biti po izvirniku objavljena na prejšnji strani pod »Tišovim pozdravom Slovincem«. Pri naslovu članka »pustite delo za Hitlerja« na str. 105 nima klicaja nobena izdaja gorenjskih tehnik. Številka 5, leto III. gorenjske izdaje ima pravilen datum 20. junija in ne maja (str. 122), kar je razvidno tudi iz same vsebine, saj objavlja poročila o dogodkih iz zadnjih dni maja. V poročilu »Štrajk delavk...« je v originalu »pred kratkim štrajkale«, namesto tega pa je v ponatisu »pred kratkim štrajkom« (str. 141).

Oznako v ponatisu edine številke primorske izdaje (leto II. št. 4) na str. 141 je urednik sprejel po izdaji Tehnike za sever, ki je sprejela oznako centralne izdaje, medtem ko ima izdaja Tehnike: Juž. Prim. naslednjo oznako: »10. avg. 1943. Leto I. Št. 1.«. Ker je oznaka centralne izdaje napačna, kot sem prej dokazal, in ker sta tudi ljubljanska ter gorenjska izdaja imeli svoji posebni numeraciji, bi se v tem primeru odločil za drugo oznako, zlasti še zato, ker tudi pove, kdaj je številka izšla. V tej številki je urednik nadalje prezrl, da objavlja na 2. strani še naslednje samostojno poročilo: »V Milanu, Torinu in drugih industrijskih mestih...«

Urednik je v ponatisu popravil razne pravopisne napake in ločila, pogosto rabo skrajšanih besed v izvirnikih je dopolnil z izpisanimi besedami. Nekatere take napake pa je prezrl. Tako je na str. 11 dvakrat mišljena Delavska enotnost kot organizacija in ne kot časopis, zaradi česar bi obkrat morala odpasti narekovaja, podobno tudi na str. 33, medtem ko je nepravilno dal na str. 28 Delavsko enotnost v narekovaj, ki ga original pravilno nima.

Razen naštetih izjem je urednik poskrbel za vsebinsko točen in celo nekoliko izboljššan ponatis vseh številčk »Delavske enotnosti« od centralne do pokrajinskih izdaj. To delo je dobro opravil. Toda to je bil le prvi, enostavnejši del v prirejanju ponatisa.

Drugi, težji del pa je bil kritično preverjanje, dopolnjevanje in pojasnjevanje teksta. Ta del svoje naloge prireditelj ni izvršil tako zadovoljivo, ker je le preveč poenostavil svoje vidike pri urejanju ponatisa.

Zato v pripombah zaman iščemo kritična pojasnila k posameznim vprašanjem, na katera sem opozoril. Prav nič ne vemo, kdo so pisci nepodpisanih člankov. Ne dobimo pojasnila, iz katerih podjetij so posamezni dopisi. Dešifrirane niso take kratice kot »Skupina »LK« v ODE« (str. 31). Ne najdemo podat-

kov o nakladi posameznih števil. V svojih pripombah in pojasnilih je urednik večinoma preveč splošen in premalo precizen.

Topalović je vodil socialistično in ne socialdemokratsko stranko, Leskošek ni bil izključen iz strokovne komisije »malo pred vojno« (str. 143), temveč že maja 1937. Na str. 144 bi urednik moral povedati le nekaj več in konkretnije, kako se je partija med obema vojnama dolgo in vztrajno borila za enotnost delavskega razreda, skozi kakšne faze je šel ta proces in kako je končno l. 1940 prišlo do ustanavljanja odborov delavske enotnosti po podjetjih. Za dopolnitev prav tako splošnega pripovedovanja o Delavski enotnosti v Trstu (str. 146) naj navedem le te podatke: v drugi polovici l. 1944 je bilo v Trstu 7 rajonskih in 72 tovarniških odborov z okrog 2000 aktivisti in 20.000 organiziranimi člani Delavske enotnosti — Unità operaia («Slovensko Primorje in Istra», Beograd 1953, str. 446—449). Urednik je presentljivo malo uspel ugotoviti o konferenci Delavske enotnosti (str. 148), ki je bila res v Ljubljani in sicer za Bežigradom. Vodil jo je Boris Kidrič. Na njej so bili Fr. Leskošek, T. Fajfar in F. Svetek izbrani v predsedstvo Glavnega odbora DE (F. Svetek, in S. Kovač, ustni vir).

Tržaška »Delavska enotnost — Unità operaia« ni ravno tako »poseben pojav« (str. 149), kot meni urednik, ampak je realizacija iste linije KPS o delavski enotnosti na nacionalno mešanem ozemlju. Zato bi po mojem mnenju spadala v ta ponatis kot tržaška izdaja, saj so tudi na Gorenjskem l. 1944 popolnoma samostojno izdali pet števil od februarja do junija, medtem ko je šele novembra 1944. leta izšla edina centralna številka. Vseh tržaških števil urednik morda ni mogel najti zato, ker je najbrž prezrl, da se je prva njena številka imenovala »Bratstvo — Fratellanza«, ki je izšla 20. junija 1944. Ta prva in edina številka je v svojem uvodniku pojasnjevala:

»... Bratstvo« izhaja v trenutku, ki je zgodovinsko važen in odločilen za usodo vsega delavstva.

»Bratstvo« je organ Delavskega bratstva, organizacije, ki jo ustanavljajo tržaški delavci ne glede na njih narodnost in politično prepričanje, da bi vršili neizprosni boj proti okupatorju in njegovim psom — lizonom in s tem končali to nevdružno stanje stradanja in zatiranja...«

Z naslednjo številko pa sta se list in organizacija preimenovala v »Delavsko enotnost — Unità operaia«. To preimenovanje je list v 2. številki avgusta 1944 takole razložil:

»Bratstvo da — enotnost bolje. Ta druga številka našega glasila nosi naslov Delavska enotnost. Tako se bo preimenovala tudi organizacija, katere ime nosi naš list, iz Bratstva v Enotnost...«

Ker je prireditelj preveč lahkotno gledal na kritično pojasnjevanje in komentiranje, je to svojo nalogo opravil le v manjši meri. Zato o ponatihu ne moremo reči, da je že zadovoljiva kritična izdaja. To pa je škoda, ker take nove izdaje verjetno ne bo kaj kmalu.

Franček Saje

Pisma na smrt obsojenih. Zbral in uredil Franček Saje. Druga popolna izdaja. Izdala Državna založba Slovenije, Ljubljana 1959. 430 str., 12 fotokopij.

Doslej smo poznali le maloštevilna pisma slovenskih talcev, ki so bila ob raznih prilikah v letih po osvoboditvi objavljena največ v našem časopisju, medtem ko pisem talcev iz drugih republik skoraj nismo poznali. Dejstvo, da vsebuje knjiga tudi pisma predstavnikov drugih narodnosti naše skupnosti, daje knjigi še večji pomen in vrednost. S to publikacijo smo se uvrstili v krog narodov, ki so nas v tem že prehiteli. Poslovilna pisma so pomemben zgodovinski vir, »ker so pristen izraz tega časa. Kaj takega, da množica najrazličnejših ljudi tako enotno izpoveduje vzvišena čustva in misli, da samo življenje spregovori že kot poezija, se zgodi le v izrednih vzponih ljudskih sil...« V tem je izražena posebna dokumentarna vrednost teh tako osebnih izpovedi prizadetih ljudi.

Pričujoča publikacija je plod dolgega in težkega dela, saj večino pisem hranijo svojci in razni arhivi po celi državi, le redka so bila objavljena v časopisju.

Franček Saje je začel zbirati pisma že leta 1952 za knjigo »Lettere di condannati a morte della Resistenza europea« (Pisma na smrt obsojenih v evropskem odporu), ki sta jo uredila italijanska zgodovinarja Piero Malvezzi in Giovanni Pirelli, izšla pa je leta 1954 pri založbi Einaudi. V tej knjigi je bilo objavljenih 16 pisem iz Jugoslavije. Franček Saje je delo nadaljeval in leta 1958 je izšla prva knjiga Pisem na smrt obsojenih. V počastitev 40-letnice ustanovitve ZKJ je izšla leta 1959 druga dopolnjena, ki se po obliki in vsebini ne razlikuje od prve, le da je dodanih 47 novih pisem 32 talcev, zboljšan slovenski prevod, dopolnjene nekatere biografije in popravljene nekatere napake. Urednik je — kot pravi sam — popravil le najnujnejše slovnične in pravopisne napake originalov, da ne bi motile pri branju, ohranil pa je stil piscev.

V drugi dopoljnjeni izdaji je objavljenih 257 pisem 145 jugoslovanskih talcev. Slovencev je 89 s 121 pismi, Srbov 29 z 98 pismi, Hrvatov 12 s 16 pismi, 6 Črnogorcev z 9 pismi, 4 Židje s 6 pismi, 4 pisci s 5 pismi so iz Bosne, 1 pisec z dvema pismoma je Madžar. Med naštetimi pismi so tudi poslovilne besede 5 znanih in 19 neznanih talcev iz gestapovskih zaporov v Begunjah, ki so jih zaporniki in talci pisali večinoma z nohti na stene celic in na vrata.

Pisma so objavljena z vzporednimi prevodi, najprej slovenski tekst nato pa srbohrvatski, oziroma obratno, odvisno od narodnosti avtorja. Pri vsakem pismu je navedena tudi stran, kjer najdemo kratke biografske podatke o avtorju v obeh jezikih. Na koncu je še abecedni seznam avtorjev z navedbo strani njegovega pisma in strani, kjer so biografski podatki.

Dare Jeršek

POROČILA O ČASOPISIH

Atti e memorie della Societa istriana di archeologia e storia patria, N. S., vol. I, II, III, IV, V, VI, VII—VIII, Venezia 1949, 1952, 1954, 1956, 1957, 1958, 1960.

O značaju in vrednosti »Atti e Memorie«, glasila italijanskega Zgodovinsko-arheološkega društva, je pisano obširno na drugem mestu (Historijski Zbornik, god. V, br. 1-2, Zagreb 1952, str. 169 sl.), kjer je tudi pravilno poudarjena kontinuiteta irédentističnega značaja nove serije, katere zvezki izhajajo od l. 1949 naprej v Benetkah. Primerjava med povojnimi in predvojnimi številkami kaže na progresivno nazadovanje tako v kvaliteti kakor tudi v številu so-delavcev; dobljeno sliko potrjujejo tudi izjave predstavnikov Društva na njihovih letnih skupščinah. Vzroki opisanega pojava niso, kakor se toži v letnih poročilih Društva, v pomanjkanju gradiva. Znano je, da je zbrano v tržaških in beneških arhivih ogromno bogastvo virov za istrsko zgodovino, v Konzervatorskih zavodih v Trstu, Benetkah in Padovi hranijo obširno dokumentacijo o arheološkem in kulturno-zgodovinskem gradivu in spomenikih iz Istre, tržaški Mestni muzej sloni na istrskem inventarju, a skoraj celotna zbirka Arheološkega muzeja Istre se nahaja od l. 1947 naprej v Benetkah. In zelo malo od tega gradiva je ediranega in prikazanega tako, kakor zahteva danes zgodovinska, umetnostno-zgodovinska in arheološka znanost, da ne govorimo o gradivu, ki ni bilo nikdar objavljeno (R. Battaglia je n. pr. izvedel v 20-ih letih tega stoletja pomembno sistematsko arheološko izkopavanje na gradini Vrčin v južni Istri, a poročila o izkopavanju ni objavil, i. t. d.) Torej je treba vzroke očitnega nazadovanja iskati drugje, predvsem v zmanjšanem zanimanju in podpori državnih organov in v obstoju izolirane grupe že osivelih predstavnikov italijanskega meščanskega zgodovinopisja iz Istre, ki so med teli 1945 in 1960 mogli, potem ko so bile uničene v Istri ekonomske baze sloja, ki jih je podpiral, edinole ponavljati sami sebe. A mlajša generacija, ki so jo stari strokovnjaki držali daleč od virov znanosti, ob dinamiki današnjega življenja in splošni komercialnosti ne kaže baš posebnega zanimanja za poglobljen študij v arhivih in muzejskih zbirkah.

Po teh uvodnih besedah prehajam na prikaz posameznih številk.

Atti e memorie, N. S., vol. I (LIII), Venezia 1949, 324 str.

Prva številka nove serije je vsebinsko razdeljena na tri dele: članke (7—275), kratke prispevke (276—299) in pregled literature (300—324).

Članki obravnavajo, če izvzamemo spomine G. Vidossija na jezikoslovca M. G. Bartolija (7—26), široko časovno razdobje od paleolita do druge polovice prejšnjega stoletja.

Arheološke prispevke so dali R. Battaglia (27—43), A. Degrassi (44—56), C. Anti (57—76, sl. 1—6) in M. R. Mirabella (230—275, sl. 1—26).

A. Battaglia razpravlja obširno o najstarejših ostankih človeka na ozemlju Slovenskega Primorja in Istre: delu mandibole, najdene l. 1911 v neki kraški jami v bližini Podpeči (občina Koper), in lobanje, najdene l. 1883 v neki jami v okolici Baderne (občina Poreč), ki jih stavlja časovno na kraj paleolita.

Rasno pripadajo mediteranskemu prebivalstvu, ki je, ako sodimo po lobanjah, ki so bile najdene v Skocjanski jami, okolici Roča (občina Buzet), okolici Sošiča (občina Rovinj) in v okolici Doline, naseljevalo obravnavano ozemlje tudi v neolitu. Članek A. Degressija o severovzhodnih mejah antično-rimske Italije je po vsebini razdeljen v šest poglavij: meje do Cezarja (1), vzhodne meje cisalpinske Galije (2), meje Italije na Formiju-Rizani (3), meje Italije na Raši (4), romanizacija Istre južno od Rižane (5) in priključitev emonskega področja in zapadne Liburnije Italiji (6). Članek predstavlja povzetek iz obširne, tehtne in na žalost tendenciozne (v prikriti obliki so meje antično-rimske Italije proglašene za prirodne in zgodovinske meje današnje Italije) knjige pod istim naslovom, ki je izšla v »Dissertationes Bernenses« (ser. I, fasc. 6) l. 1954. Pozni antiki pripada članek C. Antija o genezi stavb, ki so bile namenjene posebnim svečanostim v okviru poznoantičnega cesarskega ceremoniala. Povod članku je Dyggvejeva teza o prvotni obliki starokrščanske bazilike v Marusincu v Solinu (basilica discoperta; gl. članek Lj. Karamana v Peristilu, knj. I, Zagreb 1954, str. 179 sl.) in o Palatiumu na mozaiku v baziliki sv. Apolinara v Raveni, ki po Dyggveju ne predstavlja fasade, temveč notranji peristil za ceremonije. Pisec v celoti sprejema in dopolnjuje teze E. Dyggveja. Poročilo M. P. Mirabelle, ki zajema arheološke najdbe v času od l. 1940—1948, je važno zaradi novega arheološkega materiala in dokumentacije.

Srednjemu veku pripadata članka F. S. Leichta (77—86) in G. de Vergottinija (87—104). P. S. Leicht piše v pravno-zgodovinskem članku o beneških vplivih v statutih istrskih mest s posebnim ozirom na prednostno pravo, a G. de Vergottini o odnosu istrskih mest do carstva in Benetk z ozirom na obveze »fidelitas« do slednjih.

O italijanskem nacionalnem in političnem gibanju v Istri in Trstu v preteklem stoletju pišeta v precej poljudno pisanih člankih G. Quarantotto (115—144) in Cam. de Franceschi (145—230).

Med krajšimi prispevki so članki P. Anellija o postojnski jami za časa italijanske okupacije (276—284), G. Biasuza o lesenih kipih iz XVII. in XVIII. st. v Motovunu, Vel. Lošiniu, Oprtlju, Rovinju, Pazinu, Poreču in Buijah (284—291, stl. 1—4) in M. R. Mirabelle o najdbi rimskih grobov v Reki (291—295, sl. 1).

V bibliografskem pregledu je obravnavana med drugimi knjigami tudi naša publikacija »Marche Julienne«.

Atti e memorie, N. S., vol. II (LIV), Venezia 1952, 253 str.

Med prispevki zaslužijo pozornost samo arheološko poročilo M. R. Mirabelle (173—199, sl. 1—5), članek F. Seneca o izvoru Furlanske marke (49—74) in G. de Vergottinija o momentih in figurah v komunalnem razdobju istrske zgodovine (4—47).

M. R. Mirabella poroča o novih arheoloških najdbah v Trstu, Barkovljah, Repentaboru, Štivanu, Starem Milju, Jelarjih in Marezigi. V Trstu so na področju sv. Justa najdeni l. 1949 ostanki starokrščanske bazilike iz druge pol. V. st., za kar govorita o tločrtu pravokotna dvorana in mozaični tlak; v VI. st. je bila dozidana na vzhodni strani dvorane apsida, ki je bila verjetno z zunanje strani poligonalna. L. 1949 so izkopali v notranjosti znane romarske cerkve v Štivanu troladijsko starokrščansko baziliko, ki jo najden mozaični tlak stavlja časovno v drugo pol. V. st., čeprav bi z zunanje strani poligonalna apsida govorila za VI. st. Morda je bila tudi v Štivanu apsida šele naknadno dozidana.

F. Seneca postavlja, za razliko od drugih, langobardsko okupacijo Istre v l. 770, a frankovsko v l. 774. Langobardi so Istro vključili v furlansko vojvodstvo, a Franki so zadržali najdeno upravno stanje. Zaradi tega vojvoda Ivan ni istrski, temveč furlanski vojvoda, ki je nasledil vojvodo Erika (E. Hlawitsch, Franken, Alemannen, Bayern und Burgunden in Oberitalien, Freiburg i. B. 1960, str. 212, meni, da je vojvoda Ivan Frank, a njegov naslednik Hunfrid iz Chura). Do formiranja Furlanske marke je prišlo šele po l. 855. Pisec ne pozna nič našega slovstva (M. Kosa i. t. d.).

G. de Vergottini iznaša neke momente v politiki obalnih mest od Trsta do Pule v času od XII. do XIV. st. z ozirom na razvoj njihovih samouprav v borbi proti fevdalnim gospodom na eni in Benetkam na drugi strani in daje oris posameznih lokalnih prvakov.

Za nekatere od ostalih prispevkov je dovolj, da jih omenim samo po naslovu. Cam. de Franceschi piše o plemiškem svetu v Poreču in beguncih iz Krete (75—115), G. Quarantotti o N. de Rinu v preporodnem gibanju v Trstu (116—149), G. Cervani o doprinosu »Archeografo Triestina« zgodovinskim študijem na kraju XIX. st. in B. Ziliotto o življenju in delu pičanskega škofa A. Zare v okviru habsburške protireformacije (172—199).

Med prikazanimi knjigami in člani je obravnavan Polaschekov članek o Puli v REL, knjiga Tergeste od P. Sticottija v Inscriptiones Italiae in Tergeste od V. Scrinari.

Atti e memorie, N. S., vol. III (IV), Venezia 1954, 196 str.

Obravnavana številka je vsebinsko ena najsiromašnejših od 1. 1884. Dva komemorativna govora, eden ob smrti Cam. de Franceschija (5—19) in drugi ob smrti P. Sticottija (35—41), bibliografija Cam. de Franceschija (20—34), članek istega o starih ženskih samostanih v Puli z dodatkom prepisa 14 listin iz »Liber rubeus« poreške škofije (42—115), prispevek P. Franzin o postbizantinskih ikonah v Trstu (116—130, sl. 1—7) ter še dva krajša članka: P. V. Meneghin o frančiškanki G. Moratu, ki je bil obsojen zaradi luteranstva (131—146) in M. Szombathelyja o miljskih županih (160—179), to je z dodatkom kratkega bibliografskega pregleda vsebina tretje številke nove serije.

Atti e memorie, N. S., vol. IV (LVI), Venezia 1956, str. 212

Krajši prispevek A. Degrassija o izvozu olja in oliv iz Istre v rimskem času (104—112) nudi vpogled v eno najstarejših in najvažnejših poljedelskih delavnosti v Istri. Amfore z žigi istrskih figlin: fažanske C. Laecanija Bass, cesarske v Loronu pri Poreču i. t. d. so najdene povsod v severni Italiji, dalje v samem Rimu in v Noriku in Panoniji. V amforah so izvažali predvsem olje in olive in v manjši meri vino in morda žito. O izvozu istrskega olja v Norik govori zgovorno napis na amfori, ki je bila najdena na Magdalenski gori na Koroškem: Olei Histr(ici) flos(pondo) V... Q. (T) usidi Dextri (istrsko olje prvega cveta iz posestva Q. Tusidija Dekstra). Olive so se po mnenju pisca nahajale v amforah z napisom: ol(ive) nig(re) ex dul(ci) excel(lens) [črne osladkane olive odlične kakovosti]. Za Rimljanov so gojili oljke v Istri povsod razen na Krasu; o tem govorijo številna najdišča z ostanki stiskalnic, kar pa pisec iz neznanih razlogov ne omenja v svojem članku (razen starih najdb A. Gnirsa in drugih je v zadnjem času evidentirano veliko krajev zlasti v južni Istri, a antični odsek Arh. muzeja Istre pod vodstvom kustosa Š. Mlakara je izvršil sistematsko izkopavanje velikega objekta za stiskanje in čuvanje olja v Barbarigi med Pulo in Rovinjem in v Šaraji pri Peroju). A. Degrassiju pripada tudi manjša beležka (113—116) o novonajdenem napisu iz Alžira, na katerem se omenja M. A. Consio, corrector Venetiae et Histriae. Napis datira v prvo pol. IV. st. F. Forlatti poroča (117—119, sl. 1—5) o konzervatorskih delih na romanski rotundi (krstilnici) v Kopru. Zaradi zbranega gradiva in časovne zaporednosti v njegovem podajanju je važen članek S. Celle (128—164) o časopisnem in periodičnem tisku v Istri, dočim je kratek komentar pisan v izrazito irendentističnem slogu. A. Cella je sestavil (186—212) indeks za Atti e Memorie od leta 1903—1946. Zanimiv je dnevnik s potovanja F. Schinkela v Istro l. 1803. (165—171, sl. 1-2); priredil ga je A. Gentili.

V bibliografskem pregledu je prikazana že omenjena knjiga A. Degrassija in Polaschekova studija o Akvileji in severovzhodnih mejah Italije, ki je izšla v Brusinovem Zborniku l. 1953.

Komemorativnemu govoru ob smrti A. Tamara (5—23) sledita obširni članek A. Degrassija o rimskih pristaniščih v Istri (24—81, tab. I—IV) in M. Bottera o dekorativnih elementih v najstarejši osorski mestni baziliki (82—90, sl. 1—4). Članek A. Degrassija je bil predhodno že objavljen v Zborniku C. Antija, predstavlja pa važen prispevek poznavanju antično-rimske Istre. Že pred piscem so antična pristanišča Istre izzvala pozornost številnih zgodovinarjev in arheologov (P. Coppi, F. Tommasini, I. della Croce, P. Kandler, V. Hilber, A. Gnirs in A. Puschi). V članku so omenjena in delno obdelana sledeča pristanišča: Štivan, Sesljan, Barkovlje, tri pristanišča na mestu današnjega Trsta (zaliv sv. Marka, v bližini Škednja in sv. Saba), Milje, dve pristanišči pri Izoli, Savudrija, Sipar, Katovro, sv. Ivan Karigador, sv. Anton pri Novigradu, sv. Martin Tarski, Poreč, Fažana, Val Bandon (Ribnjak), Medulin in Brioni. Pisec je prišel do sledečih rezultatov: 1. v nobeni rimski pokrajini ni bilo dosedaj ugotovljeno tako veliko število pristanišč; 2. v sami Istri je najdeno največ pristanišč v njenem severozapadnem delu, kjer je bilo mogoče na licu mesta dobiti prikladnega peščenjaka za njihovo izgradnjo; 3. pristanišča so se nahajala v sklopu luksuznih in gospodarskih dvorcev in preko njih so veleposesniki izvažali plodove intenzivnega poljedelstva; 4. nekatera od pristanišč so služila tudi za izvoz kamenja (Sesljan, sv. Martin Tarski in Mali Brioni) in industrijskih izdelkov (sv. Saba in Fažana). V Scrinari poročja (149—154, sl. 1—4) o arheoloških najdbah na področju Trsta in njegove bližnje okolice v l. 1955 in 1956 (v samem Trstu so najdeni v bližini antičnega scenskega gledališča ostanki antičnih podpornih zidov, v okolici Doline deli neke antične stavbe, pri sv. Mihaelu v bližini Milj zgodnesrednjeveški grobovi brez dodatkov in na lokalitetu Gradac pri Slivnu prahistorične najdbe).

G. Quarantotti objavlja (91—146) dopisovanje beneškega duhovnika don J. Bernardija s predstavniki italijanskega kulturnega in političnega življenja v Istri (F. de Combi, V. de Castro, D. O. Coiz, A. Madonizza, T. Luciani, P. Tedeschi, C. Combi in A. Hortis). S. Cella je dopolnil (147—148) še vedno pomanjkljivi (gl. Jadranski Zbornik, knj. III, str. 438) popis istrskih časopisov in periodičnega tiska.

V bibliografskem pregledu (155—173) so omenjene lingvistične studije A. Deanovića, P. Skoka, J. Jerneja, dalje knjigi V. Scrinari o rimskih kapitelih v Akvileji in o rimskih kapitelih v Slovenskem Primorju in Istri, knjiga A. Bochini Antoniazza - M. Ferrari o hišah beneško-gotskega stila v Istri in Jadranski Zbornik, knj. I.

Sentimentalno-domoljubnemu članku A. Corlatta o beneških levih v Istri in na Kvarnerskih otokih (5—60, sl. 1—66) sledi ponovni natis računskih knjig puljske škofije iz XV. in XVI. st. (61—104; objavil jih je že A. Gnirs l. 1908 v Programu puljske nižje državne realne gimnazije). Ostali prispevki so precej skromne vrednosti. M. Botter piše (105—118, tab. I) o istrskih plemičih v Trevizu (družina Montona) in o arhitektonskih elementih iz XVI. st. v Osoru (119—125, tab. I), G. Quarantotti o avtonomističnem principu v Istri v XIX. st. (201—222) in o 110-i obletnici gimnazije C. Combija v Kopru (153—170) in S. Cella o časopisu »Il Giornale« (171—200). E. Rismondu pripada krajši lingvistični prispevek o predbeneškem govoru v Istri (201—222), B. Forlatti Tamaro objavlja prigodno predavanje o rimskih in krščanskih spomenikih v Istri (223—236, sl. 1—4), a A. Degrassi zapiske o istrskih starinah (237—241).

V bibliografskem pregledu sta prikazani M. Preloga monografija o Poreču in Jadranski Zbornik, knj. II.

G. Quarantotti je izpolnil celotno številko z objavo in komentarjem pisem C. Combija. V uvodu je dal še kronološki pregled o njegovem življenju in delavnosti, njegovo bibliografijo, a na kraju potrebne indekse.

Branko Marušič (Pula)

Arheološki vestnik (Acta archaeologica), Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Sekcija za arheologijo, VIII/1—4, Ljubljana 1957, 355 strani.

Letnik VIII je zastopan s štirimi zvezki in sicer z dvema samostojnima in enim dvojnima.

V načelnih člankih se dotika Josip Korošec nekaterih splošnih problemov v arheologiji. Tako v razpravi »Kultura in kulturna skupina v predzgodovini« predlaga, da bi se namesto izraza kultura, ki predstavlja preozek pojem, uporabil izraz »kulturna skupina«. Pod tem izrazom je razumeti duhovno in materialno kulturo, kakor tudi nosilce določenega kulturnega kroga. V drugi razpravi »Opredeljevanje arheološkega gradiva« se dotika vprašanja kako deliti posamezne elemente v homogeni kulturni skupini, kakor tudi razne tuje elemente, slučajne najdbe itd. v zvezi tudi z etnično pripadnostjo. Neolitično problematiko obravnava več razprav. V prvi M. V. Garašanin »Neka kronološka razmatranja oko bubanjsko-humske grupe« se avtor dotika samo kronoloških problemov bubanjske skupine, medtem ko v drugi razpravi J. Korošca »Zanimive upodobitve na keramičnih fragmentih iz Grapčeve spilje na Hvaru« skuša raztolmačiti nekatere ornamentalne predstave na keramičnih fragmentih iz Grapčeve spilje. Poznolitično problematiko obravnava J. Korošec v razpravi »Lengyeljska kulturna skupina v Bosni, Sremu in Slavoniji«, kjer na podlagi materiala ukazuje na činitelje, ki so sodelovali pri stvarjanju te kulturne skupine. O kulturi Ljubljanskega barja, ki nosi nekaj posameznosti licenske keramike pa piše P. Korošec v članku »Keramika z licensko ornamentiko« (Litzkeramik) na Ljubljanskem barju. Razprava F. Stareta »Polmesečne britve iz Jugoslavije« predstavlja doprinos k reševanju posameznih problemov končne bronaste in najstarejše železne dobe. Obravnavano gradivo je kronološko pomembno za čas med egejsko selitvijo in trakokimerijskim vdorom. S člankom »Beg Ifigenije s Tauride na šempetrskem reliefu« prinaša J. Klemenc zopet nov detajl k spoznavanju rimskega grobišča v Šempetru v Savinjski dolini. V tem letniku je objavljena tudi razprava M. Šolleja »Stará Kouřim — osrednje gradišče rodu Zličani v IX.-X. stoletju na Češkem«. V tem delu je zajet problem in vse značilnosti Stare Kouřim, ki nosi kot utrjeno gradišče v sebi zamatke zgodnjega srednjeveškega mesta.

Med poročili S. Vuković poroča o paleolitskih in poznolitičnih najdbah na področju Varaždina v člankih »Tragovi spiljskog medvjeda i kulture ljudi paleolitske dobe na teritoriju Varaždinskih toplica« in »Vrščasta keramika spilje Vindije«. S kamenitim inventarjem iz Vinče sta nas seznanila B. Jovanović - D. Srejšević v delu »Pregled kamenog orudja i oružja iz Vinče«. Enak material objavlja tudi T. Bregant iz jame Samatorce v poročilu »Kameno in drugo kamenito gradivo iz jame Samatorce«. F. Leben poroča o rezultatih izkopavanj v jamah na Notranjskem »Nove arheološke najdbe na Notranjskem«. O dveh keramičnih posodah iz dveh najdišč, ki pripadata bodrogkereszturskemu tipu piše S. Dimitrijević »Dvije posude bodrogkereszturskog tipa iz Srijema«. O rezultatih raziskovanj 1955. leta v jami Stražbenici poroča J. Korošec »Stražbenica v Danilu pri Šibeniku«. M. Urleb objavlja eno od gradišč iz Pivške kotline v poročilu »Gradišče v Slavini«. Starejši dobi latena pripada inventar groba, ki ga objavlja V. Šribar »Latenski grob iz Spodnje Slivnice pri Grosuplju«. Doprinos k reševanju problema rimske okupacije na naših tleh predstavlja poročilo »Rimsko grobišče na Bregu v Celju« A. Bolte. B. Marušič pa poroča o sondažnih delih »Poročilo o sondažnem izkopavanju v Vižinadi pri Kaštelu«.

J. Korošec je očrtal biografijo treh zaslužnih preminulih arheologov M. M. Vasića, V. R. Petkovića in V. G. Childea, ki je objavljena v poglavju »In memoriam«.

Pri knjižnih poročilih so sodelovali: T. Bregant, J. Korošec, I. Mikl, V. Novak, P. Petru. Na koncu drugega in četrtega zvezka se nahaja popis novih časopisov in revij dospelih največ potom zamenjave na Arheološko sekcijo. Na koncu letnika pa se nahaja arheološka bibliografija za leto 1956, ki jo je napisal S. Jesse.

Tatjana Bregant

Goriški zbornik 1947-1957. Izdal Okrajni svet Svobod in prosvetnih društev Gorica. Ob desetletnici priključitve Slovenskega Primorja k FLR Jugoslaviji. Nova Gorica. September 1957.

Goriški zbornik spada v vrsto tistih publikacij, ki obravnavajo zgodovinske, zemljepisne in kulturnogospodarske dogodke določenega teritorialnega območja. Zbornik je razdeljen na tri dele: I. Goriška zemlja in njeni ljudje (str. 9—66), II. V boju za svobodo in združitev (str. 75—136) in III. Prvo desetletje v domovini (str. 141—167).

V prvem delu so natisnjeni trije za zgodovino pomembni prispevki. Prof. Milko Kos je v spisu »Na Lijaku in Okroglici pred petsto leti« (str. 9—13) podrobno opisal položaj tedanjega kmeta na Goriškem s podatki o dolžnostih in pravicah posameznih naselij oz. kmetov. Joško Humar je v prispevku »Goriški Slovenci v letu 1848« (str. 18—28) na osnovi pisanih virov obdelal revolucionarno razpoložanje v Idriji in na Vipavskem v okviru splošnega poteka dogodkov 1848. leta. Vzporedno je ocenil tudi stališča goriških poslancev v avstrijskem državnem zboru.

Posebej je zanimiv članek Jožeta Petejana »Spomini na socialistično gibanje na Goriškem pred prvo svetovno vojno« (str. 49—58). Prispevek je memoarskega značaja, toda sodeč po natančnem navajanju datumov, imen in statističnih podatkov je avtor uporabljal tudi pisane vire, čeprav jih ne omenja. V okviru članka je pisec skušal obdelati celotni razvoj delavskega gibanja na Goriškem, začenši z opisom prve strokovne organizacije grafičarjev v Gorici leta 1894 in z obdelavo ustanovnih zborovanj po ostalih krajih. Obenem je v kratkem prikazan tudi socialni sestav prebivalstva in posebej položaj takratnega delavca. Članek je razdeljen s podnaslovi na več poglavij, ki pa niso vselej zaključena celota. Poglavlju »Prva delavska organizacija je bila v Natrežini« je priključen še opis nastanka organizacij v Podgori, v Stražicah in v Ajdovščini. V poglavju »Mezdno gibanje v Mirnu« je obdelano leto 1912, ko je bila v Mirnu ustanovljena organizacija, katere član je bil tudi avtor. Po kratkem opisu začetkov gibanja v Solkanu in v neposredni okolici Gorice slede poglavja, ki obravnavajo širše področje delovanja, rast JSDS na Goriškem, vključitev delavske mladine v organizacijo, v posebnem poglavju pa je obdelano stavkovno gibanje stavbincev v letu 1912, ko je bil Petejan tajnik Zveze stavbincev za Trst, Goriško, Kranjsko, Istro in Dalmacijo. Pomembni so podrobni podatki o vodilnih članih socialističnega gibanja na Primorskem, o udeležbi delavstva v stavkah in na zborovanjih, o volilnih rezultatih, o tisku organizacije, itd.

Med članke, ki zanimajo tudi zgodovinarja, moremo šteti tudi prispevek Franceta Bevka »Naša knjiga pod fašizmom« (str. 43—48). Poleg založniške dejavnosti in dela Primorskih Slovencev pod fašistično diktaturo je posebej zanimiv opis težkih pogojev v katerih se je to delo razvijalo. Le-te podaja avtor z živim opisom drastičnih primerov zahtev in ovir, ki so jih povzročale fašistične oblasti.

Drugi del zbornika obsega memoarske prispevke o dogodkih in razvoju NOB na Goriškem. V uvodu je razvrščenih 12 fotografskih posnetkov: okrožno partijsko vodstvo, vojaške enote in dogodki ter dva faksimila dokumentov.

Milo Vižintin je v članku »Kako smo začeli« (str. 84—97) po spominu obdelal razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Goriškem od začetkov, junija 1941 do prve pokrajinske konference OF, aprila 1942. Temu prispevku je potrebno posvetiti nekoliko več pozornosti, ker obravnava dobo za katero nimamo dokumentarnega gradiva in podrobno doslej še ni bila obdelana. Avtor ne opisuje zgolj lastna doživetja, temveč skuša s pričevanji drugih oseb prikazati celotni razvoj na Goriškem v prvem letu NOB, kar mu je v splošnem uspelo kljub nekaterim netočnostim. V uvodnih besedah opisuje lokalni politični položaj pred letom 1941 ter stališče KPS po okupaciji Jugoslavije. Tu bi pričakovali, da bi nekoliko več povedal o partijskem delu v Julijski krajini v letih 1938—1940, ki je pripravilo tla poznejši Osvobodilni fronti. Če v splošen okvir spada analiza svetovnega položaja, bi bil tembolj potreben nekoliko obširnejši

opis dogodkov doma na Primorskem, pa tudi izven okvira neposredne goriške okolice. Niti goriških komunistov n. pr. niso vodile zgolj v Švico in v Pariz (str. 85), temveč tudi v Trst, kjer je tedaj delovalo pokrajinsko partijsko vodstvo s Pinkom Tomažičem na čelu, ki je temeljito poglobilo delovanje terenskih partijskih organizacij, kar se je nedvomno odražalo tudi na Goriškem, predvsem pa na Krasu. O tem obstoja dokaj bogato spominsko in dokumentarno gradivo. Leto množičnih aretacij (1940), ki so se zaključile z drugim tržaškim procesom, sploh ni omenjeno.

Na strani 88 pravi avtor, da sta prispela na Goriško prva odposlanca CK KPS Oskar Kovačič in Ervin Dolgan »... drugo nedeljo v juniju...« Ervin Dolgan sam pa pravi, da je prišel iz Ljubljane v Ilirsko Bistrico 28. junija in da se je v zadnjih dneh julija oglasil pri Milu Vižintinu, kjer bi se moral srečati z Oskarjem Kovačičem. Kdaj je odšel Kovačič na Primorsko še ni ugotovljeno, gotovo pa je, da je prišel v Trzič in v Trst v drugi polovici avgusta, kjer je ostal do aretacije. Iz tega sledi vprašanje: kje je bil Kovačič od srede junija do srede avgusta in ali je prihajal v tej dobi samo začasno na Primorsko, drugače pa je bival v Ljubljani, kar ni izključeno. Če sta se pri Vižintinu oglasila istega dne Kovačič in Dolgan, se to ni moglo zgoditi pred 28. junijem. Sicer pa Vižintin na strani 87 pravi, da so se goriški komunisti na prvem sestanku »... pogovorili... o nastalem položaju in sklenili čimprej dobiti zvezo s CK KPS...« Iz članka v Partizanskem dnevniku z dne 5. IX. 1953 je razvidno, da je bil ta sestanek 28. junija 1941, ta datum potrjujejo tudi nekatere izjave udeležencev sestanka. Nesmiseln bi bil torej sklep o iskanju zvez s CK KPS, če bi bil Kovačič res že sredi junija poznan v Renčah. Ob vsem tem pa nastane novo vprašanje, kdaj je prišel na Primorsko Anton Velušček - Matevž. Po že navedenem viru naj bi prišel teden dni potem, ko so se komunisti prvič sestali (28. VI. 1941), po pripovedovanju Vižintina pa v zadnjih dneh junija in sicer za Oskarjem Kovačičem. Avgust Dugolin pa pravi v svojih spominih, da mu je Oskar dal zvezo z Veluškom. Če je Oskarjeva pot vodila iz Renč naravnost v Škrbino k Dugolinu, kakor pravi Vižintin, je torej Velušček v dneh Oskarjevega prihoda že delal na Goriškem. Avtor članka bi morda z doslednim povpraševanjem pri ljudeh, ki so takrat sprejemali vse tri ilegalce, lahko razvozlal to nesoglasje. Na strani 89 gre verjetno za tiskovno pomoto. Domačija staršev Toneta Tomšiča je bila v Baču ne v »Bači« pod Snežnikom; isto velja za priimek Šibelja ne »Šealja« (str. 92). Na strani 89 je zapisano, da je prva partizanska četa prišla na Primorsko v avgustu 1941. Datum prihoda te čete je še sporen, po izjavah Ervina Dolgana, ki je četo vodil, gre za prve dni septembra. J. Kramar pa je v »Slovenskem Jadranu« (1961, št. 9) na podlagi italijanskih virov prestavil prihod čete na prve dni oktobra. Takrat se še ni imenovala »Pivška četa«. To ime je imela skupina partizanov, ki jo je po bojih na Nanosu aprila 1942 vodil Karlo Maslo in je delovala na pivškem oziroma brkinskem predelu. (Glej spomine Ervina Dolgana v IZDG.) V povojni partizanski literaturi pa se naziv »Pivša četa« stalno uporablja za prvo četo Ervina Dolgana. Prav tam je zapisano, da se je Anton Ferjančič - Zvonko pridružil partizanom pozneje kot Janko Premrl - Vojko. Ferjančič sam pravi, da je stopil v partizane 28. novembra 1941, v januarju pa da je pripeljal na javko Janka Premrla. (Glej spomine A. Ferjančiča v IZDG.) Datum Vojkovega prihoda k partizanom, 3. februar 1942, je pravilen.

Na strani 90 je preveč splošno zapisano, da je Anton Velušček »... temeljito razložil devet temeljnih programskih točk Osvobodilne fronte slovenskega naroda...« na konferenci 8. julija 1941. Sedem temeljnih točk OF je bilo namreč kot celota sprejetih šele 1. novembra 1941 na četrtem zasedanju Vrhovnega plenuma OF oz. na II. zasedanju SNOO; za novo leto 1942 sta bili tem dodani še dve točki.

Na strani 91 beremo »... po konferenci je bil sestavljen Pokrajinski komite KPS za Primorsko iz treh članov. Za sekretarja komiteja je bil imenovan Avgust Špacapan...« Tu prvič beremo, da je že julija 1941 obstojal PK KPS za Primorsko. Težko je trditi, da se omenjeni forum ni tako imenoval, vendar je bil po doslej znanih podatkih to okrožni komite za Goriško, ne za vso

Primorsko. Na Primorskem sta tedaj že delala Oskar Kovačič in Anton Velušček, ki ju je poslal CK KPS, torej bi po vsej logiki oba morala biti člana takega pokrajinskega partijskega vodstva, v kolikor je sploh obstajalo. Sam izraz »Pokrajinski« je bil morda v resnici v rabi, toda v tem primeru je bila verjetno mišljena goriška pokrajina oz. provinca, ki je bila upravno ločena od tržaške. Nikakor pa ni mogoče smatrati, da je omenjeni komite deloval kot centralni organ, oz. da je vodil delo po vsej Primorski. Vemo, da so v tem času prihajali v posamezne okoliše partijski aktivisti iz Slovenije in da so bili neposredno povezani z Ljubljano oz. s Kranjem; z Gorico pa se je zveza vzpostavljala po Veluščku vse leto, medtem ko je bila okolica Trsta povezana z Oskarjem Kovačičem, ta pa neposredno z Veluščkom.

Pri naštevaju vidnejših aktivistov na Primorskem v letu 1941 (str. 91—92) je avtor prvenstveno upošteval goriško okolico. Navajanje imen za obdobja, ko nimamo dokumentarnega gradiva, je vsekakor pomembno za nadaljnje iskanje podatkov, toda če je v tekstu zapisano »...do konca leta 1941 so se na Primorskem izkazali pri narodnoosvobodilnem gibanju še naslednji...« pa med navedenimi imeni ne najdemo nekaterih pomembnih organizatorjev »na Primorskem«, je to po eni strani zgodovinsko pomanjkljivo, po drugi strani pa do ljudi krivično. Pozabljena so n. pr. znana imena padlih ali že umrlih aktivistov Jožeta Lemuta-Saše in Vojana Reharja, ki sta organizirala po Gornjem Vipavskem, Jakoba Morela, ki je delal v okolici Postojne, Antona Ree, starega komunista iz Števerjana, Jakoba Štucina-Cvetka iz Cerčna itd. Neupravičeno pa sodi v ta seznam Andrej Kumar, ki je prišel iz Ljubljane v Brda šele v prvih dneh aprila 1942. Pod pojem Primorska pa spada vsekakor tudi Trst z okolico, pivško in brkinsko področje, kjer so 1941. leta tudi nastajale organizacije.

Na strani 92 je omenjen Darko Marušič-Blaž, ki naj bi vodil v zimi 1941-1942 miniranje železniške proge Štanjel—Trst. Darko Marušič je prišel na Primorsko 15. februarja 1942 (glej spominsko gradivo v IZDG), omenjeni napadi pod njegovim vodstvom spadajo torej v prve mesece 1942. leta. Na strani 94-95 avtor navaja številke o članstvu v organizacijah in o akcijah. Ne trdim, da so ti podatki napačni, čeravno izgledajo nekoliko pretirani. Po Vižintinu je bilo n. pr. aprila 1942 organiziranih 294 članov KPS, Tomo Brejc pa pravi v poročilu z dne 22. avgusta istega leta, da je bilo na terenu vključenih le 53 članov in 81 kandidatov, v vojski pa 11 članov in 8 kandidatov, vseh skupaj je bilo torej organiziranih 103. Razlika je vsekakor prevelika, tudi če upoštevamo aretacije, ki so razredčile partijske vrste. V prispevkih, ki so jim osnova memoarski viri ni moč pričakovati, da bi bili vsi podatki dokončno ugotovljeni, prav zato pa bi morali avtorji v nedognanih primerih s kratkimi opombami na to opozoriti. Niso redki primeri, da se posamezniki pri pisanju spominov ali pri posredovanju podatkov naslanjajo na podatke, natisnjene v popularnih publikacijah; na tak način se morebitne napake neprestano ponavljajo in zgodovinarju bo težko ugotavljati resnico v primerih, ko je odvisen samo od ustnih virov.

Članek Mila Vižintina je kljub nekaterim pomanjkljivostim dragocen prispevek k zgodovini NOB na Primorskem, posebej če upoštevamo, da obravnava dobo, za katero ni ohranjeno nikakršno dokumentarno gradivo.

V prispevku »Spomini na prvo pokrajinsko partijsko konferenco na Primorskem« (str. 98—102) je Julij Beltram opisal pot udeležencev konference, ki so potovali iz Goriškega. Vzporedno podaja splošno oceno takratnega položaja v pokrajini, podrobnosti o nekaterih javkah, o partizanskem taborišču, o aktivnosti posameznih vasi in oseb. Konferenci je žal posvetil le nekaj vrstic ob koncu članka; njene vsebine, poteka in udeležbe avtor ni širše opisal, kar bi spriču naslova pričakovali, kljub temu, da je o konferenci ohranjenega nekaj gradiva. Podatek »...dne 1. decembra, se je konferenca začela...« (str. 101) ni pravilen. Po dnevniku Bojana Štiha in po poročilih Aleša Beblerja je ugotovljeno, da je bila konferenca 4. in 5. decembra 1942 (glej Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1960, I. I., št. 1, str. 111).

France Skok je v članku »Kurirji« (str. 103—106) zabeležil nekaj zanimivih podatkov o delovanju kurirskih postaj in kurirskega omrežja po letu 1943

v srednjem in severnem delu Primorske. Z opisom posameznih dogodkov, življenja in usod kurirjev, je bralcu približal težko in pomembno delo kurirjev v NOB. Podobno lahko ocenimo prispevek dr. Pavle Jerina-Lahove »Iz življenja partizanske bolnice ‚Pavla‘« (str. 120—127). Kakor F. Skok za kurirje, je opisala dr. Jerinova življenje v eni izmed partizanskih bolnišnic, ki se je po njej imenovala, začeniši z ustanovitvijo leta 1943 do osvoboditve.

Na osnovi pisanih in ustnih virov je sestavljen spis Viktorja Smoleja »Pesmi borcev XXXI divizije« (str. 107—113). V uvodu so navedeni podatki o izdajah partizanskih pesmi na Slovenskem, zbirka »Pesmi borcev XXXI divizije« pa je bibliografsko podrobno in dosledno obdelana; poživljena je s kratkimi odstavki, ki opisujejo okoliščine nastajanja tega dela in z življenjepisi oseb, ki so pri tem delu največ sodelovale.

Tomo Brejc je objavil spominski članek »Saševa smrt« (str. 114—119), posvečen »...enemu prvih borcev za osvoboditev Slovenskega Primorja, pokojnemu tovarišu Lemutu Jožetu-Saši« (str. 114). Jožeta Lemuta avtorji člankov in spominov redko omenjajo in je ostal kot prvoborec na Vipavskem nekako v ozadju, za nekatere pa je celo sporno vprašanje s kakšno nalogo je prišel 1941 na Primorsko in dvomijo, če ga je res poslalo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja iz Slovenije. Brejčev prispevek posredno dopolnjuje doslej zbrane podatke o delu Jožeta Lemuta v letu 1941. Datum Lemutove smrti je v italijanskih virih točno določen in sicer 17. avgust 1942 ob deveti uri zvečer, (glej rokopis I. Juvančiča v Arhivu IZDG), medtem ko se je po spominu Brejca »...to zgodilo okrog 10. avgusta 1942...« (str. 118). Članek »Saševa smrt« je ponatis članka, ki je bil prvič objavljen v Primorskem dnevniku l. 1951, št. 171—173.

Med članke, ki obravnavajo boj za priključitev Primorske k FLRJ sodita memoarska prispevka Jožeta Štruklja »Ko je bila Gorica osvobojena« (str. 128—135) in Franca Kurinčiča »Naši izseljenci v Argentini in priključitev Slovenskega Primorja« (str. 136—138). Prvi opisuje lastna doživetja v prvih dneh po osvoboditvi, kjer pa najdemo tudi nekaj podatkov o boju množic za svoje pravice pod zavezniško vojaško upravo. Kurinčičev članek pa posreduje utrinke o razmerah, delu in uspehih slovenskih organizacij v Argentini v letih 1944—1947.

S tem je zaključen drugi del knjige. Problematiki NOB je posvečena četrtnina teksta v zborniku (vsega 63 strani), ki obravnava raznovrstno dejavnost v NOB od politično vojaškega razvoja do stranskih, pa zato tembolj zanimivih poglavij o kurirjih, kulturni in sanitarni dejavnosti. V uvodu je Tine Remškar zapisal, da je preteklost primorskega ljudstva »...polna bojev za socialne, narodnostne in politične pravice... (in) da bi bila neopustljiva napaka, če ne bi začeli o tem pisati obširneje in bolj sistematično kot doslej... (Ti spomini) naj bi bili spodbuda k nadaljnemu zbiranju gradiva iz naše narodnoosvobodilne vojne...« S tem je obrazložen vzrok nastanka in namen Goriškega zbornika, ki ima vse pogoje da izpolni ta pričakovanja tudi v naslednjih številkah.

Milica Kacin

Savinjski zbornik, Celje 1959. Izdal občinski odbor SZDL v Žalcu. 344 strani. 8°.

Zbornik je posvečen 90-letnici žalskega tabora, zato je bilo v njem priobčenih tudi več člankov, ki o tem govore. V pričujočem sestavku se želim dotakniti prispevkov, ki obdelujejo historična vprašanja.

Vasilij Melik je objavil članek »Razmere na Slovenskem v dobi taborov« (str. 9—15). Na kratko, toda zelo pregledno podaja zgodovino Slovencev od leta 1848 pa do začetkov taborskega gibanja. V prvem letu taborskega gibanja na Slovenskem, ki ga je rodil slovenski liberalni tabor, je bil 6. sept. 1868 tabor v Žalcu. Pomen taborskega gibanja, kot pravi avtor, je v tem, da je bil s tabori »slovenski narodni program prvič prenesen iz ozkih dvoran in od gospode na velika zborovanja in med ljudske množice« (str. 14). Zelo podrobno je opisal

tehnične priprave in potek žalskega tabora Rajko Vrečar v članku »Kako je bilo pred devetdesetimi leti« (str. 16—23), Jože Gluk pa je napisal članek »Kako smo praznovali 90. obletnico tabora v Zalcu« (str. 329—342).

Geografski pregled, gospodarstvo ter tipe naselij obravnava Milan Kolenik v prispevku »Občina Zalec« (str. 24—39). V glavnem se omejuje bolj na obdobje po vojni, posega pa tudi v prve nastanke posameznih vej industrije in gospodarstva.

Zgodovino ilegalnega dela v bivši Jugoslaviji in v času NOB prikazuje Stane Terčak v članku »Spodnja Savinjska dolina v boju za boljšo bodočnost« (str. 77—102). Zelo podrobno opisuje delovanje KP v Spodnji Savinjski dolini od volitev v konstituantno dalje, o čemer je bilo do sedaj še zelo malo napisanega. Delovanje Kulturbunda, ki je imel svoja središča v Braslovčah-Polzeli, Sempetru, Preboldu-Zabukovici in Zalcu, opisuje zelo na kratko. Nadalje obravnava precej podrobno razvoj NOB in NOV v Spodnji Savinjski dolini. Avtor se v glavnem opira na spominsko pisano in ustno gradivo. Zbiranje te vrste podatkov zahteva veliko časa in truda, toda je zelo pogosto edini način, da pridemo do podatkov, ki so včasih točni, včasih pa tudi ne. Škoda je, da avtor ni uporabil vseh doslej dostopnih partizanskih in okupatorskih virov ter literature. Pisec objavlja tudi zanimiv originalni dokument (v prevodu), poročilo okrožnega vodje Tonija Dorfmeistera zveznemu vodji Stajerskega Heimatbunda glede usode gradov in posestev v Spodnji Savinjski dolini. Avtor sam že v podnaslovu poudarja, da je to le kratek pregled, zato upamo in zaželeno bi bilo, da bi napisal obsežnejši pregled. Vsakdo, ki bo za opisano območje hotel kaj izvedeti o ilegalnem delu v bivši Jugoslaviji in NOB, ne bo mogel mimo tega članka.

Prazgodovino in rimsko obdobje v Spodnji Savinjski dolini obravnavajo: Alojz Bolta v člankih »Najstarejša zgodovina Spodnje Savinjske doline« (str. 103—113) ter »Staroslovansko grobišče v Gotovljah« (str. 114—117); Vera Kolšak »Savinjska dolina v rimski dobi« (str. 119—131) in Josip Klemenc »Rimski spomeniki o lovu v Sempetru« (str. 132—139).

Curk Jože je priobčil precej obsežen članek »Gradovi in graščine v Spodnji Savinjski dolini« (str. 140—160). Zelo podrobno opisuje različne tipe fevdalnih gradov ter objavlja točen popis graščin in menjavanje njihovih lastnikov. O tipu savinjske lesene hiše govori Drago Predan v članku »Prispevek k savinjski kmečki hiši« (str. 161—167).

Kratek, toda zanimiv je prispevek Fran-a Roš-a »Beležka o Boštjanu Natku« (str. 168—170), kmečkemu puntarju, ki je bil »vsekakor med glavnimi kmečkimi voditelji Celjskega okrožja v slovenskem kmečkem uporu l. 1635« (str. 168). Milena Moškon je napisala informativni prispevek »Libojska keramika« (str. 171—172). O povojnem razvoju šolstva ter kulturno prosvetni dejavnosti v Spodnji Savinjski dolini govori članek »Šolstvo in ljudska prosveta« (str. 173—212), ki ga je napisal Jože Gluk.

Janko Orožen v članku »Kratka zgodovina rudarstva in industrije v Spodnji Savinjski dolini« (str. 213—230) zelo podrobno opisuje nastanek in razvoj steklarstva, rudarstva, keramične, tekstilne ter kovinske industrije od prvih začetkov do danes. Žal ni avtor članku dodal pregledne tabele, iz katere bi bila razvidna vzpon in padec produkcije. V. Gosliša in R. Kovačič sta prispevala članek »Opis premogovnih in rudnih nahajališč ter njihove zaloge v žalski komuni« (str. 231—243).

O najbolj pomembni in razviti veji kmetijstva v Spodnji Savinjski dolini govori članek Lojzeta Kač-a »Savinjski golding« (str. 244—267). V njem podaja razvoj hmeljarstva na Slovenskem od prvih začetkov, to je od leta 1870 dalje. Nadalje govori o rastlini hmelju, načinu priprave zemlje in o vseh nadaljnjih ukrepih, ki so potrebni pri vzgoji hmelja.

Drago Predan podaja v članku »Risto Savin — naš veliki skladatelj« (str. 68—71) kratko biografijo Friderika Širca — psevdonim Risto Savin, žalskega rojaka. Ludvik Zepič pa objavlja »Kratek pregled stvaritev skladatelja Rista Savina« (str. 71—73).

Ostala vsebina zbornika govori o sodobnih gospodarskih vprašanjih, delno pa je leposlovnega značaja.

Slavka Kajba

Zbornik Koroške. (Za 50. obletnico Zveze komunistov Jugoslavije.) Izdal Klub koroških študentov. Ljubljana 1959. 120 strani. 8°.

Zbornik Koroške je pomembna izdaja Kluba koroških študentov na ljubljanski univerzi. Prispevke so le delno napisali sami študentje, večji del njih so napisali »starešine«, to je ljudje, ki se s koroškimi vprašanji bavijo že dolgo vrsto let. Klub je v tem primeru odigral vlogo organizatorja in zbiralca objavljenega gradiva. Prispevki se v glavnem bavijo z zgodovinskimi problemi, delno pa tudi z geografskimi in gospodarskimi. V celoti pomenijo tehten doprinos k boljšemu poznavanju sedanjega položaja koroških Slovencev.

Peter Ficko daje v članku »Geografski pregled Koroške« (str. 8—13) kratek geografski pregled Koroške, ki je predvsem namenjen za uvod za orientacijo in lažje razumevanje vsebine zbornika. V ta oris so vključeni oni kraji v Avstriji, ki so poseljeni s Slovenci. Pisec oporeka trditvi avstrijskih geografov, da je Koroška strogo individualen geografski prostor, slabo povezan s sosednjimi področji. V posebni, po uradni avstrijski statistiki narejeni tabeli prikazuje padec Slovencev v času od leta 1890—1934 od 84.667 na 26.796. Leta 1951 pa je popis — v ta namen je avstrijska popisna komisija ustvarila posebne jezikovne skupine, ki niso sprejemljive — zabeležil le še 22.543 Slovencev. Ti statistični podatki pa niso točni, so enostranski, kajti po podatkih profesorja dr. H. Kohna je število Slovencev na Koroškem znašalo po drugi svetovni vojni blizu 75.000. Nadalje govori pisec o gostoti naseljenosti prebivalstva ter o njegovi gospodarski strukturi. Posebej kaže avtor na mnogo hitrejši razvoj in napredek Mežiške doline, odkar je ta v socialistični Jugoslaviji.

V članku »Spomini na sodelovanje z okrožnim komitejem KP pod imenom „Sever“« (str. 14—30) govori Ivo Kokal-Imre o delu te organizacije. Temelje zanjo sta položila leta 1919 člana KP na Ravnah Lovro Kuhar in Ivan Ditinger. Ivo Kokal, ki je sam delal v tej partijski organizaciji in ima zato članek močno memoarski značaj, opisuje delo in pomen organizacije za delavstvo na Ravnah. Zelo podrobno prikazuje prenašanje propagandne literature preko meje v Avstrijo in nazaj, kar je bilo največkrat njegovo delo. Omenja tudi, da je partijska organizacija organizirala v Kefrovih mlinih na Brdinjah tik za Javornikom poleti 1926. leta III. kongres SKOJ. Škoda je le, da avtor kot član, ki je skrbel za varnost in hrano udeležencev III. kongresa SKOJ, ni mogel ugotoviti in navesti točnega datuma, kdaj je bil ta kongres (doslej je znano samo toliko, da je bil junija 1926 — op. pisca). Čeprav je članek memoarskega značaja, ga bo vsakdo, ki se bo ukvarjal z zgodovino KP v Mežiški dolini, s pridom uporabljal.

Iz področja, o katerem je bilo doslej še zelo malo objavljenega, je članek Alojza Krivograda »Narodnoobrambni delovni tabori (1938—1940)« (str. 31—36). Prikazuje nam na kratko delo marksistično orientiranih študentov v času diktature. Ker so bile tedaj vse politične organizacije razpuščene, so se študentje organizirali v društvih, kakršna so bila: Dom visokošolk, ustanovljeno leta 1934, Mladi Triglav, Slovenski klub itd. Ta društva so prirejala delovne taborne na kmetih. Sprva so imeli socialno noto, po letu 1938 pa, ko je bila Avstrija priključena k rajhu, so dobili tudi narodno obrambni značaj. Društva so prenesla svoje delo v kraje, ki so bili tedaj socialno in nacionalno najbolj ogroženi, to je v Prekmurje, Slovenske gorice, Kobansko, Mežiško dolino, Haloze, Belo Krajino in na Kočevsko. Najbolj se je to delovanje razmahnilo leta 1940, ko je bilo največ taborov. Pomen taborov je bil v tem, »da je takratna napredna študentska mladina pobljže spoznala kmečko in delavsko življenje, težave in težnje našega kmeta ter delavca, dalje so se prepričali, da naš mali človek ni tako indiferenten do drugih problemov, kot je na primer takrat bil najvažnejši nacionalni, saj je bilo očitno, da bo Hitler napadel Jugoslavijo« (str. 36).

Olga Kastelic je prispevala članek »Kratek oris protifašističnega boja na Koroškem« (str. 37—46), ki je v glavnem kompilacija po do tedaj že napisani literaturi o Koroški. V orisu podaja nastanek prvih odborov OF poleta 1942 in prvih koroških partizanskih čet pozimi 1942 in spomladi 1943. Konec marca 1943 je bil ustanovljen v Zgornji Koprivni I. koroški bataljon. Leta 1944, to je v obdobju koroške grupe odredov, se je dejavnost koroških

partizanov prenesla tudi severno od Drave, 12. sept. 1944 pa je po ukinitvi Koroške grupe odredov vodstvo vseh enot na Koroškem prevzel Koroški odred. Organizacijo NOB na Koroškem je najprej vodil Okrožni komite za Koroško, nato pa Pokrajinski komite KPS za Koroško, ki se je spomladi 1944 preoblikoval v Oblaslni komite KPS za Koroško. Foleg tega je 1944 nastal tudi Pokrajinski odbor OF za Koroško.

Peter Ficko je v članku »Gospodarska podoba Mežiške doline« (str. 47—57) — kot pravi sam — »nakazal le nekaj značilnih potez gospodarskega razvoja Mežiške doline«, rudarstva, železarstva, kmetijstva in gozdarstva. V njem na kratko podaja razvoj rudarstva in železarstva od začetkov do danes. Nato pa podrobno in tudi s pomočjo tabel prikazuje razvoj in napredek ravenske železarne. Ugotavlja, da pomen železarne ni samo gospodarski, temveč je tudi kulturno dvignila Mežiško dolino in so tako Ravne postale pravi kulturni in upravni center Mežiške doline. Značilnost kmetijstva v Mežiški dolini so samotne kmetije, ki so velika ovira za načrtno gospodarstvo. Vedno pomembnejši faktor pa postaja gozdarstvo.

O življenju slovenskih koroških študentov, ki študirajo na Dunaju, poroča Pavle Apovnik v članku »Problem slovenskih koroških visokošolcev v Avstriji« (str. 58—61). Na kratko prikazuje študentske organizacije, v katere se vključujejo avstrijski študenti. Med temi je najmočnejši meščanski blok. Slovenski študentje na Dunaju, ki jih je samo 15, so organizirani v Klubu koroških slovenskih akademikov, ki žive precej izolirani od nemških kolegov.

Apovnik je priobčil tudi članek »Iz spomenice koroških Slovencev avstrijski zvezni vladi« (str. 62—69). V tem članku precej podrobno razčlenjuje nemško-nacionalno pripravljano delo za odlok z dne 22. sept. 1958 glede dvojezičnega šolstva na Koroškem. Ta odlok je izdal koroški deželni šolski svet na zahtevo nemških nacionalističnih organizacij: »odpravil je načelo obveznega pouka v obeh jezikih in ga postavil na fakultativno osnovo s tem, da je dal staršem pravico, da otroke odjavijo od dvojezičnega pouka. Odpravil je tudi obvezni pouk slovenščine na višjih stopnjah in slovenščino degradiral na položaj fakultativnega predmeta« (str. 114). Vodstvo te gonje proti dvojezičnemu šolstvu je prevzela organizacija »Kärntner Heimatdienst«, ki vrši ne samo kulturni ampak tudi gospodarski pritisk na koroške Slovence. Ponatisnjen je tudi članek Pavla Apovnika »Dinamit in zločinski atentati so sredstva pobesnelih nacionalistov na Koroškem«, ki je bil objavljen ob napadu na sedež slovenskih organizacij v Celovcu v noči od 14. na 15. avgust v Slovenskem Vestniku, dne 21. avg. 1959.

Zgodovino Koroških Slovencev po prvi svetovni vojni obravnava Lojze Ude v članku »Po plebiscitu 10. oktobra 1920 — Kärntner Heimatdienst, Heimatbung« (str. 73—91). V njem opisuje delovanje in nasilje vse nemško-avstrijske organizacije »Kärntner Heimatdienst«, ki je bila tvorba »pangermansko nacionalističnih sil, po svojem formalnem ustanovitelju in vodstvenem sestavu pa deželna uradna institucija« (str. 75). Leta 1924, ko so izstopili iz sosveta »Kärntner Heimatdienst« socialni demokrati, pa se je preimenoval v »Kärntner Heimatbund«, ki ga »je odslej držala le še nacionalistična večina (s krščanskimi socialci) v deželnem zboru in deželni vladi, medtem ko so ga držale prej vse nemškoavstrijske stranke« (str. 84). Tudi Kärntner Heimatbund je nadaljeval politiko Kärntner Heimatdiensta in je bil zato leta 1938 priznan kot sestavni del organizacije nacionalsocialistične stranke.

Naseljevanje inozemcev in doseljencev iz drugih avstrijskih dežel na Koroško podaja Vladimir Klemenčič v obširnem članku »Migracije prebivalstva na Koroškem med leti 1934—1951« (str. 92—112). Naseljevanje je porastlo predvsem na severnem Koroškem, medtem ko se je moralo prebivalstvo na južnem Koroškem izseljevati in iskati zaslužka izven Koroške. Vzrok temu je neenak razvoj neagrarno gospodarske dejavnosti. Severna Koroška se gospodarsko hitreje razvija, južna Koroška pa je gospodarsko precej zaostala, kar pa ni njena krivda, kajti severna Koroška ima večjo podporo nemškega kapitala. To vzbuja upravičen sum »da je naseljevanje z Nemci diktirano z namenom, da bi se nacionalna struktura prebivalstva načrtno spreminjala v škodo Slovencev« (str. 109).

Janko Pleterski je napisal članek »Materinščina otrok in pouk na koroških osnovnih šolah« (str. 113—120). Avtor se v članku v glavnem omeji na posledice, ki so nastale na Koroškem za slovensko manjšino po odloku 22. sept. 1958, s katerim so bile ukinjene dvojezične šole. Ugotavlja, da so bili pod germanizacijskim pritiskom od slovenskega pouka odjavljeni v zelo velikem številu tudi otroci slovenskega materinega jezika. Po koroški statistiki o dvojezičnem pouku na osnovnih šolah bi število otrok s slovensko materinščino znašalo v šol. letu 1958/59 vsaj 4820, to je že za 2726 več, kakor pa jih je ostalo pri-glašeni za dvojezični pouk, to se pravi, da je najmanj 56,56 % vseh slovenskih otrok izgubilo pravico šolanja v materinščini. Dejansko pa je odstotek otrok slovenskega materinskega jezika na osnovnih šolah znatno večji. Po cenitvi britanskih okupacijskih oblasti »je leta 1946 bilo na Koroškem do 60.000 Slovencev. To bi preneseno na prebivalstvo dvojezičnega ozemlja leta 1961 (97.925) znašalo blizu 61 % ali nad 6000 slovenskih otrok v šolskem letu 1958/59. Po ocenitvi profesorja za zgodovino na City College v New Yorku dr. H. Kohna pa je število Slovencev na Koroškem znašalo po drugi svetovni vojni blizu 75.000. To bi spet, procentualno preneseno na učence dvojezičnih osnovnih šol v šol. letu 1958/59, pomenilo okrog 7500 učencev slovenske materinščine. To je precej realno število, ki se v glavnem ujema tudi z navedbami samih koroških Slovencev« (str. 117).

Slavka Kajba

Letopis Muzeja narodne osvoboditve LR Slovenije v Ljubljani I. in II. letnik. Izdal Muzej narodne osvoboditve, I. letnik je izšel leta 1957, ima 181 strani s slikami + 1 barvno prilogo. 8°. II. letnik je izšel leta 1958, ima 303 strani s slikami + 1 barvno prilogo + oglase. S^o.

Leta 1957 je prvič izšel Letopis Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani. Uvodno besedo je napisal dr. Marjan Dermastja, ki je pri tem poudaril pomen Letopisa in sploh dela Muzeja narodne osvoboditve. Leta 1958 je izšel drugi letnik Letopisa. Njegova vsebina je pisana v stilu prvega letnika. Sodelovali so nekateri stari avtorji, pridružili pa so se jim še novi. Po tematiki moramo prispevke v Letopisih razdeliti v 3 skupine: 1. v historične razprave, 2. v me-moarske prispevke in 3. v kronologije in muzejsko strokovne obdelave.

Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo in njegovo delo (I, str. 7—35)

Med slovenskimi pokrajinami sta glede NOB kompleksno obdelani Koroška in Slovensko Primorje. Prva v Koroškem zborniku, druga v zborniku Slovensko Primorje in Istra, ki ga je izdala založba Rad v Beogradu leta 1953 (o narodno-osvobodilni borbi v Slov. Primorju je pisal dr. Ivo Juvančič). Kompleksno obdelavo narodnoosvobodilne borbe v obmejnih pokrajinah je narekoval boj za naše meje po letu 1945. Toda številni problemi so dobili v splošni obdelavi relativno malo prostora, so pa zelo pomembni in terjajo posebno obdelavo. Tako vprašanje je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo in problematika okrog osvobojenega ozemlja v Slovenskem Primorju oziroma problem splošne ljudske vstaje, ki je bil doslej obdelan bolj s stališča vojaških dogodkov, manj pa s stališča razvoja oblastnih in političnih organov. Tone Ferenc se je odločil, da obdela problem Narodnoosvobodilnega sveta v Slovenskem Primorju. Avtor govori v razpravi o ustanovitvi sveta in njegovih odlokih, od katerih so najpomembnejši: odlok o mobilizaciji, ki je skupaj s prostovoljci ustvaril deset novih brigad in več odredov; odlok o volitvah in občinske narodno-osvobodilne odbore, ki tvorijo izjemo tako glede stanja v ostalih delih Slovenije, kjer v tem času ni bilo volitev, kakor glede samih nazivov teh organov, na primer namesto krajevni — občinski narodnoosvobodilni odbori, poleg njih pa še vaški pododbori in pa okrožni narodnoosvobodilni odbori, česar osvobojeno ozemlje v Ljubljanski pokrajini v tem času in tudi v letu 1942 ni poznalo;

odlok o veleposestvih, v zvezi s katerim govori avtor predvsem o problemu kolonata in o zavodu »Ente per la Rinascità Agraria«. Pisec prikazuje, kako se je ta odlok konkretno izvajal, predvsem v Brdih, kjer je bil kolonat najmočnejši. Nato navaja, kako je bil po izpolnitvi svojih glavnih nalog Narodnoosvobodilni svet za Slovensko Primorje sredi januarja 1944 ukinjen, upravne posle in vodstvo narodnoosvobodilnih odborov pa je prevzel pokrajinski odbor OF.

Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem (II, str. 81—153)

Avtor zelo podrobno obravnava nastanek in razvoj Wehrmannschafta na Štajerskem, primerja upravne in politične ustanove na Štajerskem in Gorenjskem ter prikazuje, kako je vsakemu večjemu sunku partizanskih enot sledila mobilizacija Wehrmannschafta ali formiranje drugih enot. Zaradi pomanjkanja drugih vojaških enot je bil Wehrmannschaft vedno bolj pritegnjen v protipartizanski boj. Pri tem avtor opisuje boje med partizani in Wehrmannschaft, navaja vse sodelujoče enote in sektorje njihovega delovanja. Opisuje zelo natančno in pregledno ter gradi celoten prikaz po določenem sistemu, ki nas zelo dobro seznanja z delovanjem Wehrmannschafta in Steirischer Heimatbunda — to je Štajerske domovinske zveze. Podrobno opisuje razkroj Wehrmannschafta (predajanje celih postojank partizanom) in poudarja, da nacisti kljub očitnemu razkroju Wehrmannschafta v protipartizanskem boju iz prestižnih razlogov le-tega niso hoteli ukiniti. Ob koncu svojega prikaza zgoščeno podaja zaključke svojih raziskav in pri tem primerja stanje na Štajerskem in Gorenjskem.

Stane Terčak, Partizansko šolstvo na okupiranem Spodnjem Štajerskem (II, str. 203—222)

Avtor opisuje izredno težavne razmere, v katerih se je razvijalo partizansko šolstvo na Spodnjem Štajerskem. Najprej se je pojavilo spomladi leta 1944 v litijskem okrožju, nato se je razmahnilo od maja 1944 v osvobojeni Zgornji Savinjski dolini, poleti leta 1944 na Kozjanskem in v Revirjih, jeseni leta 1944 pa tudi na Pohorju in v okraju Slovenj Gradec. Avtor navaja podatke o šolskem obisku, o učiteljih in o oblikah teh šol ter poudarja vlogo partizanskega šolstva na Spodnjem Štajerskem.

Stane Terčak, Ali je bila II. Celjska četa? (I, str. 107—111)

Avtor dokazuje na osnovi originalnih dokumentov in ustnih izjav udeležencev, da se je v avgustu in septembru 1941 na področju Celja formirala močna skupina, ki se je pripravljala za odhod v partizane. Nameravala se je povezati s I. štajerskim bataljonom, v čigar sklopu bi delovala kot II. celjska četa, vendar je bila zaradi izdaje uničena.

Janko Jarc, Prva Belokranjska partizanska četa (I, str. 83—106)

V tem članku Janko Jarc nadaljuje članek Bela Krajina v uporu, ki ga je objavil v Kroniki leta 1953 (v 1. številki str. 3—15 in v 2. številki str. 80—97). Pisec opisuje usodo prve belokranjske čete, ki bi po obširnem načrtu morala sodelovati v veliki akciji v Posavju, pri Bučki, vendar ni mogla prekoračiti Krke ter se je zato sklenila vrniti v svoje taborišče. Pri tem so jo Italijani zaradi neprestanih bojev in izdaj popolnoma uničili. Kajti od novembra 1941, ko so Italijani četo prvič napadli, do februarja 1942, ko so se dolenski partizani začeli znova zbirati, so padli skoraj vsi borci prve belokranjske čete.

Janko Jarc, Lovro Kuhar - Prežihov Voranc v italijanskih zaporih leta 1943 (II, str. 55—79)

Avtor je na osnovi arhivskega materiala Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani raziskal okoliščine in vzroke Vorančeve aretacije (8. januarja 1943)

ter njegova zasliševanja v italijanskih zaporih, dokler ga niso po italijanski kapitulaciji dobili v roke Nemci, ki so ga poslali v koncentracijsko taborišče Sachsenhausen.

Lojze Požun, Zaledna vojaška oblast v zahodnih predelih Slovenskega Primorja (II, str. 157—188)

V naši partizanski historiografiji NOB so se doslej poudarjale predvsem operativne enote naše vojske (čete, bataljoni, brigade, odredi itd.), medtem ko je o zalednih vojaških enotah bilo malo ali skoraj nič napisanega. To vrzel — vsaj za Slovensko Primorje — izpolnjuje pričujoči članek. Avtor v zelo zgoščenem slogu prikazuje ustanovitev in delo zaledne vojaške oblasti v zahodnih predelih Slovenskega Primorja, predvsem na Tolminskem, ozirna kobariškem vojnem področju, na skicah pa prikazuje organizacijo zaledne vojaške oblasti na vsem primorskem ozemlju.

Stane Semič-Daki in Lojze Vršnik, Pregled enot narodnoosvobodilne vojske v Sloveniji in njihovega poveljniškega kadra 1941—1945 (II, str. 237—246)

Avtorja dajeta zelo dober pregled enot narodnoosvobodilne vojske in poveljniškega kadra v Sloveniji v razdobju 1941 do 1945 po vseh slovenskih pokrajinah. Pregled more biti koristen pripomoček pri obdelovanju narodnoosvobodilne borbe.

Milan Brezovar, Partizanska zastava v prvem letu narodnoosvobodilne borbe (I, str. 39—50)

V tem sestavu prikazuje avtor oblikovanje slovenske partizanske zastave, ki izvira po svoji obliki iz stare slovenske trobojnice. Na njeno oblikovanje so vplivali trije dokumenti in sicer Partizanski zakon iz julija 1941, odredba Vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije od 1. oktobra 1941 in na tej osnovi izdana odredba Poveljstva slovenskih partizanskih čet. V zvezi z oblikovanjem slovenske partizanske zastave opisuje tri zastave: zastavo Kamniškega bataljona, vosovsko zastavo in zastavo Prvega proletarskega udarnega bataljona Toneta Tomšiča.

Milan Brezovar, Nekaj pomembnih zastav ljudske revolucije (II, str. 191—261)

V pričujoči razpravi avtor obravnava zastavo prvega slovenskega udarnega bataljona Toneta Tomšiča in prapor zasavskega bataljona Alojza Hohkrauta ter slovensko zastavo Zahodno-koroškega odreda.

Miroslav Luštek, Nekaj zunanjih znakov partizanstva (II, str. 1—27)

Avtor obravnava zelo malo obdelan problem zunanjih znakov partizanstva (kapa, zastava, položajni znaki, čini, odlikovanja, uniforme itd.). Ko govori o oblikovanju slovenske partizanske zastave, poudarja, da so njeno obliko določile štiri odredbe: Partizanski zakon, odredba Vrhovnega štaba od 1. oktobra 1941 in odredba Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet ter nato še Statut proletarskih brigad. Nato opisuje nastanek pozdrava »Smrt fašizmu — svobodo narodu« in razvoj partizanskega pokrivala — od neutrenjenega stanja v letu 1941 preko razmaha »triglavk« v letu 1942 do pojava »titovke« ali »partizanke«, ki se je uveljavila v drugi polovici leta 1943 in ki je bila aprila leta 1944 tudi uradno uvedena ter so bila nato vsa druga pokrivala prepovedana.

V nadaljevanju obravnava partizanske položajne znake, ki jih je uvedel Vrhovni štab spomladi 1942 s posebno odredbo, ter oficirske in podoficirske čine, ki so bili uvedeni leta 1943 in so jih nato dopolnjevali. Povsod dodaja tudi znake političnih komisarjev. Ob zaključku navaja partizanska odlikovanja in priznanja.

Jože Krall, Ilegalne tiskarne Grafičnega odseka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko (I, str. 53—81)

Avtor opisuje tiskarno »Julijo« in delo v tiskarni ter podrobno navaja njen tisk. Po ohranjenih podatkih ugotavlja, da so v tej tiskarni v času njenega petmesečnega obstoja (od začetka marca do konca avgusta 1944), dokler je niso zaradi izdaje škofjeloški domobranci izsledili in uničili, natisnili trideset raznih tiskov v skupni nakladi 150.850 izvodov. Nato opisuje delo v tiskarni »Trilof«, ki je delovala od začetka julija 1944 do osvoboditve. V tem času so v tej tiskarni natisnili 447.214 izvodov, skupno 942.904 odtisov.

Jože Krall, Tiskarna »Donas« (II, str. 29—52)

V nadaljevanju obravnava avtor nastanek in delo ilegalne tiskarne »Donas«, ki je začela z delom sredi avgusta leta 1944 in se je kljub nemškimi hajkam uspela obdržati do osvoboditve. V tem času je natisnila 64 raznih tiskov s skupno 287 stranmi v skupni nakladi 283.773 izvodov, to je skupno 471.721 odtisov. Ob zaključku svojega obširnega članka podaja avtor resumé o delu vseh treh tiskarn — »Julija«, »Trilofa« in »Donasa«.

Adolf Arigler-Bodin, Delo v ljubljanskih ilegalnih ciklostilnih tehnikah (I, str. 123—128)

Pisec opisuje delo v Centralni ciklostilni tehniki KPS konec leta 1941 in v začetku leta 1942, navaja imena sodelavcev in razne akcije delavcev ilegalnih tehnik za nabavo potrebnega materiala. Posebno dragoceni so podatki o delu, ki jih je navedel na osnovi zapiskov, ki si jih je delal sproti.

Dr. Edo Pohar, Začetki sanitetne službe na Gorenjskem (I, str. 129—131)

V odlomku iz zanimivih spominov opisuje pisec prvi dve obliki nege ranjencev na Gorenjskem, to je »zabijanje« ranjencev na terenu pri civilnem prebivalstvu in zdravljenje v majhnih zasilnih bivališčih v težko dostopnih krajih. Opisuje težave v zvezi s pomanjkanjem strokovnega osebja in sanitetnega materiala ter rekvizicijo v jeseniški bolnici junija 1942.

Ladislav Grad, Boj pri Jančah nad Litijo (II, str. 247—258)

V prispevku opisuje pisec pohod 3. čete III. bataljona II. grupe na Štajersko, boje z Nemci in uspešen povratek na italijansko okupacijsko ozemlje.

Miroslav Luštek, Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v letu 1941 (I, str. 133—151)

Na osnovi arhivskega materiala in literature je avtor sestavil izredno uporaben pregled vsega dogajanja v Ljubljani v letu 1941. Obsega pa trosilne akcije, akcije VOS in celotne dejavnosti OF in KPS, streljanje talcev, delovanje domače reakcije in ukrepe italijanskih okupacijskih oblasti.

Brane Božič, Ludvik Čarni, Milica Kacin, Slavka Kajba, Marija Oblak, Matija Žgajnar, Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v prvi polovici 1942. leta (II, str. 265—303)

Sestavljalci kronologije vestno navajajo gradivo, na osnovi katerega so zbrali podatke za ta pregled, ki obsega del ilegalnega političnega dela revolucionarne Ljubljane za čas januar—junij 1942. Kronologija je nadaljevanje iz 1. številke Letopisa in se bo nadaljevala v 1. številki Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja iz leta 1960, kjer bo obdelana druga polovica leta 1942.

Milan Bevc, O delu in razvoju Muzeja narodne osvoboditve LRS od ustanovitve do danes (I, str. 153—159)

Avtor uvodoma opisuje nastanek Muzeja narodne osvoboditve in njegovo delo do otvoritve stalne razstave leta 1955. Od otvoritve dalje skuša muzej z občasnimi razstavami izpopolniti vrzeli stalne razstave, na kateri je zaradi tesnega razstavnega prostora približno le ena šestina vseh muzealij. Pisec opisuje zbrano muzejsko, arhivsko, knjižno in fotografsko gradivo ter tozadevne muzejske oddelke.

Milan Bevc, Poročilo o delu Muzeja narodne osvoboditve v letu 1958 (II, str. 259—264)

Milan Bevc opisuje delo Muzeja narodne osvoboditve v letu 1958, navaja občasne razstave, obisk muzeja in njegovo publicistično dejavnost.

Dr. Metod Mikuč, Pomembnost terenskega dela ekip Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani in pisanje t. im. občinskih kronik (II, str. 223—229)

Dr. Metod Mikuč poudarja nujnost dela terenskih ekip in pri tem opozarja na pomen njihove predhodne priprave. Pred odhodom na teren bi morale preštudirati vse originalne dokumente, ki se nanašajo na problem, ki ga nameravajo na terenu raziskovati. Nato poudarja potrebo po pisanju kronik, pri čemer opozarja na pravilno metodo pri njihovem sestavljanju — najprej je potrebno zbrati vse dokumente in izjave ter na osnovi tega gradiva pisati kronike. Kot primer takega sistematičnega dela navaja kroniko Ljubljane in okolice v času narodnoosvobodilne borbe.

O. Kastelic, O zbiranju gradiva za partizansko topografijo (I, str. 161—181)

V začetku opisuje avtorica obdobje evidentiranja spomenkov narodnoosvobodilne vojne, nato pa delo Muzeja narodne osvoboditve za izdajo partizanske topografije. Podrobno opisuje delo terenskih ekip Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani ter njihovo sodelovanje z oddelki NOB pri okrajnih muzejih, ki se pravitako ukvarjajo s partizansko topografijo. Ob zaključku avtorica navaja težave v zvezi s terenskim delom.

Ljudmila Krese v dveh sestavkih — Čiščenje in konserviranje kovinskih predmetov iz narodnoosvobodilne borbe (II, 231—236) in O restavriranju in konserviranju dokumentov iz narodnoosvobodilne borbe (I, str. 113—121) —

opisuje delo konservatorskega oddelka Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani, čigar naloga je ohraniti in konservirati gradivo iz narodnoosvobodilne borbe (dokumente, kovinske predmete itd.).

Nada Sfiligoj

Zbornik »Ljubljana v ilegali« I. knjiga. Ljubljana 1958. Izdal Okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva v Ljubljani. Uredil uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik Vladimir Krivic. 487 strani.

Prva knjiga od štirih, ki jih namerava izdati Okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva v Ljubljani s skupnim naslovom »Ljubljana v ilegali«, je posvečena 40. obletnici ustanovitve Komunistične partije Jugoslavije. Že podnaslov »V odločilnih dneh« nam pove, da vsebina prve knjige obsega obdobje, ko je Komunistična partija s svojimi zavezniki neposredno pripravljala in pričela oboroženo vstajo zoper okupatorja.

Knjiga je predvsem zbornik spominov revolucionarnih političnih delavcev, čeprav so nekateri avtorji prispevkov (Marica Čepe, Miroslav Luštek in drugi) upoštevali tudi druge vire. Teritorialno obsega zbornik aktivnost komunistov v boju za enotnost naprednih sil pod vodstvom Komunistične partije v Ljub-

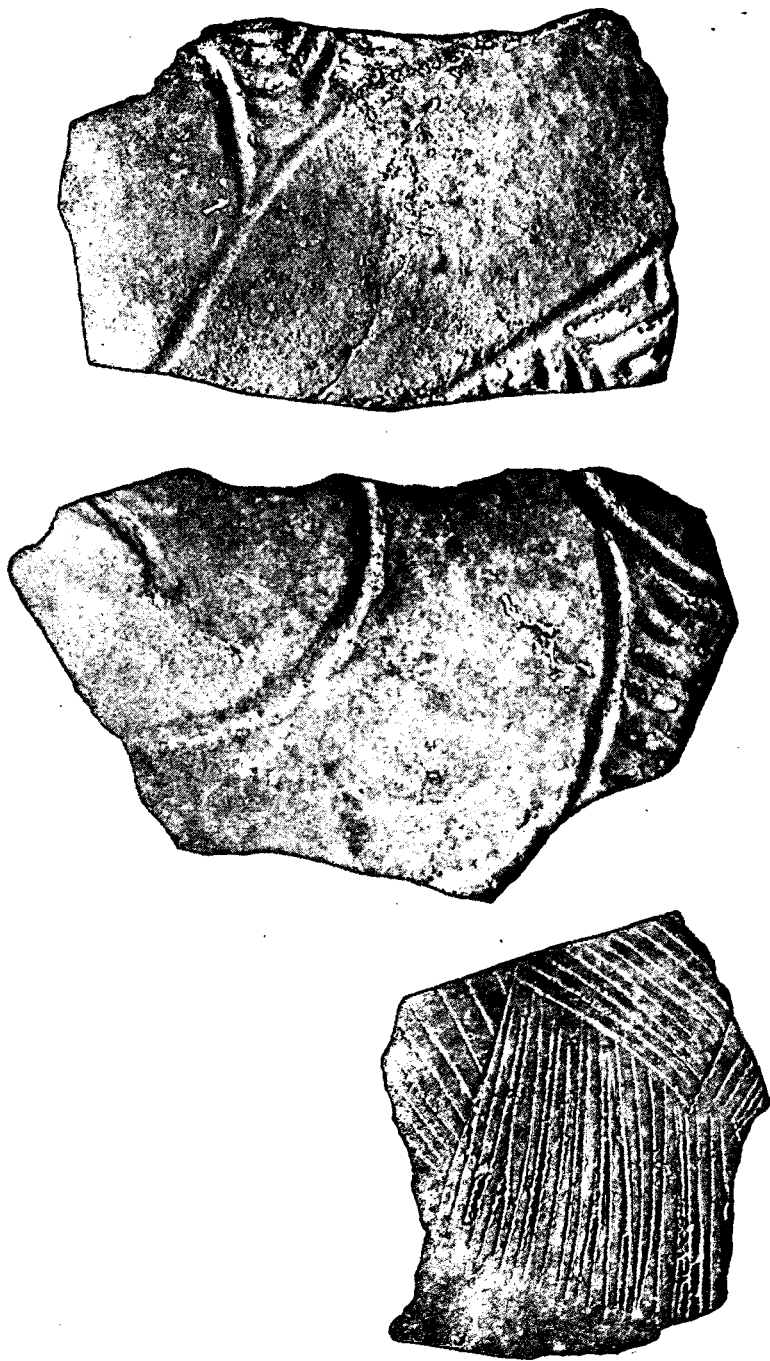
ljani in njeni neposredni okolici. Hkrati pa nakazuje ovire, ki so jih komunisti morali premagovati v boju z razrednimi interesi meščanske družbe.

Zbornik je razdeljen na štiri dele. Prvi del sestavljajo: članek Borisa Kraigherja »Partija je začela boj na položajih, ki jih je ustvarila pred vojno«, razpravo Borisa Kidriča »Kratek obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji« ter informativni sestavek uredniškega odbora o delu in življenju Edvarda Kardelja ter njegovih najožjih sodelavcih v letu 1941. Razpravo je Boris Kidrič napisal 1944. leta kot informativno poročilo za Moskvo. V zborniku je prvič objavljena, a le njen prvi del. Razpravo odlikuje jedrnatost in dialektična analiza družbenih stremeljenj na Slovenskem. Zajema delno obdobje pred ljudsko revolucijo ter sega nato do leta 1944, ko jo je avtor napisal. Drugi del zbornika obsega prispevke, ki osvetljujejo boj komunistov za predvojno množično revolucionarno gibanje kot pogoj za revolucionarni nastop delavskega razreda v narodnoosvobodilni vojni. Tretji del prikazuje delo partijske tehnike in delo centralne tehnike KPS v letu 1941. Četrty del pa obsega prispevke o delu aktivistov OF v prvih mesecih okupacije.

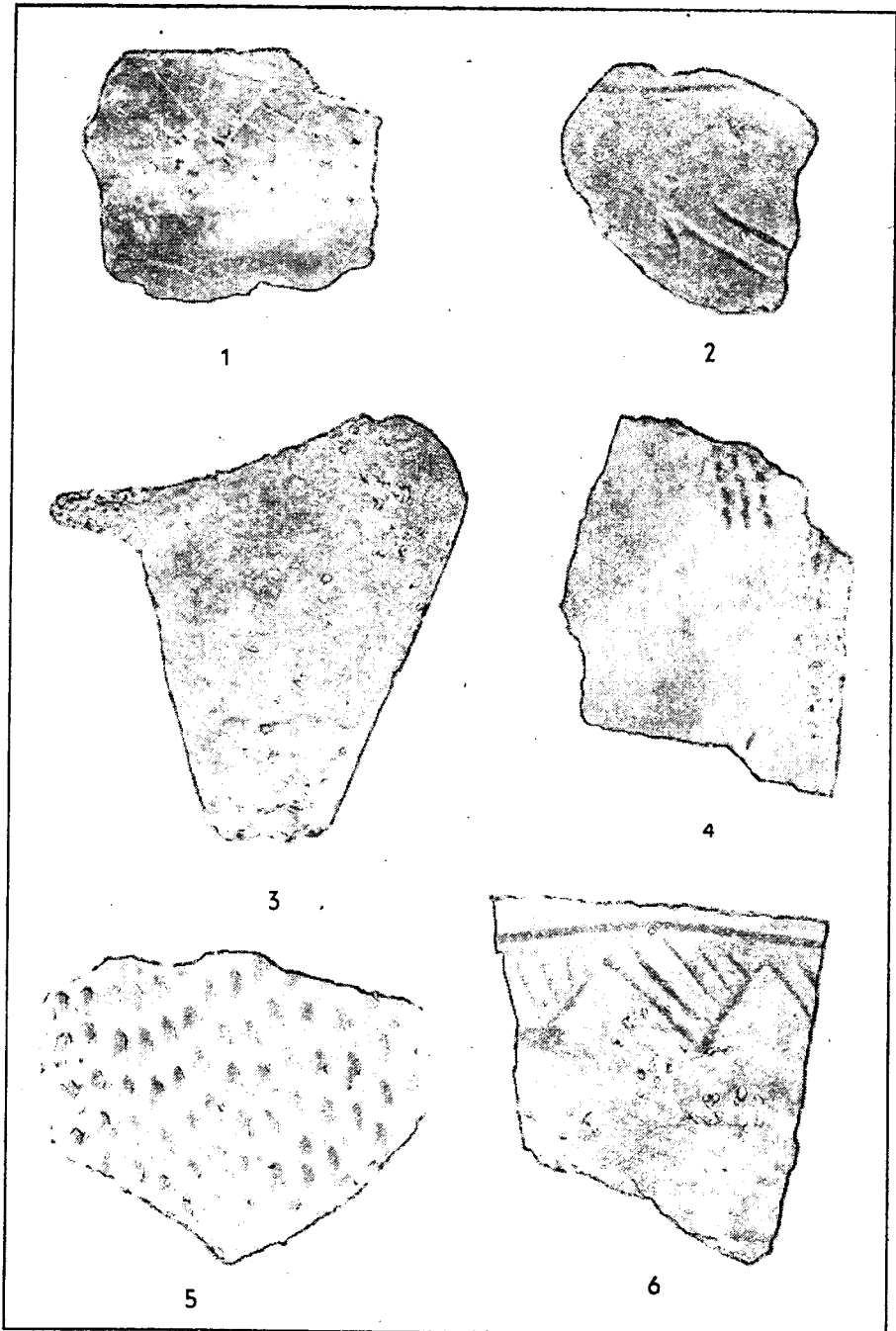
Bogato opremljeni zbornik je več kot le zanimivo branje. Zgodovinarjem, ki bodo raziskovali to razdobje, bodo objavljen spomini čisto edini vir. Seveda se moramo zavedati, da je ta vir memoarskega značaja in ima zato na sebi tudi vse slabosti memoarskih virov. Zlasti proti podrobnostim njegovih podatkov bo treba marsikdaj biti zelo kritičen, ker je čas v spominih že marsikaj zabrisal ali pa premaknil. Prava vrednost zbornika ni v njegovih drobnih podatkih, temveč v nečem drugem. Pokazal je na globoko notranjo povezavo med predvojnimi revolucionarnim gibanjem in narodnoosvobodilnim bojem v dobi druge svetovne vojne ter da je najtrdnější in najdaljši člen v tej povezavi tvorila Komunistična partija Slovenije oziroma Jugoslavije. Sodobni pisani dokumenti prikazujejo to povezavo dokaj skromno, memoarski viri naše knjige pa nudijo o njej mnogo jasnejšo sliko. V tem je glavna vrednost našega zbornika.

V zbornik so se prikradle tudi nekatere napake. N. pr.: na strani 94 je napisano tovarna Hribernik, ko bi moralo biti Hribar; na strani 242 je trditev, da so bile pesmi Mateja Bora »Previharimo viharje« natisnjene na 120 straneh, ko so v resnici bile na 77 straneh. Toda te in podobne napake nas ne smejo presenetiti, kajti od dogodkov do njihove rekonstrukcije sta pretekli dve desetletji.

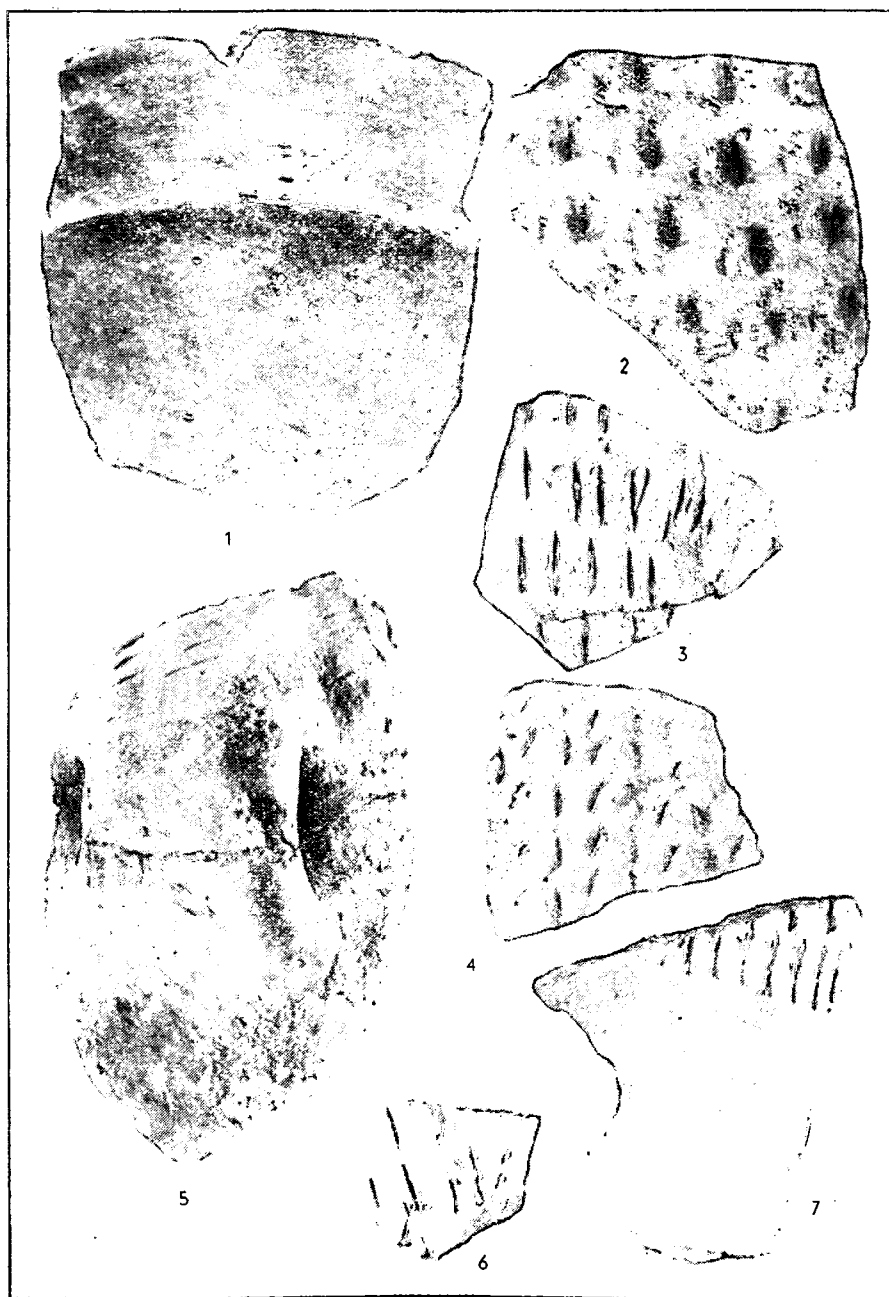
L. Čarni

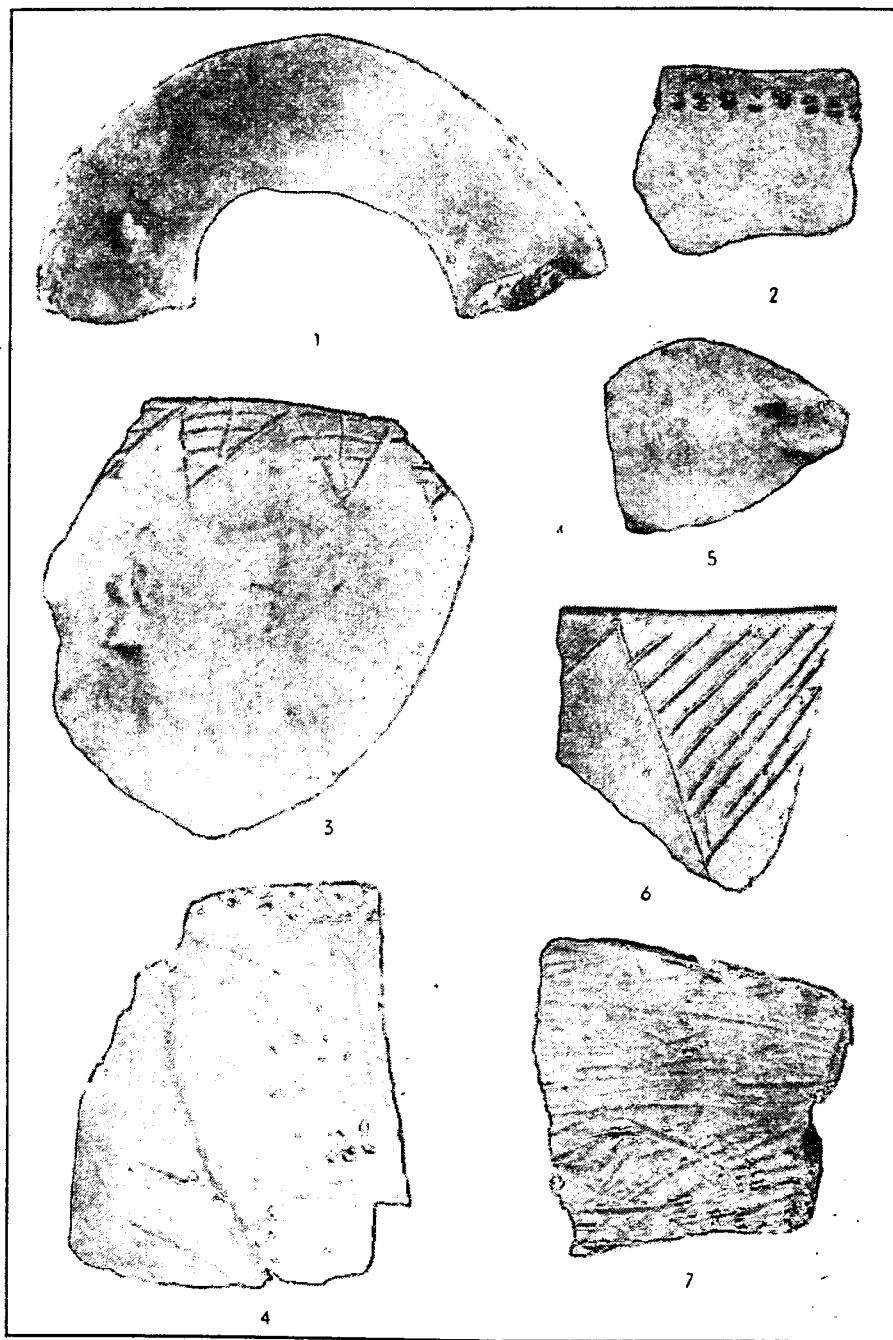
Slika 1—3 Vlaška jama

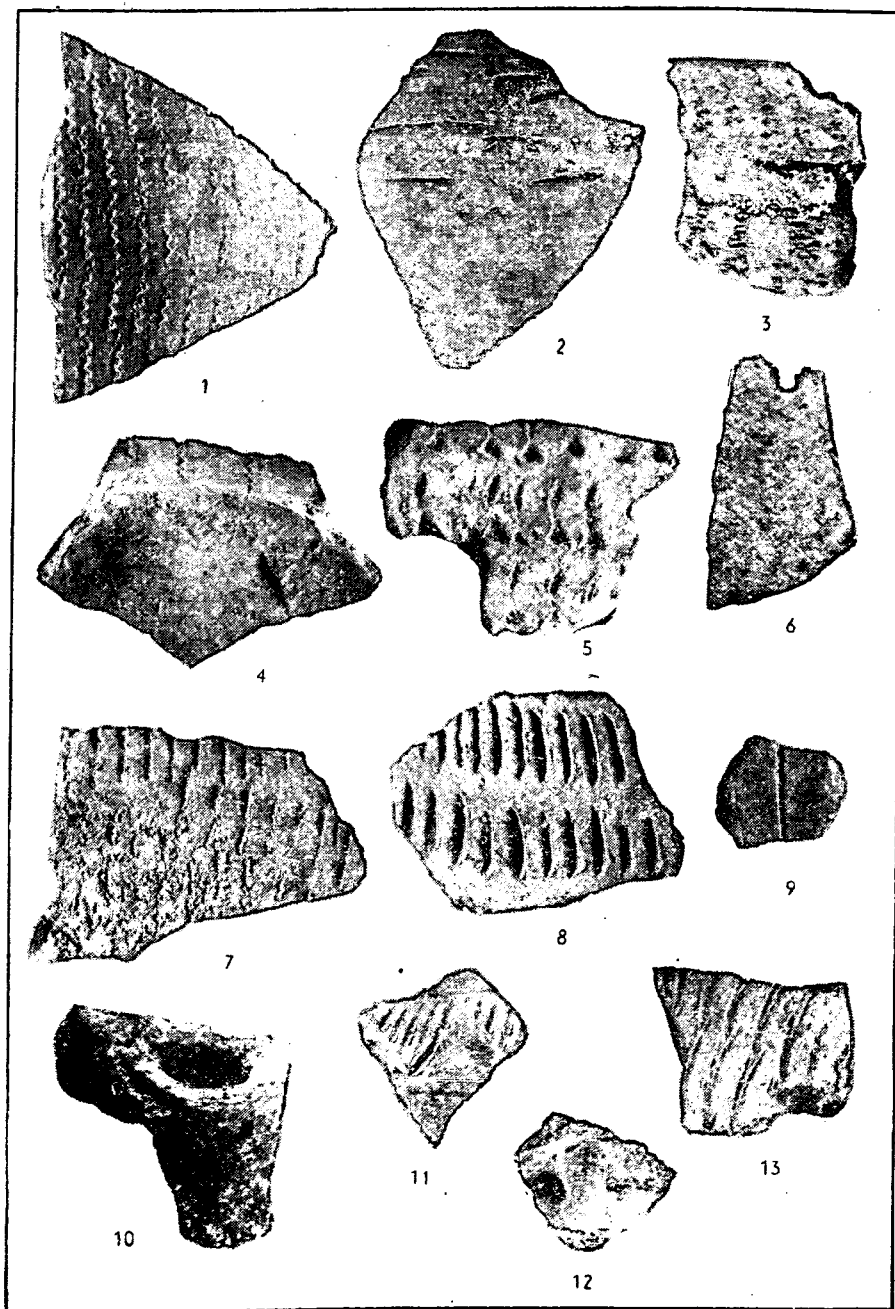
Slika 1 Jama delle Gallerie, sl. 2, 4—6 Vlaška jama (?), sl. 3 ?

Slika 1 ?, sl. 2, 3, 5—7 Vlaška Jama, sl. 4. Samatorca

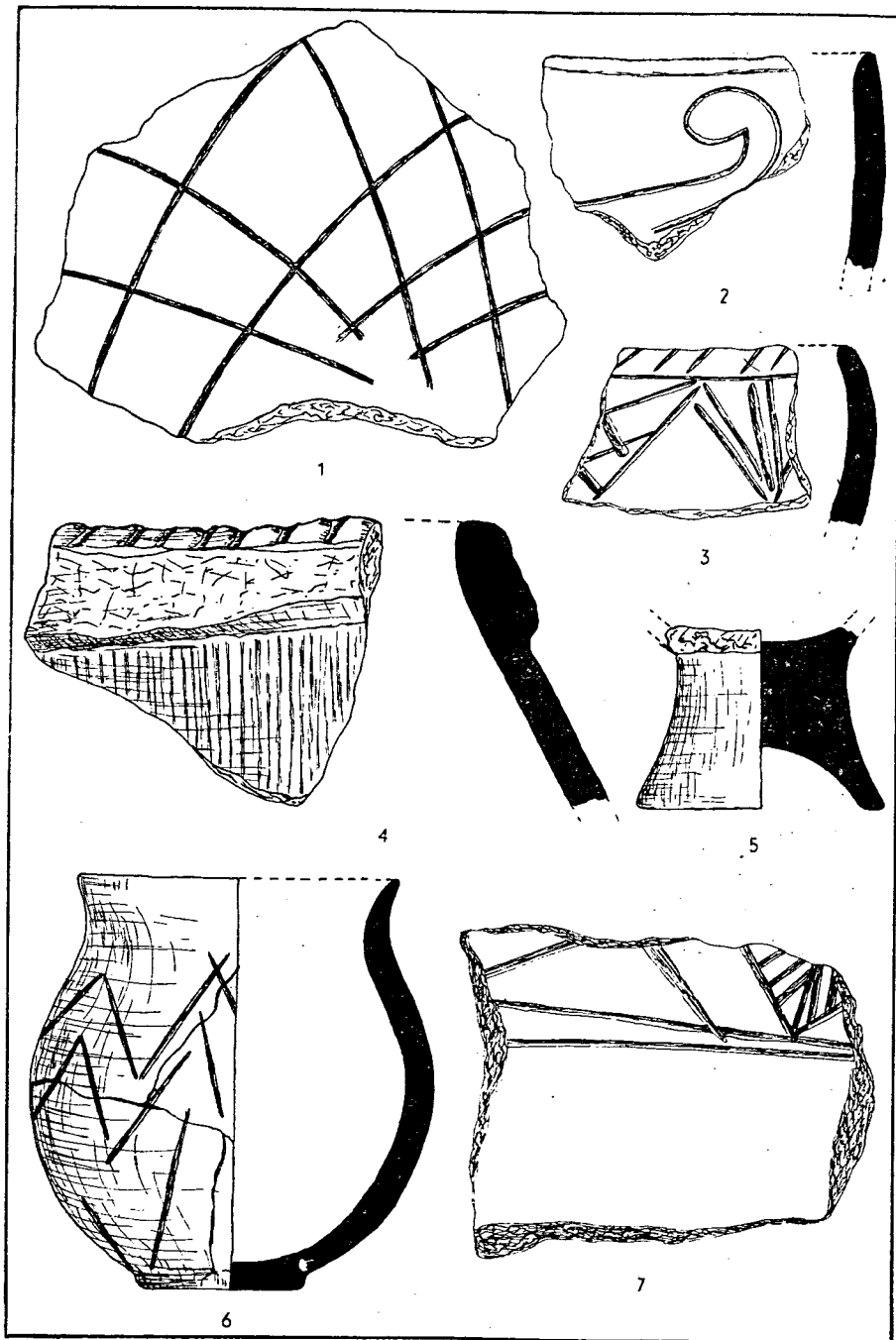

Slika 1 Jama delle Gallerie (?), sl. 2—7 Vlaška jama (?)

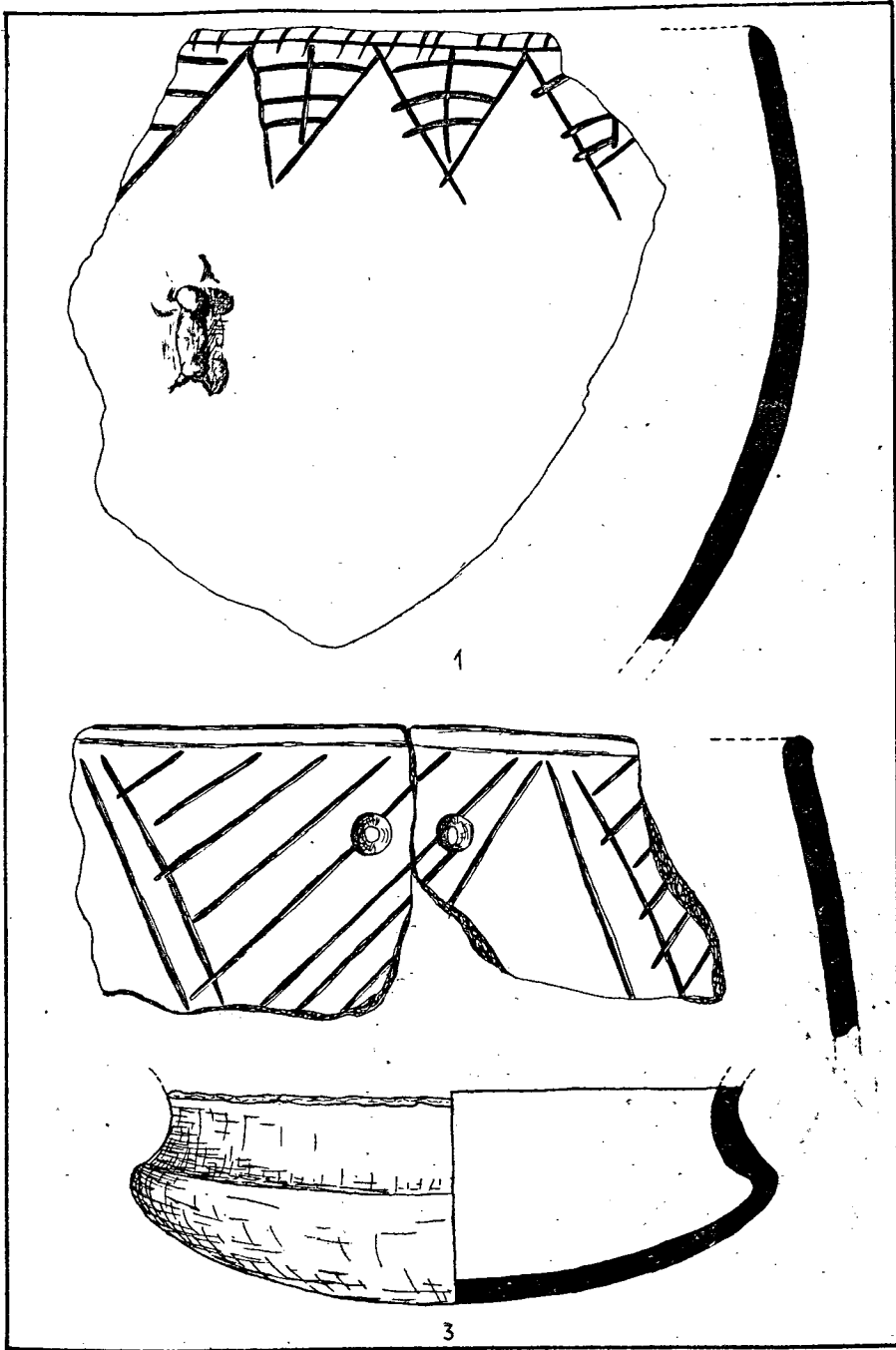

Slika 1—8, 10—13 Vlaška jama (?), sl. 9 Jama Liščik (?)

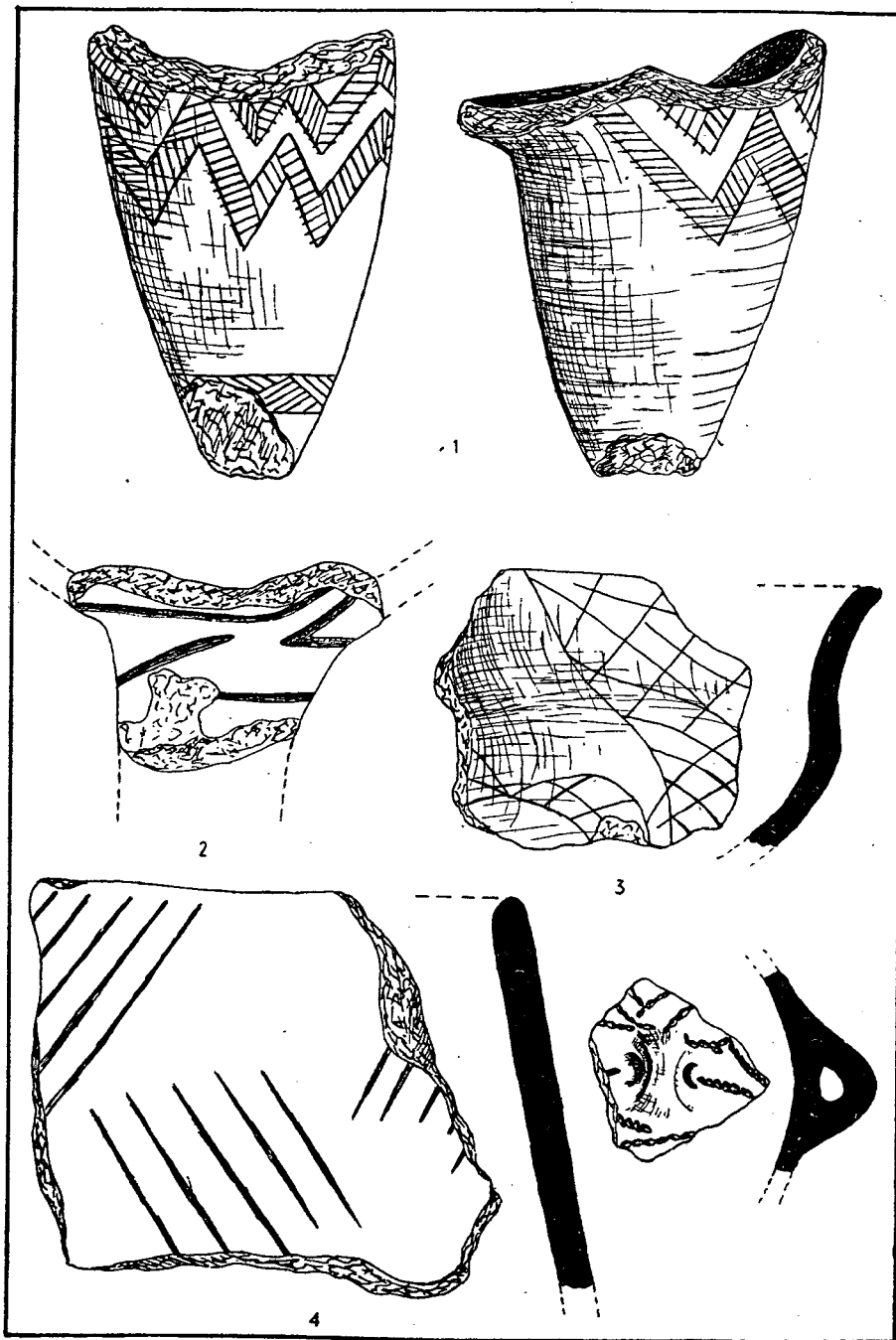

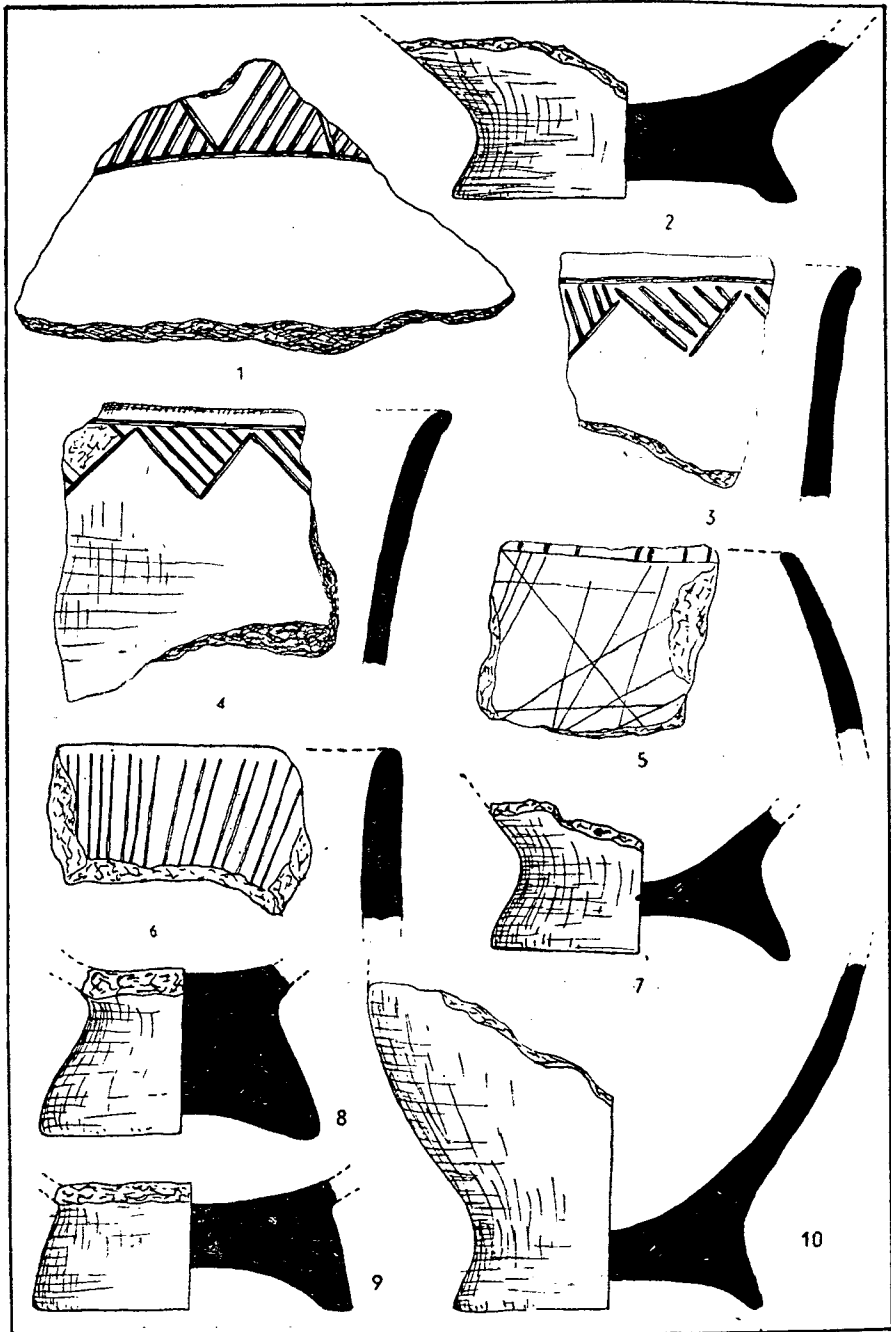
Slika 1, 5 Vlaška jama, sl. 7 Vlaška jama (?), sl. 2 ?, sl. 3 Katra jama, sl. 4 Gabrovica, sl. 6 Jama Lišičik (vse 2/3 nar. vel.)

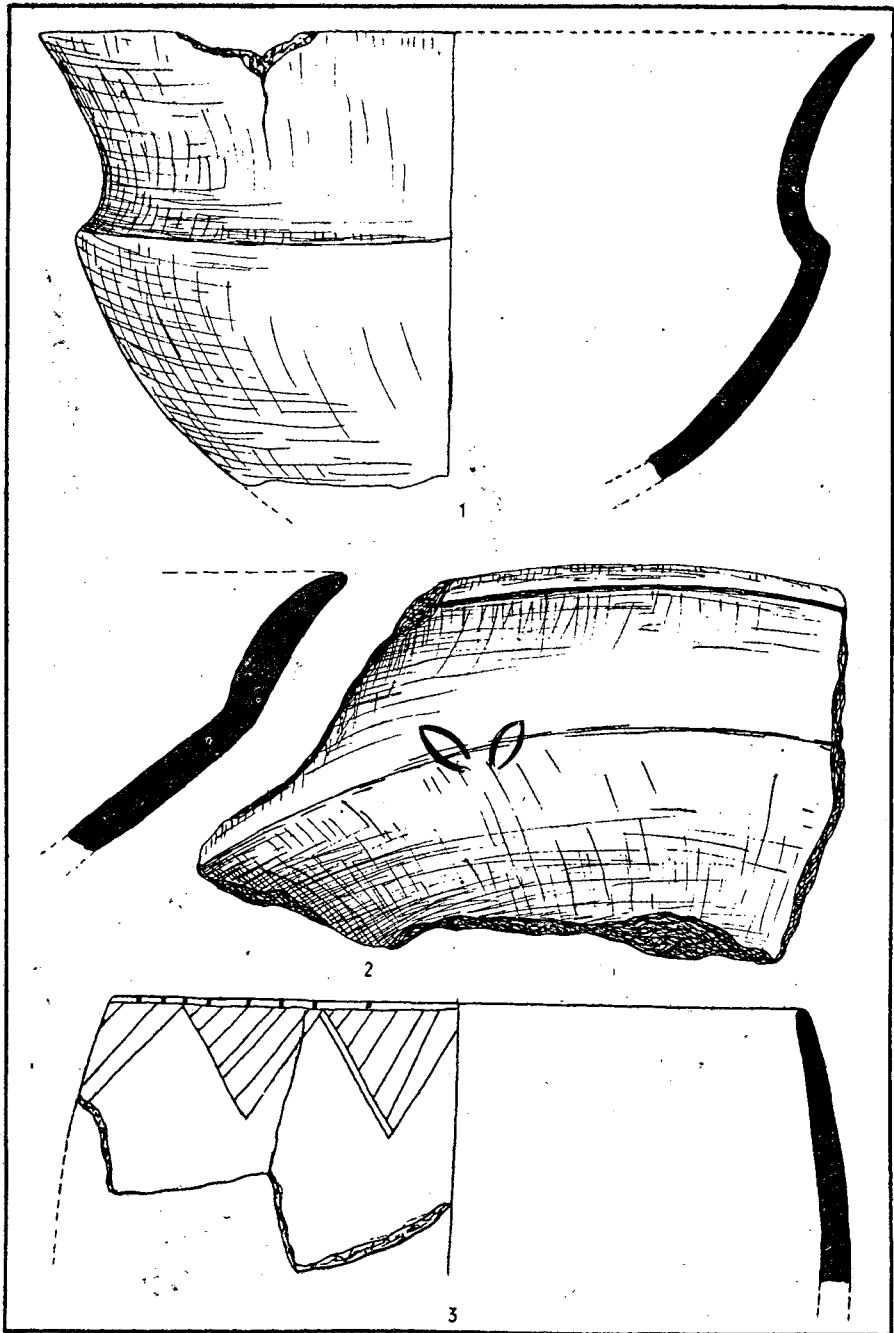
Slika 1-2 Vlaška jama (?), sl. 3 Jama delle Gallerie (vse 2/3 nar. vel.)

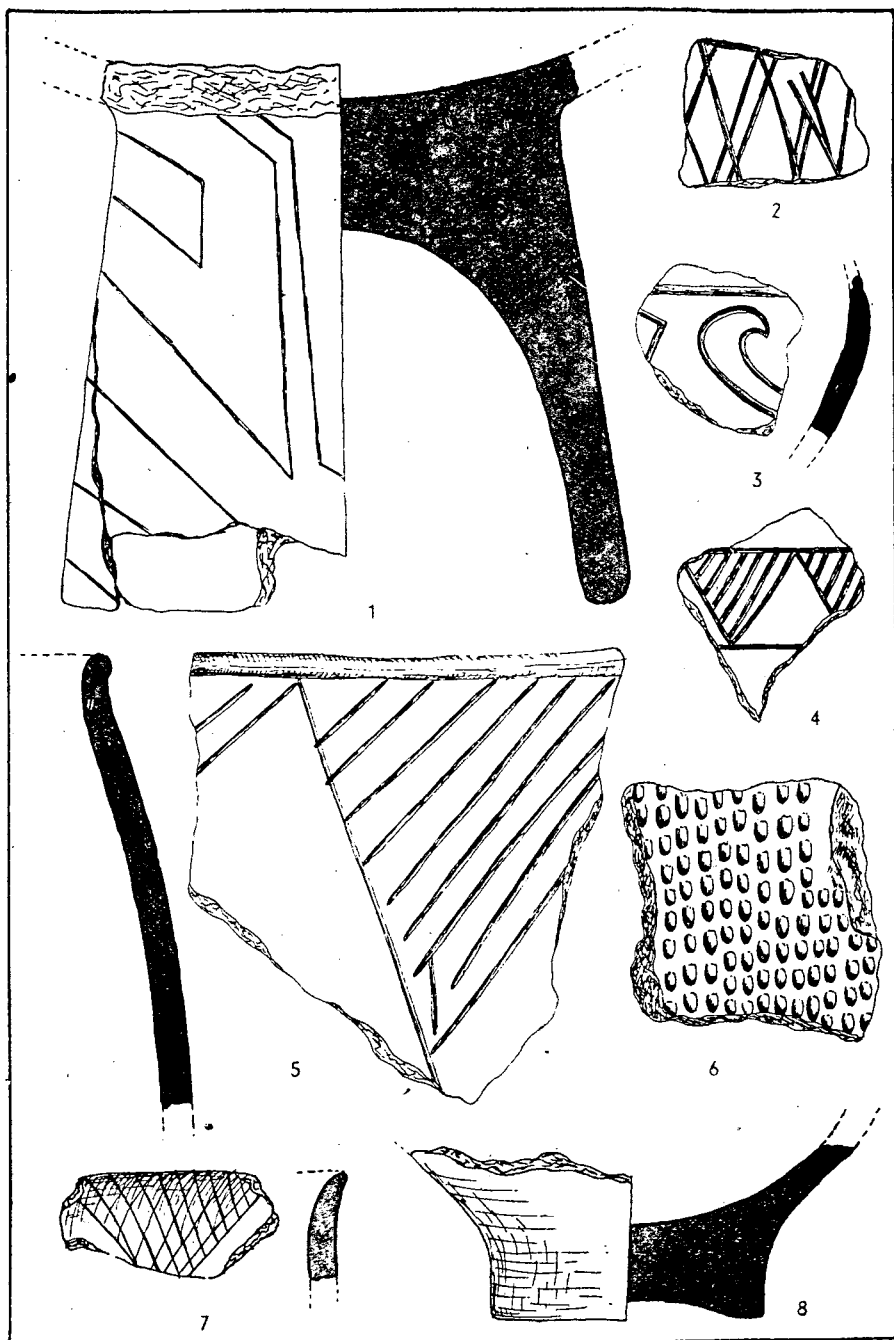
Slika 1 ?, sl. 2, 5 Vlaška jama (?), sl. 3 Jama delle Gallerie, sl. 4 Gabrovica
(vse 2/3 nar. vel.)

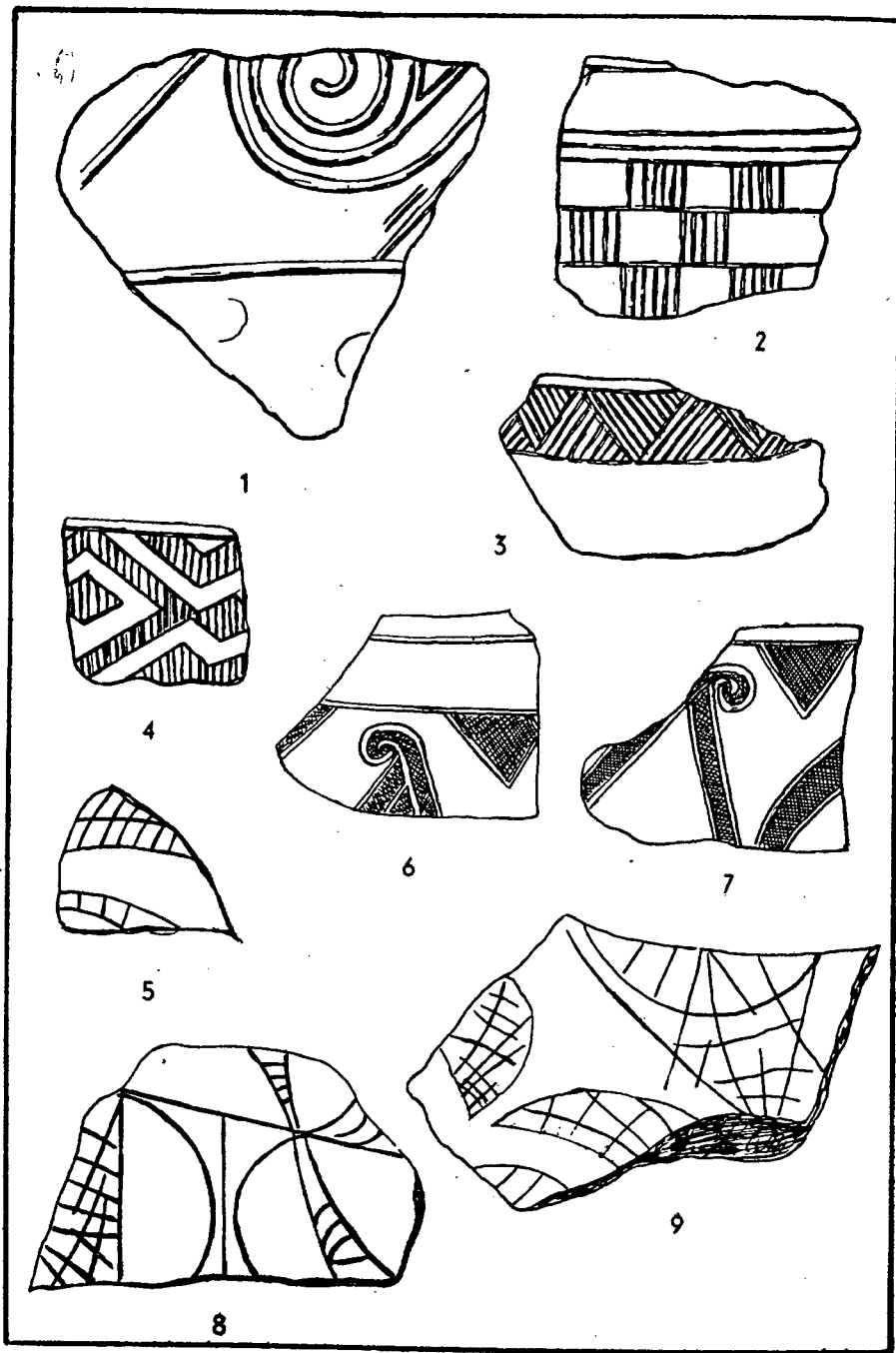
Slika 1—10 Vlaška jama (?) (vse 2/3 nar. vel.)

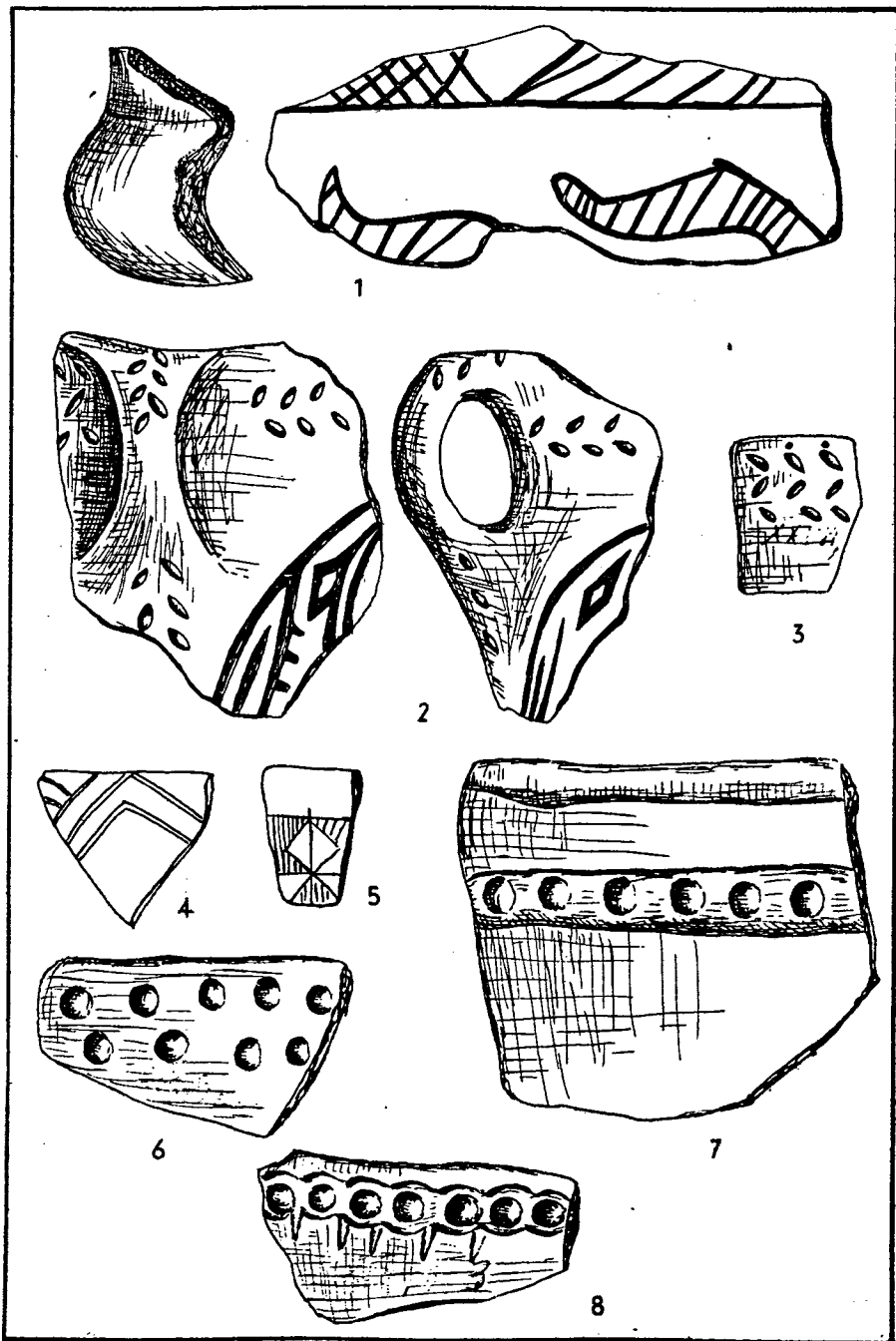
Slika 1 Jama delle Gallerie, sl. 2, 3 Vlaška jama (vse 2/3 nar. vel.)

Slika 1 Samatorca, sl. 2—6 Vlaška jama (?), sl. 7 Jama delle Gallerie, sl. 8 Gabrovica (vse 2/3 nar. vel.)

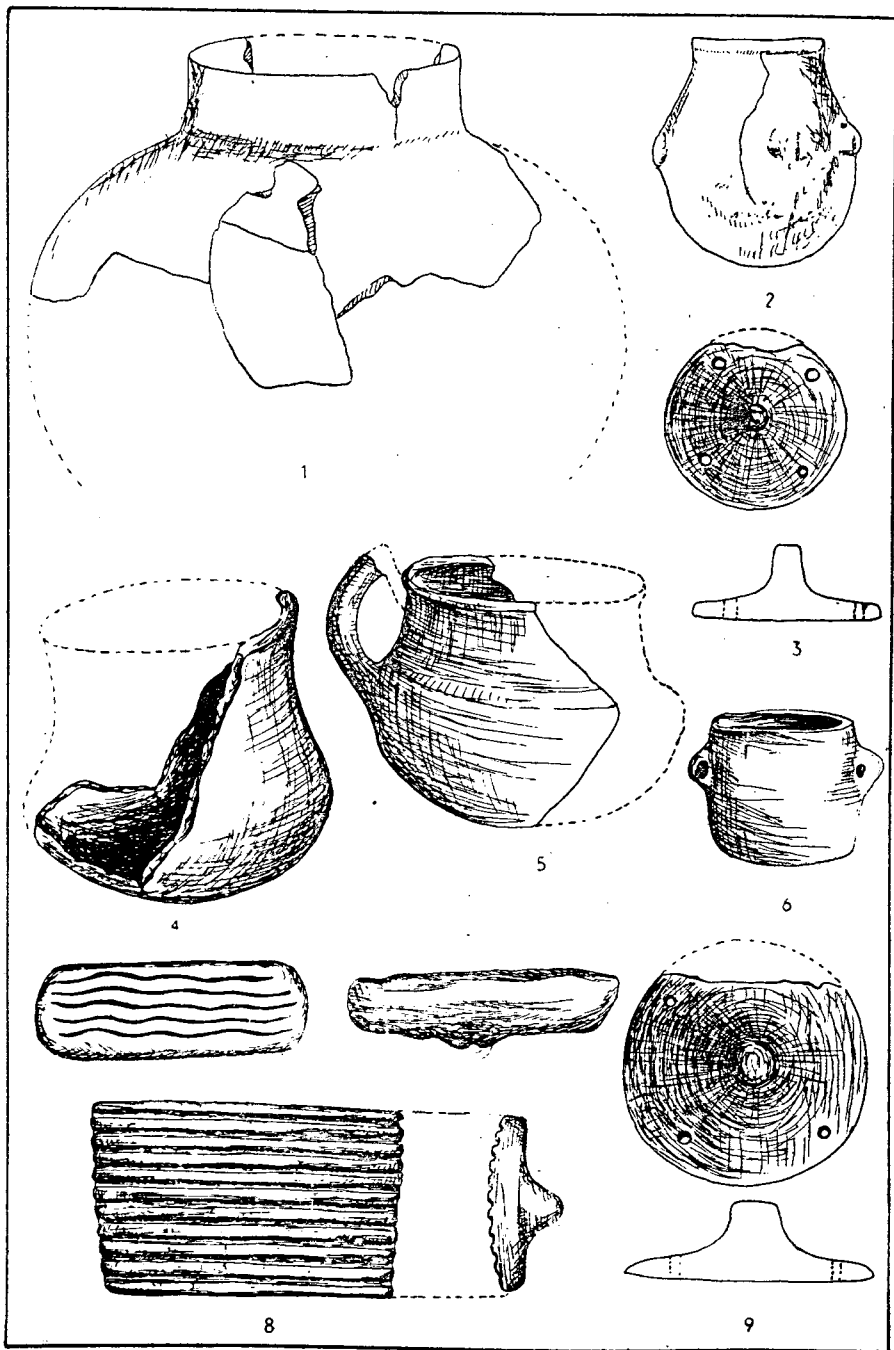

Slika 1, 3, 4 Terezijina jama, sl. 2 Čotarjeva pečina, sl. 6, 7 Gabrovica, sl. 5, 8, 9
 Jama delle Gallerie (sl. 1—4 po Hoernesu, sl. 6, 7 po Battagli,
 sl. 5, 8, 9 po Cosiansichu)

Slika 1—8 Jama delle Gallerie (sl. 1—8 po Costiansichu).

Slika 1 Skocijanske jame, sl. 2—9 Jama delle Gallerie (sl. 1, 2 po Battagli, sl. 3—9 po Cosiansichu)

P O P R A V I !

Ob postavljanju naslovov v drugačen tip črk so se zgodile tri napake, za katere prosimo, da jih bralci popravijo. Pravilni naslovi se glase:

Str. 96: "Problem Slavca i Neretljanske kneževine"

Str. 195: Koliko let je poslovala prva rokodelska zadruga v Ljubljani

Str. 247: Josip Korošec, Drulovka

Uredništvo

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1960

941/949

119600250

COBISS •